

Chalupa, Aleš

Římský kult boha Mithry : atlas lokalit a katalog nálezů I

Římský kult boha Mithry : atlas lokalit a katalog nálezů I Vydání první Brno: Masarykova univerzita, 2023

ISBN 978-80-280-0275-6 (brožováno); ISBN 978-80-280-0276-3 (online ; pdf)

ISSN 1211-3034 (print); ISSN 2787-9291 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M280-0276-2023>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.78341>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20230704

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

#527

OPERA FACULTATIS PHILOSOPHICAE
UNIVERSITATIS MASARYKIANAE

SPISY FILOZOFICKÉ FAKULTY
MASARYKOVY UNIVERZITY

Římský kult boha Mithry

Atlas lokalit a katalog nálezů I

Aleš Chalupa

MASARYKOVA
UNIVERZITA

BRNO 2023

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Chalupa, Aleš, 1973-

Římský kult boha Mithry : atlas lokalit a katalog nálezů I / Aleš Chalupa. – Vydání první. – Brno : Masarykova univerzita, 2023. – 440 stran. – (Opera Facultatis philosophicae Universitatis Masarykianae = Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, ISSN 1211-3034 ; 527)

Anglické resumé

Obsahuje bibliografii a bibliografické odkazy

ISBN 978-80-280-0275-6 (brožováno)

* 255.83 * 255.83-5 * 255 * 902.2 * 902:904 * (37) * (4) * (5-15) * (6) * (084.4) * (083.82)

– Mithra (bůh)

– mithraismus – starověký Řím

– náboženský kult – starověký Řím

– antická náboženství – starověký Řím

– archeologické lokality – Evropa

– archeologické lokality – Blízký východ

– archeologické lokality – Afrika

– archeologické nálezy – Evropa

– archeologické nálezy – Blízký východ

– archeologické nálezy – Afrika

– atlasy

– katalogy

25 - Náboženství, mytologie, kulty [5]

Publikace vznikla v rámci řešení projektu Grantové agentury ČR „Náboženství na sítích antického Středomoří: Role primárních a sekundárních center při šíření náboženských inovací“ (GA18-07487S). Její vydání bylo podpořeno Filozofickou fakultou Masarykovy univerzity a Ústavem religionistiky FF MU.

Recenzenti: PhDr. Jan Jílek, Ph.D. (Masarykova univerzita)

PhDr. Pavel Titz, Ph.D. (Národní muzeum)

Autorem všech map v tomto svazku je Adam Mertel, kterému patří velký dík za jejich pečlivou a trpělivou přípravu.

© 2023 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-280-0275-6

ISBN 978-80-280-0276-3 (online ; pdf)

ISSN 1211-3034 (print)

ISSN 2787-9291 (online)

<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M280-0276-2023>

1 PŘEDMLUVA A ÚVODNÍ INFORMACE K PRVNÍMU SVAZKU	7
1.1 Struktura jednotlivých vstupů a poznámky k metodologii	7
1.2 Geografický rozsah prvního svazku.....	10
1.2.1 Aegyptus, Asia Minor, Iudaea, Syria et regiones extra Imperium Romanum	10
1.2.2 Africa (Creta et Cyrenaica, Africa Proconsularis, Mauretania Caesariensis et Mauretania Tingitana).....	10
1.2.3 Roma (Řím).....	12
1.2.4 Ostia	12
1.2.5 Italia (Regiones I–VIII), Sicilia, Sardinia et Corsica	13
1.2.6 Gallia Cisalpina et Alpes (Regio IX–XI, Alpes Maritimae, Alpes Poeninae et Alpes Cottiae).....	13
1.2.7 Hispaniae (Baetica, Hispania Tarraconensis et Lusitania)	13
1.2.8 Britannia	14
1.2.9 Galliae (Aquitania, Belgica, Gallia Lugdunensis et Gallia Narbonensis).....	14
1.3 Technické poznámky a poděkování.....	15
2 ASIA MINOR, SYRIA, IUDAEA, AEGYPTUS ET REGIONES EXTRA IMPERIUM ROMANUM	17
2.1 Aegyptus.....	24
2.1.1 Monumenty z Egypta, ale bez známých nálezových okolností	26
2.2 Asia	26
2.3 Cilicia	27
2.4 Galatia et Cappadocia	28
2.4.1 Monumenty z provincie Galatia et Cappadocia, ale bez známých nálezových okolností.....	30
2.5 Iudaea.....	31
2.6 Lycia et Pamphylia.....	32
2.7 Syria.....	32
2.7.1 Monumenty pocházející z provincie Syria, ale bez známých nálezových okolností	40
2.8 Regiones extra Imperium Romanum	41
2.8.1 Monumenty z regiones extra imperium Romanum, ale bez známých nálezových okolností	42
3 AFRICA (AFRICA PROCONSULARIS, CRETA ET CYRENAICA, MAURETANIA CAESARIENSIS ET MAURETANIA TINGITANA)	43
3.1 Africa Proconsularis (et Numidia).....	50
3.2 Creta et Cyrenaica	58
3.3 Mauretania Caesariensis	59
3.4 Mauretania Tingitana.....	61
4 ROMA (ŘÍM)	63
4.1 Římská mithraea a nálezy s nimi spojované	77
4.2 Individuální nálezy se známými nálezovými okolnostmi (v bádání nepřřazené k žádnému mithraeu)	115
4.3 Monumenty s neznámými nálezovými okolnostmi (pravděpodobně z Říma nebo v Římě přechovávané).....	120
5 OSTIA	155
5.1 Ostijská mithraea a nálezy s nimi spojované	160
5.2 Individuální nálezy nebo monumenty s nejasnými nálezovými okolnostmi	192

6 ITALIA (REGIONES I–VIII), SICILIA, SARDINIA ET CORSICA	199
6.1 Latium et Campania (Regio I).....	211
6.2 Apulia et Calabria (Regio II)	228
6.3 Bruttium et Lucania (Regio III)	229
6.4 Samnium (Regio IV).....	230
6.5 Picenum (Regio V)	232
6.6 Umbria et ager Gallicus (Regio VI)	233
6.7 Etruria (Regio VII)	240
6.7.1 Monumenty nalezené v Etrurii, ale bez známých nálezových okolností.....	250
6.8 Aemilia (Regio VIII)	252
6.9 Sicilia	255
6.10 Sardinia et Corsica.....	257
6.11 Malta	258
6.12 Monumenty s nejasnými nálezovými okolnostmi, ale patrně pocházející z Itálie	259
7 GALLIA CISALPINA ET ALPES (REGIONES IX–XI, ALPES COTTIAE, ALPES MARITIMAE ET ALPES POENINAE)	263
7.1 Liguria (Regio IX).....	269
7.2 Venetia et Histria (Regio X).....	269
7.3 Transpadana (Regio XI).....	285
7.4 Alpes Poeninae	291
8 HISPANIAE (BAETICA, HISPANIA TARRACONENSIS ET LUSITANIA)	293
8.1 Baetica	299
8.2 Hispania Tarraconensis.....	304
8.3 Lusitania.....	315
9 BRITANNIA	327
9.1 Monumenty s nejasnými nálezovými okolnostmi.....	348
10 GALLIAE (AQUITANIA, BELGICA, GALLIA LUGDUNENSIS ET GALLIA NARBONENSIS)	349
10.1 Aquitania	357
10.2 Belgica	361
10.3 Gallia Lugdunensis	369
10.4 Gallia Narbonensis.....	377
10.5 Monumenty s nejasnými nálezovými okolnostmi.....	384
Summary	387
Bibliografie	391
Seznam použitých zkratk	427
Seznam map	433
Seznam epigrafických značek a konvencí	434
Konkordance mezi CIMRM a Atlasem	435

1 PŘEDMLUVA A ÚVODNÍ INFORMACE K PRVNÍMU SVAZKU

Od vydání posledního souborného korpusu všech mithraistických nálezů archeologické a epigrafické povahy Maartenem J. Vermaserenem uplynulo již více jak šedesát let.¹ Toto dodnes nepostradatelné dílo se nicméně vyznačuje některými nedostatky koncepčního rázu, které činí jeho použitelnost v určitých ohledech problematickou. Vermaserenův korpus z velké části navazuje na druhý svazek Cumontových *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*² a přejímá Cumontovu koncepci mithraismu jako kontinuálního pokračování autentické perské náboženské tradice na území Římské říše. Zahrnuje tak rovněž nálezy, které chronologicky předcházejí dobu ustavení římského císařství³ a pocházejí z oblastí mimo geografické hranice Římské říše. Vermaseren rovněž mezi mithraistické monumenty rutinně zařazuje doklady uctívání Slunce, a to bez důkladnějšího prozkoumání jejich spojitosti s Mithrovým kultem, což je z dnešního pohledu neudržitelná praxe.

Tato publikace si klade dva základní cíle. Zaprvé, poskytnout aktualizovaný seznam lokalit, ve kterých lze doložit přítomnost římského kultu boha Mithry, spolu se stručným přehledem jednotlivých nálezů archeologické a epigrafické povahy, zahrnující také nálezy učiněné v době následující po vydání Vermaserenova korpusu.⁴ Zadruhé, provést kritické vyhodnocení jednotlivých položek Vermaserenova korpusu s ohledem na jejich relevanci pro studium římského kultu boha Mithry a navrhnout vyřazení všech nerelevantních nebo chybně uvedených monumentů. Ambicí této práce je tedy Vermaserenův korpus doplnit a očistit od chybných vstupů, nikoli jej nahradit. V tomto smyslu se jedná o pouhá *prolegomena* k tomuto tolik potřebnému a žádoucímu počínu. Sestavení nového a aktualizovaného korpusu mithraistických nálezů však v současné době pro svou finanční a časovou náročnost dalece přesahuje možnosti individuálního badatelského projektu.

1.1 Struktura jednotlivých vstupů a poznámky k metodologii

Jednotlivé kapitoly uvádějí soupis lokalit a nálezů pro jednotlivé provincie Římské říše. Lokality v úvodních tabulkách ke každé kapitole jsou uvedeny v prvním sloupci a řazeny v abecedním pořadí, které zohledňuje moderní název místa, ze kterého daný mithraistický nálezy pochází. Pokud má daná lokalita české jméno, je uvedeno za tímto jménem v závorkách, např. London (Londýn). Ve druhém sloupci tabulky je uveden antický název dané lokality, jeli její místní jméno známé. Pokud není, je políčko ponecháno prázdné. Alternativní názvy

1) Vermaseren 1956–1960.

2) Cumont 1896.

3) Tato monografie vychází z důkladné rešerše nejstarších pozůstatků římského kultu boha Mithry, které pocházejí z období let 75–125 n. l. Všechny nálezy, které tomuto období předcházejí, jsou pokládány za problematické a přímo se netýkající kultu boha Mithry v té podobě, v jaké je později znám z nálezů na území Římské říše. Podrobněji ke zdůvodnění tohoto kritéria a představení nejstarších nálezů viz Chalupa 2016.

4) Jediným zásadnějším pokusem o aktualizaci seznamu mithraistických nálezů je monografie Manfreda Clausse *Cultores Mithrae* (1992), primárně zaměřená na analýzu sociální struktury doložených členů mithraistických komunit. Tato publikace uvádí rovněž stručný, ale užitečný soupis lokalit a nálezů řazený podle jednotlivých provincií Římské říše. I od vydání tohoto díla již ale uplynulo třicet let a neobsahuje proto informace o nejnovějších nálezech.

jak moderních, tak antických toponym jsou odděleny pomocí lomítka (např. Asturica Augusta/Asturica). Pokud je v případě současné lokality třeba jejího bližšího určení odkazem na některé z větších měst, v jehož blízkosti se nachází, jsou odděleny čárkou (např. Benifayó, Valencia; tj. Benifayó, poblíž Valencie). V případě neznámé antické lokality, která se nacházela v blízkosti některého ze známých osídlení z doby římské, je toto známé místo uvedeno pomocí latinské předložky *apud*. Přiřazení jednotlivých lokalit k římským provinciím reflektuje (není-li uvedeno jinak) územní dělení Římské říše k roku 117 n. l. Třetí sloupec tabulky pak uvádí zkratku moderního státu, na jehož území se daná lokalita v současnosti nachází. Čtvrtý sloupec obsahuje stručný soupis jednotlivých mithraistických monumentů s odkazem na zdroj, který umožňuje dohledání základních informací o tomto nálezu (např. v podobě odkazu na *CIMRM*, některý z epigrafických korpusů či databází nebo jinou publikaci, která daný monument představuje). V případě, že lze některé monumenty přiřadit ke konkrétnímu mithraeu, jsou v daném sloupci uvedeny v samostatném okénku nebo okénkách, na základě vyhodnocení jejich mithraistického charakteru. Pátý sloupec se pomocí čtyřstupňové škály pokouší o klasifikaci relevance jednotlivých monumentů pro studium římského kultu boha Mithry. Tmavě zelené pole označuje monumenty s potvrzeným mithraistickým charakterem, tedy takové monumenty, které jsou jasně zasvěcené Mithrovi nebo jsou svou povahou typicky mithraistické (např. tauroktonie) nebo byly objeveny v kontextu, který je prokazatelně mithraistický (tedy v archeologicky prozkoumaném a spolehlivě identifikovaném mithraeu). Světle zelené pole označuje monumenty, které jsou s velkou mírou pravděpodobnosti mithraistické, jejich mithraistický charakter ale není zcela nesporně prokázán. Oranžovým polem jsou označeny nálezy, jejich mithraistický charakter je možný, ale sporný, a jako takové by měly být v jakékoli interpretaci Mithrova kultu užívány pouze s velkou opatrností. Tmavě červeným polem jsou potom označeny ty nálezy, jejich mithraistický status je velmi pochybný nebo v důsledku pozdějšího výzkumu dokonce vyloučený. Každá kapitola rovněž obsahuje mapu s vyznačením jednotlivých lokalit, ze kterých byl hlášen nález předmětů mithraistické povahy, přičemž barevné označení lokality odpovídá škále užitě ke klasifikaci mithraistického charakteru jednotlivých nálezů.⁵

Ve vlastní části katalogu, členěného podle provincií a oblastí Římské říše, se v jednotlivých vstupech, opět řazených abecedně podle moderního názvu lokalit,⁶ objevuje detailnější věcný popis objevených objektů a artefaktů společně se stručným zdůvodněním jejich relevance pro studium římského kultu boha Mithry. Vlastní interpretaci symboliky jednotlivých monumentů nebo ikonografických prvků je věnována jen omezená pozornost, obvykle skrze odkaz na konkrétní publikace, které se těmito monumenty detailněji zabývají. Pečlivější pozornost je obvykle věnována zhodnocení argumentace, která podporuje nebo zpochybňuje zařazení daného monumentu mezi nálezy mithraistické povahy, a případným výjimečným detailům, které daný monument odlišují od ostatních nálezů podobného typu učiněných v jiných lokalitách a provinciích Římské říše. V této souvislosti je vhodné uvést několik metodologických poznámek k problematice klasifikace určitých typů nálezů, které se v seznamech pravidelně opakují a představují obecnější badatelskou výzvu. Jedná se o nálezy následujících povahy: 1) dedikace předmětů zasvěcených *Soli, deo Soli, Soli invicto* nebo *Soli augusto*; 2) dedikace předmětů zasvěcených *invicto, invicto deo* nebo *numini invicto*; 3) hlavy soch mladíků s fryzskými čapkami, případně světloňořů v oděvech východního stylu; 4) lampy s vyobrazením motivu slunečního božstva nebo solární symboliky; 5) keramické nádoby s hadím motivem.

5) Odkaz na konkrétní mapu a mapové pole se nachází ve vlastní části katalogu za názvem konkrétní lokality, např. ve formě Vasto (ant. Histonium) [8 H4], kdy první číslo v hranatých závorkách označuje číslo mapy, písmeno příslušný sloupec a druhé číslo příslušný řádek, v jejichž průniku se daná lokalita nachází.

6) Názvu lokality předchází její číselné označení spojené se zkratkou názvu příslušné provincie, které je následně použito k číslování jednotlivých monumentů nebo objektů, např. v podobě [006-Sam] Vasto (ant. Histonium), kdy číslo 006 označuje pořadí lokality v seznamu a zkratka Sam čtvrtý italský region Samnium. Pod identifikačním číslem [006-Sam-001] je potom označen příslušný nález pocházející z této lokality. Pokud by se v dané lokalitě nacházelo mithraeum, bylo by označeno jako [006-Sam-M], nálezy pocházející z tohoto mithraea potom ve formě [006-Sam-M-001]. V případě výskytu většího množství mithraeí v jedné lokalitě je užitá jejich identifikace ve formě [006-Sam-M-01], pro konkrétní nález z tohoto mithraea potom [006-Sam-M-01-001]. Jistou výjimkou z tohoto pravidla představuje Řím a Ostie, kdy jsou monumenty řazeny podle příslušných mithraeí, např. ve formátu [Rom-M-13] Palazzo dei Musei, mitreo del (názvy římských a ostijských mithraeí jsou uvedeny abecedně podle jejich pojmenování v italštině), individuální nálezy pak jako [Rom-001] nebo [Ost-001]. Monumenty s nejasnými nálezovými okolnostmi, o kterých je známo pouze to, že pocházejí z určité provincie nebo oblasti, je užitá číslování ve formě [Gal-001], tedy Gallie a příslušné číslo monumentu.

V případě dedikací učiněných *Soli, deo Soli, Soli invicto* nebo *Soli augusto* otázku klasifikace komplikuje skutečnost, že bez zhodnocení kontextu nálezů nelze jednoduše rozhodnout o případném mithraistickém statusu těchto artefaktů. Přestože Vermaseren nálezy tohoto typu do svého korpusu rutinně zařazoval, a to obvykle bez jakéhokoli zdůvodnění, v současné době je toto rozhodnutí pokládáno za metodologicky neudržitelné.⁷ Tyto předměty mohly být zasvěceny v rámci uctívání Slunce, které mělo své kořeny již v republikánské náboženské tradici (*Sol Indiges*),⁸ v lokálních kultech solárního charakteru reflektujících původně neřímskou náboženskou tradici nebo v pozdějších solárních kultech veřejné povahy propagovaných především římskými císaři 3. století n. l.⁹ Mithraistický charakter těchto předmětů je možné pokládat za potvrzený pouze v případě, že byly nalezeny v prokazatelně mithraistickém kontextu, obvykle v prostorách archeologicky prozkoumaného a spolehlivě identifikovaného mithraea. Nálezy tohoto typu, pokud byly objeveny mimo prokazatelně mithraistický kontext, potom klasifikuji jako možné, ale sporné mithraistické artefakty. Pokud lze z povahy nebo kontextu těchto předmětů usuzovat na jejich veřejný charakter, kloním se k jejich vyřazení jako nerelevantních pro naše poznání římského kultu boha Mithry, neboť byly s velkou mírou pravděpodobnosti učiněny v rámci kultu slunečních božstev pod kontrolou římského státu. V případě dedikací učiněných *invicto, invicto deo* nebo *numini invicto* postupuji následujícím způsobem. Pokud byly učiněny v prokazatelně mithraistickém kontextu nebo se na nápisech objevují společně s dalšími termíny prokazatelného mithraistického charakteru, řadím je mezi potvrzené mithraistické nálezy. Pokud byly nalezeny mimo prokazatelně mithraistický kontext, klasifikuji je jako pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. V tomto ohledu se přidržuji pravidla stanoveného Manfredem Clausssem,¹⁰ podle kterého pochází naprostá většina doložených dedikací Neporazitelnému bohu z mithraistického kontextu, a to i za situace, kdy je epitetu *invictus* příležitostně užíváno i v tituluře dalších řecko-římských božstev, například ve spojitosti s Martem, Herkulem nebo Sarápidem. Pokud však toto božstvo není výslovně zmíněno svým jménem, ale pouze obecným generickým označením *deus* nebo *numen*, jedná se s velkou mírou pravděpodobnosti o Mithru. Rovněž v případě nálezů hlav soch zobrazujících mladíky ve fryžských čapkách nebo soch a sošek světloňošů je na místě zvýšená opatrnost. Vermaseren tyto artefakty rovněž rutinně zařazoval do svého korpusu mithraistických nálezů, často bez podrobnějšího zdůvodnění tohoto kroku, samotná přítomnost fryžské čapky však k identifikaci zobrazené postavy jako Mithry nebo mithraistických světloňošů obvykle nestačí. Ve fryžské čapce býval často zobrazován rovněž Attis nebo některé mytické postavy, které měly v očích římského světa ztělesňovat typické „Orientálce“, jakými byli například Paris nebo Ganymédés. Pokud tedy byly tyto artefakty nalezeny mimo prokazatelný mithraistický kontext a ve prospěch jejich mithraistického charakteru neschází žádné další indicie, klasifikuji je mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Zásadní roli hrají náleзовé okolnosti rovněž v případě objevených lamp s vyobrazením boha Slunce nebo dalšími solárními motivy a nádob s hadím motivem (tzv. *Schlangengefässe*). V případě, že je jejich náleзовý kontext neznámý nebo nevykazuje prokazatelně mithraistický charakter, tyto předměty vyřazuji ze seznamu relevantních nálezů. Přestože předměty podobného typu byly v některých případech v mithraeích skutečně nalezeny a odpovídají motivům v Mithrově kultu hojně rozšířeným, použitá symbolika je natolik obecná a známá i z prostředí jiných kultů nebo společenstev,¹¹ že jejich spojitost s Mithrovým kultem nelze bez dalších indicií spolehlivě prokázat.

7) Clauss 1992: 280–281.

8) Hijmans 1996. Viz též nově Hijmans 2022.

9) Z rozsáhlé literatury, která se věnuje problematice vztahu mezi Mithrou a Neporazitelným Sluncem, je možné jmenovat Halsberghe 1972: 117–122; Vanderlip 1978; Chirassi Colombo 1979; Clauss 1990; Carbó García 2010 (v kontextu nálezů z provincie Dacia).

10) Clauss 1992: 280.

11) Nádoby s hadím motivem jsou doloženy rovněž z kultu boha Dionýsa, Sabazia nebo Asklépia.

1.2 Geografický rozsah prvního svazku

První díl *Atlasu lokalit a katalogu nálezů* pokrývá geografickou oblast zahrnutou do prvního svazku Vermaserenova *CIMRM*, v mírně odlišném uspořádání (viz mapa 1).¹² Jednotlivé kapitoly tedy zahrnují následující římské provincie a oblasti:

1.2.1 Aegyptus, Asia Minor, Iudaea, Syria et regiones extra Imperium Romanum

Z této rozsáhlé oblasti pocházejí lokality a nálezy katalogizované od *CIMRM* 1 až po *CIMRM* 105 a na stranách 11–17 suplementu ve druhém svazku *CIMRM*. Velká část těchto monumentů však pochází z období, které chronologicky předchází vzniku římského kultu boha Mithry, a k jeho poznání tedy přispívá buďto v žádné nebo jen velmi omezené míře. Potvrzené mithraistické nálezy pocházejí až z doby římského císařství a vykazují, až na výjimky, sporadický charakter a jejich výčet nebyl v době po vydání Vermaserenova korpusu zásadněji obohacen. Jistou výjimku představují nálezy učiněné na území římské provincie Syria, kde byla v nedávné době objevena dvě jeskynní mithraea v blízkosti tureckého městečka Dülük¹³ a mithraeum v syrském Hawarte¹⁴ s cennou freskovou výzdobou. Za mimořádně významný je možné pokládat rovněž objev mithraea v místech, kde se nacházelo důležité přístavní město Caesarea Maritima¹⁵ na území starověké provincie Iudaea. Zevrubnějšími studii jsou poměrně dobře pokryty nálezy z provincie Syria a Aegyptus, ucelená studie pojednávající nálezy z maloasijských provincií však chybí.¹⁶

1.2.2 Africa (Creta et Cyrenaica, Africa Proconsularis, Mauretania Caesariensis et Mauretania Tingitana)

Z oblasti severní Afriky od Libye až po Maroko pocházejí lokality a nálezy katalogizované od *CIMRM* 106 až po *CIMRM* 162 a na stranách 17–22 suplementu ve druhém svazku *CIMRM*. Od vydání Vermaserenova korpusu nedošlo k významnému obohacení seznamu afrických lokalit a nálezů. Příčiny této stagnace mohou být různé. Částečně bezesporu spočívají v nespokojivé politické a bezpečnostní situaci, která v severoafrických státech nastala ve druhé polovině 20. století během boje za získání nezávislosti (jednoznačně případ Alžírsko, ze kterého pochází největší množství nálezů). Situaci bezesporu nezlepšila ani nedávná politická nestabilita vyvolaná v důsledku revolucí „arabského jara“, která postihla Tunisko a především pak Libyi, jež se doposud fakticky nachází ve stavu pokračující občanské války. Skutečnost, že nové mithraistické nálezy nejsou z této oblasti prakticky hlášeny, pak může souviset i s absencí archeologických vykopávek nebo se ztrátou nálezů na černém trhu s uměleckými předměty. V každém případě byla oblast severní Afriky zasažena působením Mithrova kultu jen velmi málo. Ze souhrnných studií, které se Mithrovým kultem v severní Africe zabývají,¹⁷ jasně vyplývá, že jeho pronikání a fungování v této oblasti záviselo na působení římské armády a císařské správy. Z dostupných indicií se zdá, že římský kult boha Mithry zde nezískal širší odezvu mezi autochtonním obyvatelstvem. V současné době neexistuje žádný recentní korpus mithraistických nálezů ze severoafrických provincií Římské říše.

12) Nálezy z Říma a Ostie předřazují před nálezy ze Sicílie, Kalábrie a Kampánie, které pojednávám společně se zbytkem lokalit nacházejících se na území římské Itálie (italské regiony I až VIII). Nálezy z Bosporského království (*CIMRM* 10A–E až *CIMRM* 13) byly vynechány a budou pojednány ve druhém chystaném svazku spolu s monumenty z provincií Thracia, Macedonia a Achaia.

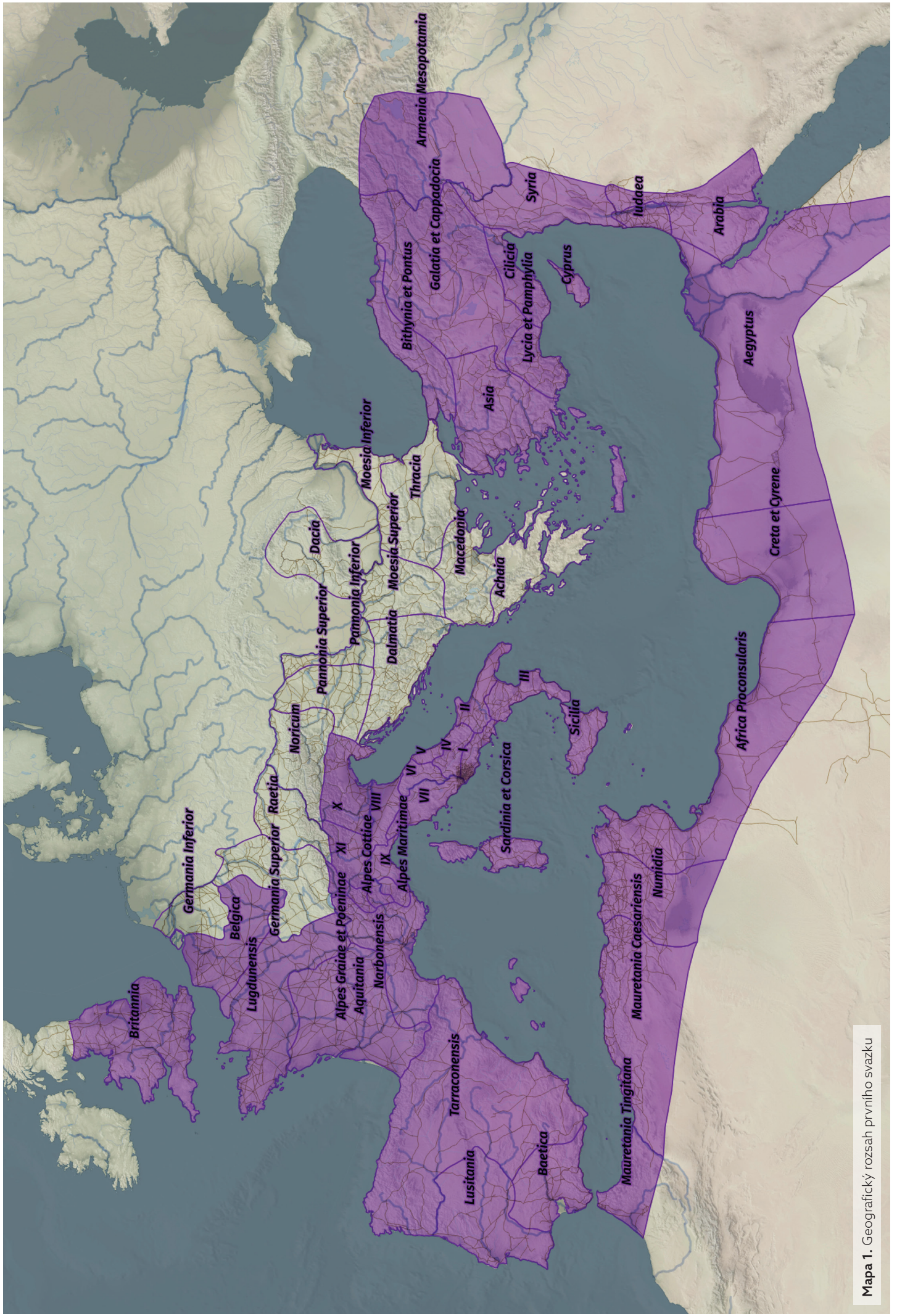
13) Schütte-Maischatz 2004.

14) Gawlikowski 2007.

15) Bull et al. 2017.

16) Syria: Hopfe 1990; Gordon 2001; Chalupa 2010. Aegyptus: Lease 1986; Harris 1996. Mithraeum v Dura Europos, další z významných nálezů, které se doposud nedočkalo finální souhrnné publikace, je znovu zpracovávalo Matthewem N. McCarthym a Lucindou Dirvenovou. Nejucelenější zpracování maloasijských nálezů představuje doposud Cumont 1939.

17) V této souvislosti lze zmínit letitou, ve svých závěrech však stále validní studii P. Rancillaca (1931). Novější studie Manfreda Clausese (1994) nebo Laurenta Bricaulta (2005: 297–298) dospívají ke stejnému závěru. Nic nového v tomto směru nepřináší ani nejnovější přehled z pera Bela Faigy (2020).

Mapa 1. Geografický rozsah prvního svazku

1.2.3 Roma (Řím)

Bohaté nálezy učiněné na území hlavního města Římské říše jsou ve Vermaserenově korpusu katalogizované od *CIMRM* 327 až po *CIMRM* 639 a na stranách 25–32 supplementu ve druhém svazku. U velké části těchto nálezů je však jejich přesná provenience neznámá a nález v Římě je tak pouze předpokládáný (*CIMRM* 520 až 621). Část monumentů pak byla nalezena mimo římské hradby (*CIMRM* 622 až 639). Stav našich informací o velké části římských monumentů je nicméně žalostný, neboť byly nacházeny v průběhu času od středověku až po současnost, obvykle náhodně nebo v honbě po antických starožitnostech a tedy mimo cílený archeologický výzkum. Přesné nálezové okolnosti tak bohužel často zůstávají zcela neznámé. Některé z takto nalezených monumentů, často známých pouze na základě starších historických pramenů, jsou patrně nenávratně ztraceny, další se nacházejí v nepřístupných soukromých sbírkách nebo neznámo kde. Jedinou monografií uceleně mapující výskyt římského kultu boha Mithry v Římě je letitá Vermaserenova publikace v holandštině.¹⁸ Krátký článek Filippa Coarelliho věnovaný katalogizaci římských mithraeí způsobil více škody jak užítka, neboť jeho autor operuje s čistě hypotetickými mithraei, jejichž existenci vyvozuje, obvykle bez jakéhokoli zdůvodnění, z individuálních nálezů.¹⁹ Jako nepostradatelná se proto jeví (přes všechna svá omezení) disertační práce Alison B. Griffithové²⁰ nebo, pro poznání situace v kontextu 4. století n. l., další disertační práce Jonase Bjørnebyho.²¹ Nově nálezy z Říma katalogizuje rovněž disertační práce Vittorie Cancianiové.²² Od doby vydání Vermaserenova korpusu došlo k objevu mithraea v cizineckém táboře²³ (*Castra peregrinorum*) a zatím posledním nálezem zůstává mithraeum v kryptě Balbova divadla (doposud souhrnně nepublikované).²⁴ Ucelená zevrubná studie mapující římské nálezy představuje jednu z největších priorit mithraistických studií.²⁵

1.2.4 Ostia

Nálezy učiněné v místech přístavního města Ostia jsou ve Vermaserenově korpusu katalogizovány od *CIMRM* 216 až po 325 (včetně nálezů z přístavu) a na stranách 23–25 supplementu ve druhém svazku. Rovněž v Ostii byly mithraistické artefakty objevovány v dávnějších dobách mimo archeologický průzkum, situace se v porovnání s Římem výrazně liší. Starověká Ostia nebyla v době poantické trvale osídlena, což vedlo k zakonzervování míst starověkého osídlení, které byly od konce 19. století cílem archeologického průzkumu, který vyvrcholil extenzivními vykopávkami v letech 1938–1942 sponzorovaných Mussoliniho fašistickým režimem. Díky rychle probíhajícímu průzkumu tak mohlo dojít k odkrytí celých městských čtvrtí. Ostia je tak jednou z mála oblastí, ze které máme k dispozici bezprostřední informace o sociálním zakotvení mithraistických komunit. Starověká Ostie je rovněž se svými minimálně čtrnácti potvrzenými mithraei místem s největší koncentrací mithraistických svatyní. Od doby vydání Vermaserenova korpusu bylo objeveno již jen jedno nové mithraeum,²⁶ nacházející se v oblasti mimo městské hradby. Po stránce literatury patří mithraistické nálezy z Ostie

18) Vermaseren 1951.

19) Coarelli 1979.

20) Griffith 1993.

21) Bjørneby 2007.

22) Canciani 2022: č. 154–285 (s. 131–211).

23) Lissi-Caronna 1986.

24) Ricci 2004.

25) Výzkum tohoto rozsahu však patrně přesahuje možnosti individuálního badatele. Vyžadoval by pečlivé studium archivních materiálů a záznamů, které nejsou k dispozici v digitalizované podobě, a důkladnou revizi dosavadních informací. O tom, že tento výzkum může potenciálně vést k zajímavým výsledkům, je „objev“ možného mithraea v ulici Via Passalacqua na základě studia archivních archeologických deníků (Belleli & Messineo 1994) nebo studie Nicolý Lucianioho (2018a) vyjasňující situaci ohledně mithraeí na Capitolu.

26) Toto mithraeum, objevené v roce 2014, bylo pro svou výzdobu pojmenováno mithraeum malovaných mramorů, viz David 2018; 2020. – V době odevzdávání prvního svazku *Atlasu a katalogu* do sazby byl ohlášen nález dalšího mithraea, které se nacházelo v domě štukových hlavic (*Domus dei capitelli di stucco*), viz stručná zpráva na *Archeo Media: Rivista di archeologia on-line*, dostupné na: <<https://www.archeomedia.net/ostia-rm-nella-domus-dei-capitelli-di-stucco-recuperato-rarissimo-rilievo-dipinto-del-dio-mitra/>> [15. 9. 2022].

mezi nejlépe zpracované vůbec. Stále nepostradatelnou publikací je Becattiho monografie věnovaná ostijským mithraeím,²⁷ v nedávně době aktualizovaná důkladným disertačním výzkumem mladých italských badatelů.²⁸ Z dostupných informací se zdá, že římský kult boha Mithry v Ostii našel své příznivce především v kontextu řemeslníků nebo obchodníků a fungoval tak jako určitý doplněk profesních spolků.²⁹

1.2.5 Italia (Regiones I–VIII), Sicilia, Sardinia et Corsica

Z území italských regionů I–VIII, Sicílie a Sardinie a Korsiky pocházejí lokality a nálezy katalogizované od *CIMRM* 163–215 a *CIMRM* 640–697 a na stranách 22–23 a 32–33 supplementu ve druhém svazku *CIMRM*. K doplnění Vermaserenova korpusu od dob jeho vydání došlo převážně prostřednictvím individuálních nálezů, počet nově objevených a jasně identifikovaných mithraeí zůstává relativně omezený. Za nález mimořádné důležitosti lze pokládat objev mithraea v lokalitě La Canonica (starověká Mariana), které představuje první mithraistický materiál z ostrova Korsika.³⁰ Souhrnná aktuální publikace pokrývající výše uvedené oblasti není doposud k dispozici.³¹ Nálezy ze Sicílie jsou zahrnuty v korpusu nálezů pozůstatků orientálních kultů Giulie Sfameni Gasparrové,³² monumenty z Kampánie v korpusu Tran Tam Tina,³³ v obou případech vydaných v sérii *ÉPRO* v 70 letech 20. století. Nové aktuální studie v podobě kratších článků shrnují nálezy v Etrurii (regio VII)³⁴ a Umbrii (Regio VI).³⁵

1.2.6 Gallia Cisalpina et Alpes (Regio IX–XI, Alpes Maritimae, Alpes Poeninae et Alpes Cottiae)

Z území Předalpské Gallie a alpských provincií pocházejí lokality a nálezy katalogizované od *CIMRM* 698 až po *CIMRM* 759 a na stranách 33–34 supplementu ve druhém svazku *CIMRM*. Významnější obohacení Vermaserenova korpusu představují objev jeskynního mithraea v San Giovanni al Timavo³⁶ a nedávný nález mithraea v Martigny.³⁷ Systematické zpracování nálezů z této oblasti bohužel doposud chybí: studie Pascala ze 60. let 20. století je koncepčně zastaralá,³⁸ důležitá Ianovitzova monografie zabývající se Mithrovým kultem v širším kontextu solárních kultů pak zahrnuje pouze lokality v regionu Venetia et Histria.³⁹ Nově pak nálezy z předalpské Galie uvádí rovněž disertační práce Vittorie Cancianiové.⁴⁰

1.2.7 Hispaniae (Baetica, Hispania Tarraconensis et Lusitania)

Z provincií nacházejících se na území dnešního Španělska a Portugalska pocházejí lokality a nálezy katalogizované od *CIMRM* 767 až 807 a strany 34–36 supplementu ve druhém svazku *CIMRM*. Mithraistickým nálezům ze starověké Hispanie se věnuje souhrnná publikace

27) Becatti 1954.

28) Marchesini 2011–2012; Melega 2017–2018; Battisti 2020. Nálezy z Ostie rovněž uvádí Canciani 2022: č. 126–153 (s. 98–130).

29) Steuernagel 2004.

30) Chapon 2020.

31) Nově nálezy z území starověké Itálie katalogizuje a pojednává disertační práce Vittorie Cancianiové (2022: č. 49–125 a 286–306 [s. 55–97 a 212–217]). Závěrečnou podobu práce však výrazně narušila protiepidemická opatření v důsledku covidové pandemie v letech 2020–2021, které autorce znemožnily prozkoumat většinu monumentů na základě autopsie.

32) Gasparro 1973.

33) Tran Tam Tin 1972.

34) Luciani 2018b.

35) Bastianelli 2018.

36) Andreolotti et al. 1976.

37) Wibl 2004.

38) Pascal 1964.

39) Ianovitz 1972.

40) Canciani 2022: č. 1–48 (s. 37–54).

zaměřená na působení orientálních kultů z pera Garcíi y Bellida,⁴¹ doplněná na počátku 80. let 20. století zevrubným článkem Jaime Alvara.⁴² V době od vydání těchto publikací došlo k několika dalším významným nálezům, především mithraea ve městě Lugo a pravděpodobných mithraeí v Els Munts a v Méridě. Z recentních publikací katalogizujících nálezy z hispánských provincií Římské říše je možné zmínit doktorskou disertaci Claudiny Romero Mayorgové,⁴³ zaměřenou na katalogizaci a interpretaci ikonografického materiálu, a především kompletní katalog mithraistického materiálu z pera Jaimeho Alvara.⁴⁴ Díky této publikaci (prozatím ve španělštině) tak lze získat vyčerpávající přehled o současných i minulých nálezích.

1.2.8 Britannia

Z území dnešní Velké Británie pocházejí lokality a nálezy katalogizované od *CIMRM* 808 až po *CIMRM* 876 a strany 36–41 supplementu ve druhém svazku *CIMRM* (plus *CIMRM* 2374 v dodatcích ke druhému svazku *CIMRM*). Seznam lokalit a nálezů, který přehledně zmapovali Eve a John R. Harrisovi ve svém monografii věnované působení orientálních kultů v římské provincii Britannia,⁴⁵ nebyl od této doby výrazněji obohacen. Od této doby došlo k odkrytí pouze jednoho mithraea, a to ve skotském Inveresku nedaleko Edinburghu. Tento nález však patří mezi nejdůležitější mithraistické objevy posledního desetiletí (a nikoli pouze v kontextu Velké Británie), neboť se jedná nejenom o doposud nejstarším doklad Mithrova kultu z území římské Británie, ale také o jeho nejsevernější doložený výskyt vůbec. Nejaktuálnější publikací shrnující mithraea a nálezy z velké Británie je publikace Barbary Rossiové, která je nicméně z velké části ne příliš inovativní kompilací z předchozích zdrojů, navíc s obrazovou přílohou v mimořádně nízké kvalitě tisku.⁴⁶ Obecně jsou však britské nálezy dobře pokryté starší literaturou, která je z velké části dostupná v digitalizované podobě, což orientaci v britském materiálu značně usnadňuje. Co se týče charakteristiky Mithrova kultu v římské provincii Britannia, v tomto případě jsou jeho nositeli téměř výhradně lidé spojení s římskou armádou,⁴⁷ přičemž za jeho epicentrum v této provincii lze pokládat jednoznačně oblast kolem Hadrianova valu. Za jediný zásadní průnik mezi civilní obyvatelstvem lze pokládat mithraeum fungující ve starověkém Londiniu (dnešním Londýně), které nicméně patří mezi mithraea s největším množstvím nálezů pokrývajících široké spektrum předmětů vysoké umělecké kvality.⁴⁸

1.2.9 Galliae (Aquitania, Belgica, Gallia Lugdunensis et Gallia Narbonensis)

Z území galských provincií pocházejí lokality a nálezy katalogizované od *CIMRM* 877 až po *CIMRM* 1002 a strany 41–44. Od vydání Vermaserenova korpusu došlo k objevu několika mithraeí (například v Angers, Bordeaux a Septeuil) a většího množství individuálních nálezů. Autorkou poslední souhrnné publikace věnované Mithrovi kultu v Gallii zahrnující korpus nálezů je ne zcela zdařilá publikace Vivienne Waltersové, vydaná v rámci brillovské série *ÉPRO*.⁴⁹ Další ze svazků této série z roku 1972, jehož autorem je Robert Turcan, pojednává o nálezech z Gallie Narbonské soustředěné podél toku řeky Rhôny.⁵⁰ Nálezy z galských provincií, které zasahují na území dnešního Německa (např. z Trevíru) zahrnuje do svého korpusu

41) García y Bellida 1967.

42) Alvar 1981.

43) Romero Mayorga 2016. Stejná badatelka je rovněž autorkou užitečné přehledové publikace Romero Mayorga 2018.

44) Alvar 2018.

45) Harris & Harris 1965: 1–54.

46) Rossi 2004. Dopadu knihy rovněž příliš nenapomáhá ani skutečnost, že tato monografie je publikována v italštině.

47) Tento aspekt mapuje vyčerpávajícím způsobem publikace Georgie L. Irby-Massieové (1999: 72–97).

48) O nálezu tohoto mithraea a jeho artefaktech viz Toynbee 1986; Shepherd 1998.

49) Walters 1973.

50) Turcan 1972: 1–47.

Elmar Schwertheim.⁵¹ Novější moderní katalog nálezů z galských provincií není k dispozici, základní přehled nicméně poskytují přehledové studie Yvese Duboise a Philippa Roye.⁵² Z povahy jinak různorodých nálezů vyplývá interakce Mithrova kultu s lokálními náboženskými tradicemi, o čemž svědčí jednak jeho přítomnost v posvátných okrscích galských měst (například mithraea v Les Bollards nebo v Trevíru) a také jeho návaznost na léčitelské kultury soustředěné v blízkosti pramenů (například Septeuil a patrně také Vieu). Mithraistické motivy se rovněž objevují na užitných předmětech z *terra sigillata*, která byla v Gallii produkována v několika významných centrech (Lezoux, Alesia).

1.3 Technické poznámky a poděkování

Závěrem několik stručných technických poznámek.

- Všechna uvedená data se (od tohoto místa níže) týkají našeho letopočtu, není-li uvedeno jinak.
- V případě uvedení rozměrů nalezených monumentů jsou udávány v pořadí výška, délka, šířka (např. 0,75 × 1,25 × 0,45 m) nebo výška a délka (0,75 × 1,25 m). Jednočíselné nebo případné další rozměrové údaje jsou specifikovány (např. výška 0,25 m, průměr 0,05 m).
- Všechny překlady z latiny, řečtiny a dalších moderních jazyků jsou moje vlastní, není-li uvedeno jinak.
- V závěrečné bibliografii jsou uváděna vždy příjmení a křestní jména autorů, a to až na několik výjimek, kdy se jejich křestní jména nepodařilo dohledat. V těchto případech je uvedena pouze iniciála křestního jména.

Knih z důvodů příliš vysokých nákladů postrádá obrazovou přílohu, tento nedostatek se však pokouším mírnit dostupnými odkazy na vstupy věnované jednotlivým monumentům v muzejních online katalogích. Fotografie epigrafického a ikonografického materiálu pak poskytují elektronické databáze nápisů, jako EDH (Epigraphic Database Heidelberg),⁵³ EDCS (Epigraphik Datenbank Clauss Slaby),⁵⁴ EDR (Epigraphic Database Roma)⁵⁵ nebo databáze UEL (Ubi erat lupa: Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern).⁵⁶ Fotografie starších i nejnovějších mithraistických monumentů pak shromažďují soukromé stránky Rogera Pearse.⁵⁷

Příprava publikace pak byla podpořena grantem Grantové agentury České republiky „Náboženství na sítích antického Středomoří: Role primárních a sekundárních center při šíření náboženských inovací“ (GA18-07487S) a představuje jeden z jeho výstupů.

51) Schwertheim 1974.

52) Duboise 2012c; Roy 2021.

53) Epigraphic Database Heidelberg, dostupné na: <<https://edh.ub.uni-heidelberg.de/>>.

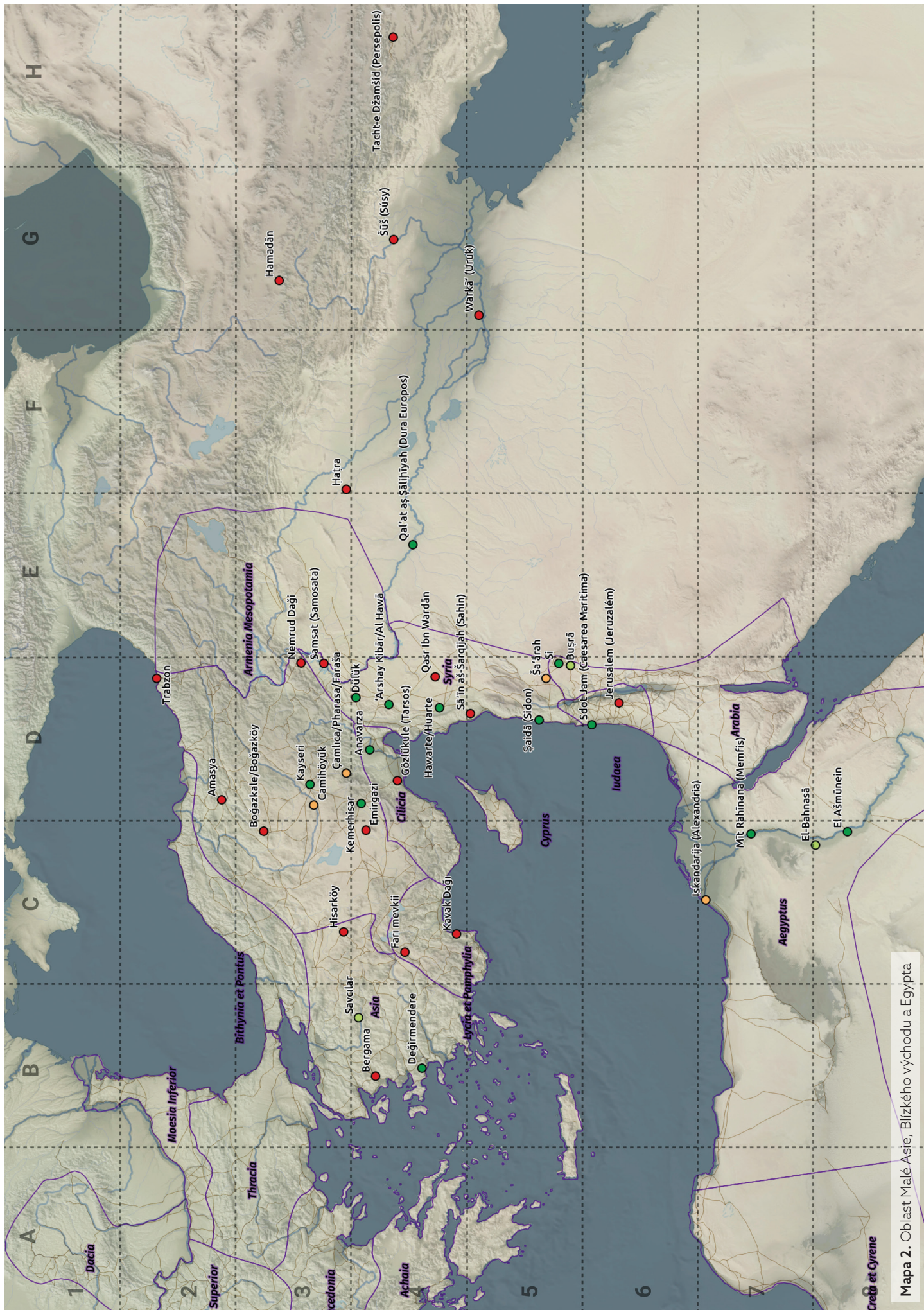
54) Epigraphik Datenbank Clauss Slaby, dostupné na: <<http://www.manfredclaus.de/>>.

55) Epigraphic Database Roma, dostupné na: <<http://www.edr-edr.it/default/index.php>>.

56) Ubi erat lupa: Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern, dostupné na: <<http://lupa.at/>>.

57) Viz Roger Pearse's Pages, dostupné na: <https://www.tertullian.org/rpearse/mithras/display.php?page=selected_monuments>. Přestože autor těchto stránek nezastává akademickou pozici, jeho dlouhodobou činnost lze pokládat za mimořádně záslužnou, neboť jím vedené stránky věnované Mithrovi kultu poskytují snadno dostupný přehled mnoha mithraistických monumentů včetně jejich fotografií.

2 ASIA MINOR, SYRIA, IUDAEA, AEGYPTUS ET REGIONES EXTRA IMPERIUM ROMANUM

Mapa 2. Oblast Malé Asie, Blízkeho východu a Egypta

Credet Cyrene

Aegyptus

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
El Ašmūnein	Ἐρμούθ Πολίτις Μεγάλη /Hermopolis Magna	EG	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 91); reliéf s vyobrazením tauroktonie (Harris 1996: 172 a obr. 3).
El-Bahnasā	Ἵζύρουργοϛ/Oxyrynchus	EG	Reliéf s vyobrazením bytosti se lví hlavou (CIMRM 103 = B 26).
Iskandarīja (Alexandrie)	Ἀλεξάνδρεια/Alexandria	EG	Mithraeum (Sozomenos, <i>Historia ecclesiastica</i> V.7).
Mit Rahīna/Manf	Μεμφίς/Memfis/Memphis	EG	Mithraeum (CIMRM 91); reliéf s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 92); reliéf s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 93); socha bytosti se lví hlavou (CIMRM 94 = B 5); socha Cauta (CIMRM 95); fragment sochy světlonóše (CIMRM 96); fragment sochy světlonóše (CIMRM 97); fragment sochy světlonóše (CIMRM 98); fragment sochy postavy v orientálním oděvu (CIMRM 99); socha Iva (CIMRM 100).
			Dvě sošky ženských postav (CIMRM 101).

Monumenty pocházející z provincie Aegyptus, ale bez známých nálezových okolností

Oblast nálezu	Stát	Typ nálezu
Apollinopolis ?	EG	Socha bytosti se lví hlavou (CIMRM 102 = B 19 = Wiedemann 1924).
Neznámé	EG	Hlava sochy boha Mithry (CIMRM 104).
Neznámé	EG	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 105 = Harris 1996: 171–172 a obr. 2).

Asia

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Bergama	Πέργαμον/Pergamon/ Pergamum	TR	Oltář s nápisem (CIMRM 24).
Değirmentepe	Κολοφών/Kolofón	TR	Oltář s nápisem (CIMRM 24B = EDCS-51000040).
Hisarköy	Ἀμόρτιον/Amorion/Amurium	TR	Nápis (CIMRM 22).
Savclar, Simav	apud Synaos	TR	Kamenný blok s nápisem (CIMRM 23 = Levick et al. 1993, č. 449 [s. 147]).

Cilicia

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Anavarza, Dilekkaya	Ἀναζάρβη/Anazarbos/ Caesarea/Ioustinianoupolis/ Ioustinoupolis	TR	Oltář s nápisem (CIMRM 27bis = CIMRM II, s. 13 = Gough 1952: č. 3 [s. 131–132] a tab. XIIa).
Gözlükule, Tarsus	Τάρσος/Tarsus/Antiochia ad Cydnum	TR	Bronzová mince s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 27).

Galatia et Cappadocia

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Amasya	Ἀμάσεια/ Amaseia/ Amasia	TR	Nápis (<i>CIMRM</i> 15).
Boğazkale/Boğazköy		TR	Nápis (<i>CIMRM</i> 16).
Camihöyük, Göynük		TR	Mithraeum (Erol & Şenyurt 2011: 88). Tři fragmenty terakotové masky (Erol & Şenyurt 2011: 88–89 a obr. 7–9).
Çamlıca/Pharasa/Faraşa	Ariaramneia	TR	Nápis (<i>CIMRM</i> 19).
Emingazi, Ansama Dağı	apud Ardistama	TR	Soška římského vojáka s mithraistickými motivy (<i>CIMRM</i> 20 = Ramsey 1909: 217–222 a tab. XVII).
Kayseri	Καϊσάρεια/ Caesarea/ Mazaka/ Eusebeia	TR	Sloup s nápisem (<i>CIMRM</i> 17 = EDCS-27800570).
Kemerhisar	Τύανα/ Tyana/ Colonia Aurelia Antoniniana	TR	Nápis (<i>CIMRM</i> 18).
Nemrud Dağı		TR	Pohřební monumenty a nápisy krále Antiocha I (<i>CIMRM</i> 28–32).
Trabzon	Τραπεζοῦς/ Trapezus	TR	Mithraeum (<i>CIMRM</i> 14). Mince s vyobrazením Mithry (Wojan 2006 = Keleş 2008).

Monumenty z provincie Galatia et Cappadocia, ale bez známých náleзовých okolností

Oblast nálezu	Stát	Typ nálezu
Neznámé (oblast Lykaónie)	TR	Nápis (<i>CIMRM</i> 21).

Iudaea

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Jeruzalém	Ierusalem/ Hierosolyma/ Colonia Aelia Capitolina	IL	Mithraeum (Magness 2004). Kratér s mithraistickými motivy (Magness 2004).
Sdot Jam	Καϊσάρεια/ Σπράττονος Πύργος/ Caesarea Maritima/ Colonia Prima Flavia Augusta	IL	Mithraeum (Hopfe & Lease 1975; Bull 1978; Bull et al. 2017); miniaturní reliéf s vyobrazením tauroktonie (Hopfe & Lease 1975: 6–7 a obr. 2; Bull 1974; 1978; Ratzlaff 2017: 49–56); nástěnné fresky (Ratzlaff 2017: 41–49); drobné nálezy (Bull et al. 2017, Příloha 2 [s. 85–90]).

Lycia et Pamphylia

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Fari mevkii, Kılıç	Bάρις/Baris	TR	Reliéf s vyobrazením Niké zabíjející býka, původně identifikovaný jako tauroktonie (CJMIRM 25 = Cumont 1947b).
Kavak Dağı	Marmara	TR	Mithraeum (CJMIRM 26 = Anti 1923: 691–695).
Syria			
Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
'Arshai Kibār/Al Hawā		SY	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (CJMIRM 71 = Cumont 1933: 381–384 a tab. XL.2).
Buṣrā	Βόστρα/Bostra/ Colonia Nova Traiana Alexandriana	SY	Fragment reliéfu s vyobrazením Mithry (Abel 1956–1957: 13).
Dülük	Δολύκη/Dolicum/Dolice	TR	Mithraeum I a II (Schütte-Maischatz & Winter 2000; 2001; Schütte-Maischatz 2004); reliéf s vyobrazením tauroktonie tesaný do skály z mithraea I (Schütte-Maischatz 2004: 102–105 a tab. 28); reliéf s vyobrazením tauroktonie tesaný do skály z mithraea II (Schütte-Maischatz 2004: 105–107 a tab. 29); drobné nálezy v podobě keramiky, lamp, skla atd. (Besuden 2004); mince (Facella 2004).
Hawarte		SY	Mithraeum (Gawlikowski 2007); freska s vyobrazením lva strážícího vchod (Gawlikowski 2007: 352–353); freska s vyobrazením dvou jezdců (Gawlikowski 2007: 353 a obr. 9 a 9a); freska s vyobrazením lvů a démonů (Gawlikowski 2007: 354 a obr. 10); freska s vyobrazením Cautopata (Gawlikowski 2007: 354); freska s vyobrazením muže dohlížejícího na přípravu hostiny (Gawlikowski 2007: 354–355); freska zobrazující hradby města zdobené useknutými hlavami (Gawlikowski 2007: 355 a obr. 12); freska gigantomachie (Gawlikowski 2007: 355 a obr. 13); freska s vyobrazením Dia sedícího na trůně (Gawlikowski 2007: 355–356); freska s vyobrazením zrození Mithry ze skály (Gawlikowski 2007: 356 a obr. 14a); freska s vyobrazením Mithry v koruně stromu (Gawlikowski 2007: 356 a obr. 14a); freska s vyobrazením boha Slunce (Gawlikowski 2007: 356 a obr. 14a); freska s vyobrazením Mithry nesoucího býka (Gawlikowski 2007: 356–357); freska s vyobrazením tauroktonie (Gawlikowski 2007: 357 a obr. 15); freska s vyobrazením symbolů mithraistických stupňů (Gawlikowski 2007: 357–358 a obr. 15); freska s vyobrazením ponižení Slunce (Gawlikowski 2007: 358 a obr. 16); freska s vyobrazením Mithry držícího šíp (Gawlikowski 2007: 358 a obr. 16); freska s vyobrazením lovců na koních (Gawlikowski 2007: 358); freska s vyobrazením utíkajících zvířat (Gawlikowski 2007: 358–360 a obr. 17 a 17a); stropní freska s nápisem (Gawlikowski 2007: 360).
Qal'at aš Šālīhiyah, aš Šālīhiyah	Δοῦρα/Εὐρωπός/Κολωνεία Εὐρωπιάτων/Dura/Europos	SY	Mithraeum (CJMIRM 34 = Cumont 1975); reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisy (CJMIRM 37/38–39); reliéf s vyobrazením tauroktonie, nápisem a bočnými scénami (CJMIRM 40/41 a CJMIRM 42); oltář (CJMIRM 35) s keramickou misou (CJMIRM 36); freska s vyobrazením zodiaku (CJMIRM 43); dvě fresky s vyobrazením mágiů (CJMIRM 44); freska s vyobrazením tauroktonie, oltářů a cyprůsů a nápisem (CJMIRM 45/46); fragmenty fresek (CJMIRM 47–51); freska zobrazující Mithru lovcem (CJMIRM 52); deska s nápisem (CJMIRM 53 = HD021084); dipinti a graffiti na stěnách (CJMIRM 54–70 = Francis 1975).
Sā'in aš-Šarqījah/Sahin		SY	Nápis (CJMIRM 72 = IGLS VII, č. 4027).

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Šaidá (Sidón)	Σιδών/Sidon/Colonia Aurelia Pia	LB	Mithraeum (CJMRM 74 = de Ridder 1906: 52–70 a tab. XIX–XXVIII; Baratte 2001; Saint-Jalm 2013): relief s vyobrazením tauroktonie (CJMRM 75 = de Ridder 1906: č. 46 a tab. XIX); socha s vyobrazením tauroktonie a nápisem (CJMRM 76 = de Ridder 1906: č. 47 a tab. XX); socha Mithry nesoucího býka (CJMRM 77 = de Ridder 1906: č. 48 a tab. XXI); socha bytosti se lví hlavou a nápisem (CJMRM 78/79 = de Ridder 1906: č. 40 a tab. XXII–XXIII); socha Cauta (CJMRM 80 = de Ridder 1906: č. 50 a tab. XXIV); socha Cautopata (CJMRM 81 = de Ridder 1906: č. 51 a tab. XXV); socha Cauta (CJMRM 82 = de Ridder 1906: č. 52 a tab. XXVI); socha Cautopata (CJMRM 83 = de Ridder 1906: č. 53 a tab. XXVII); socha bohyně Hekaté s nápisem (CJMRM 84/85 = de Ridder 1906: č. 54 a tab. XXVIII); bronzová soška Venuše a mramorová soška Venuše (CJMRM 86).
Samsat, Adiyaman	Σαμόσατα/Samosata	TR	Nápis na bazaltové desce (CJMRM 33).
Sī, Qanawāt	Seia, apud Kanatha	SY	Relief s vyobrazením tauroktonie (CJMRM 88 = Frothingham 1918); relief s vyobrazením tauroktonie a nápisem (CJMRM 89 = EDCS-51000099 = Will 1952: 67–68 a tab. VI.2); Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie a nápisem (Abel 1956–1957: 12–13 a tab. 19).
Šá'arah		SY	Mithraeum (Kalos 2001).
Qaṣr Ibn Wardān		SY	Mithraeum (CJMRM 73).

Monumenty z provincie Syria, ale bez známých nálezových okolností

Oblast nálezu	Stát	Typ nálezu
V pobřežní oblasti mezi Latakijj (arab. Al-Lādhiqija) a Tartúsem (arab. Ṭartūs)	SY	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (CJMRM 90 = Will 1952: 67 a tab. VI.1 a VI.3).
Bajrūt (Bejrút)/Βηρυτός/Berytus ?	LB	Soška bytosti se lví hlavou (Barnett 1975 a tab. 32 = B 48).
Neznámé	SY	Relief s vyobrazením tauroktonie a nápisem (De Jong 1997).
Niħā (ant. Nihata) nebo Karak Niħ v Libanonu	LB	Obětnický nůž s rukojetí nesoucí možné mithraistické motivy (Seyrig 1974).

Regiones extra Imperium Romanum

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Hamadān	Ἐκβάρανα/Ecbatana Partiorum	IR	Nápis (CJMRM 8).
Ḥatra	Ḥatra	IQ	Relief s vyobrazením bytosti se lví hlavou (Widengren 1966: 440).
Šūs (Súsy)	Σοῦσα/Susa	IR	Nápis (CJMRM 7); fresky s údajnými mithraistickými motivy (CJMRM 7b).
Tachte-Džamsíd (Persepolis)	Περσέπολις/Persepolis	IR	Nápis (CJMRM 9).
Warkā' (Uruk)	Ὀρχοί/Uruk	IQ	Mithraeum (CJMRM 7c = Lenzen 1955: 46–55 a obr. 11). Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (Windengren 1966: 452–453; 1980: 667).

Monumenty z *regiones extra imperium Romanum*, ale bez známých nálezových okolností

Oblast nálezu	Stát	Typ nálezu
Oblast starověké Baktrie	?	Zlaté mince s vyobrazením Mithry (CIRRM 1-6).

2.1 Aegyptus

[001-Aeg] El-Ašmūnein (ant. Ἡρμοῦ Πόλις Μεγάλη / Hermopolis Magna) [2 C8]

Největším a po umělecké stránce nejlépe provedeným mithraistickým monumentem, který pochází s největší pravděpodobností ze starověké Hermopole, je velký [001-Aeg-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie¹ (0,92 × 0,69 m). V současné době se nachází se ve sbírkách muzea v Káhiře, kam byl zakoupen v roce 1941.² Tauroktonie je situována do výklenku mezi dva sloupy s ozdobnými hlavicemi spojenými klenutým obloukem. Na sloupech jsou vyobrazeni oba světloňoši, Cautopates vlevo, Cautes (kvůli poškození povrchu je dochován jen částečně) vpravo. Z doprovodných zvířat se na tomto exempláři nacházejí všechna ve svých obvyklých pozicích, stejně jako busty Slunce a Měsíce v příslušných horních rozích. Pozoruhodným detailem je busta boha Saturna, který vystupuje ze skály nad Mithrovou hlavou u ohybu klenutého oblouku. Vnitřek Mithrova vlajícího pláště nese stopy původní červené barvy. Druhým monumentem, který s největší pravděpodobností pocházel ze starověké Hermopole, je malý vápencový [001-Aeg-002] reliéf s vyobrazením tauroktonie³ (výška cca 0,18 m), na které byli zachyceni pouze býk a Mithra. Tento monument byl v roce 1895 zakoupen Královskými muzei v Berlíně, dnes je však pokládán za ztracený.

[002-Aeg] El-Bahnasā (ant. Ὀξύρυγχος / Oxyrhynchus) [2 C8]

V roce 1933 zakoupilo muzeum v Alexandrii poškozený a ze třech velkých fragmentů složený vápencový [002-Aeg-001] reliéf s vyobrazením bytosti se lví hlavou.⁴ Podle všech dostupných informací pochází tento monument z ilegálních vykopávek podniknutých v místech, kde se ve starověku nacházelo město Oxyrhynchos. Postava je zde vyobrazena od pasu nahoru v lidské a od pasu dolů ve zvířecí podobě, s kopyty místo chodidel. Hlava bytosti je lví a vyznačuje se ní nimbus se slunečními paprsky. Na zádech bytosti se nacházejí dva páry křídel, jeden směřující nahoru, druhý dolů. V obou rukách, které má bytost přitisknuté k hrudi, třímá klíče, v pravé ruce drží navíc vztyčenou pochodeň. V dlaních svírá hady, kteří se svíjejí směrem k zemi, jeden z nich drží hlavu nad kratěrem stojícím na zemi po pravé straně bytosti, druhý nad hořícím oltářem na straně levé. V prostoru mezi pravými křídly se nachází vyobrazení lva a hvězdy, na hrudi bytosti v prostoru mezi rukama potom oválný předmět, patrně hromoklín. Reliéf nese stopy původních barev. Vzhledem ke skutečnosti, že byl tento artefakt nalezen mimo prokazatelný mithraistický kontext, jej řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické monumenty.

[003-Aeg] Iskandarija (Alexandrie) (ant. Ἀλεξάνδρεια / Alexandria) [2 C7]

Informace o přítomnosti Mithrova kultu ve starověké Alexandrii jsou převážně nespolehlivé. Na existenci minimálně jednoho [003-Aeg-M] mithraea lze usuzovat ze zprávy církevního otce Sózomena, který zmiňuje, že v roce 362 vyvolal záměr alexandrijského patriarchy Georgia přestavět zdejší a již dávno opuštěné mithraeum na křesťanský kostel rozsáhlé nepokoje, ve kterých přišel o život.⁵ Věrohodnost této informace nelze jednoznačně ověřit a z tohoto důvodu řadím hypotetické alexandrijské mithraeum mezi možné, ale sporné mithraistické objekty. Dva zbývající monumenty, které Vermaseren uvádí mezi nálezy z Alexandrie, z ní nepocházejí a jsou proto pojednány v oddíle věnovaném egyptským monumentům s nejasnými nálezy okolnostmi.⁶

1) *CIMRM* 91. Ve Vermaserenově korpusu je tento monument chybně řazen mezi nálezy z mithraea v Memfidě. Stejně chyby se dopouští rovněž Manfred Clauss (1992: 243, pozn. 66). Monument je dobře zachovalý, poškozené a chybějící části zahrnují Mithrovu hlavu a pravou paži s dýkou.

2) Harris 1996: 169.

3) Harris 1996: 172 a obr. 3.

4) *CIMRM* 103 = B 26 = Breccia 1935–1937. Monument je dobře zachovalý, nedochovala se malá část horního okraje.

5) Sózomenos, *Historia ecclesiastica* V.7. Tato událost je zmiňována i v dalších pramenech, ne všechny však označují zmiňovaný pohanský chrám za mithraeum (viz např. Ammianus Marcellinus XXII.11).

6) Viz [Aeg-002] a [Aeg-003] níže.

[004-Aeg] Mīt Rahīna/Manf (ant. Μεμφις / Memfis/Memphis) [2 C7]

Jedinou lokalitou v Egyptě, o které můžeme s dostatečnou mírou jistoty tvrdit, že se zde nacházelo [004-Aeg-M] mithraeum, je Mīt Rahina, starověká Memfis.⁷ Okolnosti, které k objevu mithraea vedly, však zůstávají do značné míry nejasné.⁸ Zdá se, že mithraeum nebylo odkryto během systematického průzkumu a nejasnosti panují i ohledně doby, kdy se tak mělo stát. Jisté je pouze to, že monumenty zde nalezené se dostaly do sbírek muzea v Káhiře již před rokem 1904. Informace uvedená u popisku zde vystavených tauroktonií říká, že byly objeveny během vykopávek pod vedením Eugena Grebauta v roce 1901.⁹ Jiné zdroje však tvrdí, že k jejich nálezů došlo již v roce 1885¹⁰ nebo dokonce 1838.¹¹ Z mithraea pocházejí¹² následující nálezy: poškozený [004-Aeg-M-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie¹³ (výška cca 0,8 m). Provedení je standardní, ale bez vyobrazení světloňů, býk je proporčně menší, než je obvyklé, ze zvířat jsou přítomni pes, had a havran, v horních rozích se nacházejí busty Slunce a Měsíce v obvyklých pozicích; [004-Aeg-M-002] reliéf s vyobrazením tauroktonie¹⁴ (výška cca 0,8 m) bez jinak obvyklých světloňů, který je špatně zachovalý (nebo nedokončený).¹⁵ Ze zvířat jsou zachyceni pes, had a štír; [004-Aeg-M-003] fragmentárně dochovaná socha bytosti se lví hlavou¹⁶ (výška 0,7 m), ze které zbylo do pasu nahé lidské torzo se lví hlavou a bohatou hřívou, s bederní rouškou kolem boků, bez zachovaných atributů; [004-Aeg-M-004] socha světloňe¹⁷ (výška i s podstavcem cca 0,75 m), pravděpodobně Cauta; [004-Aeg-M-005] fragment sochy světloňe¹⁸ (výška cca 0,4 m); [004-Aeg-M-006] socha světloňe¹⁹ (výška cca 0,5 m); [004-Aeg-M-007] fragment sochy světloňe²⁰ (výška cca 0,4 m); [004-Aeg-M-008] fragment sochy postavy v orientálním oděvu²¹ (výška cca 0,25 m); [004-Aeg-M-009] socha stojícího lva²² (délka cca 0,5 m) směřujícího doprava. Mithraistický status výše uvedených artefaktů pokládám za potvrzený s dostatečnou mírou přesvědčivosti. Mithraistický status dvou [004-Aeg-001] sošek ženských postav²³ je nejistý, neboť není jasné, zda byly nalezeny spolu s ostatními mithraistickými monumenty v prostorách mithraea. Vzhledem ke skutečnosti, že nálezové okolnosti monumentů ze starověké Memfidy jsou obecně nejasné, tyto dvě sošky vyřazuji ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

7) Strzygowski 1904: 9.

8) Podrobné shrnutí nejasností panujících ohledně objevu mithraea v Memfidě viz Lease 1986: 115–118.

9) Lease 1986: 116.

10) Strzygowski 1904: 9.

11) Wiedemann 1924: 310–311.

12) Reliéf s vyobrazením tauroktonie *CIMRM* 91, který Vermaseren uvádí mezi nálezy z Memfidy, viz [001-Aeg-001] výše, z této lokality nepochází. Místem jeho nálezů byla s největší pravděpodobností starověká Hermopolis Magna (Harris 1996: 169) a je proto pojednán mezi nálezy z této lokality.

13) *CIMRM* 92 (a obr. 34, který Vermaseren ve svém korpusu chybně přisuzuje monumentu *CIMRM* 91, což bylo následně v *CIMRM* II, s. 17 opraveno) = *TMM* II, č. 285b (s. 520) a obr. 479 = Strzygowski 1904: č. 7259 a obr. 4 (s. 9–10).

14) *CIMRM* 93 = *TMM* II, č. 285c (s. 520) a obr. 480 = Strzygowski 1904: č. 7260 a obr. 5 (s. 10–11).

15) Strzygowski 1904: 10.

16) *CIMRM* 94 = *TMM* II, č. 285d (s. 521) a obr. 481 = B 5 = Strzygowski 1904: č. 7268 a obr. 13 (s. 14–15).

17) *CIMRM* 95 = *TMM* II, č. 285e (s. 521) a obr. 482 = Strzygowski 1904: č. 7265 a obr. 10 (s. 13–14).

18) *CIMRM* 96 = *TMM* II, č. 285f (s. 251) a obr. 484 = Strzygowski 1904: č. 7263 a obr. 8 (s. 12).

19) *CIMRM* 97 = *TMM* II, č. 285g (s. 251) a obr. 483 = Strzygowski 1904: č. 7266 a obr. 11 (s. 14).

20) *CIMRM* 98 = *TMM* II, č. 285h (s. 251) a obr. 482 = Strzygowski 1904: č. 7264 a obr. 9 (s. 13).

21) *CIMRM* 99 = *TMM* II, č. 285i (s. 251) a obr. 486 = Strzygowski 1904: č. 7267 a obr. 12 (s. 14).

22) *CIMRM* 100 = *TMM* II, č. 285j (s. 252) a obr. 487 = Strzygowski 1904: č. 7269 a obr. 14 (s. 15).

23) *CIMRM* 101 = *TMM* II, č. 285k-1 (s. 252) a obr. 488–489 = Strzygowski 1904: č. 7261 a obr. 6 (s. 11); č. 7262 a obr. 7 (s. 12).

2.1.1 Monumenty z Egypta, ale bez známých nálezových okolností

[Aeg-001] Fragment sochy bytosti se lví hlavou²⁴

O tomto monumentu (výška 0,53 m) existují jen velmi kusé údaje. Popis fragmentu ve Vermaserenově korpusu je založen na informacích poskytnutých Wiedemannem, který tento artefakt zakoupil v roce 1882 pro muzeum v Káhiře. Místem původu měla být starověká Apollinopolis Magna, dnešní Edfu. Harris se domnívá, že se v tomto případě nejedná o vyobrazení bytosti se lví hlavou, ale o fragment sochy zvířete se třemi hlavami (*triceps animans*), která mohla být součástí Sarápidovy sochy.²⁵ Tento závěr je zpochybněn Raffaellou Bortolinovou, která poukazuje na zmiňovanou přítomnost zbytků paží.²⁶ Vzhledem ke skutečnosti, že současné místo výskytu tohoto monumentu je neznámé a k dispozici není ani žádná jeho obrazová reprodukce, zůstává jednoznačné vyhodnocení tohoto nálezů obtížné. Nález proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické artefakty.

[Aeg-002] Hlava Mithrovy sochy²⁷

Vermaseren řadí tento artefakt mezi monumenty pocházející z Alexandrie, přesné místo nálezů však není známé. Von Sieglin, který tento monument (výška 0,105 m) poprvé zmiňuje, neuvádí ohledně nálezových okolností žádné informace. Závěr, že by se mohlo jednat o ztvárnění Mithry, je založen pouze na trpícím výrazu zobrazené postavy, a tím pádem značně spekulativní. Von Sieglin sám nevyklučoval možnost, že zobrazeným božtvem byl Attis nebo jeden z mithraistických světloňů.²⁸ Vzhledem k nedostatku podrobnějších informací řadím tento artefakt mezi možné, ale sporné mithraistické monumenty.

[Aeg-003] Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie²⁹

Von Sieglin ve svém komentáři k hlavě údajné Mithrovy sochy zmiňuje rovněž fragment mramorové desky s vyobrazením tauroktonie, který se měl nacházet v Rubensohnově sbírce v Berlíně.³⁰ Podle Harrise se jednalo o fragment kruhového reliéfu s vyobrazením tauroktonie, který se nyní nachází v archeologickém semináři v německém Münsteru.³¹ Zachována je spodní část reliéfu s viditelnou pravou nohou Mithry, kterou přišlapuje zadní nohu býka, a had. Pod tauroktonní scénou se nachází lev, kráter a devět oltářů. Rondel rovněž obsahuje slovo *Zandys* (jméno pořizovatele, které poukazuje na thrácko-balkánský původ reliéfu) a fragmenty několika dalších písmen.³²

2.2 Asia

[001-Asi] Bergama (ant. Πέργαμον/Pergamon/Pergamum) [2 B4]

Zde v roce 1909 nalezený sloupovitý [001-Asi-001] oltář s nápisem³³ (výška 0,21, průměr 0,65 m) nese dedikaci Ἡλίω, což činí jeho mithraistický charakter nepravděpodobným. Rovněž titul δῶδοῦχος („světloň“), kterým je na nápisě osloven jeho pořizovatel Klaudios Nikomédés, není z prostředí římského kultu boha Mithry doložen. Za těchto okolností nápis vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

24) *CIMRM* 102 = B 19 = Wiedemann 1924: 311–312.

25) Harris 1996: 176.

26) Bortolin 2012: 210.

27) *CIMRM* 104 = Von Sieglin 1927: č. 116 (s. 126–127), obr. 52 a tab. VIII.3.

28) Von Sieglin 1927: 127.

29) *CIMRM* 105.

30) Von Sieglin 1927: 127.

31) Harris 1996: 171–172 a obr. 2.

32) Harris 1996: 171.

33) *CIMRM* 24 = *AE* 1911, č. 43 = Hepding 1910: č. 36 (s. 453).

[002-Asi] Değirmendere (ant. Κολοφῶν/Kolofón) [2 B4]

Ze starověkého Kolofónu pochází [002-Asi-001] nápis nesoucí dedikaci *Deo Sancto Invicto Mit(h)rae*.³⁴ Jméno pořizovatele ani bližší nálezové okolnosti nejsou známé.

[003-Asi] Hisarköy (ant. Ἀμόριον/Amorion/Amurium) [2 C3]

Dlouhý [003-Asi-001] nápis³⁵ v řečtině na třech stranách vápencové stély zmiňuje nařízení o každoročním konání obřadů na počest Kyrilly ve dnech tradičně vyhrazených svátku *mithrakana*, hrazených z výnosů vinice. Spojitost s římskou formou Mithrova kultu je prakticky vyloučena.³⁶ Nápis z tohoto důvodu vyřazuje ze seznamu relevantních mithraistických monumentů.

[004-Asi] Savçılar, Simav (*apud* ant. Synaos) [2 B4]

V zahradě jednoho z domů v Savçıлару se v roce 1926 nacházel [004-Asi-001] kamenný blok s nápisem³⁷ (výška 0,84 m) v řečtině, který pořídil Midón, syn Solónův, a který nesl dedikaci Ἡλίω(ι) Μίθραι. Pořízení nápisu je datováno do let 77–78.³⁸ Cumont i Vermaseren zmiňují, že na kamenném bloku se nacházela busta s vyobrazením Mithry, tuto informaci však novější vydání tohoto nápisu nepotvrzují.³⁹ Na základě dostupných údajů nelze zcela jednoznačně rozhodnout, zda tento nápis již spadá mezi nálezy z prostředí římského kultu boha Mithry, nebo stále reflektuje některou z tradičních forem uctívání tohoto božstva v Malé Asii.⁴⁰ Z tohoto důvodu řadím tento artefakt mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické monumenty.

[Geografická poznámka: Cumont uvádí jméno lokality chybně jako Savçılar a tento název přejímá i Vermaseren. Správný název této lokality je Savçılar.⁴¹]

2.3 Cilicia

[001-Cil] Anavarza, Dilekkaya (ant. Ἀνάζαρβα/Anazarbos/Caesarea/loustinianoupolis/loustinoupolis) [2 D4]

Z této lokality pochází [001-Cil-001] oltář s nápisem⁴² (1,37 × 0,47 × 0,45 m) v řečtině, který uvádí, že jeho pořizovatel, římský občan [Markus Aure]lius Seleukos,⁴³ byl *ιε[ρευς καὶ] / πατήρ διὰ βίου Διὸς [Ἡλίου] / ἀνεκλήτου Μίθρα* („kněz a doživotní Otec boha Slunce neporazitelného Mithry“). Prvních pět řádků nápisu bylo úmyslně vymazáno, zjevně v důsledku provedení *damnatio memoriae* císaře, jehož jméno bylo na oltáři zmíněno. Mithraistický status tohoto monumentu je potvrzen nejen výskytem Mithrova jména, ale rovněž použitím mithraistického titulu Otec.

34) *CIMRM* 24B (*CIMRM* II, s. 13) = EDCS-51000040.

35) *CIMRM* 22 = *TMM* II, č. 4 (s. 91–92) = Ramsey 1889: 17–22.

36) Boyce & Grenet 1991: 259–260.

37) *CIMRM* 23 = Cumont 1939: 69–70 = *AE* 1941, č. 140 = Levick et al. 1993, č. 449 (s. 147) a tab. XLVIII.

38) Cumont 1939: 69. Datace je vztažena ke 162. roku Sullovy éry, viz též Gordon 1994: 470 a pozn. 56. Pokud je tato datace správná, nápis by byl pořízen v době, ze které pochází nejstarší doklady o existenci římského kultu boha Mithry (75–125).

39) Viz komentář v Levick et al. 1993, č. 449 (s. 147). Gordon (1994: 470 a pozn. 57) nicméně podotýká, že busta se na kamenném bloku mohla dříve vyskytovat, ale nyní již není v důsledku poškození kamene patrná.

40) Gordon 1994: 470. Viz též Boyce & Grenet 1991: 261.

41) Viz GeoNames 301447; Levick 1993: 147.

42) *CIMRM* 27bis = *CIMRM* II, s. 13 = Gough 1952: č. 3 (s. 131–132) a tab. XIIa,

43) Rekonstrukce jména pořizovatele je nejistá, Gough (1952: s. 132) navrhuje Marcus Aurelius, Claus (1992: 238) pokládá tuto rekonstrukci za neopodstatněnou.

[002-Cil] Gözlükule, Tarsus (ant. Τάρσος/Tarsus/Antiochia ad Cydnum) [2 D4]

Zajímavým artefaktem je [002-Cil-001] bronzová mince⁴⁴ s vyobrazením císaře Gordiana (období vlády 238–244) na lící straně a Mithry s paprscitou čelenkou zabíjejícího býka na rubové straně, která byla ražena městem Tarsos. Z důvodu oficiální povahy tohoto artefaktu není příliš pravděpodobné, že by měl přímou návaznost na římský kult boha Mithry (jakkoli přesvědčivě dokládá znalost motivu Mithry zabíjejícího býka v této oblasti). Minci samotnou vyřazují ze seznamu nálezů přímo se týkajících římské formy Mithrova kultu.

2.4 Galatia et Cappadocia

[001-Cap] Amasya (ant. Ἀμάσεια/Amaseia/Amasia) [2 D2]

Mithraistický charakter [001-Cap-001] náhrobního nápisu⁴⁵ byl vyvozován na základě formulace στρατιώτη εὐσεβεῖ („zbožnému vojákovi“), která podle Cumonta mohla odkazovat nikoli k povolání, ale k předchozímu zasvěcení do mithraistického iniciačního stupně *miles* (Voják).⁴⁶ Tento závěr je však velmi nejistý a založený pouze na vzdálené paralele s nápisem z německého Wiesbadenu.⁴⁷ Vzhledem ke skutečnosti, že nápis Mithru nezmiňuje a byl pořízen matkou zesnulého, je s největší pravděpodobností rétorickou připomínkou zbožnosti a oddanosti zesnulého Tita Aurelia Lucana a nikoli dokladem jeho zasvěcení do Mithrova kultu.⁴⁸ Nápis z tohoto důvodu vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[002-Cap] Boğazkale/Boğazköy [2 C3]

V místech, kde se v minulosti nacházelo hlavní město chetitské říše Chattušaš, byly nalezeny [002-Cap-001] hliněné tabulky s nápisy ze 14. století př. n. l., zaznamenávající text mírové smlouvy mezi chetitskou říší a královstvím Mitanni.⁴⁹ Ve výčtu božstev, která byla pokládána za garanty jejího dodržování, byl uveden rovněž Mitra. Tyto artefakty vyřazují ze seznamu relevantních nálezů, protože doba jejich pořízení o více než tisíciletí předchází době vzniku římské formy Mithrova kultu. Pro jeho poznání tak tyto tabulky nemají prakticky žádnou relevanci.

[003-Cap] Camihöyük, Göynük [2 D3]

Během záchranných vykopávek v roce 2009 byly v Camihöyüku objeveny [003-Cap-001] tři fragmenty terakotové masky⁵⁰ v životní velikosti zobrazující mužský obličej s fryškou čapkou. Zobrazené božstvo bylo archeology identifikováno jako Mithra a nález masky kladen do souvislosti s poblíž odkrytými základy budovy z římského období, jejíž architektonický plán vykazuje určité paralely s uspořádáním [003-Cap-M] mithraea.⁵¹ Za absence jasných podpůrných dokladů přítomnosti Mithrova kultu však zůstává identifikace nálezů z Camihöyüku nejistá, neboť v případě zobrazené postavy se může jednat rovněž o Attida, což by následně zpochybnilo relevantnost chápání odkryté budovy jako mithraea. Nález masky a hypotetické mithraeum tedy řadím mezi možné, ale sporné mithraistické monumenty.

[004-Cap] Çamlıca/Pharasa/Faraša (ant. Ariaramneia) [2 D3]

Zde nalezený [004-Cap-001] nápis⁵² v řečtině a aramejštině zmiňuje, že jeho pořizovatel, vojenský velitel jménem Sa(n)garios, ἐμάγευσε Μίθρη. Cumont se domníval, že tato formulace

44) *CIMRM* 27.

45) *CIMRM* 15.

46) Cumont v Anderson et al. 1910: č. 108 (s. 132).

47) *CIMRM* 1234 = HD041223 = UEL 15701 = *CIL* XIII.II.1, č. 7571.

48) Claus 1992: 293.

49) *CIMRM* 16.

50) Erol & Şenyurt 2011: 88–89 a obr. 7–9.

51) Erol & Şenyurt 2011: 88.

52) *CIMRM* 19.

neznamená „stal se Mitrovým mágem/knězem“, ale „provedl mazdejské obřady na počest Mithry“.⁵³ Otázku, zdali se tento nápis týká římské formy Mithrova kultu a ne některé z jeho maloasijských forem, je nemožné s určitostí zodpovědět. Nápis je datován do 1. století⁵⁴ a teoreticky tak spadá do doby rané fáze existence římského kultu boha Mithry. Z tohoto důvodu jej řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Co se týče možné existence jeskynního [004-Cap-M] mithraea v této lokalitě, kterou naznačuje komentář k tomuto nápisu ve Vermaserenově korpusu, vzhledem k absenci jakýchkoli dalších informací ji nepokládám za potvrzenou. Hypotetické mithraeum tedy vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[005-Cap] Emirgazi, Arisama Dağı (*apud* ant. Ardistama) [2 C4]

V Emirgazi nalezená [005-Cap-001] soška⁵⁵ údajně zobrazuje stojícího římského vojáka v přilbici, jehož pravá ruka spočívá na vyobrazení zrození Mithry ze skály a levá na sloupu, na jehož vrcholku se nachází lví hlava s rysy Gorgony. Na základě fotografie otištěné v Ramseyho monografii sdílím Vermaserenův skepticismus vyjádřený v komentáři k tomuto monumentu v *CIMRM*. Soška nevykazuje prakticky žádnou podobnost s jakýmkoli známým mithraistickým artefaktem a Ramseyho závěry jsou v tomto směru minimálně nedůvěryhodné. S velkou mírou pravděpodobnosti se navíc jedná o moderní padělek.⁵⁶ Sošku lze proto jednoznačně vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[006-Cap] Kayseri (ant. Καισάρεια/Caesarea/Mazaka/Eusebeia) [2 D3]

V Kayseri objevený [006-Cap-001] mramorový sloup s nápisem⁵⁷ (rozměry nezjištěné) je zasvěcen *Soli Invicto* / *Mythrae* a s největší pravděpodobností sloužil jako podstavec pro sochu slunečního božstva.⁵⁸ Pořídil jej otrok Callimorphus, *arkarius*, na počest a za bezpečí císařského otroka Chresima, v jehož službách působil a který zastával funkci účetního (*dispensator*). Oba otroci byli s největší pravděpodobností součástí císařské provinční správy.⁵⁹ Mithraistický status tohoto monumentu lze pokládat za potvrzený.

[007-Cap] Kemerhisar (ant. Τύανα/ Tyana/Colonia Aurelia Antoniniana) [2 D4]

V Kemerhisaru nalezený [007-Cap-001] nápis⁶⁰ v řečtině nesl dedikaci Θεῷ δίκαιῳ Μίθρῳ („Bohu spravedlivému Mithrovi“). Nápis je bohužel pokládán za ztracený a jeho jediný známý opis pořídil v 50. letech 19. století Nikolaos S. Rizos.⁶¹ Přesnější datace nápisu je nemožná a zvolený epitet neumožňuje jednoznačně rozhodnout, zda se jedná o monument pocházející z prostředí římského kultu boha Mithry, nebo některé z jeho předchozích maloasijských forem blízkých zoroastrovské tradici. Jisté je, že pro epitet „spravedlivý“ nenacházíme žádnou odpovídající paralelu v západním materiálu.⁶² Z tohoto důvodu řadím tento nápis mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

53) Cumont 1939: 68–69; srov. též Nock 1942: 350; Boyce & Grenet 1991: 272–273.

54) Grégoire 1908: 445.

55) *CIMRM* 20 = Ramsey 1909: 217–222 a tab. XVII.

56) Calder 1927.

57) *CIMRM* 17 = *CIL* III, č. 6772 = *CIL* III, č. 12135 = D 1661 = *AE* 1889, 00045 = EDCS-27800570.

58) Nápis totiž začíná slovem *Solem* („Slunce“), které naznačuje, že dedikovaným předmětem byla právě socha tohoto božstva.

59) Clauss 1992: 238.

60) *CIMRM* 18 = *TMM* II, č. 3 (s. 91).

61) Rizos 1856: 113–114.

62) Gordon 2015: 451–452.

[008-Cap] Nemrud Daği [2 D3]

Na vrcholku hory Nemrud Daği, kde bylo králem Antiochem I. vybudováno pohřebiště kommagenských králů, se nachází několik [008-Cap-001] monumentů a nápisů,⁶³ které poskytují důležitý vhled do hybridní podoby kommagenské náboženské tradice spojující v sobě prvky perského a řeckého náboženství. Jedním ze zde uctívaných božstev byl i Mithra, zde ztotožněný s řeckým Apollónem. Mithra-Apollón je v Nemrud Daği vyobrazen na kamenné stéle v okamžiku, kdy si potřásá pravicí s kommagenským králem.⁶⁴ Komplex byl vybudován v 1. století př. n. l. a časově tak předchází vzniku římského kultu boha Mithry. Tyto monumenty a nápisy je proto možné vyřadit ze seznamu nálezů přímo se týkajících římského kultu boha Mithry. Nelze však zpochybnit, že mohou představovat cenný zdroj informací pro pochopení kulturního pozadí, které mohlo formování římského kultu boha Mithry výrazně ovlivnit.

[009-Cap] Trabzon (ant. Τραπεζοῦς/Trapezus) [2 D2]

Existence [010-Cap-M] mithraea⁶⁵ v okolí Trabzonu je vyvozována na základě zmínky v textu svatého Evžena z Trabzonu,⁶⁶ který podává zprávu o zničení Mithrovy sochy nacházející se na vrcholku jedné z okolních hor. Kontext celé události a její popis jsou nejasné a nevedou k jednoznačnému závěru, že se jednalo o místo a sochu související s římským kultem boha Mithry. Hypotézu o existenci mithraea v Trabzonu je tak v tuto chvíli možné odmítnout jako nepodloženou. Rovněž souvislost [010-Cap-001] trabzonských mincí⁶⁷ s vyobrazením Mithry s římským kultem tohoto božstva zůstává nejasná. Kromě obvyklých ztvárnění Mithry v podobě busty slunečního božstva s fryžskou čapkou s paprsky,⁶⁸ které navazují na lokální maloasijskou tradici, se na několika dalších mincích nachází vyobrazení Mithry jezdcem. Mithra na koni je zobrazen společně s dalšími předměty v podobě oltáře, hada, stromu nebo ptáka (pravděpodobně havrana) sedícího na sloupu.⁶⁹ Na některých mincích se Mithra jezdec dokonce objevuje ve společnosti dvou po boku stojících světloňů.⁷⁰ Mince s tímto motivem, pocházející ze severovského období, patrně dokládají znalost římské varianty Mithrova kultu, která se mísí s jeho maloasijskými formami. Vzhledem k veřejnému aspektu těchto mincí však můžeme přímou souvislost s římským kultem boha Mithry s největší pravděpodobností vyloučit.

2.4.1 Monumenty z provincie Galatia et Cappadocia, ale bez známých nálezových okolností

[Cap-001] Pohřební nápisy⁷¹

Mithraistický status funerálních nápisů z Lykaonie byl vyvozován na základě výskytu slov λέων (lev) a αετός (orel).⁷² K jejich mithraistickému statusu byl skeptický již Franz Cumont v době vydání *Textes et monuments*.⁷³ Ve své pozdější studii shrnující mithraistické nálezy

63) *CIMRM* 28–32.64) *CIMRM* 30.65) *CIMRM* 14.66) *TMM* II, s. 55, text c.

67) Wojan 2006; Keleş 2008 (v téměř nesrozumitelné angličtině a s velmi povrchní znalostí římského kultu boha Mithry); Dalaison & Remy 2013: 40–42.

68) *RG* I.1 (Trapezus), č. 4 (s. 108 a tab. XV, obr. 16); č. 11 (s. 109). Viz též Bricault & Vermiers 2021: 145, obr. 2.69) *RG* I.1 (Trapezus), č. 16 (s. 110 a tab. XV, obr. 20); č. 19 (s. 110 a tab. XV, obr. 22); č. 25 (s. 111).70) *RG* I.1 (Trapezus), č. 26 (s. 111). Ohledně identifikace světloňů viz Bricault & Veymiers 2021: 144–145 a obr. 3. Barevná fotografie této mince, ražené císařem Elagabalem v roce 218/219, je dostupná v online katalogu *Harvard Art Museum* na: <<https://harvardartmuseums.org/collections/object/177340?position=0>> [10. 9. 2022].71) *CIMRM* 21 = Sterret 1884–1885: č. 26 (s. 26–27); č. 153–154 (s. 91–93).

72) Rohde 1894: 679, pozn. 1.

73) *TMM* II, s. 173.

z Malé Asie svůj odmítavý postoj pouze potvrdil,⁷⁴ s přihlédnutím k argumentaci Williama Ramseyho, podle kterého bylo výrazů „lev“ a „orel“ užito k pojmenování samotných hrobek.⁷⁵ Tyto nápisy proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

2.5 Iudaea

[001-Iud] Jeruzalém (ant. Ierusalem/Hierosolyma/Colonia Aelia Capitolina) [2 D6]

Hypotéza o existenci [001-Iud-M] mithraea v Jeruzalémě je založena na objevu jeskyně neda-leko míst, kde se nacházel tábor desáté římské legie nazývané *Fretensis*,⁷⁶ a nálezů [001-Iud-001] kráteru s hadím motivem, který byl Jodi Magnessovou interpretován jako mithraistický artefakt.⁷⁷ Oba tyto důkazy jsou však velmi slabé. V případě jeskyně nic nenasvědčuje tomu, že byla využívána pro účely Mithrova kultu. Nádoby s hadím motivem byly sice v některých případech v mithraeích skutečně nalezeny, jejich užívání však nebylo vázáno výhradně na prostředí Mithrova kultu.⁷⁸ Bez dalších a přesvědčivějších indicií tak lze hypotézu o přítomnosti Mithrova kultu v Jeruzalémě prozatím odmítnout jako nepodloženou.

[002-Iud] Sdot Jam (ant. Καισάρεια/Στρατώνος Πύργος/Caesarea Maritima/Colonia Prima Flavia Augusta) [2 D6]

V roce 1973 byly během archeologických vykopávek v oblasti antického přístavního města Caesarea Maritima objeveny podzemní místnosti s klenutými stropy, které sloužily jako přístavní sýpky (*horrea*) a skladiště.⁷⁹ Po odkrytí místnosti označované archeology číslem I a analýze zde učiněných nálezů bylo zjištěno, že tyto prostory byly od jisté doby využívány jako [002-Iud-M] mithraeum.⁸⁰ Ústřední síň mithraea je široká 4,95 m a dlouhá 20,5 m (původní délka místnosti se ale musela blížit 30 m) s klenutým stropem v maximální výšce 4,94 m. U zadní stěny místnosti se nacházejí pozůstatky malého oltáře. Mithraistický charakter nálezů byl potvrzen nejenom na základě pozůstatků bočních pódíí (šířka 1,6 m, délka 10,4 m, výška 0,4 m), ale rovněž díky dvěma dalším nálezům: [002-Iud-M-001] miniaturního mramorového medailonu s vyobrazením tauroktonie⁸¹ (průměr 0,075 m, tloušťka 0,01 m), který je rozdělen do dvou obrazových ploch. V horní větší části se nachází vlastní vyobrazení tauroktonie bez obvyklých zvířat, pouze s oběma světlonosi (Cautes vpravo, Cautopates vlevo) a bustami Slunce a Měsíce v horních rozích. Ve spodní části medailonu se nacházejí tři scény z Mithrova posvátného příběhu (zleva doprava): i) ponížení Slunce; ii) hostina Mithry a Slunce; iii) Mithra jedoucí na bykovi směrem k ležícímu božstvu (Saturn ?); [002-Iud-M-002] špatně viditelných fresek s vyobrazením iniciačních scén.⁸² Z mithraea rovněž pochází velké množství [002-Iud-M-003] drobných nálezů, které byly během archeologických vykopávek pečlivě shromážděny a následně zanalyzovány.⁸³ Po architektonické stránce se mithraeum vyznačovalo dvěma pozoruhodnými detaily: a) v zadní části mithraea se v místech, kde se nacházela tauroktonie, v klenutém stropu vyskytoval světlík, který umožňoval průchod slunečních paprsků. Ty pak v období kolem letního slunovratu osvětlovaly místo, kde se nacházel oltář; b) do klenby stropu byla zasazena dřevěná přepážka v podobě slunce s paprsky, která oddělovala prostor s oltářem před tauroktonií od zbývající části mithraea.⁸⁴ Zbytky modré omítky naznačují, že strop mithraea byl vymalován tak, aby připomínal nebeskou klenbu.

74) Cumont 1939: 71 a pozn. 3.

75) Ramsey 1906: 278.

76) Cabezon Martín 2002.

77) Magness 2003; 2004.

78) Friedheim 2007: s. 145–146, pozn. 108; 2014: 324–325.

79) Bull & DeRose Evans 2017a.

80) Hopfe & Lease 1975; Bull 1978; Blakely et al. 1987; Hopfe 1990: 2228–2230; Gordon 2001: 78–82; Bull et al. 2017.

81) Hopfe & Lease 1975: 6–7 a obr. 2; Bull 1974; 1978; Ratzlaff 2017: 49–56.

82) Bull 1978: 84–88; Ratzlaff 2017: 41–49.

83) Bull et al. 2017, příloha 2 (s. 85–90).

84) Bull & Fritzius 2017.

Zajímavý problém představuje datace založení a fungování mithraea. Caesarejské mithraeum bylo zpočátku datováno do 3. století, následná analýza keramických střepů však tuto dataci posunula do poslední čtvrtiny 1. století.⁸⁵ Z mithraea v Caesarei Přímořské se tak na jistou dobu stala nejstarší doložená mithraistická svatyně. Následné výzkumy však některé z původních poznatků upravily. Za prvé, zdá se, že podzemní prostory s klenutým stropem, ve kterých se nacházelo mithraeum, nesloužily jako sýpka, jak se archeologové původně domnívali, nýbrž jako audienční prostory *praetoria*, ve kterém sídlil římský finanční správce provincie Iudaea.⁸⁶ Existenci mithraea by bylo v tomto případě možné klást do souvislosti s aktivitou římských úředníků dohlížejících na fungování přístavu. Zadruhé, raná datace mithraea a celé konstrukce prostor s klenutými stropy byla revidována a nyní se badatelé kloní k závěru, že mithraeum bylo nejspíše založeno až v průběhu 2. století nebo možná dokonce až ve 3. století.⁸⁷

2.6 Lycia et Pamphylia

[001-Lyc] Fari mevkii, Kılıç (ant. Βάρτις/Baris) [2 C4]

Božstvo usmrcující býka na [001-Lyc-001] reliéfu⁸⁸ z Baridy bylo po bližším přezkoumání identifikováno jako bohyně Niké zabíjející býka.⁸⁹ Tento artefakt je proto možné vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[002-Lyc] Kavak Dağı (ant. Marmara) [2 C4]

Hypotéza Carla Antiho o existenci [002-Lyc-M] mithraea v Kavag-Dağı⁹⁰ nebyla následně podpořena žádnými relevantními nálezy.⁹¹ Hypotetické mithraeum proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[Geografická poznámka: GeoNames 308807 uvádějí tuto lokalitu pod alternativním názvem Bağlık Dağı a s jinými koordináty než DARE 27773, nicméně v přibližně stejné lokalitě. Identifikace Kavak Dağı s antickou Marmarou není zcela jistá.]

2.7 Syria

[001-Syr] 'Arshai Kibār/Al Hawā [2 D4]

V roce 1932 byl v místě nazývaném 'Arshai Kibār⁹² nalezen [001-Syr-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie⁹³ (0,54 × 0,98 m). Jedná se o poměrně neumělou místní kamenickou práci s několika ikonografickými anomáliemi. Mithrova postava je zobrazena jako velmi malá a dvě ze zvířat se nachází v nezvyklých pozicích: had se vine směrem dolů za ocasem býka a havran přilétá k Mithrovi zprava. Štír zcela chybí. Světloonoši se nacházejí na bocích reliéfu odděleni vertikální příčkou. Kromě obligátních pochodí třímají v druhé ruce neidentifikovatelné předměty oválného tvaru, patrně obětní misky nebo vázy.

[Geografická poznámka: Podle GeoNames 82773836 je 'Aršay Kibār rovněž znám pod jménem Al Hawā.]

85) Blakely et al. 1987: 62, 103; Blakely 1988: 35; Painter 2000: 206–207.

86) Patrich 2011: 103.

87) Patrich 2011: 227–228; srov. též Bull & DeRose Evans 2017b: 17–21.

88) *CIMRM* 25 = Cumont 1939: 70–71 a tab. II,1 = Cumont 1947b: 304 a obr. 1.

89) Viz Vermaserenův komentář k *CIMRM* 25.

90) *CIMRM* 26 = Anti 1923: 691–695.

91) Cumont 1939: 71 a pozn. 3.

92) Ohledně přesného určení této lokality viz Gatier 2001, který používá alternativní přepis 'Arsha-Wa-Quibar.

93) *CIMRM* 71 = Cumont 1933: 381–384 a tab. XL.2.

[002-Syr] Buṣrā (ant. Βόστρα/Bostra/ Colonia Nova Traiana Alexandriana) [2 D5]

Z Buṣry pocházející [002-Syr-001] fragment mithraistického reliéfu, jehož existenci zmiňuje Armand Abel,⁹⁴ je dnes pokládán za ztracený. Jeho popis v Abelově zprávě je velmi kusý a neobsahuje žádnou obrazovou dokumentaci. Gordon nicméně pokládá na základě obecné kvality a spolehlivosti Abelovy badatelské práce jeho informaci za hodnověrnou.⁹⁵ Jelikož Abelovu zprávu nelze jednoznačně ověřit, řadím tento monument mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[003-Syr] Dülük (ant. Δολίχη/Dolicum/Dolica) [2 D4]

V roce 1997 byla objevena [003-Syr-M] dvě mithraea v jeskynních štolách bývalého lomu ve svazích Keber Tepe poblíž osady Dülük v jihozápadní části Turecka nedaleko hranic se Sýrií, kde se ve starověku rozkládalo město Doliché.⁹⁶ V letech 1997–1998 pak byla důkladně prozkoumána německými archeology z univerzity v Münsteru. Obě mithraea se nacházela v sousedících sálech v těsné blízkosti. Z jejich vybavení se nedochovalo prakticky nic, neboť byla někdy v polovině 3. století zničena, pravděpodobně v roce 253, kdy bylo starověké město Doliché obsazeno sásánovskou armádou krále Šápura I. Prostory mohly být identifikovány jako mithraea na základě pozůstatků tauroktonních reliéfů tesaných přímo do skalní stěny, které byly během pozdějšího využívání jeskyně záměrně zničeny křesťany.⁹⁷ Navzdory jejich snaze jsou hlavní obrysy obou reliéfů stále rozpoznatelné. Lze tak zjistit, že oba reliéfy typologicky spadaly do skupiny reliéfů z germánských provincií, na kterých se vyskytuje pro ně charakteristický motiv hada, kratéru a lva. Z nálezů učiněných v obou mithraeích lze tedy zmínit: [003-Syr-M-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie z mithraea I;⁹⁸ [003-Syr-M-002] reliéf s vyobrazením tauroktonie z mithraea II;⁹⁹ [003-Syr-M-003] drobné nálezy v podobě keramiky, skla, lamp atd.;¹⁰⁰ [003-Syr-M-004] mince.¹⁰¹ Velkou pozornost pak vyvolala navržená datace doby fungování mithraea. Jako *terminus ante quem* pro první z mithraeí byl německými archeology určen rok 25, a to na základě nálezu mince ražené seleukovským králem Antiochem IX. Eusebeem (vládl v letech 114/115–96/95 př. n. l.) ve výplni podlahy.¹⁰² K této navržené dataci je však třeba přistupovat kriticky, protože stratigrafie prostor, ve kterých se nacházelo mithraeum I, byla značně narušena pozdějšími zásahy a nálezu této konkrétní mince nelze jednoznačně spojit s počátkem fungování mithraea.¹⁰³ Na základě nálezů keramiky a její datace lze usuzovat, že mithraeum bylo v provozu v průběhu 2. a 3. století.

[004-Syr] Hawarte [2 D4]

V roce 1997 bylo v syrské vesnici Hawarte objeveno [004-Syr-M] mithraeum, které se nacházelo v podzemní místnosti pod budovou raně křesťanského kostela z konce 5. století. K objevu došlo náhodně po propadu podlahy kostela. Mithraeum bylo následně poničeno vykradači památek. Po jejich zatčení byl archeologickými vykopávkami a konzervací mithraea a jeho fresek pověřen tým polských archeologů pod vedení profesora Michaela Gawlikowského, který v následujících letech o tomto mithraeu a jeho artefaktech publikoval řadu předběžných studií.¹⁰⁴ Mithraeum v Hawarte je pozoruhodné především pro svou ikonografickou

94) Abel 1956–1957: 13.

95) Gordon 2001: 82–83.

96) Schütte-Maischatz & Winter 2000; 2001; Schütte-Maischatz 2004.

97) O tom, že na zničení reliéfů mají podíl křesťané, prozrazuje skutečnost, že v mithraeu I byl v místě tauroktonního reliéfu, kde se nacházela Mithrova hlava, vytesán kříž, viz Schütte-Maischatz 2004: 102, obr. 28 a tab. 28.

98) Schütte-Maischatz 2004: 102–105 a tab. 28.

99) Schütte-Maischatz 2004: 105–107, obr. 29 a tab. 29.

100) Besuden 2004.

101) Facella 2004.

102) Schütte-Maischatz & Winter 2000: 99; 2001: 157; Facella 2004.

103) Gordon 2007.

104) Gawlikowski 1998; 2000a; 2000b; 2001a; 2001b; 2002; 2012; 2021; Majcherek 2004; Parandowska 2008; Zielińska 2010. Prozatím neucelenější studií věnovanou popisu mithraea a jeho nálezů je Gawlikowski 2007. Webové stránky společného polsko-syrského projektu jsou dostupné na: <<https://pcma.uw.edu.pl/en/2019/03/14/hawar>

výzdobu. Zatímco část fresek zobrazuje dobře známé a pro římský kult boha Mithry typické motivy, pro některá vyobrazení a scény nemáme žádnou odpovídající paralelu z jiné mithraistické lokality. Archeologický průzkum a konzervační práce však musely být v roce 2011 po vypuknutí občanské války v Sýrii zastaveny a doposud nebyly obnoveny.¹⁰⁵

Jednotlivé fresky zahrnují následující motivy: [004-Syr-M-001] freska s vyobrazením lva strážícího vchod;¹⁰⁶ [004-Syr-M-002] freska s vyobrazením dvou jezdců v pestrých oděvech, kteří drží v řetězech spoutané dvouhlavé bytosti s černou barvou kůže. Tato scéna nemá v mithraistické ikonografii žádnou známou paralelu;¹⁰⁷ [004-Syr-M-003] freska s vyobrazením lvů trhajících malé postavy s černou barvou kůže. Tato scéna nemá v mithraistické ikonografii žádnou známou paralelu;¹⁰⁸ [004-Syr-M-004] freska s vyobrazením Cautopata;¹⁰⁹ [004-Syr-M-005] freska s vyobrazením muže dohlížejícího na přípravu hostiny;¹¹⁰ [004-Syr-M-006] freska s vyobrazením hradeb a městské brány. Cimbuří je osazeno sedmi hlavami děs nahánějících bytostí, znovu vyobrazených s tmavou barvou kůže. Každá z hlav na zdi brány je „probodnuta“ slunečním paprskem, osmá hlava pak leží na zemi na úpatí zdi. Tato scéna nemá v mithraistické ikonografii žádnou známou paralelu;¹¹¹ [004-Syr-M-007] freska gigantomachie;¹¹² [004-Syr-M-008] freska s vyobrazením Dia sedícího na trůnu;¹¹³ [004-Syr-M-009] freska s vyobrazením zrození Mithry ze skály;¹¹⁴ [004-Syr-M-010] freska s vyobrazením Mithry ukrytého v koruně stromu;¹¹⁵ [004-Syr-M-011] freska s vyobrazením boha Slunce;¹¹⁶ [004-Syr-M-012] freska s vyobrazením Mithry nesoucího býka;¹¹⁷ [004-Syr-M-013] freska s vyobrazením tauroktonie;¹¹⁸ [004-Syr-M-014] freska s vyobrazením symbolů mithraistických stupňů;¹¹⁹ [004-Syr-M-015] freska s vyobrazením ponížení Slunce.¹²⁰ Mithra v tomto případě drží v ruce pochodeň;¹²¹ [004-Syr-M-016] freska s vyobrazením Mithry držícího šíp,¹²² patrně součást scény podání rukou mezi Mithrou a Sluncem; [004-Syr-M-017] freska s vyobrazením lovců na koních;¹²³ [004-Syr-M-018] freska s vyobrazením utíkajících zvířat.¹²⁴ Nejbližší paralelu v rámci mithraistické ikonografie poskytuje lovecká scéna z Dura Europos;¹²⁵ [004-Syr-M-019] stropní freska s aklačnými formulami v řečtině;¹²⁶ Dochovaný stav umožňuje rekonstruovat jen jeden z nápisů v podobě [Νικῆ ἦ] Τύχη [το ἀνικ]ήτου Μείθρα („Nechť zvítězí fortuna neporazitelného Mithry“). Nalezený fragment se slovy Μείθρα νικῆ pak podporuje tezi, že strop byl vyzdoben více aklačnými

te-2/> [10. 9. 2022].

105) Je velmi pravděpodobné, že v důsledku přerušení konzervačních prací již došlo k nevratnému poškození a zániku těchto fresek (prof. Gawlikowski, osobní emailová komunikace), a to i za situace, že dané prostory nebyly přímo zničeny v důsledku ozbrojených střetů.

106) Gawlikowski 2007: 352–353.

107) Gawlikowski 2007: 353 a obr. 9 (v barvě) a 9a.

108) Gawlikowski 2007: 354 a obr. 10 (v barvě).

109) Gawlikowski 2007: 354 a obr. 11 (v barvě).

110) Gawlikowski 2007: 354–355 a obr. 11 (v barvě).

111) Gawlikowski 2007: 355 a obr. 11 a 12 (v barvě).

112) Gawlikowski 2007: 355 a obr. 13 (v barvě).

113) Gawlikowski 2007: 355–356.

114) Gawlikowski 2007: 356 a obr. 14a a 14 (v barvě).

115) Gawlikowski 2007: 356 a obr. 14a a 14 (v barvě).

116) Gawlikowski 2007: 356 a obr. 14a a 14 (v barvě).

117) Gawlikowski 2007: 356–357 a obr. 15 (v barvě).

118) Gawlikowski 2007: 357 a obr. 15 (v barvě).

119) Gawlikowski 2007: 357–358 a obr. 15 (v barvě).

120) Gawlikowski 2007: 358 a obr. 16 (v barvě).

121) Identifikace předmětu, který během této události třímá Mithra v ruce, je často předmětem kontroverze. V některých případech je tímto předmětem s největší pravděpodobností býčí kýta, viz např. *CIMRM* 1430.C6 z Viruna v provincii Noricum. Pochodeň je potom pravděpodobně zobrazena také na jedné ze špatně dochovaných fresek z Mithraea v Caesarei Přímořské, viz [002-Iud-M-002].

122) Gawlikowski 2007: 358 a obr. 16 (v barvě).

123) Gawlikowski 2007: 358.

124) Gawlikowski 2007: 358–360 a obr. 17 (v barvě) a 17a.

125) Viz [005-Syr-M-007] níže.

126) Gawlikowski 2007: 360.

formulemi. V prostorech mithraea pak byly nalezeny i [004-Syr-M-020] drobné nálezy, například v podobě skleněných lamp a jídelních souprav.¹²⁷

Zvláštnost a pozoruhodnost scén zahrnujících démonické bytosti a motiv boje se zlem přivedly Lucindu Dirvenovou k formulaci hypotézy, že mithraistická komunita v Hawarte byla významnou měrou ovlivněna manichejskou ideologií.¹²⁸ Přestože tato hypotéza může na první pohled působit velmi spekulativním dojmem, nelze ji předčasně vyloučit. Mithra měl své místo v manichejském panteonu a o možných vzájemných ovlivněních Mithrova kultu a manicheismu se v odborných kruzích hovoří již delší dobu.¹²⁹ Ve prospěch „manichejské hypotézy“ by hovořila i datace provedená na základě uměleckého stylu dochovaných fresk a nálezů mincí, které pocházejí ze druhé poloviny 4. století.¹³⁰ Vše tedy nasvědčuje tomu, že stejně jako v případě mithraea v Sidónu máme i v Hawarte doloženo fungování mithraistické komunity v době, kdy již měl být římský kult boha Mithry obecně na ústupu. Pečlivé vyhodnocení nálezů a z nich vycházející návrh jednotlivých fází existence mithraea pak nastolily další zajímavou otázku. Při odkrytí ústřední místnosti byla v její podlaze nalezena oválná jáma vysekaná do kamene a v pozdější fázi částečně zakrytá levým bočním pódiem. Vyplň této jámy sestávala ze směsi keramických a skleněných střepů, zeminy, popela a úlomků zvířecích kostí, což by nasvědčovalo tomu, že byla požívána jako *bothros* (obětní jáma). Keramika umožnila datovat vyplň obětní jámy do druhé poloviny 1. století, což se sebou přináší otázku kultické kontinuity daného místa.¹³¹ Jednou z možností je, že tyto prostory fungovaly jako mithraeum již v této velmi rané době a zdejší mithraeum by tak náleželo k nejstarším mithraistickým svatyním. Alternativní možností je, že prostory byly adaptovány k mithraistickým účelům až mnohem později a mezi původní a později zakrytou obětní jámou a římským kultem boha Mithry neexistuje přímá spojitost. V současné době však nelze tuto otázku jednoznačně rozhodnout.

[005-Syr] Qal'at aš Šālihīyah, aš Šāālihīyah (ant. Δούρα/Εὐρώπος/Κολωνεία Εὐρωπαίων/
Dura/Dura Európos) [2 E4]

Archeologické vykopávky v místech, kde se nacházelo starověké město Dura Európos, které započaly již ve 20. letech 20. století, vedly v roce 1934 k objevení mimořádně zachovalého [005-Syr-M] mithraea,¹³² které představuje jeden z nejvýznamnějších mithraistických nálezů 20. století. Zdejší mithraeum, založené nejspíše v roce 169, prošlo podle recentního výzkumu dvěma stavebními fázemi.¹³³ Z první stavební fáze se dochovaly oba tauroktonní reliéfy zhotovené z bílé sádry. První [005-Syr-M-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie¹³⁴ (0,42 × 0,57 × 0,1 m) byl pořízen vojenským velitelem Ethpenim, synem Zabdeovým, a to, jak víme na základě informací v dedikačním nápisu, již v roce 169. O dva roky později (170/171) byl nad Ethpeniho tauroktonii umístěn druhý a větší [005-Syr-M-002] reliéf s vyobrazením tauroktonie¹³⁵ (0,67 × 1,05 × 0,1 m), jehož hlavním pořizovatelem byl velitel palmýrských lučičníků Zénobios. Na rozdíl od Ethpeniho reliéfu je tauroktonie na Zénobiově reliéfu zasazena do prostoru rámovaného obloukem tvořeným znameními zvěrokruhu. Pozoruhodným –

127) Gawlikowska 2012.

128) Dirven 2016.

129) Boyce 1962; Sundermann 1978.

130) Gawlikowski 2007: 348–350.

131) Gawlikowski 2007: 342, 347.

132) *CIMRM* 34; Cumont 1975 (studie z roku 1947). Dosud nejpodrobnější publikaci tohoto mithraea a jeho nálezů představuje Rostovtzeff & Brown & Welles 1939. Ohledně nového zhodnocení objevu mithraea v Dura Európos, jeho zasazení do kulturního kontextu východní části Římské říše a vztahu k západnímu materiálu římského kultu boha Mithry viz Dirven & McCarty 2020; 2021.

133) Dirven & McCarthy 2021: 358–362; viz též James 2019: 125–129. V předchozím bádání se pracovalo s hypotézou o třech stavebních fázích, které vedly k rozšíření původního malého mithraea (5 × 5,5 m) uvnitř soukromého domu do podoby rozsáhlejšího chrámu, ke kterému byly ve třetí stavební fázi přistavěny další přilehlé prostory. Nyní se zdá, že tato „soukromá fáze“ nemá oporu v důkladné analýze archeologické situace a mithraeum v Dura Európos od počátku fungovalo s podporou římské armády a jejích velitelů.

134) *CIMRM* 37. Reliéf nese dva dedikační nápisy, jeden v řečtině (*CIMRM* 38) a druhý v palmýrštině (*CIMRM* 39). Druhý z nápisů uvádí jméno dedikanta a datuje pořízení reliéfu do roku 480, což podle počítání dle seleukovské éry odpovídá roku 168.

135) *CIMRM* 40.

a v rámci mithraistické ikonografie rovněž výjimečným prvkem – je potom vyobrazení postav dedikantů na tauroktonii, včetně uvedení jejich jmen v řeckém nápise u jejich hlav.¹³⁶ Někdy na počátku 3. století bylo mithraeum i s částí města, ve které se nacházelo, zničeno, a v letech 209–211 tak muselo dojít k jeho obnově a přestavbě, která se odehrála pod patronátem centuriona Antonia Valentia a je zmíněna na [005-Syr-M-003] *dipinti* uvnitř zdobené *tabuly ansaty*¹³⁷ (0,33 × 0,65 m). Tato přestavba vedla k výraznému rozšíření prostor a k doplnění dalších architektonických a ikonografických prvků, mezi jinými i k výmalbě prostor kolem výklenku v zadní stěně místnosti (kde nadále zůstaly oba původní tauroktonní reliéfy z první stavební fáze) různými [005-Syr-M-004] scénami z Mithrova posvátného příběhu¹³⁸ a [005-Syr-M-005] vyobrazením zvěrokruhu.¹³⁹ K menším úpravám pak docházelo i později. Prostor kolem oltáře poblíž výklenku byl zaplněn a přebudován do podoby vyvýšené platformy, na kterou se vystupovalo po schodišti se sedmi schody. Přebudován byl i klenutý strop, který nyní propůjčoval prostorům mithraea charakter jeskyně. K ukončení fungování mithraistické komunity a mithraea došlo v roce 246 poté, co byla Dura Europos dobyta a vyplněna sásánovskými vojsky. Po jejich ústupu již nebylo město znovu obnoveno a osídleno.

Po stránce ikonografické jsou některé motivy zachycené na freskách z mithraea v Dura Europos zcela standardními a známými i z jiných provincií Římské říše, některé jsou ale doloženy buďto řídce nebo pouze zde. Za zcela specifické lze pokládat [005-Syr-M-006] fresky zobrazující dva vousaté muže v perských oděvech¹⁴⁰ a s fryzskými čapkami na hlavách, kteří v ruce třímají knihy ve formě svitku. Za řídce doložené pak [005-Syr-M-007] fresku zobrazující Mithru jako lovce¹⁴¹ jedoucího na koni a střelícího šípy po gazelách a divokém praseti, které pronásleduje společně s běžícím lvem a plížícím se hadem. Jedinečný pohled do života místní mithraistické komunity poskytly rovněž [005-Syr-M-008] *dipinti* a *graffiti*¹⁴² nalezené na jeho stěnách. Ta zmiňují nejenom jména členů mithraistické komunity, ale rovněž šest ze sedmi „standardních“ mithraistických iniciačních stupňů. Velká část členů zdejší komunity měla řecká a latinská jména a vazby k římské armádě, z jejíž řad se zřejmě rekrutoval největší podíl místní členské základny.

[006-Syr] Sā'in aš-Šarqījah/Sahin [2 D5]

V této lokalitě nalezený [006-Syr-001] nápis¹⁴³ v řečtině, datovaný do roku 208, měl ve čtení představeném Ernestem Renanem oslovovat Mithru jako Nejvyššího nebeského boha.¹⁴⁴ Revidované čtení tohoto nápisu však přítomnost Mithrova jména vyloučilo.¹⁴⁵ Nápis tak může být vyřazen ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[Geografická poznámka: Problém představuje geografické určení lokality, kterou Renan označuje jako „le village de Sahin, dans les pays de Khouabé“. TMM a CIMRM pouze přejímají předchozí údaj o místě nálezů. Na základě dodatečných informací v IGLS lze toto místo identifikovat jako dnešní syrskou osadu Sā'in aš-Šarqījah nacházející se asi deset kilometrů východně od přístavního města Tartús.].

[007-Syr] Šaidā (Sidón) (ant. Σιδών/Sidon/Colonia Aurelia Pia) [2 D5]

Na základě bohatých nálezů můžeme usuzovat, že se v místech, kde se rozkládalo staré foinické město Sidón, nacházelo minimálně jedno [007-Syr-M] mithraeum.¹⁴⁶ Tento mithraistický

136) CIMRM 41. Nápis uvádí jména Zénobios, Iaribólés a Barnaadath.

137) CIMRM 53.

138) CIMRM 42.1–13.

139) CIMRM 43.

140) CIMRM 44.

141) CIMRM 52.

142) Nejpodrobnější studii věnovanou *graffiti* z Dura Europos je Francis 1975, krátký výběr potom poskytuje CIMRM 54–70. Úplná archeologická zpráva z vykopávek tohoto mithraea bohužel nebyla nikdy publikována. Podle posledních informací o její publikaci na základě archivních materiálů usilují Lucinda Dirven a Matthew N. McCarty (2020: 165).

143) CIMRM 72 = TMM II, č. 5 (s. 92) = IGLS VII, č. 4027 (s. 52–54).

144) Renan 1864: 103.

145) CIMRM II, s. 14–15; IGLS VII, č. 4027 (s. 52–54).

146) CIMRM 74 = Baratte 2021.

objekt, dnes již neexistující, objevil v roce 1881 Edmond Durighello, francouzský vicekonzul v Sidónu a také nechvalně proslulý archeolog amatér a překupník starožitností. Barvitý popis nálezu této svatyně, který 19. srpna 1887 zveřejnil v novinách *Le Bosphor égyptien*, představuje pro přesné vymezení jeho lokace a pro rekonstrukci jeho podoby poměrně značnou překážku, neboť jím popsané architektonické rysy jsou jen obtížně slučitelné s uspořádáním standardních mithraeí.¹⁴⁷ Durighello popisuje onu událost následujícími slovy:¹⁴⁸

Měl jsem možnost tuto svatyni navštívit a zde je její popis: (...) Dřevěné dveře byly zničené vlhkostí; otvíraly se do dlouhé chodby zanesené hlínou, která do ní částečně pronikla. Ve výšce muže jsou na obou bočních stěnách chodby ve čtrnácti výklencích umístěny mramorové sochy o výšce 1,10 m, které představují kněze nebo spíše bojovníky všeho věku, ozbrojené všemi druhy zbraní, v útočném postoji. Na konci této chodby se nachází rozlehlá kruhová hala, jejíž kopuli podpírá čtyřadvacet sloupů tvořících dvanáct rohů. V každém z těchto rohů se nachází oltáře, u jejichž pat se zachovaly podstavce podivných tvarů, na nichž se stále vyskytovaly stopy po mystériích, která se zde prováděla. Na těchto dvanácti oltářích stojí mramorové basrelífy, na kterých jsou vytesána znamení zvěrokruhu, a ve volném prostoru vidíme na stěnách vymalované neobvyklé postavy, které zde není možné popsat pro jejich obscénnost; svícny nebo nosiče pochodní z mramoru a bronzu, opravdová mistrovská díla, jsou umístěny na podstavcích obdivuhodného zpracování! Tato místnost je vydlážděna mozaikami z barevných skel vykládanými zlatem; uprostřed je obrovský mramorový býk s pozlacenými rohy; před tímto býkem je úzký otvor, který vede schodištěm o dvanácti schodech do sedmi podzemních komor vyhloubených v pevné skále, následujících jedna za druhou; jejich železné dveře, všechny zrezivělé a oddělené od pantů, se válejí kolem prahů; velikost těchto komnat se postupně zmenšuje, až v sedmé a poslední komnatě dosáhne prostornosti, kam by se sotva vešlo asi dvacet lidí; stěny těchto sálů se skrývají za velkým množstvím mramorových oltářů, které podpirají skupiny soch uspořádaných do výjevů, jež udivují jak rozmanitostí postav, tak celkovým pojetím. Na všech těchto oltářích hraje prim orientální Venuše a postavy, které tvoří kompozici a mající hlavy různých zvířat. Hojně je použit bílý mramor, slonovina, bronz, stříbro a zlato. Ze všech těchto pokladů jsem odeslal jen tucet, které se momentálně nacházejí u pana de Clercq a Paříži“ (...).

Přesnější lokalizace místa nálezu zůstávala po dlouhou dobu záhadou,¹⁴⁹ díky výzkumu J.-M. Saint-Jalma, který v Národním archivu objevil mapu s ručně psanými Durighellovými nákresy a poznámkami, dnes víme, že sidónské mithraeum se nacházelo na pozemku arcidiecéze Melchitské řeckokatolické církve.¹⁵⁰ Soudě podle kvality zde objevených monumentů byl zdejší mithraistický chrám provozován bohatou komunitou. Mezi nálezy mramorových soch a reliéfů patří: [007-Syr-M-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie¹⁵¹ (0,455 × 0,77 × 0,08 m),

147) Salomon Reinach (1888: 92) na úvod Durighellova popisu ironicky poznamenává, že „taková krásná ukázka archeologické fantastiky si nezaslouží být zapomenuta“ a konstatuje, že „zbytek [zprávy] reprodukuje bez záruky a přejeme si, aby to, co říká, byla pravda sama.“

148) Citováno dle Reinach 1888: 92: „Il m'a été donné de visiter ce sanctuaire, et en voici la description: (...) La porte en bois a été anéantie par l'humidité; elle donnait sur un long corridor encombré par la terre qui l'a envahi en partie. À hauteur d'homme, des deux côtés latéraux du corridor, dans quatorze niches, sont placées des statues en marbre de 1m,10, représentant des prêtres ou plutôt des guerriers de tout âge, armés de toutes pièces, dans des allures offensives. Au bout de ce corridor, est une vaste salle ronde, dont le dôme est soutenu par vingt-quatre colonnes formant douze angles. Chacun de ces angles contient une sorte d'autel; au pied de ces autels, des lits en marbre de formes bizarres gardent encore les traces des mystères qui s'y accomplissaient. Sur ces douze autels sont de grands bas-reliefs en marbre où sont sculptés les signes du zodiaque, et dans l'espace libre on voit peintes sur la muraille des figures extraordinaires qu'il est impossible de décrire ici, à cause de leur obscénité; des candélabres ou porte-torches, en marbre et en bronze, de véritables chefs-d'œuvre d'exécution, sont posés sur des piédestaux d'un travail admirable! Cette salle est pavée de mosaïques en verre de couleur incrustés d'or; au milieu est un gigantesque taureau en marbre ayant les cornes plaquées d'or; devant ce taureau est une ouverture étroite conduisant, par un escalier de douze marches, à sept salles souterraines, creusées dans le roc vif et donnant l'une dans l'autre; leurs portes de fer, toutes rouillées, détachées de leurs gonds, jonchent les seuils; la grandeur de ces salles va diminuant de plus en plus jusqu'à n'atteindre, dans la septième et dernière, qu'un espace où une vingtaine de personnes seraient à l'étroit; les murailles de ces salles se dérobent derrière un grand nombre d'autels en marbre supportant des groupes de statues disposées en scènes étonnantes tant par les variétés des figures que par l'ensemble. Sur tous ces autels, la Vénus orientale domine, et les personnages qui composent la scène portent les têtes de différents animaux. Le marbre blanc, l'ivoire, le bronze, l'argent et l'or surtout, sont employés à profusion. Je n'ai expédié de tous ces trésors qu'une douzaine de statues qui sont en ce moment chez M. de Clercq à Paris“.

149) Ohledně nálezyových okolností monumentů a hypotetické lokalizace mithraea v Sidonu, viz zevrubně studie Baratte 2001; Saint-Jalme 2013.

150) Saint-Jalme 2013: 296 a obr. 1, 304–313 a obr. 2–3. Viz též Baratte 2021: 171–173 a obr. 1.

151) CIMRM 75 = de Ridder 1906: č. 46 (s. 55–59) a tab. XIX.

na kterém je Mithra zabíjející býka zasazen do zvěrokruhu, jehož jednotlivá znamení mají podobu umně vytesaných zvířecích a lidských postav ve vysokém reliéfu; [007-Syr-M-002] socha s vyobrazením tauroktonie a nápisem¹⁵² (0,79 × 0,87 m) v řečtině, kterou nechal pořídit Flavios Gerontios, zde titulovaný jako *πατήρ νόμιμος τῶν τελετῶν*; [007-Syr-M-003] socha Mithry nesoucího býka¹⁵³ (0,8 × 0,83 m); [007-Syr-M-004] socha mithraistické bytosti se lví hlavou a nápisem¹⁵⁴ (výška 1,08 m) na podstavci, kterou nechal stejně jako sochu s vyobrazením tauroktonie zasvětit Flavios Gerontios; [007-Syr-M-005] socha s vyobrazením Cauta¹⁵⁵ (0,87 × 0,18 m); [007-Syr-M-006] socha s vyobrazením Cautopata¹⁵⁶ (0,88 × 0,13 m); [007-Syr-M-007] socha s vyobrazením Cauta¹⁵⁷ (0,86 × 0,22 m); [007-Syr-M-008] socha s vyobrazením Cautopata¹⁵⁸ (0,88 × 0,38 m). Obě tyto sochy lze pokládat za výjimečné, protože kromě obligátních pochodní třímají světloňosi v pravých rukách nad hlavou dvoubřité sekery, což je doloženo pouze zde; [007-Syr-M-009] socha bohyně Hekaté s nápisem¹⁵⁹ (výška 0,755 m), pořízená opět Flaviem Gerontiem. Pozoruhodná je navržená datace nálezů. Jediným vodítkem je údaj z dedikačních nápisů Flavia Gerontia, který klade jejich zasvěcení do roku 500, ale bez udání příslušné éry, od které je tato doba počítána. V úvahu přidávají dvě možnosti. První a tradičnější navrhuje počítat od počátku vlády seleukovských vladařů (tedy od roku 312 př. n. l.), což by kladlo dobu pořízení soch a nápisů do roku 188.¹⁶⁰ Ernest Will však navrhl vztáhnout dataci k počátku sidónské éry v roce 111/110 př. n. l., což situuje dobu pořízení soch a nápisů do roku 389/390.¹⁶¹ Za přesvědčivější je obvykle pokládána datace představená Ernestem Willem, a to navzdory skutečnosti, že předpokládá vitální fungování sidónské mithraistické komunity v době, kdy měl být římský kult boha Mithry již na většině území Římské říše na ústupu.

[008-Syr] Samsat, Adiyaman (ant. *Σαμόσατα*/Samosata) [2 D3]

Zde nalezená černá bazaltová [008-Syr-001] deska s nápisem¹⁶² (0,787 × 0,35 × 0,225 m) je fragmentem reliéfu, na kterém je vyobrazen Apollón jako sluneční bůh během „spojení pravic“ s kommagenským králem Antiochem I. Nápis vykazuje četné podobnosti s jedním z nápisů z Nemrud Daği.¹⁶³ Jelikož datace tohoto monumentu je kladena do období, které předchází vzniku římského kultu boha Mithry, vyřazují jej ze seznamu nálezů přímo se týkajících kultu tohoto božstva.

[009-Syr] Sī, Qanawāt (ant. *Seia*, apud Kanatha) [2 D5]

Z lokality Sī poblíž Qanawātu v pohoří Džebel Drúz pocházejí dva reliéfy s vyobrazením tauroktonie, o kterých se na základě jejich podobnosti soudí, že měly stejného autora, a hlava mladíka ve fryžské čapce, která mohla být součástí dalšího reliéfu s vyobrazením tauroktonie.¹⁶⁴ První [009-Syr-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie¹⁶⁵ (0,72 × 0,68 × 0,1 m) byl objeven na počátku 20. století během vykopávek v blízkosti chrámu boha Dusara. Zobrazuje

152) *CIMRM* 76 = de Ridder 1906: č. 47 (s. 59–60) a tab. XX.

153) *CIMRM* 77 = de Ridder 1906: č. 48 (s. 60–61) a tab. XXI.

154) *CIMRM* 78/79 = de Ridder 1906: č. 49 (s. 61–63) a tab. XXII–XXIII.

155) *CIMRM* 80 = de Ridder 1906: č. 50 (s. 63–64) a tab. XXIV.

156) *CIMRM* 81 = de Ridder 1906: č. 51 (s. 64–65) a tab. XXV.

157) *CIMRM* 82 = de Ridder 1906: č. 52 (s. 65–66) a tab. XXVI.

158) *CIMRM* 83 = de Ridder 1906: č. 53 (s. 66–67) a tab. XXVII.

159) *CIMRM* 84 = de Ridder 1906: č. 54 (s. 67–70) a tab. XXVIII.

160) Cumont 1975: 159.

161) Will 1950.

162) *CIMRM* 33 = Yorke 1898: č. 14 (s. 312–314). Tato stéla se v současné době nachází ve sbírkách Britského muzea, viz online katalog dostupný na: <https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1914-0214-60> [10. 9. 2022].

163) *CIMRM* 32.

164) Clauss (1992: 242, pozn. 59) zmiňuje v souvislosti s touto lokalitou ještě nález čtvrté tauroktonie, s odkazem na *Annales archéologiques arabes syriennes* 1, 1951, 141–143. Podle Gordona (2001a: 83, pozn. 31) se však jedná o chybnou identifikaci monumentu *CIMRM* 89 jako nového nálezů.

165) *CIMRM* 88 = Frothingham 1918.

Mithru v obvyklém ustrojení s fryžskou čapkou a vlajícím pláštěm. Ze světloňů je nalevo zobrazen pouze Cautes. Pes líže krev prýstící z rány na krku býka, had a štír jsou vyobrazeni v blízkosti býčích varlat, na Mithrově plášti sedí havran. V horních rozích se nacházejí busty Slunce a Měsíce v obvyklých pozicích. Výjimečným detailem je skutečnost, že oháňka umírajícího býka není zobrazena vztyčená, ale pokleslá. Druhý [009-Syr-002] reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem¹⁶⁶ (1,15 × 1,06 m) je větší než předchozí a odlišuje se od něj pouze v detailech, především tím, že na tomto monumentu je zobrazen i druhý ze světloňů Cautopates (vpravo). Druhý z reliéfů je rovněž opatřen nápisem *D(eo) S(oli) I(nvicto)*. Identifikace [009-Syr-003] hlavy mladíka s fryžskou čapkou¹⁶⁷ (0,2 × 0,13 × 0,07 m), údajně pocházející ze stejné lokality jako oba tauroktonní reliéfy, jako zlomku dalšího reliéfu s vyobrazením tauroktonie, zůstává nejistá.¹⁶⁸ Tento fragment proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[010-Syr] Ša'ārah [2 D5]

Identifikace budovy vytesané do skály jako [010-Syr-M] mithraea¹⁶⁹ zůstává nejistá. Hlavním argumentem ve prospěch mithraistické identifikace těchto prostor je nezvyklé pořadí znamení zvěrokruhu vyplňujícího jeden z oblouků vnitřní apsidy, které je totožné s uspořádáním zvěrokruhu z mithraea v Dura Europos.¹⁷⁰ V prostorách hypotetického mithraea nebyly nicméně učiněny žádné nálezy, které by jednoznačně dokládaly využití těchto prostor pro potřeby kultu římského boha Mithry. Z těchto důvodů prozatím řadím hypotetické mithraeum z Ša'ārah mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.¹⁷¹

[011-Syr] Qaṣr Ibn Wardān [2 D4]

Možná existence [011-Syr-M] mithraea¹⁷² v Qaṣr Ibn Wardānu je pouze stručně zmíněna Cumontem v jeho článku věnovaném novým nálezům v Sýrii.¹⁷³ Sám Cumont byl k této hypotéze skeptický a Vermaseren nepřidává k jeho informacím již nic nového. Nikdy nenalezené a neprozkoumané hypotetické mithraeum z Qaṣr Ibn Wardānu tak může být vyřazeno ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[Geografická poznámka: Antický název pro tuto lokalitu, Seriane, který užívají Cumont a Vermaseren, již s touto lokalitou spojován není, viz DARE 33219. Starověká Seriane je nyní situována do okolí městečka Ithriyah ležící východně od Qaṣr Ibn Wardānu, viz DARE 33233, kde je uvedeno v přepisu jako Isriye.]

166) CIMRM 89 = Will 1952: 67–68 a tab. VI.2 = EDCS-51000099.

167) Abel 1956–1957: 12–13 a tab. 19.

168) Gordon 2001: 83.

169) Kalos 2001.

170) Viz [005-Syr-M-004] výše.

171) Viz Gordon 2001: 84.

172) CIMRM 73.

173) Cumont 1933: 382 a pozn. 2.

2.7.1 Monumenty pocházející z provincie Syria, ale bez známých nálezových okolností

[Syr-001] Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie¹⁷⁴

Přesné místo nálezů tohoto monumentu, který byl uložen v muzeu v Aleppu (arab. Ḥalab), je neznámé. Dostupné informace uvádějí, že byl nalezen v přímořské oblasti mezi městy Latákija a Tartús.¹⁷⁵ Dochovaný fragment zobrazuje Mithru ve fryžské čapce se slunečními paprsky kolem hlavy a kus jeskynní klenby. Doba vzniku reliéfu je na základě uměleckého stylu kladena do první poloviny 2. století.¹⁷⁶ Fragment řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[Syr-002] Soška s vyobrazením bytosti se lví hlavou¹⁷⁷

Mithraistický charakter malé bronzové sošky zobrazující lidskou postavu se lví hlavou s rozpřaženými pažemi, která patrně sloužila jako rukojeť nože, zůstává sporný, stejně jako hypotéza, že tento monument nejasné provenience původně pocházel z mithraea v Sidónu.¹⁷⁸ Tento monument vyřazuji ze seznamu mithraistických nálezů.

[Syr-003] Reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem¹⁷⁹

Ze Sýrie pochází s největší pravděpodobností reliéf s vyobrazením tauroktonie (0,49 × 0,657 × 0,095 m), který byl v roce 1997 zakoupen Izraelským muzeem v Jeruzalémě, přesná lokalita jeho nálezů však zůstává neznámá.¹⁸⁰ Reliéf je velmi dobře zachovalý, pochází zřejmě ze 3. století¹⁸¹ a kromě standardní tauroktonie a známých bočních scén obsahuje i několik pozoruhodných detailů: a) světlohoši kromě pochodní drží v pravé ruce kopí;¹⁸² b) spodní panel v levém sloupci bočních scén zobrazuje muže s fryžskou čapkou sedícího na kameni, který v ruce třímá neidentifikovatelný předmět; před sedícím mužem je zobrazen proud vody a sedm předmětů kulovitého tvaru;¹⁸³ c) druhý panel odspoda v levém sloupci zobrazuje dva muže ve fryžských čapkách nesoucí na tyči na ramenou veliký kotel;¹⁸⁴ d) na centrálním panelu vlevo od Mithrova pláště je kromě standardního ztvárnění zrození Mithry ze skály vyobrazen rovněž malý buclatý chlapec s fryžskou čapkou sedící na kameni a trhající hrozny, které mu rostou nad hlavou.¹⁸⁵ Pod tauroktonií se nachází krátký dedikační nápis v řečtině ve znění: ἐκ τῶν τοῦ θεοῦ ἐπὶ Ἀβσάλμου („Za dobrodiní bohem dané, v čase, kdy byl Otcem Absalmos“).¹⁸⁶

[Syr-004] Obětnický nůž s rukojetí nesoucí možné mithraistické motivy¹⁸⁷

Obětnický nůž s bronzovou rukojetí s motivem býčí hlavy a dalších zvířat a postav byl zakoupen pro sbírku Maurice Bérarda v Paříži od bejrútského obchodníka se starožitnostmi, který za místo nálezů označoval Niḥā (ant. Nihata) nebo Karak Nūḥ v Libanonu. Henri Seyrig, kte-

174) *CIMRM* 90 = Will 1952: 67 a tab. VI.1 a VI.3.

175) Will 1952: 67.

176) Will 1952: 67. Srov. též Gordon 2001: 86.

177) Barnett 1975 a tab. 32 = B 48.

178) Hopfe 1990: 2232.

179) De Jong 1997.

180) De Jong 1997: 58–59.

181) De Jong 1997: 58–59.

182) Jde o jediné zobrazení světlohošů s těmito atributy, viz De Jong 1997: 57.

183) De Jong 1997: 55–56 a obr. 2.

184) De Jong 1997: 56–57 a obr. 2.

185) De Jong 1997: 55 a obr. 2. Jedinou srovnatelnou paralelou by mohla být socha s vyobrazením zrození Mithry ze skály z Říma, viz [Rom-054] níže.

186) De Jong 1997: 58.

187) Seyrig 1974.

rý interpretaci symbolů ztvárněných na rukojeti nože věnoval podrobnou studii, se přikláněl k jeho mithraistickému charakteru na základě přítomnosti několika předmětů a zvířat, které se objevují rovněž v mithraistické ikonografii (býk, štír, had, lev, kratér, fryžská čapka).¹⁸⁸ Tento závěr však není zcela přesvědčivý, zvláště za situace, kdy jsou zobrazené symboly plně slučitelné i se symbolikou užívanou v rámci kultu bohyně Velké Matky nebo boha Sabazia.¹⁸⁹ Z důvodu neznámého nálezového kontextu a mnohoznačnosti zobrazených symbolů tento artefakt řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

2.8 Regiones extra Imperium Romanum

[001-Ext] Hamadān (ant. Ἐκβάτανα/Ecbatana Partiorum) [2 G3]

V Hamadānu, starověké Ecbataně, objevený [001-Ext-001] nápis¹⁹⁰ ze 4. století př. n. l. zmiňuje mezi božstvy uctívanými achaimenovským králem Artaxerxem III. rovněž Mithru. Nápis vyřazuje ze seznamu nálezů týkajících se římského kultu boha Mithry, protože doba jeho pořízení o několik století předchází dobu jeho vzniku.

[002-Ext] Ḥaṭra (ant. Hatra) [2 F3]

Během vykopávek chrámu v irácké lokalitě Ḥaṭra byl objeven [002-Ext-001] reliéf s vyobrazením stojící mužské postavy v parthském oděvu se lví hlavou¹⁹¹ (0,89 × 0,74 m), která v levé ruce třímá dvoubřitou sekeru a pravou svírá jílec meče visící u jejího pasu. Kolem těla postavy se vinou hadi a u jeho nohou se nachází štír. Napravo od muže je vyobrazen tříhlavý pes. Geo Widengren tuto postavu interpretoval jako mithraistickou bytost se lví hlavou.¹⁹² Přes zdánlivou podobnost je tato interpretace nicméně krajně nepravděpodobná, a to i za situace, kdy pomíneme skutečnost, že vznik tohoto reliéfu o několik století předchází vzniku římského kultu boha Mithry. S největší pravděpodobností se v tomto případě jedná o vyobrazení podsvětního boha Nergala.¹⁹³

[003-Ext] Šūs (Súsy) (ant. Σοῦσα/Susa) [2 G4]

Zde nalezený [003-Ext-001] nápis¹⁹⁴ ze 4. století př. n. l. zmiňuje ve výčtu uctívaných božstev rovněž Mithru. Nápis vyřazuje ze seznamu nálezů týkajících se římského mithraismu, protože doba jeho pořízení o několik století předchází vzniku římského kultu boha Mithry.

[004-Ext] Tacht-e Džamšíd (Persepolis) (ant. Περσέπολις/Persepolis) [2 H4]

Klínopisný [004-Ext-001] nápis ze 4. století př. n. l., nalezený v Persepolis a pořízený na příkaz krále Artaxerxe, zmiňuje mezi různými božstvy rovněž Mithru.¹⁹⁵ Nápis vyřazuje ze seznamu relevantních nálezů, protože doba jeho pořízení o několik století předchází vzniku římského kultu boha Mithry.

188) Seyrig 1974: 230.

189) Za mithraistický nicméně pokládá tento artefakt Hopfe (1990: 2231–2232).

190) *CIMRM* 8.

191) Fukai 1960: 157–159 a obr. 18.

192) Widengren 1966: 440.

193) Zevrubná argumentace, proč nelze reliéf z Ḥaṭry pokládat za mithraistický monument, viz Drijvers 1978.

194) *CIMRM* 7.

195) *CIMRM* 9.

[005-Ext] Warkā' (Uruk) (ant. Ὀρχόη/Uruk) [2 G5]

Existence [005-Ext-M] mithraea¹⁹⁶ ve starověkém Uruku je všeobecně pokládána za vyloučenou.¹⁹⁷ Totéž platí o [005-Ext-001] fragmentu s údajným vyobrazením tauroktonního motivu, o kterém hovoří Widengren a ve kterém spatřoval dávný předobraz budoucí římské verze.¹⁹⁸

2.8.1 Monumenty z *regiones extra imperium Romanum*, ale bez známých nálezových okolností

[Ext-001] Zlaté kušánské mince¹⁹⁹

V letech 30–375 se přibližně na území dnešního Pakistánu, Afghánistánu, Uzbekistánu a Tádžikistánu rozkládala Kušánská říše. Někteří z jejích vladařů, například Kaniška I. (doba vlády přibližně 127–151) nebo Huviška (doba vlády přibližně 151–190), nechávali razit zlaté mince, na jejichž rubové straně se objevuje stojící mužská postava se slunečními paprsky kolem hlavy, označovaná řeckým nápisem ΜΙΗΡΟ (Mithra/Mihr). Jejich spojitost s římským kultem boha Mithry však zůstává velmi nepravděpodobná, neboť s největší pravděpodobností navazují na perskou tradici uctívání Mithry a nikoli jeho římskou transformovanou variantu.²⁰⁰ Tyto mince proto vyřazují ze seznamu nálezů týkajících se římského kultu boha Mithry.

196) *CIMRM 7c* (*CIMRM II*, s. 11) = Lenzen 1955: 46–55, obr. 11.

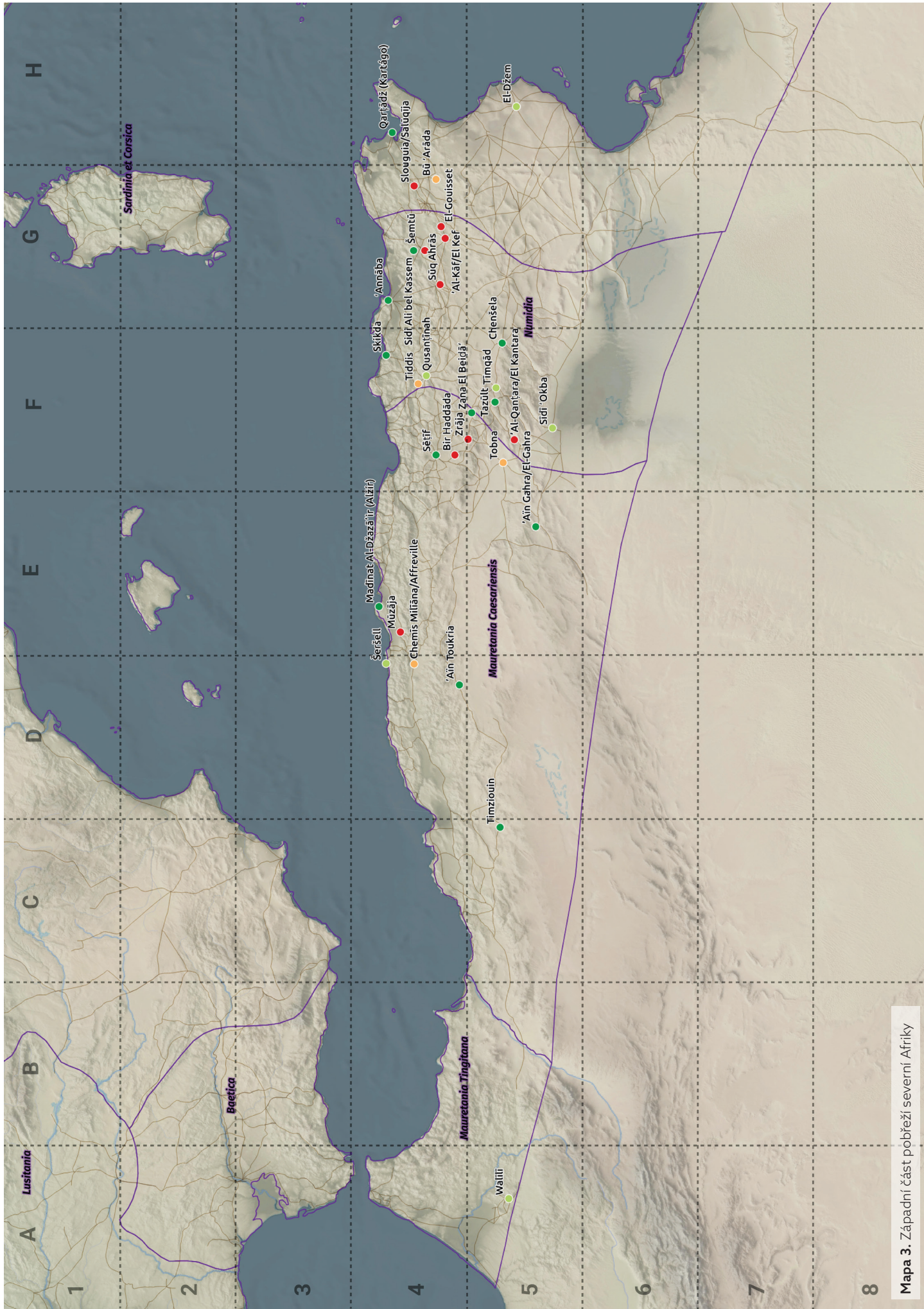
197) Shrnutí argumentace v neprospěch této teze, viz Drijvers 1978: 183–184.

198) Widengren 1966: 452–453; 1980: 667.

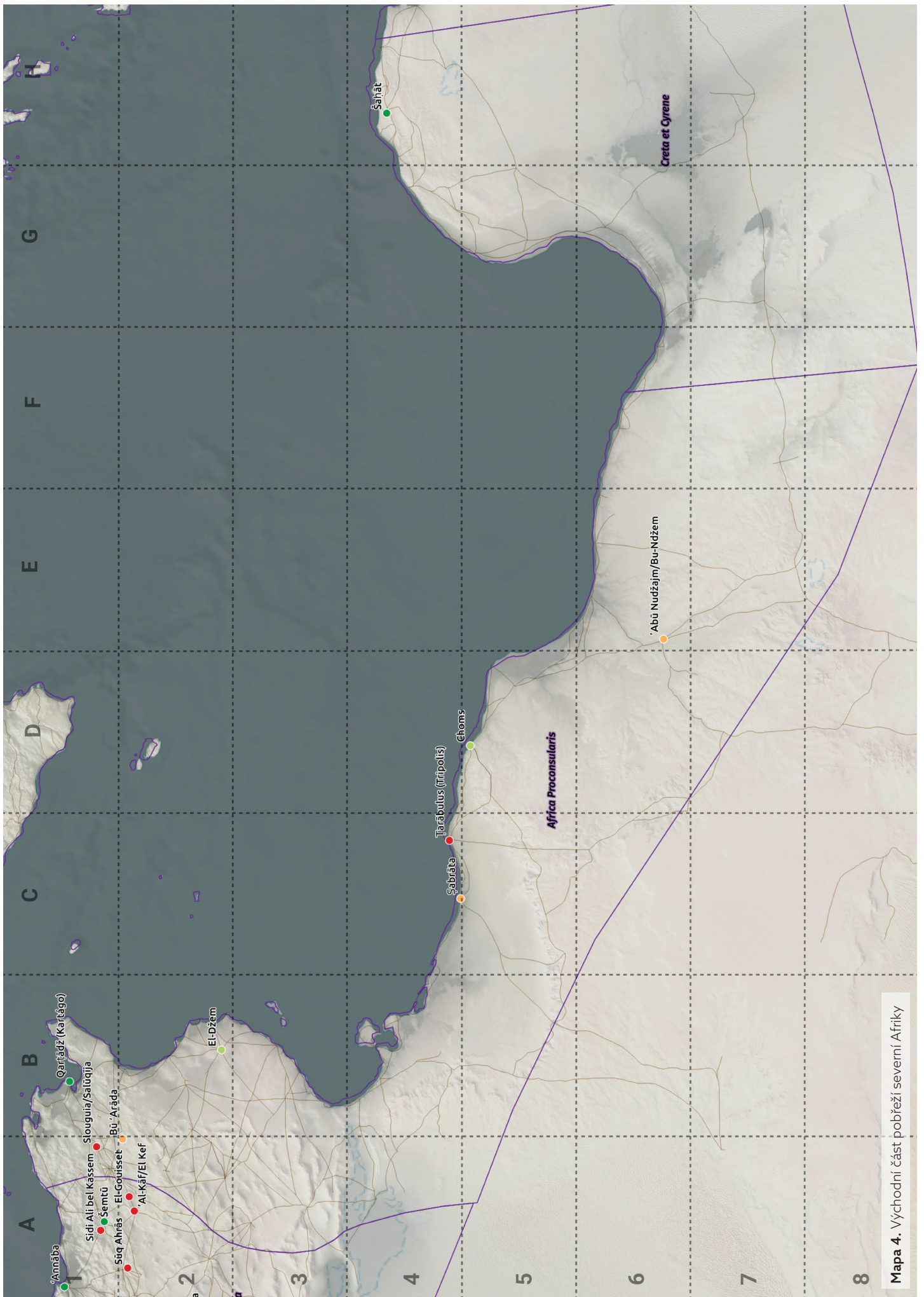
199) *CIMRM 1* = Gardner 1886: 131, č. 19 a tab. XXVI.10; *CIMRM 2* = Gardner 1886: 138, č. 20 a tab. XXVII.14; *CIMRM 3* = Gardner 1886: 141, č. 41 a tab. XXVII.24; *CIMRM 4* = Gardner 1886: 141, č. 4 a tab. XXVIII.1; *CIMRM 5* = Gardner 1886: 142, č. 49 a tab. XVIII.2; *CIMRM 6* = Gardner 1886: 142, č. 54 a tab. XXVIII.4. V případě těchto mincí jde o relativně omezený Vermaserenův výběr. Mezi další exempláře mincí tohoto typu ze sbírek Britského muzea patří např. <https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1888-1208-546> nebo <https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1894-0506-16> [10. 9. 2022].

200) Podrobná diskuse o významu motivů, které se na těchto mincích objevují, a jejich možné souvislosti s římskou formou Mithrova kultu, viz např. Bassagli 1951; Humbach 1975; MacDowall 1975; Bivar 1979; Smagur 2012; Adrych et. al. 2017: 106–127; Lahe 2018 (v širší srovnávací perspektivě).

3 AFRICA (AFRICA PROCONSULARIS,
CRETA ET CYRENAICA, MAURETANIA
CAESARIENSIS ET MAURETANIA TINGITANA)

Mapa 3. Západní část pobřeží severní Afriky

Mapa 4. Východní část pobřeží severní Afriky

Africa Proconsularis (et Numidia)

Současný název lokality	Antický název lokality	Římská provincie	Stát	Typ nálezu
'Abū Nudžajm/ Bu Ndžem	Gholaia	Afr	LY	Nápis na úhelném kameni oblouku (<i>CIMRM</i> 116 = HD059757 = <i>IRT</i> 917).
'Al-Kāf/El Kef	Sicca Veneria	Afr (Num)	TN	Nápis (<i>CIMRM</i> 147 = HD027870).
'Al-Qantara/El Kantara	Calceus Hercules/Ad Calceum Hercules	Afr (Num)	DZ	Nápis (HD025891 = Carcopino 1925: 50).
'Annāba	Hippo Regius	Afr (Num)	DZ	Nápis (EDCS-63300078)
Bū 'Arāda	Aradi	Afr	TN	Nápis (HD009617).
El-Džem	Thysdrus/ Thisdrus/ Θύσδρος	Afr	TN	Oltář s nápisem (Slim 1982).
El-Gouisset	Ucubi	Afr	TN	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 143 = EDCS-26100089).
Chenšela	Mascula Tiberia	Afr (Num)	DZ	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 133 = EDCS-18300247).
Choms	Leptis Magna/Lepcis Magna/ Λεπτις ή Μεγάλη	Afr	LY	Soška světloňose s nápisem (<i>CIMRM</i> 108/109a = HD059519 = <i>IRT</i> 667a); podstavec s nápisem pro sošku druhého světloňose (<i>CIMRM</i> 110/109b = <i>IRT</i> 667b). Hlava sošky mladíka s fryžskou čapkou (<i>CIMRM</i> 111). Reliéf s údajným vyobrazením Mithry (<i>CIMRM</i> 112).
				Malá socha s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 119).
Qartādž (Kartágo)	Karthāgōn/Carthago	Afr	TN	Nápis (HD026286 = <i>CCCA</i> V, 96–97). Dvě terakotové sošky Mithry (<i>CIMRM</i> 118); nápis (<i>CIMRM</i> 120 = Berger 1912 = Honeyman 1940). Mithraeum (Picard 1946–1949: 367).
Qusanīfīnah	Cirta/Constantina	Afr (Num)	DZ	Mithraeum (viz nápis <i>CIMRM</i> 129); nápis (<i>CIMRM</i> 129 = EDCS-13002004 = <i>LSA</i> -2319). Nápis (<i>CIMRM</i> 130 = EDCS-13001998).

Současný název lokality	Antický název lokality	Římská provincie	Stát	Typ nálezu
Šabrāta	Sabratha/Sabrata	Afr	LY	Deska s nápisem (<i>CIMRM</i> II, s. 18 = HD059011 = <i>IRT</i> 11). Urna s vyobrazením Mithry zabíjejícího býka (<i>CIMRM</i> 117).
Sidi Ali bel Kassem	Thuburnica	Afr (Num)	TN	Dva oltáře s nápisy (<i>CIMRM</i> 141 = EDCS-25601025 a EDCS-26500726).
Stidi 'Okba		Afr (Num)	DZ	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 144 = EDCS-20300062). Mithraeum (viz nápis <i>CIMRM</i> 144). Mithraeum (<i>CIMRM</i> 121).
Skikda/ Philippeville	Rusicade/Thapsus	Afr (Num)	DZ	Fragment sochy zobrazující tauroktonii (<i>CIMRM</i> 122); sošky Cautia a Cautopata (<i>CIMRM</i> 123–124); soška bytosti se lví hlavou (<i>CIMRM</i> 125 = B12); fragment sochy Silvana (<i>CIMRM</i> 126); fragment sochy s vyobrazením zrození Mithry ze skály (<i>CIMRM</i> 127); váza s hadím motivem (<i>CIMRM</i> 128). Hlava sošky zobrazující Mithru (Hanoune 1987: 185, pozn. 13).
Slouguia/Salūqija	Chridibbia	Afr	TN	Nápis (<i>CIMRM</i> 142 = EDCS-17701201).
Sūq Ahrās	Thagaste	Afr (Num)	DZ	Nápis (<i>CIMRM</i> 146 = EDCS-13001384).
Šemtū	Simitthu/Simitthus/Simitu	Afr (Num)	TN	Deska s nápisem (<i>AE</i> 1992, č. 1823 = HD053982 = Sānger-Böhm 2014: 276–278).
Ṭarābulus (Tripolis)	Eóα/Oea/Osa	Afr	LY	Dvě skalní hrobky s nápisy (<i>CIMRM</i> 113/114–115 = <i>IRT</i> 239a–b = HD033033 = HD059210 = HD033036). Mithraeum I (<i>CIMRM</i> 138A = Le Glay 1954); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 138B = Le Glay 1954: 272–273 = HD019230); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 138C = Le Glay 1954: 273–274 = HD019233); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 138D = Le Glay 1954: 274–275 = HD019236). (V blízkosti mithraea I): Fragmenty desky s nápisem (<i>CIMRM</i> 138F + <i>CIMRM</i> 136 = HD011798 = Marillet-Jaubert 1974). Dva oltáře dedikované Silvanovi, oltář zasvěcený planetám a oltáře zasvěcené dalším božstvům (<i>CIMRM</i> 138E).
Tazūlt	Lambaesis	Afr (Num)	DZ	Mithraeum II (viz <i>CIMRM</i> 135). Individuální nálezy: oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 134 = <i>CIMRM</i> II, s. 19 = EDCS-20600125); nápis (<i>CIMRM</i> 135 = EDCS-20600126); nápis (<i>CIMRM</i> 137 = HD029262); nápis (HD011822 = Le Glay 1971: 150–151); nápis (HD021641). Nápis (<i>CIMRM</i> 139 = HD027370). Fragment nápisu (HD011825 = Le Glay 1971: 151). Nápis (HD009638).

Současný název lokality	Antický název lokality	Římská provincie	Stát	Typ nálezů
Tiddis	Tiddis/Castellum Tidditanorum	Afr (Num)	DZ	Mithraeum I (viz nápis <i>CIMRM</i> 162); nápis na stěně vedle vchodu do jeskyně (<i>CIMRM</i> 162 = Berthier 1945: č. 3 [s. 16–20] = HD020637); relief s vyobrazením býčí hlavy a stuhu (Voorwinden & Berthier 1974: 183 a obr. 9).
				Mithraeum II (Berthier 1945: 20).
Timqad	Thamugadi/Colonia Marciana Ulpia Traiana Thamugadi	Afr (Num)	DZ	Fragment sošky světloňoše (<i>CIMRM</i> 131). Nápis (<i>CIMRM</i> 132 = EDCS-20100178).
Zāna El Beidā'	Diana Veteranorum	Afr (Num)	DZ	Nápis (<i>CIMRM</i> 140 = HD033595).
Creta et Cyrenaica				
Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Stát	Typ nálezů
Šahāt	Κορήνη/Cyrene/Cyrenae	LY		Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 107). Hlava sochy mladíka s fryžskou čapkou (<i>CIMRM</i> 106). Mithraeum (Stucchi 1975: 266–267; 1981).
Mauretania Caesariensis				
Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Stát	Typ nálezů
'Ain Gahra/El-Gahra		DZ	DZ	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 153 = Carcopino 1925: 49 = HD062530).
'Ain Toukria, Chemisti		DZ	DZ	Mramorová deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 152 = EDCS-26800757).
Bir Ḥaddāda	Centenarium Solis	DZ	DZ	Deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 150 = EDCS-24900502).
Chemis Miliāna/Affreville	Manliana	DZ	DZ	Nápis (<i>CIMRM</i> 157 = EDCS-25300005).
Madinat AHDžazā'ir (Alžír)	Icosium	DZ	DZ	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 151 = EDCS-23500012 = Le Glay 1968: 47 a obr. 34).
Mūzāja		DZ	DZ	Nápis (<i>CIMRM</i> 154 = EDCS-23500035).
Sēṭif	Sitifis	DZ	DZ	Relief s vyobrazením tauroktonie a nápisem (<i>CIMRM</i> 148/149 = EDCS-24400489).
Šeršell	Iol Caesarea/Colonia Claudia Caesarea	DZ	DZ	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 155 = EDCS-23500077). Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 156 = EDCS-23500086).

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Timziouin, Saïda	Lucu	DZ	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 158).
Ṭobna	Tubunae/Thubunae/Tubonae	DZ	Nápis (HD015358).
Zrāja	Zarai	DZ	Nápis (CIMRM 145 = EDCS:23100344).

Mauretania Tingitana

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Walili/Madimat Walili/ Qasr Fara'ün	Volubilis	MA	Mithraeum (CIMRM 159 = Chatelain 1919); oltář s nápisem (CIMRM 160 = HD027403); deska s nápisem (CIMRM 161 = HD027406).

3.1 Africa Proconsularis (et Numidia)

[001-Afr] 'Abū Nudžajm/Bu Ndžem (ant. Gholaiia) [4 E6]

Z lokality 'Abū Nudžajm, nazývané v období antiky Gholaiia, kde se od 3. století nacházela římská pevnost tvořící součást *Limes Tripolitanus*, pochází jediný nález s možnou relevancí pro studium římského kultu boha Mithry, a to [001-Afr-001] nápis¹ vytesaný do úhelného kamene klenutého oblouku (0,33 × 0,36 × 0,31 m), který byl pořízen mužem jménem Peticius Pastor a zasvěcen *Soli invicto*. Toto oslovení neumožňuje jednoznačné ztotožnění uvedeného božstva s Mithrou. Nápis proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[002-Afr] 'Al-Kāf/El Kef (ant. Sicca Veneria) [3 G4][4 A2]

Ve zdi z arabského období situované v blízkosti římské studny byl nalezen [002-Afr-001] kamenný blok s nápisem² (rozměry nezjištěné), zasvěcený *Deo Soli*. Nález, učiněný nejspíše v roce 1880, neposkytuje žádné indicie, které by naznačovaly, že je tímto oslovením míněn Mithra. Jeho mithraistický status je tím pádem velmi nepravděpodobný a může být vyřazen ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[003-Afr] 'Al-Qanṭara/El Kantara (ant. Calceus Herculis/Ad Calceum Herculis) [3 F5]

V období antiky se dnešní městečko 'Al-Qanṭara nazývalo Calceus Herculi. Nacházelo se na cestě spojující Lambaesis, správní centrum provincie Africa Proconsularis (a později Numidia), s provinčními hraničními oblastmi a byla v něm umístěna římská vojenská posádka. V blíže neurčené době před rokem 1925 zde byl objeven [003-Afr-001] oltář s nápisem³ (0,6 × 0,25 × 0,24 m), který pořídil Aufustus (nebo Rufusius) Adiutor, *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)*, a zasvětil jej *Deo Soli / [A]ug(usto)*. Mithraistický charakter nápisu je značně nejistý, a proto jej vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.⁴

[004-Afr] 'Annāba (ant. Hippo Regius) [3 G4] [4 A1]

Mezi latinskými nápisy v kameni uloženými v pařížském muzeu Louvre se nachází rovněž [004-Afr-001] dedikační nápis ve formě *Mithrae Secundinus*.⁵ Jako místo původu je uváděna 'Annāba, v období antiky významné přístavní město Hippo Regius. Další podrobnosti nejsou známy.

[005-Afr] Bū 'Arāda (ant. Aradi) [3 G4]

Z této lokality pochází [005-Afr-001] deska s nápisem⁶ (0,455 × 0,53 m) dedikovaným *Soli Invicto Aug(usto)*. Vzhledem ke skutečnosti, že tento nápis byl pořízen *pro salute* císaře Juliana, je možné jeho vznik datovat do rozmezí let 361–363. Dedikace ve formě *Soli Invicto Aug(usto)* se s největší pravděpodobností netýká Mithry,⁷ ale Neporazitelného Slunce uctívaného v rámci veřejného kultu, o jehož obnovení císař Julianus usiloval. Nápis z tohoto důvodu řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

1) *CIMRM* 116 = *CIMRM* II, s. 18 = HD059757 = *IRT* 917.

2) *CIMRM* 147 = *BCTH* 1911, s. 307 = *AE* 1912, č. 16 = *ILAf*, č. 596 (s. 173) = HD027870.

3) Carcopino 1925: 50 = *AE* 1925, č. 125 a s. 24, pozn. 97 = HD025891.

4) Z epigrafického materiálu známe pouze jeden jediný případ, kdy byl oltář dedikovaný *Soli / Aug/usto* prokazatelně nalezen v mithraistickém kontextu, a to v mithraeu ve Svištově v Horní Moesii na území dnešního Bulharska, viz *AE* 1998, č. 1128 = *AE* 2001, č. 1734 = HD043300. Mithrův kult zde však fungoval společně s kultem Neporazitelného Slunce, a je tudíž pravděpodobné, že epitet *Deus Sol Augustus* byl užíván spíše v prostředí veřejného slunečního kultu.

5) Ducroux 1975, č. 914 = EDCS-63300078.

6) Ferchiou 1988: 143–147 = *AE* 1988, č. 1110 = HD009617.

7) Ferchiou 1988: 144.

[006-Afr] El-Džem (ant. Thysdrus/ Thisdrus/ Θύσδροσ) [3 H5] [4 B2]

Z El-Džemu, kde se v římském období nacházelo město Thysdrus, pochází jeden z nejnovějších mithraistických nálezů z oblasti severní Afriky. Jedná se o [006-Afr-001] dedikační nápis,⁸ který Mithrovi pořídil někdy po roce 373 *primipilus* druhé legie nazývané *Flavia Virtutis*.⁹ Podle dostupných informací nápis nebyl doposud publikován,¹⁰ proto jej řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[007-Afr] El-Gouisset (ant. Ucubi) [3 G4] [4 A2]

V této lokalitě nalezený [007-Afr-001] oltář s nápisem¹¹ (0,8 × 0,7 m) nese dedikaci *Deo Soli / Honori et / Virtuti*. Vzhledem k absenci jakýchkoli indicií, které by poukazovaly na mithraistický kontext nálezů, je jeho mithraistický charakter krajně nepravděpodobný a oltář tak může být vyřazen ze seznamu relevantních nálezů.

[Geografická poznámka: Pro místo, kde se v období antiky nacházelo město Ucubi, se v současné době používá označení El-Gouisset.¹² Autoři koloniální éry k označení této lokality obvykle užívali toponymum Henchir-Kaoussat, které přejímá i Barringtonův atlas.]

[008-Afr] Chenšela (ant. Mascula Tiberia) [3 F5]

Z Chenšely, kde se nacházelo antické město Mascula Tiberia, pochází [008-Afr-001] oltář s nápisem¹³ (0,5 × 0,2 m) zasvěcený *Kautopati*, tedy jednomu z mithraistických světloňošů. Nápis pořídil otrok jménem Eutyces, který sloužil jako *vicarius* dalšího z císařských otroků, muže jménem Felicissimus působícího ve funkci výběrčího daní.¹⁴ Oba zřejmě náleželi mezi císařské otroky pověřené finanční správou provincie.¹⁵

[009-Afr] Choms (ant. Leptis Magna/Lepcis Magna/Λέπτις ἢ Μεγάλη) [4 D5]

Z Chomsu, starověkého města Lepcis Magna, pochází několik nálezů, které by mohly souviset s působením římského kultu boha Mithry v této oblasti. Jedná se především o [009-Afr-001] sošku světloňoše s nápisem¹⁶ (0,54 × 0,07 m) ve znění *Aristius Antiochus fec(it)* a [009-Afr-002] podstavec pro zřejmě párovou sošku se stejným nápisem.¹⁷ Přestože tento závěr nelze jednoznačně potvrdit, vzhledem k ustrojení zobrazené postavy a párovosti se s největší pravděpodobností skutečně jednalo o mithraistického světloňoše. Tyto monumenty řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

Méně jednoznačně již vyznívá situace ohledně nálezů [009-Afr-003] hlavy sochy mladíka s fryžskou čapkou¹⁸ (rozměry nezjištěné) identifikované jako vyobrazení Mithry. Vermaseren ve svém komentáři zmiňuje pro podporu tohoto závěru útrpný výraz sošky, stejně tak by se ale v tomto případě mohlo jednat o ztvárnění truchlého Attida. Tento monument proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Ještě komplikovanější je případ [009-Afr-004] reliéfu s údajným vyobrazením Mithry¹⁹ (0,53 × 0,61 m). Podle popisu,²⁰ který Vermaseren

8) Slim 1982.

9) Rok 373 je možné chápat jako *terminus post quem*, neboť v tomto roce byla tato legie převelena do Afriky k potlačení Firmova povstání (probíhalo v letech 372–375).

10) Autor nejnovější studie věnované mithraistickým nálezům v severní Africe pouze opakuje informace obsažené již ve Slimově původní zprávě, viz Bel Faïda 2020: 435.

11) *CIMRM* 143 = *CIL* VIII, suppl. 1, č. 15665 = D 3797 = EDCS-26100089.

12) Kallala 2013: 163, pozn. 1.

13) *CIMRM* 133 = *CIL* VIII.1, č. 2228 = D 4258 = EDCS-18300247.

14) Nápis Felicissima tituluje jako *Augg(ustorum) n(ostorum) verna exactor*.

15) Clauss 1992: 249.

16) *CIMRM* 108/109a (*CIMRM* II, s. 17) = HD059519 = *IRT* 667a = Caputo 1949: 205 a tab. LVI, 1 a LVI, 3.

17) *CIMRM* 110/109b (*CIMRM* II, s. 17) = *IRT* 667b = Caputo 1949: 205.

18) *CIMRM* 111 = Caputo 1949: 207 a tab. LVI.2.

19) *CIMRM* 112.

20) *CIMRM* I, s. 88: „Mithra è nel suo abito particolare ed ha la gamba sinistra di carico, mentre la destra eflessa. Porta una lancia nella mano sinistra alzata. Il braccio destro è steso, ma, essendo incompletamente conservato, non si possiede

získal korespondenčně od Giacomina Caputa, by měl být Mithra na tomto reliéfu vyobrazen s kopím v levé ruce, což by bylo v rámci mithraistické ikonografie zcela nestandardní. Vzhledem k absenci jakýchkoli dalších podrobností a fotografií tohoto monumentu jej vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.²¹

[010-Afr] Qartādž (Kartágo) (ant. Καρχηδών/Carthago) [3 H4] [4 B1]

Vyhodnocení možných mithraistických nálezů z Kartága naráží na nedostatek spolehlivých informací. V roce 1949 zde byla nalezena [010-Afr-001] malá socha s vyobrazením tauroktonie²² (délka 0,5 m). Picard se domníval, že tento monument tvořil součást vybavení malého [010-Afr-M] mithraea, které se nacházelo v blízkosti místa nálezů, podotýká však, že nebylo archeologicky zachyceno.²³ Sochu s vyobrazením tauroktonie řadím na základě dostupného popisu mezi potvrzené mithraistické nálezy. Mithraeum vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických objektů, neboť nález tauroktonní sochy nelze přesvědčivě spojit s žádnými architektonickými pozůstatky.

Kusá zmínka hovoří rovněž o nálezů [010-Afr-002] dvou terakotových sošek s údajným vyobrazením Mithry, v jednom případě stojícího na hlavě býka,²⁴ ke kterému došlo již v roce 1899. Jelikož by toto vyobrazení Mithry bylo v rámci jeho kultu velmi netypické, je pravděpodobnější, že v tomto případě byl ztvárněným božstvem Jupiter Dolichenus.²⁵ Tyto dvě sošky vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů. Stejně postupují i v případě [010-Afr-003] nápisu na votivním daru²⁶ zasvěceném bohyni Tanit. Tento artefakt je datován do doby před vyvrácením Kartága Římany v roce 146 př. n. l., což jeho spojitost s římským kultem boha Mithry vylučuje, a to i v případě, že nápis skutečně zmiňuje Mithrovo jméno (což je nejisté).²⁷ Dalším možným monumentem vztahujícím se k římskému kultu boha Mithry je značně fragmentární nápis²⁸ dedikovaný bohyni Velké Matce, datovaný do let 256–257. Jeho pořizovatel na něm ve výčtu svých náboženských funkcí patrně uvádí rovněž *felici corace* (jde o jedno z možných čtení),²⁹ která by mohla odkazovat na jeho zasvěcení do nejnižšího mithraistického stupně Havran.³⁰ Kvůli nejistému čtení řadím nápis mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

l'attributo od oggetto portato in mano.“ („Mithra je zobrazený ve svém charakteristickém oděvu, má levou nohu zatíženou, zatímco pravou pokrčenou. Ve zdvižené levé ruce třímá kopí. Pravá ruka je natažená, ale protože se zachovala neúplně, atribut nebo předmět, který nesl v ruce, se nedochoval.“)

21) Clauss (1992: 246) ve svém přehledu uvádí pro Leptis Magna tři nápisy a pět reliéfů. V poznámkách pod čarou (Clauss 1992: 247 a pozn. 3–4) však neuvádí žádné dodatečné odkazy na jiný materiál než na nálezy uvedené výše. Jde tedy s největší pravděpodobností o Claussovu chybu ve výčtu.

22) *CIMRM* 119 a *CIMRM* II, s. 18; Vermaseren zde čerpá ze stručné zprávy poskytnuté Gilbertem Charlesem Picardem (1950: 130; obšírněji 1946–1949: 366–367, citace s. 366), informujícím o vykopávkách vedených Pierrem Cintasem: „*M. Cintas a découvert la partie inférieure d'un groupe de Mithra tauroctone long de 0 m. 50. Il ne subsiste que le corps de la bête agenouillée, sur la gorge de laquelle se précipitent le chien et le serpent, pendant que le scorpion se prépare à piquer les organes sexuels. Du dieu même ne se voit plus que le genou appuyé sur le dos de la bête.*“ („Pan Cintas objevil spodní část sousoší s vyobrazením Mithry býkobijce o délce 0,5 metru, ze kterého se zachovalo jen tělo klečícího zvířete, na jehož hrdlo se vrhají pes a had, zatímco se štír chystá bodnout do pohlavních orgánů. Z božstva samotného zbylo jen koleno, které se opírá o záda zvířete.“).

23) Picard 1946–1949: 367.

24) *CIMRM* 118 a *CIMRM* II, s. 18, kde je podrobnější popis nálezů převzat z Gauckler 1899: 159.

25) Clauss 1992: 247, pozn. 2.

26) *CIMRM* 120 a *CIMRM* II, s. 18.

27) Interpretace nápisu viz Berger 1912; Honeymann 1940.

28) *BCTH* 1917, s. 86–87 = *ILAFr*, č. 356 (s. 104–105) = *AE* 1917–1918, č. 17 = *CCCA* V, č. 96–97 = Dubosson-Sbriglione 2018, č. 12 (s. 462) = HD026286.

29) EDH se například přiklání ke čtení *Of(f)elio corace*.

30) Nápisy podobného typu, ve kterých se objevují mithraistické stupně společně ve výčtu dalších kněžských hodností, sice známe i z jiných míst, objevují se však až od druhé poloviny 4. století (od doby tzv. pohanské reakce) a jejich pořizovateli jsou příslušníci významných senátorských rodin, viz např. [Rom-M-21-001], [Rom-M-21-002], [Rom-M-21-003], [Rom-M-21-004] a [Rom-M-21-005] níže.

[011-Afr] Qusanṭīnah (ant. Cirta/Constantina) [3 F4]

Existence [011-Afr-M] mithraea v antické Cirtě je vyvozována na základě čtení zde objeveného [011-Afr-001] nápisu,³¹ ve kterém jeho pořizovatel, muž jménem Publilius Ceionius Caecina Albinus,³² zmiňuje, že zasvětil *spel(a)eum cum [sig]/nis et ornamen[tis]*. Jelikož nápis nezmiňuje jméno božstva, kterému byla „jeskyně“ zasvěcena, nelze jednoznačně prokázat, že se skutečně jednalo o mithraeum. Hypotetické mithraeum a nápis proto řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Další [011-Afr-002] nápis³³ pocházející z této lokality, který se nachází na vodních hodinách a nese dedikaci *Invicto / Aug(usto) sac(rum)*, pak vyřazuji ze seznamu relevantních mithraistických nálezů. Tento veřejně přístupný monument s největší pravděpodobností zmiňoval některého z římských císařů a neměl tudíž žádnou spojitost s římským kultem boha Mithry.

[012-Afr] Šabrāta (ant. Sabratha/Sabrata) [4 C4]

Ze Šabrāty pochází [012-Afr-001] fragment desky s nápisem³⁴ (0,4 × 0,37 m), který je obvykle rekonstruován ve formě *[D(eo)] S(ancto) M(ithrae) / [---]rino / [---]nvicto*. Jelikož tato interpretace ponechává prostor ke značným pochybnostem,³⁵ řadím tento artefakt mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Další artefakt v podobě [012-Afr-002] urny s údajným vyobrazením Mithry zabíjejícího býka³⁶ (0,135 × 0,34 × 0,3 m) vyřazuji ze seznamu relevantních mithraistických nálezů. Popis tohoto monumentu, zcela závislý na informacích poskytnutých Giacomettem Caputem, je velmi neurčitý a vyvolává pochybnosti o správnosti identifikace zobrazené postavy jako Mithry (mohlo se jednat o bohyni Niké zabíjející býka).³⁷ Podrobnější popis nebo obrazovou reprodukcí tohoto monumentu se mi nepodařilo dohledat. Rovněž výskyt Mithrova vyobrazení na předmětu funerální povahy není doložen na žádném jiném mithraistickém monumentu.

[013-Afr] Sidi Ali bel Kassem (ant. Thuburnica) [3 G4] [4 A1]

V této lokalitě byly nalezeny [013-Afr-001] dva malé oltáře,³⁸ které nechal někdy v letech 304–321 pořídit konzul Quintus Aradius Rufinus,³⁹ z nichž jeden byl zasvěcen *Soli* a druhý *Lunae*. Jejich spojitost s Mithrovým kultem je za absence jakýchkoli podpůrných indicií krajně nepravděpodobná, a proto je vyřazuji ze seznamu mithraistických nálezů.

[014-Afr] Sidi 'Okba [3 F5]

Existence [014-Afr-M] mithraea v Sidi 'Okba zůstává hypotetickou možností založenou na nálezu [014-Afr-001] oltáře s nápisem⁴⁰ (rozměry nezjištěné), který nechal pořídit Marcus Messius Messor, příslušník jezdeckého stavu a *praef(ectus) co(hortis)*. Nápis je zasvěcen *Deo / Invicto* a obsahuje rovněž formulaci *denuo / constituit*, ovšem bez bližšího určení předmětu. Vzhledem ke skutečnosti, že obnova „jeskyně“ není explicitně zmíněna, je pravděpodobnější, že se výše uvedená formulace týká vlastního oltáře. Hypotetické mithraeum proto řadím

31) CIMRM 129 = EDCS-13002004 = LSA-2319 = CIL VIII.1, č. 6975 = AE 1912, č. 265 = AE 2011, č. 1524 = Lévi 1911: 267–269.

32) Publilius Ceionius Caecina Albinus působil v letech 364–367 jako správce provincie Numidia, viz PLRE I, s. 34–35 (Albinus 8). Tuto funkci však nápis neuvádí a vybudování mithraea, pokud jej nápis opravdu zmiňuje, lze tudíž chápat jako Albinovu soukromou aktivitu.

33) CIMRM 130 = CIL VIII.1, č. 6968 = EDCS-13001998.

34) CIMRM II, s. 18 = IRT 11 = HD059011.

35) Nápis jako mithraistický akceptuje jinak velmi kritický Claus (1992: 247, pozn. 5). Pochybnosti o mithraistickém statusu nápisu naopak vyjadřuje Gordon 1994: 474.

36) CIMRM 117.

37) CIMRM I, s. 89.

38) CIMRM 141a = EDCS-25601025 = CIL VIII, suppl. 1, č. 14688 = D 3937; CIMRM 141b = EDCS-26500726 = CIL VIII, suppl. 1, č. 10602 = CIL VIII, suppl. 1, č. 14689 = D 3938.

39) PLRE I, s. 775 (Rufinus 10).

40) CIMRM 144 = CIL VIII.1, č. 2483 (s. 953 a 1720) = AE 2010, č. 1822 = EDCS-20300062.

mezi možné, ale sporné mithraistické objekty. Zcela jistá není ani identita Neporazitelného boha, kterému je nápis zasvěcen, neboť Mithra tento epitet sdílel spolu s dalšími božstvy. Oltář s nápisem proto řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[015-Afr] Skikda/Philippeville (ant. Rusicade/Thapsus) [3 F4]

V roce 1845 byl ve Skikdě objeven depot uložených soch, které patrně tvořily inventář místního [015-Afr-M] mithraea. To se však s největší pravděpodobností nacházelo na jiném místě než výše zmíněný depot a nebylo archeologicky odkryto.⁴¹ Mezi nálezy pocházejícími z tohoto mithraea uvádí Vermaseren následující artefakty: [015-Afr-M-001] fragment sochy s vyobrazením tauroktonie⁴² (0,23 × 0,19 m), ze které se dochovala část těla býka bez hlavy a končetin a větší část Mithrovy postavy bez obou paží a pravého chodidla. Mithra má přes rameno u svého pravého boku pověšenou pochvu dýky; [015-Afr-M-002] socha Cauta⁴³ (0,63 × 0,6 m) na podstavci v obvyklém ustrojení a oděvu se zkříženými nohama, u jehož nohou se nachází lev a štír; [015-Afr-M-003] socha Cautopata⁴⁴ (0,63 × 0,6 m) na podstavci, ustrojeného ve stejném stylu jako předchozí socha Cauta. U nohou Cautopata se nachází vyobrazení delfína a blíže neidentifikovatelného ptáka. Pochodeň tohoto světlohoše byla odlomena; [015-Afr-M-004] soška bytosti se lví hlavou⁴⁵ (výška 0,54 m), která se vyznačuje trpasličím vzrůstem. Postava je oděná do tuniky a krátkého pláště a na hrudi před sebou drží v obou rukou klíč. Na podstavci u nohou postavy se nachází z obou stran piniové šišky; [015-Afr-M-005] fragment sochy zrození Mithry ze skály⁴⁶ (výška 0,42 m), ze které se zachovala část kamene kónického tvaru, kolem něhož se vine had; [015-Afr-M-006] váza s hadím motivem (výška 0,6 m, průměr 0,5 m);⁴⁷ [015-Afr-M-007] socha s vyobrazením božstva třímajícího roh hojnosti, s největší pravděpodobností boha Silvana.⁴⁸

Ze Skikdy by rovněž měla pocházet [015-Afr-001] hlava sochy zobrazující Mithru.⁴⁹ Vzhledem k absenci bližších informací je však obtížné relevantnost tohoto monumentu posoudit, a proto jej klasifikuji mezi možnými, ale spornými mithraistickými nálezy.⁵⁰

[016-Afr] Slouguia/Salūqija (ant. Chidibbia) [3 G4] [4 A1]

Zde nalezený [016-Afr-001] nápis,⁵¹ datovaný do rozmezí let 276–282, byl pořízen na počest císaře Marka Aurelia Proba a dedikován [*Deo*] *Soli Invicto*. Identifikace osloveného božstva jako Mithry je nejistá, s největší pravděpodobností zde bylo zmíněno sluneční božstvo uctí-

41) Fenech (1852: 33) o tomto nálezu totiž říká: „*Au bas de la ville, sur le coteau qui fait face au nord, vers la mer, une portion de canal recélaît ces statues. Avant l'heure de la dévastation, leur possesseur les y avait enfouies, et ravies ainsi aux Vandales, elles nous sont restées presque intactes.*“ („V dolní části města, na svahu obráceném k severu směrem k moři, se v části kanálu nacházely tyto sochy. V době před vyvrácením města Vandaly je tam zakopal jejich majitel, a tak zůstaly téměř neporušené.“). Vermaseren v komentáři k *CIMRM* 121 sice Fenechovu zprávu interpretuje jako nález mithraea, tento výklad je však ve zjevném rozporu s tím, co tento francouzský historik věcně říká. Rovněž Gsell (1898: 44, pozn. 7) na základě Fenechovy zprávy spekuluje, že: „*[o]n pourrait se demander si cette « portion de canal » n'était pas l'espace long et étroit qui se trouve en règle au centre des sanctuaires mithriaques et qui est flanqué de deux banquettes*“ („Mohli bychom se ptát, zdali tato ‚část kanálu‘ není dlouhým a úzkým prostorem, který se obvykle nachází uprostřed mithraistických svatyní a po stranách dvou pódíí“), zároveň však podotýká, že „*[m]ais c'est là une simple hypothèse que nous hasardons.*“ („Jde o pouhou hypotézu“).

42) *CIMRM* 122 = Delamare 1850, tab. 16, obr. 1–2 = Gsell 1898: 45 a tab. VI, 1.

43) *CIMRM* 123 = Delamare 1850, tab. 16, obr. 6–8 = Gsell 1898: 45–47 a tab. VI, 2.

44) *CIMRM* 124 = Delamare 1850, tab. 16, obr. 3–5 = Gsell 1898: 45–47 a tab. VI, 3.

45) *CIMRM* 125 = Delamare 1850, tab. 16, obr. 9–10 = Gsell 1898: 47–49 a tab. VI, 8 = B 12. [Vermaseren ve svém komentáři k tomuto monumentu pokládá předmět u nohou postavy za ananas, což je zjevně chyba vzniklá záměnou správného slova *pinecone* za *pineapple*.]

46) *CIMRM* 127 = Gsell 1898, 50–51 a tab. VI, 7.

47) *CIMRM* 128 = Delamare 1850, tab. 16, obr. 11–12 = Gsell 1898: 49–50 a tab. VI, 6.

48) *CIMRM* 126 = Gsell 1898: 54–56 a tab. VII, 5.

49) Hanoune 1987: 185, pozn. 13.

50) Je dokonce možné, že se jedná o hlavu sošky mladíka s fryžskou čapkou, kterou zmiňuje ve svém katalogu Gsell (1898: 52–53, tab. VI, 4). Gsell samotný ji však identifikuje jako sošku Attida a nikoli Mithry.

51) *CIMRM* 142 = *CIL* VIII.1, č. 1329 = EDCS-17701201.

vané v rámci oficiálního veřejného kultu. Těto závěr podporuje i výskyt slova *municipium* ve třetím řádku nápisu, které poukazuje na jeho veřejný charakter. Nápis proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[017-Afr] Sūq Ahrās (ant. Thagaste) [3 G4] [4 A2]

V této lokalitě nalezená [017-Afr-001] deska s nápisem⁵² (0,49 × 0,59 m), jejíž pořízení je datováno do roku 275, je zasvěcena *Soli Invicto*. Formulace nápisu, pořízeného *pro salute et incolunitate perpetui* císaře Aureliana, hovoří spíše pro jeho oficiální charakter. Nápis tedy s největší pravděpodobností zmiňuje slunečního boha prosazovaného tímto panovníkem a uctívaného v rámci oficiálního veřejného kultu. Nápis proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[018-Afr] Šemtū (ant. Simitthu/Simitthus/Simitu) [3 G4] [4 A1]

Jeden z nejnovějších potvrzených mithraistických nálezů ze severní Afriky pochází z místa starověkého městečka Simitthu, které se nacházelo na cestě mezi Kartágem a Hippo Regiem. Fragmentárně dochovaná [018-Afr-001] deska s nápisem⁵³ (0,18 × 0,27 × 0,05 m) byla pořízena buďto za vlády císaře Elagabala (vládl v letech 218–222) nebo Severa Alexandra (vládl v letech 222–235). Na čtvrtém řádku dochované části nápisu se objevuje formulace *solvit Cauten Cautopate[n ---]*. Nápis byl pořízen příslušníky římské armády a nese stopy *damnatio memoriae* (úmyslného vymazání části císařské titulatury poté, co dotyčný císař upadl po své smrti v nemilost).

[019-Afr] Ṭarābulus (Tripolis) (ant. Ἐώα/Oea/Osa) [4 C4]

Mithraistický charakter [019-Afr-001] hrobek⁵⁴ ženy jménem Aelia Arisuth a jejího manžela byl vyvozován na základě [019-Afr-002] nápisů⁵⁵ na jejich poklopech, ve kterých se vyskytuje formulace *quae lea iacet a qui leo iacet*. *Lea* a *leo* byly pokládány za iniciační tituly a připomínku předchozího mithraistického zasvěcení obou zemřelých.⁵⁶ Správnost této interpretace však komplikují přinejmenším dvě následující skutečnosti: zaprvé, hrobka sama nenese žádnou charakteristickou mithraistickou symboliku; zadruhé, členy mithraistických komunit byli pouze muži.⁵⁷ Nejnovější studie věnovaná analýze ikonografických prvků obou hrobek pak klade postavu Aelie Arisuth spíše do prostředí kultu bohyně Velké Matky a použitý titul *lea* odvozuje od její role sponzorky her v tripoliském cirku.⁵⁸ Z těchto důvodů vyřazují hrobky a nápisy ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[020-Afr] Tazūlt (ant. Lambaesis) [3 F5]

Za centrum římského kultu boha Mithry nejenom v provincii Africa Proconsularis (a později Numidia), ale v severní Africe obecně, můžeme pokládat starověké město Lambaesis (dnešní Tazūlt v Alžírsku), kde se nacházel velký vojenský tábor třetí římské legie (*legio III Augusta*).⁵⁹ Přítomnost římského kultu boha Mithry v této lokalitě byla známa již na základě předchozích sporadických epigrafických nálezů, v roce 1951 však byla definitivně potvrzena

52) *CIMRM* 146 = *CIL* VIII.1, č. 5143 (s. 1634) = D 580 = EDCS-13001384.

53) *AE* 1992, č. 1823 = HD053982 = Khanoussi 1991: 833, č. 4 = Sängner-Böhm 2014: 276–278 (s podrobnou diskusí ohledně datace nápisu).

54) *CIMRM* 113. Barevné fotografie tohoto monumentu viz stránky Rogera Pearse dostupné na: <<http://www.tertullian.org/rpearse/mithras/display.php?page=cimrm113>> [10. 9. 2022].

55) *CIMRM* 114–115 = *CIMRM* II, s. 17 = *IRT* 239a–b = HD033033 = HD059210 = HD033036 = *CIL* VIII, suppl. 3, č. 22687 = *CIL* VIII, suppl. 3, č. 22688 = *AE* 1904, č. 18 = *AE* 1904, č. 19 = *AE* 1904, č. 122 = *AE* 1924, č. 99 = *AE* 1929, č. 170.

56) Clermont-Ganneau 1903; Cumont 1913a: 183, pozn. 1.

57) Zevrubná argumentace ve prospěch tohoto závěru viz Chalupa 2005; Griffith 2006.

58) De Marre 2016.

59) Ohledně historie a působení této legie viz zevrubná monografie Le Bohec 1989.

objevem [020-Afr-M-01] mithraea I, které se nacházelo poblíž Asklépiova chrámu v blízkosti lambaeského kapitolu, tedy v samém centru zdejšího osídlení.⁶⁰

V prostorech mithraea byly učiněny následující nálezy: [020-Afr-M-001] oltář s nápisem⁶¹ (1,09 × 0,47 × 0,47 m) zasvěcený *Soli / deo / Invicto / Mithrae*, který nechal pořídit Marcus Valerius Maximianus, *leg(atus) Aug(usti) / pr(o) pr(aetore)*. Tento monument lze datovat do let 183–185, kdy Marcus Valerius Maximianus provincií Africa Proconsularis spravoval; [020-Afr-M-002] oltář s nápisem⁶² (0,81 × 0,52 × 0,52 m) zasvěcený *Deo Soli / Invicto / Mithr(a)e*, který nechal pořídit otrok jménem Celsianus, jenž působil v provinční správě jako *act(arius)*. Dobu pořízení nápisu lze datovat do období let 230–232, neboť jej Celsianus pořídil na počest a za bezpečí Gaia Fabia Fabiana Vetilia Luciliana, císařského správce provincie,⁶³ [020-Afr-M-003] oltář s nápisem⁶⁴ (1,24 × 0,64 × 0,64 m) zasvěcený *D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithrae)*, který nechal pořídit Valerius Florus, *v(ir) p(erfectissimus) p(raeses) p(rovinciae) N(umidiae) m(ilitaris)*, správce Numidie pocházející z jezdeckého stavu. Jeho působení v Numidii je datováno do roku 303.

Z blízkosti tohoto mithraea pak pocházejí další nálezy, které souvisí nebo by mohly souviset s římským kultem boha Mithry. Prvním z nich je [020-Afr-001a] fragment kamenné desky⁶⁵ s nápisem, nalezený v roce 1919 poblíž Asklépiova chrámu. Tento nápis byl díky postřehu Jeana Marcillet-Jauberta spojen s již dříve na jiném místě nalezeným fragmentem [020-Afr-001b] nápisu⁶⁶ do rekonstruovaného [020-Afr-001] nápisu, který nese dedikaci *Invicto deo Soli / Mithrae* a který nechal pořídit Marcus Aurelius Decimu, správce provincie Numidie z jezdeckého stavu v letech 284–285.⁶⁷

Další monumenty, které souhrnně zmiňuje Vermaseren ve svém korpusu,⁶⁸ pak zahrnují [020-Afr-002] dva oltáře⁶⁹ dedikované Silvanovi a pořízené veliteli třetí legie, [020-Afr-003] oltáře zasvěcené planetám (*Comitibus Lunae*),⁷⁰ Herkulovi,⁷¹ Iorthobolovi⁷² a [020-Afr-004] svatyni zasvěcenou Sarápidovi.⁷³ Souvislost těchto nálezů s Mithrovým kultem je však ve všech případech nejistá. V její prospěch nehovoří v zásadě nic jiného než skutečnost, že byly nalezeny v blízkosti mithraea, byly pořízeny vojáky třetí legie (jak je tomu v případě oltářů zasvěcených Silvanovi a Ísidě a Sarápidovi) nebo vykazují další možnou, třebaže jakkoli volnou, souvislost s Mithrovým kultem.⁷⁴ Tyto nálezy proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

Je velmi pravděpodobné, že ve starověké Lambaesis potom existovalo ještě minimálně jedno další [020-Afr-M-02] mithraeum II, které se ale doposud nepodařilo archeologicky zachytit. Ve prospěch této hypotézy hovoří interpretace [020-Afr-005] oltáře s nápisem⁷⁵ (rozměry nezjištěné), nalezeného v blízkosti vojenského tábora, který nechal pořídit centurion třetí legie Aurelius Longinianus. Nápis totiž obsahuje formulaci *templum Invicti aere / suo a solo fecit*, a navzdory skutečnosti, že dotyčné božstvo není zmíněno plným jménem, se všeobecně usuzuje, že epitet *Invictus* v tomto případě označuje Mithru a zmiňovaným chrámem tudíž bylo

60) *CIMRM* 138A = Le Glay 1954.

61) *CIMRM* 138B = *AE* 1955, č. 79 = Le Glay 1954: 272–273 = HD019230.

62) *CIMRM* 138C = *AE* 1955, č. 80 = Le Glay 1954: 273–274 = HD019233.

63) Ohledně datace působení Gaia Fabia Fabiana Vetilia Luciliana v Africe, viz Birley 1950: 64 (č. 13).

64) *CIMRM* 138D = *AE* 1955, č. 81 = Le Glay 1954: 274–275 = HD019236.

65) *CIMRM* 138F = *AE* 1922, č. 22 = EDCS-46300015 = *BCTH* 1921, č. 6 (s. CCXLVII).

66) *CIMRM* 136 = *CIL* VIII, suppl. 2, č. 18235 = EDCS-51000101 [Vermaseren uvádí v případě tohoto nápisu chybně odkaz na *CIL* VIII, č. 18042].

67) Marcillet-Jaubert 1974 = *AE* 1973, č. 633 = HD011798.

68) *CIMRM* 138E

69) *BCTH* 1941–1942, č. 1 (s. 274–275) = *AE* 1942–1943, č. 37 = HD020499; *BCTH* 1941–1942, č. 2 (s. 275–276) = *AE* 1942–1943, č. 38 = HD020502.

70) *BCTH* 1920, XCI = *AE* 1920, č. 38 = *AE* 2010, č. 1837 = HD027376.

71) *BCTH* 1921, č. 5 (s. CCXLVII) = *AE* 1922, č. 21 = *AE* 2010, č. 1774 = HD025072.

72) Tento nálezy se mi na základě informací obsažených u *CIMRM* 138E nepodařilo dohledat.

73) Dedikace Sarápidovi v řečtině: *BCTH* 1918, s. CCLXIV; dedikace Ísidě a Sarápidovi v latině: *CIL* VIII.1, č. 2630 = *CIL* VIII, suppl. 2, č. 18100 = HD031297.

74) Jak je tomu například v případě oltáře zasvěceného planetám, jehož souvislost s Mithrovým kultem může být zdůvodňována důležitostí astrologických prvků v Mithrově kultu. To však samo o sobě k prokázání průkazné spojitosti monumentu s Mithrovým kultem nestačí.

75) *CIMRM* 135 = *CIL* VIII.1, č. 2676 = EDCS-20600126.

mithraeum. Druhou, i když svým významem slabší indicii poukazující na existenci dalšího mithraea v Lambaesis, pak poskytuje nálezy [020-Afr-006] fragmentu mramorového epistylu s nápisem⁷⁶ (0,25 × 1,166 × 0,16 m) ve znění *Deo Invicto Mithrae*, který mohl být součástí vstupu do mithraistické svatyně.⁷⁷

Mezi další potvrzené individuální mithraistické nálezy z Lambaesis pak náleží: [020-Afr-007] oltář s nápisem⁷⁸ zasvěcený *Deo Sol(i) In/victo Mi/thrae*, který nechal pořídit *prae/fect(us) leg(ionis)* Marcus Aurelius Sabinus. Tento vojenský velitel přišel do Afriky z pannonského Carnunta, jednoho z významných center Mithrova kultu; [020-Afr-008] nápis⁷⁹ zasvěcený *Deo In/victo / Mithrae*, který nechal, stejně jako jeden z oltářů nalezených v lambaeském mithraeu, pořídit Marcus Valerius Maximianus, senátorský správce provincie; [020-Afr-009] nápis⁸⁰ dedikovaný [*Deo Invicto*] *Mithrae*, pořízený na počest císaře Gaius Iulia Vera Maximina, známého též jako Maximinus Thrax (vládl v letech 235–238). Ohledně mithraistického charakteru dalších monumentů panuje určitá míra nejistoty. Jedná se o [020-Afr-010] nápis⁸¹ zasvěcený božstvu označenému pouze titulem *Invicto*, který nechal pořídit [A. I]ul(ius) Piso, velitel třetí legie v letech 176–180. Nápis se zachoval ve velmi fragmentární podobě a přesná rekonstrukce jeho znění je proto obtížná. Pochybnosti o mithraistickém charakteru tohoto nápisu vyjádřil již Vermaseren ve svém komentáři v *CIMRM* a skeptický názor zastává i Richard Gordon.⁸² Za mithraistický jej naopak pokládá Manfred Clauss.⁸³ Tento nápis řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Ještě komplikovanější je situace ohledně interpretace dalšího fragmentárního [020-Afr-011] nápisu,⁸⁴ který je možné rekonstruovat jako *deo S[oli] / inv[icto] / Mithrae* nebo *deo S[aturno] / inv[icto] sac(rum)*.⁸⁵ Z tohoto důvodu jej řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Poslední monument v podobě [020-Afr-012] oltáře s nápisem,⁸⁶ který nechal *Soli* zasvětit senátorský správce provincie Lucius Ovinius Pudens Capella (datace nejistá, pravděpodobně 235–238),⁸⁷ pak vyřazují ze seznamu mithraistických nálezů. S největší pravděpodobností se jedná o dedikaci pořízenou v rámci veřejného kultu boha Slunce.

[021-Afr] Tiddis (ant. Tiddis/Castellum Tidditanorum) [3 F4]

Na možnou existenci [021-Afr-M-01] mithraea⁸⁸ v ruinách starověkého města Tiddis se usuzuje na základě [021-Afr-M-001] nápisu⁸⁹ obvykle čteného jako *I(nvicto) M(ithrae) cultore/s de suo a s/olo // aedificarun[t]*, který byl nalezen u vchodu do jeskyně vytesané do skály. Není však zcela jisté, zda se hypotetické mithraeum nacházelo opravdu zde, protože předměty s ikonografickými motivy nalezené v okolí této jeskyně poukazují spíše na souvislost s kultem bohyně Velké Matky.⁹⁰ Tato skutečnost potom vyvolává otázku, zda nezávit možné čtení dedikace jako *I(deae) M(atri)*.⁹¹ Kromě možného mithraistického nápisu zmiňujícího existenci mithraea byl v blízkosti jeskyně nalezen rovněž [021-Afr-001] reliéf s vyobrazením býčí hlavy

76) AE 1973, č. 642 = Le Glay 1971: č. 26 (s. 150–151) = HD011822.

77) Clauss 1992: 249.

78) CIMRM 134 = CIMRM II, s. 19 = CIL VIII.1, č. 2675 (s. 1739) = D 4194 = EDCS-20600125.

79) CIMRM 137 = CIMRM II, s. 19 = AE 1915, č. 28 = HD029262.

80) HD021641 = AE 1906, č. 8.

81) CIMRM 139 = AE 1920, s. 36 = HD027370.

82) Gordon 1994: 474.

83) Clauss 1992: 248, pozn. 13.

84) HD011825 = Le Glay 1971, č. 27 (s. 151).

85) Saturn jako *deus invictus* viz CIL VIII.1, č. 2667 = EDCS-20600117. Srovnej též nápis [010-MaC-001] nalezený v městě Tōbna (ant. Thubunae) níže.

86) Le Glay 1988: č. 3 (s. 137) = AE 1988, č. 1122 = AE 1993, č. 1767 = HD009638.

87) Le Glay 1988: 138–142.

88) Barevné fotografie této jeskyně a některých nálezů viz <<https://www.livius.org/pictures/algeria/tiddis/tiddis-mithraeum/>> [10. 9. 2022].

89) CIMRM 162 = CIMRM II, s. 22 = AE 1942–1943, č. 87 = AE 1946, č. 225 = AE 1946, č. 228 = Carcopino 1942: 308–309 = Berthier 1945: č. 3 (s. 16–20) = HD020637.

90) CIMRM II, s. 22.

91) Dedikace v této formě však není doložena na žádném z dochovaných nápisů. V Africe nalezené nápisy zasvěcené této bohyni mají obvykle formu *Matri Deum Magnae Ideae*, viz např. HD012953, HD022262 a HD025407.

a stuhu.⁹² Přestože Manfred Clauss řadí tento monument mezi potvrzené mithraistické nálezy, jeho mithraistický charakter je sporný. Zobrazení býčí hlavy a stuhu není v rámci mithraistické ikonografie obvyklým motivem a opět odpovídá spíše symbolice související s kultem bohyně Velké Matky a Attida. Hypotetické mithraeum a rovněž nápis, který jeho existenci zmiňuje, společně s reliéfem s vyobrazením býčí hlavy řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

O existenci dalšího [021-Afr-M-02] mithraea, o kterém spekuloval Berthier,⁹³ nejsou k dispozici žádné dodatečné zprávy. Nález tedy s největší pravděpodobností nebyl potvrzen a může být vyřazen ze seznamu relevantních mithraistických objektů.⁹⁴

[022-Afr] Tīmḡād (ant. Thamugadi/Colonia Marciana Ulpia Traiana Thamugadi) [3 F5]

Z Tīmḡādu, starověkého Thamugadi, pocházejí dva možné mithraistické nálezy. Prvním z nich je [022-Afr-001] fragment sochy⁹⁵ zobrazující s největší pravděpodobností mithraistického světlohoše. Tento závěr nicméně není zcela průkazný a monument proto řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Další z nálezů v podobě [022-Afr-002] nápisu,⁹⁶ který nechal pořídit *augustalis* Valerius Carpus, vyřazují ze seznamu mithraistických monumentů, protože je dedikován [S]oli *Aug(usto)* a blíže neurčená socha, kterou dedikace zmiňuje, stála na místním fóru a měla tak zjevně veřejnou povahu.⁹⁷

[023-Afr] Zāna El Beidā' (ant. Diana Veteranorum) [3 F5]

Zde nalezený [024-Afr-001] oltář s nápisem⁹⁸ (0,82 × 0,47 m), datovaný do roku 284, je dedikován několika božstvům, mezi kterými je uveden rovněž *Sol Mithras*. Jako relevantní pro historii římského kultu boha Mithry lze nápis pokládat z toho důvodu, že jeho pořizovatel, Marcus Aurelius Decimus, *v(ir) p(erfectissimus) p(raeses) / p(rovinciae) N(umidiae)*, se objevuje na nápisě z Lambaesis rovněž zasvěceném Mithrovi,⁹⁹ což poukazuje na aktivní angažmá této postavy v Mithrově kultu.

3.2 Creta et Cyrenaica

[001-Cyr] Šahāt (ant. Κυρήνη/Cyrene/Cyrenae) [4 H4]

Z nejvýznamnějšího z pěti řeckých měst v římské provincii Creta et Cyrenaica, starověké Kyréné (nacházel se poblíž současného libyjského města Šahāt), pocházejí dva možné mithraistické nálezy. Prvním z nich je [001-Cyr-001] fragment sochy s vyobrazením tauroktonie,¹⁰⁰

92) Clauss 1992: 247, pozn. 6. Clauss zde odkazuje na Voorwinden & Berthier 1974: 183, obr. 9.

93) Berthier 1945: 20.

94) Manfred Clauss (1992: 246 a 247, pozn. 6) nicméně překvapivě uvádí nález dvou mithraeí jako potvrzený, ovšem bez odkazu na jakékoli podpůrné zdroje.

95) *CIMRM* 131. Popis je založen na krátké Cumontově zprávě v *BAntFr* 1905, s. 255–257 (s fotografií monumentu).

96) *CIMRM* 132 = *CIL* VIII.1, č. 2350 = *CIL* VIII, suppl. 2, č. 17815 = EDCS-20100178.

97) Clauss 1992: 283.

98) *CIMRM* 140 = *CIL* VIII.1, č. 4578 = D 03091 = HD033595. Celá dedikace na tomto nápisě zní: *Iovi Optimo / Maximo Iuno/ni Reginae Min/ervae sanctae / Soli Mithrae / Herculi Mar/ti Mercurio / Genio loci di/is deabusque / omnibus*.

99) Viz [020-Afr-001] výše.

100) *CIMRM* 107 = Ghislanzoni 1927: 204, pozn. č. 1. Ghislanzoniho popis nálezu je následující: „A Cirene, facendosi lavori di livellamento nel piazzale della fonte di Apollo, poco lunghi dalle terme da noi scavate, si è rinvenuta una scultura purtroppo assai mutila, la quale certo si riferisce al culto mitriaco. Sopra una base quasi rettangolare (lung. m. 0.55, largh. m. 0.21) è abbattuto un toro, mancante della testa, il quale ha la gamba posteriore destra distesa, e su questa preme il piede destro d'un uomo, con parte della gamba. Il toro ha nella spalla destra un buco stretto, nel quale si conficcava il pugnale, col quale il dio lo aveva colpito. Sul dorso dell'animale sono gli attacchi del corpo di Mitra. La scultura riproduceva quindi, a tutto tondo, la figurazione di Mitra Tauroktonos, che vediamo in quasi tutti i rilievi mitriaci.“ („V Kyréné byla při zarovnávání náměstí před Apollónovým pramenem nedaleko lázní, které jsme vykopali, nalezena socha, bohužel velmi poškozená, která jistě souvisí s Mithrovým kultem. Na téměř obdélníkovém podstavci [délka 0,55 m, šířka 0,21 m] je vytesán býk, kterému chybí hlava, s nataženou pravou zadní nohou, ke které je přitisknuto lidské chodidlo a část

jehož popis uveřejněný Ghislanzoni přejímá Vermaseren v *CIMRM*. Fragment byl nalezen poblíž Apollónova pramene v místech, kde se nacházely městské lázně. Jiné zdroje nebo obrazové reprodukce tohoto monumentu se mi nepodařilo dohledat. Ghislanzoniho popis je však natolik přesvědčivý, že tento monument může být zařazen mezi potvrzené mithraistické nálezy. Druhým možným mithraistickým monumentem je [001-Cyr-002] hlava sochy mladíka s fryžskou čapkou.¹⁰¹ V tomto případě je nicméně nejisté, zda se o vyobrazení Mithry opravdu jedná, neboť socha mohla rovněž zobrazovat Attida.¹⁰² Tento monument proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Tvrzení Sandra Stucchiho,¹⁰³ že se v Kyréně poblíž chrámového okrsku boha Apollóna nacházela skalní komora tesaná do skály, která sloužila jako [001-Cyr-M] mithraeum, bylo pečlivě a přesvědčivě zpochybněno Richardem Gordonem.¹⁰⁴ Existenci mithraea v Kyréně nelze vyloučit, téměř s naprostou jistotou se však nenacházelo v místech navržených Stucchim.

3.3 Mauretania Caesariensis

[001-MaC] 'Ain Gahra/El-Gahra [3 E5]

V místě nazývaném 'Ain Gahra/El-Gahra se v římském období nacházela vojenská pevnost, jejíž antické jméno se nedochovalo.¹⁰⁵ Z této lokality pochází [001-MaC-001] oltář s nápisem zasvěcený *Soli Invicto / Mithrae*,¹⁰⁶ na jehož dedikaci se podílely tři osoby: 1) [Iu]lius nebo [Ae]lius Florus, *centurio* třetí legie; 2) [C(aius) Iuli]us Pastor,¹⁰⁷ *decurio* první jízdní jednotky pocházející z Pannonie; 3) [Pom]ponius Ma/[xi]mus, *beneficiarius consularis*. Všichni zmiňování prokazují vazby na římskou armádu. Přítomnost Pomponia Maxima pak s velkou pravděpodobností naznačuje, že se v místě římské pevnosti nacházela rovněž obchodní stanice.¹⁰⁸

[002-MaC] 'Ain Toukria, Chemīstī [3 D4]

V místě nazývaném 'Ain Toukria se v římském období nacházela vojenská pevnost, jejíž antické jméno zůstává neznámé. V této lokalitě byla nalezena [002-MaC-001] mramorová deska s nápisem¹⁰⁹ zasvěcená *D[e]o So[li] Mit(h)r[ae]* a pořízená *pro salute* císaře Gordiana III. Zhotovitelem nápisu byl Aurelius [--]i[--]sius, *trib(unus) coh(ortis) Sa(rdorum)*, která byla na daném místě dislokována v letech 238–244.¹¹⁰ Aurelius pořídil dedikaci *cum suis*, což v tomto případě s největší pravděpodobností označuje rodinné příslušníky a nikoliv jemu podřízené vojáky.¹¹¹

nohy. Býk má v pravém rameni úzký otvor, v němž byla zabodnuta dýka, kterou ho bůh bodnul. Na hřbetě zvířete jsou místa úchytů Mithrova těla. Socha byla opracována po celém obvodu a reprodukovala postavu Mithry *tauroktona*, kterou vidíme téměř na všech mithraistických reliéfech.“)

101) *CIMRM* 106 = Ghislanzoni 1927: 164–165 (č. 6) a tab. XX, obr. 7. Viz též Ensoli Vitozzi 1992: pl. XXI, 3 (nestránkovaná příloha). Hlava sochy byla nalezena v prostorách Ísidina chrámu v Kyréně.

102) Gordon 1976a: 214.

103) Stucchi 1975: 266–267; 1981.

104) Gordon 1976a.

105) Laporte 2004: 458–477.

106) *CIMRM* 153 = *CIL* VIII, suppl.2, 18025 = *AE* 1888, č. 1 = *AE* 1992, č. 1855 = Carcopino 1925: č. I (s. 49).

107) Stejný člověk je pravděpodobně zmíněn i na náhrobním nápisu nalezeném ve Wād Ša'ir v Alžírsku, viz *AE* 1992, č. 1859 = HD054002. Pokud je tato identifikace správná, jméno osoby zmíněné na oltáři z 'Ain Gahry může být doplněno jako Gaius Iulius Pastor.

108) Claus 1992: 250.

109) *CIMRM* 152 = *CIMRM* II, s. 21 = *CIL* VIII, suppl.3, č. 21523 = EDCS-26800757.

110) Ohledně datace nápisu viz Claus 1992: 250 a Ruij 2004: 1431, pozn. 52. *CIMRM* 152 datuje nápis na základě odlišné rekonstrukce nápisu chybně do období 180–192, kdy byl římským císařem poslední ze zástupců antoninovské dynastie Commodus.

111) Claus 1992: 250.

[003-MaC] Bir Ḥaddāda (ant. Centenarium Solis) [3 F4]

Zde nalezená mramorová [003-MaC-001] deska s nápisem¹¹² zmiňuje, že Septimius Flavianus, *v(ir) p(erfectissimus) p(raeses) p(rovinciae) Maur(etaniae) Sitif(ensis), centenarium / Solis a solo construxit et dedicavit*. Není jasné, z jakého důvodu Vermaseren tento nápis zařadil do *CIMRM*, neboť *centenarium* označuje typ zemědělských usedlostí s fortifikací, které se stavěly podél *Limes Tripolitanis*. *Centenarium Solis* je tak s největší pravděpodobností vlastním jménem konkrétní pevnostní usedlosti, kterou nechal správce provincie Septimius Flavianus vybudovat a zasvětit Slunci, a nikoli označením mithraea nebo dedikací Mithrovi. Nápis proto vyřazuje ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[004-MaC] Chemīs Miliāna/Affreville (ant. Manliana) [3 D4]

Sekundárně využitý a ve zdi místní mešity nalezený [004-MaC-001] kámen s nápisem¹¹³ nese dedikaci *Soli / invic/to*. Mithraistický charakter nápisu je nejistý, neboť nelze jednoznačně potvrdit, že je tímto oslovením míněn Mithra. Nápis proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[005-MaC] Madīnat Al-Džazā'ir (Alžír) (ant. Icosium) [3 E4]

V roce 1861 byl v tomto přístavním městě objeven [005-MaC-001] oltář s nápisem,¹¹⁴ který nese dedikaci ve formě [---] / *Mithrae*. Jeho pořizovatelem byl Aphrodisius, otrok ve vlastnictví rodu Corneliů, původem zřejmě z východní části Římské říše.

[006-MaC] Mūzāja [3 E4]

Čtení dedikace na fragmentárně dochovaném [006-MaC-001] sloupu s nápisem jako [S]ol(i) *inv(icto)*, tedy v podobě, v jaké jej uvádí Vermaseren, je velmi nejisté.¹¹⁵ *CIL* uvádí rovněž variantu *L COE[...]/IECV*, což by spojitost s Mithrovým kultem vylučovalo. Nápis proto vyřazuje ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[007-MaC] Sētīf (ant. Sitifis) [3 F4]

Z místa, kde se v období Římské říše nacházelo město Sitifis, pochází [007-MaC-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem,¹¹⁶ objevený v roce 1861 během hloubení základů budovy kasáren francouzské jízdy. Popis v *CIMRM* ji charakterizuje jako primitivní a vykazující několik ikonografických anomálií: Mithra je na tomto monumentu oděný do šupinové zbroje, býk je zobrazen jako kráčící a nikoli přitisknutý k zemi a busty Slunce a Měsíce v horních rozích reliéfu jsou zobrazeny v opačných pozicích než je obvyklé (Slunce se na tomto reliéfu nachází vpravo a Měsíc vlevo). Na horním oblouku symbolizujícím jeskynní klenbu a na spodním okraji reliéfu se nachází nápis ve znění *Deo Invicto Mytre (sic!) leg(io) II Herculiae fec(it) / co(ho)r(te)s X et VII votum solverunt / l(ibentes) a(nimo)*. Na základě čtení tohoto nápisu lze dedikaci reliéfu datovat do rozmezí let 298–299, kdy Maximianus Herculius přesunul část jednotek císařem Diokleciánem založené druhé legie zvané *Herculia* do Mauretanie.¹¹⁷ Zda byla dedikace pořizena v rámci již existující severoafrické komunity, nebo se o její založení postarali až příchozí vojáci původem z Balkánského poloostrova, zůstává otevřenou otázkou.¹¹⁸

112) *CIL* VIII.2, č. 8713 = *CIMRM* 150 = EDSCS-24900502.

113) *CIMRM* 157 = *CIL* VIII.2, č. 9629 = EDSCS-25300005.

114) *CIMRM* 151 = *CIL* VIII.2, č. 9256 = EDSCS-23500012 = Le Glay 1968: 47 a obr. 34 (s. 48).

115) *CIMRM* 154 = *CIL* VIII.2, č. 9281 = EDSCS-23500035.

116) *CIMRM* 148/149 = *CIMRM* II, s. 21 = *TMM* II, č. 283 (s. 405) a obr. 328 = *TMM* II, č. 539 (s. 170) = Desjardins 1882 a tab. XIII = *CIL* VIII, č. 8440 (s. 1919) = D 4195 = *AE* 1953, č. 264 = EDSCS-24400489.

117) Zaharide 1983: 252–253.

118) Claus 1992: 250–251.

[008-MaC] Šeršell (ant. Iol Caesarea/Colonia Claudia Caesarea) [3 D4]

Ze správného centra provincie Mauretania Caesariensis, Iol Caesarea, pocházejí dva možné mithraistické monumenty. Prvním z nich je [008-MaC-001] oltář s nápisem¹¹⁹ nesoucí dedikaci *Deo Invict[o] / s[a]c[r]um*. Jelikož Mithra sdílel tento epitet i s jinými bohy, nápis řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Druhým nálezem je [008-MaC-002] oltář s nápisem,¹²⁰ který nese dedikaci *Soli Invicto*. Bez dalších kontextuálních indicií nelze jednoznačně rozhodnout, zda se pod tímto oslovením skrýval Mithra, nebo sluneční božstvo uctívané v rámci veřejného kultu. Nápis z tohoto důvodu řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[009-MaC] Timziouin, Saïda (ant. Lucu) [3 C5]

V této lokalitě byl v roce 1882 objeven poručíkem francouzského dělostřelectva Pelletierem¹²¹ [009-MaC-001] fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie¹²² (1,22 × 1 m) ve standardním provedení. Zachovala se levá polovina reliéfu s vyobrazením Cautopata v postoji se zkříženými nohama, sklánějícího pochodeň drženou oběma rukama k zemi, Mithry od pasu dolů s jeho vlajícím pláštěm a zadní části těla býka, jehož ocas se proměňuje ve tři obilné klasy. Ze zvířat jsou na zachované části monumentu patrní havran sedící na skalnatém okraji jeskyně, had a štír v blízkosti býčích varlat.

[010-MaC] Ṭobna (ant. Tubunae/Thubunae/Tubonae) [3 F5]

Ze starověkých Tubunae pocházející [010-MaC-001] nápis,¹²³ který nechal pořídit M(arcus) Iul(ius) Neon, je dedikován *S(oli) I(nvicto) D(eo)* nebo *S(aturno) I(nvicto) D(eo)*. Jelikož nelze jednoznačně prokázat, že osloveným božstvem byl skutečně míněn Mithra,¹²⁴ řadím tento nápis mezi možné, ale sporné nálezy.

[011-MaC] Zrāja (ant. Zarai) [3 F5]

Zde nalezený [011-MaC-001] kámen s nápisem¹²⁵ (1 × 0,5 m) je dedikován *Soli / deo / Aug(usto)*, což jeho mithraistický status s velkou mírou pravděpodobnosti vylučuje. Nápis vyřazuje se seznamu mithraistických nálezů.

3.4 Mauretania Tingitana

[001-MaT] Walīlī/Madīnat Walīlī/Qasr Fara'ūn (ant. Volubilis) [3 A5]

V jednom z center římské provincie Mauretania Tingitana, ve starověkém městě Volubilis, se s určitou mírou pravděpodobnosti nacházelo [001-MaT-M] mithraeum,¹²⁶ které bylo odkryto v roce 1919 během vykopávek prováděných poblíž římského akvaduktu.¹²⁷ O přesném architektonickém plánu mithraea nejsou známy bližší podrobnosti, mělo se nicméně jednat o místnost obdélníkového půdorysu, ve které byly kromě kostí hovězího dobytka a keramiky¹²⁸ nalezeny i následující artefakty: [001-MaT-M-001] mramorová deska s nápisem¹²⁹ (0,56 × 0,97 m) pořízená v roce 192 na počest císaře Commoda (který je na nápisu titulován

119) *CIMRM* 155 = *CIL* VIII.2, č. 9322 = EDCS-23500077.

120) *CIMRM* 156 = *CIL* VIII.2, č. 9331 = EDCS-23500086.

121) De La Blanchère 1883: 68. Lapaine (1886: 298) nicméně uvádí, že jejím nálezcem byl kapitán Graulle, tehdejší šéf oddělení pro arabské záležitosti v blízké Saïdē.

122) *CIMRM* 158 = *TMM* II, č. 282 (s. 405) a obr. 327 = De La Blanchère 1883: tab. VII, obr. 4, č. 5 = Lapaine 1886: tab. 8.

123) Janon 1962–1965 = *AE* 1967, č. 593 = HD015358.

124) Viz podrobná diskuse v Janon 1962–1965: 173.

125) *CIMRM* 145 = *TMM* II, č. 536 (s. 169) = *CIL* VIII.1, č. 4513 = EDCS-23100344.

126) *CIMRM* 159.

127) Chatelain 1919: 442.

128) Chatelain 1919: 444.

129) *CIMRM* 161 = *CIMRM* II, s. 21 = *AE* 1920, č. 48 = *AE* 1998, č. 1596 = *AE* 2004, č. 1892 = *AE* 2006, č. 1822 = *IAM* II, č. 363 = HD027406 = Chatelain 1921: č. 2 = 39 (s. 69).

jako *Invictus Felix Hercules Romanus*) božstvu, které je na nápise identifikováno pouze prostřednictvím epithetu *Invicto*. Pořizovatelem tohoto artefaktu byl Aurelius Nectoreca, (*centurio vex(illariorum) Britt(annicianorum)*).¹³⁰ Vzhledem k nálezovým okolnostem a rovněž skutečnosti, že Aurelius Nectoreca byl také pořizovatelem druhého ze zdejších nálezů, [001-MaT-M-002] oltáře s náním (1,07 × 0,52 m) zasvěceného *I(nvicto) D(eo) M(ithrae)*,¹³¹ lze usuzovat, že se pod epithetem *Invictus* i v případě prvního nánís skrýval bůh Mithra a nikoli císař Commodus.¹³² Oba výše uvedené artefakty řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Ke stejnému závěru se přikláním i v případě mithraea, které klasifikuji jako pravděpodobný, ale ne zcela jednoznačně potvrzený mithraistický objekt.¹³³ [Geografická poznámka: Barringtonův Atlas nebo Manfred Clauss uvádějí jako moderní místo nálezu Ksar Pharaoun, což je s největší pravděpodobností variantní přepis arabského toponyma Qasr Fara'un („Faraonova pevnost“), kterým byly ruiny starověké Volubilis lidově označovány. Standardní moderní název v arabštině pro starověkou Volubilis je Madinat Walili.]

130) Jméno této vojenské jednotky bylo dříve rekonstruováno jako *vexillatio Brittonum*. *AE* 2004, č. 1894, však navrhuje na základě nánísu *AE* 2001, č. 2148 = HD047317, objeveného v místech, kde se nacházelo antické město Sala (současná Šalla v Maroku), modifikované čtení v podobě *vexillatio Britannicianorum*.

131) *CIMRM* 160 = *CIMRM* II, s. 21 = *AE* 1920, č. 47 = *AE* 1998, č. 1596 = *AE* 2004, č. 1893 = *AE* 2006, č. 1821 = *IAM* II, č. 364 = HD027403 = Chatelain 1921: č. 3 = 40 (s. 69–70).

132) Viz zevrubná diskuse v Brahmi 2008: 198–200. Závěr, že epithet *Invictus* na tomto náním oslovuje císaře Commoda, hájí např. Michael P. Speidel (1993).

133) Viz zevrubná diskuse v Brahmi 2008: 202–204.

4 ROMA (ŘÍM)

Mapa 5. Řím

Římský okrsek	Mithraeum	Nálezy
Regio XIII	Arco di San Lazzaro, mitreo dell' (CIMRM 472 = Griffith 1993: 149–151 = Coarelli 1979: č. 36).	Deska s nápisem (CIMRM 473 = AE 1934, č. 81 = <i>IGUR</i> I, 106); sloup s nápisem (CIMRM 474 = AE 1934, č. 82 = <i>IGUR</i> I, 107); nosník s nápisem (CIMRM 475 = AE 1934, č. 83 = <i>IGUR</i> I, č. 108).
Regio VI	Casa dei Nummii Albini, mitreo della (též mitreo della Via Venti Settembre nebo mitreo del Ministero della Difesa/Guerra) (Capannari 1886 = Griffith 1993: 82–84 = Coarelli 1979: č. 18).	Nástěnná malba s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 386 = Capannari 1886: 19–21); fragmenty štukového reliéfu s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 387 = Capannari 1886: 23–24); podlažní mozaika (CIMRM 388 = Capannari 1886: 23).
Regio V	Castra priora equitum singularum, mitreo dei (též mitreo della Scala Santa) (Griffith 1993: 42–44 = Coarelli 1979: č. 10).	Socha s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 370). Reliéf s vyobrazením boha Slunce s paprscitou čelenkou a mužem s dlouhými vousy a nápisem (CIMRM 372/373 = EDR033526); hlava sochy císaře Marka Aurelia (CIMRM 371). Obrysy štukovaného reliéfu s vyobrazením tauroktonie (Lissi-Caronna 1986: 12 a obr. 6 [s. 13] a tab. XVIII.1.); pozlacená hlava Mithry ze štukovaného reliéfu s vyobrazením tauroktonie (Lissi-Caronna 1986: 12–14 a tab. I.); freska s vyobrazením protomy bohyně Lunny (Lissi-Caronna 1986: 12–13 a tab. III); freska s vyobrazením protomy boha Slunce (Lissi-Caronna 1986: 12–13 a tab. II); socha s vyobrazením zrození Mithry ze skály s nápisem (Lissi-Caronna 1986: 29–31 a tab. XXX–XXXI = HD005047 = EDR077485); socha zrození Mithry ze skály (Lissi-Caronna 1986: 31 a tab. XXXII–XXXIII); velký reliéf s tauroktonií (Lissi-Caronna 1986: 31–35 a tab. VIII–XIV); miniaturní reliéf s tauroktonií (Lissi-Caronna 1986: 35–36 a tab. XV); fragmenty malého reliéfu s tauroktonií (Lissi-Caronna 1986: 36–37 a tab. XXX–XXXI); fragment sochy světloňose (Lissi-Caronna 1986: 38 a tab. XXXIV.1–2); socha psa (Lissi-Caronna 1986: 44–45 a tab. XLII); socha Telesfora (Lissi-Caronna 1986: 40 a tab. XXXVI–XXXVII); oltář s obrazovými motivy (Lissi-Caronna 1986: 41 a tab. XXXVIII); oltář (Lissi-Caronna 1986: 40–41 a tab. XXIX a XLI.1); dva páry podpěr, jeden ve tvaru gryfů a druhý lvů (Lissi-Caronna 1986: 41 a tab. XXXIX); mramorové umyvadlo (Lissi-Caronna 1986: 41 a tab. XL.2); mramorové umyvadlo (Lissi-Caronna 1986: 42 a tab. XLI.1); oltář s nápisem (Lissi-Caronna 1986: 42 = HD005400 = EDR077486); oltář s nápisem (Lissi-Caronna 1986: 43 = HD005415 = EDR077487). Hlava sochy bohyně Ísidy (Lissi-Caronna 1986: 39–40 a tab. XXXV); oltář s nápisem (Lissi-Caronna 1986: 43–44 = HD005044 = EDR077488 = Mussies 1982); třináct dalších nápisů, zřejmě sekundárních (Lissi-Caronna 1986: 43).
Regio VI	Castra praetoria, mitreo dei (Griffith 1993: 85–88 = Coarelli 1979: č. 21).	Fragment oboustranného reliéfu s vyobrazením tauroktonie a hostiny Mithry a Slunce (CIMRM 397). Soška světloňose (CIMRM 398); fragment desky s nápisem (CIMRM 626). Soška světloňose (CSIR IT XI.1, s. 45–46 = Cadario 2013a).
Regio XI	Circo Massimo, mitreo del	Viz Palazzo dei Musei, mithraeum

Římský okrsek	Mithraeum	Nálezy
		Mithraeum I (mitreo Lo Perso)
		Deska s nápisem (CIMRM 336 = EDR161222).
		Mithraeum II (mitreo dell'Arx Capitolina)
Regio VIII	Colle Capitolino, mitreo del (též mitreo Lo Perso; mitreo dell'Arx Capitolina; mitreo della Salita delle Tre Pile)	Reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem (CIMRM 415/416= EDR161572); reliéf s vyobrazením Cauta (CIMRM 413b). Reliéf s vyobrazením Cauta (CIMRM 413b); nápis (CIMRM 418). Soška bohyně Hekaté (Aronen 1985: 82–88). Mithraeum III (mitreo della Salita delle Tre Pile) Reliéf s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 417).
Regio X	Colle Palatino, mitreo del (Griffith 1993: 123 = Coarelli 1979: č. 30).	Sochy Cauta a Cautopata (CIMRM 431.1–2 = Caetani-Lovatelli 1892).
Regio IX	Crypta Balbi, mitreo della (Ricci 2004).	Fragment s vyobrazením tauroktonie (Ricci 2004: 164); fragment sochy Cauta (Ricci 2004: 164); hlava sochy bytosti se lvi hlavou (Ricci 2004: 164 = B13); busta zobrazující Mithru nebo Cautopata (Ricci 2004: 164); keramické lampy (Sagui 2004: 173–175); fragment glazovaného kratéru (Sagui 2004: 169–174 = Martini 2015: 69–70); zvířecí kosti (De Grossi Mazzorin 2004).
Regio X	Domus Augustana, mitreo del	Viz Palazzo imperiale in Palatino, mithraeum
Regio XI	Foro Boario, mitreo del	Viz Palazzo dei Musei, mithraeum
Regio VIII	Foro di Nerva, mitreo del (Griffith 1993: 120–122 = Coarelli 1979: č. 25).	Reliéf s vyobrazením Slunce a nápisem (CIMRM 411/412).
Regio VIII	Lo Perso, mitreo	Viz Colle Capitolino, mithraea
Regio VI	Ministero della Difesa/Guerra, mitreo del	Viz Casa dei Numii Albini, mithraeum
Regio V	Ospedale di San Giovanni, mitreo del (Santa Maria Scrinari 1979 = Griffith 1993: 39–41 = Coarelli 1979: č. 11).	Fragmenty fresky s vyobrazením tauroktonie (Santa Maria Scrinari 1979: 223 a obr. 6).
Regio VI	Palazzo Barberini, mitreo del (CIMRM 389 = Gatti & Annibaldi 1945 = Griffith 1993: 77–81 = Coarelli 1979: č. 17).	Nástěnná malba s vyobrazením tauroktonie a bočními scénami (CIMRM 390); deska s nápisem (CIMRM 391 = HD021654 = EDR073704); oltář (CIMRM 392); malba stojící a klečící postavy během iniciace (CIMRM 393); malba stojící postavy s břechanovým věncem na hlavě a nesoucí ovoce (CIMRM 394); čtyři graffiti na stěnách mithraea (Guarducci 1979b = Solin 1979).

Římský okrsek	Mithraeum	Nálezy
Regio XI	Palazzo dei Musei, mitreo del (teč mitreo del Circo Massimo; mitreo del Foro Boario) (CIMRM 434 = Griffith 1993: 124–130 = Coarelli 1979: č. 31).	Reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem (CIMRM 435/436 = HD023883 = EDR079200); reliéf s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 437); reliéf s vyobrazením Cauta (CIMRM 438); hlava hada (CIMRM 439); sloup s vyobrazením hlavy boha Slunce (CIMRM 440); fragment sochy bohyně Minervy (CIMRM 441); podstavec pro sochu bohyně Venuše (CIMRM 442); fragment sochy muže v pancíři a plášti (CIMRM 443); drobné nálezy (CIMRM 444); lampa s vyobrazením bohyně Victorie (CIMRM 445); fragment velkého džbánu (<i>dolium</i>) s vyobrazením mladíka hrajícího na flétnu (CIMRM 446); fragmenty malé lampy s vyobrazením bohyně Luny (CIMRM 447); lampa s vyobrazením berana (CIMRM 448); deska s nápisem (CIMRM 449 = HD022486 = EDR073558); deska s vyobrazením hvězdy a nápisem (CIMRM 450 = HD022489 = EDR073559); fragment desky s nápisem (CIMRM 451 = HD022492 = EDR073560); fragment desky s nápisem (CIMRM 452 = EDCS-51000117); fragment desky s nápisem (CIMRM 453 = EDCS-51000118); <i>graffiti</i> na stěně (CIMRM 454 = Guarducci 1979); deska s nápisem (CIMRM 455 = EDCS-51000119).
Regio VI	Palazzo del Grillo, mitreo del	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 375).
Regio X	Palazzo imperiale in Palatino, mitreo del (teč mitrei del Ponte Emilio, mitreo del Domus Augustana)	Oltář s nápisem (CIMRM 510 = EDR129704); deska s nápisem (CIMRM 511 = EDCS-18200022).
Regio IX	Palazzo Montecitorio, mitreo del (Coarelli 1979: č. 29 = Griffith 1993: 117).	Oltář s nápisem (CIMRM 512 = EDCS-18600608).
Regio IX	Palazzo Primoli, mitreo del (Coarelli 1979: č. 28 = Griffith 1993: 116).	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 430).
Regio XIV	Phrygianum del Vaticano, mitreo del (Coarelli 1979: č. 40 = Griffith 1993: 157–159).	Reliéf s vyobrazením alexandrijského Aióna (CIMRM 419 = Cumont 1928). Oltář s nápisem (CIMRM 513 = EDR169592); oltář s nápisem (CIMRM 514 = EDR151218); oltář s nápisem (CIMRM 515 = EDR073947). Fragment oltáře s nápisem (CIMRM 378 = HD018713 = EDR073946).
Regio III	Piazza Dante, mitreo della (CIMRM 349 = Visconti 1874 = Coarelli 1979: 8 = Griffith 1993: 72–71).	Reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem (CIMRM 350/351 = EDR121742); socha s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 352); reliéf s vyobrazením zrození Mithry ze skály (CIMRM 353); reliéf zobrazující boha Slunce a nápisem (CIMRM 354). Nápis (CIMRM 355).

Regio II	Piazza della Navicella, mitreo della (<i>CIMRM</i> 327).	Fragment reliéfu s nápisem (<i>CIMRM</i> 328/329 = EDR161219); reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 335 = Vermaseren 1978: 18–24 a tab. XIX-XXIV); nápis (<i>CIMRM</i> 336 = EDR161222); reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 334 = Vermaseren 1950); reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 608); podstavec s nápisy (<i>CIMRM</i> 420 = EDR126995 = LSA-1473).
		Tri fragmenty reliéfu s nápisem (<i>CIMRM</i> 332/333 = EDR164507 a EDR161220); podstavec s nápisem (<i>CIMRM</i> 572 = EDR136338).
		Deska s nápisem (EDR159171); fragment desky s nápisem (EDR152610); podstavec s vyobrazením Minervy a mořského božstva a nápisem (<i>CIMRM</i> 330/331 = EDR137123).
Regio VII	Piazza San Silvestro in Capite, mitreo della (<i>CIMRM</i> 399 = Gallo 1979b = Coarelli 1979: č. 22 = Griffith 1993: 102–106).	Nápis (<i>CIMRM</i> 400 = EDR167160); nápis (<i>CIMRM</i> 401 = HD023937 = EDR167159); podstavec s nápisy (<i>CIMRM</i> 402 a 403 = EDR073473 a EDR126724); nápis (<i>CIMRM</i> 404 = EDR167158); podstavec s nápisem (<i>CIMRM</i> 405 = HD023920 = EDR073474); deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 406 = EDR167157).
Regio XIV	Ponte Emilio, mitreo del	viz Palazzo imperiale, mithraeum
Regio VIII	Salita delle Tre Pile, mitreo della	Viz Colle Capitolino, mithraea
Regio III	San Clemente, mitreo di (<i>CIMRM</i> 338 = Coarelli 1979: č. 3 = Griffith 1993: 45–62).	Oltář s vyobrazením tauroktonie a světloňů a nápisem (<i>CIMRM</i> 339/340 = HD029439 = EDR072737); fragment cippu s nápisem (<i>CIMRM</i> 341 = EDCS-17300889); fragmenty dvou světloňů (<i>CIMRM</i> 342); busta boha Slunce (<i>CIMRM</i> 343); socha zrození Mithry ze skály (<i>CIMRM</i> 344).
		Fragment desky s nápisem (<i>CIMRM</i> 347 = EDR138730); zvířecí kosti (<i>CIMRM</i> 346); zbytky freskové výzdoby (Bragantini 1992).
		Socha dobrého pastýře (<i>CIMRM</i> 345); dva fragmenty desky s nápisem (<i>CIMRM</i> 348).
Regio IX	San Lorenzo in Damaso, mitreo di (<i>CIMRM</i> 421).	Fragment oltáře s nápisem (<i>CIMRM</i> 422 = HD023592 = EDR073358); deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 423 = HD022042 = EDR073778/EDR132401); fragment desky s nápisem (<i>CIMRM</i> 424 = HD022045 = EDR073779); fragment desky s nápisem (<i>CIMRM</i> 425 = HD022048 = EDR073784); fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 426); socha s vyobrazením Cautopata (<i>CIMRM</i> 427); socha s vyobrazením zrození Mithry ze skály (<i>CIMRM</i> 428).
Regio V	San Pietro e San Marcellino, mitreo di (Coarelli 1979: č. 9 = Griffith 1993: 76).	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 362 = EDR106137).
Regio XII	Santa Balbina, mitreo di (Coarelli 1979: č. 34 = Griffith 1993: 155–156).	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 501 = EDCS-17300883).
		Deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 502 = EDCS-17300802).
Regio IX	Santa Maria in Monticelli, mitreo di (Coarelli 1979: č. 26 = Griffith 1993: 114–115).	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 517 = EDR132968).
		Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 518 = EDR137137); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 519 = EDCS-17300859).

Římský okrsek	Mithraeum	Nálezy
Regio XIII	Santa Prisca, mitreo di (CIMRM 476; Vermaseren – Van Essen 1965).	Socha Cauta (CIMRM 477); štukovaná socha boha Oceána (CIMRM 478); fragmenty štukované tauroktonie (CIMRM 479); fresky a nápisy na jižní stěně (CIMRM 480); freska mithraistického procesí s nápisy (CIMRM 481); fresky a nápisy na severní stěně (CIMRM 482); freska hostiny Mithry a Slunce (CIMRM 483); fresky a nápisy (CIMRM 484–485); fragment <i>hekataionu</i> (CIMRM 486); mramorový trojúhelník s polokruhovým otvorem (CIMRM 487); fragment sochy nahé bohyně Venuše (CIMRM 488); reliéf zobrazující bohyni Niké zabíjející býka (CIMRM 489); fragment zrození Mithry ze skály (CIMRM 490); podstavec a spodní část sochy giganta s nohama z hadů (CIMRM 491); podstavec ze dvou na sobě stojících nádob (CIMRM 492); drobné nálezy (moždíř; kusy skla, střepy nádob atd.) (CIMRM 493); olověná destička s vyobrazením Slunce (CIMRM 494); velký džbán s nápisem (CIMRM 495 = HD018679 = HD019014 = EDR074118); fragment sochy bohyně Fortuny (CIMRM 496); deska s nápisem (CIMRM 497 = HD021303 = EDR073475); <i>grafitti</i> na stěně (CIMRM 498 = HD005436 = EDR077498); deska s nápisem (CIMRM 499 = EDCS-51000123); mince (CIMRM 500).
Regio XII	San Saba, mitreo di (CIMRM 464 = Gatti 1925: 382–387 = Coarelli 1979: č. 33 = Griffith 1993: 152–154).	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 465 = Gatti 1925: 386–387).
Regio VI	Santa Susanna, mitreo di (Coarelli 1979: č. 19 = Griffith 1993: 101).	Deska s nápisem (CIMRM 379 = EDR180315).
Regio II	San Stefano Rotondo, mitreo di	Viz <i>Castra peregrinorum, mithraeum</i>
Regio V	Sant'Eusebio e San Vito, mitreo di (Coarelli 1979: č. 7 = Griffith 1993: 75).	Fragment svícnu s nápisem (CIMRM 363 = EDR121721).
Regio XIII	Santuario di Giove Dolicheno, mitreo del (CIMRM 467 = Coarelli 1979: č. 35 = Griffith 1993: 139–143).	Fragmenty reliéfu s tauroktonií (CIMRM 468 = CCID 367); fragmenty reliéfu s tauroktonií (CIMRM 469 = CCID 368). Fragmenty desky s nápisem (CIMRM 470 = HD020871 = EDR073427). Oltář s nápisem (CIMRM 471 = EDR160734).
Regio VI	San Vitale, mitreo di (CIMRM 381 = Coarelli 1979: č. 14 = Griffith 1993: 90–91).	Reliéf s vyobrazením bytosti se lví hlavou (CIMRM 383 = B40).
Regio V	Scala Santa, mitreo della	Socha bytosti se lví hlavou (CIMRM 382 = B21). Viz <i>Castra equitum priora singularum, mithraeum</i>
Regio VI	Tempio di Sarapide, mitreo del	Reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem (CIMRM 408/409 = EDCS-17300868).
Regio XII	Terme di Caracalla, mitreo delle (CIMRM 457).	Fragment reliéfu s vyobrazením boha Slunce (CIMRM 458); zbytky fresky s vyobrazením Mithry ve výklenku nad pravým podíem (CIMRM 459); fragment sochy bohyně Venuše (CIMRM 460); fragmenty reliéfu s tauroktonií (CIMRM 461); fragment zrození Mithry ze skály (CIMRM 462); cippus s nápisem (CIMRM 463 = IGUR I, č. 194).

Římský okrsek	Mithraeum	Nálezy
Regio III	Terme di Tito, mitreo delle (Coarelli 1979: č. 4 = Griffith 1993: 63–66).	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie a nápisem (<i>CIMRM</i> 364/365). Nástěnná freska s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 337).
Regio XIV	Via della Conciliazione, mitreo della (Coarelli 1979: č. 39 = Griffith 1993: 162).	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 456). Mithraeum I
Regio III	Via Giovanni Lanza, mitreo della (<i>CIMRM</i> 356 = Gallo 1979a = Coarelli 1979: č. 5 = Griffith 1993: 67–71).	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 357); socha Cautopata (<i>CIMRM</i> 358); socha Cautopata (<i>CIMRM</i> 359); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 360 = EDR161573). Mithraeum II
Regio V	Via Giuseppe Luigi Passalacqua, mitreo della (Bellelli & Messineo 1994).	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 368).
Regio VI	Via Mazarino, mitreo della (Coarelli 1979: č. 13 = Griffith 1993: 96–97).	Freska s vyobrazením Cautopata (Bellelli & Messineo 1994: 73); fragmenty velkého kráteru s vyobrazením Herkulových zkoušek (Bellelli & Messineo 1994: 78–82 a 5a–d). Podstavec s nápisem (<i>CIMRM</i> 377 = EDR178241). Fragment desky s nápisem (<i>CIMRM</i> 376 = EDR102330).
Regio VI	Via Nazionale e Via Venezia, mitreo della (<i>CIMRM</i> 384 = Coarelli 1979: 15 = Griffith 1993: 91).	Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 385).
Regio VIII	Via Sacra, mitreo della (Coarelli 1979: č. 24 = Griffith 1993: 118–119).	Podstavec s nápisem (<i>CIMRM</i> 413a = EDR071871); fragment reliéfu s vyobrazením Cauta (<i>CIMRM</i> 413b), viz <i>Arx Capitolina, mithraeum</i> (mithraeum II).
Regio VI	Via Sicilia, mitreo della (Coarelli 1979: č. 20 = Griffith 1993: 98–99).	Deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 407 = HD024184 = EDR073001). Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 396.1); fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 396.2).
Regio VI	Via Venti Settembre, mitreo della	Viz <i>Casa dei Numii Albini, mithraeum</i>
Regio VI	Villa Patrizi, mitreo della	Nápis (<i>CIMRM</i> 630 = EDR175536).

Individuální nálezy se známými nálezovými okolnostmi (V bádání nepřirazené k žádnému mithraeu)

Místo nálezu a/nebo římský okrsek	Typ nálezu
Regio V, Viale Latino, poblíž Porta San Giovanni	Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 374).
Regio IV, Via di Borgo S. Agata	Reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem (CIMRM 366/367 = EDR121741).
Regio XI nebo XIII, v řece Tibeře	Fragment sochy bytosti se lví hlavou (CIMRM 503); socha Cauta (CIMRM 504).
Řím, přesné místo neznámé	Fragment sochy Cautopata (CIMRM 505).
Regio XIV, v „jeskyni“ na břehu Tíbery	Socha Cauta (CIMRM 506); socha Cautopata (CIMRM 507).
Regio III, Esquilinus	Cippus s nápisem (CIMRM 361 = EDR157670).
Regio V, na úpatí Esquilinu	Podstavec s nápisem (CIMRM 369 = HD001211 = EDR078374 = Herz 1982).
Regio VI, Quirinalis,	Oltář s nápisem (CIMRM 380 = EDCS-17300864).
Regio VI, Via XX Settembre	Oltář s nápisem (CIMRM 631 = EDCS-19800476).
Regio VI, Oblast „policinico“ poblíž Via Cupa	Deska s nápisem (CIMRM II, s. 27 [ad CIMRM 381–382] = HD030855 = EDR071905).
Regio IX, v údolí mezi Quirinalem a Monte Pincio	Podstavec s nápisem (CIMRM 429 = EDCS-17300855).
Regio XI, Via del Mare	Oltář s nápisem (CIMRM 432/433 = EDCS-51000116).
Regio XIII, Aventin	Podstavec s nápisem (CIMRM 466 = EDR144485).
Regio XIV, v chrámu syrských božstev na Janiculu	Kamenný svícen s obrazovými motivy a nápisem (CIMRM 508/509 = EDCS-17300975).
Řím, v zahradách Barberiniho paláce	Cippus s nápisem (CIMRM 516 = CIMRM 395B = EDR149373); fragment podstavce s nápisem (CIMRM 395A = EDR093567).
Řím, <i>Domus Augustana</i>	Hlava sochy mladíka s fryžskou čapkou (Pafumi 2014a); hlava sochy mladíka s fryžskou čapkou (Pafumi 2014b).
Řím, Ipogeo di Vibia	Deska s nápisem (AE 1975, č. 54 = EDR075912); deska s nápisem (CIL VI, č. 142 = EDR161251).

Monumenty s nejasnými náleзовými okolnostmi (Pravděpodobně nalezené v Římě nebo v Římě přechovávané)

Místo nálezu a/nebo římský okrsek	Typ nálezu
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 529).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 530).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 531).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 532).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 533).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 534).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie a nápisem (CIMRM 535/536 = Bonanno Aravantinos 2012).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 537).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha světlonoše (CIMRM 538).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 539).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 540).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením Mithry-Ména (CIMRM 541).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 542).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením bytosti se lví hlavou (CIMRM 543).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením bytosti se lví hlavou (CIMRM 544).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha bytosti se lví hlavou (CIMRM 545 = B 4).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem (CIMRM 546/547 = EDR129096).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 548).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 549).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha bytosti se lví hlavou (CIMRM 550).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha bytosti se lví hlavou (CIMRM 551).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem (CIMRM 554/555 = IGUR I, 181).
Otricoli, Umbria (regio VI)	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 556).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 557).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Dva reliéfy zobrazující Cauta a Cautopata (CIMRM 558).

Místo nálezu a/nebo římský okrsek	Typ nálezu
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Hlava sochy boha Mithry (<i>CIMRM</i> 559).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Hlava sochy boha Mithry (<i>CIMRM</i> 560).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 584).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 585).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 586).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 587).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 588).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Bronzová soška bytosti se lví hlavou (<i>CIMRM</i> 589). Patrně totožná s monumentem <i>CIMRM</i> 882bis z Narbonne, viz [012-GaN-002] níže.
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha zrození Mithry ze skály s nápisem (<i>CIMRM</i> 590/591 = Vermaseren 1951b: 346–349 a tab. 2 = EDCS-17300873).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 592).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha s vyobrazením tauroktonie a nápisem (<i>CIMRM</i> 593/594 = EDR133490).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Bronzová soška Mithry (<i>CIMRM</i> 595).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 596).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 597).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf tauroktonie (<i>CIMRM</i> 598).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha zrození Mithry ze skály (<i>CIMRM</i> 599).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha Cautopata (<i>CIMRM</i> 600).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 601).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Fragment nádoby s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 602).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem (<i>CIMRM</i> 603/604 = EDR161574).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 605 = <i>CIMRM</i> 614).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 606; Beck & Davidson 1980).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 607).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 608).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Podstavec s mithraistickými obrazovými motivy (<i>CIMRM</i> 609).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 610).

Místo nálezu a/nebo římský okrsek		Typ nálezu
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha bytosti se lví hlavou (<i>CIMRM</i> 611).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha s vyobrazením zrození Mithry ze skály (<i>CIMRM</i> 612 = Vermaseren 1951b: 345–346 a tab. I.2).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 613).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 615 = Vermaseren 1951b: 343–345 a tab. I.1).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 616).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 617).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Dvě sochy s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 618).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 619).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Soška s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 620).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 621.1).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 621.2).	
V okolí Říma	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 628 = viz <i>CIMRM</i> 690 z Maceraty, Regio V Picenum).	
V okolí Říma	Socha s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 629).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie (Oikonomides 1977).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 410 = EDRI77167).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 520 = EDCS-17300658).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Podstavec s nápisem (<i>CIMRM</i> 521 = EDRI26711 = LSA-1488).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 522 = EDRI47399).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 523 = EDCS-17300655).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 524 = EDR106599 = <i>IGUR</i> I, č. 129).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Podstavec sochy s nápisem (<i>CIMRM</i> 525/526 = EDCS-17300866).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 527 = EPSG 101).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 528 = EDCS-17300885).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Fragment desky s nápisem (<i>CIMRM</i> 552/553 = EDCS-17300888).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 561 = EDRI61218).	
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Kovová deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 562 = EDRI25099).	

Místo nálezu a/nebo římský okrsek	Typ nálezu
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Oltář s nápisem (CIMRM 563 = EDR125148).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Oltář s nápisem (CIMRM 564 = EDCS-17300886).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Cippus s nápisem (CIMRM 565 = EDCS-17300735).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Deska s nápisem (CIMRM 566 = EDCS-17300872).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Deska s nápisem (CIMRM 567 = EDR119331).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Kamenná blok s nápisem (CIMRM 568 = EDCS-39100436 = IGUR I, 124).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Oltář s nápisem (CIMRM 569 = EDR121390).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Oltář s nápisem (CIMRM 570 = EDCS-17300871).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Oltář s nápisem (CIMRM 571 = EDR135158).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Oltář s nápisem (CIMRM 573 = EDCS-17300881).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Oltář s nápisem (CIMRM 574 = EDCS-17300882).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Nápis (CIMRM 575 = EDCS-19800478).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Deska s nápisem (CIMRM 576 = EDCS-18600611).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Oltář s nápisem (CIMRM 577 = EDCS-17300856).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Oltář s nápisem (CIMRM 578 = IGUR I, 180).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Podstavec s nápisem (CIMRM 579 = EDR033529).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Oltář s nápisem (CIMRM 580 = EDR143793 = UEL 29003).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Oltář s nápisem (CIMRM 581 = EDCS-17300846).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Oltář s nápisem (CIMRM 582 = EDCS-17300847).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Podstavec s nápisem (CIMRM 583 = EDR134392).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Oltář s nápisem (Gordon 2006 = AE 2006, č. 177 = IGUR I, č. 125 = EDCS-39100437).
V okolí Říma	Sloupová patka s nápisem (CIMRM 622 = EDCS-19800479).
V okolí Říma	Nápis (CIMRM 623 = EDCS-18200027).
V okolí Říma	Cippus s nápisem (CIMRM 624 = EDR029419).
V okolí Říma	Deska s nápisem (CIMRM 625; viz Otricoli, Regio VI Umbria et Ager Gallicus).
V okolí Říma	Deska s nápisem (CIMRM 627 = EDR072083).

Místo nálezu a/nebo římský okrsek	Typ nálezu
V okolí Říma	Cippus s nápisem (<i>CJMRM</i> 632 = EDCS-18600612).
V okolí Říma	Nápis (<i>CJMRM</i> 633 = EDCS-19900217).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (Vermaseren 1969: 646 a tab. CCXXXIII, obr. 5).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Fragment desky s nápisem (<i>C/L</i> VI, č. 1222 = EDR112723).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (Vermaseren 1969: 643–645 a tab., 1982: 2, pozn. 1.5 a tab. XXVI).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (Hirsch 1970: 115–116 a obr. 89).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (Lissi Caronna 1978).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Fragment reliéfu s vyobrazením Cautopata (Bucolo 2020: 112).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Socha s vyobrazením tauroktonie (Vermaseren 1982: 1, pozn. 1.3 a tab. XXIV).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (Canciani 2022: č. 284 [s. 210–211]).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (Vermaseren 1982: 2, pozn. 1.4 a tab. XXV).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Jantarový amulet s nápisem (<i>CIL</i> VI.1, č. 756 = <i>TMM</i> II, č. 558 [s. 174]).
Pravděpodobně Řím, přesné místo neznámé	Skleněný reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem (<i>CIL</i> VI.1, č. 736 = <i>TMM</i> II, č. 1 [s. 443–444]).
V blízkosti Říma u Via Cassia	Soška s vyobrazením Aiona (<i>CJMRM</i> 644).

4.1 Římská mithraea a nálezy s nimi spojované

[Rom-M-01] Arco di San Lazzaro, mitreo dell' [5 D7]

V roce 1931 byly během stavebních prací na úpatí Aventinu poblíž *Arco di San Lazzaro* objeveny tři nápisy v řečtině, které podporují hypotézu, že se nedaleko tohoto místa nacházelo archeologicky nezachycené mithraeum.¹ K vyslovení tohoto závěru vede skutečnost, že nápisy vykazují příbuznost v užitých dedikačních formulích a na dvou z nich se rovněž mezi dedikanty objevují stejné osoby. Na tomto místě byly nalezeny: [Rom-M-01-001] mramorová stéla s nápisem² (1,58 × 0,2 × 0,16 m), který zmiňuje, že členové zdejší komunity darovali Δι Ἥλιῳ / μεγάλην / Μίθρα ἀνεικίτην καὶ τοῖς / συννάοις θεοῖς („Diovi Slunci velikému Mithrovi neporazitelnému a všem božstvům, se kterými přebývá“) dvě měděné lampy, každou se šesti knoty. Mezi dedikanty jsou uvedeni Castus, πατήρ,³ a jeho syn Castus, ἱερός κόραξ („svatý Havran“), společně s ὑπηρετόντων („služebníky“), mithraistickými Otcí Luciem Saturniem Sporem a Pactumeiem Lausem a mithraistickými Lvy Modestem, Paraliem, Agathemerem, Felixem, Apameniem a Keloidiem. Tento nápis tedy registruje deset členů mithraistické komunity, což je největší počet doložený na nápisech z Říma. Manfred Clauss podotýká, že zatímco mithraističtí Otcové se identifikují skrze *tria nomina*, Lvi uvádějí své jméno podle řeckých zvyklostí.⁴ To může znamenat, že se jednalo o cizince, případně propuštěnce nebo otroky pracující v blízkých docích a emporiích.⁵ Nápis je spolu s ostatními datován do 3. století; [Rom-M-01-002] mramorový drážkovaný sloup s nápisem⁶ (1,89 × 0,2 × 0,13 m), který Δι Ἥλιῳ Μίθρα / ἀνεικίτην pořídili Castus, Otec, a jeho syn Castus, svatý Havran; [Rom-M-01-003] fragment nosníku zdobeného motivem akantových listů s nápisem⁷ (0,21 × 0,51 × 0,13 m), který Δι Ἥλιῳ Μίθρα / Φάνητι pořídil Venustus, ἱερεύς καὶ πατήρ („kněz a Otec“), συν τοῖς ὑπρέταις θεοῦ („spolu se služebníky boha“). Tyto nápisy jsou pozoruhodné tím, že je na nich Mithra ztotožněn nejenom se Sluncem, ale i s Diem a v jednom případě rovněž s orfickým Fanétem. Posledně jmenovaný nápis tím pádem dokládá, že přinejmenším v některých mithraistických komunitách docházelo k pozitivní recepci orfických představ a jejich propojování s mithraistickou mytologií a ikonografií.⁸ Hypotetické mithraeum poblíž *Arco di San Lazzaro* řadím mezi možné, ale sporné mithraistické objekty. Nálezový kontext je nejasný a není jisté, zda výše uvedené monumenty byly skutečně umístěny v mithraeu, a to právě z důvodu jejich hybridního charakteru (bez ohledu na fakt, že je tato možnost vcelku pravděpodobná).

[Rom-M-02] Casa dei Nummii Albini, mitreo della (též mitreo della Via Venti Settembre nebo mitreo del Ministero della Difesa/Guerra) [5 E3]

V roce 1885 představil Alessandro Capannari svou hypotézu o místě, kde se měl nacházet dům významného senátorského rodu Nummiů Albiniů. Na základě nálezů nápisů pořizovaných členy tohoto rodu v místech *Via Venti Settembre* a *Via Firenze* poblíž tehdejšího Ministerstva války předpokládal, že dům byl situován nedaleko západního cípu Dioklecianových lázní.⁹ V následujícím roce v těchto místech podnikl Capannari archeologické vykopávky, které vedly k objevu části římského domu s několika částečně zachovalými podzemními

1) *CIMRM* 472 = Patriarca 1932: 239 = Griffith 1993: 149–151 = Canciani 2022: č. 205 (s. 185).

2) *CIMRM* 473 = Patriarca 1932: 239–244 a tab. = *AE* 1934, č. 81 = *IGUR* I, č. 106 = Canciani 2022: č. 205a (s. 185).

3) Manfred Clauss (1992: 23) se domnívá, že slovo „otec“ zde nevyjadřuje držení nejvyššího mithraistického stupně, nýbrž způsob, jak odlišit Casta otce od Casta syna.

4) Clauss 1992: 23.

5) Griffith 1993: 151.

6) *CIMRM* 474 = Patriarca 1932: 244–245 a tab. = *AE* 1934, č. 82 = *IGUR* I, č. 107 = Canciani 2022: č. 205b (s. 185).

7) *CIMRM* 475 = Patriarca 1932: 245–247 a obr. (na s. 245) = *AE* 1934, č. 83 = *IGUR* I, č. 108 = Canciani 2022: č. 205c (s. 185–186).

8) Kirichenko 2005: 14. Byl to právě tento nápis, který přiměl Franze Cumonta (1934) přehodnotit dosavadní odmítavé stanovisko o možnosti vzájemného ovlivnění mezi Mithrovým kultem a orfismem. Orfické vlivy se zdají být rovněž patrné na reliéfu s vyobrazením bytosti se lví hlavou z Modeny (viz [003-Aem-001] níže) nebo na ztvárnění zrození Mithry na reliéfu z britského Housesteadsu (viz [015-Bri-M-007] níže).

9) Capannari 1885. Jeden z nejvýznamnějších představitelů tohoto rodu, Marcus Nummius Albinus zvaný Triturrius, se stal v roce 345 římským konzulem, viz *PLRE* I, s. 37 (Albinus 13).

místnostmi a kryptoportikem, kompletní půdorys stavby se však kvůli okolní zástavbě nepodařilo rekonstruovat. Jedna z těchto podzemních místností s největší pravděpodobností sloužila jako mithraeum.¹⁰ Capannari jej mohl identifikovat na základě sotva znatelné a bílým vápnem překryté [Rom-M-02-001] fresky s vyobrazením tauroktonie.¹¹ Vedle této malované tauroktonie se potom nacházely [Rom-M-02-002] fragmenty dalšího reliéfu s vyobrazením tauroktonie,¹² zhotoveného ze štuky. Podlahu místnosti mithraea pokrývala [Rom-M-02-003] černobílá mozaika,¹³ která končila ve vzdálenosti přibližně jednoho metru od dlouhých bočních stěn, kde se patrně nacházela nedochovaná boční pódia. Charakteru mithraea rovněž odpovídá tufové obložení zdí, které vyvolávalo dojem jeskynních prostor.¹⁴ Tyto místnosti a artefakty však byly následně zničeny a dnes neexistují žádné jejich obrazové reprodukce. Veškeré známé informace tak čerpáme pouze z Capannariho strohého popisu. Pokud je identifikace nalezených struktur jako domu rodu Nummiů Albiniů správná, šlo by o další důležitý nález poskytující cenný doklad průniku Mithrova kultu do prostředí senátorské nobility v průběhu 4. století. Zároveň činí z tohoto rodu jeden z důležitých uzlů této římské mithraistické sítě, která zahrnuje rovněž další spřízněné aristokratické rodiny. Mithraeum v domě rodiny Nummiů Albiniů a nálezy v něm učiněné klasifikují jako pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické objekty a monumenty, neboť absence průkazných pozůstatků neumožňuje revizní ověření na základě pozorování dalších badatelů.

[Rom-M-03] *Castra priora equitum singularum, mitreo della (též mitreo della Scala Santa)* [5 G6]

Existence mithraea¹⁵ ve starých kasárnách pretoriánské jízdy je vyvozována na základě nálezů [Rom-M-03-001] sochy s vyobrazením tauroktonie¹⁶ (výška 1,29 m, šířka podstavce 1,3 m), učiněného v roce 1853 nedaleko *Scala Santa*.¹⁷ Socha zobrazuje scénu v tradičním uspořádání. Ze zvířat jsou přítomni pes, had a štír na obvyklých místech, oháňka býka se proměňuje v pět obilných klasů. Spolu s touto sochou byla nalezena rovněž [Rom-M-03-002] hlava sochy¹⁸ císaře Marka Aurelia.¹⁹ O něco později byl ve stejných místech nalezen rovněž [Rom-M-03-003] reliéf s vyobrazením boha Slunce, bohyně Luny a vousatého božstva s nápisem²⁰ (0,43 × 0,85 × 0,065 m), který *Soli Invicto / pro salute Imp(eratorum) / et Genio n(umeri) eq(uitum) sing(ularium)* pořídil Marcus Ulpius Chresimus, *sace[r](dos) / Iovis Doliche[ni]*. Tento reliéf, nalezený spolu s dalším oltářem s nápisem zasvěceným Jupiteru Dolichenovi,²¹ byl s předchozími nálezy spojen až Filippem Coarellim.²² Existenci mithraea ve starých kasárnách pretoriánské jízdy však tyto nálezy nijak nedokládají. Jediným nesporně mithraistickým monumentem je socha

10) Griffith 1993: 82–84 = Capannari 1886 = Coarelli 1979: č. 18 = Canciani 2022: č. 174 (s. 149).

11) *CIMRM* 386 = *TMM* II, č. 11 (s. 197) = Capannari 1886: 19–21 = Canciani 2022: č. 174a (s. 149–150).

12) *CIMRM* 387 = Capannari 1886: 23–24 = Canciani 2022: č. 174b (s. 150).

13) *CIMRM* 388 = Capannari 1886: 23.

14) Capannari (1886: 24–25) rovněž identifikoval místo v rohu dvou kryptoportiků jako prostor, kam byla korýtkem přiváděna krev prolitá během *taurobolia* nebo *criobolia*. Zde však vycházel ze zastaralého pojetí mithraistických rituálů, neboť výše zmíněné oběti jsou dnes pokládány za specifický projev kultu bohyně Velké Matky a všeobecně se soudí, že v rámci Mithrova kultu prováděny nebyly.

15) Griffith 1993: 42–44 = Coarelli 1979: č. 10.

16) *CIMRM* 370 = *TMM* II, č. 20 (s. 206) = Liverani 2004: obr. 6 (s. 207) = Canciani 2022: č. 166 (s. 146).

17) Ohledně průběhu archeologických vykopávek v této lokalitě v 50. letech 19. století, viz Liverani 2004.

18) *CIMRM* 371 = Liverani 2004: obr. 7 (s. 208) = Canciani 2022: č. N24 (s. 232).

19) Informace o tom, že socha s vyobrazením tauroktonie a hlava sochy císaře Marka Aurelia byly nalezeny nedaleko *Scala Santa*, má pocházet ze zprávy Pietra Ercola Viscontiho, uveřejněné v *Giornale di Roma*. Vermaseren (*CIMRM* 370) a Griffithová (1994: 42, pozn. 38) odkazují na *Giornale di Roma*, č. 258 (ze dne 14. 11. 1853), s. 1029; Liverani (2004: 203, pozn. 13) potom na *Giornale di Roma*, č. 266 (ze dne 23. 11. 1853), s. 1061. V obou případech však ve Viscontiho stručných zprávách, které se zde nacházejí, informace o tomto nálezů chybí: zpráva ze 14. listopadu 1853 informuje o nálezů mozaiky, zpráva z 23. listopadu 1853 pak o nálezů dvou stříbrných mincí v její blízkosti. Momentálně mi není známo, kde a pokud vůbec se Viscontiho zpráva o nálezů výše uvedených artefaktů v *Giornale di Roma* nachází.

20) *CIMRM* 372/373 = *CCID* 419 = *CIL* VI, č. 31181 = EDR033526.

21) *CCID* 418 = *CIL* VI, č. 31172. Tento oltář pořídil *Iovi / Dolicheno / pro salute n(umeri) / eq(uitum) sing(ularium) Aug(usti)* Quintus Marcius Artemidorus, *medicus cas/trorum*.

22) Coarelli 1979: 78.

s vyobrazením tauroktonie, ta však byla patrně společně s hlavou sochy císaře nalezena u *Scala Santa* asi 100 metrů od zdi pretoriánských kasáren. Oba monumenty pocházející z prostředí kultu Jupitera Dolichena pak byly nalezeny jinde a dokládají přítomnost kultu tohoto božstva v kasárnách pretoriánské jízdy. Mithra však mezi božstvy, která zde – jak víme na základě dalších nápisů – byla uctívána, zastoupen nebyl. Závěr je tedy jednoznačný. Tauroktonie byla nalezena na místě, které nemůžeme spolehlivě identifikovat, s největší pravděpodobností se však nacházelo jinde než v kasárnách pretoriánské jízdy. Sochu s vyobrazením císaře Marka Aurelia je možné vyřadit ze seznamu mithraistických nálezů, neboť ji s Mithrovým kultem nespojuje nic jiného než údajný společný náleзовý kontext s tauroktonní sochou. Jelikož však oba tyto monumenty nebyly nalezeny *in situ*, je tato spojitost neprůkazná. Reliéf s vyobrazením Slunce, Luny a vousatého božstva rovněž nevykazuje žádnou jasnou souvislost s Mithrovým kultem. Na některých místech jsou vzájemné vazby mezi Mithrovým kultem a kultem Jupitera Dolichena doloženy,²³ neplatí to však obecně a ani v tomto konkrétním případě.

[Rom-M-04] Castra peregrinorum, mitreo dei (též mitreo di San Stefano Rotondo) [5 F7]

Během vykopávek probíhajících v letech 1969–1975 v místech kostela *San Stefano Rotondo*, kde se v období římského císařství nacházela *castra peregrinorum*, bylo v jedné ze zde odkrytých budov objeveno mithraeum.²⁴ Jeho odkrytím byla pověřena italská archeoložka Elisa Lissi-Caronnová, která je rovněž autorkou nejpodrobnější souhrnné publikace informující o tomto mithraistickém objektu a jeho nálezech. Mithraeum, které bylo situováno v prostorách budovy archeology označené písmenem B, bylo vybudováno nejspíše kolem roku 180, což z něj činí nejstarší doposud známé římské mithraeum. Archeologové rozpoznali jeho dvě stavební fáze. Ve fázi I (trvající od roku 180 přibližně do konce 3. století) měřila ústřední síň mithraea 10 metrů na délku a 4,5 metru na šířku. Ústřední síň byla orientována v ose sever-jih. Podél východní a západní stěny se nacházela dvě boční pódia o šířce 1,5 metru. Zdi byly omítnuty a vyzdobeny freskami s geometrickými obrazci v podobě vegetačních motivů. Stejným způsobem byl vyzdoben i výklenek, kde se nacházelo dochované [Rom-M-04-001] freskové vyobrazení protomy bohyně Luny²⁵ (vpravo) a párové, mnohem poškozenější, vyobrazení [Rom-M-04-002] protomy boha Slunce (vlevo).²⁶ Ve výklenku jsou stále patrné kontury [Rom-M-04-003] štukovaného reliéfu s vyobrazením tauroktonie,²⁷ který byl úmyslně zničen a ze kterého se dochovala pouze [Rom-M-04-004] pozlacená hlava Mithry (výška 0,26 m).²⁸ Před výklenkem se nacházel malý oltář. Ve fázi II došlo k rozšíření mithraea na šířku 9,5 metru při zachování jeho předchozí délky. Pódia byla rozšířena a místnost dostala nové dláždění podlahy. Přestavba v rámci stavební fáze II byla provedena na konci 3. století a mithraeum zjevně fungovalo i v průběhu 4. století. V 5. století byly prostory mithraea „zapečetěny“ výstavbou podlahy kostela *San Stefano Rotondo*, jeho strop byl rozbořen a prostory vyplněny sutí. Ještě předtím bylo vybavení mithraea částečně zničeno. Pozornost ničitelů se primárně soustředila na předměty ikonografické povahy.²⁹ Ze zjištěné chronologie vyplývá, že mithraeum bylo opuštěno nejspíše na konci 4. nebo na počátku 5. století, přičemž za *terminus ante quem* jeho zániku lze pokládat roky 450–460, kdy byla stavba kostela *San Stefano Rotondo* dokončena. Z dalšího vybavení mithraea je možné zmínit: [Rom-M-04-005] sochu zrození Mithry ze skály s nápisem³⁰ (výška 1,08 m), která zobrazuje nahého Mithru od kolen nahoru vystupujícího ze skalního masivu. Mithra má na hlavě fryžskou čapku, v levé ruce třímá hořící pochodeň a v pravé ruce dýku. Na spodní straně sochy se nachází hladká plocha (0,24 × 0,38 m) s tesaným nápisem, který nese dedikaci *Petram genetricem* a který spolu se sochou pořídil Aurelius

23) V této souvislosti lze zmínit například nález tauroktonních reliéfů v chrámu Jupitera Dolichena na Aventinu, viz [Rom-M-31] níže.

24) Lissi-Caronna 1986; 1979 = Griffith 1993: 26–31 = Coarelli 1979: č. 2 = Canciani 2022: č. 155 (s. 132–133).

25) Lissi-Caronna 1986: 12–13 a tab. III = Canciani 2022: č. 155a (s. 133).

26) Lissi-Caronna 1986: 12–13 a tab. II = Canciani 2022: č. 155a (s. 133).

27) Lissi-Caronna 1986: 12 a obr. 6 (s. 13) a tab. XVIII.1 = Canciani 2022: č. 155b (s. 133). Vysoký reliéf ze štuky byl na stěně přidržován železnými hřeby, které byly ve stěně výklenku nalezeny, viz Lissi-Caronna 1986: 12 a tab. XVIII.2.

28) Lissi-Caronna 1986: 12–14 a tab. I.

29) Schuddeboom 2016: 228–229.

30) Lissi-Caronna 1986: 29–31 a tab. XXX–XXXI = Panciera 1979: č. 1 (s. 88) = AE 1980: č. 48 = HD005047 = EDR077485 = Canciani 2022: č. 155f (s. 135).

Bassinus,³¹ *aedituus / principiorum cast(rorum) peregrinorum*), pod patronátem Aula Caedicia Prisciana,³² příslušníka jezdeckého stavu a mithraistického Otce. Tento nápis jednoznačně prokazuje spojitost mezi Mithrovým kultem a *castra peregrinorum*, kde Aurelius Bassinus vykonával funkci správce zde zřízených svatyní. Nápis je na základě prosopografických a archeologických informací datován do rozmezí let 180–192; [Rom-M-04-006] socha zrození Mithry ze skály³³ (výška 0,57 m), který je v tomto případě vyobrazen v podobě dítěte od pasu nahoru, oděn do pláště a s fryžskou čapkou na hlavě. V pravé ruce drží pochodeň, v levé dýku. Na základě uměleckého provedení je socha datována do druhé poloviny 3. století; [Rom-M-04-007] velký reliéf s vyobrazením tauroktonie³⁴ (0,905 × 1,48 × 0,06 m), který byl rozbit cílenými údery kladivem, z části na velmi malé kousky.³⁵ Zobrazení tauroktonie je standardní, s Cautem v pozici vlevo a Cautopatem vpravo. U nohou obou světloňošů se nacházejí ptáci: kohout u Cauta a sova u Cautopata. Býk má kolem pasu uvázané *dorsale*. V levém horním rohu se nachází vyobrazení čtyřspřeží boha Slunce, který je zobrazen s glóblem v levé ruce. V pravém horním rohu je potom vyobrazena *biga* bohyně Slunce, před kterou letí nahý Hesperus s vlajícím pláštěm a pochodní. Reliéf nese stopy původních barev, převážně červené (Mithrův oděv a vlající plášť), černé (havran) a zlaté (Mithrův obličej a paže, ve které drží dýku);³⁶ [Rom-M-04-008] miniaturní reliéf s vyobrazením tauroktonie³⁷ (0,163 × 0,165 × 0,04 m) se širokým spodním okrajem. Vyobrazení tauroktonie je znovu standardní, bez pozoruhodných detailů. I v tomto případě se na reliéfu dochovaly stopy původních barev; [Rom-M-04-009] fragmenty malého reliéfu s vyobrazením tauroktonie³⁸ (odhadované rozměry kompletního reliéfu 0,355 × 0,23 × 0,023 m), ze kterého se dochovalo pět zlomků. Dochované části částečně zobrazují oba světloňoše, miniaturní část spodního pásu a větší část horního klenutého pásu s vyobrazením několika bočních scén, který umožňuje zařadit tento reliéf mezi monumenty stylisticky spadající mezi reliéfy z dunajských provincií. Rovněž v tomto případě nese reliéf stopy původních barev; [Rom-M-04-010] fragment sochy světloňoše³⁹ (výška zachovalé části 0,57 m). Zachovalo se torzo bez hlavy, rukou a chodidel, v postoji se zkříženýma nohama; [Rom-M-04-011] fragment sochy psa⁴⁰ (výška zachovalé části 0,24 m) sedícího na zadních. Soše chybí přední tlapy a zadní nohy; [Rom-M-04-012] socha Telesfora⁴¹ (výška 0,625 m), oblečeného do pláště nazývaného *cucullatus*, který zahaluje celé tělo kromě chodidel; [Rom-M-04-013] oltář s ikonografickými motivy⁴² bez nápisu, který na levém boku nese vyobrazení džbánů (*urceus*) a na pravém obětní misky (*patera*); [Rom-M-04-014] oltář⁴³ bez nápisu s hlubokou prohlubní na horní straně; [Rom-M-04-015] dva páry stolových podpěr,⁴⁴ jedny ozdobeny vyobrazením gryfů, druhé lvů; [Rom-M-04-016] mramorové umyvadlo⁴⁵; [Rom-M-04-017] mramorové umyvadlo⁴⁶; [Rom-M-04-018] oltář s nápisem⁴⁷ (0,46 × 0,34 × 0,27 m), který *Deo Cautae* pořídil Aurelius Sabinus, *pa/ter huius loci*, společně s Bebiem Quintianem. Na levé straně oltáře se nachází vyobrazení hromoklínu a nápis *Leo vivas /*

31) Stejný člověk je znám také z dalšího římského nápisu zasvěceného Herkulovi, viz *CIL* VI, č. 273 = EDR128975.

32) Stejný mithraistický Otec je patrně zmíněn i na dalších dvou mithraistických nápisech ze stejného mithraea, viz [Rom-M-04-018] a [Rom-M-04-019] níže. Toto jméno se rovněž objevuje na desce s nápisem z Říma, patrně registrující členy některého z kněžských kolegií, viz *CIL* VI, č. 2010 = *AE* 2000, č. 159 = EDR128976.

33) Lissi-Caronna 1986: 31 a tab. XXXII–XXXIII = Canciani 2022: č. 155g (s. 135).

34) Lissi-Caronna 1986: 31–35 a tab. VIII–XIV = Canciani 2022: č. 155c (s. 134).

35) Schuddeboom 2016: 228 a obr. 2.

36) Magrini et al. 2019.

37) Lissi-Caronna 1986: 35–36 a tab. XV = Canciani 2022: č. 155d (s. 134).

38) Lissi-Caronna 1986: 36–37 a tab. XXX–XXXI = Canciani 2022: č. 155e (s. 134–135).

39) Lissi-Caronna 1986: 38 a tab. XXXIV.1–2 = Canciani 2022: č. 155h (s. 135–136).

40) Lissi-Caronna 1986: 44–45 a tab. XLII.

41) Lissi-Caronna 1986: 40 a tab. XXXVI–XXXVII.

42) Lissi-Caronna 1986: 41 a tab. XXXVIII.

43) Lissi-Caronna 1986: 40–41 a tab. XLI.1–2

44) Lissi-Caronna 1986: 41 a tab. XXXIX.

45) Lissi-Caronna 1986: 42 a tab. XLI.1.

46) Lissi-Caronna 1986: 42 a tab. XLI.1.

47) Lissi-Caronna 1986: 42 = Panciera 1979: č. 2 (s. 88–89) = *AE* 1980, č. 49 = HD005400 = EDR077486 = Canciani 2022: č. 155i (s. 136).

cum Caedicio patre; [Rom-M-04-019] oltář s nápisem⁴⁸ (0,7 × 0,325 × 0,3 m), který *Deo Cautae/opathi* (sic!) pořídili rovněž Aurelius Sabinus, *pater huius loci*, společně s Bebiem Quintianem, nyní označeným jako *Leo*. Na horní straně hlavice oltáře se nachází vyobrazení orla s roztaženými křídly. Na pravé straně oltáře se nachází vyobrazení obětní misky a nápis totožného znění jako na předchozím exempláři: *Leo vivas cum / Caedicio / Patre*.

Několik dalších artefaktů pak bylo nalezeno přímo v prostorách mithraea nebo v jeho blízkosti, jejich mithraistický charakter však zůstává sporný a soudí se, že mohly být do těchto míst zaneseny druhotně. Z těchto monumentů je možné zmínit například: [Rom-M-04-020] hlavu sochy bohyně Ísidy⁴⁹ (výška 0,22 cm), která byla nalezena na pravém pódiu společně s torzem sochy světlonoše. Mezi vůbec nejzajímavější, ale také interpretačně nejkomplikovanější nálezy, potom patří [Rom-M-04-021] oltář s nápisem⁵⁰ (0,22 × 0,13 × 0,115 m), který pořídila božstvu oslovenému jako *Dominus Aeternus* propuštěnkyně⁵¹ jménem Cascelia Elegans. Přestože oltář byl prokazatelně nalezen v mithraeu poblíž výklenku, je nejisté, zda je osloveným božstvem míněn Mithra, který není pod epitetem *Dominus Aeternus* znám z žádného jiného mithraistického nápisu. Gerard Mussies přišel s hypotézou, že Cascelii Elegans bylo dovoleno pořídít dedikaci Mithrovi, z jehož kultu byly ženy za normálních okolností vyloučeny, na základě přímluvy některého z mužských členů místní komunity;⁵² [Rom-M-04-022] třináct dalších nápisů,⁵³ zřejmě druhotných a zanesených do mithraea během výstavby kostela *San Stefano Rotondo*. Tyto monumenty řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[Rom-M-05] Castra praetoria, mitreo dei [5 G2]

Z míst, kde se nacházela kasárna pretoriánské gardy, pochází několik nálezů, které lze klást do souvislosti s římským kultem boha Mithry. V roce 1882 zde byla objevena poškozená [Rom-M-05-001] socha mužské postavy⁵⁴ (výška 0,5 m) v postoji se zkříženýma nohama a oděné do šatů východního stylu. Na soše se nacházely pozůstatky původní červené barvy. Poškození sochy zahrnovalo odlomení rukou, chodidel a hlavy, což ztěžuje možnost identifikace zobrazené postavy, pravděpodobně se však jednalo o jednoho z mithraistických světlonošů. Přibližně ve stejné době pak byla v místech *Via del Macao* objevena další fragmentárně dochovaná [Rom-M-05-002] soška mladíka v orientálním oděvu⁵⁵ (výška cca 0,21 m), která může rovněž ztvárňovat mithraistického světlonoše. Vzhledem ke stavu zachovalosti tohoto monumentu (chybí hlava, levá ruka a nohy), který se v současné době nachází v *Civico museo archeologico* v Miláně, a také informacím, které říkají, že byla objevena společně s fragmentárně dochovanými soškami Herkula, Sarápida a neidentifikované bohyně, ji řadím mezi možné, ale sporné mithrasitické artefakty. V roce 1902 byl v místech, kde se nacházel pretoriánský tábor, nalezen [Rom-M-05-003] fragment oboustranného reliéfu s vyobrazením tauroktonie⁵⁶ (0,2 × 0,155 × 0,04 m). Z její lícní strany se zachovala pouze malá část levého okraje zobrazující Mithrovi pravou nohu na býkově kopytu, ocas býka proměňující se v obilné klasy a část Mithrovy tuniky a vlajícího pláště. Na rubové straně se nacházelo vyobrazení hostiny Mithry a Slunce, ze které se dochoval trup Mithry bez hlavy, jak spočívá na lehátku a opírá se o loket levé ruky. V Mithrově ruce je viditelný *rhyton*, před lehátkem se nachází část trojnožky s bochníky chleba. Lehátko je pokryté býčí kůží, jehož hlava s rohy přepadává přes okraj na pravé straně, a v prostoru pod ním je zobrazen sedící pes. Vpravo od ležícího Mithry se objevuje

48) Lissi-Caronna 1986: 43 = HD005415 = EDR077487 = Canciani 2022: č. 155j (s. 136).

49) Lissi-Caronna 1986: 39–40 a pl. XXXV.

50) Lissi-Caronna 1986: 43–44 = Panciera 1979: 97–108 = AE 1980, č. 51 = Mussies 1982 = HD005044 = EDR077488 = Canciani 2022: č. 155k (s. 137).

51) Závěr nápisu totiž zmiňuje i jejího pána Prima a patronku Celii.

52) Mussies 1982: 157–158. Ve prospěch této hypotézy by mohla hovořit skutečnost, že jistý Primus, tedy nositel stejného jména jako Casceliin pán, je uveden jako *Pater* na nápisu s vyobrazením tauroktonie z Říma, viz [Rom-M-19-001] níže. Vzhledem k rozšířenosti tohoto jména je však tento důkaz poměrně slabý.

53) Lissi-Caronna 1986: 43 = Panciera 1979: č. 4–16 (s. 95). Velkou část z těchto nápisů pořídili *frumentarii*, tedy vojáci, jejichž úkolem bylo zásobování armádních jednotek potřebným proviantem.

54) *CIMRM* 398 = *BCM* 10, 1882, č. 8 (s. 240–241) = *TMM* II, č. 12 (s. 197) = Canciani 2022: 182bis (s. 156).

55) *CSIR IT* XI.1, s. 45–46 = Cadario 2013a = Canciani 2022: č. P40 (s. 226).

56) *CIMRM* 397 = Cumont 1902: 10–13 a tab. I, obr. 1–2 (s. 11) = Canciani 2022: č. 181 (s. 155–156).

postava Cautopata a pod ní nejpozoruhodnější výjev z celého reliéfu: drobná lidská postava s havraní hlavou kráčející směrem k Mithrovi a nesoucí pohár.⁵⁷

Prvním badatelem, který přišel s myšlenkou, že se v kasárnách pretoriánské gardy nacházelo mithraeum,⁵⁸ byl Ugo Antonielli.⁵⁹ Antonielli dospěl k tomuto závěru na základě interpretace dvou antických monumentů. Prvním z nich je [Rom-M-05-004] fragmentárně dochovaná deska s nápisem,⁶⁰ která byla objevena v blízkosti kasáren. Nápis, který byl zhotoven (mimo jiné) za bezpečí a návrat císaře Septimia Severa a jeho synů z východního tažení roku 202, pořídili dva císařství propuštěnci Hermes a Euphrata. Kromě nich nápis, který je dedikován *deum [invictum Solem]*, zmiňuje rovněž Quinta Pompeia Primigenia, jenž je titulován jako *pater et sacerdos huius loci*, a dalšího z císařských propuštěnců Nicephora, jenž je uveden jako *adit(or) procuratorum*. Nápis rovněž udává, že *Quintus Pompeius Primigenius feci(t) item sacrum suis sumptibus cum deo a solo exornatum* („nechal od základů vystavět svatyni i s obrazem boha“), což by skutečně mohlo poukazovat na vybudování a zasvěcení mithraea. Antonielli rovněž rekonstruoval *cohortium pr[---]*, vyskytující se mezi subjekty, za jejichž bezpečí a návrat byl nápis pořízen, jako *cohortium pr[aetoriarum]*. Čtení nápisu však zůstává v mnoha směrech sporné. I za předpokladu, že jméno osloveného božstva bylo rekonstruováno správně, nelze Neporazitelné Slunce bez dalších indicií jednoznačně spojovat s postavou Mithry. Na podporu své hypotézy o existenci mithraea v táboře pretoriánské gardy proto Antonielli použil rovněž v jeho době čerstvě objevený nápis⁶¹ z řeckého ostrova Andros, zhotovený v přibližně stejném čase, který zmiňuje zasvěcení „jeskyně“ (*speleum*) „Svatému a neporazitelnému bohu“ (*Sancto deo invicto*) a který pořídili Marcus Aurelius Rufinus, *evocatus Augg(ustorum) nn(ostrorum)*, společně s Flaviem Clarinem, Aeliem Messiem a Aureliem Iulianem, *mil(itibus) pr(aetorianis)*.⁶² Úcta prokazovaná Mithrovi mezi vojáky pretoriánské gardy tak může být pokládána za spolehlivě prokázanou, což podporuje správnost hypotézy o fungování mithraea v jejich římských kasárnách. Časový horizont fungování mithraea v tomto vojenském zařízení je vymezen obdobím vlády severovské dynastie a zničením kasáren císařem Constantinem po jeho dobytí Říma v roce 312.

[Rom-M-05a] [Rom-M-06] [Rom-M-07] Colle Capitolino I-III, mitreo del [5 D5]

Situace ohledně mithraistických nálezů učiněných na svazích kapitolského pahorku je z důvodu rozpornosti historických pramenů z velké části nejasná, což vedlo ke spekulacím ohledně počtu a lokalizace zde existujících mithraeí.⁶³ První zmínky o prvním ze zdejších mithraeí [Rom-M-05a] (mithraeum I)⁶⁴ pocházejí již z 15. století. Mithraeum se mělo nacházet v místě nazývaném *Lo Perso* v oblasti, kde stával chrám Iunony Monety na jižním svahu Kapitolu s výhledem na *Forum Romanum*. Existenci tohoto podzemního prostoru zmiňuje Cyriacus z Ancony a spojuje jej s místem, kde podle legend došlo k pohřbu Gaia Julia Caesara.⁶⁵ Cyriacus rovněž uvádí, že se v tomto podzemním prostoru nacházel nápis (zjevně *falsum*) dosvědčující Caesarovu dedikaci *Deo Soli Invicto Mithrae*.⁶⁶ S tímto hypotetickým mithraeem je

57) Michail Rostovtzeff (Rostovtzeff et al. 1939: 108) se, zřejmě na základě obdobného vyobrazení na jedné z fresek z mithraea v Dura Europos (viz [005-Syr-M-003] výše) domníval, že postava s havraní hlavou drží v rukou rožeň s kusem masa. Na základě dostupných fotografií však lze tento závěr odmítnout.

58) Griffith 1993: 85–88 = Coarelli 1979: č. 21.

59) Antonielli 1912.

60) *CIMRM* 626 = *CIL* VI, č. 738 = *TMM* II, č. 37 (s. 100) = Hackethal 1968: 223–224 = EDCS-17300879 = Canciani 2022: č. 182 (s. 156).

61) *CIMRM* 2350 = HD011892.

62) Reed 1975.

63) V následujícím líčení se z velké části přikláním k analýze pramenů a nálezů, kterou podnikl Nicola Luciani (2018a: 611–613 a obr. 2). Viz též Canciani 2022: č. 188 (s. 161).

64) Canciani 2022: č. 188a (s. 161).

65) Cyriacus z Ancony (1391–1455), známý též jako Ciriaco de’Pizziccolli, byl italský obchodník a humanista, který ve svých rukopisech zanechal popisy mnoha antických památek, včetně nápisů, z nichž velká část je dnes ztracena. Relevantní pasáž, týkající se místa nazývaného *Lo Perso*, je přetištěna v Ulrichs 1871: 228. Dalším zdrojem, který Ulrichs uvádí, je *Silloge Signorelli*, který hovoří o stejném místě jako Cyriacus.

66) Ulrichs 1871: 228. „*In loco subterraneo sub Capitolio, quem aiunt fuisse locum secreti consilii et in quo C. Caesar interemptus fuit, super imagine quadam marmorea ubi nunc dicitur lo Perso. C. IVLIVS. CAESAR. DEO SOLI. INVICTO. ALTERE (scr. MITHRAE).*“

spojován nálezy [Rom-M-05a-001] nápisu,⁶⁷ objeveného v roce 1731 nedaleko *Porta Arae Coeli*, který pořídil *Deo Caute Flavius Antistianus, v(ir) e(gregius) de decem primis pater patrum*. Nejlépe podložené historickou tradicí je [Rom-M-06] mithraeum II (mitreo d'*Arx Capitolina*),⁶⁸ v literatuře často ztotožňované s předchozím mithraeem.⁶⁹ Zprávy o něm jsou přibližně o století pozdější, kdy jeho existenci v 50. letech 16. století zmiňují Martinus Smetius⁷⁰ a Flaminio Vacca.⁷¹ Toto mithraeum se nacházelo na severním svahu Kapitolu pod *Ara Coelis* a je spojováno s několika nálezy, především s objevem [Rom-M-06-001] masivního reliéfu s vyobrazením tauroktonie a nápisem⁷² (2,54 × 2,65 m), který se v současné době nachází v muzeu v pařížském Louvru. Svými rozměry jde o jednu z největších dochovaných tauroktonií vůbec. Reliéf zobrazuje Mithru usmrcujícího býka v jeskyni v obvyklém postoji a oděvu. Ze zvířat jsou přítomni pes, had a štír, na skalnatém okraji jeskyně sedí havran. Cautes na levé straně svírá levou rukou obilné klasy (dva nebo tři) rašící z býkova ocasu a pravou rukou pozvedá pochodeň. Napravo před býkem stojí Cautopates, s pochodní směřující dolů. Oba světloňosi jsou zobrazeni v postoji s nezkrácenými nohama. V levém horním rohu reliéfu se nachází Slunce na voze taženém čtyřmi koňmi, oděné do vlajícího pláště. Před čtyřspřežím slunečního božstva kráčí nahé dítě (*Phosphorus*) se vztyčenou pochodní. V opačném horním rohu je zobrazena bohyně Luna v *bize*, rovněž vedená nahým dítětem třímajícím pochodeň obrácenou směrem dolů (*Hesperus*). V prostoru mezi nimi se nacházejí tři pokroucené stromy. Reliéf byl známý již od pozdního středověku a od 17. století byl umístěn na *Piazza Capitolino*, odkud byl přemístěn do vily Borghese a později odprodán do francouzského Louvru. Monument prodělal mnoho rekonstrukcí, které měly nahradit poškozené části, jejich kvalita a především věrnost jsou nicméně problematické.⁷³ Na reliéfu se vyskytuje několik nápisů. Na krku býka poblíž rány zasazené Mithrovou dýkou se nachází nápis *Nama / Sebesio*, na jeho těle *Deo Soli Invict[o] Mitrhe* (sic!) a na břicho *Nam[a ---]ne CS*. Poslední z nápisů je vytesán na podstavci a uvádí jméno pořizovatele *C. C. Aufidii Ianuarius [et ---]*. Druhým z nálezů, který je k tomuto mithraeu přiřazován, je [Rom-M-06-002] fragment reliéfu s vyobrazením *Cauta*⁷⁴ (0,12 × 0,13 × 0,05 m), ze kterého se zachovala pouze jeho horní část. Monument byl nalezen v místech Caesarova fora. Hypotézu o jeho souvislosti s druhým kapitolským mithraeem představil Filippo Coarelli, ovšem bez jakýchkoli podpůrných argumentů.⁷⁵ Další monumenty spojované s tímto mithraeem zahrnují [Rom-M-06-003] nápis,⁷⁶ který *Soli* pořídil na základě vidění (*ex visu*) propuštěnec Gaius Ducenius Phoebus, syn Zenonův, pocházející ze syrského města Nysibis. Mithraistický charakter tohoto nápisu je, stejně jako jeho souvislost s velkým reliéfem s vyobrazením tauroktonie a tím pádem i druhým z kapitolských mithraeí, velmi sporná. Oba výše zmíněné artefakty řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Posledním z artefaktů asociovaných s tímto mithraeem je [Rom-M-06-004] soška bohyně Hekaté⁷⁷ ve třech podobách (dnes ztracená), která byla nalezena rovněž na *Arx Capitolina* a nesla nápis *Περσεΐη*. Vzhledem ke skutečnosti, že v některých mithraeích byla soška této bohyně objevena,⁷⁸ byla vyslovená hypotéza, že tento artefakt rovněž pochází z prostředí

67) *CIMRM* 336 = *CIL* VI, č. 86 = *TMM* II, č. 26 (s. 98) = EDR161222 = Canciani 2022: č. 191 (s. 163). *CIL* a další zdroje uvádějí jako místo nálezu chybně pahorek Caelius.

68) Canciani 2022: č. 188b (s. 161).

69) Vermaseren (*CIMRM* 414) a Griffithová (1993: 110–111) pokládají mithraeum, o kterém hovoří Smetius a Vacca, za totožné s předchozím mithraeem *Lo Perso*. Luciani (2018a: 612–613) však správně poukazuje na neslučitelnost informací ze 14.–15. a 16. století. Ke stejnému závěru dospěl rovněž Colini (1938: 258–259), rozpor nicméně vyřešil hypotézou o jednom mithraeu přístupném ze severního i jižního svahu Kapitolu.

70) Smetius [1808]: fol. 22, č. 15: „*Sub Ara Caeli, in ea Capitolio parte, quae Aquilonem spectat, templum subterraneum est, ubi Mithrae simulacrum perlegans est et magnificentum.*“

71) Vacca [1704]: č. 19.

72) *CIMRM* 415/416 = *TMM* II, č. 6 (s. 193) = *CIL* VI, č. 719 = EDR161572 = Canciani 2022: č. 189 (s. 161–162).

73) Jejich rozsah je v úplnosti popsán v komentáři v *CIMRM* 415. Vizualně je možné jejich rozsah porovnat na základě dostupných fotografií reprodukcí současného stavu monumentu s jeho kresbou v *Codexu Pighianus* (fol. 1r a fol. 2v), dostupném na stránce tohoto monumentu na <https://census.bbaw.de> pod číslem 158026.

74) *CIMRM* 413b.

75) Coarelli 1979: 73.

76) *CIMRM* 418 = *CIL* VI, č. 700 = EDR158685.

77) Aronen 1985: 82–83.

78) Viz například [007-Syr-M-009] výše z mithraea v Sidónu.

Mithrova kultu a mithraea na kapitolské tvrzi.⁷⁹ Tento podpurný argument je však velmi slabý a soška bohyně Hekaté může být vyřazena ze seznamu relevantních nálezů.

Hypotézu o existenci třetího [Rom-M-07] mithraea (mithraeum III)⁸⁰ v oblasti kapitolského pahorku podpořil nález [Rom-M-07-001] reliéfu s vyobrazením tauroktonie⁸¹ (0,56 × 0,86 m), který byl objeven v roce 1872 poblíž *Salita delle Tre Pile*, schodů vedoucích na Kapitol a situovaných oproti kostelu *Santa Maria d'Aracoeli*. Vyobrazení tauroktonního motivu je standardní a zobrazuje Mithru v okamžiku usmrcení býka, jehož ohánka se proměňuje v obilné klasy. Mithra upírá svůj pohled směrem k havranovi sedícímu na okraji jeskyně. Z dalších zvířat jsou přítomni pes, had a štír. Scéna je lemována dvěma světloňoši stojícími se zkríženými nohama na kamenných blocích, Cautem vlevo a Cautopatem vpravo. V horních rozích jsou zobrazeny busty Slunce s paprscitou čelenkou a Měsíce s měsíčním srpkem za hlavou.

Ze tří výše uvedených hypotetických mithraeí lze za nejlépe podloženou pokládat existenci mithraea *Arx Capitolina*, které prameny výslovně spojují s monumentem prokazatelně mithraistického charakteru, tedy s masivním tauroktonním reliéfem. Jeho existenci pokládám za pravděpodobnou, byť ne zcela jednoznačně prokázanou, protože dané místo bylo koncem 16. století zničeno, zřejmě v důsledku stavby *Palazzo del Museo Capitolino*. Existenci dvou dalších mithraeí, *Lo Perso* a *Salita delle Tre Pile*, pokládám za možnou, ale spornou. V případě mithraea *Lo Perso* je spojitost „jeskyně“ s Mithrovým kultem dokládána problematickým a patrně padělaným nápisem. V případě mithraea *Salita delle Tre Pile* je jeho existence odvozována z pouhého nálezu tauroktonního reliéfu, ten však nebyl nalezen *in situ* a místo jeho předchozího umístění zůstává neznámé.

[Rom-M-08] Colle Palatino, mitreo del [5 E6]

V roce 1886 byly na severním svahu Palatinu v prostoru mezi jeho vrcholkem a ulicí *Via San Teodoro* nalezeny [Rom-M-08-001] dvě párové sochy mithraistických světloňošů Cauta (výška 0,47 m) a Cautopata (výška 0,51 m).⁸² Obě sochy zobrazují světloňoše v podobě mladíků v oděvu východního stylu s fryžskými čapkami na hlavách, s pochodněmi v rukou směřujícími příslušným směrem a v postoji se zkríženými nohama. U nohou Cauta se nachází vyobrazení kohouta. Pták byl ztvárněn také u nohou Cautopata, vzhledem k jeho poškození je nicméně určení konkrétního ptačího druhu obtížné: mohlo se jednat rovněž o kohouta nebo o sovu.⁸³ Obě sochy nesly stopy po původním nátěru červenou barvou. Rodolfo Lanciani, který o nálezů těchto soch poprvé informoval, uvádí, že byly nalezeny v pozůstatcích antické budovy s několika místnostmi, z nich jedna podle něj sloužila jako mithraeum.⁸⁴ Vzhledem k absenci podrobnějších archeologických informací je však nemožné tuto Lancianiho domněnku potvrdit. Coarelli toto mithraeum ve svém výčtu římských mithraeí uvádí,⁸⁵ Griffithova nicméně zastává opatrnější postoj a řadí jej mezi odmítnutá mithraea,⁸⁶ což je vzhledem ke stavu dostupné pramenné základny patrně vhodnější postup. Hypotetické mithraeum z Palatinu řadím mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.

79) Luciani 2018a: 213.

80) Canciani 2022: č. 188c (s. 161).

81) *CIMRM* 417 = Visconti 1872–1873 = Jones 1926: č. 6 (s. 259) a tab. 101 = Canciani 2022: č. 190 (s. 162–163).

82) *CIMRM* 431.1–2 = *TMM* II, č. 21 (s. 206) a obr. 33–34 = Caetani-Lovatelli 1892: 226–234 a tab. X = Canciani 2022: č. 196a–b (s. 167–168).

83) Sova se ve spojení s Cautopatem objevuje například na reliéfu s vyobrazením tauroktonie z mithraea v *Castra peregrina*, viz [Rom-M-04-007] výše.

84) Lanciani 1886a: 123.

85) Coarelli 1979: č. 30.

86) Griffith 1993: 123.

[Rom-M-09] Crypta Balbi, mitreo della [5 D5]

Během archeologických vykopávek v místech poblíž exedry Balbovy krypty (*Crypta Balbi*), která byla součástí Balbova divadla (*Teatro di Balbo*),⁸⁷ bylo v roce 2000 v prostorách bytového domu z období vlády císaře Traiana objeveno mithraeum.⁸⁸ Jedna z přízemních místností (31,5 × 12 m) v jižní části budovy byla vyhrazena kultickému užívání a opatřena klenutým stropem, bočními lavicemi a výklenkem v zadní stěně místnosti. Boční stěny byly původně vyzdobené freskami, ze kterých se ale zachovaly pouze nepatrné zlomky.⁸⁹ Mithraeum bylo s největší pravděpodobností založeno na konci 2. století nebo na počátku 3. století.⁹⁰ Na konci 3. století nebo na počátku 4. století pak prošlo přestavbou a renovací,⁹¹ kdy byl jeho strop snižen a dosavadní výzdoba stěn zabílena, aby poskytla prostor novým freskám, které však typologicky odpovídaly výzdobě celého komplexu.⁹² Na základě nálezů keramiky je možné usuzovat, že mithraeum fungovalo až do pozdního 4. století, kdy bylo opuštěno, a v polovině 5. století definitivně zničeno i se svým zbylým vybavením.⁹³ Prostory byly zasypány sutí, zarovnaný se zemí a na jejich místě byly vybudovány stáje.

Mithraeum a jeho nálezy, které se v současné době nachází v těchto místech vybudované budově Národního muzea v Římě, nebyly doposud souhrnně publikovány.⁹⁴ Na základě dílčích studií a informací jsou známy následující artefakty: [Rom-M-09-001] fragment malého reliéfu s vyobrazením tauroktonie⁹⁵ (0,24 × 0,09 m). Zachováno je tělo Mithry s vlajícím pláštěm a hlava býka, havran sedící na Mithrově plášti a busty Slunce a Měsíce v příslušných rozích; [Rom-M-09-002] fragment sochy Cauta⁹⁶ (výška cca 0,4 m); [Rom-M-09-003] hlava sochy bytosti se lví hlavou⁹⁷ (výška cca 0,13 m); [Rom-M-09-004] busta zobrazující Mithru nebo Cautopata⁹⁸ (výška cca 0,15 m); [Rom-M-09-005] keramické lampy, některé s vyobrazením slunečního božstva;⁹⁹ [Rom-M-09-006] tři fragmenty glazovaného kratéru, pravděpodobně s motivem tančící bohyně Viktorie;¹⁰⁰ [Rom-M-09-007] zvířecí kosti.¹⁰¹

[Rom-M-10] Foro di Nerva, mitreo del [5 E5]

Ve 30. letech 20. století byl během vykopávek v místě fora císaře Nery objeven trojúhelníkový [Rom-M-10-001] reliéf s nápisem¹⁰² (0,39 × 0,3 × 0,03 m), v jehož středu se nachází po umělecké stránce jednoduché vyobrazení Slunce s paprscitou čelenkou oděné do dlouhého splývajícího pláště. Pravá ruka božstva je pozvednutá, v levé ruce svírá předmět podobný glóbu. Pod postavou Slunce se nachází hlava patrně zobrazující bohyni Lunu. Na okrajích reliéfu je vyveden nápis, jehož znění je obvykle rekonstruováno v podobě [*S*]mulacrum restitu/tum deo Soli Invicto / [*s*]acratis speleus (sic!) patet AP („Tento

87) Balbovo divadlo a přilehlá Balbova krypta byly vybudovány v roce 13 př. n. l. na Martově poli Luciem Corneliem Balbem mladším, který v roce 21 př. n. l. zastával funkci prokonzula v římské provincii Africa.

88) Ricci 2004 = Sagui 2004 = Sagui & Coletti 2004 = Canciani 2022: č. 192 (s. 163–164).

89) Moormann 2011: 268.

90) Ricci 2004: 160–161.

91) Ricci 2004: 162.

92) Moormann 2001: 268.

93) Ricci 2004: 164.

94) Fotografie níže uvedených monumentů [Rom-M-09-001], [Rom-M-09-002], [Rom-M-09-003] a [Rom-M-09-004] jsou k dispozici na webových stránkách věnovaných tomuto mithraeu, viz <https://www.angolohermes.com/luoghi/lazio/Roma/Crypta_Balbi/mitreoBalbi.html> [10. 9. 2022].

95) Ricci 2004: 164 = Canciani 2022: č. 192a (s. 164). Tento nálezy s definitivní platností potvrdil využívání odkrytých prostor jako mithraea.

96) Ricci 2004: 164 = Canciani 2022: č. 192c (s. 164).

97) Ricci 2004 = B 13 = Canciani 2022: č. 192b (s. 164).

98) Ricci 2004: 164 = Canciani 2022: č. 192d (s. 165).

99) Sagui 2004: 173–175 a obr. 15–17.

100) Sagui 2004: 169–173 a obr. 7–8 = Sagui & Coletti 2004: 253–256 = Martini 2015: 69–70 a obr. 22–23 = Canciani 2022: č. 192e (s. 165). Tento kratér vykazuje typologickou podobnost s kratérem nalezeným v mithraeu na *Via Giuseppe Passalacqua*, viz [Rom-M-38-002] níže. Podle Martiniové (2015: 70) může namísto tančící bohyně Viktorie zobrazovat tančící mainadu a tudíž pocházet z prostředí Bakchových mystérií.

101) De Grossi Mazzorin 2004.

102) CIMRM 411 = Paribeni 1933: č. 133 (s. 478–480) a obr. = Canciani 2022: č. 186 (s. 160).

opravený obraz [je věnován] bohu Slunci neporazitelnému. Jeskyně je otevřena zasvěcencům...“).¹⁰³ EDR přichází s mírně inovovaným čtením, jeho rekonstrukce je nicméně v některých místech spekulativní: [Si]mulacrum restitu/tum deo Soli Invicto [Mith(rae)] / [s]acratis speleus patet a p[(ost)m(eridie)]. Na základě uměleckého stylu a paleografie je tento monument datován do 4. století. Jeho mithraistický status podporuje výskyt slova *speleum* (zde zkomoleného ve formě *speleus*), a proto jej řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické artefakty. Otázkou nicméně zůstává, zda lze tento náález spojovat s existencí mithraea v místech Nervova fora. Coarelli s jeho existencí počítá,¹⁰⁴ Griffithová je nicméně řadí mezi odmítnutá mithraea.¹⁰⁵ Hypotetické mithraeum z Fora císaře Nervy řadím mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.

[Rom-M-11] Ospedale di San Giovanni, mitreo del [5 F6]

Během archeologických vykopávek, které provázely výstavbu nemocničního komplexu svatého Jana (*Ospedale San Giovanni*) v blízkosti baziliky sv. Jana v Lateráně, byly objeveny také pozůstatky římské budovy. Informace o tomto objektu, dnes již neexistujícím, jsou poměrně kusé a pocházejí výhradně z článku archeoložky Valney Santy Marie Scrinariové, která archeologické práce probíhající v této lokalitě vedla. Jednu z místností obdélníkového půdorysu (7 × 3,7 m) v této budově Scrinariová identifikovala jako mithraeum,¹⁰⁶ a to na základě přítomnosti pódíí kolem delších stěn místnosti, jejího klenutého stropu a především [Rom-M-11-001] zbytků freskové malby situované uvnitř lunety umístěné v zadní stěně místnosti naproti vchodu, na které rozeznala sotva znatelné obrysy tauroktonie.¹⁰⁷ Podle Scrinariové se mithraeum nacházelo v místech bývalé spojovací chodby propojující dvě sýpky, později přestavěné do podoby podzemní cisterny.¹⁰⁸ K přestavbě mělo dojít na konci 3. století, což s největší pravděpodobností představuje *terminus post quem* pro existenci případného mithraea. Existence mithraea *Ospedale San Giovanni* nicméně není přijímána bez výhrad. Problém představuje především skutečnost, že v místech, kde se mělo nacházet, nebyly nalezeny žádné další předměty ikonografické nebo epigrafické povahy, které by identifikaci odkrytých prostor jako mithraea podpořily. Co se fresky s vyobrazením tauroktonie týče, dostupné fotografie její identifikaci neumožňují. Potvrzení její existence je tak zcela závislé na dnes neověřitelném pozorování Scrinariové.¹⁰⁹ Mithraeum *Ospedale San Giovanni* proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.

[Rom-M-12] Palazzo Barberini, mitreo del [5 E3]

V roce 1936 bylo během hloubení základů v zahradě Barberiniho paláce (*Palazzo Barberini*) nalezeno mithraeum,¹¹⁰ umístěné v jedné z místností rozsáhlejšího komplexu budov, který se bohužel nepodařilo kompletně prozkoumat. Zdá se, že mithraeum bylo součástí kryptoportika náležícího k jedné z bohatých rezidencí lemujících římskou ulici nazývanou *Alta Semita*. Ústřední síň mithraea měřila 11,83 m na délku a 6,25 m na šířku a byla opatřena klenutým stropem o maximální výšce 4,42 m s lunetovými okny, která byla v průběhu přeměny místnosti na mithraeum zaslepena. Po obou bocích ústřední síně se nacházela boční pódia s horní plochou mírně stoupající směrem ke stěně (výška 0,83 m), z nichž levé bylo výrazně širší než pravé (2,45 m versus 1,4 m). Na okrajích levého pódia se nacházely čtyři podpěrné slou-

103) *CIMRM* 412 = *AE* 1934, č. 156 = HD026932 = EDR073234 = Canciani 2022: č. 186 (s. 160).

104) Coarelli 1979: č. 25. Mezi epigraficky doložená mithraea jej řadí rovněž Manfred Clauss (1992: 22, pozn. 83).

105) Griffith 1993: 120–122.

106) Scrinari 1979 = Griffith 1993: 39–41 = Coarelli 1979: č. 11 = Canciani 2022: č. 156 (s. 137). Do svého seznamu jej zahrnuje rovněž Manfred Clauss (1992: 16 a 26), který ve svém přehledu mylně přiřazuje k tomuto mithraeu jeden nalezený nápis a jednoho identifikovatelného mithraistu. Článek Scrinariové bohužel neobsahuje některé základní údaje, jako jsou doba nálezů (ale viz Canciani 2022: 137, která uvádí jako dobu nálezů rok 1974) nebo mapa objektu a jeho vztahu k dalším místnostem domu, ve kterém se nacházelo, či dalším stavbám v této lokalitě.

107) Scrinari 1979: 223 a obr. 4 a 6 = Canciani 2022: č. 156a (s. 137–138).

108) Scrinari 1979: 220.

109) Schuddeboom 2016: 240.

110) *CIMRM* 389 = Gatti & Annibaldi 1945 = Griffith 1993: 77–81 = Coarelli 1979: č. 17 = Canciani 2022: č. 175 (s. 150).

py. V zadní stěně místnosti byl ve výšce pódíí umístěn výklenek (2,15 × 1,03 m) a v něm nejvýznamnější artefakt nalezený v tomto mithraeu: [Rom-M-12-001] velká freska s vyobrazením tauroktonie,¹¹¹ která kromě ústřední scény znázorňuje rovněž výjevy z Mithrova posvátného příběhu. Ve středu tauroktonní kompozice se objevuje Mithra zabíjející býka, jehož ocas se proměňuje v obilné klasy. Bůh je oblečen do zelené tuniky a kalhot a do červeného pláště, na němž je vyobrazeno sedm hvězd. Dalších sedm hvězd je vidět na vnitřní stěně jeskyně, ve které se oběť býka odehrává. Ze zvířat jsou přítomni pes a had v obvyklé pozici u krvácející rány, štír v blízkosti býčích varlat a havran sedící na okraji jeskynní klenby. Tauroktonní výjev je lemován dvěma světloňši v červených oděvech východního stylu s červenými fryžskými čapkami se zelenou špičkou na hlavách. Cautes je situován vlevo, Cautopatés vpravo. Nohy světloňšů nejsou zkřížené. Pod špičkou Cautopatovy pochodně je zobrazen malý a neurčitý trojúhelníkový předmět červené barvy. Nad tauroktonní scénou se nachází oblouk sestávající z dvanácti znamení zvěrokruhu, počínající Beranem vlevo a končící Rybami vpravo. Sekvence dvanácti znamení zvířetníku je uprostřed přerušena vyobrazením glóbu, na kterém se nachází stojící nahá postava s hadem obtočeným kolem těla. Přestože hlava této postavy v důsledku poškození chybí, s téměř naprostou určitostí se jednalo o ztvárnění mithraistické bytosti se lví hlavou.¹¹² Nad zvěrokruhem je znázorněn oblouk jeskynní klenby se sedmi oltáři, které se střídají se stromy, nejspíše cypřiši. V horních rozích fresky jsou ztvárněny obvyklé busty Slunce a Měsíce. Kolem hlavy Slunce se nachází aureola a členka s paprsky, z nichž jeden směřuje k Mithrovi plášti a na své cestě protíná znamení Kozorooha (znamení zimního slunovratu) a špičku vztyčené Cautovy pochodně. Bohyně Luna je oblečena do zelenomodrého chitónu s aureolou kolem hlavy. Po bocích centrálního panelu se nachází deset panelů s vyobrazením scén z Mithrova posvátného příběhu, po pěti na každé straně. Ve sloupci vlevo odshora dolů můžeme vidět: i) Jupitera bojujícího s gigantem s nohama v podobě hadů; ii) ležícího Oceana; iii) zrození Mithry ze skály za přítomnosti obou světloňšů; iv) zázračné vytrysknutí vodního pramene; v) Mithru nesoucího na zádech býka. Na pravém sloupci se potom, znovu ve směru odshora dolů, nacházejí: vi) hostina několika osob ležících kolem trojnožky s pokrmy; vii) výstup Mithry na čtyřspřeží boha Slunce; viii) uzavření přátelství mezi Mithrou a Sluncem u oltáře; ix) Mithra jako Atlas podpírající nebeskou klenbu; x) ponížení Slunce.

Z dalších nálezů učiněných uvnitř mithraea je možné zmínit: [Rom-M-12-002] desku s nápisem¹¹³ (0,3 × 0,3 m), která se nachází v pravé části vyvýšeného pódia výklenku v zadní stěně místnosti. Nápis je dobře čitelný a zní: *Yperanthes / basem Inbicto / donum / dedit*. Deska se nachází v červeném rámu a nese stopy červené a modré barvy; [Rom-M-12-003] oltář¹¹⁴ (0,8 × 0,6 m) s mramorovým obložením, nacházející se v uličce před výklenkem v zadní stěně místnosti mithraea; [Rom-M-12-004] fresku¹¹⁵ s vyobrazením jedné stojící a jedné klečící postavy, která s největší pravděpodobností znázorňuje iniciační scénu. Freska se nachází na sloupu v levém pódii nejbližší výklenku; [Rom-M-12-005] fresku¹¹⁶ s vyobrazením stojící postavy s vavřínovým věncem, nesoucí v levé ruce ovoce. Malba se nachází na druhém sloupu v levém pódii směrem od výklenku; [Rom-M-12-006] čtyři *graffiti* v následujícím znění a podobě: a) řecký psaný nápis *ὑπαγγελίε* na stěně naproti vchodu, konkrétně na líci pilíře vpravo od výklenku;¹¹⁷ b–c) latinský nápis *Macarius*, napsaný dvakrát, na levé stěně nad pódiiem;¹¹⁸ d) obtížně čitelný latinský nápis,¹¹⁹ u kterého byla navržena čtení *Acontio / sum* (Guarducci) nebo *S. Concio* (nebo *Coreio*) / *Sumph(oro)* (Solin). Nápis se nachází na pravé stěně nad pódiiem.

111) *CIMRM* 390 = Gatti & Annibaldi 1945: 102–107 = Vermaseren 1982: 12–15 a tab. XI–XVI = Canciani 2022: č. 175a (s. 150–152).

112) B 46.

113) *CIMRM* 391 = Gatti & Annibaldi 1945: 102 = *AE* 1948, č. 100 = HD021654 = EDR073704 = Canciani 2022: č. 175g (s. 153).

114) *CIMRM* 392.

115) *CIMRM* 393 = Gatti & Annibaldi 1945: 107 = Vermaseren 1982: tab. XIX = Canciani 2022: č. 175b (s. 152).

116) *CIMRM* 394 = Gatti & Annibaldi 1945: 108 = Vermaseren 1982: tab. XVIII = Canciani 2022: č. 175c (s. 152).

117) Guarducci 1979b: č. 1 (s. 187–188) a obr. 1 a 4.a = Solin 1979: č. 4 (s. 141–142) a obr. 4 a nákr. č. 4 = *AE* 1980, č. 59c = Canciani 2022: č. 175f (s. 152–153).

118) *CIMRM* 395 = *AE* 1980, č. 59a–b = Guarducci 1979b: č. 2–3 (188) a obr. 2 a 4b = Solin 1979: č. 2–3 (s. 140–141) a obr. 2–3 a nákr. 2–3 = HD005430 = EDR077496/EDR161421 = Canciani 2022: č. 175d (s. 152).

119) Guarducci 1979b: č. 4 (s. 188) a obr. 3 a 4c = Solin 1979: č. 5 (s. 142) a obr. 5 a nákr. 5 = *AE* 1980, č. 59d = HD005433 = EDR077497 = Canciani 2022: č. 175e (s. 152) [s chybným přepisem ve formě *Ascontio*].

Co se datace budovy, ve které se mithraeum nacházelo, týče, archeologové rozpoznali čtyři stavební fáze, přičemž mithraeum bylo v jedné z místností instalováno až ve fázi III, která časově spadá do druhé poloviny 2. století. Ve fázi IV, která je kladena do období vlády severovské dynastie, nejspíše na počátek 3. století, bylo levé pódium osazeno čtyřmi podpěrnými pilíři. Freska s vyobrazením tauroktonie byla původně datována do druhé poloviny 2. století. Důkladná analýza této malby a rovněž její komparace s freskami s vyobrazením tauroktonie z mithraeí v Marinu a Santa Maria Capua Vetere, kterou provedl Paul Meyboom, však vedla k návrhu pozdějšího data vzniku, a to v období 225–250.¹²⁰ Počátek fungování mithraea lze proto klást do období 150–250. Přesná doba opuštění mithraea není známa, z jeho stavu zachovalosti v době nálezů však vyplývá, že nebylo násilně zničeno.

[Rom-M-13] Palazzo dei Musei, mitreo del [5 D6]

Mithraeum *Palazzo dei Musei* (známé též jako mitreo del Circo Massimo nebo mitreo del Foro Boario) bylo objeveno v roce 1931.¹²¹ Nacházelo se v císařské budově situované v blízkosti startovacích bran Velkého cirku, která sloužila jako technické zázemí pro organizaci her. Mithraeum vzniklo odstraněním částí dlouhých stěn tří paralelně umístěných suterénních místností, což přispělo k netypickému rozdělení ústřední síně mithraea do tří oddělených sektorů. Mithraeum se nacházelo v prostorách pod schodištěm a mělo klenutý strop, který se do současné doby nedochoval. Jeho rozměry byly v důsledku sekundárního využití existujících místností rovněž netypické, neboť spíše než charakteristický obdélníkový půdorys vykazovalo půdorys mírně nepravidelného čtverce o rozměrech stran přibližně 10,5 × 9,5 m.¹²²

V prostorách mithraea byly učiněny následující nálezy: [Rom-M-13-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem¹²³ (0,87 × 1,64 m), jehož okraje jsou ohraničené dvěma zdobenými sloupy v reliéfním provedení, jejich hlavice kopírují směřování pochodní světloňů (v případě levého sloupu se nachází hlavice nahoře, v případě pravého dole). Jeskynní kolorit scény je naznačen pomocí skalního výběžku v levé části desky, ze kterého v horní části vystupuje hlava boha Slunce se sedmi paprsky kolem hlavy. Na skále pod bustou Slunce se nachází vyobrazení ještěrky. V protilehlém rohu je umístěno vyobrazení busty bohyně Luny s měsíčním srpkem za zády. V prostoru mezi Mithrovou hlavou a bustou bohyně Luny se nacházejí čtyři hvězdy. Hlavní část panelu zobrazuje Mithru usmrcujícího býka v obvyklém postoji. Býkův ocas se proměňuje v jeden obrovský obilný klas. Na špičce Mithrovy fryžské čapky se nachází vyobrazení hvězdy. Kromě dvou světloňů stojících po boku této scény, Cauta vlevo a Cautopata vpravo, se nalevo od Cauta nachází vyobrazení Mithry nesoucího na ramenou býka, kterého drží za zadní nohy (*transitus*). Před předními nohama neseného býka se plazí had. Z dalších zvířat jsou přítomni pes, had a štír v obvyklých pozicích, havran je zobrazen v sedě na skalnatém výběžku v blízkosti busty boha Slunce. Zajímavým detailem je, že havran drží v zobáku okraj Mithrova vlajícího pláště. Nápis na horním lemu reliéfu prozrazuje, že tento artefakt (označený jako *typum*) věnoval *Deo Soli Invicto Mithrae* dle svého slibu muž jménem Titus Claudius Hermes;¹²⁴ [Rom-M-13-002] reliéf s vyobrazením tauroktonie¹²⁵ (0,48 × 0,62 × 0,12 m), který zobrazuje Mithru zabíjejícího býka bez přítomnosti světloňů. Mithrův pohled směřuje k obličejí boha Slunce s paprscitou čelenkou v levém horním rohu. V protilehlém rohu se nachází busta bohyně Luny s měsíčním srpkem za zády. Ze zvířat jsou přítomni pes, had, štír a havran sedící na skalnatém okraji jeskyně. Ocas býka se patrně proměňuje v obilné klasy (pro malý rozměr reliéfu je tento detail nezřetelný). Na reliéfu se zachovaly zbytky původních barev (včetně zlaté barvy na Mithrově hlavě); [Rom-M-13-003] malý reliéf

120) Mayboom 1982: 46.

121) *CIMRM* 434 = Coarelli 1979: č. 31 = Griffith 1993: 124–130 = Pietrangeli 1940 = Canciani 2022: č. 198 (s. 168–169).

122) Přesné rozměry se bohužel nenachází v žádné z publikovaných archeologických zpráv. Schuddeboom (2016: 239, pozn. 93) uvádí výše uvedený odhad učiněný na základě Pietrangeliho nákresů.

123) *CIMRM* 435/436 = *AE* 1933, č. 96 = HD023883 = EDR073200 = Canciani 2022: č. 198b (s. 169–170).

124) Poslední dvě písmena ve jméně Herm[...] byla vymazána, snad v důsledku chyby kameníka, a opravena pomocí záplaty z malty, která se ale nedochovala. Jméno můžeme rekonstruovat jako Hermes nebo Hermas.

125) *CIMRM* 437 = Canciani 2022: č. 198c (s. 170).

s vyobrazením Cauta¹²⁶ (0,11 × 0,13 × 0,05 m); [Rom-M-13-004] mramorová hlava hada¹²⁷ (délka 0,095 m), nejspíše fragment z vyobrazení tauroktonie nebo zrození Mithry ze skály; [Rom-M-13-005] sloup¹²⁸ (1,015 × 0,14 m) přelomený na dva kusy a nesoucí vyobrazení hlavy boha Slunce s paprscitou čelenkou; [Rom-M-13-006] fragment¹²⁹ (0,153 × 0,08 m) spodní části sochy bohyně Minervy; [Rom-M-13-007] malý podstavec¹³⁰ (0,135 × 0,075 m) pro sochu bohyně Venuše, ze které se zachovaly pouze chodidla a na pravé straně na zemi stojící džbán; [Rom-M-13-008] fragment sochy¹³¹ muže v pancíři a plášti; [Rom-M-13-009] drobné nálezy¹³² v podobě zvířecích kostí, kančích tesáků, mramorových fragmentů, bronzových předmětů (například malého zvonku se železným srdcem), mincí, skleněných střepů, terakotových předmětů atd.; [Rom-M-13-010] lampa¹³³ s vyobrazením bohyně Victorie; [Rom-M-13-011] fragment velkého džbánu¹³⁴ (*dolium*) s vyobrazením dvou sloupů a mezi nimi stojícího mladíka hrajícího na flétnu a v levé ruce třímajícího hůl (nebo podobný předmět); [Rom-M-13-012] fragmenty malé lampy¹³⁵ s vyobrazením bohyně Luny; [Rom-M-13-013] lampa¹³⁶ s vyobrazením berana; [Rom-M-13-014] poškozená deska s nápisem¹³⁷ (0,33 × 0,45 × 0,05 m), který *Soli Inuict[o Mithrae]* pořídil Publius Aelius Urbanus (nebo Urbicus) *sub A(ulo) Sergio Eutycho / sacerdote* („Pod dohledem kněze Aula Sergia Eutycha.“); [Rom-M-13-015] fragment desky s nápisem¹³⁸ (0,225 × 0,37 × 0,07 m), kterou *Daeco / Inuicto* pořídil Lucius Reminius Fortunatus. Na okraji lomu, který prochází místem, kde se původně nacházel střed desky, je viditelný fragment vyobrazení hvězdy; [Rom-M-13-016] fragment desky ve dvou kusech s nápisem¹³⁹ (rozměry neznámé, tloušťka 0,06 m), na kterém čteme *Subsed[e]nte / [-] Cossio [A]tiniano patre* (čtení jména Atinianus na druhém řádku je nejisté); [Rom-M-13-017] fragment desky s nápisem,¹⁴⁰ na kterém čteme *L(ucius) Mo[---] / Magn[us] / dev[otus]* (čtení slova na třetím řádku je opět nejisté); [Rom-M-13-018] fragment desky s nápisem,¹⁴¹ který může být pozůstatkem datace skrze odkaz ke dvacátému držení tribunátu, což by dobu zhotovení nápisu kladlo do období vlády císaře Traiana nebo Hadriana (toto čtení je nicméně velmi nejisté); [Rom-M-13-019] *graffiti* na stěně mithraea¹⁴² (plocha 0,18 × 0,24 m, výška písma 0,015 × 0,07 m), jehož interpretace je nejednoznačná. Heikki Solin navrhl čtení *magicas / inbictas / cede Degentio* („Neporovnatelné umění Mágů předej Degentiovi“), Margherita Guarducciová potom *magicas / inbiti fas. / ey bene, Gentio, / Aternius, / Biro* („Je dovoleno vstoupit do obřadů Mágů. Ať žijí Gentius, Aternius, Biro!“).¹⁴³ Na dostupné fotografii je jasně patrný pouze první řádek, na kterém se nachází zřetelné *magicas*, a to ve významu „umění“ nebo „obřady“ mágů, zde nejspíše chápaných jako perských kněží a nikoli jako *magi*, tedy v řecko-římském světě působících praktikantů magie;¹⁴⁴ [Rom-M-13-020] malá deska s nápisem (rozměry neznámé),¹⁴⁵ ze kterého jsou rozpoznatelná pouze písmena *allim*.

126) CIMRM 438 = Canciani 2022: č. 198k (s. 172).

127) CIMRM 439.

128) CIMRM 440 = Canciani 2022: č. 198h (s. 171).

129) CIMRM 441 = Canciani 2022: č. 198i (s. 171).

130) CIMRM 442 = Canciani 2022: č. 198i (s. 171).

131) CIMRM 443 = Canciani 2022: č. 198i (s. 171).

132) CIMRM 444 = Canciani 2022: č. 198i (s. 171).

133) CIMRM 445 = Canciani 2022: č. 198i (s. 171).

134) CIMRM 446 = Canciani 2022: č. 198j (s. 172).

135) CIMRM 447.

136) CIMRM 448.

137) CIMRM 449 = AE 1946, č. 87 = HD022486 = EDR073558 = Canciani 2022: č. 198d (s. 170–171).

138) CIMRM 450 = AE 1946, č. 88 = HD022489 = EDR073559 = Canciani 2022: č. 198e (s. 171).

139) CIMRM 451 = AE 1946, č. 89 = HD022492 = EDR073560 = Canciani 2022: č. 198f (s. 171).

140) CIMRM 452 = EDCS-51000117 = Canciani 2022: č. 198g (s. 171).

141) CIMRM 453 = EDCS-51000118 = Canciani 2022: č. 198i (s. 171).

142) CIMRM 454 = AE 1980, č. 58b = Solin 1979: č. 1 (s. 137–140) = Guarducci 1979a = Solin 1982 = Canciani 2022: č. 198a (s. 169).

143) Clauss (1992: 28 a pozn. 114) pokládá *graffiti* za natolik špatně čitelné, že tato hypotetická jména – zcela oprávněně – nezahrnuje do svého seznamu doložených *cultores Mithrae*.

144) Beck 1984: 2027.

145) CIMRM 455 = EDCS-51000119 = Canciani 2022: č. 198i (s. 171).

[Rom-M-14] Palazzo del Grillo, mitreo del [5 E4]

Existence mithraea v místech, kde se v současné době nachází Grillův palác (*Palazzo del Grillo*), byla poprvé vzata v potaz Filippem Coarellim, který jej začlenil do svého seznamu římských mithraeí.¹⁴⁶ Pro tento závěr však neexistují žádné přesvědčivé doklady. Hypotéza o existenci mithraea v Grillově paláci je, jak se zdá, založena na stručné Vermaserenově zprávě o nálezu [Rom-M-14-001] fragmentu s vyobrazením tauroktonie¹⁴⁷ (0,7 × 0,5 × 0,06 m), který byl objeven v roce 1928 komtesou de Robilant ve sklepení, ve kterém se nacházela suť a stavební materiál z doby stavby paláce. Vermaseren, který byl o její existenci informován Franzem Cumontem, ji spatřil během své návštěvy Říma zazděnou ve zdi v zahradách Grillova paláce. Podle jeho popisu zchovalou část tvořila pravá strana reliéfu s vyobrazením hlavy býka, Cauta a bustou bohyně Luny v horním rohu. Tento monument bohužel představuje jeden z mnoha „přeludů“ zařazených do Vermaserenova korpusu. Fragment z Grillova paláce nebyl nikdy oficiálně publikován, k dispozici není žádná jeho obrazová reprodukce a jeho další osudy zůstávají neznámé. Za těchto okolností je možné hypotézu o existenci mithraea v Grillově paláci odmítnout jako neopodstatněnou.¹⁴⁸

[Rom-M-15] Palazzo imperiale in Palatino, mitreo del [5 D6]

Ve svém výčtu římských mithraeí zmiňuje Filippo Coarelli rovněž *mitreo del Ponte Emilio*,¹⁴⁹ jehož existenci vyvozoval na základě objevu tří monumentů na březích řeky Tibery v blízkosti místa, kde se nacházejí pozůstatky nejstaršího římského kamenného mostu známého jako *Pons Aemilius* (dnes nazývaného *Ponte Rotto*). Jedná se o následující artefakty: [Rom-M-15-001] podstavec s nápisem¹⁵⁰ (1,175 × 0,74 × 0,378 m), který *Soli Invicto / Mithrae* pořídil propuštělec Marcus Aurelius Stertinius Carpus společně se svým otcem Carpem, jenž vykonával funkci *proc(urator) k(astrensis)*, a bratry Hermionem a Balbinem.¹⁵¹ Na základě přímluvy za bezpečí císaře Commoda lze tento monument datovat do rozmezí let 176–192; [Rom-M-15-002] deska s nápisem¹⁵² (rozměry neznámé), která tvořila epitaf Lucia Septimia Archelae,¹⁵³ propuštěnce tří císařů, tedy Septimia Severa, Caracally a Gety, kterou pořídil jménem svým a své ženy Cosie a svých propuštěnců a propuštěnkyň a jejich potomků. Zajímavá je v této souvislosti titulatura *pater et sacerdos invicti / Mithrae domus augustanae* („Otec a kněz Neporazitelného Mithry císařského paláce“), kterou Lucius Septimius Archelaus v souvislosti se svou osobou používá. Nápis lze na základě jmen císařů datovat do let 209–211 nebo do doby krátce pozdější; [Rom-M-15-003] malý oltář s fragmentárním nápisem¹⁵⁴ (rozměry neznámé) ve formě *Ara So/li [I]nvec/to (sic!) res/ti[tuta]*... Mithraistický charakter toho monumentu je nejistý, nebo Neporazitelné Slunce nelze, především v Říme, jednoznačně identifikovat s Mithrou.

Vzhledem k faktu, že tyto monumenty byly ve skutečnosti objeveny na různých místech a žádný z nich nebyl nalezen *in situ*, je možné Coarellioho hypotézu o existenci mithrea poblíž starého Aemiliova mostu odmítnout jako neopodstatněnou.¹⁵⁵ Druhý z výše uvedených nápisů dokládá uctívání Mithry v kontextu císařského paláce, kde tamější mithraeum zřejmě sloužilo potřebám členů domácnosti a císařské administrativy otrockého nebo propuštěnckého původu.¹⁵⁶ I když mithraeum samotné nebylo během vykopávek císařského komplexu

146) Coarelli 1979: č. 6.

147) *CIMRM* 375 = Canciani 2022: č. 171 (s. 148).

148) Griffith 1993: 74.

149) Coarelli 1979: č. 38.

150) *CIMRM* 510 = *TMM* II, č. 34 (s. 99) = *CIL* VI, č. 727 = Chioffi 2008: č. C1 (s. 262) = EDR129704 = Canciani 2022: č. 197 (s. 168).

151) V tomto případě lze s téměř naprostou jistotou vyloučit, že by označení *pater* a *fratres* odráželo kultickou terminologii a nikoli biologické příbuzenství, viz Clauss (1992: 18, pozn. 11); Chioffi 2008: 262.

152) *CIMRM* 511 = *TMM* II, č. 35 (s. 100) = *CIL* VI, č. 2271 = Hackethal 1968: 246 = EDCS-18200022 = Canciani 2022: č. 213 (s. 190).

153) Cumont a Vermaseren nedopatřením uvádí jméno dedikanta pouze ve formě Lucius Septimius.

154) *CIMRM* 512 = *TMM* II, č. 89a (s. 468) = *CIL* VI, č. 31031 = EDCS-18600608.

155) Griffith 1993: 160; Schuddeboom 2016: 239.

156) Je nicméně sporné, zda lze tento nápis chápat jako oporu pro tvrzení, že do Mithrova kultu byli osobně zaangażováni i římscí císařové, jak se někdy uvádí například v souvislosti s císařem Commodem, a že toto mithraeum mělo tudíž charakter oficiálního císařského mithraea fungujícího v rámci *sacra publica*.

na Palatinu objeveno, nápis Lucia Septimia Archelaa pro jeho existenci jasně hovoří. Toto mithraeum proto klasifikují mezi pravděpodobnými, i když ne zcela jednoznačně potvrzenými mithraistickými objekty.

[Rom-M-16] Palazzo Montecitorio, mitreo del [5 D3]

V roce 1907 byly pod Montecitorijským palácem (*Palazzo Montecitorio*) nalezeny [Rom-M-16-001] fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie¹⁵⁷ (výška cca 0,9 m), zhotoveného ze sádry. V současné době se tento artefakt nachází ve sbírkách městské galerie Liebieghaus v německém Frankfurtu nad Mohanem. Z reliéfu se zachovala větší část Mithry a býka s hlavou psa poblíž rány a postavy Cauta (část od pasu nahoru) a Cautopata (téměř kompletní postava s chybějící levou nohou). Kolem břicha býka se nachází obětní *dorsale*. Reliéf nese stopy původních barev: červenou barvou byly natřeny oděvy a čapky světloňošů a Mithrův plášť, Mithrův obličej pak byl pozlacen, podobně jako je tomu na velkém reliéfu s vyobrazením tauroktonie a Mithrově štukované hlavě z mithraea v *castra peregrinorum*.¹⁵⁸ I v tomto případě se Coarelliho předpoklad, že nález tauroktonie odpovídá existenci mithraea v místech Montecitorijského paláce,¹⁵⁹ jeví jako neopodstatněný.¹⁶⁰ Jde o izolovaný nález učiněný zjevně mimo svůj původní kontext, a toto hypotetické mithraeum tak lze vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[Rom-M-17] Palazzo Primoli, mitreo del [5 C3]

Podobným „vzdušným mithraeem“ je mithraeum, které Filippo Coarelli¹⁶¹ spojuje s nálezem [Rom-M-17-001] mramorového reliéfu¹⁶² (0,34 × 0,3 × 0,13 m), objeveného patrně během výstavby Primoliho paláce (*Palazzo Primoli*) v místech ulice *Via Zanardelli*.¹⁶³ Reliéf zobrazuje dvě osoby stojící vedle sebe, jednu mužskou a druhou ženskou. Mužská postava (vlevo) je až na bederní roušku zcela nahá a kolem jejího těla se vine dvouhlavý had, jehož hlavy spočívají na ramenech bytosti. V obou rukách, které drží pevně přitisknuté k tělu, třímá egyptský *anch*. Dvě stuhy splývající vedle hlavy, která chybí, dokládají, že na ní nosil egyptský *nemes* (pokrývku hlavy typickou pro faraony). Po boku této bytosti stojí ženská postava, nepatrně menší, oděná v chitónu, který jí nechává odhalené levé ňadro. Ve zdvižené pravé ruce pravděpodobně držela *sistrum*. Mithraistický charakter tohoto monumentu je velmi nejistý. Cumont jej vyvozoval na základě podobnosti zobrazené mužské postavy s vyobrazeními mithraistické bytosti se lví hlavou, tento závěr však není, vzhledem k přítomnosti ženské postavy a zjevnému egyptskému charakteru monumentu, obecně přijímán. S největší pravděpodobností se jedná o římskou kopii monumentu zobrazující alexandrijského Aióna a Koré.¹⁶⁴ Za těchto okolností je existence mithraea v okolí Primoliho paláce krajně nepravděpodobná a může být vyřazeno ze seznamu relevantních mithraistických objektů.¹⁶⁵

[Rom-M-18] Phrygianum del Vaticano, mitreo del [5 A3]

V roce 1609 bylo během hloubení základů pro stavbu baziliky sv. Petra ve Vatikánu nalezeno několik oltářů nesoucích dedikace různým božstvům východního původu, převážně bohyni Velké Matce a Attidovi, které pocházejí z období 305–390. Obecně se předpokládá, že tyto oltáře dokládají existenci tzv. *phrygiana*,¹⁶⁶ svatyně bohyně Velké Matky, v místech dnešního

157) CIMRM 430 = Canciani 2022: č. 194 (s. 167).

158) Viz [Rom-M-04-004] a [Rom-M-04-007] výše.

159) Coarelli 1979: č. 29.

160) Griffith 1993: 117.

161) Coarelli 1979: č. 28.

162) CIMRM 419 = Cumont 1928.

163) Cumont 1928: 274–275.

164) Bortolin 2012: 162–163. Bortolinová reliéf z Primoliho paláce nezařazuje do svého katalogu monumentů zobrazujících mithraistickou bytost se lví hlavou.

165) Griffith 1993: 116.

166) Ohledně stavu našeho poznání týkajícího se vatikánského phrygiana, viz Liverani 2008.

Vatikánu. Tuto svatyni známe pouze z literárních pramenů, podle kterých se měla nacházet v místech takzvaného *Gaiana*, Caligulova divadla. Některé z nalezených oltářů jsou pak relevantní i pro poznání římského kultu boha Mithry, neboť jejich pořizovatelé ve výčtu svých kněžských funkcí a titulů uvádějí i ty, které souvisí s úctou prokazovanou právě tomuto původem perskému božstvu. Jedná se o: [Rom-M-18-001] oltář s nápisem¹⁶⁷ (rozměry neznámé), který byl zasvěcen *M(atrī) d(eum) M(agnae) I(daeae) / et Attidi Meno/tyranno* a který pořídil Caelius Hilarianus, *v(ir) c(larissimus)*, jenž ve výčtu svých kněžských funkcí uvádí rovněž *p(at)er s(acrorum) et hieroceryx / I(nvicti) M(ithrae)*. Nápis byl pořízen 15. května roku 377; [Rom-M-18-002] oltář s nápisem¹⁶⁸ (rozměry neznámé), který pořídil Ulpus Egnatius Faventinus, *v(ir) c(larissimus)*, a zasvětil jej *Dis Magnis*. Rovněž Ulpus Egnatius Faventinus jmenuje mezi svými kněžskými funkcemi titul *pater et hieroceryx d(ei) S(olis) I(nvicti) M(ithrae)*. Nápis byl pořízen 13. srpna 376. Tyto dva oltáře byly nalezeny spolu s dalšími artefakty v roce 1609; [Rom-M-18-003] oltář s nápisem¹⁶⁹ (1,11 × 0,73 × 0,525 m), zasvěcený *Diis magnis / M(atrī) d(eum) M(agnae) I(daeae) et / Attidi Sancto Menotyranno*, který pořídil další člen senátorské nobility, Alfinius Cepionius Iulianus Kamenius, *v(ir) c(larissimus)*. Nápis byl pořízen 19. července 374 a Alfinius Cepionius Iulianus Kamenius na něm ve výčtu svých kněžských rolí zmiňuje rovněž titul *pater et hieroceryx sacr(or)um S(olis) I(nvicti) / Mit(h)rae*. Tento oltář byl objeven v roce 1949 na Svatopetrském náměstí (*Piazza San Pietro*), nacházejícím se nedaleko místa nálezů dvou předchozích oltářů, ke kterým je řazen na základě podobného znění nápisu. Ve stejném roce byl potom poblíž kostela *San Lorenzo in Piscibus* v oblasti Vatikánu objeven také [Rom-M-18-004] fragment oltáře s nápisem¹⁷⁰ (0,52 × 0,3 × 0,49 m), který nese dedikaci *Diis M(agnis) / M(atrī) d(eum) M(agnae) I(daeae) et A[ttidi Meno]/tyranno*. Jeho pořizovatel, muž senátorského původu, nejspíše jménem [Sextius Rus]/ticus,¹⁷¹ uvádí ve výčtu svých titulů *v(ir) c(onsularis) [et inlust]ris pater p[atr]um dei In]victi Mithr[ae]--*.¹⁷² Vzhledem ke stavu zachovalosti tohoto nápisu jej řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nápisy.

Nález těchto oltářů, které nejsou zasvěceny Mithrovi, ale dokládají aktivitu jejich pořizovatelů v Mithrově kultu, neposkytuje dostatečnou oporu pro závěr, že v prostorách vatikánské svatyně bohyně Velké Matky a Attida fungovalo mithraeum. Filippo Coarelli jej sice ve svém výčtu římských mithraeí uvádí,¹⁷³ okolnosti nálezů jsou však slučitelné i s jinými interpretacemi. V úvahu připadá existence svatyně shromažďující dedikace Mithrovi v prostorech *phrygiana*, jak tomu bylo například v chrámu Jupitera Dolichena na Aventinu.¹⁷⁴ S největší pravděpodobností se však angažmá těchto příslušníků senátorské nobility v Mithrově kultu odehrávalo na jiných místech. Všechny z výše uvedených oltářů zmiňují *taurobolium* nebo *criobolium*, tedy typ oběti, který s Mithrovým kultem nijak nesouvisí, a Mithra je na nich nejspíše zmiňován pouze okrajově. Hypotetické mithraeum z vatikánské *phrygiana* proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

167) *CIMRM* 513 = *CIL* VI, č. 500 = *CIL* VI, č. 30700d = D 4148 = *CCCA* III, č. 229 = Dubosson-Sbriglione 2018: č. 93 = EDR169592 = Canciani 2022: č. 209a (s. 187). Tento oltář je dnes pokládán za ztracený a je známý pouze na základě kresby a opisu Giacoma Grimaldiho z kodexu *Barberini latino* 2733, fol. 271r. Tato strana kodexu je dostupná v digitalizované formě na: <https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.lat.2733.pt.2/0028> [10. 9. 2022]. Podrobnosti k osobě dedikanta viz *PLRE* I, s. 433 (Hilarianus 4).

168) *CIMRM* 514 = *CIL* VI, č. 504 = *CIL* VI, č. 30799h = D 4153 = *CCCA* III, č. 233 = Dubosson-Sbriglione 2018: č. 97 = EDR151218 = Canciani 2022: č. 209b (s. 187). Rovněž tento oltář je dnes pokládán za ztracený a je známý pouze na základě perokresby Pirra Ligoria ze 17. století. Podrobnosti k osobě dedikanta viz *PLRE* I, s. 325 (Faventinus 1).

169) *CIMRM* 515 = *AE* 1953, č. 238 = *CCCA* III, č. 241b = Dubosson-Sbriglione 2018: č. 114 = HD018716 = EDR073947 = Canciani 2022: č. 209c (s. 188). Podrobnosti k osobám dedikantů viz *PLRE* I, s. 177 (Camenius 1) a s. 474–475 (Kamenius 25).

170) *CIMRM* 378 = *CCCA* III, č. 378 = *CMRDM* I, č. 26 = *AE* 1953, č. 237 = HD018713 = EDR073946 = Canciani 2022: č. 209d (s. 188).

171) *PLRE* I, s. 479–480 (Julianus 37). Rekonstrukce jména dedikanta je nicméně nejistá. Manfred Claus (1992: 296) rekonstruuje jeho jméno jako [Pontius At]/ticus, viz *PLRE* I, s. 123 (Pontius Atticus 3).

172) Ale viz Buzzetti (1985: 392), který navrhuje jiné čtení ve formě [---]/*Dis Pater P[---]/[---]timite[---]*.

173) Coarelli 1979: č. 40.

174) Viz [Rom-M-31] níže.

[Rom-M-19] Piazza Dante, mitreo di [5 G5]

V roce 1874 byly v místech současného *Piazza Dante* objeveny pozůstatky římské stavby společně s několika monumenty mithraistického charakteru, které naznačují, že se v tomto případě mohlo jednat o mithraeum.¹⁷⁵ Odkrytá místnost měla obdélníkový půdorys o délce přibližně 20 metrů a šířce 6 metrů, podlahu vydlážděnou mozaikou z bílých *tesser* a klenutý strop. Uvnitř místnosti, uložené pod vrstvou dlaždic, byly nalezeny následující artefakty: velký [Rom-M-19-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie¹⁷⁶ (1,25 × 0,9 × 0,085 m), který má podobu vápencové desky s rytinou. Scéna je vyobrazena obvyklým způsobem, s několika méně běžnými detaily. Mithra v oděvu východního stylu usmrcuje býka v jeskyni, jejíž okraje jsou lemovány dvěma stromy a světloňoši (Cautopatem vlevo, Cautem vpravo). V koruně stromu nalevo sedí havran. Z dalších zvířat jsou vyobrazeni pes, štír i had, ten však nesměřuje přímo k ráně na býkově krku, ale plazí se po zemi směrem k vyskakujícímu psovi. Oháňka umírajícího býka se proměňuje v obilné klasy a zdá se, že se na břichu zvířete nacházelo široké *dorsale* (obětní pás). V levém horním rohu se potom nachází obvyklá busta boha Slunce s paprskovitou členkou, jeden z paprsků je znázorněn jako prodloužený a směřující k Mithrovi pláští. V pravém horním rohu je vyobrazena busta bohyně Luny. Pod bustami těchto planetárních božstev se nacházejí busty dvou dalších postav nejasné identity, patrně Dioskurů. V dolních rozích pod tauroktonní scénou se objevuje vyobrazení dvou scén z Mithrova mýtu: ponížení Slunce (vlevo) a uzavření přátelství mezi těmito dvěma božstvy podáním pravic nad oltářem (vpravo). Pod tauroktonní scénou se rovněž nachází rytý nápis obvykle čtený jako *C(auto)p(a-ti) / Primus pater fecit.*¹⁷⁷ Reliéf nese stopy původních barev a je na základě stylu a paleografie datován do 4. století; [Rom-M-19-002] mramorová socha s vyobrazením tauroktonie¹⁷⁸ (0,88 × 0,78 m), která zachycuje pouze Mithru s pohledem upřeným vzhůru, býka a hada plazícího se na podstavci. Ostatní zvířata a další aktéři chybí. Socha rovněž postrádá Mithrovu ruku s dýkou a vlající plášť. Odlomena je také oháňka býka; [Rom-M-19-003] reliéf s vyobrazením zrození Mithry ze skály¹⁷⁹ (0,29 × 0,29 × 0,03 m), na kterém je božstvo ztvárněno nahé od kolen výše. Na hlavě má fryžskou čapku, v pravé ruce vztyčený nůž, v levé hořící pochodeň; [Rom-M-19-004] reliéf s vyobrazením Slunce¹⁸⁰ (0,29 × 0,25 × 0,03 m), na kterém je toto božstvo oblečeno do chlamydy a na hlavě má členku se sedmi paprsky. Pravá ruka božstva je vztyčena, s rozevřenou dlaní směrem k pozorovateli. V levé ruce třímá glóbus, za kterým se nachází bič. Vermaseren uvádí, že se na rubu obou posledně uvedených reliéfů nachází nápis stejného znění jako v případě reliéfu s vyobrazením tauroktonie.¹⁸¹ V tomto případě však jde o zjevný omyl, neboť žádný z dalších zdrojů tuto informaci neuvádí.¹⁸² Půdorys objevené místnosti a její klenutý strop společně s bohatostí nálezů naznačují, že se v případě této stavby skutečně jednalo o mithraeum, Visconti se však k této otázce definitivně nevyjádřil.¹⁸³ Hypotetické mithraeum z *Piazza Dante* proto řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické objekty. Nálezy objevené v pozůstatcích budovy pak řadím mezi nálezy potvrzeného mithraistického charakteru.

175) *CIMRM* 349 = Visconti 1874 = Coarelli 1979: č. 8 = Griffith 1993: 72–73 = Canciani 2022: č. 164 (s. 143–144).

176) *CIMRM* 350 = Visconti 1874: 228–239 a tab. XX = *TMM* II, č. 16 (s. 200–202) a obr. 26 = Canciani 2022: č. 164a (s. 144–145).

177) *CIMRM* 351 = *CIL* VI, č. 3730 = *CIL* VI.4.2, č. 31048 = *TMM* II, č. 43 (s. 101) = EDR121742 = Canciani 2022: č. 164a (s. 144–145). Manfred Clauss (1992: 26 a pozn. 100) se nicméně domnívá, že dedikace Cautopatovi na reliéfu s vyobrazením tauroktonie by byla neobvyklá a preferuje interpretaci písmen *C* (které vidí spíše jako *G*) a *P* jako části jména mithraistického otce Prima. Ke stejnému závěru se přiklání i Cancianiová (2022: 145).

178) *CIMRM* 352 = Visconti 1874: 239–241 a tab. XXI.1 = *TMM* II, č. 17 (s. 202) a obr. 27 = Canciani 2022: č. 164b (s. 145).

179) *CIMRM* 353 = Visconti 1874: 241 a tab. XXI.2 = *TMM* II, č. 18a (s. 203) a obr. 28 = Canciani 2022: č. 164c (s. 145).

180) *CIMRM* 354 = Visconti 1874: 241–242 a tab. XXI.3 = *TMM* II, č. 18b (s. 203) a obr. 29 = Canciani 2022: č. 164d (s. 145–146).

181) *CIMRM* 355. Griffithová (1993: 72) uvádí, že se další nápis nachází pouze na monumentu *CIMRM* 354. Clauss (1992: 16) a Cancianiová (2022: 145–146) rovněž uvádějí tři nápisy.

182) Pro tento závěr rovněž hovoří skutečnost, že by se případné nápisy nacházely na rubové straně, která s největší pravděpodobností nebyla viditelná.

183) Visconti 1874: 225.

[Rom-M-20] Piazza della Navicella, mitreo di [5 F7]

V květnu roku 1555 byly Girolamem Altierim v oblasti pahorku Caelius objeveny dva následující monumenty, které jsou dnes pokládány za ztracené a známé pouze na základě kreseb dochovaných v pozdějších manuskriptech. Prvním z těchto monumentů byl [Rom-M-20-001] fragment reliéfu s vyobrazením tří sedících postav znázorňujících kapitolskou triádu¹⁸⁴ (rozměry neznámé). Ve středu reliéfu se nacházel Jupiter třímající v pravé ruce hromoklín, se sedícím orlem u své levé nohy. Vpravo od něj byla vyobrazena Junona, vlevo Minerva s *aegidou* na hrudi a sovou u pravé nohy. Pod obrazovou částí reliéfu se nacházela tabule s nápisem nesoucím dedikaci kapitolské triády, kterou pořídil Marcus Modius Agatho.¹⁸⁵ Druhý zde nalezený monument sestával ze [Rom-M-20-002] tří fragmentů reliéfu¹⁸⁶ (rozměry neznámé) s nápisy, na kterých se nacházelo vyobrazení: a) Jupitera stojícího na podstavci a třímajícího v levé ruce žezlo a v pravé hromoklín. Nalevo od podstavce byl vyobrazen sedící orel a pod ním stojící nahý mladík ve fryžské čapce s pochodní pozvednutou v pravé ruce a s ptákem sedícím na jeho levé paži (s největší pravděpodobností Ganymédés). Nápis rozložený po obou stranách stojící postavy Jupitera opět pořídil Marcus Modius Agatho;¹⁸⁷ b) Slunce jedoucí ve čtyřspřeží, pohánějící koně bičem. Božstvo bylo oděné do vlajícího pláště, s paprscitou čelenkou na hlavě. Nad vozem se nacházel nápis *Dedit M. Modius [Agatho] // sancto domino / invicto Mithrae / iussu eius libens / dedit*¹⁸⁸ („Daroval Marcus Modius [Agatho]. Daroval ochotně svatému pánovi neporazitelnému Mithrovi na jeho příkaz.“); c) Luny stojící na voze taženém dvěma koňmi, ze kterého se zachovala jen malá část. Vlevo od bohyně se nacházel fragment nápisu, který opět zmiňuje jméno Marka Modia Agathona.¹⁸⁹ Na základě shody jmen dedikanta obou těchto monumentů je Franz Cumont spojil do jedné skupiny a u obou předpokládal jejich mithraistický charakter. Rodolfo Lanciani však uvádí,¹⁹⁰ že společně s těmito monumenty byly nalezeny rovněž dva další: [Rom-M-20-003] deska s nápisem,¹⁹¹ kterou pořídil Domitius Bassus, ((*centurio*)) *fr(umentarius)*, jako připomínku zasvěcení a vybavení chrámu Jupitera Reduca. Dedikace byla provedena za bezpečí a bezpečný návrat císaře Gaia Iulia Vera Maximina (zvaného Maximinus Thrax);¹⁹² [Rom-M-20-004] reliéf s vyobrazením tauroktonie,¹⁹³ který se později vystaven v domě Ottaviana Zena poblíž Pompeiova divadla a byl dlouhou dobu pokládán za ztracený. Reliéf známý původně pouze z kreseb v renesančních manuskriptech¹⁹⁴ byl později identifikován jako monument nacházející se ve sbírkách Archeologického a etnografického muzea univerzity v brazilském São Paulu.¹⁹⁵ Desky s vyobrazením světloňošů, které byly jeho součástí, pak byly ještě předtím nalezeny ve sbírkách muzea v pařížském Louvru.¹⁹⁶ Reliéf na renesančních kresbách znázorňuje Mithru zabíjejícího býka, jehož ocas se proměňuje ve dva obilné klasy. Na hrudi božstva se nachází široký pás, u boku má zavěšenou pochvu dýky. Pes s obojkem líže krev prýštící z rány na býkové krku, had se směrem k ní plazí po zemi a vedle něj se objevuje ležící lev. Štír svírá býkovi

184) *CIMRM* 328 = *TMM* II, č. 71bis, a (s. 233–234) a obr. 65 = Canciani 2022: č. 154a (s. 131).

185) *CIMRM* 329 = *TMM* II, č. 59 (s. 104) = *CIL* VI, č. 81 = EDR161219 = Canciani 2022: č. 154a (s. 131).

186) *CIMRM* 332 = *TMM* II, č. 71bis, b (s. 232–234) a obr. 66 = Canciani 2022: č. 154b (s. 131–132).

187) *CIMRM* 333.1 = *CIL* VI, č. 82b = EDR164507 = Canciani 2022: č. 154b (s. 131–132).

188) *CIMRM* 333.2 = *CIL* VI, č. 82a = EDR161220 = Canciani 2022: č. 154b (s. 131–132).

189) *CIMRM* 333.3 = *CIL* VI, č. 82c = Canciani 2022: č. 154b (s. 131–132).

190) Lanciani 1907: 74.

191) *CIL* VI, č. 428 = EDR159171. Barevná fotografie tohoto monumentu je dostupná v online katalogu Vatikánských muzeí na: <<https://catalogo.museivaticani.va/index.php/Detail/objects/MV.6813.0.0>> [10. 9. 2022].

192) Ve skutečnosti je chronologie této desky a nápisu, který nese, velmi komplikovaná, protože byl průběžně doplňován a jeho části byly zároveň vymazávány a přepisovány. Původně byla dedikace provedena na počest císaře Caracally v roce 217, její zhotovení však přerušila zpráva o jeho smrti. V roce 230 byl nápis znovu použit pro podobnou dedikaci císaři Markovi Aureliovi Severovi Alexandrovi a jeho matce Julii Mamaeae. Císařská jména pak byla v roce 235 nahrazena titulaturou císaře Maximina. Nakonec bylo v roce 238 vymazáno v důsledku *damnatio memoriae* i Maximinovo jméno.

193) *CIMRM* 335 = *TMM* II, č. 70 (s. 231–233) a obr. 63 = Canciani 2022: č. 157 (s. 138).

194) Například na základě rytiny v díle Antonia Lafrerho *Speculum Romanae Magnificentiae* z roku 1564, viz <<https://speculum.lib.uchicago.edu/search.php?search%5B0%5D=mithras&searchnode%5B0%5D=all>> [10. 9. 2022].

195) Vermaseren 1978: 18–24 a tab. XIX–XXIV. Zachovala se ale pouze část tohoto reliéfu (chybí levá strana s vyobrazením stromu, Mithrova vlajícího pláště a havrana a celý horní pás s oltáři a dalšími postavami). Od svého nálezů v 17. století tedy reliéf utrpěl další poškození.

196) Vermaseren 1978: tab. XVIII.

genitálie, havran sedí nad Mithrovým vlajícím pláštěm. Po obou stranách tauroktonní scény jsou vyobrazeny stromy. Strom vlevo nese ovoce a o jeho kmen je opřena pochodeň směřující k zemi. Vedle kmene stromu se nachází vyobrazení štíra. Strom vpravo má husté listoví a u jeho kmene se nacházejí vztyčená pochodeň a býčí hlava. Na horním okraji reliéfu se střídá sedm hořících oltářů se šesti dýkami v pochvách. Sled oltářů a dýk je za třetím zleva přerušen stojící nahou postavou čtyřikrát ovinutou hadem se dvěma křídly na ramenou (Aion), která ve vztyčené levé ruce třímá hůl. Na levé straně se vedle prvního ze série oltářů nachází podobná postava, ale bez křídel a hole. V levém horním rohu se objevuje vyobrazení Slunce s paprscitou čelenkou na hlavě jedoucího ve voze taženém čtyřmi vzpínajícími se koňmi, zobrazené z frontálního pohledu. V pravém horním rohu potom stojí Luna s měsíčním srpkem za hlavou jedoucí doprava na *bize*.

K těmto monumentům dále Lanciani přiřazoval [Rom-M-20-005] nápis¹⁹⁷ nesoucí dedikaci *Deo Caute*, který pořídil Flavius Antistianus, *v(ir) e(gregius) de decem primis / pater patrum*, objevený na pahorku Caelius v roce 1731; [Rom-M-20-006] fragment desky s nápisem¹⁹⁸ (0,4 × 0,91 m), datované do roku 156 a objevené v roce 1540, kterou pořídili příslušníci páté kohorty městské stráže (*vigilum*). Všechny tyto monumenty měly tvořit součást vybavení hypotetické mithraea situovaného v místech *Piazza della Navicella*. Vermaseren, který existenci mithraea v tomto místě akceptoval, však za součást jeho vybavení pokládal pouze fragmenty dvou reliéfů objevené Altierim v roce 1555.¹⁹⁹ K těmto dvěma pohromadě nalezeným monumentům, jejichž mithraistický status dokládá pouze dedikace Mithrovi na části druhého z nich, Vermaseren za účelem komparace přiřadil rovněž [Rom-M-20-007] podstavec s vyobrazením Minervy a mořského božstva a nápisem²⁰⁰ (0,445 × 0,32 × 0,275 m), který nesl dedikaci *Iovi optimo maximo / caelestino fontibus et / Minervae et collegio / Sanctissimo quod consisit in praedis Larci / Macedonis* učiněnou Flaviem Successem.²⁰¹ Místo a doba nálezu tohoto monumentu jsou neznámé a nic nenasvědčuje tomu, že byl nalezen společně s předchozími. Ve své monografii věnované monumentu Ottaviana Zena pak Vermaseren dospěl k závěru, že v místech dnešní *Piazza della Navicella* se nacházela dokonce dvě mithraea. Z prvního z nich (mithraeum I) měly pocházet monumenty nalezené Altierim v roce 1555 dohromady s podstavcem zasvěceným Flaviem Successem. Mezi nálezy z druhého mithraea (mithraeum II) potom řadil neobvyklý [Rom-M-20-008] reliéf s vyobrazením tauroktonie²⁰² (0,93 × 0,74 × 0,28 m), který ztvárňuje Mithru stojícího na mrtvém těle umírajícího býka. Mithra je oblečen do oděvu východního stylu s fryžskou čapkou na hlavě, v pravé ruce třímá vztyčenou dýku, v levé glóbus. Byk je otočen směrem doleva, pes a had se blíží k jeho hrudi z netypických stran: had zprava, pes zleva. U býčích varlat není zachycen žádný štír. Oháňka býka se proměňuje v obilné klasy, kolem nichž jsou po obou stranách vyobrazeny palmové stromy. V horních rozích reliéfu se nacházejí busty Slunce a Luny. Sol je oděn do krátkého pláště a jeho dlouhé vlasy obklopuje nimbus a sedm slunečních paprsků. Luna má ve vlasech diadém a zpoza ramen se jí vystupuje půlměsíc. Přímo pod bustou Slunce se z doupěte vynořuje lev. Pod lvem stojí havran se zrakem upřeným na Mithru. Vedle něj se nachází štír. Pod havranem stojí Cautes s nezkríženými nohama, se zdviženou pochodní v obou rukou. Pod bustou Luny napravo stojí kohout, pod ním je vyobrazen sedící truchlící Cautopates s pochodní směřující dolů. Nad jeho fryžskou čapkou je údajně zobrazen mravenec; [Rom-M-20-009] reliéf s vyobrazením tauroktonie²⁰³ známý pouze na základě Gruterova popisu a Pighiovy kresby; [Rom-M-20-009] malý mramorový podstavec s nápisem²⁰⁴ (0,5 × 0,3 m), nalezený v kostele sv. Tomáše na Caelijském pahorku, který nesl dedikaci *Soli / invicto* pořízenou Luciem Arriem Rufinem. K prohloubení zmatku Coarelli ve svém seznamu římských mithraeí uvádí pouze jedno mithraeum,²⁰⁵ k jehož nálezům řadí pouze první z Altieriho monumentů a monument

197) *CIMRM* 336 = *CIL* VI, č. 86 = EDR161222 = Canciani 2022: č. 191 (s. 163).

198) *CIL* VI, č. 222 = EDR152610.

199) Viz komentář k *CIMRM* 327. Viz též Canciani 2022: č. 154 (s. 131).

200) *CIMRM* 330 = *TMM* II, č. 293 (s. 414) = Candilio 2008.

201) *CIMRM* 331 = *TMM* II, č. 554 (s. 174) = *CIL* VI, č. 404 = *CIL* VI.4.2, č. 30756 = EDR137123.

202) *CIMRM* 334 = Vermaseren 1950 = Canciani 2022: č. 211 (s. 189).

203) *CIMRM* 608 = Canciani 2022: č. 306 (s. 217).

204) *CIMRM* 572 = *CIL* VI, č. 720 = *TMM* II, č. 85 (s. 108) = EDR136338.

205) Coarelli 1979: č. 1.

s vyobrazením Minervy a vodního božstva,²⁰⁶ ke kterým bez bližšího vysvětlení připojuje [Rom-M-20-010] podstavec s nápisy²⁰⁷ na třech stranách, pořízený v roce 387 a dedikovaný Vettiovi Agoriovi Praetextatovi, mezi jehož kněžskými funkcemi jsou uvedeny rovněž *pontifex Solis* a *pater sacrorum*, které se mohly týkat Mithrova kultu. Vzhledem k nedostatečně známým nálezovým okolnostem těchto monumentů a absenci jasných vodítek, které by umožnily jejich souvislost přesvědčivě prokázat, je záhodno konstatovat, že existence mithraea nebo mithraei v okolí dnešního *Piazza della Navicella* zůstává neprůkazná.²⁰⁸ Nálezy nelze spojit s žádnými architektonickými pozůstatky a tvoří typologicky velmi pestrá směsice, ve které se prokazatelně mithraistické monumenty pojí s artefakty sporného nebo dokonce zcela nemithraistického charakteru.

[Rom-M-21] Piazza San Silvestro in Capite, mitreo di [5 D3]

Existence mithraea²⁰⁹ v místech dnešního *Piazza San Silvestro in Capite* je vyvozována na základě většího množství mithraistických nálezů, které byly v této lokalitě v různých časových obdobích objeveny. Předpokládané mithraeum se nicméně nepodařilo zachytit archeologicky a o jeho přesné lokalizaci můžeme pouze spekulovat. Hypotéza Daniely Gallové, že se nacházelo v prostorách císařem Aurelianem vybudovaného chrámu Slunce,²¹⁰ jehož pozůstatky byly s největší pravděpodobností odkryty během vykopávek v roce 1886, sice představuje atraktivní možnost, přesvědčivý důkaz však prozatím chybí. Mezi nálezy pocházející z této lokality patří nápisy na podstavcích nebo oltářích, které společně zasvětili Nonius Victor Olympius, *vir clarissimus* a *pater patrum*, a Aurelius Victor Augustinus, *vir clarissimus* a *pater*: [Rom-M-21-001] nápis²¹¹ pořízený v roce 357; [Rom-M-21-002] nápis²¹² pořízený v roce 358; podstavec se dvěma nápisy, z nichž první [Rom-M-21-003] nápis²¹³ byl pořízen v roce 358 a druhý [Rom-M-21-004] nápis²¹⁴ v roce 376. Druhý z nápisů dokládá změnu titulu Aurelia Victora Augustina, který je nyní osloven titulem *pater patrum*, který nejspíše převzal po Noniu Victorovi Olympiovi, který již na tomto nápisu zmíněn není a zřejmě v předcházejících letech zemřel. Nápis rovněž uvádí, že Aurelius Victor Augustinus *tradidit hierocoracica* („předal svatě havranství“, tedy „zasvětil do stupně havran“) svému synovi Emilianovi Corfiniovi Olympiovi; [Rom-M-21-005] nápis²¹⁵ pořízený v letech 358/359. Všechny tyto nápisy byly objeveny za blíže neupřesněných okolností již v průběhu 15. století a jsou dnes známy pouze na základě opisů ze starých rukopisů. Jejich mithraistický charakter zaručují kromě titulů *pater* a *pater patrum*, používaných jejich pořizovateli, rovněž zmínky o udělení zasvěcení do některého z mithraistických stupňů ve formě *tradiderunt leontica, persica, heliaca, patrica* nebo *hierocoracica*. Jeden z nápisů²¹⁶ z roku 358 rovněž zmiňuje, že jeho pořizovatelé *ostenderunt cryfos* („představili skryté“), což s největší pravděpodobností označuje představení mithraistických *neofytů* čekající na zasvěcení do prvního mithraistického stupně Havran.²¹⁷ O několik desetiletí později byl v roce 1648 v téže lokalitě nalezen [Rom-M-21-006] nápis²¹⁸ pořízený v roce 362. Rovněž na tomto nápisu se objevuje slovo *cryfos*, tentokrát ale se slovesem *tradiderunt*, které je nicméně možné pokládat za synonymní k výše uvedenému *ostenderunt*. Poslední nález kladený do spojitosti s hypotetickým mithraeem v *Piazza San Silvestro in Capite* byl

206) CIMRM 328/329 a 330/331.

207) CIMRM 420 = CIL VI, č. 1778 = TMM II, č. 14 (s. 95) = EDR126995 = Canciani 2022: č. 212 (s. 189–190).

208) Griffith 1993: 37–38.

209) CIMRM 399 = Gallo 1979b = Coarelli 1979: č. 22 = Griffith 1993: 102–106 = Canciani 2022: č. 183 (s. 156).

210) Gallo 1979b: 232–233.

211) CIMRM 400 = TMM II, č. 7 (s. 93) = CIL VI, č. 749 = EDR167160 = Canciani 2022: č. 183a (s. 157).

212) CIMRM 401 = TMM II, č. 8 (s. 93) = CIL VI, č. 750 = EDR167159 = HD023937 = Canciani 2022: č. 183b (s. 157).

213) CIMRM 402 = TMM II, č. 9 (s. 93) = CIL VI, č. 751a = EDR073473 = Canciani 2022: č. 183c (s. 157–158).

214) CIMRM 403 = TMM II, č. 10 (s. 93) = CIL VI, č. 751b = EDR126724 = Canciani 2022: č. 183c (s. 157–158).

215) CIMRM 404 = TMM II, č. 11 (s. 93) = CIL VI, č. 752 = EDR167158 = Canciani 2022: č. 183d (s. 158).

216) Viz [Rom-M-21-003] výše.

217) Blomart 1992: 632.

218) CIMRM 405 = TMM II, č. 12 (s. 94) = CIL VI, č. 753 = HD023920 = EDR073474 = Canciani 2022: č. 183c (s. 158–159).

učiněn v roce 1867. Jedná se o [Rom-M-21-007] mramorový blok²¹⁹ (0,545 × 2,27 × 0,355 m), v jehož zadní části se nachází sedm výklenků a na lícni straně *tabula ansata* s nápisem pořízeným někdy v rozmezí let 371–400. Jeho pořizovatelem byl Tamesius Augentius Olympius, vnuk již zesnulého Aurelia Victora Augentia, který je na nápise titulován jako *caelo devotus et astris* („oddaný studiu nebes a hvězd“). Tamesius Augentius Olympius na nápise v hexametri zmiňuje výstavbu Apollónova chrámu, která byla činem jeho děda, a udává, že on sám na své náklady „vybudoval jeskyni“ (*antra facit*), což zde s velkou mírou pravděpodobnosti označuje mithraeum. Výše uvedené nápisy dokládají uctívání Mithry a praktikování jeho kultu mezi třemi generacemi příslušníků římské senátorské nobility v průběhu druhé poloviny 4. století, tedy ve společenských vrstvách, které v předchozích obdobích jevíly o tento kult jen sporadický zájem. Na základě výše uvedeného materiálu je tedy možné usuzovat, že se v místech dnešního *Piazza San Silvestro in Capite* ve druhé polovině 4. století s největší pravděpodobností nacházelo mithraeum, vzhledem k absenci jeho architektonických pozůstatků však nelze jeho existenci pokládat za zcela jednoznačně prokázanou.

[Rom-M-22] San Clemente, mitreo di [5 F6]

V roce 1867 bylo pod dnešní bazilikou sv. Klimenta v Lateráně objeveno mithraeum,²²⁰ situované v jedné z místností římského domu pocházejícího z období flaviovské císařské dynastie. Vzhledem k době nálezů se jedná o první římské mithraeum, po jehož objevení následoval důkladný archeologický výzkum rámcově odpovídající moderním archeologickým standardům, díky kterému jsme dostatečně podrobně informováni o stratigrafii a chronologii užívaných prostor. Ústřední místnost mithraea s klenutým stropem se sedmi kruhovými a čtyřmi čtvercovými světlíky měřila 9,6 m na délku a 6 m na šířku. Delší stěny místnosti jsou po obou stranách lemovány pódii širokými přibližně 1,6 m a vysokými 0,8 m, na která se vystupovalo po dvou schodech na jejich okrajích. Na stěnách nad pódii se nacházel omítnutý pás k umístění maleb nebo mozaik, ty se však až do dnešních dnů nedochovaly. Výklenek, nacházející se v zadní stěně ústřední síně, byl nalezen částečně zničený. V prostorách před vchodem se nacházela předsíň vybavená korintskými sloupy a lavicemi podél tří stěn, rovněž opatřená klenutým stropem. Napravo od předsíně se nacházela další místnost s klenutým stropem a pódii a výklenky v omítnutých stěnách, kde se zřejmě nacházely mithraistické nástěnné malby, rovněž nedochované. Mithraeum bylo s největší pravděpodobností založeno na konci 2. století nebo na počátku 3. století a fungovalo až do blíže neurčené doby v průběhu 4. století. Na počátku 5. století byla ústřední síň mithraea vyplněna sutí a zazděna a použita jako základová platforma pro výstavbu křesťanské baziliky sv. Klimenta. Vybavení mithraea bylo v této době, nebo dokonce již předtím, částečně zničeno.

V prostorách mithraea byly nalezeny následující artefakty a předměty: [Rom-M-22-001] oltář s nápisem²²¹ (1,12 × 0,63 m) s ikonografickými motivy na všech čtyřech stranách. Na lícni straně se nachází vyobrazení tauroktonie. Přítomni jsou kromě Mithry a býka rovněž pes, had, štír a havran v obvyklých pozicích. V horních rozích lícniho panelu se nacházejí busty boha Slunce a bohyně Měsíce. Na levém boku oltáře se nachází vyobrazení Cautopata, na pravém Cauta. Zadní strana oltáře nese vyobrazení velkého zakrouceného hada. Hlava oltáře sestává z desky, v jejíž čtyřech rozích se nacházejí busty čtyř větrů. Na hlavě oltáře se na čelní straně mezi bustami větrů nachází nápis, který pořídil Gnaeus Arrius Claudianus, *pater*. Oltář byl nalezen rozbitý na několik kusů částečně v prostoru ústřední síně, částečně v místnosti před-síně; [Rom-M-22-002] fragmentárně dochovaný mramorový *cippus* s nápisem²²² (0,4 × 0,37 m) ve znění *Caute / sacrum* na lícni straně; [Rom-M-22-003] fragmenty soch světloňošů;²²³ [Rom-M-22-004] busta boha Slunce²²⁴ s kudrnatými vlasy a otvory pro pět slunečních paprsků; [Rom-M-22-005] socha zrození Mithry ze skály²²⁵ (výška 0,63 m), zobrazující nahého Mithru

219) *CIMRM* 406 = *TMM* II, č. 13 (s. 94) = *CIL* VI, č. 754 = EDR167157 = Canciani 2022: č. 183f (s. 159).

220) *CIMRM* 338 = Coarelli 1979: č. 3 = Griffith 1993: 45–62 = Canciani 2022: č. 158 (s. 138–139).

221) *CIMRM* 339/340 = HD029439 = EDR072737 = Canciani 2022: č. 158a (s. 139–140).

222) *CIMRM* 341 = *TMM* II, č. 64 (s. 105) = *CIL* VI, č. 748 = EDCS-17300889 = Canciani 2022: č. 158b (s. 140).

223) *CIMRM* 342 = *TMM* II, č. 19d a obr. 32 (s. 205) = Canciani 2022: č. 158d (s. 140).

224) *CIMRM* 343 = Canciani 2022: č. 158e.

225) *CIMRM* 344 = *TMM* II, č. 19c (s. 205) = Canciani 2022: č. 158c (s. 140).

od kolen vzhůru, s fryžskou čapkou na hlavě. Ruce sochy jsou odlomeny, takže nelze zjistit, jaké předměty Mithra na tomto exempláři držel v rukou; [Rom-M-22-006] socha dobrého pastýře.²²⁶ Tato soška nebyla nalezena v mithraeu a s Mithrovým kultem patrně nesouvisí; [Rom-M-22-007] zvířecí kosti,²²⁷ nalezené v jedné z místností nalevo od vchodu do mithraea. Spojitost toho nálezu s Mithrovým kultem je nejasná; [Rom-M-22-008] fragment mramorové desky s nápisem²²⁸ (0,435 × 0,39 m), objevený v roce 1870 nebo 1871 v blízkosti mithraea. Nápis, který pořídil muž jménem Sabinus, *c[enturio] leg(ionis)*, je obtížně čitelný a jeho možný mithraistický status je vyvozován na základě interpretace posledního řádku v podobě [*Sol*] *i v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Toto čtení je nicméně nejisté a tento artefakt proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Mezi nálezy z mithraea San Clemente uvádí Vermaseren omylem rovněž dva fragmenty desky s nápisem,²²⁹ údajně nalezené v podlaze kostela, tento vstup je však dubletem nálezu z Tivoli²³⁰ a nemá s lokalitou San Clemente žádnou prokazatelnou spojitost. V jedné z přilehlých místností, nazvané archeology *scuola mitraica*, se nacházejí pozůstatky [Rom-M-22-009] freskové výzdoby,²³¹ datované do let 180–200. Jedna z fresek zobrazuje muže s krátkými vousy oděného do tuniky, držícího v ruce neidentifikovatelný předmět. Další panely pak ženské postavy u oltáře. Přímá spojitost těchto špatně viditelných fresek, jejichž pořízení může korespondovat s dobou počátku fungování mithraea, s Mithrovým kultem je nicméně nejistá.

[Rom-M-23] San Lorenzo in Damaso, mitreo di [5 C4]

V roce 1938 bylo během rekonstrukce *Palazzo dei Cancellieri Apostolica* objeveno mithraeum,²³² situované napravo od vchodu do paláce v suterénu kostela *San Lorenzo di Damaso*. Stratigrafický plán mithraea, které dnes již neexistuje, se podařilo rekonstruovat pouze částečně, neboť prostory, kde se nacházelo, byly z velké části narušeny během přestavby kostela *San Lorenzo in Damaso* a výstavbou *Palazzo dei Cancellieri Apostolica* v průběhu 15. století. Archeologové byli schopni odhalit středovou uličku s podlažní mozaikou z bílých dlaždic a pozůstatky pódíí a stěn, které byly omítnuty červenou omítkou a vyzdobeny malbami s motivem hvězd a půlměsíců.²³³ Z rozpoznatelné stratigrafie ústřední síně je možné vyvodit, že mithraeum bylo do zvolených prostor situováno dodatečně, čemuž nasvědčuje i netypická pozice výklenku, který je v zadní stěně umístěn šikmo v pravém rohu. Na základě dostupných informací můžeme usuzovat, že mithraeum bylo vybudováno nejspíše v průběhu 3. století²³⁴ a fungovalo až do konce 4. století, kdy byla na jeho místě postavena křesťanská bazilika spojená a aktivitou papeže Damasa I.

Mithraeum bylo spolehlivě identifikováno na základě nálezu předmětů ikonografického a epigrafického charakteru, které zahrnují: [Rom-M-23-001] fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie²³⁵ (0,66 × 0,955 × 0,065 m), ze kterého se zachovala jeho dolní část a větší část vlevo stojícího Cautopata. Pozoruhodným detailem je nadměrně veliký štír v jinak obvyklé pozici kolem varlat býka; [Rom-M-23-002] socha Cautopata²³⁶ (výška 0,595 m) v postoji se zkříženýma nohama, který se opírá o kmen stromu a kámen. Vedle jeho levé nohy se na zemi nachází kohout. Socha nemá hlavu, větší část rukou a pochodně; [Rom-M-23-003] socha zrození Mithry ze skály²³⁷ (výška 0,55 m), který v rukou přitisknutých k tělu třímá dýku (v pravé ruce) a pochodeň (v levé ruce). Mithrovo tělo je zobrazeno od kolen nahoru, hlava sochy je ztracena; [Rom-M-23-004] fragment válcového oltáře

226) *CIMRM* 345 = Canciani 2022: č. N19 (s. 231).

227) *CIMRM* 346.

228) *CIMRM* 347 = *CIL* VI, č. 3725 = *CIL* VI.4.2, č. 31043 = EDR138730.

229) *CIMRM* 348.

230) Viz [027-LaC-002].

231) Canciani 2022: č. 158f (s. 140–141) = Bragantini 1992.

232) *CIMRM* 421 = Coarelli 1979: č. 27 = Griffith 1993: 107–109 = Nogara & Magi 1949 = Royo 1984: 883–886 = Canciani 2022: č. 193 (s. 165).

233) Nogara & Magi 1949: 230.

234) Royo 1984: 886.

235) *CIMRM* 426 = Nogara & Magi 1949: 239 a tab. XVI.6 = Canciani 2022: č. 193a (s. 165).

236) *CIMRM* 427 = Nogara & Magi 1949: 239 a tab. XV.7 = Canciani 2022: č. 193c (s. 165–166).

237) *CIMRM* 428 = Nogara & Magi 1949: 249 a tab. XV.8 = Canciani 2022: č. 193b (s. 165)

s nápisem²³⁸ (výška 0,725 m, šířka podstavce 0,4 m, průměr 0,41 m) na desce, podle kterého oltář daroval Aebutius Restitutus Proficientius, *antistes dei / Solis invicti Mithrae*. Za posledním slovem nápisu se nachází vyobrazení palmové větve; [Rom-M-23-005] deska s nápisem²³⁹ v podobě básně (0,395 × 0,65 × 0,07 m), kterou složil výše zmíněný Proficientius: *Hic locus est felix, sanctus piusque, benignus, / quem monuit Mithras mentemque dedit / Proficientio, patri sacrorum, / utque sibi spelaeum faceret dedicaretque / et celeri instansque operi reddidit munera grata / quem bono auspicio suscepit anxia mente / ut possint syndexi hilares celebrare vota per aevom. / Hos versiculos generavit Proficientius, / pater dignissimus Mithrae* („Toť místo jest šťastné, svaté, zbožné a příhodné, jež Mithra vyvolil a Proficientiovi, Otcí obřadů, vnuknutí přivodil, aby zde vystavěl jeskyni a jemu ji zasvětil. A on se pustil, hbitě a neúnavně, do díla tohoto, jež počalo příznivým znamením, aby mohli ti šťastní, kdo spojili své pravice, své sliby plnit na věky věků. Tyto verše složil Proficientius, nejctihodnější Otec Mithrův.“). Za třetím a posledním veršem se nachází vyobrazení palmové větvičky. Na spodní straně desky, která předtím, patrně v dřívější fázi fungování mithraea, sloužila jako podstavec, se potom objevuje další krátký nápis ve znění: *L(ucius) Castrius Probus d(onum) d(edit)*.²⁴⁰ Veršovaný nápis poskytuje poměrně výjimečný vhled do motivací, které mohly vést k vybudování mithraea, a poskytuje rovněž cenné informace k terminologii užívané v rámci této mithraistické komunity k označení členů společenství (*syndexi hilares*); [Rom-M-23-006] fragment *tabulae ansatae* s nápisem²⁴¹ (0,3 × 0,27–41 × 0,45 m), ze které se zachovala pouze její pravá strana. Čitelné je slovo *Solis* na třetím řádku a závěrečné *[- - - e]t Maximo co(n)s(ulibus)* na posledním čtvrtém řádku. Pokud je doplnění v podobě *[Imp(eratore) Volusiano II e]t Maximo co(n)s(ulibus)*, které představili Nogara a Magi, správné, nápis by byl datovatelný do roku 253; [Rom-M-23-007] fragment desky s nápisem²⁴² (0,1 × 0,17 × 0,03 m), který je obvykle rekonstruován jako *[Deo I]ninvicto [Mithrae] / [Aebu]tius Pr[oficientius]*.

[Rom-M-24] San Pietro e San Marcellino, mitreo di [5 G6]

Filippo Coarelli uvádí ve svém výčtu římských mithraeí rovněž mithraeum²⁴³ v místech dnešního kostela svatých Marcelína a Petra v Lateráně. Jeho existenci vyvozuje z nálezu [Rom-M-24-001] oltáře s nápisem²⁴⁴ v latině a řečtině, který byl v tomto kostele objeven. Oltář nechal pořídit Titus Flavius Hyginus Epebrianus, *aug(usti) lib(ertus)*, a zasvětil jej *Soli / invicto Mithrae*.²⁴⁵ V řecké verzi je rovněž zmíněn mithraistický otec Lollius Rufus, který dedikaci oltáře posvětil.²⁴⁶ Nápis je datován do rozmezí let 68–117 a patří tak mezi nejstarší doložené mithraistické nápisy.²⁴⁷ Co se týče existence mithraea v místech dnešního kostela svatých Marcelína a Petra v Lateráně, nelze než souhlasit s Alison B. Griffithovou, že nález sekundárně užitého oltáře mimo místo svého původního vystavení nijak nedokládá existenci mithraea

238) *CIMRM* 422 = Nogara & Magi 1949: 230 a tab. XII.1 = *AE* 1937, č. 231 = *AE* 1945, č. 139 = *AE* 1949, č. 172 = *AE* 1950, č. 198 = HD023592 = EDR073358 = Canciani 2022: č. 193d (s. 166).

239) *CIMRM* 423 = Nogara & Magi 1949: 230–238 a tab. XIII.2 = *AE* 1950, č. 199 = HD022042 = EDR073778 a EDR132401 = Canciani 2022: č. 193e (s. 166).

240) Spojitost původní nápisu s Mithrovým kultem je nejistá, jeden z dalších nápisů (viz [Rom-M-23-007] níže) nicméně nese fragment jména v podobě *[- - -]tius Pr[- - -]*, které může být doplněno jako *[Castri]tius Pr[obus]*. Toto čtení je nicméně nejisté.

241) *CIMRM* 424 = Nogara & Magi 1949: 238 a tab. XIV.3 = *AE* 1950, č. 200 = HD022045 = EDR073784 = Canciani 2022: č. 193f (s. 166–167).

242) *CIMRM* 425 = Nogara & Magi 1949: 238–239 a tab. XIV.4 = *AE* 1950, č. 201 = HD022048 = EDR073784 = Canciani 2022: č. 193g (s. 167).

243) Coarelli 1979: č. 9.

244) *CIMRM* 362 = *TMM* II, č. 66 (s. 105–106) = *CIL* VI, č. 732 = *IGUR* I, č. 179 = EDR106137 = Canciani 2022: č. 165 (s. 146).

245) V řeckém verzi je uvedena dedikace ve znění Ἡλίου Μίθραϊ.

246) V řecké verzi stojí διὰ Λολλίου Ῥούφου / πατρός ἰδίου („když byl Otcem Lollius Rufus“). Vermaseren (komentář k *CIMRM* 362) interpretuje přídatné jméno ἰδίου jako údaj sloužící k odlišení biologického otce od nositele mithraistického stupně, Manfred Clauss (1992: 19, pozn. 35) však podotýká, že tato interpretace dává smysl pouze za předpokladu, že syn by byl propuštěn dříve jak otec, což pokládá za nepravděpodobné.

247) Podrobná argumentace ve prospěch této datace viz Gordon 1978: 151–153.

v místech tohoto křesťanského kostela.²⁴⁸ Toto hypotetické mithraeum tak může být vyřazeno ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[Rom-M-25] Santa Balbina, mitreo di [5 E8]

Filippo Coarelli uvádí ve svém seznamu římských mithraeí rovněž mithraeum,²⁴⁹ které se mělo nacházet v místech dnešního kostela svaté Balbiny. Jeho existenci vyvozuje ze dvou nálezů učiněných v průběhu 18. století v okolí tohoto kostela. Nejprve zde byl v roce 1727 nalezen [Rom-M-25-001] oltář s nápisem,²⁵⁰ který *Invicto d(eo) Navarze* pořídil Teretius Priscus, za dohledu Euchety a společně s ostatními zasvěcenci (*sacratīs*). Přestože Mithra není v tomto nápisě výslovně zmíněn, epitet *Navarze* (varianta jinde doloženého *Nabarze*)²⁵¹ dokládá jeho mithraistický charakter s dostatečnou mírou přesvědčivosti. V roce 1740 byla potom na vinici u kostela svaté Balbiny nalezena [Rom-M-25-002] deska s nápisem,²⁵² kterou pořídil Titus Aelius Tryfon, *sacerdos Solis / invicti*, a to na základě vidění (*ex viso*). Deska je nicméně zasvěcena Silvanovi a není proto jisté, navzdory mínění Franze Cumonta, že v tomto případě pochází z mithraistického prostředí. Tento nápis proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Coarelli situuje hypotetické mithraeum do domu Lucia Fabia Cila,²⁵³ městského prefekta z roku 203, který se nacházel poblíž dnešního kostela svaté Balbiny, své tvrzení však nijak nezdůvodňuje. Nález těchto artefaktů, který není kladen do souvislosti s žádnými architektonickými pozůstatky, však existenci mithraea přesvědčivě nedokládá.²⁵⁴ Toto hypotetické mithraeum tak může být vyřazeno ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[Rom-M-26] Santa Maria in Monticelli, mitreo di [5 C5]

Existence mithraea²⁵⁵ v místech dnešního kostela *Santa Maria in Monticelli* je Filippem Coarellim vyvozována na základě spojení tří nálezů do jedné skupiny, u které je předpokládán jejich společný původ. Jedná se o následující artefakty: [Rom-M-26-001] oltář s nápisem²⁵⁶ (0,57 × 0,51 × 0,35 m) na lící straně, který *deo / invicto / Mithrae* pořídili Gaius Lucretius Mnester a Marcus Aemilius Philetus společně s Markem Aemiliem Chrysantem, jenž je na nápisě titulován jako *summag(ister) anni primi*. Na dalších stranách nese oltář ikonografickou výzdobu v podobě snopu s šesti obilnými klasy (vlevo), třemi makovicemi (vpravo) a stromem s listy (rub). Oltář byl nalezen na bývalém *Piazza Branca*, které je totožné s dnešním *Piazza Cairola*,²⁵⁷ a byl tedy objeven v blízkosti kostela *Santa Maria in Monticelli* podobně jako dva následující oltáře, které byly nalezeny pospolu. Tento oltář se nyní nachází v *Museo Lapidario Maffeiano* ve Veroně; [Rom-M-26-002] malý oltář s nápisem²⁵⁸ (0,305 × 0,235 × 0,06 m), který *Orienti*²⁵⁹ zasvětili dva otroci, *Fructus, Ponti (servus)*, společně se svým synem Myronem, pod dohledem Marka Aelia Chrysantha známého z předchozího nápisu; [Rom-M-26-003] oltář s nápisem²⁶⁰ (výška 0,61 m) s vyobrazením obětní misky (*patera*) na pravém boku a džbánku (*urceus*) na levém, zasvěcený *Soli / invicto*, který nechal pořídít Marcus Aemilius Chrysanthus, *mag(ister) anni primi*, společně s decurionem Markem Limbriciem Polidem a jeho spolkem. Marcus Aemilius Chrysanthus se na tomto nápisě označuje jako *MM(arcorum) l(ibertus) a ex*

248) Griffith 1993: 76.

249) Coarelli 1979: č. 34.

250) *CIMRM* 501 = *TMM* II, č. 55 (s. 103) = *CIL* VI, č. 742 = EDCS-17300883 = Canciani 2022: č. 200 (s. 174).

251) Viz např. *CIMRM* 1790, 2029.

252) *CIMRM* 502 = *TMM* II, č. 54a (s. 467) = *CIL* VI, č. 659 = EDCS-17300802.

253) Coarelli 1979: 74.

254) Griffith 1993: 156.

255) Coarelli 1979: č. 26 = Griffith 1993: 114–115.

256) *CIMRM* 517 = *TMM* II, č. 48 (s. 102) = *CIL* VI, č. 734 = *CIL* VI.4.2, č. 30822 = Modonesi 1995: č. 89 (s. 82–83) = EDR132968 = Canciani 2022: č. 214 (s. 190–191).

257) Coarelli 1979: 73.

258) *CIMRM* 518 = *TMM* II, č. 48bis (s. 102) = *CIL* VI, č. 556 = EDR137137.

259) Manfred Clauss (1992: 24) se domnívá, že tímto oslovením mohl být míněn Cautes, jeden z mithraistických světlonošů.

260) *CIMRM* 519 = *TMM* II, č. 47 (s. 101) = *CIL* VI, č. 717 = EDCS-17300859 = Canciani 2022: č. P35 (s. 225) [Cancianiová jej chybně identifikuje jako *CIMRM* 518].

plicitně tak zmiňuje svůj propuštěnecký původ, který v předchozích dvou nápisem, kde je rovněž zmíněn, zůstává zamlčen. Mithraistický status těchto nápisů, který je jednoznačný pouze v případě prvního z nich, je vyvozován na základě výskytu jména Marka Aemilia Chrysantha, který se objevuje na každém z nich. Zbývající dva oltáře z tohoto důvodu řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. V každém případě nelze tyto artefakty spojit s žádnými architektonickými pozůstatky a hypotetické mithraeum v místech dnešního kostela *Santa Maria in Monticelli* tak může být vyřazeno ze seznamu relevantních mithraistických objektů.²⁶¹

[Rom-M-27] Santa Prisca, mitreo di [5 D7]

V roce 1935 bylo během archeologických vykopávek pod římským kostelem svaté Prisky (*chiesa di Santa Prisca*) na Aventinu objeveno mithraeum,²⁶² které částečně prozkoumal a publikoval Antonio Ferrua.²⁶³ Mithraeum se nacházelo v jedné z místností kryptoportika z období vlády císaře Traiana, které přináleželo velkému domu vystavěnému někdy v pozdním flaviovském období na místě uvolněném po velkém požáru Říma v roce 64. Rozsáhlý dům se nacházel v bohaté čtvrti poblíž lázní vystavěných Liciniem Surou, což vedlo k formulaci hypotézy, že mohl být součástí rezidence císaře Traiana. Další archeologický výzkum v těchto místech probíhal v letech 1947 až 1959, a to v rámci vykopávek organizovaných Holandským královským institutem v Římě pod vedením Maartena J. Vermaserena a Carla Claudia Van Essena.²⁶⁴ Mithraeum bylo situováno do místnosti obdélníkového tvaru se dvěma bočními pódií a klenutým stropem, ke které přiléhalo několik dalších místností zřejmě poskytujících technické zázemí pro fungování Mithrova kultu. Archeologové byli schopni rozpoznat dvě stavební fáze.²⁶⁵ V první z nich měřila ústřední síň mithraea 11,25 metru na délku a 4,2 metru na šířku. Byla vybavena štukovanými bočními pódií a štukovanou tauroktonií s obří postavou ležícího Oceana ve výklenku v zadní stěně mithraea. Boční stěny v prostoru nad pódií byly opatřeny freskami z konce 2. století, od kterých je odvozována doba založení mithraea. Ve druhé fázi pak došlo k prodloužení ústřední síně na 17,5 metru se zachováním její šířky. Předchozí štukované boční lavice byly opatřeny mramorovým obložím a stěny byly pokryty novou vrstvou maleb a nápisů. Ty představují jeden z nejdůležitějších nálezů učiněných v tomto mithraeu, a to především z důvodu mimořádného vhledu do ideologie Mithrova kultu a jeho rituální praxe, který poskytují.

V prostorách mithraea byly učiněny následující nálezy: [Rom-M-27-001] socha *Cauta*²⁶⁶ (výška 1,02 m), která byla nalezena *in situ* ve výklenku napravo od vstupu do ústřední síně mithraea. *Cautes* je zobrazen v krátké tunice v postoji se zkříženýma nohama. Opírá se o kmen stromu, na kterém byl vyobrazen kohout. Socha původně ztvárňovala boha Merkura, byla však přetvářena do podoby mithraistického světlohoše. Socha nese stopy původních barev a na základě velkého množství malých děr ve stehnech sochy se usuzuje, že mohla být opatřena kalhotami (*anaxyrides*) ze štuky; [Rom-M-27-002] štukovaná socha ležícího boha Oceana,²⁶⁷ oděného do červenomodrého pláště se závojem (*velum*) kolem hlavy. V ruce, které se nedochovaly, s největší pravděpodobností třímalo veslo a obětní misku (*patera*); [Rom-M-27-003] fragmenty štukovaného reliéfu s vyobrazením tauroktonie,²⁶⁸ ze kterého se dochovaly například části Mithrova vlajícího pláště, přední část psa a Mithrova hlava se zachovaným zlacením;

261) Griffith 1993: 114.

262) *CIMRM* 476 = Coarelli 1979: č. 37 = Griffith 1993: 131–138 = Vermaseren & Van Essen 1965 = Canciani 2022: č. 202 (s. 174–175).

263) Ferrua 1940.

264) Výsledkem jejich usilovné činnosti je souhrnná monografie věnovaná nálezům tohoto mithraea, viz Vermaseren & Van Essen 1965. Zajímavou studií, která zasazuje tyto vykopávky do kontextu tehdejší politické situace a akademického klimatu, s poukazem na jejich mnohdy problematický vliv na konečnou interpretaci nálezů, je Weststeijn & De Gelder 2020.

265) Vermaseren & Van Essen 1965: 126–128.

266) *CIMRM* 477 = Vermaseren & Van Essen 1965: č. 19 (s. 341) a tab. LXXVI.1–4 = Canciani 2022: č. 202h (s. 182).

267) *CIMRM* 478 = Vermaseren & Van Essen 1965: 131–133 = Canciani 2022: č. 202b (s. 176).

268) *CIMRM* 479 = Vermaseren & Van Essen 1965: 128–131 = Canciani 2022: č. 202a (s. 175–176).

[Rom-M-27-004] fresky a nápisy²⁶⁹ na jižní (pravé) stěně mithraea, zobrazující procesí šesti zasvěcenců kráčející směrem k vousatému muži sedícímu na trůnu, který představuje mithraistického Otce. Vzhledem k jeho ustrojení můžeme předpokládat, že na této fresce zaujímá roli Mithry. Vedle jeho hlavy se nachází *dipinto* ve znění: *Nama [patribus] / ab oriente / ad occidentem) / tutela Saturni* („Ať žijí Otcové, od východu k jihu, pod ochranou planety Saturn!“). Šestici kráčejících mužů lze na základě *dipinti*, které je popisují, identifikovat jako držitele zbývajících šesti mithraistických stupňů: Slunceběha, Peršana, Lva, Vojáka, Nevěsta a Havrana (z něhož na fresce zbyly pouhé stopy). *Dipinti* týkající se těchto postav mají jednotnou formu: *nama* + jméno stupně v dativu + *tutela* + jméno planety v genitivu, která chrání držitele konkrétního mithraistického stupně; [Rom-M-27-005] freska s nápisy²⁷⁰ na jižní stěně mithraea, zobrazující procesí tvořené šesti muži nesoucími dary v podobě zvířat a různých potravin, které budou sloužit jako pokrmy během hostiny.²⁷¹ Na základě *dipinti*,²⁷² které opakovaně zmiňují držitele mithraistického stupně Lev, můžeme tuto fresku identifikovat jako procesí Lvů; [Rom-M-27-006] fresky a nápisy²⁷³ na severní (levé) stěně mithraea, zobrazující procesí osmi postav přinášejících dary k hostině. Doprovodné *dipinti* je opět identifikují jako držitele mithraistického stupně Lev; [Rom-M-27-007] freska hostiny Mithry a Slunce²⁷⁴ na severní stěně, ke které směřuje procesí Lvů. Freska znázorňuje Mithru a Slunce (nebo jejich zástupce, držitele stupňů Otec a Slunceběh) obsluhované dvěma číšníky, z nichž jeden je vyobrazen s havraní hlavou; [Rom-M-27-008] další fresky a nápisy,²⁷⁵ které kromě na jiných stěnách doložených aklamací se slovem *nama* zahrnují rovněž krátké verše v hexametrech poskytující jedinečný vhled do mithraistických představ o světě a roli Mithry v něm. Tyto proklamace, z nichž jen některé jsou dobře čitelné, zahrnují například ty, které se s největší pravděpodobností týkaly Mithrových činů a odkazovaly k některým ikonograficky vyjádřeným scénám z jeho posvátného příběhu: (ř. 4) *Fons concluse petris qui geminos aluisti nectare fratres* („Pramen ve skalách uzavřený, který nakrmil nektarem dvojčata bratry!“)²⁷⁶ nebo (ř. 7) *Hunc quem aur(e)is humeris portavit more iuvenum* („Toho mladého býčka, kterého po svém způsobu na svých zlatých ramenou nesl!“).²⁷⁷ Další proklamace vypovídají o kosmickém řádu nebo činech Mithry, jako například: (ř. 13) *Primus et hic aries astrictius ordine currit* („A zde jako první ve svém pořadí Beran běží!“)²⁷⁸ nebo (r. 9) *Atque perlata humeris t(u)li m(a)xima divum* („A poté, co byla mi svěřena, nesl jsem na svých ramenou největší díla bohů!“).²⁷⁹ Další proklamace s největší pravděpodobností oslavují funkce držitelů některých stupňů, které plnili v životě mithraistických komunit: (ř. 16–17) *Accipe thuricremos pater accipe sancte Leones, / per quos thuradamus per quos consumimur ipsi* („Přijmi, ó svatý Otče, přijmi Lvy pálicí kadidlo, skrze které obětujeme kadidlo, skrze které jsme sami očištěni“).²⁸⁰ Snad největší pozornost pak vyvolal verš, jehož znění bylo Vermaserenem a Van Essenem rekonstruováno v podobě (ř. 14) *Et nos servasti eternali sanguine fuso* („A nás jsi zachránil/spasil prolitím věčné krve!“).²⁸¹ Tento verš měl dokládat soteriologický aspekt tauroktonie a byl kladen do souvislosti s motivy křesťanské eschatologie.²⁸² Problém v tomto případě představuje skutečnost, že tento konkrétní verš byl jen obtížně čitelný a výsledná rekonstrukce, kterou nepotvrdilo poz-

269) CIMRM 480 = Vermaseren & Van Essen 1965: 155–160 = Canciani 2022: č. 202d (s. 176–178).

270) CIMRM 481 = Vermaseren & Van Essen 1965: 160–164 = Canciani 2022: č. 202d (s. 176–178).

271) Vermaseren a Van Essen (1965: 160) tuto hostinu dokonce identifikují jako mithraistickou nápodobu římské oběti nazývané *suovetaurilia* a zahrnující kombinovanou oběť býka, prasete a berana.

272) *Dipinti* mají podobu exklamace *Nama* + vlastní jméno nositele v dativu + *Leoni*, např. *Nama Nicefori Leoni!* („Ať žije Niceforus, Lev!“).

273) CIMRM 482 = Vermaseren & Van Essen 1965: 148–150 = Canciani 2022: č. 202e (s. 178–179).

274) CIMRM 483 = Vermaseren & Van Essen 1965: 150–155 = Canciani 2022: č. 202e (s. 178–179).

275) CIMRM 484–485 = Vermaseren & Van Essen 1965: 180–240 = Betz 1968 = Canciani 2022: č. 202f (s. 179–181) a č. 202g (s. 181–182).

276) Vermaseren & Van Essen 1965: 193–200

277) Vermaseren & Van Essen 1965: 200–202.

278) Vermaseren & Van Essen 1965: 213–217.

279) Vermaseren & Van Essen 1965: 204–205.

280) Vermaseren & Van Essen 1965: 224–232.

281) Vermaseren & Van Essen 1965: 217–221.

282) Vermaseren a Van Essen (1965: 220) například vyjádřili přesvědčení, že „sám Mithra byl býkem a proto se sám usmrtil, aby poskytl věčný život svým následovníkům.“ (*Mithras himself was the bull and therefore killed himself in order to give eternal life to his followers*).

dější revizní čtení,²⁸³ je tak s největší pravděpodobností výsledkem Vermaserenovy imaginace vycházející z jeho představ o teologii Mithrova kultu. Znění všech těchto veršů rekonstruovaných Vermaserenem a nepotvrzených pozdějším výzkumem je tak třeba přijímat s velkou opatrností²⁸⁴ a mírnit vyznění možných teorií o podobě mithraistické náboženské ideologie, které jsou na jejich základě formulovány; [Rom-M-27-009] fragment horní části *hekataionu*²⁸⁵ (výška 0,08 m), tedy vyobrazení bohyně Hekaté se třemi tvářemi; [Rom-M-27-010] mramorový trojúhelník²⁸⁶ (délka strany 0,36 m, tloušťka 0,135 m) s půlkruhovým otvorem uprostřed; [Rom-M-27-011] fragment sošky nahé bohyně Venuše²⁸⁷ (výška 0,095 m); [Rom-M-27-012] terakotový reliéf zobrazující bohyni Niké zabíjející býka²⁸⁸ (rozměry nezjištěné), o kterém Vermaseren uvádí, že patrně nebyl součástí inventáře mithraea; [Rom-M-27-013] fragment kusu mramoru²⁸⁹ (0,07 × 0,06), podle Ferruy pocházející z monumentu zobrazujícího zrození Mithry ze skály; [Rom-M-27-014] podstavec a spodní část sochy giganta s hadíma nohama²⁹⁰ (0,19 × 0,17 m); [Rom-M-27-015] podstavec²⁹¹ (výška 0,42 m, průměr 0,09 m) ze dvou na sobě stojících nádob, pravděpodobně sloužící k vystavení sochy; [Rom-M-27-016] drobné nálezy²⁹² v podobě mramorového moždíře, skleněných střepů, fragmentů keramických nádob a lamp atd.; [Rom-M-27-017] olověná destička s vyobrazením Slunce²⁹³ (0,55 × 0,43 × 0,003 m) s kudrnatými vlasy a sedmi slunečními paprsky kolem hlavy; [Rom-M-27-018] velký džbán (*dolium*) s nápisem²⁹⁴ (výška 0,72 m, průměr 0,56 m) na horním okraji, který je nicméně prakticky nečitelný. Wilhelm Vollgraff navrhl čtení ve formě *Te cauterio i Saturne i Ata[r i] Opi* („Tebe ohněm pálím, přijď Saturne, přijď Atare, přijď Hojnosti!“).²⁹⁵ Podle Vollgraffa tak nádoba sloužila k uchovávaní rozžhavených uhlíků sloužících k tetování zasvěcenců.²⁹⁶ Rudolf Egger toto čtení kritizoval a přišel s alternativním návrhem ve formě *M(arcus) Aur[---pa]t(er) Cauti dat l(ibens) a(nimo)* („Marcus Aur...otec, Cautovi věnoval, s radostí.“).²⁹⁷ Magherita Guarducciová po prozkoumání nálezu dospěla k závěru, že žádné z těchto čtení nelze podpořit, a upustila od předložení vlastní verze;²⁹⁸ [Rom-M-27-019] fragment sochy bohyně Fortuny²⁹⁹ (výška 0,15 m), ze které se zachovala horní část trupu s hlavou. Bohyně třímala ve své levé ruce roh hojnosti (*cornucopia*); [Rom-M-27-020] deska s nápisem³⁰⁰ (0,24 × 0,63 × 0,02 m), která je zasvěcena *Deo Soli Invicto Mithre*. V další části nápisu, bohužel s poškozeným koncem, se nacházelo zdůvodnění daru ve formě *quod saepe numini eius*

283) Panciera 1979: 103 a pozn. ** a obr. 10–13. Za nesporné lze označit pouze závěrečná dvě slova verše *sanguine fuso*.

284) Gordon 1988: 61, pozn. 52.

285) *CIMRM* 486 = Vermaseren & Van Essen 1965: č. 20 (s. 342) a tab. LXXVII, 1.

286) *CIMRM* 487 = Vermaseren & Van Essen 1965: č. 41 (s. 344) a tab. LXXIX, 3.

287) *CIMRM* 488 = Vermaseren & Van Essen 1965: č. 24 (s. 343).

288) *CIMRM* 489 = Vermaseren & Van Essen 1965: č. 45 (s. 346) a obr. LXXIX, 5.

289) *CIMRM* 490 = Vermaseren & Van Essen 1965: č. 25 (s. 343) a tab. LXXVIII, 3.

290) *CIMRM* 491 = Vermaseren & Van Essen 1965: č. 23 (s. 342–343).

291) *CIMRM* 492.

292) *CIMRM* 493.

293) *CIMRM* 494 = Vermaseren & Van Essen 1965: č. 46 (346) a tab. LXXX = Canciani 2022: č. 202i (s. 182).

294) *CIMRM* 495 = *AE* 1956, č. 269 = *AE* 1960, č. 88 = HD018679 = HD019014 = EDR074118 = Canciani 2022: č. 202i (s. 183).

295) Vollgraff 1955.

296) Vollgraffovo čtení vychází z s největší pravděpodobností mylné hypotézy, založené na specifickém čtení Tertullianova *De praescriptione haereticorum* 40, která tvrdí, že součástí iniciace do Mithrova kultu bylo i tetování čel Mithrových zasvěcenců (*signat illic in frontibus milites suos*). Per Beskow (1979) však přítomnost této praxe v Mithrově kultu důkladnou analýzou pramenů zásadním způsobem zpochybňuje. Luc Renaud (2007) pak zpochybnil samotné editorské čtení výše zmíněné pasáže a přesvědčivě zdůvodnil navrženou emendaci, podle které se s největší pravděpodobností v původním Tertullianově textu namísto *in frontibus* („na čelech“) objevovalo *in fontibus* („v pramenech“), a týkala se tak kritiky nelegitimní nápodoby křesťanské křestní praxe. Vollgraffovo čtení tedy bylo, jak se zdá, vedeno mylnou představou o praxi, která nebyla s téměř naprostou jistotou v Mithrově kultu pěstována.

297) Egger 1958.

298) Guarducci 1979b.

299) *CIMRM* 496 = Vermaseren & Van Essen 1965: č. 21 (s. 342) a tab. LXXVII, 2.

300) *CIMRM* 497 = *AE* 1941, č. 78 = Vermaseren & Van Essen 1965: č. 17 (s. 340–341) = HD021303 = EDR073475 = Bastianelli 2015 = Canciani 2022: č. 202k (s. 182).

*exaudito gratias e[gi--]*³⁰¹ („protože božstvu, které mě často vyslyšelo, jsem vzdal díky...“); [Rom-M-27-021] *graffito*³⁰² (velikost plochy 0,57 × 0,67 m, velikost písma 0,06–0,075 m) na vnějším okraji levé stěny výklenku v zadní stěně. Text ve znění *Natus prima luce / duobus Aug(ustis) co(n)s(ulibus) / Severo et Anton(ino) / XII K(alendas) Decem(bres) / dies Saturni / luna XVIII* („Zrozen za úsvitu dvanáctý den před prosincovými kalendami, v době, kdy byli konzuly císařové Septimius Severus a Caracalla, v neděli, osmnáctého dne měsíčního cyklu.“) odkazuje k neděli 20. listopadu 202. Formulace „zrozen za úsvitu“ v tomto případě odkazuje buďto k zasvěcení anonymního pořizovatele tohoto *graffita*, nebo – jak se domnívá Margherita Guarducciová – k Mithrovi, a představuje tak horoskop týkající se doby založení mithraea;³⁰³ [Rom-M-27-022] deska s nápisem³⁰⁴ (0,21 × 0,67 × 0,02 m), zasvěcená *Inv(ictis) II d(omi-nis) Au(gustis)*, zazděná v římské pravého bočního pódia; [Rom-M-27-023] několik mincí³⁰⁵ z různých období, od doby císařů Claudia a Commoda až po minci raženou císařem Valensem (vládl 364–378).

Mithraeum v místech dnešního kostela Santa Prisca fungovalo až do konce 4. nebo počátku 5. století. Způsob jeho zániku zůstává spornou otázkou. Přestože archeologové na základě stavu štukované tauroktonie a fresek argumentovaly ve prospěch teze o cíleném a násilném zničení mithraea a jeho vybavení křesťany,³⁰⁶ jejich poškození je možné vysvětlit alternativním způsobem jako důsledek přirozeného chátrání a stárnutí v době po opuštění těchto prostor.³⁰⁷ V každém případě byla ústřední síň mithraea zaplněna sutí a odpadem a vchod do ní zazděn, a to nejspíše v době, kdy byly tyto podzemní prostory využity jako základy pro stavbu apsidy křesťanské baziliky, která na tomto místě vyrostla v průběhu 5. století.

[Rom-M-28] San Saba, mitreo di [5 E8]

Závěr, že v místech dnešního kostela svatého Saby a ulice *Via Salvator* existovalo mithraeum,³⁰⁸ poprvé formuloval Edoardo Gatti na základě vykopávek provedených v této lokalitě v roce 1925. Ty vedly k odkrytí pozůstatků místnosti v podobě dlouhé chodby s několika výklenky ve stěnách, jejíž podlahu tvořila černobílá mozaika ve formě geometrických tvarů. Gatti svou identifikaci těchto prostor jako mithraea zakládal na nález malého mramorového [Rom-M-28-001] reliéfu s vyobrazením tauroktonie³⁰⁹ (0,2 × 0,25 × 0,06 m), který zobrazuje Mithru, býka, havrana, psa, hada a štíra bez doprovodných světloňošů. Dalším Gattioho podpůrným argumentem hovořícím ve prospěch existence mithraea měla být blízkost kasáren čtvrté kohorty městské hlídky (*statio cohortis IV vigilum*),³¹⁰ přítomnost Mithrova kultu mezi jejími příslušníky však nelze na základě dochovaných nápisů jednoznačně prokázat.³¹¹ Plán místnosti uveřejněný Gattim navíc vzbuzuje značné pochybnosti: hypotetické mithraeum by mělo zcela atypický půdorys a v jeho předpokládané ústřední síni nebyly rovněž objeveny žádné stopy po vyvýšených bočních pódiích.³¹² Bez známé paralely je rovněž nález bazénku

301) Vermaseren v CIMRM navrhuje doplnění nápisu ve formě *e[ti] vota reddere moniniti sunt*. Konečný překlad dedikace by tedy zněl: „...protože božstvu, které je často vyslyšelo, byli povzbuzeni vzdát díky a vyplnit sliby.“

302) CIMRM 498 = AE 1941, č. 77 = AE 1946, č. 85 = Vermaseren & Van Essen 1965: 118 = HD005436 = EDR077498 = Canciani 2022: č. 202c (s. 176).

303) Guarducci 1979c. Viz též detailní astrologický rozbor pozic planet a souhvězdí pozorovatelných v místě dnešního kostela Santa Prisca v uvedeném datu v Pérez Jiménez 2014 (podporující hypotézu Margherity Guarducciové). K tradiční interpretaci, která pokládá *graffito* za připomínku zasvěcení některého nejmenovaného člena zdejší mithraistické komunity, viz Vermaseren & Van Essen 1965: 118–126.

304) CIMRM 499 = Vermaseren & Van Essen 1965: č. 47 (s. 346–347) = EDCS-51000123.

305) CIMRM 500 = Vermaseren & Van Essen 1965: č. 187–210 (s. 352) = Canciani 2022: č. 202m (s. 183).

306) Vermaseren & Van Essen 1965: 129–131, 151, 241–242. Jejich závěry opakují rovněž Sauer 2003: 134–136; Schuddeboom 2016: 240.

307) Ward-Perkins 2011: 194.

308) CIMRM 464 = Gatti 1925: 382–387 = Coarelli 1979: č. 33 = Griffith 1993: 152–154 = Canciani 2022: č. 201 (s. 174).

309) CIMRM 465 = Gatti 1925: 386–387 = Canciani 2022: č. 201a (s. 174). Gatti neuvádí přesné místo nálezu tohoto artefaktu a neposkytuje rovněž jeho obrazovou reprodukci. Podle Cancianiové (2022: 174) se tento monument, který je buďto velmi poškozený nebo dokonce nedokončený, nachází v depozitáři Kapitolských muzeí.

310) Gatti 1925: 387.

311) Griffith 1993: 153–154.

312) Griffith 1993: 153.

se čtyřmi rohovými sloupy, které zřejmě podpíraly dřevěnou stříšku.³¹³ Hypotézu o existenci mithraea nedokládá ani nalezený reliéf s vyobrazením tauroktonie, který s ohledem na své malé rozměry nejspíše neplnil funkci hlavního monumentu situovaného ve výklenku v zadní stěně mithraea. Z těchto důvodů nelze pokládat existenci mithraea v místech dnešního kostela svatého Saby za prokázanou.³¹⁴ Toto hypotetické mithraeum tak může být vyřazeno ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[Rom-M-29] Santa Susanna, mitreo di [5 E2]

Ve svém seznamu římských mithraeí uvádí Filippo Coarelli rovněž hypotetické mithraeum³¹⁵ existující v místech kostela svaté Zuzany poblíž Dioklecianových lázní (*Chiesa di Santa Susanna alle Terme di Diocleziano*). K vyslovení této hypotézy jej vedl nález dnes již ztracené [Rom-M-29-001] desky s nápisem³¹⁶ (rozměry neznámé), objevené v roce 1655 na pozemku villy Mancini poblíž tohoto kostela. Nápis pořídil muž jménem Cornelius Maximus, centurion desáté kohorty pretoriánské gardy, a zasvětil jej *Soli invicto*. Alison Griffithová mylně uvádí, že nápis zmiňuje zasvěcení svatyně,³¹⁷ to ale neodpovídá dochovanému znění nápisu. Použití oslovení rovněž ponechává otevřenou otázku ohledně identity zmíněného božstva: epitet *Sol Invictus* sice mohl být použit v souvislosti s Mithrou, za absence jasně mithraistického kontextu je však tento závěr neopodstatněný.³¹⁸ Desku s nápisem řadím mezi možné, ale sporné mithraistické artefakty. Hypotetické mithraeum v místech dnešního kostela svaté Zuzany pak ve shodě s míněním Griffithové vyřazuji ze seznamu relevantních mithraistických objektů.³¹⁹

[Rom-M-30] Sant'Eusebio e San Vito, mitreo di [5 G4]

Filippo Coarelli uvádí ve svém výčtu římských mithraeí rovněž hypotetické mithraeum,³²⁰ které se mělo nacházet v místech mezi kostely svatého Eusebia a svatých Vita a Modesta v oblasti Esquilinu. Existence toho mithraea je vyvozována na základě nálezu mramorového [Rom-M-30-001] fragmentu svícnu s trojúhelníkovým podstavcem³²¹ (0,64 × 0,285 × 0,29 m), nalezeného v roce 1875.³²² Zachována je spodní část svícnu v podobě trojúhelníkového podstavce s palmovými listy a dřikem ozdobeným motivem akantových listů. Na třech stranách podstavce se nachází nápis *T(itus) Aelius Iustus / Invicto Mithrae / d(onum) d(edit)*. Tento izolovaný nález však nelze spojit s žádnými architektonickými pozůstatky a existenci mithraea tak věrohodně nedokládá.³²³ Hypotetické mithraeum, uvedené Filippem Coarellim, tak může být vyřazeno ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[Rom-M-31] Santuario di Giove Dolicheno, mitreo del [5 D7]

V roce 1935 byly na Aventinu objeveny prostory identifikované na základě zde učiněných nálezů jako *dolichenum*, svatyně Jupiter Dolichena.³²⁴ Ústřední síň svatyně měřila na délku 22,6 m a na šířku 12 m a svým architektonickým plánem odpovídala známým mithraeím.

313) Griffith 1993: 153. Jedinou vágní paralelu by představovala nádrž ve Třílodní svatyni v Ostii (viz [014-Ost-M] výše), její mithraistický status je nicméně krajně nepravděpodobný.

314) Griffith 1993: 154.

315) Coarelli 1979: č. 19.

316) *CIMRM* 379 = *TMM* II, č. 81 (s. 107) = *CIL* VI, č. 728 = Chausson 1995: 684–685 = EDR180315.

317) Griffith 1993: 101.

318) François Chausson (1995: 684–685) zmiňuje možnost, že deska souvisí s fungováním mithraea v Barberiniho paláci, jehož zahrady se rovněž nachází v blízkosti kostela svaté Zuzany, i v tomto případě se však jedná o nijak nepodloženou domněnku.

319) Griffith 1993: 101.

320) Coarelli 1979: č. 7.

321) *CIMRM* 363 = *TMM* II, č. 73 (s. 106) = *CIL* VI, č. 3722 = *CIL* VI.4.2, č. 31037 = EDR121721 = Canciani 2022: č. 163 (s. 143).

322) Lanciani 1875: 248 (č. 34).

323) Griffith 1993: 75.

324) Colini 1935. Viz též *CIMRM* 467 a Canciani 2022: č. 204 (s. 183).

Podlaha byla pokryta černobílou mozaikou končící ve vzdálenosti 1,5 metru od bočních stěn, což poukazuje na možnou existenci bočních pódií. Před vchodem do ústřední síně se nacházel vestibul s velkým výklenkem obloženým mramorovými deskami a vyzdobeným další mozaikou. V prostorách této síně a přilehlých místností bylo nalezeno přes padesát artefaktů, zahrnující sochy, reliéfy, oltáře a nápisy. Jelikož se největší množství ikonografických a nápisných monumentů týkalo kultu Jupitera Dolichena, byly prostory identifikovány právě jako svatyně náležící tomuto božstvu. Kromě vyobrazení Jupitera Dolichena však byly v prostorech *dolichena* nalezeny rovněž sochy a reliéfy zobrazující například Herkula, Silvana, Apollóna, Herma, Artemidu, Venuši a spolu s nimi také několik artefaktů mithraistického charakteru: [Rom-M-31-001] fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie³²⁵ (0,76 × 0,7 m), ze kterého se dochoval vlevo stojící Cautes (bez hlavy), větší část býka a Mithry a pravý horní okraj se skalnatým lemem jeskyně a bustou bohyně Luny s měsíčním srpkem na ramenou. Reliéf nese stopy původních barev; [Rom-M-31-002] fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie³²⁶ (0,42 × 0,75 m). Zachována je z větší části pravé strany reliéfu s vyobrazením Cautopata a *bigy* bohyně Luny v horním rohu, přední část těla býka a část Mithrova trupu, hlavy a pasu; [Rom-M-31-003] malý reliéf s vyobrazením tauroktonie³²⁷ (0,15 × 0,1 m), který kromě Mithry zabíjejícího býka v doprovodu obou světloňošů zobrazoval na dolním pásu také boční scény (patrně tři), které se bohužel v důsledku poškození okraje s výjimkou prostřední scény nedochovaly. Částečně dochovaná scéna ztvárňuje hostinu Mithry a Slunce. V pravé horní části reliéfu je potom viditelná scéna zrození Mithry ze skály; [Rom-M-31-004] fragment desky s nápisem,³²⁸ který je ale pouze obtížně rekonstruovatelný. Jedno z navržených čtení nápisu zní [*De*]o Soli [*In*]vic(to) M[ithrae] / [N]um[ini] S(ancto) et Pr[ae]st(antissimo), což by jej situovalo do kontextu Mithrova kultu. Mezi nálezy z aventinského Dolichena³²⁹ možná patří rovněž [Rom-M-31-005] oltář s nápisem³³⁰ (0,37 × 0,3 × 0,24 m), který *I(ovi) o(plimo) m(aximo) a(eterno) D(olicheno) et / Soli digno pres(tanti)* pořídil propuštěnec Marcus Aurelius Andronicus spolu se svou ženou Tarquilií Marcellou a jejich dětmi. Mithraistický charakter tohoto oltáře a nápisu je nicméně nejistý. Jupiter Dolichenus je na něm sice ztotožněn se Sluncem,³³¹ je však velmi nepravděpodobné, že byl v této souvislosti zároveň pokládán za Mithru. Přestože mithraistický charakter prvních tří uvedených artefaktů je nesporný, jejich nález jednoznačně nedokládá existenci mithraea³³² v místech aventinského chrámu Jupitera Dolichena. Ústřední síň *dolichena* sice měla půdorys podobný běžnému mithraeu, ikonografický a nápisný materiál zasvěcený Jupiteru Dolichenovi však jednoznačně převažuje nad předměty zasvěcenými jiným božstvům. Mnohem pravděpodobnější se tak jeví možnost, že v chrámu Jupitera Dolichena, jehož kult nebyl chápán jako vyhraněně exkluzivní, bylo umožněno pořizovat dedikace i jiným božstvům včetně Mithry.³³³ Hypotetické mithraeum v místech aventinského dolichena tedy řadím mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.

325) *CIMRM* 468 = *CCID* 367 a tab. LXXIX = Colini 1925: č. 18 (s. 152) = Merlat 1951: č. 187 (s. 169) = Canciani 2022: č. 204a (s. 183). *CCID* uvádí chybné číslo monumentu na tabulce: č. 367 zde ve skutečnosti označuje číslo 368 a naopak. Vermaseren v *CIMRM* 468 mylně interpretuje informaci u Pierra Merlata (1951, č. 187 [s. 169]), který hovoří o fragmentech dvou reliéfů, jako nález dvou fragmentů jednoho reliéfu.

326) *CCID* 368 a tab. LXXIX = Colini 1925: č. 19 (s. 152) = Merlat 1951: č. 187 (s. 169) = Canciani 2022: č. 204c (s. 184).

327) *CIMRM* 469 = *CCID* 369 = Colini 1925: č. 20 (s. 153) = Merlat 1951: č. 188 (s. 169–170) = Lavagne 1974a: 486–487 a obr. 3 = Canciani 2022: č. 204b (s. 184).

328) *CIMRM* 470 = *CCID* 370 = *AE* 1940, č. 84 = Merlat 1951: č. 189 (s. 170) = HD020871 = EDR073427 = Canciani 2022: č. 204d (s. 184–185).

329) Oltář byl nalezen na *Via Flaminia* poblíž Augustova mauzolea. Jméno kněze, který na jeho pořízení dohlížel, Gaia Fabia Germana, se ale vyskytuje rovněž na nápisu *CCID* 383, a to ve spojení s výrazem *candidati huius loci*, což je interpretováno jako odkaz na aventinský chrám Jupitera Dolichena. Viz komentář k *CCID* 384.

330) *CIMRM* 471 = *TMM* II, č. 116 (s. 113) = *CIL* VI, č. 212 = *CCID* 384 a tab. LXXXVI = EDR160734.

331) Speidel 1978: 1197.

332) Coarelli 1979: č. 35.

333) Griffith 1993: 143.

[Rom-M-32] San Vitale, mitreo di [5 E3]

Koncem 16. století byly na vinici patřící muži jménem Oratio Muti v blízkosti kostela *San Vitale* nalezeny dva artefakty, které s největší pravděpodobností zobrazovaly mithraistickou bytost se lví hlavou. Flaminio Vacca, který je původním zdrojem informací o těchto monumentech, udává, že se jednalo o [Rom-M-32-001] sochu³³⁴ bytosti, která „měla hlavu lva a zbytek v podobě lidského těla: Pod nohama měla glóbus, z něhož vyrůstal had, který obkroužil celou modlu a pak jí přes hlavu vstoupil do úst. Ruce držela přitištěné k hrudi a v každé z nich třímala klíč. Na ramenou měla čtyři křídla, dvě směřující k nebi a zbývající dvě skloněná k zemi.“³³⁵ Socha byla vysoká 5 dlaní (*alto da 5 palmi*), tedy přibližně 1,5 m, a byla nalezena „stojící na podstavci v prázdné místnosti se zazděnými dveřmi, mající kolem sebe mnoho terakotových lamp se zobáčky směřujícími směrem k modle“.³³⁶ Socha je dnes pokládána za ztracenou. Hodnověrnost jediné kresby tohoto monumentu, snad pocházející z pera Pietra Santiho Bartoliho, italského rytce a malíře ze 17. století,³³⁷ nelze tudíž ověřit. Společně s předchozím monumentem³³⁸ byl rovněž objeven [Rom-M-32-002] reliéf s vyobrazením bytosti se lví hlavou³³⁹ (0,75 × 0,65 m), který zobrazuje lidskou postavu se lví hlavou, nahou až po boky a nohy oděné do kalhot, držící v natažených rukou hořící pochodně. Z úst bytosti vychází poryv větru a směřuje k hořícímu oltáři po jejím pravém boku (levém z pohledu pozorovatele). Na ramenou bytosti se nachází čtyři křídla, přičemž každý pár míří opačným směrem, kolem každého křídla se vine had.

Závěr, že se v tomto případě jednalo o nálezy z mithraea³⁴⁰ situovaného v místech dnešního kostela *San Vitale*, vyslovil již Franz Cumont. Později se tento hypotetický objekt objevuje jak ve Vermaserenově korpusu, tak v Coarelliho³⁴¹ seznamu římských mithraeí. Vzhledem ke skutečnosti, že popis nálezu místnosti, ve které byly oba monumenty nalezeny, je značně nespécifický, řadím hypotetické mithraeum z míst dnešního kostela *San Vitale* mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.³⁴² Co se týče obou monumentů, na základě jejich podobnosti s dalšími vyobrazeními mithraistické bytosti se lví hlavou akceptuji reliéf jako mithraistický monument a sochu jako pravděpodobně mithraistický, ale ne zcela jednoznačně potvrzený artefakt (neboť Vaccův popis nelze po ztrátě této sochy již nijak ověřit).

334) *CIMRM* 382 = *TMM* II, č. 10a (s. 196–197) a obr. 21 = B 21 = Canciani 2022: č. 173a (s. 149).

335) Vacca 1594 [1704]: hlava 116 (s. 20): „[I]l quale aveva la testa di leone, e il resto come un corpo umano: aveva sotto li piedi una palla dove nasceva un serpe, il quale cerchiava tutto l'Idolo, e poi con la testa gli entrava in bocca, si teneva le mani sopra il petto; in ciascuna teneva una chiave; ed aveva quattro ale attaccate agli omeri, due volte verso il Cielo, e l'altre chinate verso la terra.“

336) Vacca 1594 [1704]: hlava 116 (s. 20): „[I]l quale stava in piedi sopra un piedistallo in una stanza vuota con la porta rimurata, ed aveva molti lucernini di terracotta intorno, che circondavano col becco verso l'Idolo“. Někteří badatelé uvádějí (Cumont 1896: 190; Griffith 1993: 90), že místnost měla klenutý strop, u Vaccy se však tato informace nenachází. Původcem tohoto omylu je patrně De Montfaucon (1719: 369).

337) Montfaucon 1719: tab. CCXV.1. Montfaucon (1719: 369) výslovně uvádí, že tuto rytinu našel v Bartoliho kresbách a že někteří lidé říkají, že je obrazem monumentu nalezeného na konci 16. století na vinici Orazia Mutiho, kterou popisuje Vacca: „J'ai vu dans les papiers de Pietro Sancto Bartoli, fameux graveur Romain, qui mourut il y a environ dixsept ou dixhuit ans, une figure semblable, qu'il avoit apparemment dessinée sur quelque monument Romain. Quelqu'un dit qu'il l'avoit faite sur le récit de Flaminus Vacca, dont il avoit le manuscrit, mais quand même il diroit vrai, cela importe peu; la description de Vacca étant si détaillée qu'il est aisé de le peindre d'après son discours sans crainte de se méprendre.“ („V dokumentech Pietra Sancto Bartoliho, slavného římského rytce, který zemřel asi před sedmnácti nebo osmnácti lety, jsem viděl podobnou postavu, kterou zřejmě nakreslil podle některého římského monumentu. Někteří říkají, že ho vytvořil na základě popisu u Flaminia Vaccy, jehož rukopis měl k dispozici, ale i kdyby měli pravdu, tak na tom příliš nezáleží; Vaccův popis je tak podrobný, že je snadné malovat podle něj bez obav z nepochopení.“)

338) Vacca 1594 [1704]: hlava 117 (s. 20).

339) *CIMRM* 383 = Montfaucon 1719: tab. CCXV.2 (imaginární vyobrazení této postavy z pera Pietra Santiho Bartoliho z profilu) = *TMM* II, č. 10b (s. 196–197) a obr. 22 = Rossetti 2004 = B 40 = Canciani 2022: č. 173b (s. 149). Obrazová reprodukce tohoto monumentu, který se v současné době nachází zazděný v zahradách *Palazzo Colonna*, viz Pettazzoni 1949: tab. I.2; Merkelbach 1984: obr. 51; Rossetti 2004: 374, obr. 1.

340) *CIMRM* 381 = *TMM* II, č. 10 (s. 196) = Coarelli 1979: č. 14 = Griffith 1993: 90–91 = Canciani 2022: č. 173 (s. 148–149).

341) Coarelli (1979: 71–72) se nicméně dopouští obtížně pochopitelné chyby, kdy reliéf s vyobrazením bytosti se lví hlavou (*CIMRM* 383) řadí mezi nálezy z mithraea v Sarápidově chrámu (Coarelli 1979: č. 12).

342) Viz též Griffith 1993: 191.

[Rom-M-33] Tempio di Sarapide, mitreo del [5 E4]

Johannis Vignoli v roce 1705 zmiňuje mithraistický monument, který byl nalezen poblíž *Torre Mesa* (i. e. *Torris Maecenatiana*) a v jeho době vystaven v *Palazzo Colonna*.³⁴³ Jedná se o [Rom-M-33-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem³⁴⁴ (0,59 × 2,05 m), který posléze vešel do sbírek rodiny Torloniů. Tyto sbírky jsou dodnes nepřístupné a reliéf tak nemohl na základě autopsie prozkoumat ani Franz Cumont, ani Maarten J. Vermaseren. Jediné dostupné fotografie tohoto monumentu se tak nachází v obrazové příloze katalogu *Museo Torlonia*, publikovaném v roce 1883 Carlem Lodovicem Viscontim,³⁴⁵ a ve Vermaserenově monografii věnované monumentu Ottaviana Zena.³⁴⁶ Reliéf zobrazuje Mithru, který v jeskyni zabíjí býka, jehož ocas se proměňuje v obilné klasy. Pes, had a štír se nacházejí na obvyklých místech a v obvyklých pozicích. Napravo stojí Cautopates se zkříženými nohama před skálou, po které se vzhůru plazí had. Za ním je zobrazen pasoucí se býk. Vlevo je ztvárněn stojící Cautates v oděvu východního stylu se zkříženými nohama, u kterých se nachází štír se vztyčeným ocasem. Nad Cautovou hlavou je zobrazen *pegasus*. Vlevo od havrana, který sedí na Mithrově plášti, sedí další obtížně identifikovatelný pták. V příslušných rozích se vyskytují busty Slunce s paprscitou čelenkou a Luny v měsíčním srpku. Na samotné ploše reliéfu a na jeho spodním okraji jsou vytesány dva nápisy, které pořídil Lucius Aurelius Severus. První z nich je zasvěcen *Soli Invicto* a zmiňuje, že součástí dedikace reliéfu byl i dar podstavce (*cum paremboli / et ypobasi*).³⁴⁷ Druhý z nápisů na dolním okraji reliéfu je zasvěcen *Soli Invicto Mithrae* a zmiňuje, že byl zasvěcen za dohledu mithraistického Otce Lucia Domitia Marcellina.³⁴⁸ Pořízení monumentu je datovatelné do poslední čtvrtiny 2. století, neboť stejné osoby, Lucius Aurelius Severus a Otec Lucius Domitius Marcellinus, jsou známé z dalšího nápisu z Říma, který byl pořízen v roce 181.³⁴⁹

Místo nazývané v období renesance jako *Torre Mesa* bylo po dlouhou dobu pokládáno za lokalitu, kde se nacházel chrám boha Slunce vybudovaný císařem Aurelianem. Maria Santangelová však přesvědčivě prokázala, že chrám Slunce se nacházel v místech dnešního kostela *San Silvestro in Capite*, a *Torre Mesa* musí být totožné s pozůstatky Sarápidova chrámu na Quirinalu.³⁵⁰ Možnou existenci mithraea v těchto místech zmiňoval Lanciani, pokládal ji však za smyšlenku šířenou Pirrem Ligoriem.³⁵¹ Filippo Coarelli jej ve svém výčtu římských mithraeí uvádí, i když do něj chybně situuje rovněž nález reliéfu s vyobrazením mithraistické bytosti se lví hlavou,³⁵² který byl prokazatelně nalezen na jiném místě. Existenci mithraea v rozlehlém komplexu budov Sarápidova chrámu nelze s konečnou platností vyloučit. Ve prospěch této hypotézy hovoří zejména velké rozměry nalezeného reliéfu a jeho váha (odhadem kolem 600 až 700 kg), které prakticky vylučují, že byl nalezen daleko od místa svého původního umístění. Jelikož jsou přesné nálezové okolnosti tohoto artefaktu neznámé a nemůže být spojen s žádnými architektonickými pozůstatky, řadím hypotetické mithraeum ze Sarápidova chrámu mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.

[Rom-M-34] Terme di Caracalla, mitreo delle [5 E7]

V roce 1912 bylo během vykopávek v místech Caracallových lázní objeveno mithraeum,³⁵³ které se nacházelo v severovýchodní části lázeňského komplexu v podzemních servisních místnostech v blízkosti vodního mlýna. Mithraeum vykazuje typický obdélníkový půdorys se

343) Vignoli 1705: 174.

344) *CIMRM* 408/409a–b = *TMM* II, č. 8 (s. 195) a obr. 20 = Visconti 1883: č. 191 (s. 111–112) = Canciani 2022: č. 184 (s. 159–160).

345) Anonym 1884: tab. XLVIII.3.

346) Vermaseren 1978: tab. XXIX.

347) *CIMRM* 409a = *TMM* II, č. 30 (s. 99) = *CIL* VI, č. 726.

348) *CIMRM* 409b = *TMM* II, č. 30 (s. 99) = *CIL* VI, č. 726.

349) Viz [Rom-086] níže.

350) Santangelo 1941: 154–177. Nejnovější poznatky o Sarápidově chrámu, viz Capanna 2021.

351) Lanciani 1907: 197–198.

352) Viz [Rom-M-32-002] výše.

353) *CIMRM* 457 = Ghislanzoni 1912: 317–322 = Coarelli 1979: č. 32 = Griffith 1993: 144–148 = Canciani 2022: č. 199 (s. 172).

dvěma dosud dochovanými pódii běžícími kolem bočních stěn. Se svými rozměry (23 × 9,7 m) patří mezi největší doposud objevené mithraistické svatyně. Středová ulička (šířka 4,65 m) byla vydlážděna černobílou podlažní mozaikou. Boční pódia (vysoká 1 m a široká 2,17 m) byla opatřena třemi sloupy z cihel na každé straně, které podpíraly klenutý strop místnosti. V zadní stěně místnosti se nacházel klenutý výklenek (výška 1,3 m, šířka 3,56 m), na který se dalo vystoupit po obou stranách po čtyřech schodech vedoucích z pódii. Ve středové ose uličky se nacházely čtyři jámy: kruhová u vchodu (zakrytá kamenným víkem), větší čtvercová uprostřed (hloubka 1,3 m) a dvě další směrem k výklenku. Největší pozornost vyvolala středová jáma, která pokračovala podpodlažní štolou vedoucí pod pravým pódium a ústila do vedlejší místnosti.³⁵⁴ Její účel zůstává neznámý. V dřívějším bádání byla tato jáma interpretována jako *fossa sanguinis* sloužící k provádění *taurobolia*,³⁵⁵ tato interpretace však byla založena na mylné představě, že tento rituál byl součástí nejenom kultu bohyně Velké Matky a Attida, ale i Mithrova kultu.³⁵⁶

Z nálezů učiněných v prostorách mithraea je možné zmínit: [Rom-M-34-001] fragment reliéfu s vyobrazením Slunce.³⁵⁷ Viditelné jsou pouze vlasy obklopené sedmi slunečními paprsky vytvořenými pomocí průřezů v desce reliéfu a napřažená dlaň pravé ruky. Nalevo od busty Slunce se nachází busta bohyně Luny; [Rom-M-34-002] fragmentárně dochovaná freska s vyobrazením Mithry³⁵⁸ (1,8 × 1,1 m), situovaná v klenutém výklenku nad pravým pódium. V levé ruce bůh třímá glóbus nebo sluneční disk; [Rom-M-34-003] socha Venuše vystupující z moře³⁵⁹ (*Anadyomené*), nalezená v jedné z místností v těsné blízkosti mithraea; [Rom-M-34-004] drobné fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie³⁶⁰ (koleno pravé zadní nohy býka, část hada a psa atd.); [Rom-M-34-005] tři fragmenty nhrubo opracovaného kamene³⁶¹ (výška 0,45 m, průměr v základně 0,16 m), nejspíše symbolicky reprezentující zrození Mithry ze skály; [Rom-M-34-006] malý mramorový *cippus* s nápisem³⁶² (0,33 × 0,18 × 0,21 m), nalezený v předsíni mithraea. Oba boky nesou vyobrazení obětní misky (*patera*), na lící a rubové straně se nacházejí nápisy v řečtině: a) εἶς Ζεὺς / [[Σάραπις]]³⁶³ / Ἥλιος / κοσμοκράτωρ / ἀνείκτης („Jeden jest Zeus, Mitras, Slunce, vládce světa, neporazitelný“); b) Διὶ Ἥλιῳ / Μεγάλῳ / Σαράπιδι / σωτήρι / πλουτοδότῃ / ἐπικόφῳ / εὐργετῇ / ἀνείκτηῳ / Μίθρα / χαριστήριον („Diovi Slunci Velikému, Sarápidovi Zachránči, Dárci bohatství, Naslouchajícímu, Dobročinnému, Neporazitelnému Mithrovi, s díkuvzdáním.“). Kromě těchto nálezů, které zařadil Vermaseren do svého korpusu, byly nalezeny rovněž [Rom-M-34-007] dva další podstavce pro sochy.³⁶⁴

[Rom-M-35] Terme di Tito, mitreo delle [5 E5]

Hypotézu o existenci mithraea³⁶⁵ v místech Titových lázní, které se nacházely v blízkosti Římského kolosea, představil v roce 1895 Rodolfo Lanciani.³⁶⁶ Ve své studii Lanciani popojil informace o objevu komplexu několika místností zřejmě tvořících součást rozsáhlejšího kryptoportika, které byly objeveny v roce 1668,³⁶⁷ s nálezem [Rom-M-35-001] nástěnné fresky s neobvyklým vyobrazením tauroktonie,³⁶⁸ známé pouze na základě nákrešů v několika

354) Fotografie této jámy a štol, viz Cosi 1979: tab. XXVII–XXIX.

355) Parpagliolo 1914: 58.

356) Přehledné shrnutí argumentů v neprospěch provádění *taurobolia* v Mithrově kultu, viz Cosi 1979: 933–941.

357) *CIMRM* 458 = Parpagliolo 1914: 58 a obr. XIV = Canciani 2022: č. 199g (s. 174).

358) *CIMRM* 459 = Ghislanzoni 1912: 322 = Parpagliolo 1914: 58–59 a obr. XV = Canciani 2022: č. 199a (s. 173).

359) *CIMRM* 460 = Ghislanzoni 1912: č. 5 (324–325 a obr. 12) = Parpagliolo 1914: 58 a obr. XII = Canciani 2022: č. 199h (s. 174).

360) *CIMRM* 461 = Ghislanzoni 1912: 320–322 a pozn. 2 = Canciani 2022: č. 199b (s. 173).

361) *CIMRM* 462 = Ghislanzoni 1912: č. 2 (s. 323) = Canciani 2022: č. 199c (s. 173).

362) *CIMRM* 463 = *AE* 1913, č. 188 = Ghislanzoni 1912: č. 1 (s. 322–323) = Parpagliolo 1914: 58 a obr. XIII = *IGUR* I, č. 194 = Canciani 2022: č. 199d (s. 173).

363) Sarápidovo jméno bylo na tomto místě přepsáno na Μίτρας.

364) Ghislanzoni 1912: č. 3 (s. 323–324) = Canciani 2022: č. 199e (s. 173); Ghislanzoni 1912: č. 5 (s. 324) = Canciani 2022: č. 199f.

365) Coarelli 1979: č. 4 = Griffith 1993: 63–66.

366) Lanciani 1895: 175–176.

367) Bartoli 1783: 13–14 a tab. I.

368) *CIMRM* 337 = Canciani 2022: č. 159 (s. 141).

kodexech.³⁶⁹ Freska zobrazuje Mithru zabíjecího býka, který je netradičně vyobrazen jako mořské zvíře. Býk se vzpíná na zadních nohou, s předními nohama ve vzduchu. Mithra má namísto obvyklé fryžské čapky na hlavě diadém, nimbus a členku se slunečními paprsky. Z obvyklých zvířat je zobrazen pouze had, který se nezvykle plazí směrem doleva k zadním nohám býka. Vlevo od Mithry a býka stojí nahý Cautes se zkříženýma nohama a fryžskou čapkou na hlavě, oděný pouze do dlouhého pláště. Na druhé straně je vyobrazena nahá postava s dlouhými vlasy a vousy ležící na zemi, představující nejspíše Oceana, jenž v levé ruce drží přes rameno opřené veslo a pravou rukou vylévá nádobu s vodou. V pravém horním rohu nad Oceanem je v oblacích zobrazen bůh Slunce s paprscitou členkou na hlavě, jedoucí na čtyřspřeží. Božstvo pozvedává obě ruce vzhůru, v levici třímá glóbus. Nad jeho vlajícím pláštěm je zobrazen černý pták, nejspíše havran.

Filippo Coarelli Lancianiho argumentaci akceptoval a zařadil hypotetické mithraeum situované do prostor Titových lázní do svého seznamu římských mithraeí.³⁷⁰ Navíc mezi nálezy z tohoto mithraea zařadil rovněž [Rom-M-35-002] fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie a nápisem³⁷¹ (0,27 × 0,24 × 0,08 m), který byl nalezen v blízkosti kostela *San Pietro in Vincoli*. Zachovala se pouze levá dolní část reliéfu s vyobrazením zadní nohy býka, která je tlačena k zemi Mithrovým chodidlem, štír, část hada a spodní část těla světlohoše. Na dolním okraji fragmentu se nachází nápis nejspíše rekonstruovatelný v podobě *D(eo) S(oli) I(nvicto) Tib(erius)*. Coarelli nicméně nijak nezduvodňuje, jak tento fragment souvisí s hypotetickým mithraeem v Titových lázních. Samotná existence tohoto mithraea tedy zůstává sporná. Dochované informace o podobě kryptoportika, objeveného v roce 1668, neumožňují identifikaci prostor, které by po architektonické stránce věrohodně odpovídaly mithraeu.³⁷² Existence mithraea je tak vyvozována především na základě fresky s vyobrazením tauroktonie, ta se však do dnešních dnů nedochovala a existují určité pochybnosti o autenticitě zobrazené scény, která vykazuje velké množství odlišností od standardní mithraistické ikonografie.³⁷³ Přestože můžeme s největší pravděpodobností konstatovat, že nákras pocházející od Francesca Bartolii reprodukuje skutečný antický monument, jeho přesná podoba a funkce zůstávají neznámé.³⁷⁴ Další fresky nalezené ve stejných místech, zahrnující například vyobrazení Herculových úkolů, Aenea opouštějícího Didonu a nilotické scenerie, naznačují, že výzdoba nalezených prostor mohla být motivována estetickými zájmy majitele a upravený tauroktonní motiv zde mohl být využit mimo své obvyklé kultické prostředí. Hypotetické mithraeum v místech Titových lázní proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.³⁷⁵

[Rom-M-36] Via della Conciliazione, mitreo della [5 B3]

Filippo Coarelli uvádí ve svém seznamu římských mithraeí rovněž hypotetické mithraeum,³⁷⁶ které se mělo nacházet v místech dnešní *Via della Conciliazione*. Jeho existenci vyvozuje z objevu dnes ztraceného [Rom-M-36-001] fragmentu s vyobrazením tauroktonie³⁷⁷ (0,35 × 0,30 × 0,12 m) z řeckého mramoru, který byl nalezen v roce 1891 během hloubení kanalizace v jedné z ulic bývalého *Borgo Vecchio*. Z reliéfu se zachovala pouze jeho spodní část zachycující větší část těl býka, Mithry a vlevo stojícího Cauta. Jelikož nelze nález tohoto fragmentu spojit

369) Za nejdůležitější obrazovou reprodukcí této fresky je pokládán akvarel získaný Richardem Tophamem, který je součástí jednoho z kodexů věnovaných Eton College, viz <<https://catalogue.etoncollege.com/home>>, záznam ECL-Bn.5:19–2013. Soudí se, že jde o malbu pořízenou Francescem Bartolím, synem Pietra Santiho Bartoliiho. Obrazová reprodukce hypotetické tauroktonie z Titových lázní, založená na Tophamově akvarelu, je dostupná například v Turnbull 1740: 175–176 a tab. 9.

370) Coarelli 1979: č. 4.

371) *CIMRM* 364/365 = *TMM* II, č. 19bis (s. 480) a *TMM* II, č. 76b (s. 468) = Ricci 1891: č. 6 (s. 205) = *CIL* VI.4.2, č. 31050 = *EDCS*-18600614 = Canciani 2022: č. 160 (s. 141–142).

372) Na nákrasu u Bartoliiho (1783: tab. I) nemá například žádná místnost obdélníkový charakter (viz Schuddeboom 2016: 241). Bartoli rovněž nezmiňuje přítomnost pódíí, za normálních okolností zcela charakteristického prvku standardního mithraea.

373) Viz diskuse v Ashby 1914: 19.

374) Ashby 1914: 3–4.

375) Viz též Schuddeboom 2016: 241–241. Griffithová (1993: 63–66) naopak pokládá existenci tohoto mithraea za dostatečně doloženou a řadí jej mezi potvrzené mithraistické objekty.

376) Coarelli 1979: č. 39.

377) *CIMRM* 456 = Visconti 1891: 296 = *TMM* II, č. 24 (s. 208) = Canciani 2022: č. 208 (s. 186).

s žádnými architektonickými pozůstatky, je možné toto hypotetické mithraeum vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických objektů.³⁷⁸

[Rom-M-37-01] [Rom-M-37-02] Via Giovanni Lanza, mitreo della [5 F4]

V roce 1883 bylo objeveno malé [Rom-M-37-01] mithraeum³⁷⁹ (mithraeum I) ve sklepeních rozlehlého domu z konstantinovského období na dnešní ulici *Via Giovanni Lanza* (dřívější ulici *Via dello Statuto*) v blízkosti kostela *San Martino ai Monti*. Mithraeum bylo přístupné pouze ze zahrady domu po dvou schodištích o devíti a sedmi schodech.³⁸⁰ Vchod byl situován nalevo od stavby nevelkého *isea*, které se rovněž nacházelo v zahradě a ve kterém bylo, kromě sochy bohyně Ísidy v životní velikosti a dalších předmětů, nalezeno rovněž šestnáct dalších sošek různých mužských i ženských božstev.³⁸¹ Ústřední síň mithraea (3,7 × 2,43 m) nebyla opatřena obvyklými pódii. Na levé stěně ústřední síně se nacházel malý [Rom-M-37-01-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie³⁸² (0,325 × 0,44 × 0,03–0,08 m), usazený na polici spočívající na dvou nosnících. Reliéf zobrazuje tauroktonii obvyklým způsobem, ale bez přítomnosti světloňů. Zajímavým detailem je pohled bohyně Lony v pravém horním rohu, který je směřován dolů. Na levé stěně se rovněž nacházely čtyři malé výklenky, patrně sloužící k umístění uvnitř nalezených keramických lamp. Na zemi pod tauroktonním reliéfem byl umístěn provizorní oltář z fragmentu sloupu a na něm položené korintské hlavice. V chodbě na odpočívadle mezi schodišti se nacházely po obou stranách výklenky, ve kterých byly postaveny sošky světloňů: [Rom-M-37-01-002] soška Cautopata³⁸³ (0,34 × 0,16 m) se zkříženýma nohama, s odlomenou pravou rukou a většinou pochodně. Na podstavci se nachází pahýl stromu; [Rom-M-37-01-003] soška Cautopata³⁸⁴ (0,25 × 0,11 m) se zkříženýma nohama a bez hlavy. Na podstavci vlevo od světloňe se nachází pahýl stromu, vpravo sedící sova. Vzhledem k odlišné dataci obou sošek je jasné, že původně nešlo o párové artefakty.³⁸⁵

K těmto nálezům prokazatelně učiněným v prostorách mithraea bývá někdy řazen rovněž válcovitý [Rom-M-37-01-004] oltář s nápisem³⁸⁶ (rozměry neznámé), ozdobený býčími hlavami a girlandou, který se nacházel v nedalekém kostele *San Martino ai Monti*. Oltář, známý pouze z Liguriovy kresby a dnes pokládán za ztracený, pořídil muž senátorského původu jménem Flavius Septimius Zosimus, *sacerdus* (sic!) *dei Brontontis / et Aecatea*, a věnoval jej *Deo Soli Invicto Mitrhe* (sic!). Nápis rovněž zmiňoval výstavbu „jeskyně“. Blízkost místa výskytu tohoto oltáře a sklepení, kde se nachází mithraeum, vedla Manfreda Clausse k přiřazení tohoto oltáře k jeho inventáři.³⁸⁷ Této skutečnosti však nic nenasvědčuje, neboť oltář v kostele *San Martino ai Monti* rozhodně nebyl nalezen *in situ*. Oltář proto nekladu do přímé spojitosti s fungováním prvního mithraea. Mithraeum v ulici Giovanniho Lanzy je svým provedením netypické a rozhodně nemohlo sloužit jako standardní „jeskyně“. Využití prostory mají spíše charakter soukromé svatyně³⁸⁸ z doby pohanské reakce, čemuž napovídá kromě jeho malých rozměrů a datace domu³⁸⁹ rovněž *ad hoc* použití artefaktů pocházejících z předchozích

378) Griffith 1993: 162.

379) *CIMRM* 356 = Visconti 1885 = *TMM* II, č. 15 (s. 199–200) a obr. 25 = Coarelli 1979: č. 5 = Griffith 1993: 67–71 = Gallo 1979a = Canciani 2022: č. 162 (s. 142).

380) Viz plán mithraea ve Visconti 1885: tab. III a V.

381) Ensoli Vittozzi 1993. Ve starší literatuře je tato stavba interpretována jako zahradní *lavarium*. Argumenty ve prospěch identifikace této stavby jako *isea*, viz Ensoli Vittozzi 1993: 236.

382) *CIMRM* 357 = Canciani 2022: č. 162a (s. 142–143).

383) *CIMRM* 358 = Canciani 2022: č. 162b (s. 143).

384) *CIMRM* 359 = Canciani 2002: č. 162c (s. 163).

385) Na základě stylistických kritérií je reliéf s vyobrazením tauroktonie datován do konce 2. nebo počátku 3. století, první ze soch světloňů do pozdního 2. století, druhá do počátku 3. století, viz Schuddeboom 2016: 236.

386) *CIMRM* 360 = *TMM* II, č. 61 (s. 104) = *CIL* VI, č. 733 = *AE* 1999, č. 24 = EDR161573 = Canciani 2022: č. 210 (s. 189).

387) Clauss 1992: 26.

388) Ensoli Vittozziová (1993: 236–237) dokonce tvrdí, že umístění *isea* a mithraea není náhodné, ale reflektuje náboženské potřeby rodiny, která dům vlastnila, kdy je čistě mužský Mithrův kult doplněn o prostor k uctívání ženské bohyně, který mohl sloužit potřebám ženských obyvatel domu.

389) Datace prostor domu představuje komplikovanou otázku, neboť se v těchto místech prolíná více archeologických kontextů (Griffith 1993: 69–70). K instalaci mithraea však s největší pravděpodobností došlo až v konstantinovském období.

období.³⁹⁰ Mithraeum samotné s největší pravděpodobností fungovalo až od druhé poloviny 4. století, s možným přesahem do prvních desetiletí 5. století. Charakter a stav nálezu pak podporuje scénář opuštění prostor, neboť zde nebyly nalezeny žádné stopy násilného ničení vybavení mithraea.

Filippo Coarelli vyslovil na základě nálezu [Rom-M-37-02-001] reliéfu s vyobrazením tauroktonie³⁹¹ (0,88 × 1,2 m), nalezeného na Esquilinu poblíž kostela *Santa Lucia in Selci*, který se nachází nedaleko místa prvního mithraea na ulici Giovanniho Lanzy, hypotézu o existenci ještě jednoho dalšího [Rom-M-37-02] mithraea (mithraeum II) v této oblasti.³⁹² Reliéf zobrazuje standardní tauroktonní motiv s obvyklými aktéry, ale s několika zajímavými detaily. Nalevo od Mithrovy hlavy se nacházejí čtyři hvězdy, minimálně jedna další se pak objevuje i napravo (reliéf je v tomto místě rekonstruován, současných sedm hvězd je pravděpodobným, ale nepotvrzeným celkovým počtem). Na vrcholku jeskyně, ve které se usmrcení býka odehrává, je sedm stromů v řadě a mezi nimi šest oltářů s hořícím ohněm. U vchodu do jeskyně, pod hadem, je potom vidět sedm oltářů s hořícím ohněm, z nichž krajní jsou na rozdíl od ostatních kulaté. Oba zobrazení světloňosi drží své pochodně směrem dolů, velká část pravého okraje je nicméně novodobou rekonstrukcí, v tomto případě zjevně chybně provedenou. Rekonstruována je i oháňka býka, která končí ve třech obilných klasech. Jelikož Coarelli nezdůvodňuje svou hypotézu žádným přesvědčivým argumentem, řadím hypotetické druhé mithraeum situované do okolí ulice Giovanniho Lanzy mezi možné, ale sporné mithraistické objekty. Vzhledem k velikosti a váze výše uvedeného tauroktonního reliéfu je nicméně pravděpodobné, že pocházel z místa blízkého lokalitě, ve které byl později nalezen.

[Rom-M-38] Via Giuseppe Luigi Passalacqua, mitreo della [5 H5]

V roce 1928 bylo během stavebních prací v místech dnešní ulice *Via Giuseppe Luigi Passalacqua* a *Via Statilia* poblíž *Porta Maggiore* patrně objeveno dnes již neexistující mithraeum.³⁹³ Po skončení vykopávek upadl tento nález na více jak šedesát let v zapomnění a nebyl po tuto dobu publikován. Toto mithraeum tak nefiguruje ani ve Vermaserenových *CIMRM* ani v *Cultores Mithrae* Manfreda Clause. O znovuobjevení informací o tomto nálezu a jeho opožděnou publikaci se postarala až Gloria Bellelliová, která v archivu *La Soprintendenza Speciale Archeologia, Belle Arti e Paesaggio di Roma* nalezla čtyři stránky shrnujících poznámek a nákrešů z archeologických vykopávek ze 20. let 20. století. Předpokládané mithraeum se nacházelo v pozůstatcích jedné z antických budov a mělo podobu malé místnosti obdélníkového půdorysu (5,95 × 3,75 m) s původně klenutým stropem, v době nálezu již téměř zcela zborceným. Mithraeum mělo netradičně pouze jedno pódium podél pravé stěny. Na zadní stěně ústřední síň byla rozpoznatelná [Rom-M-38-001] freska s vyobrazením Cautopata³⁹⁴ a možné stopy zobrazení druhého ze světloňošů,³⁹⁵ středová část, kde by se za normálních okolností měla nacházet tauroktonie, však byla prázdná. Předstředí byla vyplněna hromadami suti, které bránily vstupu do ústřední síně. V sutinách byly objeveny [Rom-M-38-002] fragmenty velkého glazovaného kráteru³⁹⁶ s reliéfními dekoracemi zobrazujícími Herkulovy zkoušky. Tento kráter vykazuje typologické a motivické podobnosti s kráterem nalezeným v mithraeu *Crypta Balbi*.³⁹⁷ Mezi další nálezy potom patří keramické lampy ozdobené monogramem chí-ró, které byly v oblibě na konci 4. a na počátku 5. století, což dobu fungování mithraea zřejmě ohraničuje rokem 390 a vydáním Theodosiových dekretů.

Po kritickém přehlednutí dostupných informací a učiněných nálezů řadím tohoto mithraeum mezi možné, ale sporné mithraistické objekty. Zprávy o jeho objevu jsou velmi kusé³⁹⁸ a svědčí o netypickém provedení ústřední síně vybavené pouze jedním pódium.

390) Schuddeboom 2016: 236.

391) *CIMRM* 368 = *TMM* II, č. 13 (s. 199) a obr. č. 23 = Canciani 2022: č. 161 (s. 142).

392) Coarelli 1979: 71.

393) Bellelli & Messineo 1994 = Canciani 2022: č. 169 (s. 147).

394) Bellelli & Messineo 1994: 73 = Canciani 2022: č. 169a (s. 147).

395) Bellelli & Messineo 1994: 73.

396) Bellelli & Messineo 1994: 78–82; viz též Martini 2015: 67–68 a obr. 19–20 = Canciani 2022: č. 169b (s. 147).

397) Viz [Rom-M-09-006] výše.

398) Podezřele působí i skutečnost, že tento nález zůstal utajen pátrání Maartena J. Vermaserena, který v Římě pobýval v letech 1948–1949 a věnoval se přípravě materiálů pro vydání prvního svazku *CIMRM*.

obrazením světlohoše již neexistuje a k dispozici není ani žádná její obrazová reprodukce. Identifikace odkrytých prostor jako mithraea tak z velké části spočívá na typologické a motivické shodě zde nalezeného glazovaného kráteru s kráterem nalezeným v mithraeu Crypta Balbi. V obou případech však tyto nádoby nenesou jednoznačně mithraistické ikonografické motivy a byly s největší pravděpodobností pro potřeby Mithrova kultu adaptovány sekundárně. Pro identifikaci prostor z *Via Giuseppe Luigi Passalacqua* jako mithraea tak jejich podobnost skýtá pouze velmi slabou oporu.

[Rom-M-39] Via Mazzarino, mitreo della [5 E4]

Další z hypotetických mithraeí, které uvádí ve svém seznamu římských mithraistických svatyní Filippo Coarelli, je mithraeum situované do ulice *Via Mazzarino*.³⁹⁹ Tato ulice spolu s částí ulice *Via Nazionale* probíhá místem, kde se v období římského císařství nacházely budovy Konstantinových lázní. Coarelli do tohoto hypotetického mithraea situuje dva nálezy: [Rom-M-39-001] fragment desky s nápisem⁴⁰⁰ (0,545 × 0,85 × 0,04 m), nalezený v místech dnešní *Via Nazionale* na pozemcích náležících k vile Aldobrandini. Čtení veršovaného nápisu je problematické a jeho mithraistický status byl vyvozován na základě výskytu slov [--- *insu*] *perabilis* [*M*] *ethrae* na posledním sedmém řádku. Toto čtení je nicméně nejisté. EDR uvádí čtení sedmého řádku ve formě [---] *sperabilis aetbrae*,⁴⁰¹ které podporuje i dostupná fotografie.⁴⁰² Vzhledem ke skutečnosti, že na druhém řádku dochovaného nápisu stojí *Cereres quoque mystes*, je možné dospět k závěru, že tento monument s Mithrovým kultem spíše nesouvisí a vyřadit jej ze seznamu relevantních mithraistických nálezů. Tím pádem je možné rozporovat i Coarelliho předpoklad, že oba zde pojednávané nálezy náležejí ke stejnému mithraeu,⁴⁰³ [Rom-M-39-002] podstavec s nápisem⁴⁰⁴ (0,062 × 0,22 × 0,158 m), který *Invicto Mithrae* zasvětil *T(itus) Camurenus Phil/adelfus*, a to *per / No(nium) Fyrmum pa(trem)*. Tento artefakt měl být údajně nalezen v malém mithraeu na ulici *Via Mazzarino*, jedinou informací o jeho existenci však přináší pouze krátká zpráva v *Ephemeris Epigraphica*. Vzhledem k absenci jakýchkoli dalších rozšiřujících informací toto hypotetické mithraeum klasifikuji mezi možnými, ale spornými mithraistickými objekty.

[Rom-M-40] Via Nazionale e Via Venezia, mitreo della [5 E3]

Jedinou informací o existenci hypotetického mithraea⁴⁰⁵ na rohu dnešní *Via Nazionale* a *Via Venezia* poskytuje Rodolfo Lanciani. Ten tvrdí, že v roce 1869 bylo poblíž míst, kde se nacházely Mutiho zahrady, objeveno mithraistické *spelaeum* kompletně vytesané v tufovém masivu.⁴⁰⁶ V ústřední místnosti, která měřila 3,18 metru na délku a 2,65 metru na šířku, se nacházel výklenek a oltář. K místnosti přiléhala předsíň o délce 3,6 metru a šířce 0,83 metru. Lanciani nezmiňuje žádné další nálezy a svůj závěr, že se jednalo o mithraistickou svatyni, nijak nedokládá. Vyjadřuje však rozhodné přesvědčení, že se jednalo o odlišné prostory než ty, které zmiňuje Flaminio Vacca v souvislosti s nálezem sochy a reliéfu s vyobrazením mithraistické bytosti se lví hlavou z konce 16. století.⁴⁰⁷ Vzhledem k absenci dalších informací je možné hypotetické mithraeum situované do míst na rohu dnešních ulic *Via Nazionale* a *Via Venezia* vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

399) Coarelli 1979: č. 13.

400) *CIMRM* 376 = *TMM* II, č. 16 (s. 95–96) = Vespignani 1876: 110–111 = *CIL* VI.4.2, č. 32433 = *EE* IV, č. 866 = Buechler 1964: č. 1921 (s. 24) = EDR178241 = Canciani 2022: č. P36 (s. 225).

401) EDR se zde přidružuje čtení navrženého Buechlerem (1964: 24).

402) S jedinou výjimkou: na fotografii, která je dostupná na stránce věnované tomuto nápisu na EDR178241, nevidím počáteční S v navrženém [---] *sperabilis*. *Aetbrae* je však jasně rozpoznatelné.

403) Viz též Griffith 1993: 97.

404) *CIMRM* 377 = *TMM* II, č. 32 (s. 99) = *CIL* VI.4.2, č. 31039 = *EE* IV, č. 762 = EDR178241 = Canciani 2022: č. 172 (s. 148).

405) *CIMRM* 384 = Lanciani 1907: 200 = Coarelli 1979: č. 15 = Griffith 1993: 91 = Canciani 2022: č. N25 (s. 232).

406) Lanciani 1907: 200.

407) Lanciani 1907: 200. Viz [Rom-M-32-002] z hypotetického mitreo di San Vitale.

[Rom-M-41] Via Rasella, mitreo della [5 E3]

Další z hypotetických mithraeí,⁴⁰⁸ které do svého seznamu zahrnuje Filippo Coarelli, se mělo nacházet v oblasti dnešní ulice *Via Rasella* na Quirinalu. Coarelli jeho existenci vyvozuje z nálezů [Rom-M-41-001] fragmentu sochy s vyobrazením tauroktonie⁴⁰⁹ (1,15 × 1,45 m), objevené v roce 1881. Ze sochy se zachovala pouze část podstavce s převážnou částí těla býka (odlomen je ocas, levá přední noha a přední část hlavy a rohy), štírem a hadem a přední částí psa. Z Mithry je viditelné pouze pravé chodidlo, které přišlapuje levou zadní nohu býka k zemi. Coarelli nicméně neuvádí žádný argument, který by tento monument spojoval s jakýmikoli architektonickými pozůstatky poukazujícími na existenci mithraea.⁴¹⁰ Hypotetické mithraeum z ulice *Via Rasella* tak může být vyřazeno ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[Rom-M-42] Via Sacra, mitreo della [5 E5]

Dalším z mithraeí, jejichž existence zůstává sporná, je hypotetické mithraeum⁴¹¹ z ulice *Via Sacra*. Coarelli jej uvádí ve svém seznamu a spojuje jej s nálezem [Rom-M-42-001] podstavce s nápisem⁴¹² (0,31 × 0,295 × 0,08 m), který byl objeven v místech dnešní *Basilica di Massenzio*. Podstavec byl zasvěcen [*De*]o *Invicto Mithrae* a pořídil jej muž jménem *Ulpus Paulus*, pod dohledem *Lucia Justina Auguria*, mithraistického Otce, a *Melita*.⁴¹³ Vermaseren nález tohoto podstavce spojil pod jeden záznam s fragmentem horní části mramorového reliéfu s vyobrazením světlohoše, patrně mithraistického *Cauta*, nalezeného na Caesarově foru.⁴¹⁴ Důvody k tomuto kroku však neozřejmuje. Problematický je i předpoklad, že tyto artefakty pocházejí z hypotetického mithraea v místech *Via Sacra*. Griffithová správě poukazuje na nemožnost jejich propojení s jakýmikoli architektonickými pozůstatky a podotýká, že existence mithraea v místech blízkých Římskému fóru, tedy samotnému centru římské státnosti, se jeví jako velmi nepravděpodobná.⁴¹⁵ Hypotetické mithraeum z *Via Sacra* tedy vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[Rom-M-43] Via Sicilia, mitreo della [5 E1]

V roce 1925 byla během hloubení základů na ulici *Via Sicilia* objevena masivní kamenná [Rom-M-43-001] deska s nápisem⁴¹⁶ (1,72 × 0,48 × 0,04 m), kterou společně *deum invict(um) Mithr(am)* zasvětili dva císařští propuštěnci, *Aurelius Zosimion* a *Aurelius Titus*. Deska byla pořízena nejspíše v roce 202 nebo 203, neboť obsahuje prosbu za bezpečný návrat císaře *Septimia Severa* z parthského tažení. Kromě této přímluvy obsahuje nápis rovněž formulaci *item antrum / suis sumptibus / exstructum fecerunt / item consummatum / consacrerunt* („...a rovněž na své náklady vybudovali jeskyni a zasvětili ji, když byla dokončena.“). Vzhledem ke skutečnosti, že nápis explicitně zmiňuje Mithru, je možné usuzovat, že použité slovo „jeskyně“ (*antrum*) v této souvislosti označuje mithraeum.⁴¹⁷ Kde přesně se mohla tato mithraistická svatyně nacházet, není známo, neboť deska nebyla objevena *in situ*.⁴¹⁸ Filippo Coarelli na základě tohoto objevu klade existenci mithraea do okolí dnešní

408) Coarelli 1979: č. 16 = Griffith 1993: 100.

409) *CIMRM* 385 = *TMM* II, č. 10bis (s. 479) = *BCM* 9, 1881, č. 11 (s. 241) = Canciani 2022: č. 176 (s. 153).

410) Griffith 1993: 100.

411) Coarelli 1979: č. 24 = Griffith 1993: 118–119.

412) *CIMRM* 413a = *CIL* VI.4.2, č. 36831 = Hülsen 1902: č. 9 (s. 237) = *AE* 1903, č. 6 = HD030729 = EDR071871 = Canciani 2022: č. 187 (s. 161).

413) Hülsen a po něm Vermaseren uvádějí chybné čtení *antistante L. Iustino / Augurio p(atr)i et Melito*. Na základě dostupné fotografie je možné potvrdit čtení navržené v EDR071871 ve formě *antistante L. Iustino / Augurio p(atre) et Melito*.

414) Jedná se o monument [Rom-M-06-002] uvedený výše. Coarelli naopak přidružil tento nález k hypotetickému mithraeu II [Rom-M-06] na kapitolském pahorku, viz Coarelli 1979: č. 23.

415) Griffith 1993: 101.

416) *CIMRM* 407 = Mancini 1925: 48–49 a obr. 2 = *AE* 1926, č. 116 = Palmer 1978: 1092–1094 = HD024184 = EDR073001 = Canciani 2022: č. 180 (s. 155).

417) Coarelli 1979: č. 20 = Griffith 1993: 98–99.

418) Na straně druhé lze vzhledem k velikosti desky a stavu její zachovalosti usuzovat, že byla nalezena nedaleko místa svého původního vystavení, nejspíše na stěně uvnitř mithraea (jak lze vyvozovat ze stop po železných příchyt-

ulice *Via Sicilia*, kde se v období antiky nacházely císařskou rodinou vlastněné Sallustiovy zahrady (*horti Sallustiani*). K výše uvedenému nálezu desky s nápisem pak přiřazuje rovněž objev [Rom-M-43-002] dvou fragmentů reliéfů s vyobrazením tauroktonie,⁴¹⁹ které se podle Cumontových informací nacházely ve zdi domu č. 101 na ulici *Via Boncompagni*. Coarelli však přiřazení těchto fragmentů k desce nalezené na *Via Sicilia* znovu nijak nezduodňuje. Informace o těchto fragmentech a místech jejich nálezu navíc zůstávají velmi kusé: Vermaeren je nebyl schopen během svého pobytu v Římě dohledat a pouze tlumočí Cumontův stručný popis z osobní korespondence. Na základě výše uvedených informací pokládám mithraeum v místech dnešní ulice *Via Sicilia* za pravděpodobný, ale ne zcela jednoznačně potvrzený mithraistický objekt (nález desky bohužel nelze spojit s žádnými architektonickými pozůstatky). Příslušnost obou fragmentů s vyobrazením tauroktonie k tomuto mithraeu pokládám za zcela spekulativní.⁴²⁰ Fragmenty samotné pak řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy, neboť jejichž mithraistický charakter zaručuje vzhledem k nejasnosti jejich dalších osudů pouze pozorování Franze Cumonta jako předního znalce Mithrova kultu.

[Rom-M-44] Villa Patrizi, mitreo della [5 G1]

V blíže neurčené době byl na vinicích nálezcích k *Villa Patrizi* v blízkosti dnešní *Porta Pia*⁴²¹ nalezen [Rom-M-44-001] nápis,⁴²² který je v dnešní době pokládán za ztracený a známý pouze na základě rukopisné tradice. Nápis nesl dedikaci *Soli Invicto / Mitrhe* (sic!) a pořídil jej veterán Aelius Victorinus, a to nejspíše v roce 208. K zasvěcení nápisu došlo *antis(ti)te / M(arco) Aur(elio) / Aug(usti) li(berto) / Romulo h(uius) l(oci) sac(erdote)* („pod dohledem představeného Marca Aurelia Romula, císařského propuštěnce, kněze tohoto místa“). Pokud je čtení závěrečné části nápisu (ř. 8–9) správné, pravděpodobně zmiňuje mithraeum existující v okolí dnešní vily Patrizi.⁴²³ Jelikož nápis nelze spojit s žádnými architektonickými pozůstatky a čtení nápisu je založeno na ne zcela spolehlivé rukopisné tradici, řadím toto hypotetické mithraeum mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.

4.2 Individuální nálezy se známými nálezovými okolnostmi (v bádání nepřirazené k žádnému mithraeu)

[Rom-001] Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie⁴²⁴

Tento monument byl nalezen v roce 1925 na *Viale Latino* asi 200 metrů od *Porta San Giovanni* (regio V). Ze sochy (0,85 × 1,1 m) se zachovala středová část zobrazující tělo býka (bez hlavy) a Mithru od pasu dolů. Ze zvířat jsou viditelní štír a had, ze psa se dochovaly pouze stopy předních tlap. Břicho býka obepíná široký obětní pás (*dorsale*), na kterém byly nalezeny stopy zclacení. Zbytky zlaté barvy byly rovněž patrné na Mithrově tunice.

kách na spodním lemu desky). Z *Via Flavia* nacházející se nedaleko *Via Sicilia* byl sice v roce 1885 hlášen objev podzemních prostor, nejprve identifikovaných jako mithraeum (Buti 1885), zdá se však, že se jednalo spíše o *nymfeum*, neboť prostory nevykazují prvky typické pro mithraeum a nebyl v nich učiněn ani žádný jiný nález mithraistického charakteru, viz Canciani 2022: č. N26 (s. 232).

419) *CIMRM* 396.1–2 = Canciani 2022: č. 177 (s. 153).

420) Viz též Griffith 1993: 99.

421) Tato brána, nacházející na území šestého římského okrsku, nahradila v 16. století starou římskou bránu nazývanou *Porta Nomentana*.

422) *CIMRM* 630 (s chybně uvedeným odkazem na *CIL* VI, č. 761) = *TMM* II, č. 49 (s. 102) = *CIL* VI, č. 716 = *EDR175536* = Canciani 2022: č. 219 (s. 192).

423) Clauss 1992: 22 (nápisně doložená mithraea, č. A).

424) *CIMRM* 374 = Gatti 1925: 301–303 a obr. 5 = Canciani 2022: č. 218 (s. 192).

[Rom-002] Reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápísem⁴²⁵

V roce 1862 byl na Esquilinu (regio IV) v místech *Via di Borgo Santa Agata* nalezen reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápísem (0,9 × 1,81 × 0,11 m). Reliéf zobrazuje tauroktonní motiv standardním způsobem, s pozoruhodným detailem v podobě velkého stromu, který se nachází nalevo od zadních nohou býka. Nalevo od kmene stromu stojí Cautopates se skloněnou pochodní a skalnatý výběžek, na kterém můžeme spatřit sedícího havrana a bustu boha Slunce s paprscitou čelenkou. Jeden z paprsků je prodloužený a směřuje směrem k Mithrovi. Kolem břicha býka se nachází *dorsale*, štír, pes a had jsou ztvárněni v obvyklých pozicích. Vpravo nahoře nad Mithrovou levou rukou, kterou drží býka za nozdry, je zobrazena busta bohyně Luny s měsíčním srpkem na ramenou. Vpravo od ní a od předních nohou býka stojí Cautes se vztyčenou pochodní. Na horním okraji reliéfu se nachází nápis *Deo Sancto I(nvicto)*⁴²⁶ *M(ithrae) sacra(his) (sic!) d(onum) p(osuerunt) Placidus Marcellinus leo antistites et Guntha leo.*⁴²⁷

[Rom-003] Fragment sochy bytosti se lví hlavou⁴²⁸ a [Rom-004] socha Cauta⁴²⁹

Tyto dva artefakty byly nalezeny společně v blíže neurčené době na blíže neurčeném místě během melioračních prací regulujících tok řeky Tibery (regio XI nebo XIII). Ze sochy bytosti se lví hlavou (výška 0,34 m) se zachovalo celé tělo ve vzpřímeném postoji bez hlavy a nohou. Kolem těla postavy se ve třech závitěch vine had, jehož hlava spočívá na hrudi bytosti těsně pod rukama, které drží zkřížené na prsou. V levé ruce třímá bytost žezlo, v pravé klíč. Ze sochy zobrazující světlohoše (výška 0,49 m) se zachovalo tělo bez hlavy a rukou, v postoji se zkříženými nohama, u kterých se nachází vyobrazení kohouta. Na soše se nacházejí stopy původních barev.

[Rom-005] Fragment sochy Cautopata⁴³⁰

Socha (výška 0,58 m), která byla nalezena na neznámém místě a v neznámém čase v Římě, zobrazuje mladíka v oděvu východního stylu v postoji se zkříženými nohama, s dlaní pravé ruky spočívající na bradě a s levou rukou podpírající pravou ruku v lokti. Na dostupné fotografii v *CIMRM* není pochodeň, o které Vermaseren ve svém popisu tohoto monumentu hovoří, patrná. Postoj postavy mnohem lépe odpovídá vyobrazení zarmouceného Attida (*Attis Tristis*). Sochu vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[Rom-006] Socha Cauta⁴³¹ a [Rom-007] socha Cautopata⁴³²

Obě sochy byly nalezeny společně v roce 1785 při výkopu pískové jámy u řeky Tibery ve vzdálenosti pěti mil od *Porta Portense* (regio XIV)⁴³³ a restaurovány do podoby Parida. I v tomto

425) *CIMRM* 366/367 = *TMM* II, č. 14 (s. 199) a obr. 24 a č. 45 = Visconti 1864: 177–183 a tab. N = *CIL* VI, č. 737 = *CIL* VI.4.2, č. 30824 = EDR121741 = Canciani 2022: č. 170 (s. 147–148).

426) Vermaseren (*CIMRM* II, s. 26) tvrdí, že I není na nápise přítomno, na dostupné fotografii je však ligatura minimálně písmen I a M, čtená jako *I(nvicto) M(ithrae)*, jasně patrná. Na základě nákresu u Viscontioho se dokonce zdá, že se na tomto nápisu vyskytuje monogram tvořený ligaturou písmen M, I a T, který byl identifikován Massilianem Davidem a Alessandrem Melegou (2018) na několika mithraistických nápisích z Ostie, viz např. [Ost-M-01-002] a [Ost-M-06-001] níže. Pokud je tento závěr správný (dostupná fotografie bohužel neumožňuje příčnou čárku tvořící písmeno T jednoznačně rozeznat), dedikace by měla být čtena ve formě *Deo Sancto Mit(hrae)*.

427) Claus (1992: 21, pozn. 66, 69 a 72) identifikuje dedikanty jako a) Placidus, *antistes*; b) Marcellinus, *leo a antistes*; c) Guntha, *leo*.

428) *CIMRM* 503 = *TMM* II, č. 22 (s. 207) a obr. 35 = B 17 = Canciani 2022: č. 206a (s. 186).

429) *CIMRM* 504 = *TMM* II, č. 23 (s. 207) = Canciani 2022: č. 206b (s. 186).

430) *CIMRM* 505 = Canciani 2022: č. N29 (s. 233).

431) *CIMRM* 506 = *TMM* II, č. 27 (s. 209) a tab. II = Canciani 2022: č. 207a (s. 186).

432) *CIMRM* 507 = *TMM* II, č. 27 (s. 209) a tab. II = Canciani 2022: č. 207b (s. 186).

433) *Abhandlungen*, s. 94, pozn. 2. Nález těchto soch je rovněž zmiňován Johannem Wolfgangem von Goethem, který pobýval v Římě během své druhé návštěvy od června roku 1787 do dubna roku 1788. Nález je pojednán v jeho poznámkách k červenci roku 1787, viz *Italianische Reise* III, in: *Goethes Werke, Bund 32*, Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger 1906, s. 50.

případě je identita zobrazených postav značně nejistá.⁴³⁴ Obě sochy řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[Rom-008] Cippus s nápisem⁴³⁵

Na Esquilinu (regio III) byl nalezen fragment malého mramorového *cippu* s nápisem (0,165 × 0,11 m), ze kterého se zachovala pouze jeho horní část. *Cippus* byl zasvěcen *S[oli] I(nvicto) M(ithrae) et sodalicio eius* a pořídili jej prodejci z prasečího trhu (*actores de foro suario*). Dolní část *cippu*, která nejspíše obsahovala soupis jmen dedikantů, se bohužel nedochovala.

[Rom-009] Podstavec s nápisem⁴³⁶

Jeden z velmi pozoruhodných mithraistických monumentů byl nalezen v roce 1655 na úpatí Esquilinu (regio V). Jedná se o mramorový kamenný blok (0,975 × 0,46 × 0,345 m), který s největší pravděpodobností sloužil jako podstavec pro nedochovanou sochu. Dedikace ve znění *D(eo) Arimanio* naznačuje, že touto sochou mohlo být ztvárnění původně perského božstva, které bylo v prostředí římského kultu boha Mithry patrně zobrazováno v podobě bytosti se lví hlavou. Sochu a podstavec zasvětil muž jménem *Agrestius, v(ir) c(larissimus) / defensor / magister et / pater patrum*, jehož působení spadá do období pohanské reakce ve druhé polovině 4. století.⁴³⁷

[Rom-010] Oltář s nápisem⁴³⁸

Tento malý oltář (rozměry neznámé), dnes pokládaný za ztracený, byl nalezen v pontifikálních zahradách na Quirinalu (regio VI). Na jeho levém boku se nacházelo vyobrazení džbánů (*urceus*), na pravém obětní misky (*patera*). Na lící straně oltáře byl vytesán nápis v délce čtyř řádků ve znění *INVICTO / N ADRITUS / ATTICUS P / D D*. Vermaseren v *CIMRM* interpretuje druhý a třetí řádek jako *N(abarze) ad ritus / Atticus p(ater)*. *CIL* navrhuje čtení písmene *N* na druhém řádku jako *N(umini)*. Manfred Clauss nevyklučuje možnost, že druhý a třetí řádek nese jméno dedikanta ve formě *N(umerius) Adrit(i)us Atticus*.⁴³⁹ Mithraistický status oltáře a nápisu tedy není zcela nesporný, neboť epitet *invictus* sdílel Mithra i s jinými božstvy. Tento monument proto řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[Rom-011] Oltář s nápisem⁴⁴⁰

V roce 1873 byl během hloubení základů pro stavbu budovy ministerstva financí na *Via XX Settembre* nalezen oltář s nápisem (rozměry nezjištěné), zasvěcený *Soli / Invicto / Mithrae*. Jméno pořizovatele je na nápisu uvedeno pouze písmeny *S C I*. K dedikaci oltáře došlo pod dohledem představeného místní komunity, *antistite / Tito Fl(avio) Ianuario*.

434) Welcker (*Abhandlungen*, s. 94, pozn. 2) jejich mithraistický charakter zpochybňuje a pokládá je za vyobrazení Attida.

435) *CIMRM* 361 = *TMM* II, č. 58 (s. 103) = *CIL* VI, č. 3728 = *CIL* IV.4.2, č. 31046 = EDR157670 = Canciani 2022: č. 168 (s. 146–147).

436) *CIMRM* 369 = *CIL* VI, č. 47 = *AE* 1982, č. 42 = Herz 1982 = HD001211 = EDR078374 = Canciani 2022: č. 167 (s. 146).

437) Pokud je správná hypotéza Petera Herze (1982: 222), že *defensor* na nápisu označuje funkci *defensor civitatis* založenou císařem Valentinianem I v roce 364, lze tento rok pokládat za *terminus post quem* pro pořízení tohoto artefaktu.

438) *CIMRM* 380 = *CIL* VI, č. 722 = EDCS-17300864 = Canciani 2022: č. 185 (s. 160).

439) Clauss 1992: 20, pozn. 56.

440) *CIMRM* 631 = *CIL* VI, č. 3724 = *CIL* VI.4.2, č. 31041 = EDCS-19800476 = Canciani 2022: č. 179 (s. 155).

[Rom-012] Deska s nápisem⁴⁴¹

Tato deska (0,32 × 0,57 × 0,1 m) byla nalezena v oblasti polikliniky na ulici *Via Cupa* v Římě (regio VI).⁴⁴² Mithraistický status tohoto artefaktu byl vyvozován na základě dedikace na druhém řádku, kde čteme *Innicto Apolloni*. Vermaseren druhý řádek interpretoval jako *Invicto Apollini(us)*, přičemž epitet *invictus* měl označovat Mithru. Tato interpretace však není příliš věrohodná, především s ohledem na další řádky nápisu (ř. 3–5): *Tetessyras a Mar/cianepoli, Fla(vius) / Marceius v(otum) p(osuit)*. Vermaseren totiž interpretoval třetí řádek jako jméno dalšího dedikanta ve znění *Tetes Syras*, pocházejícího z Marcianopole v Dolní Moesii (dnešní Devnja/Девня v Bulharsku).⁴⁴³ Ve světle nového výzkumu je však téměř jisté, že *Tetessyras* je z toponyma odvozeným epitetem božstva uctívaného v Dolní Moesii a často ztotožňovaného s Thráckým jezdcem nebo právě Apollónem.⁴⁴⁴ Za těchto okolností je dedikace *Innicto* (= *Invicto*) *Apollini* / *Tetessyras* zcela srozumitelná a nápis tak s téměř naprostou určitostí nemá s Mithrovým kultem žádnou souvislost.

[Rom-013] Podstavec s nápisem⁴⁴⁵

Tento artefakt je v současnosti pokládán za ztracený a informace o něm pochází od Jana Grutera, který vycházel ze starší zprávy Martina Smetia, jenž tento monument spatřil někdy v průběhu 16. století. Podstavec měl být nalezen v údolí mezi Quirinalem a *Monte Pincio* (*Pincius Mons* nebo též *Collis Hortulorum*) a nést nápis *Soli / Mithrae*.⁴⁴⁶ Další podrobnosti o tomto monumentu a jeho dalších osudech nejsou známé.

[Rom-014] Oltář s nápisem⁴⁴⁷

Tento oltář s nápisem (0,44 × 0,3 × 0,16 m), který byl nalezen v místech ulice *Via del Mare*, nese na lící straně vyobrazení boha Slunce s členkou s pěti paprsky na hlavě. Na rubové straně se objevuje motiv hvězdy nad měsíčním srpkem, na pravém boku obětní miska (*patera*), na levém džbán (*urceus*). Na lící straně se rovněž nachází nápis ve znění *Invicto / Soli / Felicissimus et / Philocurius aed(em) / d(onum) d(edit)*. S největší pravděpodobností se nejedná o dedikaci učiněnou v rámci Mithrova kultu. Ikonografie a použitá titulatura odpovídají spíše zvyklostem slunečního kultu. Z malého rozměru oltáře je rovněž možné vyvodit, že byl nejspíše umístěn v soukromé svatynce (*aediculum*), jejíž výstavbu nápis zmiňuje.⁴⁴⁸ Tento artefakt klasifikují mezi možnými, ale spornými mithraistickými nálezy.

[Rom-015] Podstavec s nápisem⁴⁴⁹

Tento podstavec s nápisem (rozměry neznámé) byl nalezen již v roce 1764 na Aventinu poblíž současného kostela *Santa Saba*. Jeho pořizovatelem byl příslušník senátorského stavu Gaius Rufus Volusianus, který ve výčtu svých titulů uvádí také *pater (h)ierofanta / profeta Isidis / pontifex dei Sol(is)*. V případě pořizovatele se s největší pravděpodobností jedná o osobu městského prefekta z roku 365,⁴⁵⁰ který byl významným představitelem pohanské reakce. Mithraistický status nápisu je vyvozován z použitého titulu *pater*. Vzhledem ke skutečnosti, že Mithrův kult byl mezi představiteli senátorské pohanské reakce ve druhé polovině 4. století

441) *CIMRM* II, s. 27 (ad *CIMRM* 381–382) = Gatti 1902: 79–80 = *AE* 1903, č. 48 = *CIL* VI.4.3, č. 36764 = HD030855 = EDR071905.

442) Gatti 1902: 79.

443) Srov. též Gatti 1902: 80.

444) Dana & Ricci 2013: 25.

445) *CIMRM* 429 = *TMM* II, č. 76 (s. 106) = *CIL* VI, č. 713 = EDCS-17300855 = Canciani 2022: č. 195 (s. 167).

446) Viz Gruterus 1603: XXXIII.8 a MLXVI.10.

447) *CIMRM* 432/433 = EDCS-51000116.

448) Salzman 2021: 155–156. Srov. též Clauss 1992: 17, pozn. 2.

449) *CIMRM* 466 = *TMM* II, č. 25 (s. 98) = *CIL* VI, č. 846 = EDR144485 = Canciani 2022: č. 203 (s. 183).

450) *PLRE* I, s. 978–980 (Volusianus 5, celým jménem Gaius Ceionius Rufus Volusianus Lampadus). V dalším případě by se mohlo jednat o Gaia Rufia Volusiana, konzula z roku 314, viz *PLRE* I, s. 976–978 (Volusianus 4). První možnost je nicméně přijímána jako pravděpodobnější.

pravidelně zmiňován a v nějaké podobě patrně i praktikován, je možné tento monument zařadit mezi pravděpodobné, i když ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy, a to i navzdory skutečnosti, že nápis samotný Mithrovo jméno přímo nezmiňuje.

[Rom-016] Kamenný svícen s obrazovými motivy a nápisem⁴⁵¹

Tento artefakt (výška 2,7 m) byl nalezen v roce 1803 v chrámu syrských božstev na Janiculu. Svícen je propojením pěti různých mramorových prvků. Na dolní trojúhelníkové základně stojí tři zvířecí tlapy nesoucí trojúhelníkový podstavec, jehož horní rohy zdobí hlavy gryfů (z větší části rekonstruované). Na panelech podstavce jsou zobrazeni bůh Slunce s čelenkou ze sedmi slunečních paprsků, bohyně Luna s měsíčním srpem a býk kráčející směrem doprava. Na dolním okraji panelu s vyobrazením Slunce je vytesán latinský nápis *Doryphorus Pater*. Horní plocha podstavce podpírá kytici z akantových listů, které se rozprostírají a vytvářejí vypouklou základnu dlouhého dřívku složeného z prvků zdobených střídajícími se řadami akantů, vavřínů a v horní polovině i několika viditelnými květy. Na vrcholku se nachází miskovitý útvar složený z listů s korálkovým lemem, z něhož vystupuje nízký plamen. Zařazení tohoto monumentu mezi mithraistické nálezy je sporné.⁴⁵² Jedinou srovnatelnou paralelu představuje podstavec svícnu s prokazatelně mithraistickým nápisem, nalezený v roce 1875 mezi kostely *Sant'Eusebio* a *Santi Vito e Modesto* v oblasti Esquilinu.⁴⁵³ Použité ikonografické motivy a výskyt slova *pater* jsou příliš obecné na to, aby jednoznačně doložily užívání předmětu v římském kultu boha Mithry. Svícen s nápisem proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[Rom-017a] Cippus s nápisem⁴⁵⁴ a [Rom-017b] fragment podstavce s nápisem⁴⁵⁵

Oba tyto artefakty byly nalezeny v roce 1883 v zahradách Barberiniho paláce během výstavby kostela St. Andrew's Church of Scotland (*Chiesa di Scozia*) na *Via XX Settembre*. Cippus (1,12 × 0,6 × 0,57 m) byl pořízen rodinou Kameníů na počest Alfenia Ceionia Iuliana Kamenia,⁴⁵⁶ významného příslušníka senátorské nobility z období pohanské reakce. Nález potvrzuje domněnku, že se někde v těchto místech nacházel Kameníův dům. Ve výčtu Kameniových kněžských titulů a náboženských hodností se objevuje rovněž *p(atr) s(a)cr(or)um summi invicti Mitr(i)ai* (sic!). Fragment mramorového podstavce (1,3 × 0,6 × 0,35 m) je zasvěcen stejnému muži a s největší pravděpodobností sloužil k vystavení jeho sochy. Ve výčtu kněžských titulů a náboženských hodností se rovněž vyskytuje formulace *patr[is] sacrorum / summi Invic[ti] Mithrae*.

[Rom-018a] [Rom-018b] Dvě hlavy sochy zobrazující mladíka s fryžskou čapkou⁴⁵⁷

Ve 30. letech 20. století byly v oblasti Palatinu, kde se nacházel *Domus Augustana*, nalezeny (kromě dalších nálezů) rovněž dvě hlavy soch zobrazujících mladíky s kudrnatými vlasy a fryžskými čapkami. První z nich měří na výšku 0,29 m, druhá 0,32 m. V 50. letech byly identifikovány jako fragmenty sochy Mithry nebo mithraistických světlonošů.⁴⁵⁸ Alfonso Bartoli, autor této hypotézy, podporoval tento závěr na základě tehdy rozšířené představy o existenci

451) *CIMRM* 508/509 = *CIMRM* II, s. 30 = *TMM* II, č. 59 (s. 225) a obr. 55 = *TMM* II, č. 38 (s. 100) = *CIL* VI, č. 837 = EDCS-17300975.

452) Gordon 1994: 471. Mezi vyřazené nálezy jej rovněž řadí Cancianiová (2022: 228).

453) Viz [Rom-M-30-001] výše.

454) *CIMRM* 516 = *CIMRM* 395B (*CIMRM* II, s. 27) = *TMM* II, č. 24 (s. 98) = *CIL* VI, č. 1675 = *CIL* VI.4.2, č. 31902 = *CCCA* III, č. 284 = Dubosson-Sbriglione 2018: č. 106 = EDR149373 = LSA-1392 = Canciani 2022: č. 178b (s. 154).

455) *CIMRM* 395A (*CIMRM* II, s. 27) = *CIL* VI.4.2, č. 31940 = *CCCA* III, č. 283 = Dubosson-Sbriglione 2018: č. 112 = HD032666 = EDR093567 = LSA-1569 = Canciani 2022: č. 178a (s. 153–154).

456) *PLRE* I, s. 474–475 (Julianus 25). Tento muž je známý rovněž z dalších mithraistických nápisů, viz [022-LaC-001] (San Donato) a [Rom-M-18-003] (*phrygianum* ve Vatikánu v Římě).

457) Pafumi 2014a = Canciani 2022: č. N28 (s. 232–233); Pafumi 2014b = Canciani 2022: č. N27 (s. 232).

458) Bartoli 1956–1957: 25–27.

mithraea v místech Augustova domu na Palatinu.⁴⁵⁹ Novější badání se na základě analýzy stylu a provedení soch kloní spíše k závěru, že první z hlav zobrazuje Ganyméda⁴⁶⁰ a druhá Parida.⁴⁶¹ Jelikož tyto monumenty nebyly nalezeny v prokazatelně mithraistickém kontextu, jejich spojitost s Mithrovým kultem zůstává neprůkazná a mohou tak být vyřazeny ze seznamu relevantních mithraistických artefaktů.

[Rom-19] Deska s nápisem⁴⁶² a [Rom-20] výklenek s nápisem⁴⁶³

V polovině 19. století bylo na římském předměstí poblíž starověké *Via Appia* objeveno *hypogeum* sloužící k pohřebním účelům, později nazvané podle zde pohřbené ženy jménem Vibia jako Vibiiny katakomby (*Catacomba di Vibia*).⁴⁶⁴ Tyto podzemní prostory, vybudované přibližně v polovině 4. století, jsou zdrojem bohatého ikonografického a epigrafického materiálu, který odráží pozdně antické tendence ke kulturní hybriditě a hledání sdíleného významu napříč mnoha náboženskými směry.⁴⁶⁵ Kromě výše zmíněné Vibia a jejího manžela Vincentia, kněze v Sabaziově kultu, se na dvou nápisech objevují také jména kněží aktivních v Mithrově kultu. První z těchto nápisů se nachází na kamenné desce (0,38 × 0,79 m), objevené v roce 1952, a byl pořízen na požehnanou a věčnou dobrou vzpomínku Aurelia Faustina, otce, a Aurelia Castricia, bratra, *sacerdotibus dii Solis / Invicti Mitrae*. Druhý nápis byl vyveden v podobě malby ve výklenku (galleria V3) a známý již od roku 1852. Nápis, který je zasvěcen *D(is) M(anibus)*, byl pořízen na památku Marka Aurelia, který je na něm titulován jako *[--- sacerdo]s d(ei) S(olis) I(nvicti) M(ithrae)*.⁴⁶⁶

4.3 Monumenty s neznámými nálezovými okolnostmi (pravděpodobně z Říma nebo v Římě přechovávané)

[Rom-021] [Rom-022] Dva reliéfy s vyobrazením tauroktonie

V roce 1793 se ve vile Giustiniani (dnešní villa Giustiniani Massimo) měly nacházet dva reliéfy s vyobrazením tauroktonie zasazené do stěny jejího portika.⁴⁶⁷ Na konci 19. století se ve vile nacházel již jen jeden z nich [Rom-021]. Tento monument⁴⁶⁸ (jehož rozměry Cumont odhadoval na přibližně 0,5 × 0,6 m) zobrazuje tauroktonní scénu ve standardní podobě, bez výrazných odchylek. Jeho nejucelenější popis poskytuje Welcker v sebraných spisech Georga Zoegy: „Mithraistická jeskyně jako obvykle. Mithra, býk s ocasem zakončeným obilnými klasy, pes, had po boku býka, štír, havran na vlajícím plášti, dva sluhové se zdviženou a obrácenou pochodní: vše v obvyklém stylu. Nad jeskyní, na skalní stěně, jsou busty Slunce s paprsky a Luny s poměrně velkým měsícem na levé straně krku, obě hledící doleva. Slunce se z pohledu pozorovatele nachází vlevo, Luna vpravo.“⁴⁶⁹

459) Nakolik je existence mithraea v místech císařského paláce na Palatinu pravděpodobná, nebylo doposud archeologicky lokalizováno, viz [Rom-M-15] výše. Jeho hypotetická existence tudíž nemůže sloužit jako podpůrný argument k identifikaci postav zobrazených na sochách nalezených ve velmi rozlehlém archeologickém areálu.

460) Pafumi 2014b.

461) Pafumi 2014a.

462) *AE* 1975, č. 54 = EDR075912 = Canciani 2022: č. 100a (s. 79).

463) *CIL* VI, č. 142.f = *TMM* II, č. 552 (s. 173) = EDR161251 = Canciani 2022: č. 100b (s. 79).

464) *TMM* II, č. 291bis (s. 412–413) = Canciani 2022: č. 100 (s. 79).

465) Podrobná analýza výzdoby těchto katakomb, viz Simón 2018.

466) Cumont tento nápis zařadil do svého korpusu (*TMM* II, s. 173), pokládal jej ale za sporný, stejně jako mithraistický charakter výzdoby Vibiiných katakomb. Novější nález desky s nápisem, kde se Mithrovo jméno objevuje explicitně, tak Cumontům skeptický postoj zpochybňuje a podporuje již Garruccim (1852: 49–50) navrženou interpretaci písmen *D S I M* jako *d(ei) S(olis) I(nvicti) M(ithrae)*.

467) *RaccoltaG*, s. 419. Jejich popis se nicméně věnuje jen jednomu z nich a je velmi nespécifický: „*Nelle due pareti principali vi sono fissati due bassirilievi, rappresentati uno a man destra il dio Mitra che uccide il toro, con due genietti che tengono le facelle, lungo pal. 7.*“ („Na dvou hlavních stěnách jsou dva basreliéfy, jeden po pravé ruce zobrazuje boha Mithru zabíjejícího býka, s dvěma malými génii držícími pochodně, dlouhý 7 dlani.“).

468) *CIMRM* 529 = *TMM* II, č. 45 (s. 218) = Canciani 2022: č. 229 (s. 196).

469) *Abhandlungen*, s. 394 (Welcker): „*Mitrische höhle wie gewöhnlich. Mithras, der Stier mit einem in Ähren endigenden Schwanz, der Hund, die Schlange auf der Seite des Stieres, der Skorpion, der Rabe auf der flatternden Chlamis, die beiden Diener mit erhobener und mit umgekehrte Fackel: alles in der gewohnten Weise. Über der Grotte auf dem Auswendigen des*

Místo výskytu druhého [Rom-022] reliéfu⁴⁷⁰ (0,82 × 1,66 m) bylo v době, kdy Cumont připravoval své *TMM*, již neznámé.⁴⁷¹ Jeho nejlepší vyobrazení tak představuje obraz z roku 1640 v knize publikující monumenty z galerie vily Giustiniani.⁴⁷² Tauroktonní kompozice, jinak ztvárněná zcela obvyklým způsobem, se vyznačuje dvěma pozoruhodnými detaily: i) Mithra svou levou rukou nezvedá hlavu býka za nozdry, jak je obvyklé, ale drží jej za levý roh; ii) vpravo u nohou Cauta stojícího vlevo od tauroktonní scény se nachází vyobrazení velkého kráteru. Podle Cumonta byl tento monument nakonec objeven v roce 1920 při přestavbě vily Giustiniani pro potřeby italského senátu.⁴⁷³ Žádné další informace o tomto artefaktu a místě jeho současného výskytu se mi ovšem nepodařilo dohledat.

[Rom-023] Socha s vyobrazením tauroktonie⁴⁷⁴

Přesné nálezové okolnosti tohoto monumentu jsou neznámé, všeobecně se nicméně předpokládá, že byl nalezen v Říme, kde se stal součástí sbírek *Musaeum Kircherianum*. V současné době se nachází ve sbírkách Římského národního muzea (v expozici v Dioklecianových lázních). Socha (0,92 × 0,74 m) na oválném podstavci zobrazuje tauroktonní scénu standardním způsobem. Ze zvířat jsou přítomni pes (z větší části chybí v důsledku poškození), had a štír v obvyklých pozicích. Na Mithrově plášti jsou stále patrné stopy červené barvy.

[Rom-024] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁴⁷⁵

Přesné nálezové okolnosti tohoto monumentu (0,66 × 1,02 m), který se doposud nachází v jižní stěně kasína *Bel Respiro* na pozemcích vily Doria Pamphilj, zůstávají nejasné, všeobecně se ale soudí, že byl nalezen v Římě. Reliéf je zhotoven z namodralého mramoru a zobrazuje tauroktonní scénu v obvyklé kompozici, se dvěma pozoruhodnými detaily. U nohou Cauta stojícího vlevo se nachází vyobrazení kohouta a piniové šišky, u nohou na druhé straně stojícího Cautopata pak snop obilných klasů a srp. Oba světloňosi jsou vyobrazení v oděvech východního stylu, se zkříženýma nohama. Pes, had a štír jsou přítomni na obvyklých místech, havran v sedě na okraji Mithrova vlajícího pláště. Ocas býka se proměňuje ve tři obilné klasy. V levém horním rohu je vidět vyobrazení Slunce s paprscitou čelenkou na voze taženém čtyřmi koňmi běžícími doprava, ze kterých jsou viditelné pouze hlavy, na opačném konci Luna s měsíčním srpkem na ramenou na voze taženém dvěma voly (ze kterých jsou znovu viditelné pouze hlavy), také jedoucím směrem doprava.

[Rom-025] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁴⁷⁶

Přesné nálezové okolnosti tohoto monumentu zůstávají neznámé, stejně jako místo jeho současného výskytu. V dřívějších dobách se nacházel v *Palazzo Gioia*, později v *Palazzo Alberoni* a posléze v *Palazzo Vaccari* na ulici *Via del Tritone*, kde byl k vidění zazděný v prostoru nad dveřmi. Cumont jej v době přípravy *TMM* na tomto místě ještě nalezl, Vermaseren o padesát let později již nikoli. Reliéf (0,7 × 0,96 m) zobrazoval tauroktonii ve standardní podobě, s Cautem nalevo a Cautopatem napravo. Ze zvířat byli přítomni pes, had a štír v obvyklých

Felsens di Köpfe des Sol mit Strahlen und der Luna, mit einem ziemlich großen Mündchen auf dem linken Seite des Nackens, beide nach der linken gewandt. Sol der Linken, Luna der Rechten des Betrachters gegenüber."

470) *CIMRM* 530 = *TMM* II, č. 68 (s. 230) a obr. 61 = Canciani 2022: č. 230 (s. 196–197).

471) Jeho přítomnost ve vile zmiňuje ještě v roce 1700 Filippo Della Torre (1700: 252). Již Welcker (*Abhandlungen*, s. 394) ale poznamenává, že „Dieses Denkmal... wie so manche andere erhobne Werke, schon längst aus diesem Hause weggegeben worden war.“ („Tento monument ... byl stejně jako mnoho dalších vznešených děl již dávno z tohoto domu odnesen.“). Rovněž kusá informace v soupisu monumentů (*RaccoltaG*, s. 419) popisující pouze jeden z reliéfů naznačuje, že se druhý reliéf v roce 1793 ve vile Giustiniani již možná nevyskytoval.

472) *Galleria Giustiniana* II, tab. 82.

473) Zmínka v komentáři v *CIMRM* I, s. 209.

474) *CIMRM* 531 = *TMM* II, č. 43 (s. 217) = Canciani 2022: č. 231 (s. 197).

475) *CIMRM* 532 = *TMM* II, č. 44 (s. 217) a obr. 48 = *Abhandlungen*, s. 149 (č. 18) = Canciani 2022: č. 232 (s. 197). Fotografie tohoto reliéfu je dostupná pod číslem 10197475 na: <<https://census.bbaw.de>>.

476) *CIMRM* 533 = *TMM* II, č. 46 (s. 218) = Della Torre 1700: tab. I pag. 159 = Eichhorn 1814, tab. 2 = *Abhandlungen*, s. 149 (č. 21) = Canciani 2022: č. 233 (s. 197–198).

pozicích a havran na okraji Mithrova vlajícího pláště. V horních rozích se nacházely busty Slunce (vlevo) a Měsíce (vpravo).⁴⁷⁷ Autoři studie o orientálních kulturech v Anziu (ant. Antium) poznamenávají, že reliéf z *Palazzo Gioia* je velmi podobný reliéfu, který se od roku 1968 nachází ve Virginském muzeu umění v Richmondu.⁴⁷⁸ Problém pro tuto hypotézu nicméně představují výrazně menší uváděné rozměry richmondského reliéfu (0,31 × 0,39 m).

[Rom-026] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁴⁷⁹

Přesné nálezové okolnosti tohoto monumentu (0,95 × 1,85 m), který se nachází zazděný ve stěně nádvoří *Palazzo Mattei* v Římě, jsou neznámé. Obecně se však soudí, že tento monument byl nalezen v Římě. Reliéf zobrazuje tauroktonní scénu v obvyklé podobě, s Cautem vlevo a Cautopatem napravo. Ze zvířat se dochovali pes, had, štír a havran v obvyklých pozicích. Monument prošel rozsáhlou raně moderní restaurací,⁴⁸⁰ které lze přičíst na vrub pozoruhodné detaily v podobě dvou stromů na horním okraji jeskynní klenby (celá část od Mithrova krku nahoru je restaurována) a glóbu pod nohama vyskakujícího psa (celé tělo psa kromě hlavy je rovněž moderní restaurací). Je pravděpodobné, že v horních rozích reliéfu se na kompletní ploše nacházely busty Slunce a Měsíce, během restaurace však nebyly doplněny.

[Rom-027] Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie a nápisem⁴⁸¹

Tento monument se nejprve nacházel v prostorách vnitřního nádvoří budovy hotelu *Albergo Constanzi* na ulici *Via San Nicola da Tolentino*, která se později stala sídlem římskokatolické koleje *Pontificium Collegium Germanicum et Hungaricum de Urbe*. V roce 1939 došlo k demolici této budovy a fragment sochy s vyobrazením tauroktonie se, patrně ve stejném roce, stal součástí malé sbírky římských starožitností v kostele svatého Saby na Aventinu. Dochovaná část sochy zobrazuje podstavec s větší částí trupu býka (bez hlavy, ocasu a zadních nohou), s drobnými stopami po Mithrově levém koleni a tělu psa a s fragmenty hadího těla.⁴⁸² Zadní strana sochy je prakticky neopracovaná, což nasvědčuje jejímu umístění v těsné blízkosti zdi.⁴⁸³ Na okraji podstavce se nachází nápis *deum sibi [---] sua pecunia [---]*.

[Rom-028] Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie⁴⁸⁴

Fragment mramorového reliéfu (0,26 × 0,28 m) s vyobrazením tauroktonie, jehož nálezové okolnosti jsou neznámé, se nachází zazděný ve zdi na nádvoří *Palazzo Rondini*. Fragment zobrazuje Mithru a býka společně se psem, hadem a štírem.

477) Kresbu tohoto monumentu poskytuje Della Torre (1700: tab. I pag. 159). Cumont (*TMM II*, s. 218) však tuto rytinu do svého korpusu nepřevzal, neboť usoudil, že: „může poskytnout pouze zcela falešnou představu o tomto monumentu.“

478) Venetucci & Cacciotti & Mangiafesta 2018: 250 a pozn. 63. Ohledně monumentu z Richmondu, viz [Rom-126] níže.

479) *CIMRM* 534 = *TMM II*, č. 47 (s. 218–219) a obr. 49 = Venuti 1778: tab. I, obr. 1 = Canciani 2022: č. 234 (s. 198).

480) Viz *TMM II*, s. 219 a obr. 49 (s barevně odlišenými starověkými a moderními částmi). V rekonstruované podobě reliéfu uvádí již Venuti v roce 1778.

481) *CIMRM* 535/536 = *TMM II*, č. 48 (s. 219) = Matz & von Duhn 1881a: č. 1575 (s. 449) = *CIL VI.4.2*, č. 31049 (zde je tento monument označen za reliéf) = Bonanno Aravantinos 2012 = EDCS-18600613 = Canciani 2022: č. 235 (s. 198).

482) Monument patrně od chvíle, kdy jej popsali Matz a von Duhn, utrpěl další škody, neboť oba autoři zmiňují jako dochovanou část Mithrova ruku na býčích nozdřích. Tyto části se však v současné době na fragmentu sochy již nenacházejí. Pozdější poškození tohoto monumentu by mohlo rovněž vysvětlit diskrepanci v uváděných rozměrech. Zatímco Cumont a Vermaseren uvádějí maximální výšku 0,65 m a maximální délku 0,85 m, Bonanno Aravantinová (2012: 459, pozn. 2) ve své publikaci věnované této soše uvádí maximální výšku 0,515 m, maximální šířku základny 0,495 m a šířku v rozmezí 0,265 m na levé straně a 0,307 m na pravé straně.

483) *TMM II*, s. 219.

484) *CIMRM* 537 = *TMM II*, č. 49 (s. 219) = Canciani 2022: č. 236 (s. 198).

[Rom-029] Socha s vyobrazením světloňoše⁴⁸⁵

V kasinu vily Borghese se podle Cumonta nachází fragmentárně dochovaná socha z bílého mramoru (0,82 × 0,17 m), která ztvárňuje světloňoše chybně rekonstruovaného do podoby Parida. Cumont uvádí, že tento monument dosud nebyl publikován a žádné nové informace neposkytuje ani Vermaseren. Vzhledem k rozsahu rekonstrukce (hlava, pravé rameno, nohy od kolen dolů) je mithraistický charakter tohoto monumentu jen obtížně posouditelný. Sochu tedy řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[Rom-030] Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie⁴⁸⁶

Fragment reliéfu (rozměry nezjištěné), jehož přesné nálezové okolnosti a místo jeho současného výskytu zůstávají neznámé, zobrazoval tauroktonní scénu ve standardní podobě. V době přípravy Cumontových *TMM* se tento artefakt nacházel ve vile Wolkonsky. Podle Cumontova popisu se zachovala spodní část reliéfu bez hlavy býka a hlavy a pravé nohy Mithry. Pes, had a štír byli vyobrazeni na obvyklých místech. Na podstavci se nacházel nečitelný nápis.

[Rom-031] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁴⁸⁷

Rovněž tento reliéf (0,67 × 0,6 m), jehož nálezové okolnosti jsou znovu neznámé, se v době Cumontovy práce na *TMM* nacházel ve vile Wolkonsky. Dostupné popisy uvádějí pouze to, že vyobrazení tauroktonie je standardní a jedinou odlišností je pozice hada, který nezvedá svou hlavu k ráně na býčím krku, ale plazí se po zemi vedle jeho těla.⁴⁸⁸ Podle dostupných informací se tento reliéf ve vile Wolkonsky nachází doposud.⁴⁸⁹

[Rom-032] Reliéf s vyobrazením Mithry-Měna⁴⁹⁰

Reliéf (0,72 × 0,39 × 0,07 m), jehož nálezové okolnosti zůstávají nejasné a který zmiňuje Cumont v dodatcích ke druhému svazku *Textes et monuments*,⁴⁹¹ se momentálně nachází v Římském národním muzeu (*Terme di Diocleziano*). Reliéf zobrazuje postavu v oděvu východního stylu, která ve své pravé ruce držela podlouhlý předmět (žezlo nebo pochodeň?), nyní ztracený. V levé ruce třímá pozvednutou bustu s vyobrazením bohyně Seléné s měsíčním srpkem na ramenou. Mithraistický charakter monumentu je velmi nejistý, neboť zobrazená postava nevykazuje žádné znaky typické jak pro Mithru, tak pro Měna.⁴⁹² Z tohoto důvodu vyřazují tento monument ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

485) *CIMRM* 538 = *TMM* II, č. 50 (s. 219) = Canciani 2022: č. P43 (s. 226).

486) *CIMRM* 539 = *TMM* II, č. 52 (s. 219–220) = Bucolo 2020: 112 = Canciani 2022: č. 237 (s. 198).

487) *CIMRM* 540 = *TMM* II, č. 53 (s. 220) = Bucolo 2020: 111–112 = Canciani 2022: č. 238 (s. 138–139).

488) Matz & von Duhn 1881b: č. 3759 (s. 142).

489) Bucolo 2020: 112.

490) *CIMRM* 541 = Canciani 2022: č. N30 (s. 233).

491) *TMM* I, č. 78b (s. 364).

492) Interpretaci této postavy jako boha Měna nepřijal ani Eugen N. Lane, který tento monument nezařadil do svého korpusu nálezů týkajících se tohoto původně maloasijského božstva (*CMRDM*).

[Rom-033] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁴⁹³

Tento monument, jehož nálezové okolnosti zůstávají neznámé,⁴⁹⁴ se nejprve nacházel ve sbírkách villy Albani a později se stal součástí sbírky muzea rodiny Torloniů. Reliéf (cca 1,2 metru na výšku i šířku) zobrazuje Mithru v obvyklém postoji a ustrojení během aktu usmrcení býka, jehož ocas je zakončen dvěma obilnými klasy. Pes a had jsou zobrazeni u rány, havran v sedě na Mithrově plášti. Pozoruhodným a v mithraistické ikonografii jedinečným detailem je, že kromě štíra se u býčích varlat nachází rovněž veliký mravenec. Oba světloňosi nejsou zobrazeni. V horních rozích reliéfu se nacházejí busty Slunce s paprscitou členkou na hlavě a Luny s diadémem ve vlasech. Reliéf byl nalezen v dobrém stavu, nepůvodní jsou pouze Mithrova pravá paže s dýkou, levá paže, hlava býka a polovina psa. Monument byl Zoegou (na kterém je závislý popis tohoto monumentu u Cumonta a Vermaserena) datován do období vlády císaře Commoda.⁴⁹⁵

[Rom-034] Reliéf s vyobrazením bytosti se lví hlavou⁴⁹⁶

Přesné nálezové okolnosti tohoto reliéfu z bílého mramoru, který se nacházel ve sbírkách *Museo Torlonia*, zůstávají neznámé. Dostupné informace však naznačují, že byl nalezen v Římě. Reliéf (0,78 × 0,28 m) zobrazuje nahou postavu s lidským tělem a lví hlavou ve vzpřímeném postoji stojící na globu se zkříženými pásy představujícími nebeský rovník a ekliptiku, ve kterých se nachází pět malých rovnoměrně rozmístěných prohlubní. Kolem těla bytosti se v pěti záhybech vine had, jehož hlava spočívá na temeni hlavy zobrazené bytosti. Postava je obdařena dvěma páry křídel, jedněmi na zádech směřujícími vzhůru a druhými na bedrech směřujícími dolů. V rukách přitisknutých k hrudi svírá bytost dlouhé žezlo se zakulacenými konci (v levici), kolem kterého se ve dvanácti záhybech vine tenká spirála, a klíč s pěti otvory (v pravici). Ústa bytosti jsou zhotovena v podobě prohlubně ústící na rubové straně reliéfu, která patrně umožňovala vložení pochodně tak, aby z úst bytosti vycházely plameny. V pravém horním rohu reliéfu se nachází řezba hvězdy se čtyřmi paprsky.⁴⁹⁷ Reliéf je datován do poslední čtvrtiny 2. století.

[Rom-035] Reliéf s vyobrazením bytosti se lví hlavou⁴⁹⁸

Přesné nálezové okolnosti tohoto reliéfu, který se nacházel ve sbírkách bývalého *Museo Torlonia*, zůstávají neznámé. Dostupné informace však naznačují, že byl nalezen v Římě. Reliéf (0,59 × 0,2 m) zobrazuje nahou postavu se lví hlavou a s nohama v podobě pařátů ve vzpřímeném postoji na polokouli se znamením půlměsíce. Kolem těla postavy se v sedmi záhybech vine had, jehož hlava spočívá na temeni bytosti. Bytost je obdařena dvěma páry křídel: prvním na zádech a druhým na zadní straně lýtek. Ruce postavy svírající dva klíče s pěti otvory se lokty opírají o hrud, přes kterou je přepásán pás s vyobrazením hromoklínu. Ústa sochy jsou otevřená a hlavou prochází dutina, do které se patrně vkládala planoucí pochodeň, aby z úst bytosti mohly vycházet plameny.

493) *CIMRM* 542 = *TMM* II, č. 38 (s. 215) a obr. 45 = *Abhandlungen*, č. 13 (s. 148) a popis na s. 126–127 = Canciani 2022: č. 239 (s. 199). Obrazová reprodukce viz Zoega 1808, tab. LVIII.

494) Cumont (*TMM* II, s. 215) uvádí, že tento monument a monument *CIMRM* 543 (= *TMM* II, č. 39 [s. 215–216]) „snad pocházejí ze stejného mithraea“. Vermaseren (popis *CIMRM* 542) přidává do společného nálezu rovněž monument *CIMRM* 544 (= *TMM* II, č. 40 [s. 216]). Zdroj těchto informací nejsem schopen dohledat. Zdá se, že tyto monumenty mají společné pouze to, že se v jistý čas nacházely pohromadě ve sbírkách villy Albani, odkud přešly do sbírek *Museo Torlonia*, což může – ale také nemusí – implikovat, že byly nalezeny pospolu. Bortolinová (2012: 197) k této skupině přiřazuje rovněž monument *CIMRM* 545, který se po jistý čas rovněž nacházel ve vile Albani (nyní ve sbírkách Vatikánských muzeí). Sbírký rodiny Torloniů jsou bohužel nedostupné a zdá se, že v současné době neexistuje žádná fotografie tohoto monumentu.

495) Zoega 1808: 30–31.

496) *CIMRM* 543 = *TMM* II, č. 39 (s. 215–216) a obr. 46 = Merkelbach 1984: obr. 63 (s. 315) = B 30 = Canciani 2022: č. 240 (s. 199).

497) Pravý roh je poškozený, můžeme však předpokládat, že se v tomto místě nacházelo vyobrazení měsíčního srpku (Bortolin 2012: 221).

498) *CIMRM* 544 = *TMM* II, č. 40 (s. 216) a obr. 47 = B11 = Canciani 2022: č. 241 (s. 199).

[Rom-036] Socha bytosti se lví hlavou⁴⁹⁹

Přesné nálezové okolnosti této fragmentárně dochované sochy, která se nejprve nacházela ve vile Albani a následně se stala součástí sbírek Vatikánských muzeí, zůstávají neznámé. Lze nicméně předpokládat, že byla patrně nalezena v Římě. Současná podoba sochy (1,55 × 0,37 m) je výsledkem moderních restaurací, které byly provedeny nejspíše v průběhu 18. století. Z původní antické sochy se dochoval pouze trup nahé bytosti ve vzpřímeném postoji od kolen nahoru a bez rukou a hlavy.⁵⁰⁰ Kolem torza postavy se vine ve třech záhybech had. Na těle bytosti se nacházejí reliéfně provedená znamení zvířetníku (zleva doprava z pohledu pozorovatele): Beran a Váhy na hrudi a Rak a Kozoroh na stehnech. Na zádech bytosti se zachovaly zbytky křídel, která byla rekonstruována do podoby jednoho mohutného a dolů směřujícího páru. Nevíme, zdali bytost měla v původní podobě lví hlavu, na základě srovnání s dalšími vyobrazeními této postavy se tento předpoklad nicméně jeví jako pravděpodobný. Datace sochy je vzhledem k množství restaurací, které prodělala, obtížná. Robert Turcan ji na základě kvality provedení symbolů zodiakálních znamení klade do doby kolem poloviny 2. století.⁵⁰¹ Hyperkritický postoj pak zaujímá Spinola, který vyslovuje podezření, že jde v případě této sochy o kompletní raně novověké falsum.⁵⁰² Tento postoj je patrně příliš radikální a prozatím platí, že torzo sochy můžeme pokládat za autentické dílo pocházející z doby římského císařství.

[Rom-037] Reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápísem⁵⁰³

Tento monument (cca 0,75 × 0,75 m), který byl nalezen na blíže neznámém místě a v blíže neurčené době v Římě, se nachází zazděný ve stěně *Cortile del Belvedere*, jedné z budov sloužících potřebám Vatikánských muzeí. Vlastní scéna s vyobrazením tauroktonie je zasazena do širokého ozdobného rámu. Zobrazuje Mithru, který usmrcuje v jeskyni býka, jehož ocas se proměňuje ve tři obilné klasy. Kolem Mithrova pasu se nachází opasek s pochvou pro dýku, nad jeho pláštěm potom sotva zřetelné vyobrazení luku a toulce. Scéna není lemována jinak obvyklými postavami obou světloňů. Ze zvířat jsou přítomni havran, sedící na masivním okraji jeskyně, štír, had a pes v obvyklých pozicích. Pes je netradičně zobrazen běžící po všech čtyřech, nikoli ve výskoku, a s vyplazeným jazykem. V levém horním rohu je vyobrazena busta boha Slunce s nimbem a sedmi slunečními paprsky, v pravém rohu busta bohyně Luny s měsíčním srpem za zády. Na obou špičkách měsíčního srpku se nacházejí hvězdy. Monument nese stopy původní červené barvy. Pod tauroktonní scénou je umístěn panel s dedikací *Soli Invicto de[o]*, kterou pořídil Atimetus, císařský otrok a *act(uarius)] / praediorum Ro[manianorum]* („pokladník římských polností“). Na základě uměleckého provedení a paleografických indicií je tento reliéf datován do konce 2. nebo na počátek 3. století.

[Rom-038] Socha s vyobrazením tauroktonie⁵⁰⁴

Tento monument, jehož přesné nálezové okolnosti jsou neznámé, se v současné době nachází ve sbírkách Vatikánských muzeí. Socha (1,5 × 1,8 m) se dochovala ve fragmentární podobě a její současná podoba je dílem důkladné restaurace, kterou prodělala v 18. století rukami sochařů Vincenza Pacettiho a Francesca Antonia Franzoniho. Socha ukazuje tauroktonní motiv v obvyklé podobě a kromě Mithry a býka zobrazuje ještě psa a hada společně lízající silně prýšící krev z rány na býčím krku, a štíra u býčích varlat. Restaurované části zahrnují: Mithrovu hlavu, vlající plášť, pravou nohu, ruce a dlaně, nozdry býka, jeho přední nohy a pravou zadní nohu i s podstavcem, ocas, téměř kompletní tělo psa a část hadího těla mimo

499) *CIMRM* 545 = *TMM* II, č. 37 (s. 215) a obr. 43–44 = B 4 = Canciani 2022: č. 242 (s. 199–200).

500) Možnou podobu této sochy před její restaurací ukazuje De Clarac 1850, tab. 560, obr. 1192 A. Mezi v současné době rekonstruované části tedy patří nohy od kolen dolů se dvěma dalšími záhyby hada a globus s podstavcem, na kterém bytost stojí; ruce s příslušnými atributy; křídla; lví hlava s hadí hlavou na temeni.

501) Turcan 2016: 438.

502) Spinola 1996: 162.

503) *CIMRM* 546/547 = *TMM* II, č. 29 (s. 211) a obr. 38 = *TMM* II, č. 68 (s. 106) = *CIL* VI, č. 721 = *CIL* VI.4.2, č. 30820 = EDR129096 = Canciani 2022: č. 243 (s. 200).

504) *CIMRM* 548 = *TMM* II, č. 28 (s. 209) a obr. 37 = Canciani 2022: č. 244 (s. 200).

podstavce. Mithrův pohled na restaurované soše směřuje dolů a dopředu směrem k zasažené ráně, což s největší pravděpodobností neodpovídá původnímu stavu sochy. Socha je produktem kvalitní sochařské práce a její vyhotovení je datováno do 2. století.

[Rom-039] Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie⁵⁰⁵

Fragment, který byl nalezen za blíže neznámých okolností v Římě, se nachází ve sbírkách Lateránského muzea. Zachovala se pouze pravá horní část reliéfu (0,28 × 0,2 × 0,05 m) s vyobrazením hlavy býka, horní části Cautopatova těla a busty bohyně Luny s měsíčním srpkiem za zády.

[Rom-040] Socha bytosti se lví hlavou⁵⁰⁶

Socha, jejíž nálezové okolnosti jsou neznámé, ale o které se obecně předpokládá, že byla nalezena v Římě, se nachází ve sbírkách Lateránského muzea. Socha (výška 0,41 m, průměr podstavce 0,17 m) zobrazuje vzpřímeně stojící bytost se lví hlavou, kolem jejíhož těla se vine v sedmi záhybech had, jehož hlava spočívá na temeni lví hlavy. Na zádech bytosti se nachází dva páry křídel, z nichž jeden směřuje vzhůru a druhý dolů. Ruce postavy, ve které třímala některé z atributů pro tuto bytost charakteristické, jsou odlomeny. Socha nese po celém svém povrchu zbytky původní červené barvy.

[Rom-041] Socha bytosti se lví hlavou⁵⁰⁷

Přesné nálezové okolnosti této sochy jsou neznámé, téměř s naprostou jistotou však pochází z Říma. Raffei jako první místo jejího výskytu zmiňuje „Casa Carpegna“.⁵⁰⁸ Později se tento artefakt nacházel v držení rodiny Mutiů a v současné době tvoří součást sbírek Lateránského muzea. Socha (výška 0,79 m, šířka podstavce 0,2 m) zobrazuje vzpřímenou postavu se lví hlavou a hustou hřívou stojící na podstavci ve tvaru polokoule. V obou rukách pevně přitisknutých k hrudi svírá klíče. Kolem spodní části těla, oděné kolem slabin do bederní roušky, se vine ve čtyřech záhybech had, jehož hlava spočívá na temeni lví hlavy. Na rozdíl od dalších vyobrazení této bytosti nemá tento exemplář křídla. Socha je prakticky nepoškozená, s lomnými liniemi na levé paži v úrovni ramene a zápěstí, na kyčlích a kolenou. Pořízení této sochy je na základě uměleckého stylu kladeno na konec 2. nebo na počátek 3. století.

[Rom-042] Reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem⁵⁰⁹

Reliéf (0,43 × 0,72 × 0,05 m), nalezený rozlomený na dva kusy, se nachází ve sbírkách Vatikánských muzeí. Zobrazuje Mithru, který usmrcuje v jeskyni býka, jehož ocas se proměňuje ve tři obilné klasy. Ze zvířat jsou přítomni havran, sedící na okraji jeskyně, štír, had a pes v obvyklých pozicích. Světloňosi nejsou zobrazeni. V levém horním rohu se nachází vyobrazení boha Slunce s diadémem a čelenkou ze slunečních paprsků jedoucího na čtyřspřeží směrem vzhůru, v protějším rohu bohyně Luny s měsíčním srpkiem na ramenou jedoucí směrem dolů ve voze taženém dvěma voly, které pobízí bičem. Na spodním okraji reliéfu se v prostoru mezi dvěma kresbami palmových listů objevuje nápis v řečtině Χρηστος πατηρ και Γαυρος εποησαν („Zasvětili Chrestos Otec a Gauros“).

505) CIMRM 549 = TMM II, č. 33 (s. 213) = Canciani 2022: č. 245 (s. 200–201).

506) CIMRM 550 = TMM II, č. 34 (s. 213) = B 16 = Canciani 2022: č. 246 (s. 201).

507) CIMRM 551 = TMM II, č. 35 (s. 214) a obr. 41 = B 9 = Canciani 2022: č. 247 (s. 201).

508) Raffei 1779: 24.

509) CIMRM 554/555 = TMM II, č. 31 (s. 211–212) = TMM II, č. 39 (s. 100) = IG XIV, č. 1272 = IGUR I, č. 181 = Canciani 2022: č. 249 (s. 201–202).

[Rom-043] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁵¹⁰

Za místo nálezu tohoto reliéfu, který se nachází ve sbírkách Vatikánských muzeí, byl po dlouhou dobu chybně pokládán Řím. Místem nálezu tohoto předmětu je nicméně Otricoli (Umbria, regio VI), kde byl objeven během papežských vykopávek v letech 1776–1777. Tento monument je z tohoto důvodu podrobněji pojednám mezi nálezy ze starověké Itálie.⁵¹¹

[Rom-044] Socha s vyobrazením tauroktonie⁵¹²

Přesné nálezové okolnosti tohoto monumentu z černého mramoru zůstávají neznámé, s největší pravděpodobností však byl objeven v Římě. Poprvé se v našich záznamech objevuje jako součást inventáře vily Montalto-Negrone-Massini, odkud přešla do vlastnictví sochaře Carla Albaciniho a od roku 1784 do rukou anglického starožitníka Thomase Jenkinse. V roce 1804 byla získána do sbírek Vatikánských muzeí, kde se nachází doposud. Socha (0,7 × 0,835 m), jejíž výsledná podoba je důsledkem několika novodobých restaurací, zobrazuje Mithru během aktu usmrcení býka, ale bez obvykle přítomných světloňů. Ze zvířat se na ní nacházejí pes a had, který se plazí po zemi a nikoli k ráně na býkově krku. Štír a havran zobrazení nejsou. Na levém okraji podstavce za Mithrou a býkem se nachází skalní výběžek, z jehož vrcholku vyrůstá busta zobrazující ženský obličej, která je dílem novodobé restaurace této sochy. Zdá se, že v původní podobě se za tauroktonní scénou nacházel kompletní oblouk jeskyně s bustami Slunce a Měsíce v patřičných rozích. Rekonstruované části dále zahrnují horní část těla Mithry včetně hlavy a částí pláště, hlavu a krk býka a jeho přední nohy a větší část těla psa. Monument je na základě uměleckého stylu datován do druhé poloviny 2. až první poloviny 3. století.

[Rom-045] Dva reliéfy zobrazující Cauta a Cautopata⁵¹³

Podle Franze Cumonta se v *Palazzo Corsetti* nacházely dva mramorové reliéfy (1 × 0,4 m) s vyobrazením světloňů, a to v obvyklém ustrojení a provedení.⁵¹⁴ Pochodně jsou v důsledku poškození reliéfů odlomené, z jejich pozůstatků a pozic rukou lze nicméně vyvodit, že jedna z nich směřovala vzhůru a druhá dolů. Jeden ze světloňů tak s největší pravděpodobností reprezentoval Cauta a druhý Cautopata. Vermaseren nepřináší ke Cumontovým informacím žádné nové poznatky a neposkytuje ani obrazovou reprodukci těchto monumentů.⁵¹⁵

[Rom-046] a [Rom-047] Dvě hlavy soch zobrazující boha Mithru

První z těchto monumentů, [Rom-046] hlava sochy mladíka⁵¹⁶ s kudrnatými vlasy, byla v katalogu muzea Barracco identifikována jako zobrazení mladého Alexandra Velikého. Cumont tuto interpretaci zpochybnil a na základě skutečnosti, že truchlivý pohled mladíka je upřen směrem vzhůru, formuloval hypotézu, že se v tomto případě jedná o zobrazení Mithry. Svůj argument dále podpořil odkazem na skutečnost, že hlava sochy má vzadu ploché místo s malou dírou uprostřed, která podle něj mohla sloužit k upevnění fryžské čapky. Argumentaci na základě pouhého výrazu sochy a směřování pohledu nepokládám za dostatečně

510) *CIMRM* 556 = *TMM* II, č. 74 (s. 236 a 484) = Canciani 2022: č. 57 (s. 61).

511) Viz [006-Umb-001] níže.

512) *CIMRM* 557 = *TMM* II, č. 30 (s. 211) a obr. 39 = Canciani 2022: č. 250 (s. 202). Barevná fotografie tohoto monumentu je k dispozici v online katalogu Vatikánských muzeí na: <<https://catalogo.museivaticani.va/index.php/Detail/objects/MV.358.0.0>> [10. 9. 2022].

513) *CIMRM* 558 = *TMM* II, č. 51 (s. 219) = Canciani 2022: č. 251 (s. 202).

514) Cumont se domníval, že by se mohlo jednat o stejné monumenty, které se podle Zoegy (*Abhandlugen*, s. 148, č. 12) měly nacházet ve vile Borghese.

515) Tyto reliéfy se bohužel nenachází na fotografiích monumentů z *Palazzo Corsetti*, které pořídil nejspíše v 70. nebo 80. letech 20. století německý fotograf Max Hutzel, viz box 261 obsahující 72 fotografií nádvoří a památek tohoto paláce, dostupný na: <https://oac.cdlib.org/findaid/ark:/13030/c87s7qqc/entire_text/> [3. 8. 2022].

516) *CIMRM* 559 = Cumont 1947b: 7–8 a obr. 4–5 = *CatBarracco*, č. 157 (s. 33) a tab. = Bieber 1949: obr. 80–81 (s. 419) = Canciani 2021: č. P41 (s. 226).

přesvědčivou. Margareta Bieberová pokládá tuto bustu za vyobrazení Alexandrový apotheósy.⁵¹⁷ Tento monument proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů. Další [Rom-047] hlavu sochy⁵¹⁸ (výška 0,18 m) podobných charakteristik, která se vyskytuje v depozitářích Vatikánských muzeí, zařadil do svého korpusu Maarten J. Vermaseren. Mladík s truchlivým pohledem zobrazený na tomto monumentu má v tomto případě na hlavě nasazenou fryžskou čapku, tyto charakteristiky však znovu k jeho přesvědčivé identifikaci jako Mithry nestačí. Vzhledem k přítomnosti fryžské čapky řadím tento monument mezi možné, ale sporné mithraistické monumenty.

[Rom-048] Socha s vyobrazením tauroktonie⁵¹⁹

Tento monument byl s největší pravděpodobností nalezen v Římě, kde se v roce 1588 nacházel ve zdi *Palazzo San Marco*. V roce 1793 byl ambasadorem a vyhlášeným sběratelem antických památek Girolamem Zulianem odkázán Benátské republice a stál se součástí sbírek archeologického muzea v Benátkách. Socha (1,1 × 1,13 m) zobrazuje Mithru zabíjejícího býka v podobě standardní kompozice, bez přítomných světloňošů. Přes rameno Mithry je přehozen pás s pochvou dýky. Ze zvířat jsou přítomni pes, had a štír, všichni na svých obvyklých místech. Socha se zachovala s drobnými poškozenými, novodobé restaurace zahrnují části Mithrových rukou, nohou a pláště, býkovu tlamu, rohy, ocas (přesto je patrné, že končí obilnými klasy) a levou přední nohu, ocas hada a levou část podstavce.

[Rom-049] Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie⁵²⁰

Tento monument byl zakoupen Franzem Cumontem v Římě pro Muzeum umění a dějin (do roku 2018 známého jako *Musée du Cinquantenaire*) v Bruselu. Cumont od prodávajícího starožitníka obdržel informaci, že tento artefakt byl nalezen v blíže neurčené době na vinicích rozkládajících se mezi *Porta Portese* a kostelem *San Pancrazio*. Fragment reliéfu (0,56 × 0,37 × 0,1 m) tvoří většina jeho horní části. Viditelné je tělo Mithry od pasu nahoru, hlava a krk býka a části obou světloňošů (hlava, krk a část hrudi Cautopata, který si levou rukou podpírá bradu, na levé straně a postava Cauta vpravo přibližně od kolen vzhůru). Na Mithrových zádech je viditelná pochva dýky. V horních rozích se na svých obvyklých místech nacházejí poškozené busty Slunce a Měsíce (s měsíčním srpkem na ramenou). Ze zvířat je na fragmentu zachován pouze havran v sedě na Mithrově vlajícím plášti. Reliéf nese stopy původní červené barvy. V zadní části mramorové desky se nachází otvor zřejmě využívaný k upevnění reliéfu ke zdi.

[Rom-050] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁵²¹

Tento monument s nejasnými nálezovými okolnostmi, ale s předpokládaným místem nálezů v Římě, se nacházel ve sbírkách vily Borghese,⁵²² odkud byl později odprodán do pařížského muzea v Louvru.⁵²³ Reliéf (1,63 × 1,987 × 0,23–0,35 m) zobrazuje Mithru zabíjejícího býka v jeskyni, která je na monumentu vyznačena vysoko vystupujícím obloukem simulujícím skalní převis. Reliéf nezobrazuje jinak obvyklé světloňoše a ze zvířat se na něm vyskytují pouze pes a had. Ze tří otvorů v místech Mithrova pláště lze usuzovat, že havran byl k tomuto reliéfu připevněn v podobě zvláštní figury, ta se však nedochovala. V horních rozích se v obvyklých pozicích nachází vyobrazení bust Slunce a Měsíce (jde však o novodobé restaurace). Monument byl na několika místech poškozen, další restaurace zahrnují

517) Bieber 1956: 312. Viz též Bieber 1949: 423–424.

518) *CIMRM* 560 = Canciani 2022: č. P42 (s. 226).

519) *CIMRM* 584 = *TMM* II, č. 56 (s. 223) a obr. 52 = Canciani 2022: č. 261 (s. 204–205).

520) *CIMRM* 585 = *TMM* II, č. 27bis (s. 480) a obr. 414 = Cumont 1913b: č. 59 (s. 76–77) a obr. = Canciani 2022: č. 271 (s. 207–208).

521) *CIMRM* 586 = *TMM* II, č. 57 (s. 223–225) a obr. 53 a č. 57a (s. 481) = Canciani 2022: č. 267 (s. 206).

522) *Abhandlungen*, č. 4 (s. 148).

523) Elektronický katalog tohoto muzea však tento exemplář ve svém inventáři neuvádí. Současné místo výskytu tohoto monumentu se mi tedy nepodařilo ověřit.

Mithrovo pravé rameno, levou ruku a rameno, přední část býkovy hlavy, hlavu hada a větší část těla psa. Na základě sochařského provedení a stylu je doba zhotovení tohoto reliéfu kladena do 3. století.

[Rom-051] Socha s vyobrazením tauroktonie⁵²⁴

Tento monument se nacházel ve sbírkách vily Borghese,⁵²⁵ odkud byl odprodán do sbírek muzea v pařížském Louvru. Podle informací v elektronickém katalogu tohoto muzea je tento artefakt dlouhodobě zapůjčen do Národního muzea ve Varšavě. Socha (1,25 × 1,33 m) zobrazuje Mithru zabíjejícího býka v obvyklém postoji bez po boku stojících světloňů. Z doprovodných zvířat jsou zobrazeni pes, had a štír, havran byl patrně ztracen společně s Mithrovým vlajícím pláštěm, který na soše chybí. Zadní strana sochy zůstala neopracovaná, což napovídá, že byla nejspíše umístěna ve výklenku v zadní stěně mithraea. Socha se dochovala ve fragmentární podobě a prošla novodobými restauracemi, které doplnily chybějící Mithrovu hlavu (odtud špatné směřování Mithrova pohledu směrem dopředu), krk, pravou paži, levé rameno a prsty na levé ruce, býkovy nozdry a pravý roh, přední nohy a ocas (nevíme, zda byl zakončen obilnými klasy). Socha rovněž postrádá část podstavce s větší částí psího těla.

[Rom-052] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁵²⁶

Rovněž tento monument se nacházel ve sbírkách vily Borghese,⁵²⁷ odkud jej v roce 1807 získalo muzeum v pařížském Louvru, kde se nachází doposud. Reliéf (0,67 × 0,97 × 0,11 m) z bílého mramoru byl nalezen rozlomen do dvou kusů, ty však pokrývají většinu původní plochy a k poškození zobrazené scény došlo jen minimálně (odlomený kus spodního okraje v levém dolním rohu a nos Mithry). Reliéf zobrazuje tauroktonní scénu v obvyklé podobě, s oběma světloňi po stranách (Cautes vlevo, Cautopates vpravo). Ze zvířat jsou vyobrazeni pes, had a štír v obvyklých pozicích, havran se nachází vsedě na Mithrově vlajícím plášti. V levém horním rohu je vyobrazena busta boha Slunce s paprčitou čelenkou na hlavě, v pravém bohyně Luny s měsíčním srpem za zády. Pohledy obou planetárních božstev směřují směrem k Mithrovi, Mithrův pohled je potom upřen k bohu Slunce. Ocas umírajícího býka se proměňuje v jeden obilný klas. Na základě provedení a uměleckého stylu je monument datován do 2. století.

[Rom-053] Bronzová soška bytosti se lví hlavou⁵²⁸

Tento artefakt je s největší pravděpodobností totožný s rukojetí nože ve tvaru mithraistické bytosti se lví hlavou z Narbonne ve Francii (římská provincie Gallia Narbonensis).⁵²⁹

[Rom-054] Socha zrození Mithry ze skály s nápisem⁵³⁰

Přesné nálezové okolnosti tohoto artefaktu zůstávají neznámé, s největší pravděpodobností však pochází z Říma. První záznam zmiňuje jeho existenci v roce 1662, kdy se nacházel v sochařské dílně poblíž Capitolu, odkud později přešel do sbírek vily Giustiniani. Někdy na počátku 19. století tento monument zakoupil profesor lékařské fakulty univerzity v Dublinu M. E. Hill. Hill tento artefakt po své smrti odkázal knihovně *Trinity College* v Dublinu, kde se nachází doposud. Socha (přesné rozměry nezjištěné) zobrazuje Mithru vystupujícího ze skály s fryžskou čapkou na dlouhých kudrnatých vlasech. Ve své pozdvižené pravici původně svíral

524) *CIMRM* 587 = *TMM* II, č. 58bis (s. 482) a obr. 415 = Canciani 2022: č. 277 (s. 209). Záznam v online katalogu muzea v Louvru je dostupný na: <<https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010250370>> [10. 9. 2022].

525) *Abhandlungen*, č. 3 (s. 148).

526) *CIMRM* 588 = *TMM* II, č. 58 (s. 225) a obr. 54 = Canciani 2022: č. 268 (s. 207). Záznam v online katalogu muzea v Louvru je dostupný na: <<https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010275229>> [10. 9. 2022].

527) *Abhandlungen*, č. 11 (s. 148).

528) *CIMRM* 589 = *TMM* II, č. 75 (s. 236–237) = Canciani 2022: č. 262 (s. 205).

529) Viz [012-GaN-002] níže, kde se nachází podrobnější vylíčení osudů tohoto artefaktu.

530) *CIMRM* 590/591 = *TMM* II, č. 69 (s. 231) a obr. 62 a č. 63 (s. 105) = Vermaseren 1951b: 346–349 a tab. 2 = *CIL* VI, č. 731 = EDCS-17300873 = Canciani 2022: č. 263 (s. 205).

hrozen vinné révy.⁵³¹ Levou rukou se opírá o skalní masiv, na kterém se nachází vyobrazení pochvy, dýky, šípu a luku. Po jeho bocích stojí světloňoši v oděvech východního stylu v postoji se zkříženýma nohama. Cautopates napravo sklání pochodeň k zemi levou rukou a pravou si tiskne k tváři. Cautes vlevo drží pochodeň vzhůru oběma rukama. Pohledy obou světloňošů směřují k hroznům v Mithrově ruce. Na ploše skalního masivu se nachází nápis *Nama / L(ucius) Fl(avius) Hermadion / hoc mihi libens / d(onum) d(edit)*. Nejistá je autenticita hroznů, ke kterým se Mithra napřahuje svou pravou rukou a které působí v rámci mithraistické ikonografie poněkud nezvykle. Lajard z tohoto důvodu pokládal celý monument za novodobé falsum.⁵³² Cumont takto radikální závěr odmítal, ale nevyločil možnost, že hrozny jsou důsledkem chybné raně novověké restaurace monumentu, vycházející z mylné identifikace zobrazené postavy jako Dionýsa. Díky nálezů a publikaci reliéfu s vyobrazením tauroktonie původem ze Sýrie,⁵³³ kde se na jedné z bočních scén objevuje podobný motiv, je nyní možné opatrně argumentovat ve prospěch autenticity zobrazení vinných hroznů na tomto artefaktu.

[Rom-055] Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie⁵³⁴

Přesné nálezové okolnosti tohoto monumentu zůstávají neznámé. Podle informací v katalogu Britského muzea byl tento kus dopraven do Londýna z Říma C. Standishem v roce 1815, kde byl s největší pravděpodobností i nalezen. Socha (1,29 × 1,44 m) zobrazuje Mithru zabíjejícího býka bez světloňošů, v doprovodu psa, hada a štíra v obvyklých pozicích. Socha byla nalezena poškozená a některé její části prošly restaurací, konkrétně Mithrova hlava, levá paže a přední část pravé ruky a dýky a části Mithrova oděvu a pláště. Z postavy býka byly domodelovány přední část hlavy s nozdrami a tlamou, uši a rohy, v případě psa pak zadní nohy vyjma tlapek. Na základě uměleckého stylu a provedení je socha datována do 2. století.

[Rom-056] Socha s vyobrazením tauroktonie a nápisem⁵³⁵

Přesné nálezové okolnosti tohoto monumentu jsou neznámé, s největší pravděpodobností však byl nalezen v Římě. První historické záznamy zmiňují jeho existenci v průběhu 16. století, kdy se nacházel ve sbírkách kardinála Farnese. Později se stal součástí sbírky anglického sběratele Charlese Townleyho a po jeho smrti vešel mezi exponáty Britského muzea, kde se nachází doposud. Socha na podstavci (0,775 × 1,12 × 0,37 m) zobrazuje tauroktonní scénu s několika výraznými odlišnostmi, které mohou – vzhledem k rané dataci sochy – odrážet dotváření stále fluidních ikonografických konvencí. Obilné klasy, které obvykle raší z oháňky umírajícího býka, na tomto monumentu vycházejí přímo z rány zasazené Mithrovou dýkou. Na soše byly s největší pravděpodobností přítomni oba světloňoši,⁵³⁶ oba se ale nacházeli vlevo u býkových zadních nohou a vztyčeného ocasu. Havran seděl na podstavci v blízkosti světloňošů (zachovaly se pouze zbytky jeho pařátů na podstavci). Na přední straně podstavce a na zadní straně býka se nachází nápis,⁵³⁷ který uvádí, že tuto sochu pořídil *S(oli) M(ithrae)* otrok jménem Alcimus, který působil ve funkci správce (*vilicus*) Tiberia Claudia Liviana.

531) V současné době je Mithrova pravá ruka odlomena i s předmětem, který držel. Na starších fotografiích a nákresech je však hrozen jasně patrný. Viz podrobná diskuse k tomuto tématu Vermaseren 1951b: 348–349.

532) Lajard 1847: 24 (poznámka k tab. CIII). Své tvrzení ovšem Lajard nijak blíže nezdůvodňuje.

533) Viz [Syr-003] výše.

534) *CIMRM* 592 = *TMM* II, č. 64 (s. 227) a obr. 60 = Canciani 2022: č. 264 (s. 202). Barevná fotografie tohoto předmětu je k dispozici v online katalogu Britského muzea dostupném na: <https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1825-0613-1> [10. 9. 2022].

535) *CIMRM* 593/594 = *TMM* II, č. 65 (s. 228) a obr. 99 = *TMM* II, č. 69 (s. 106) = *CIL* VI, č. 718 = *CIL* VI.4.2, č. 30818 = EDR133490 = Canciani 2022: č. 265 (s. 205–206). Barevná fotografie tohoto předmětu je k dispozici v online katalogu Britského muzea dostupné na: <https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1805-0703-270> [10. 9. 2022].

536) Socha byla nalezena poškozená a prodělala několik novodobých restaurací. Mezi nově domodelované části patří Mithrův trup včetně hlavy od pasu nahoru (odtud nezvyklý pohled Mithry upřený směrem dopředu) kromě pravé paže a předloktí levé ruky, rohy, uši a přední část hlavy býka s nozdrami a tlamou. Restaurací prošla i těla obou světloňošů, na základě zbytků chodidel je však jisté, že se na soše nacházeli. Na soše v současné podobě jeden ze světloňošů (Cautes) jednou rukou vztyčuje býkovu oháňku, tento detail je ale invencí restaurátora. Jedna z rukou světloňoše však spočívala na zadku býka, kde se zachovaly pozůstatky jeho dlaně.

537) Nápis na zadní straně sochy po stránce obsahu opakuje nápis na podstavci, ale ve zkrácené podobě.

O identitě Tiberia Claudia Liviana se vedou spory, s největší pravděpodobností se však jednalo o muže, který později v době vlády císaře Traiana (od roku 101 až nejdéle do roku 117) zastával funkci velitele pretoriánské gardy.⁵³⁸ Pořízení sochy a nápisu by tak spadalo první dvou desetiletí 2. století, což z tohoto artefaktu činí nejstarší nález z území města Říma a také jeden z nejstarších datovatelných mithraistických nálezů vůbec.

[Rom-057] Bronzová soška Mithry⁵³⁹

Nálezové okolnosti tohoto monumentu, který se nachází ve sbírkách Britského muzea v Londýně, zůstávají nejasné. Informace ve Waltersově katalogu bronzových předmětů ve sbírkách tohoto muzea uvádějí, že tato soška pochází ze sbírek italského sběratele a starožitníka Alessandra Castellaniho, což by poukazovalo na Řím jako možné místo jejího původu. Vermaseren – a rovněž on-line katalog Britského muzea – pokládají tuto informaci za nejistou. Pokud jsou tyto pochybnosti oprávněné, nemáme ohledně místa nálezu tohoto artefaktu žádné vodítko. Bronzová soška (výška 0,12 m) zobrazuje pouze Mithru v obvyklém ustrojení a postoji, který je typický pro zobrazení tauroktonie. Zdá se, že soška byla součástí skupiny zobrazujících tauroktonní scény. Soška je neporušená, až na obě chybějící Mithrova zápěstí a dlaně.

[Rom-058] Socha s vyobrazením tauroktonie⁵⁴⁰

Bližší nálezové okolnosti tohoto monumentu jsou neznámé. Jisté je, že byl zakoupen v Římě, kde byl s velkou mírou pravděpodobnosti i nalezen, pro Novou Carlsbergovu glyptotéku v Kodani. Socha (výška 0,85 m) zobrazuje Mithru zabíjejícího býka ve společnosti psa, hada a štíra v obvyklých pozicích. Zadní strana sochy zůstala neopracovaná, což naznačuje, že byla určena k umístění ve výklenku v zadní stěně mithraea. Socha se s malými poškozeními dochovala v dobrém stavu, rekonstruované části zahrnují Mithrův nos a část jeho vlasů a oděvu, prsty na levé ruce a palec pravé nohy, pravé ucho býka a jeho rohy a část zadní nohy.

[Rom-059] Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie⁵⁴¹

Tento monument, který byl s největší pravděpodobností nalezen v Římě, se původně nacházel v římském ateliéru dánského sochaře Jense Adolfa Jerichaua, odkud byl v roce 1884 převezen do Národního muzea v Kodani. Z reliéfu se zachoval fragment (0,765 × 0,37–0,25 × 0,085 m) jeho levé strany, na kterém se nachází vyobrazení busty Slunce s nimbem a čelenkou se sedmi slunečními paprsky a postava Cauta v obvyklém ustrojení a v postoji se zkříženými nohama. Z býka se zachovalo pouze vyobrazení jednoho z kopýtek, z Mithry pak kus vlajícího pláště.

[Rom-060] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁵⁴²

Tento monument byl v roce 1834 v Římě zakoupen Eduardem Gerhardem pro sbírky Starého muzea v Berlíně. V dnešní době se nachází ve sbírkách Nového muzea v Berlíně. Reliéf (výška 0,7 m) zobrazuje Mithru zabíjejícího býka ve standardním provedení bez po stranách

538) Plným jménem Tiberius Julius Aquilinus Castricius Saturninus Claudius Livianus, viz Groag & Stein 1933: č. 913 (s. 211). Podrobná argumentace ohledně identifikace této postavy a datace jejího působení viz Syme 1980: 66–67; Gordon 1978: 154–157; Merkelbach 1984: 147–148 a pozn. 2–3; Claus 1992: 20, pozn. 54 a 253–254; Rigato 2016: 210, 219.

539) *CIMRM* 595 = Walters 1899: č. 1017 (s. 184) = Canciani 2022: č. 266 (s. 206). Barevná fotografie tohoto předmětu je k dispozici v online katalogu Britského muzea dostupném na: <https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1974-1201-4> [10. 9. 2022].

540) *CIMRM* 596 = Poulsen 1951: č. 389 (s. 389) = Canciani 2022: č. 269 (s. 207).

541) *CIMRM* 597 = *TMM* II, č. 66 (s. 229) = Davidson 1880: č. 4 a obr. č. 4 (s. 12) = Canciani 2022: č. 270 (s. 207). Vermaseren v *CIMRM* odkazuje na obr. 171 v obrazové příloze, ten však zobrazuje monument *CIMRM* 595. *CIMRM* 597 je uveden jako obr. 169.

542) *CIMRM* 598 = *TMM* II, č. 60 (s. 225–226) a obr. 56 = *Beschreibung*, č. 707 (s. 263) = Canciani 2022: č. 273 (s. 208).

stojících světloňů, s bustami Slunce a Luny v příslušných horních rozích. Mithrův pohled je upřen směrem k havranovi, který sedí na skalnatém okraji jeskyně. Z dalších zvířat jsou přítomni pes (zobrazen s obojkem a ušima podobnými zaječím), had a štír, všichni v obvyklých pozicích. Zvláštností tohoto monumentu je vyobrazení bohyně Tellus ležící pod břichem býka, která se opírá o pravé rameno a v pravé ruce drží o koleno opřený koš s plody. Na základě stylu a provedení je reliéf datován do 2. století.

[Rom-061] Socha zrození Mithry ze skály⁵⁴³

Rovněž tento monument byl do sbírek Starého muzea v Berlíně zakoupen v Římě Eduardem Gerhardem, a to v roce 1837. Místo a doba nálezů této sochy nejsou známy, s největší pravděpodobností však pochází z Říma. Socha (výška 0,29 m) zobrazuje nahého Mithru, který vystupuje ze skály s pozdviženými rukama. Mithra je zobrazen od pasu nahoru s kudrnatými vlasy a s fryžskou čapkou na hlavě. Mithrovy ruce jsou až na malé části novodobou restaurací, atributy, které v nich svíral, ztracené.

[Rom-062] Socha Cautopata⁵⁴⁴

Původ a místo nálezů sochy, která s největší pravděpodobností zobrazuje mithraistického Cautopata, zůstávají neznámy. Socha (výška 0,61 m) patrně pochází z Říma a zobrazuje světloňe stojícího v postoji se zkříženými nohama vedle skalního výběžku, který oběma rukama třímá pochodeň směřující k zemi. Světloň je oblečen do oděvu východního stylu s fryžskou čapkou na hlavě. Socha je původní až na hlavu světloňe, část levé ruky a plamen pochodně. Tento artefakt řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[Rom-063] Socha s vyobrazením tauroktonie⁵⁴⁵

Přesné nálezové okolnosti tohoto monumentu, zakoupeného v roce 1835 Eduardem Gerhardem v Římě, jsou neznámy, všeobecně se však předpokládá, že byl v Římě rovněž nalezen. Socha (výška 0,27 m) zobrazuje Mithru usmrcujícího býka v doprovodu psa, hada a velkého štíra. Socha je bez novodobých restaurací, s chybějící hlavou Mithry, jeho pravou paží a levou dlaní a nozdrami býka a jeho oháňkou.

[Rom-064] Fragment nádoby s vyobrazením tauroktonie⁵⁴⁶

V Akademickém muzeu umění při univerzitě v německém Bonnu se nachází fragment misky s vyobrazením tauroktonie, který byl s největší pravděpodobností nalezen v Římě. Zobrazen je pouze Mithra v obvyklém postoji a s pohledem odvráceným směrem od býka.

[Rom-065] Reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem⁵⁴⁷

Přesné nálezové okolnosti tohoto monumentu jsou neznámy, všeobecně se však soudí, že pochází z Říma. První zmínka o tomto artefaktu pochází od Martina Smetia a Antoina Mori-

543) *CIMRM* 599 = *TMM* II, č. 62 (s. 227) a obr. 58 = *Beschreibung*, č. 217 (s. 94) = Canciani 2022: č. 274 (s. 208).

544) *CIMRM* 600 = *TMM* II, č. 63 (s. 227) = *Beschreibung*, č. 202 (s. 88) = Gerhard 1836: č. 49f (s. 52) = Canciani 2022: č. P44 (s. 226–227).

545) *CIMRM* 601 = *TMM* II, č. 61 (s. 226) a obr. 57 = *Beschreibung*, č. 216 (s. 94) = Gerhard 1836: č. 103a (s. 388–389) = Canciani 2022: č. 275 (s. 208–209).

546) *CIMRM* 602 = Loeschcke 1925: 328 a obr. 17 = Canciani 2022: č. 276 (s. 209).

547) *CIMRM* 603/604 = *TMM* II, č. 65bis (s. 228–229) = *CIL* VI, č. 735 = *TMM* II, č. 33 (s. 99) = *AE* 2008, č. 620 = *EDR*161574 = Canciani 2022: č. 279 (s. 209–210). Tento reliéf je s největší pravděpodobností totožný s reliéfem známým na základě kresby u De La Chausseho (1746, sectio II, s. 68–69 a tab. 23), který zmiňuje Cumont v *TMM* II, č. 71 (s. 233) a obr. 64.

Ilona (ze kterého čerpá Gruterus),⁵⁴⁸ podle kterých se nacházel v Římě „*in domo Andreae Cinquiniae*“. Později se jeho stopy ztrácí a po dlouhou dobu byl pokládán za ztracený a známý pouze z raně novověkých kreseb,⁵⁴⁹ než byl znovu rozpoznán ve sbírkách petrohradské Ermitáže,⁵⁵⁰ kde se nachází doposud. Reliéf (0,367 × 0,325 m) zobrazuje tauroktonii zasazenou do hlubokého rámu bez obou světloňů a bust Slunce a Měsíce, pouze s vyobrazením obvyklých zvířat v podobě psa, hada, štíra a havrana. Ocas býka se proměňuje ve tři obilné klasy. Na reliéfu se nachází dedikační nápis, který je rozdělen do čtyř úseků na horním okraji rámu, v centrální ploše nalevo i napravo od Mithrovy hlavy a na spodním okraji rámu. Monument byl zasvěcen *deo invicto* a pořídili je společně Marcus Mattius Fortunatus, Marcus Mattius Alexander, Marcus Mattius Pardus a Marcus Mattius Efficax, a to pod dohledem mithraistického Otce Flavia Alexandra.

[Rom-066] Socha s vyobrazením tauroktonie⁵⁵¹

Tato socha s vyobrazením tauroktonie (0,6 × 0,58 × 0,227 m) se v současné době nachází ve sbírkách Muzea umění Princetonské univerzity.⁵⁵² Zobrazuje tauroktonní scénu v obvyklé podobě bez světloňů, s ocasem býka proměňujícím se v obilné klasy. Ze zvířat jsou přítomni pes, had a štír. Původ monumentu je nejasný. Elderkin a po něm Espérandieu uvádějí, že místem nálezů byla Vienne ve Francii, odkud se předmět dostal do sbírek Allana Marquanda. Podle Cumonta se však jedná o monument nalezený v roce 1919 v Římě, kde se zpočátku nacházel v galerii Jandolo poblíž Římského fora. Někdy v roce 1925 nebo těsně předtím⁵⁵³ byl tento monument darován paní Moses Taylor Pynovou muzeu v Princetonu na památku Allan Marquanda. Waltersová uvádí, že podle dostupných informací Marquand tento monument nikdy nevlastnil a neexistují ani žádné další informace, která by potvrzovaly jeho galský původ.⁵⁵⁴ Vermaseren ji ve svém korpusu řadí mezi nálezy z Říma, k čemuž se přiklání i zde.

[Rom-067] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁵⁵⁵

Přesné nálezové okolnosti tohoto monumentu, který se od roku 1926 nebo 1927 nachází ve sbírkách Královského ontarijského muzea v Torontu, zůstávají neznámé. Monument byl zakoupen v roce 1893 v Římě Simeonem H. Jensem, kde byl s největší pravděpodobností i nalezen. Reliéf (0,971 × 1,404 m) je ve své současné podobě výsledkem několika novodobých restaurací, které zapříčinily výskyt několika významných anomálií.⁵⁵⁶ Podle studie Malcolma Davidsona a Rogera Becka se reliéf skládá ze tří částí (A, B a C), z nich pouze část A, zahrnující levou polovinu plochy, pochází z období antiky. Na tomto zlomku (0,679 × 0,608 m) je zachyceno tělo Mithry v typickém postoji (bez původní hlavy a rukou), polovina těla býka, zadní část hada, štír, Cautopates v levém dolním rohu, na okraji jeskyně sedící havran a busta boha Slunce s členkou se čtyřmi paprsky v levém horním rohu. Mezi pozoruhodné autentické detaily patří vyobrazení biče u busty boha Slunce, který není jako

548) Gruterus 1603: XXXIV.4.

549) Například od Pirra Ligorii, viz Orlandi 2008: s. 24.

550) Ve sbírkách Ermitáže se tento předmět nachází minimálně od roku 1865, kdy je uveden v katalogu muzea, viz *ErmitageImp*, č. 94 (s. 21).

551) *CIMRM* 605 = *CIMRM* 614 = Elderkin 1925: 118 a obr. = Espérandieu 1928: č. 7457 (s. 133–134).

552) Viz online katalog Muzea umění Princetonské univerzity dostupný na: <<https://artmuseum.princeton.edu/collections/objects/34400>> [10. 9. 2022].

553) Elderkin (1925: 118) uvádí, že tento monument je „*a very recent acquisition of the museum*“, bohužel bez udání bližších podrobností. Allan Marquand zemřel 24. září 1924, sbírka na jeho počest musela být shromážděna krátce po tomto datu.

554) Walters 1974: 146. Srov. též Turcan 1972: 12–13.

555) *CIMRM* 606 = *TMM* II, č. 67bis (s. 483) a obr. 418 = Beck & Davidson 1980 = Canciani 2022: č. 280 (s. 210).

556) Mezi tyto anomálie způsobené imaginací restaurátora (nebo restaurátorů) patří především to, že: 1) Mithra nedrží svou levicí býka za nozdry, ale za levý roh; 2) v pravém horním rohu se nenachází busta bohyně Luny, ale bohyně Diany s toulcem za zády; 3) světloň v pravém dolním rohu drží pochodeň vztyčenou stejně jako jeho párový protějšek v levém dolním rohu, čímž je zrušena jinak v naprosté většině případů existující opozice mezi Cautem a Cautopatem vymezená směrem držení jejich pochodní.

atribut na tauroktonii obvykle zobrazován, a drobný předmět kulovitěho tvaru, který ve svém zobáku drží havran. Cumont a Vermaseren vyjádřili hypotézu, že tento monument by mohl být totožný s monumentem, který se nacházel ve vile Ludovisi v Římě,⁵⁵⁷ a to na základě Zoegovy poznámky o absenci opozice mezi světloňoši, kteří na tomto – podle něj chybně restaurovaném – monumentu oba drželi své pochodně směrem vzhůru.⁵⁵⁸ Schreiber však tuto skutečnost v souvislosti s tímto monumentem nezmiňuje a jeho popis se zdá být v rozporu s tím, jak vypadá autentická část monumentu z Toronta.⁵⁵⁹ Davidson a Beck na základě studia Zoegova a Schreiberova popisu přicházejí s alternativní hypotézou,⁵⁶⁰ podle které by monument z Toronta mohl být totožný s jiným římským reliéfem s vyobrazením tauroktonie z vily Ludovisi,⁵⁶¹ a to na základě informace, že na tomto monumentu zobrazený havran rovněž třímá v zobáku blíže neurčený předmět.⁵⁶²

[Rom-068] Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie⁵⁶³

Tento monument byl v roce 1892 zakoupen v Římě Edwardem Perrym Warrenem, americkým sběratelem umění, a darován Muzeu výtvarného umění v Bostonu (*Museum of Fine Arts*), kde se nachází doposud. Podle Warrenových informací byl tento artefakt nalezen v Římě poblíž řeky Tibery.⁵⁶⁴ Fragment reliéfu (0,65 × 0,84 m) z bílého mramoru z Carrary, ze kterého se zachovala jeho dolní část bez pravého okraje, zobrazuje poněkud netypicky Mithru (s chybějící hlavou) v sedě na býkovi, kterému levou rukou za nozdry vyvrací hlavu a pravou se chystá vrazit do krku dýku. Tauroktonie byla zhotovena bez jinak obvyklých světloňošů. Ze zvířat je viditelný had (chybí přední část těla s hlavou) a pes, ze kterého se zachovala hlava a krk s obojkem a část předních nohou. Štír zobrazen nebyl a kvůli poškození reliéfu rovněž nevíme, zda se oháňka býka proměňovala v obilné klasy. Monument je na základě uměleckého provedení datován do let 125–175. Za pozornost stojí pečlivé provedení drapérií a Mithrových zdobených vysokých bot.

[Rom-069] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁵⁶⁵

Informace o tomto monumentu, který se měl nacházet ve vile Altieri poblíž kostela sv. Marka, se nachází v díle Jana Grutera.⁵⁶⁶ Záznam, který uvádí, nicméně pochází od Martina Smetiia, který tento monument viděl a popsal během některé ze svých návštěv Říma v průběhu 16. století. Smetiův popis je popisem standardní tauroktonie a na jeho základě bohužel nelze dospět k určení konkrétního známého monumentu.⁵⁶⁷ Huelsen se mylně domnívá, že Smetius popisuje monument *CIMRM* 334.⁵⁶⁸ Jeho popis se u Grutera opravdu nachází, ale pod jiným číslem.⁵⁶⁹ Za těchto okolností je možné tento monument vyřadit ze seznamu mithraistických nálezů, neboť jej nejsme schopni na základě dostupných informací spolehlivě spojit s žádným známým monumentem.

557) *CIMRM* 616; *TMM* II, s. 216. Viz [Rom-076] níže.

558) *Abhandlungen*, s. 165.

559) Schreiber 1880: č. 264.

560) Davidson & Beck 1980: 190–193.

561) Viz [Rom-077] níže.

562) *Abhandlungen*, s. 160; Schreiber 1880: 177–178.

563) *CIMRM* 607 = *TMM* II, č. 67 (s. 229–230) = Robinson 1892: 16–17 = Canciani 2022: č. 216 (s. 191).

564) Murley 2012: 308–309.

565) *CIMRM* 608 = *TMM* II, č. 72 (s. 235) = *Abhandlungen*, č. 28 (s. 150). Viz též Canciani 2022: č. 306 (s. 217).

566) Gruterus 1603: XXXIV.8.

567) Vermaseren (1978: 5, pozn. 11) naznačuje, s odkazem na výzkum Otto Jahna, že by mohlo jít o vyobrazení tauroktonie, která se nachází v berlínském kodexu *Pighianus* (folio 27), viz Vermaseren 1978: tab. X. Otto Jahn (1868: 190 [č. 73]) však na citovaném místě tuto kresbu nijak nespojuje s monumentem popsáním u Grutera.

568) Huelsen 1912: 25. Huelsen na tomto místě hovoří o kresbě (folio 150b) v rukopisu C Giovanna Antonia Dosa, který se nachází v *Bibliotheca Marucelliana* ve Florencii, viz též Vermaseren 1978: tab. VIII. Mělo by se jednat o monument [Rom-M-20-008] výše.

569) Gruterus 1603: XXXIV.7.

[Rom-070] Podstavec s mithraistickými obrazovými motivy⁵⁷⁰

Tento monument je v současné době pokládán za ztracený a veškeré známé informace o něm pocházejí z popisu Georga Zoegy, který tento monument viděl a prozkoumal ve sbírkách *Museo Borgia* ve Velletri. Šlo o poškozený podstavec s hladkou horní stranou a také zadní stranou, kterou zřejmě přiléhá ke zdi. Na přední straně bylo vyvedeno vyobrazení nahého boha Slunce s vlajícím pláštěm v jízdě směrem doleva na voze taženém čtyřmi koňmi, před kterým se nacházel malý hořící oltář mezi dvěma postavami v oděvu východního stylu (které byli viditelné v důsledku poškození pouze od pasu dolů). Za vozem se nacházela další nahá postava s mečem v ruce, u jejíž nohou bylo vyobrazeno prase. Dvě boční strany potom nesly každá po vyobrazení dvou scén, které podle Zoegy reprodukovaly iniciační scény.⁵⁷¹ První scéna na pravé straně zobrazovala nahého muže v pokleku opírajícího se pravým kolenem o zem a hledícího směrem doprava. Před touto postavou stál další muž, který v pravé ruce držel meč a v levé pochodeň s obřím plamenem, kterou směřoval proti obličejí klečícího.⁵⁷² Nalevo od nich se potom nacházelo vyobrazení ležícího nahého muže s roztaženýma rukama a nohama, kolem kterého bylo umístěno sedm malých předmětů kulovitěho charakteru. Ty s největší pravděpodobností znázorňovaly lana, kterými byl nahý muž poután k zemi. U hlavy ležícího muže stála bezvousá postava v oděvu východního stylu obrácená čelem k trpícímu. V pravici držela dlouhou hůl a v levici předmět připomínající misku na pití.⁵⁷³ Na levé straně podstavce u okraje sousedícího se středovým panelem se nacházela skupina postav s chybějícími horními částmi těl. Rozpoznatelný zbytek naznačoval, že se jednalo o stejné osoby jako v případě první skupiny na pravém panelu. Za těmito dvěma postavami byl zobrazen člověk v orientálním oděvu, který hleděl směrem doleva k nahému mladíkovi nacházejícímu se mezi dvěma stvoly rákosu. Mladík byl zobrazen čelem dopředu a v mírném pokleku⁵⁷⁴ a nad jeho hlavou se nacházel o něco větší a obtížně rozpoznatelný předmět (koruna, oheň se třemi plameny nebo půlměsíc s plamenem stoupajícím z jeho středu). Stvoly se zvedaly nad jeho hlavu a listy z jejich vrcholků se rozprostíraly na koncích popsaného půlměsíce. Člověk v orientálním oděvu držel ve spuštěné levé ruce dlouhou hůl a pravou rukou přikládal misku k pravému rameni nahého mladíka, jako by jej poléval tekutinou.⁵⁷⁵ Tento monument řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Zobrazené motivy vágně připomínají scény vymalované na bočních pódíích mithraea v Santa Maria Capua Vetere,⁵⁷⁶ posouzení mithraistického charakteru podstavce je však za situace, kdy není známo místo jeho současného výskytu, velmi obtížné a v podstatě kompletně spočívající v důvěře v Zoegovův popis.

[Rom-071] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁵⁷⁷

Vermaseren stručně poznamenává, že Filippo della Torre ve svém výčtu římských tauroktonií uvádí tři exempláře, které se měly nacházet ve sbírkách vily Borghese.⁵⁷⁸ Z těchto sbírek jsme na základě dalších pramenů schopni identifikovat dva mithraistické monumenty: velký

570) CIMRM 609 = TMM II, č. 55 (s. 222) = *Abhandlungen*, č. 5b (s. 148) a popis na s. 207–209. Viz též Canciani 2022: č. 306 (s. 217).

571) *Abhandlungen*, s. 207.

572) Tuto scénu Zoega (*Abhandlungen*, s. 209) interpretuje jako „zkoušku ohněm“ (*Die Feuerprobe*).

573) Tuto scénu Zoega (*Abhandlungen*, s. 209) interpretuje jako „zkoušku vzduchem“ (*Die Luftprobe*).

574) Zoega (*Abhandlungen*, s. 208) přirovnává tuto postavu pro způsob jejího vyobrazení k trpasličím božstvům nazývaným v řečtině Πάτακοι. V německé verzi se objevuje termín *die Pateken*, který se v současné době prakticky nepoužívá a představuje proto značný překladatelský problém. V dánské verzi svého díla je Zoega naštěstí mnohem konkrétnější: „Man seer denne Yngling en face og i den Stilling, hvori de Søefarendes Guder hos Phönicierne (Πάτακοι) sædvanligen findes, nemlig med Knaerne slapt böiede tilbægge sider og Hænderne lagte paa Hofterne.“ („Tohoto mladíka vidíme v čelním pohledu a v poloze, v jaké se obvykle nacházejí mořská božstva Feničanů (Πάτακοι), totiž s koleny pokřčenými do stran a rukama položenými na bocích.“)

575) Tuto scénu Zoega (*Abhandlungen*, s. 209) interpretuje jako „zkoušku vodou“ (*Die Wasserprobe*).

576) Viz [025-LaC-M-006] níže.

577) CIMRM 610. Viz též Canciani 2022: č. 306 (s. 217).

578) Della Torre 1700: 159: „In Palacio Pincianae nobilissimae Principis Burghesii Villae tres adsunt externis parietibus infixae: prima ad latus septentrionale, in occiduo altera, tertia ad ortum.“ („V paláci Pinciana nejvznešenější vily hraběte Borghese se na venkovních stěnách nacházejí tři [monumenty]: jeden v severní stěně, další v západní a východní.“)

oboustranný reliéf s vyobrazením tauroktonie⁵⁷⁹ a další menší exemplář,⁵⁸⁰ oba později odprodané do pařížského Louvru. Identita třetího exempláře, který zmiňuje della Torre, zůstává neznámá. Za těchto okolností je možné tento monument vyřadit ze seznamu mithraistických nálezů, neboť jej nejsme schopni na základě dostupných informací spolehlivě propojit s žádným nám známým monumentem.

[Rom-072] Socha s vyobrazením bytosti se lví hlavou⁵⁸¹

Následující monument je známý pouze na základě kresby Fulvia Orsiniho (lat. Fulvius Ursinus), italského humanisty, historika a archeologa 16. století.⁵⁸² Kresba zobrazuje nahou lidskou postavu⁵⁸³ stojící na trojúhelníkové základně ve vzpřímeném postoji s nohama u sebe. Kolem těla bytosti se ve třech záhybech vine had, jehož hlava se přes levé rameno plazí do míst, kde hrud' přechází v krk. Na zádech bytosti se nacházejí dva páry velkých křídel směřujících směrem dolů. Na temeni hlavy bytosti, která je lidská a pokrytá hustým vousem a bujnou kšticí, se nachází *kalathos*. Zobrazená postava má v obličeji pět očí: kromě obvyklého páru se jedno oko nachází uprostřed čela a další pár na tvářích. Další oko se nachází na hrudi v místech, kde spočívá hadí hlava. Na hrudi a na stehnech jsou vyvedena vyobrazení tří znamení zvířetníku: Lva (hrud'), Štíra s dýkou (pravé stehno) a Vah (levé stehno). V levé ruce bytost třímá žezlo, v pravé obětní misku (*patera*). Ohledně místa původu rukopis udává *in aed. Jo. Antonii di Porsione* (případně *Ponione*).

Ohledně věrnosti kresby panují značné pochybnosti. Friedrich Matz naznačuje, že zobrazené monumenty v této části kodexu „jsou často svévolně doplněny a nechybí ani další nepřesnosti.“⁵⁸⁴ Cumont se domnívá, že v případě této kresby se může jednat o padělanou rekonstrukci vyobrazení bytosti se lví hlavou z vily Albani.⁵⁸⁵ Raffaella Bortolinová soudí,⁵⁸⁶ že kresba může být volnou interpretací dalšího ze známých italských mithraistických monumentů: vyobrazení bytosti se lví hlavou z Castel Gandolfa.⁵⁸⁷ Všechny komponenty, které kresba zahrnuje, jsou nicméně známy z jiných vyobrazení bytosti se lví hlavou, což varuje před unáhlenými závěry. Vzhledem k okolnostem řadím tuto v minulosti snad reálně existující, ale v dnešní době ztracenou, sochu mezi možné, ale sporné mithraistické monumenty.

[Rom-073] Socha zrození Mithry ze skály⁵⁸⁸

Podle informací, které obdržel Franz Cumont v roce 1901, pocházela tato socha s největší pravděpodobností z Říma, kde se nacházela v Martinettiho starožitnictví. Její pozdější osudy a místo současného výskytu zůstávají neznámé. Socha zobrazovala nahého Mithru vystupujícího ze skály s ukazováčkem levé ruky u úst. Pravá ruka byla odlomená a s ní i předmět, který Mithra držel. Podle Cumonta šlo o sochařský náčrt a socha nebyla nikdy kompletně dokončena. Na základě dostupné obrazové reprodukce je identifikace této postavy jako rodičoho se Mithry velmi nejistá. Gesto s prstem u úst je pro ztvárnění tohoto motivu netypické a postava nemá žádný z dalších atributů pro Mithru typických (např. fryžskou čapku). Monument z těchto důvodů řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

579) Viz [Rom-M-06-001] výše.

580) Viz [Rom-050] výše.

581) *CIMRM* 611 = *TMM* II, č. 77bis (s. 484) = B 22. Viz též Canciani 2022: č. 306 (s. 217).

582) *Codex Vaticanus Latinus* 3439, fol. 145r, viz <https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.3439> [10: 9. 2022].

583) Vermaseren v *CIMRM* v popisu této bytosti uvádí, že její hlava je lví. Na základě dostupného skenu příslušného folia se domnívám, že hlava této bytosti je v tomto případě spíše lidská.

584) Matz 1872: 55: „Die abgebildete Monumente sind vielfach willkürlich ergänzt und an anderweitigen Ungenauigkeiten fehlt es nicht.“

585) Viz [Rom-036] výše.

586) Bortolin 2012: 212

587) Viz [005-LaC-001] níže.

588) *CIMRM* 612 = Vermaseren 1951b: 345–346 a tab. I.2. Viz též Canciani 2022: č. 306 (s. 217).

[Rom-074] Socha s vyobrazením tauroktonie⁵⁸⁹

V roce 1946 obdržel Vermaseren od Franze Cumonta informaci o prodeji dvou mithraistických monumentů, jejichž vlastníci byli v tuto dobu neznámí. Vermaseren zmiňuje pouze jeden z nich, který byl předtím součástí prodejní výstavy sbírky starožitností C. Hoffmanna, uskutečněné 15. května 1899 v Paříži.⁵⁹⁰ Socha (0,84 × 0,97 m) zobrazuje tauroktonní motiv obvyklým způsobem, ze zvířat jsou přítomni pes, had a štír. Jediný údaj o původu tohoto monumentu představuje informace, že byl nalezen v Římě. Socha je datována do období vlády antoninovské dynastie nebo nejpozději do počátku 3. století. Vermaseren uvádí informaci, že tato socha je „silně restaurovaná“, prodejní katalog nicméně uvádí, že se mělo jednat o jednu z nejlépe zachovalých soch s vyobrazením tohoto motivu. Současné místo výskytu tohoto monumentu je neznámé.

[Rom-075] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁵⁹¹

Tento monument (0,67 × 1,10 m) byl podle dostupných informací nalezen v roce 1901 nebo krátce předtím poblíž Říma společně s dalšími, blíže nespecifikovanými starověkými fragmenty. V roce 1905 byl zakoupen starožitnictvím v Paříži, po tomto datu jsou jeho další osudy neznámé. Zachovala se dolní část reliéfu, který zobrazoval tauroktonii v obvyklé podobě. Ocas býka se proměňoval ve tři obilné klasy, ze zvířat byli u silně krvácející rány zasazené Mithrovou dýkou přítomni pes a had, štír se nacházel v blízkosti býčích varlat. Scéna byla lemována dvěma světloňosi v postoji bez zkřížených nohou, Cautopatem vlevo a Cautem vpravo.

[Rom-076] Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie⁵⁹²

Tento monument, který se nacházel nejprve „*in aedibus Caesianis prope Vaticanum*“ (tedy v *Palazzo Cesi*) a později ve sbírkách vily Ludovisi, je v současné době pokládán za ztracený. Místo jeho nálezů je neznámé, s největší pravděpodobností však byl objeven v Římě. Podle Schreiberova popisu se jednalo o poškozený reliéf (cca 0,6 × 0,67 m) z bílého mramoru, na kterém se nacházelo vyobrazení tauroktonie v obvyklé podobě s oběma světloňosi po bocích. Z doprovodných zvířat jsou zmiňováni pes, had a stopy po havranovy sedícím na okraji Mithrova vlajícího pláště. Vermaseren při popisu tohoto monumentu uvádí, že oba fragmentárně dochovaní světloňosi třímali své pochodně obrácené směrem vzhůru. Tuto skutečnost nicméně nezmiňují ani Cumont ani Schreiber, který tento monument zjevně popisoval na základě autopsie.⁵⁹³ Schreiber doslova uvádí: „V levém rohu stojí na podstavci se zkříženými nohama (pravá stejná noha) v tunice s dvojitým opaskem výrazně menší postava mladíka (otočeného doprava), který oběma rukama drží hořící pochodeň (chybí hlava, horní část těla a spodní část nohou). V pravém rohu, otočená doprava, je odpovídající postava, jejíž spodní polovina s oběma rukama chybí. Na sobě má fryžskou čapku, tuniku a plášť zapnutý na rameni. Provedení je malé, ale přesto dobře proporcionální.“⁵⁹⁴ Tvzení, že oba světloňosi drží pochodně vzpřímené, je zjevně založena na Schreiberově poznámce, že tento reliéf je patrně totožný s reliéfem z vily Ludovisi, v souvislosti se kterým Zoega zmiňuje nedbalost restaurátorů, která zapříčinila, že oba světloňosi třímají pochodně, zcela netypicky, směrem

589) CIMRM 613 = Rollin & Feuardent 1899: č. 624 (s. 147–148) a tab. XLIII. Viz též Canciani 2022: č. 306 (s. 217).

590) Vermaseren neuvádí rok aukce a konkrétní typ sbírky, což hledání příslušného zdroje komplikuje. Froehner byl navíc obecným editorem katalogů Hoffmannovy sbírky, ale jeho jméno není v konkrétních vydáních přímo uvedeno.

591) CIMRM 615 = Vermaseren 1951b: 343–345 a tab. I.1. Viz též Canciani 2022: č. 306 (s. 217).

592) CIMRM 616 = TMM II, č. 41 (s. 216) = *Abhandlungen*, č. 23b (s. 149) = Schreiber 1880: č. 339 (s. 264). Viz též Canciani 2022: č. 306 (s. 217).

593) Schreiber (1880: s. 264) nicméně poznamenává, že nemohl tento monument „důkladně prozkoumat“ (*nicht genau zu untersuchen*).

594) Schreiber 1880: s. 264: *In der linken Ecke steht auf einem Piedestal mit übereinander geschlagenen Beinen (rechte Standbein) in doppelt gegürteter Tunika die beträchtlich kleinere Figur eines Jünglings (nach rechts gewendet), der mit beiden Händen eine brennende Fackel emporhält (Kopf, Oberkörper und unterer Teil der Beine fehlen). In der rechten Ecke steht, nach rechts gewendet, die entsprechende Figur, deren unteren Hälfte mit beiden Armen fehlt. Sie trägt die phrygische Mütze, Tunica und einen auf der Schulter geknüpften Mantel. Die Ausführung ist gering, aber noch gut in Proportionen.*

vzhůru.⁵⁹⁵ Vermaseren rovněž zmiňuje hypotézu, podle které je tento monument z vily Ludovisi totožný s reliéfem, který byl v Římě zakoupen Janesem a v současné době se nachází ve sbírkách Královského ontarijského muzea v Torontu.⁵⁹⁶

[Rom-077] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁵⁹⁷

Tento monument, který se nacházel ve sbírkách vily Ludovisi, je v současné době pokládán za ztracený. Místo jeho nálezu je neznámé, s největší pravděpodobností však byl objeven v Římě. Na základě Schreiberova popisu (který přejímají jak Cumont, tak Vermaseren) můžeme usoudit, že reliéf (0,73 × 0,96 × 0,06 m) byl zhotoven z namodralého mramoru a zobrazoval tauroktonii standardním způsobem, ale bez obou světloňošť. Ocas býka se proměňoval v obilné klasy, ze zvířat byli přítomni pes, had, štír i havran v obvyklých pozicích, v horních rozích se nacházela vyobrazení bust Slunce a Měsíce. Pozoruhodným detailem byl předmět srdcovitého tvaru, který měl v zobáku držet havran sedící na okraji Mithrova vlajícího pláště. Identifikace tohoto předmětu je nejistá, Schreiber se přiklání k piniové šišce,⁵⁹⁸ Zoega k bobuli jasmínu.⁵⁹⁹ Davidson a Beck představili hypotézu, podle které by mohl být tento monument totožný s reliéfem s vyobrazením tauroktonie v Královském ontarijském muzeu v Torontu.⁶⁰⁰

[Rom-078] Dvě sochy s vyobrazením tauroktonie⁶⁰¹

Kusou informaci o těchto monumentech, které se měly nacházet ve *Villa del Grande* poblíž *Porta Maggiore*, podává soupis římských památek Friedricha Matze a Friedricha von Duhna. Její autoři zmiňují existence dvou soch s vyobrazením tauroktonie, kterým chybí horní část Mithrova těla a hlava býka a které se nijak neliší od standardního ztvárnění této scény. Cumont v době práce na sestavování *TMM* je již na uváděném místě nenalezl. Vermaseren nepodává k těmto artefaktům žádné nové informace. Tyto sochy vyřazují ze seznamu mithraistických nálezů, neboť je nejsme na základě dostupných informací schopni spolehlivě spojit s žádnými známými monumenty.

[Rom-079] Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie⁶⁰²

Tento monument je znám pouze na základě kresby, kterou během svého pobytu v Římě v letech 1532–1534 pořídil holandský malíř Maarten van Heemskerck. Na obrázku můžeme ve skupině antických památek, které byly součástí sbírek v *Casa Santacroce* poblíž *Plazza Giudea*, vidět rovněž fragment sochy s vyobrazením tauroktonie (viditelný je Mithra bez rukou od lokte dolů a hlavy) a větší část těla býka (bez rohů a přední části tlamy) se širokým *dorsale* kolem pasu. Z dalších postav nebo zvířat je viditelná pouze přední část psa.⁶⁰³ Cumont v *TMM* k této kresbě poznamenává, že neví, o jaký monument se jedná, ani kde se aktuálně nachází. Vermaseren neposkytuje žádné dodatečné informace. Tento monument vyřazují ze seznamu mithraistických nálezů, neboť jej nejsme na základě dostupných informací schopni spolehlivě spojit s žádným známým monumentem.

595) *Abhandlungen*, s. 165.

596) *CIMRM* I, s. 233. Reliéf z Toronta je *CIMRM* 606, ale viz komentář k [Rom-067] výše.

597) *CIMRM* 617 = *TMM* II, č. 42 (s. 216–217) = *Abhandlungen*, č. 23 (s. 149) = Schreiber 1880: č. 166 (s. 177–178). Viz též Canciani 2022: č. 306 (s. 217).

598) Schreiber 1880: 177–178.

599) *Abhandlungen*, s. 160.

600) Viz komentář k monumentu [Rom-067] výše.

601) *CIMRM* 618 = *TMM* II, č. 73 (s. 235) = Matz & von Duhn 1881: č. 1564 (s. 449). Viz též Canciani 2022: č. 306 (s. 217).

602) *CIMRM* 619 = *TMM* II, č. 76 (s. 237) = Michaelis 1891: 142, č. g. Viz též Canciani 2022: č. 306 (s. 217).

603) *Folium* 29v, jehož reprodukce je dostupná v Michaelis 1891: 142 a obr. 3 (Vermaseren uvádí chybně s. 143).

[Rom-080] Malá soška s vyobrazením tauroktonie⁶⁰⁴

Jedinou informací o tomto monumentu poskytuje Georg Zoega ve svých *Abhandlungen*, posmrtně shromážděných a vydaných Friedrichem G. Welckerem. Zoega uvádí: „Vzpomínám si, že jsem u sochaře Antonia d’Este viděl malé sousoší zobrazující tohoto boha [i. e. Mithru] se dvěma světlonoši na kruhovitém podstavci, celé zhotovené z jednoho kusu a velmi hrubého provedení, o níž se zmiňoval i učený komentátor Pioelementinského muzea [i. e. Vatikánského], spolu se zprávou o podobném díle dříve se nacházejícím ve vile Negroni.“⁶⁰⁵ Cumont k tomuto monumentu pouze podotýká, že v jeho době byl vlastník tohoto díla neznámý. Vermaseren nepřináší žádnou novou informaci. Tento monument vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů, neboť informaci o něm nejsme schopni spolehlivě spojit s žádným známým monumentem.

[Rom-081] Socha s vyobrazením tauroktonie⁶⁰⁶

V soupisu uměleckých památek v držení kardinála Caroliho Barberiniho, které se po jeho smrti staly součástí jeho dědictví, se rovněž objevuje popis sousoší s vyobrazením tauroktonie: „Sousoší zobrazující postavu a býka; postava je oděna do zřaseného roucha a na hlavě má fryžskou čapku, v levé ruce drží býkovy nozdry, v pravé ruce dýku, kterou jej usmrcuje, společně se štírem, hadem a psem.“⁶⁰⁷ Vermaseren interpretuje dodatek „přibližně dvanáct *scudi*“⁶⁰⁸ jako cenu, za kterou byl monument pořízen, z čeho vyvozuje, že nebyl nalezen na pozemcích náležících k Barberiniho paláci, kde bylo v roce 1936 objeveno mithraeum. Zůstává nicméně otázkou, zda uváděné ceny neodráží spíše odhadovanou hodnotu jednotlivých předmětů, což by bylo v souladu s charakterem soupisu majetku tvořícího předmět dědictví. V každém případě zůstává původ tohoto monumentu neznámý a Cumont k němu pouze stručně poznamenává, že jej v Barberiniho sbírkách nenalezl a že neví, kde se aktuálně nachází. Žádnou další novou informaci neposkytuje ani Vermaserenův korpus. Za těchto okolností může být tento monument vyřazen ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[Rom-082] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁶⁰⁹

Jedinou stručnou zmínku o tomto reliéfu s vyobrazením tauroktonie poskytuje italský biskup a antikvář Filippo della Torre ve svém díle *Monumenta veteris Antii* z roku 1700. Della Torre zde ve výčtu římských mithraistických památek zmiňuje rovněž tauroktonní reliéf, který se měl nacházet „in palatio...ducis Sanesii“.⁶¹⁰ Cumont k této informaci pouze stručně poznamenává, že není schopen tento monument identifikovat, a Vermaseren ji ponechává zcela bez komentáře. Za těchto okolností je možné tento monument vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

604) CIMRM 620 = TMM II, č. 77 (s. 239) = *Abhandlungen*, s. 148 (č. 6). Viz též Canciani 2022: č. 306 (s. 217).

605) *Abhandlungen*, s. 164: „Eine kleine Gruppe von diesem Gott mit zwei Fackelträgern, runde Arbeit, alles aus einem Stück und von sehr roher Manier, erinnere ich mich bei dem Bildhauer Antonio d’Este gesehen zu haben, welche auch der gelehrte Erklärer des Pioelementinischen Museums angeführt hat, zugleich mit der Nachricht von einem ähnlichen ehemals in Villa Negroni befindlichen Stück.“

606) CIMRM 621.1 = TMM II, č. 78c (s. 485) = *Abhandlungen*, s. 148 (č. 8). Viz též Canciani 2022: č. 306 (s. 217).

607) *RaccoltaB*, s. 43: „Un gruppo d’una figurina et un toro colco, e la figura con paneggiamento e pileo frigeo sul capo, colla manca tiene per le frocie il toro, e colla destra il coltello in atto d’occiderlo con scorpione, serpe e cane.“

608) *RaccoltaB*, s. 43: „stimato scudi dodici.“

609) CIMRM 621.2 = TMM II, č. 78bis (s. 485). Viz též Canciani 2022: č. 306 (s. 217).

610) Della Torre 1700: 159.

[Rom-083] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁶¹¹

S největší pravděpodobností se jedná o reliéf *CIMRM* 690,⁶¹² který byl nalezen v městečku Macerata (starověké město Helvia Ricina) a v současné době se nachází ve sbírkách národního muzea ve Varšavě.⁶¹³

[Rom-084] Socha s vyobrazením tauroktonie⁶¹⁴

V roce 1825 byla poblíž starověké *Via Aurelia* u vesnice Bottaccio nalezena socha s vyobrazením tauroktonie (0,43 × 0,29 m), která byla následně vystavena v *Palazzo Doria Pamphilj*. Monument zobrazuje Mithru během oběti býka v obvyklém provedení, ze zvířat jsou přítomni štír, pes a had. Mithrův plášť, na kterém se patrně nacházel havran, je odlomený. Kolem břicha býka je přepásáno *dorsale*. Tauroktonní scéna je lemována oběma světloňoši, Cautem nalevo a Cautopatem napravo.

[Rom-085] Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie⁶¹⁵

Přesné nálezové okolnosti tohoto monumentu zůstávají neznámé, vzhledem ke kvalitě jeho provedení se však obecně předpokládá, že byl vyroben v některé z římských sochařských dílen. Monument byl v roce 1976 darován muzeu Paula Gettyho v kalifornském Malibu dárce, který si přál zůstat v anonymitě.⁶¹⁶ Fragment sochy (0,31 × 0,34 × 0,235 m) zobrazuje Mithrovo tělo od pasu dolů s chybějící pravou nohou a tělo býka bez hlavy s odlomenou částí levé přední nohy a částí zadní pravé nohy. Mithra je oděn do typického pláště a kalhot pytlovitého střihu. Po jeho pravém boku visí pochva pro krátký meč nebo dýku. Fragment této zbraně je patrný mezi Mithrovým pravým kolenem a krkem býka. Ze zvířat jsou stále rozpoznatelní had u zadní nohy býka, štír, který se netypicky plazí po býkově břiše, a torzo psa u býkových předních nohou.

[Rom-086] Deska s nápisem⁶¹⁷

Vermaseren uvádí tento artefakt mezi nálezy ze sedmého římského okrsku, není však jasné, na základě jakých informací. *CIL* uvádí jako první místo výskytu tohoto monumentu epigrafické sbírky kardinála Francesca Saveria de Zelandy z 18. století, ale nezmiňuje přesné místo jeho nálezů. Desku s nápisem (rozměry nezjištěné) pořídil Lucius Aurelius Severus a zasvětil ji *invictum / deum*, a to pod dohledem mithraistického Otce jménem Domitius Marcellinus.⁶¹⁸ Nápis uvádí jako dobu pořízení měsíc duben za třetí konzulátu císaře Commoda a prvního konzulátu Lucia Antistia Burra, tedy rok 181.

611) *CIMRM* 628.

612) Viz [001-Pic-001] níže.

613) Vermaseren získal informaci o tomto monumentu od Franze Cumonta, který se od Richarda Wünsche v roce 1910 dozvěděl, že tento monument vlastní *Lyceum Hosianum* v Braunsbergu v tehdejší východní Prusku. V tomto lyceu se nacházel právě monument z Maceraty a je nepravděpodobné, že by tato instituce kdy vlastnila více než jeden exemplář reliéfu s vyobrazením tauroktonie.

614) *CIMRM* 629 = *TMM* II, č. 26 (s. 208–209) = Canciani 2022: č. 88 (s. 74).

615) *Oikonomides* 1977 = Canciani 2022: č. 302 (s. 216).

616) *Oikonomides* 1977: 86. Online katalog Gettyho muzea nicméně nyní jako dárce tohoto artefaktu uvádí českého klasického archeologa Jiřího Frela, viz <<http://www.getty.edu/art/collection/objects/7360/unknown-maker-fragmentary-statuettes-of-mithras-tauroktonos-roman-mid-2nd-century-ad/>> [10. 9. 2022].

617) *CIMRM* 410 = *TMM* II, č. 31 (s. 99) = *CIL* VI, č. 725 = D 4206 = EDCS-17300867 = Canciani 2022: č. 255 (s. 203).

618) Zde zmiňovaný mithraistický Otec Domitius Marcellus může být totožný s Otcem Luciem Domitiem Marcellinem, zmiňovaným na nápisu na tauroktonii nalezené v Sarápidově chrámu na Esquilinu, viz [Rom-M-33-001] výše.

[Rom-087] Oltář s nápisem⁶¹⁹

Tento oltář (rozměry neznámé) je dnes pokládán za ztracený a je známý pouze na základě dřívějších nákresů a přepisů. Oltář samotný, který pořídil Sextilius Agesilaus Aedesius,⁶²⁰ je zasvěcen *Dis / Magnis / Matri deum et Attidi*. Ve výčtu Aedesiových kněžských titulů se objevuje titul *pa/ter patrum dei Solis Invi/cti Mithrae*. Oltář byl zasvěcen 13. srpna roku 376.

[Rom-088] Podstavec s nápisem⁶²¹

Podstavec pro sochu (rozměry neznámé) Iunia Postumiana,⁶²² kterou nechal postavit Flavius Herculeus jménem přímo neuvedeného kněžského kolegia (*ordo sacerdotum*),⁶²³ je dnes pokládán za ztracený a známý pouze na základě dřívějších nákresů a přepisů, mimo jiných i u Pirra Ligorina nebo Jana Grutera.⁶²⁴ Iunius Postumianus je na nápisu titulován jako *p(ater) p(atrum) / dei Solis Invi/cti Mithrae* a také jako *pontifex dei Solis*, což umožňuje stanovit jako *terminus post quem* pro pořízení nápisu rok 274, kdy byla posledně jmenovaná kněžská funkce vytvořena císařem Aurelianem.

[Rom-089] Oltář s nápisem⁶²⁵

Tento oltář s nápisem (rozměry neznámé) je v dnešní době pokládán za ztracený a informace o něm opět čerpáme pouze ze starší rukopisné tradice. Oltář byl zasvěcen *M(atri) D(eum) M(agnae) Idaeae et Attidi Menotauranoi* a pořídil jej Rufius Caeionius Sabinus,⁶²⁶ který na něm uvádí rovněž rozsáhlý výčet svých kněžských funkcí a titulů. Mezi nimi se objevují také *pater Invi/cti* (ř. 3), *pater sacror(um) invict(i) Methrae* (sic!) (ř. 9) a *triplicis cultor venerande Dianae / Persidici(ue) Mithrae antistes Babilonie templi* (ř. 14–15). Pořízení nápisu je na základě konzulární datace kladeno do 12. března roku 377.

[Rom-090] Oltář s nápisem⁶²⁷

Oltář s nápisem, jehož nálezové okolnosti jsou neznámé a dnes je pokládán za ztracený,⁶²⁸ byl pořízen u příležitosti provedení taurobolia Gaiem Magiem Donatem Severianem,⁶²⁹ které se uskutečnilo 15. dubna roku 313. Mithraistický status nápisu je vyvozován na základě skutečnosti, že ve výčtu svých kněžských hodností Severianus rovněž uvádí titul *pater sacrorum / invicti Mithrae*.

[Rom-091] Oltář s nápisem⁶³⁰

Tento velký oltář, který je známý pouze na základě rukopisné tradice, je dnes pokládán za ztracený. Kromě nápisu v řečtině a latině na čelní straně nesl rovněž obrazovou výzdobu na obou bočních panelech. Na pravém boku oltáře se nacházelo vyobrazení Velké Matky

619) *CIMRM* 520 = *TMM* II, č. 17 (s. 96) = *CIL* VI, č. 510 = *CCCA* III, č. 242 = Dubosson-Sbrigione 2018: č. 103 = EDR177167 = Canciani 2022: č. 221 (s. 193).

620) *PLRE* I, s. 15–16 (Aedesius 7). Stejný člověk je znám také z nápisu EDR169390, nalezeném rovněž v Římě.

621) *CIMRM* 521 = *TMM* II, č. 18 (s. 96) = *CIL* VI, č. 2151 = EDR126711 = LSA-1488 = Canciani 2022: č. 222 (s. 193).

622) *PLRE* I, s. 719 (Postumianus 4).

623) S největší pravděpodobností šlo o kolegium *XV sacris faciundis*, jehož byl Iunius Postumianus členem.

624) Gruterus 1603: CCCIII.3.

625) *CIMRM* 522 = *TMM* II, č. 21 (s. 97) = *CIL* VI, č. 511 = *CCCA* III, č. 243 = *CMRDM* II, č. AD3 (s. 176–177) = EDR147399 = Canciani 2022: č. 223 (s. 194).

626) *PLRE* I, s. 793 (Sabinus 13).

627) *CIMRM* 523 = *TMM* II, č. 22 (s. 97) = *TMM* II, č. 22 = *CIL* VI, č. 507 = *CCCA* III, č. 234 = Dubosson-Sbrigione 2018: č. 100 = EDR176880 = Canciani 2022: č. 224 (s. 194).

628) Jediným zdrojem informací o tomto nápisu je Cyriacus z Ancony.

629) *PLRE* I, s. 829 (Severianus 9).

630) *CIMRM* 524 = *TMM* II, č. 23 (s. 98) = *CIL* VI, č. 509 = *IGUR* I, č. 129 = *CCCA* III, č. 236 = Dubosson-Sbrigione 2018: č. 102 = EDR106599 = Canciani 2022: č. 225 (s. 194–195).

s tympanonem v ruce jedoucí na voze taženém lvy, piniový strom a pod tímto výjevem býk hledící směrem doprava. Na levém boku oltáře se potom nacházela postava Attida ve fryzské čapce třímajícího v levé ruce pastýřskou hůl (*pedum*) a v pravé kastaněty a Panovu flétnu. Vedle Attida se nacházel piniový strom a beran, pod ním na zvláštním panelu další beran nebo mladý býček. Na zadní straně oltáře se nacházelo vyobrazení dvou zkřížených pochodní, kolem kterých byli obtočeni dva hadi, augurská hůl (*lituus*), obětní miska (*patera*), džbán a naběračka (*simpvium*).⁶³¹ Nápis na čelní stěně oltáře nesl dedikaci Velké Matce bohů a Attidovi v řečtině. Oltář pořídil Petronius Apollodorus⁶³² spolu se svou manželkou Rufii Volusianou u příležitosti jejich společného přijetí *taurobolia* a *criobolia*. K této události pak došlo 16. června roku 370. Mezi kněžskými tituly, které Apollodorus uvádí, že objevuje rovněž *pater sacr(orum) dei in[vic]ti Mithrae* (ř. 9).

[Rom-092] Podstavec sochy s nápisem⁶³³

Tento kamenný blok z namodralého mramoru (1,2 × 0,5–0,6 m), jehož přesné nálezové okolnosti zůstávají neznámé, se v současné době nachází ve sbírkách Vatikánských muzeí. Na vrcholku bloku se nachází válcovitý piedestal (průměr 0,55 m), kolem kterého se vine had kousající se do vlastního ocasu. Had má kolem tlamy vousy a na hlavě hřebínek tvořený šesti paprsky. V horní části bloku se nachází čtyři otvory, které naznačují, že tento předmět s největší pravděpodobností sloužil jako podstavec sochy.⁶³⁴ Na čelní straně podstavce se nachází dedikace ve formě *Numini Invicto / Soli Mithrae*, kterou pořídil císařský propuštěnec Marcus Aurelius Euprepes se svými syny, za dohledu kněze Calpurnia Ianuaria.⁶³⁵ K dedikaci došlo dle údajů zahrnutých v nápise dne 25. dubna roku 194.

[Rom-093] Oltář s nápisem⁶³⁶

K zasvěcení tohoto oltáře, který se v současné době rovněž nachází ve sbírkách Vatikánských muzeí, došlo 2. června roku 184. Důvodem k pořízení tohoto oltáře věnovaného *Soli invicto Mi/thrae* bylo vidění (*ex viso posuit*), kterou obdržel císařský propuštěnec Marcus Aurelius Euprepes. K dedikaci oltáře došlo *prosiditibus Bi/ctorino patre et Ia/nuario*.

[Rom-094] Oltář s nápisem⁶³⁷

Tento artefakt byl nalezen „in hortis Iustineaneis“ v sousedství *Porta del Popolo*, kde dříve stála *Porta Flaminia*. Oltář je zasvěcen *Soli Invicto / Mithrae* a pořídili jej společně císařský otrok Vestalis a propuštěnec Gaius Vettius Augustalis. Na levém boku oltáře se nachází vyobrazení džbánu (*urceus*), na pravém obětní misky (*patera*).

631) Popis oltáře v *CIL* je založený na informacích v rukopisu Martina Smetia.

632) *PLRE* I, s. 84 (Apollodorus).

633) *CIMRM* 525/526 = *TMM* II, č. 25 (s. 208) a obr. 36 (s. 99) = Pettazzoni 1949: tab. VI, obr. 12 = *CIL* VI, č. 724 = EDCS-17300866 = Canciani 2022: č. 226 (s. 195–196).

634) Vermaseren ve svém komentáři k *CIMRM* 525 usuzuje, že mohlo jít o sochu mithraistické bytosti se lví hlavou, zřejmě pod dojmem Pettazzoniho studie, která spojuje symboliku *urobora* s interpretací mithraistické bytosti se lví hlavou jakožto mithraistické reprezentace božstva nekonečného času. O problematičnosti této hypotézy, viz Gordon 1975: 221–224.

635) Stejně osoby jsou rovněž zmíněny na dalším, tentokrát o deset let mladším, mithraistickém nápisu, viz [Rom-093] níže.

636) *CIMRM* 527 = *TMM* II, č. 28 (s. 98) = *CIL* VI, č. 723 = EPSG 101 = Canciani 2022: č. 227 (s. 196).

637) *CIMRM* 528 = *TMM* II, č. 67 (s. 106) = *CIL* VI, č. 744 = EDCS-17300885 = Canciani 2022: č. 228 (s. 196).

[Rom-095] Fragment desky s nápisem⁶³⁸

Tento monument se nachází ve sbírkách Vatikánských muzeí.⁶³⁹ Z desky se zachovala její pravá horní část s dvojitým obloukem (0,34 × 0,8 m), ve kterém se nachází fragment nápisu rekonstruovaného jako: [---] *Inuicti Numinis Mithrae* / [---] *aedicula* *m cum columnis d(onum) d(edit)*. V akroteriu v pravém rohu desky se nachází vyobrazení postavy, patrně bohyně Luny, ve voze (*biga*) taženém dvěma býky táhnoucími směrem doleva.⁶⁴⁰ První slovo na dochované části druhého řádku je rekonstruováno jako *aediculam* na základě hypotézy, že tato deska sloužila jako hlavice malé svatyně vyzdobené rovněž podpěrnými sloupy. Uctívání Mithry by tedy v případě, že je interpretace tohoto monumentu a jeho nápisu správná, odkazovalo na soukromý kult mimo obvyklý kontext mithraea.

[Rom-096] Deska s nápisem⁶⁴¹

Deska s nápisem (0,32 × 0,39 m) byla nalezena na pozemcích vily Casali, která stála v místech dnešní vojenské nemocnice v oblasti Caelia, a zařazena do sbírek kabinetu kuriozit jezuitského otce Athanasia Kirchera (*Musaeum Kircherianum*). Po rozpuštění Tovaryšstva Ježíšova získal tento monument v roce 1774 kardinál Francisco Saverio de Zelada, který jej předal Vatikánským muzeím, kde se tento artefakt nachází doposud. Nápis je vytesán na horním i dolním okraji desky (na každé straně po dvou řádcích), přičemž v prostoru mezi nimi se vyskytuje vyobrazení dvou páru proti sobě směřujících šlápějí. Toto vyobrazení prozrazuje důvod, který k pořízení tohoto votivního předmětu vedl: prosbu za bezpečný návrat z cest (*pro itu et reditu*). Předmět je dedikován *Inuicite Cele/sti Uranie* (ř. 1–2). Jména dvou nebo tří dedikantů se vyskytují na nápisu ve spodní části desky (ř. 3–4), kde čteme *G(---) Gi(---) Fi(---) V(---) Ul(---) Fi(---) / leones*. Mithraistický status nápisu je vyvozován na základě výskytu slova *leones*, které by mohlo označovat držitele čtvrtého mithraistického iniciačního stupně. Vzhledem ke skutečnosti, že deska je zasvěcena nebeské bohyni, jej nicméně řadím pouze mezi možné, ale sporné mithraistické nápisy.⁶⁴²

[Rom-097] Kovová deska s nápisem⁶⁴³

Přesné nálezové okolnosti této kovové desky (0,058 × 0,149 m) typu *tabula ansata* nejsou známy, s největší pravděpodobností však pochází z Říma. Deska je zasvěcena *Soli Sanctissimo* a jejím pořizovatelem byl Gaius Veratius Faustinus, voják třetí pretoriánské kohorty. Tento artefakt řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy, neboť je velmi nejisté, že se pod oslovením „Nejsvětější Slunce“ skrývá Mithra.⁶⁴⁴

[Rom-098] Oltář s nápisem⁶⁴⁵

Přesné nálezové okolnosti tohoto oltáře s nápisem (0,78 × 0,55 m) jsou neznámé, s největší pravděpodobností však byl objeven v Římě. Nápis je rozdělen do dvou částí. První se nachází na hlavici oltáře, druhá na hlavním panelu lící strany. Oltář je zasvěcen *Soli Inbicto Mitre* (sic!) a pořídil jej Marcus Ulpius Maximus, propuštěnec ve funkci představeného císařských posílů (*praepositus tabellariorum*), společně se svým synem Maximinem. K zasvěcení došlo

638) *CIMRM* 552/553 = *TMM* II, č. 36 (s. 214) a obr. 42 = *TMM* II, č. 52 (s. 103) = *CIL* VI, č. 747 = EDCS-17300888 = Canciani 2022: č. 248 (s. 201).

639) Barevná fotografie je dostupná v online katalogu Vatikánských muzeí na: <<https://catalogo.museivaticani.va/index.php/Detail/objects/MV.6824.0.0>> [10. 9. 2022].

640) Cumont i Vermaseren zmiňují pouze vyobrazení jednoho býka, fotografie v katalogu Vatikánského muzea nicméně nepřipouští pochybnosti.

641) *CIMRM* 561 = *TMM* II, č. 46 (s. 101) = *CIL* VI, č. 80 = EDR161218 = Canciani 2022: č. P37 (s. 225). Barevná fotografie tohoto monumentu je dostupná v online katalogu Vatikánských muzeí na: <<https://catalogo.museivaticani.va/index.php/Detail/objects/MV.6773.0.0>> [10. 9. 2022].

642) Jako mithraistický tento nápis nicméně akceptuje Manfred Clauss (1992: 21, pozn. 77).

643) *CIMRM* 562 = *TMM* II, č. 114 (s. 113) = *CIL* VI, č. 711 = EDR125099.

644) Clauss 1992: 17, pozn. 2; viz též *CIMRM* II, s. 30.

645) *CIMRM* 563 = *TMM* II, č. 51 (s. 102) = *CIL* VI, č. 746 = EDR125148 = Canciani 2022: č. 252 (s. 202).

asstante sacerdote Sex(to) / Creusina Secundo.⁶⁴⁶ Nápis rovněž zmiňuje, že oltář byl zasvěcen *cum / suis ornamentis* a spolu s ním Marcus Ulpius Maximus a jeho syn věnovali rovněž *bela domini / insicnia habentes / n(umero) IIII*, tedy – přepsáno do standardní latiny: *vela domini (Mithrae) insignia habentes n(umero) IIII* („závěsy nesoucí insignie pána [Mithry] v počtu čtyř“). Pořízení nápisu je na základě uvedení jmen konzulů datováno do roku 183.

[Rom-099] Oltář s nápisem⁶⁴⁷

Přesné okolnosti objevu tohoto travertinového oltáře s nápisem (0,99 × 0,41 × 0,28 m) jsou neznámé, s největší pravděpodobností však patří mezi nálezy učiněné v Římě. Pod dlouhou dobu se nacházel ve *villa Negroni*, v současnosti však náleží mezi exponáty Vatikánských muzeí. Oltář je zasvěcen *Soli Invicto / Mithrae* a pořídil jej otrok Victor, *vilicus / praedior(um) Maecianor(um)* („správce polností rodiny Maecianorů“), a to za pomoci dalšího otroka jménem Hermes. K dedikaci došlo 7. dubna roku 154 nebo 177,⁶⁴⁸ za dohledu kněze (mithraistického Otce) Marka Stlaccia Rufa.

[Rom-100] Cippus s nápisem⁶⁴⁹

Kamenný *cippus* nese dva nápisy: na čelní straně se nachází dedikace *Silvano / donum / dedit*, na rubové straně další nápis ve znění *M. Aure/lius Bas/sus s(a)c(er)d(os) / Solis de s/uo fecit / acuam salire*. Mithraistický charakter nápisu je nejistý. Označení *sacerdos Solis* se nemusí týkat Mithry a interpretace formulace „ze svých prostředků nechal vodu vytrysknout“ jako odkazu na zavedení vodního pramene do prostoru mithraea je zcela spekulativní.⁶⁵⁰ Nápis řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[Rom-101] Deska s nápisem⁶⁵¹

Deska s nápisem (0,4 × 0,6 m) byla získána Vatikánskými muzeji v roce 1807, která ji odkoupila od *Monastero del Bambino Gesù*, kam se předmět dostal v rámci dědictví po kardinálu Francescovi Saveriovi de Zeladovi. Přesné nálezkové okolnosti tohoto monumentu nejsou známy, s největší pravděpodobností však pochází z Říma. Nápis o čtyřech řádcích se nachází v prostoru mezi kresbami dvou palmových listů a je zasvěcen *Deo Soli Invicto Mythrae*. Pořídili jej Felix, Messala, Catellus a Dianus *cum omnes sacratos* (sic!) („se všemi zasvěcenci“).⁶⁵²

646) *Asstante* je v tomto případě s největší pravděpodobností zkomolením jinak doloženého *antistite*, viz Claus 1992: 19, pozn. 25. Manfred Clauss (1992: 19–20) tento nápis interpretuje odlišně a identifikoval v něm čtyři zmiňované osoby: 1) mithraistické Otce Sexta Creusina Secunda a jeho dva syny: 2) Creusina Maxima; 3) Creusina Maximina; a osobu dedikanta 4) Marka Ulpia Maxima. Na rozdíl od Manfreda Clause se nicméně přikláním k odlišnému čtení úvodní části, standardně čtené jako: *Ara posita asstante sacerdote Sex(to) / Creusina Secundo ut voverant Ma/ximus et Maximinus fili*. Domnívám se (ve shodě s CMER, č. 49c [s. 246]), že závěrečné *fili* by mělo být čteno jako *fili(us)* a celá úvodní věta pak ve významu „Oltář zasvětili za přítomnosti kněze Sexta Creusina Secunda Maximus (i. e. Marcus Ulpius Maximus) a jeho syn Maximinus, podle slibu, který učinili“.

647) CIMRM 564 = TMM II, č. 53 (s. 103) = CIL VI, č. 745 = EDCS-17300886 = Canciani 2022: č. 253 (s. 203). Barevná fotografie tohoto oltáře je dostupná v online katalogu Vatikánských muzeí na: <<https://catalogo.museivaticani.va/index.php/Detail/objects/MV.9307.0.0>> [10. 9. 2022].

648) Datace *Aur(elio) Commoda co(n)s(ule)* se týká Lucia Aelia Aurelia Commoda, pozdějšího císaře Marka Aurelia Commoda Antonina. Nápis bohužel neuvádí jméno druhého konzula, což výběr mezi dvěma možnými lety komplikuje.

649) CIMRM 565 = TMM II, č. 54 (s. 103) = CIL VI, č. 590 = CIL VI.4.2, č. 30799 = EDCS-17300735.

650) Pace Cumont 1892a: 188–189; TMM II, s. 103.

651) CIMRM 566 = TMM II, č. 56 (s. 103) = CIL VI, č. 730 = EDCS-17300872 = Canciani 2022: č. 254 (s. 203). Barevná fotografie tohoto monumentu je dostupná v online katalogu Vatikánských muzeí na: <<https://catalogo.museivaticani.va/index.php/Detail/objects/MV.6821.0.0>> [10. 9. 2022].

652) Manfred Clauss (1992: 21, pozn. 64) se domnívá, že v případě jména Felix Messala se ve skutečnosti jedná o dvě osoby, Felixe a Messalu, kdy mezi jejich jmény chybí spojka *et*. K této interpretaci se přikláním, neboť v tomto případě nápis by nápis zmiňoval čtyři osoby otrockého původu, což působí věrohodněji. Srov. též CMER 68b (s. 334) a obr. 155A.

[Rom-102] Deska s nápisem⁶⁵³

Přesné nálezové okolnosti této desky s nápisem (0,26 × 0,46 m) jsou neznámé, s největší pravděpodobností však byla objevena v Římě. Nápis, psaný ve vulgární (nebo případně etnické) latině, zní: *Brumasius / deo mesa posuit, / salbum / patre, cum / [o]mnis byyris / [sa]cratis*. Nápis je obvykle přepisován do standardní latiny v následující podobě: *Brumasius / deo mensam posuit, / salvo patre, cum / omnibus viris / sacratis* („Brumasiu daroval bohu stůl, ať je zdravý Otec i se všemi zasvěcenci“). Mithraistický status nápisu není zcela jistý, výskyt slova Otec v kultickém smyslu a zmínka o *viris sacratis* však činí tento závěr pravděpodobným.⁶⁵⁴

[Rom-103] Kamenný blok s nápisem⁶⁵⁵

Malý kamenný blok s řeckým nápisem, který se nacházel ve sbírkách umístěných v zahradách vily Mattei (dnešní *villa Celimontana*), je v dnešní době pokládán za ztracený⁶⁵⁶ a známý pouze na základě starší a často si protiřečící rukopisné tradice. Na jejím základě rekonstruuje Moretti nápis v *IGUR* v podobě: *Ἡλίου ἀνικίτην / Βάλβιλλος ἠνοκατάτος / ἐξ ὕδατων σωθεῖς / ὕδατα ἤνευκα λέοντι / ἐπὶ Βάσσου ἱερέως* („Slunci Neporazitelnému, Balbillus *evocatus*,⁶⁵⁷ zachráněn z moře po ztroskotání, provedl úlitby lvovi,⁶⁵⁸ za kněžství Bassova“). Mithraistický status nápisu je vyvozován na základě chybějící části dedikace, kdy je za ἀνικίτην kladeno hypotetické Μίθρα, a výskytu slova lev, které může být vykládáno jako označení držitele stejnojmenného mithraistického iniciačního stupně. Mithraistický charakter nápisu je nicméně sporný. Zdá se, že dedikace na prvním řádku je kompletní a adresátem je tedy Neporazitelné Slunce, které nemůže být bez dalších indicií jednoznačně ztotožňováno s Mithrou. Rovněž interpretace čtvrtého řádku, ve kterém se vyskytuje slovo lev, je v důsledku konfliktu rukopisné tradice kontroverzní a nejistá. Tento nápis za těchto okolností řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[Rom-104] Oltář s nápisem⁶⁵⁹

Přesné místo a doba nálezů tohoto oltáře s nápisem (0,66 × 0,375 × 0,26 m) zůstávají neznámé, všeobecně se však předpokládá, že byl nalezen v Římě. V současné době se nachází ve sbírkách Kapitolských muzeí. Oltář je zasvěcen *Soli invicto deo* a pořídil jej za účelem vyplnění slibu Publius Aelius Amandus, voják pretoriánské jízdy (*equites singulares Augusti*), a to u příležitosti svého čestného propuštění ze služby. Na hlavici oltáře se nachází protoma s vyobrazením Slunečního boha. Pořízení oltáře je datováno do roku 158. Mithraistický status nápisu je pochybný a dedikace se s největší pravděpodobností týká uctívání Slunce v rámci tradičního římského kultu, které v průběhu 2. století postupně získávalo na oblibě. Tento artefakt proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[Rom-105] Oltář s nápisem⁶⁶⁰

Přesné místo a doba nálezů tohoto oltáře s nápisem zůstávají neznámé, všeobecně se však předpokládá, že byl nalezen v Římě, patrně v oblasti *Monte Pincio*. Oltář je zasvěcen *Soli Invicto* a pořídil jej Quintus Codius Philo. Tento monument řadím mezi možné, ale sporné

653) *CIMRM* 567 = *TMM* II, č. 57 (s. 103) = *CIL* VI, č. 3722a = *CIL* VI.4.2, č. 31038 = EDR119331 = Canciani 2022: č. 256 (s. 203–204).

654) Nápis jako mithraistický akceptuje také Manfred Clauss (1992: 20).

655) *CIMRM* 568 = *TMM* II, č. 79 (s. 107) = *IGUR* I, č. 124 = Chausson 1995: č. P (s. 678) = Hijmans 2010: č. g (č. 424) = EDCS-39100436 = Canciani 2022: č. P39 (s. 225–226).

656) Část tohoto nápisu může být uchována v podlaze baziliky San Crisogono, viz Hijmans 2010: 424, pozn. 166, kde odkazuje na *IGUR* I, č. 218 (jde nicméně o chybu, správný odkaz má být *ICUR* n. s. I.218, tedy *Inscriptiones Christianae Urbis Romae*, n. s.).

657) *Evocatus* bylo označení vojáka, který byl se ctí propuštěn ze služby po uplynutí smluvní doby, a znovu nastoupil do řad římské armády na přímluvu císaře.

658) Doslova „přinesl vody lvovi“.

659) *CIMRM* 569 = *TMM* II, č. 82 (s. 108) = *CIL* VI, č. 715 = D 2184 = EDR121390.

660) *CIMRM* 570 = *TMM* II, č. 86 (s. 108) = *CIL* VI, č. 729 = EDCS-17300871.

mithraistické nálezy, neboť nápis nijak neprozrazuje spojitost s Mithrovým kultem a patrně spadá do kontextu uctívání Slunce praktikovaného v rámci veřejného kultu.

[Rom-106] Oltář s nápisem⁶⁶¹

Přesné místo a doba nálezů tohoto malého oltáře, který je dnes pokládán za ztracený, jsou neznámé, všeobecně se však soudí, že pochází z Říma, kde se nacházel v domě Paola de Alexii. Oltář byl zasvěcen *Deo / Soli Invicto* a pořídil jej muž jménem Publius Pomponius Clitus, původem patrně z Palmyry.⁶⁶² Spojitost tohoto monumentu s Mithrovým kultem je nepravděpodobná, a proto jej řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[Rom-107] Oltář s nápisem⁶⁶³

Přesné nálezové okolnosti tohoto oltáře, který je dnes pokládán za ztracený, zůstávají neznámé. S největší pravděpodobností však byl nalezen v Římě, kde byl viděn a popsán Martinem Smetiem a dalšími raně novověkými epigrafy.⁶⁶⁴ Oltář, k jehož dedikaci došlo 17. června roku 184, byl zasvěcen *Soli Invicto* a pořídil jej Titus Pomponius Repentinus, *nomenclator / tensar(ius) iugaris*.⁶⁶⁵ Nápis zmiňuje rovněž distribuci *sportulae*, daru ve výši dvou denárů pro všechny obyvatele Říma s občanskými právy. Nápis zcela jednoznačně odkazuje k veřejnému kultu některého ze slunečních božstev,⁶⁶⁶ která v období vlády císaře Commoda získávala na popularitě, což s velkou mírou pravděpodobnosti zpochybňuje jeho mithraistický status. Tento nápis proto vyřazuji ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[Rom-108] Oltář s nápisem⁶⁶⁷

Přesné nálezové okolnosti tohoto oltáře zůstávají neznámé. První informace o jeho výskytu udávají, že se nacházel v domě kardinála Giulia Alberoniho, odkud přešel do vlastnictví kardinála Domenica Passioneiho. Ten jej po své smrti odkázal Vatikánským muzeím, která jej získala do svých sbírek v roce 1771. Oltář (0,6 × 0,35 m) je zasvěcen *Soli Mithrae* (sic!) a pořídil jej muž jménem Ralonius Diadumenus.

[Rom-109] Nápis⁶⁶⁸

Tento nápis na nespécifikovaném předmětu je dnes pokládán za ztracený a informace o něm čerpáme ze starší rukopisné tradice, především z manuskriptů Giacoma Mazzocchiho (ze kterého čerpá rovněž Gruterus)⁶⁶⁹ a Alda Manuzia. Nápis byl k vidění v kostele *San Giovanni del Mercato* a nesl dedikaci *Sancto Invicto Mithrae* (nebo *Mithre* u Manuzia), kterou pořídil Gaius Tullius Trophimianus.

661) *CIMRM* 571 = *TMM* II, č. 87 (s. 108) = *CIL* VI, č. 739 = Chausson 1995: č. Vter (s. 684) = Tedeschi Grisanti & Solin 2011: 127 (c. 11 a) = EDR135158.

662) Chausson 1995: 684.

663) *CIMRM* 573 = *TMM* II, č. 84 (s. 108) = *CIL* VI, č. 740 = D 4216 = EDCS-17300881.

664) Gruterus 1603: XXXV, 12.

665) Přesný význam této funkce, spojené s procesními během římských her, je nejasný. Můžeme předpokládat, že tato osoba měla na starosti *tensae* – vozy, na kterých byly přivázeny sochy božstev – a případně rovněž jejich představování obecnstvu v roli *nomenclator*.

666) Halsberge 1972: 47.

667) *CIMRM* 574 = *TMM* II, č. 70 (s. 106) = *CIL* VI, č. 741 = EDCS-17300882 = Canciani 2022: č. 257 (č. 204). Barevná fotografie tohoto monumentu je dostupná v online katalogu Vatikánských muzeí na: <<https://catalogo.museivaticani.va/index.php/Detail/objects/MV.6807.0.0>> [10. 9. 2022].

668) *CIMRM* 575 = *TMM* II, č. 71 (s. 106) = *CIL* VI, č. 3726 = *CIL* VI.4.2, 31044 = EDCS-19800478 = Canciani 2022: č. 258 (s. 204).

669) Gruterus 1603: XXXIV, 2.

[Rom-110] Deska s nápisem⁶⁷⁰

Tento artefakt byl nalezen v roce 1885 během urbanizačních prací v lokalitě nazývané *Prati di Castello* v blízkosti Hadrianova mauzolea (*Mausoleo di Adriano*).⁶⁷¹ Deska nesla nápis obsahující dedikaci *S(oli) In(victo) M(ithrae)* a jméno dedikanta Lucia Domitia Frontina.

[Rom-111] Oltář s nápisem⁶⁷²

Tento oltář je dnes pokládán za ztracený a jediným zdrojem informací o jeho existenci je Martinus Smetius (ze kterého čerpá Gruterus).⁶⁷³ Oltář se nacházel (nebo byl nalezen) v místech vinice Rudolpha Pia kardinála Carpensis. Nápis, který nesl, sestával z písmen D I M S, které jsou obvykle interpretovány jako *D(eo) I(nvicto) M(ithrae) s(acrum)* nebo *D(eo) I(nvicto) M(ithrae) S(oli)*.⁶⁷⁴ Smetius rovněž uvádí, že pod tímto dedikačním řádkem se nacházelo jméno pořizovatele, které však bylo vymazáno již v období antiky.

[Rom-112] Oltář s nápisem⁶⁷⁵

Nálezové okolnosti tohoto malého oltáře, který je dnes pokládán za ztracený a známý pouze na základě starší rukopisné tradice, zůstávají nejasné. Všeobecně se však soudí, že pochází z Říma. Oltář nesl nápis v řečtině, který je obvykle uváděn ve formě: Ἡλίω / Μίθρα / ἀνική / τω. Pirro Ligorio k přepisu tohoto nápisu jako jediný dodává rovněž řádky uvádějící jméno dedikanta Tita Antistia Stellatina Severiana, syna Titova, důvěryhodnost jeho svědectví však není velká a tento dodatek není obvykle editory zohledňován.⁶⁷⁶ Vzhledem ke skutečnosti, že o oltáři hovoří i další raně novověcí epigrafové, například Martinus Smetius,⁶⁷⁷ je možné jeho existenci pokládat za dostatečně podloženou.

[Rom-113] Podstavec s nápisem⁶⁷⁸

Tento oltář s nápisem se nacházel v kostele *Santa Maria dei Calderari*, který byl zbořen v roce 1881. Artefakty zde nalezené vešly do sbírek Římského národního muzea. Oltář pořídil Iovinus Callidianus a věnoval jej Markovi Aureliovi Victorovi,⁶⁷⁹ příslušníkovi senátorského stavu a nositeli úřadu *praefectus feriarum Latinarum*.⁶⁸⁰ Další funkcí Marka Aurelia Victora, kterou nápis zmiňuje, je *sacerdos dei Solis*. Datace nápisu je předmětem diskuse. *PLRE* jej datuje do rozmezí let 270–300, a to právě na základě titulu *sacerdos dei Solis*, který vztahují k chrámu slunečního kultu zavedeného císařem Aurelianem.⁶⁸¹ Steven Hijmans však poznamenává, že kněží působící v tomto chrámu byli označováni jako *pontifices dei Solis*, a pořízení nápisu klade do rozmezí vymezeného počátkem vlády flaviovské dynastie a polovinou 3. století.⁶⁸² Zmiňované božstvo by potom bylo některou z variant Slunce uctívaného v rámci tradičního

670) *CIMRM* 576 = *TMM* II, č. 72 (s. 106) = *CIL* VI.4.2, č. 31040 = EDCS-18600611 = Canciani 2022: č. 259 (s. 204).

671) *NSc* 1885 (květen): s. 188.

672) *CIMRM* 577 = *TMM* II, č. 74 (s. 106) = *CIL* VI, č. 174 = EDCS-17300856 = Canciani 2022: č. P38 (s. 225).

673) Gruterus 1603: XVII, 5.

674) *CIL* se přiklání k první variantě, Cumont a Vermaseren ke druhé.

675) *CIMRM* 578 = *TMM* II, č. 75 (s. 106) = *IG* XIV, č. 999 = *IGUR* I, č. 180 = Canciani 2022: č. 260 (s. 204).

676) K pravosti dodatku se nepřiklání ani Kaibl ani Moretti a do seznamu známých mithraistů Tita Antistia Stellatina Severiana nezařazuje také Manfred Clauss (1992: 17 a pozn 3), s lakonickým zdůvodněním: „*Ich schenke dem von Ligorius überlieferten Text kein Vertrauen.*“

677) Od Smetia pak tento nápis přejímá Gruterus 1603: XXXIII, 9.

678) *CIMRM* 579 = *TMM* II, č. 104 (s. 111) = *CIL* VI, č. 1358 = D 1205 = EDR033529 = Canciani 2022: č. N22 (s. 232).

679) *PLRE* I, s. 960 (Victor 12).

680) *Praefectus (urbis) feriarum Latinarum* byl úředník, který spravoval Řím v době Latinských slavností (*feriae Latinae*), kterých se účastnili konzulové a další vyšší úředníci. V období císařství byl tento úřad obsazován mladými členy senátorských rodin a měl z velké části pouze čestný charakter.

681) *PLRE* I, s. 960 (Victor 12).

682) Hijmans 2010: 404, pozn. 108.

římského náboženství. Souvislost s římským kultem boha Mithry je tak v tomto případě s téměř naprostou jistotou vyloučena a nápis proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nápisů.

[Rom-114] Oltář s nápisem⁶⁸³

Přesné nálezové okolnosti tohoto oltáře (0,47 × 0,245 × 0,2 m), který se v současné době nachází v Terstu (*Museo d'Antichità "J. J. Winckelmann"*), zůstávají neznámé. Všeobecně se však soudí, že byl původně nalezen v Římě, kde byl v budově správce papežské kanceláře viděn a popsán například Giacomettem Mazzocchiem (ze kterého čerpá Gruterus)⁶⁸⁴ nebo Pirrem Ligoriem. Na levé straně oltáře se nachází vyobrazení džbánu (*urceus*), na pravé obětní misky (*patra*). Oltář je zasvěcen *Soli* a pořídil jej Gaius Julius Helius, *ferrarius* (kovář). Oltář je na základě paleografických indicií datován do 1. století. S největší pravděpodobností byl tedy zasvěcen slunečnímu božstvu uctívanému v rámci tradičního římského panteonu a může být vyřazen ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[Rom-115] Oltář s nápisem⁶⁸⁵

Přesné nálezové okolnosti tohoto artefaktu zůstávají neznámé. Oltář, který byl po dlouhou dobu známý pouze na základě rukopisné tradice, byl fakticky znovu objeven v roce 1892 během vykopávek na levém břehu řeky Tibery u paty Andělského mostu (starověký *Pons Aelius*).⁶⁸⁶ Oltář (v současné podobě měřící 0,3 × 0,13 m) utrpěl od doby, kdy byl k dispozici raně novověkým epigrafům, poškození ve své horní části. Na základě kombinace jeho raně novověkého přepisu a reálného stavu víme, že byl zasvěcen *Soli* a pořídil jej muž jménem Publius Octavius Bassus. I v tomto případě je téměř jisté, že se tato dedikace odehrála v rámci uctívání Slunce ve veřejném kultu. Oltář s nápisem proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[Rom-116] Oltář s nápisem⁶⁸⁷

Přesné nálezové okolnosti tohoto oltáře zůstávají neznámé, všeobecně se však předpokládá, že byl nalezen v Římě, kde byl vystaven v domě správce papežské kanceláře.⁶⁸⁸ Oltář byl zasvěcen *Soli* a pořídil jej muž jménem Lucius Spedius Quadratus. I v tomto případě je téměř jisté, že se tato dedikace odehrála v rámci uctívání slunečního božstva v rámci veřejného kultu. Tento oltář s nápisem proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[Rom-117] Podstavec s nápisem⁶⁸⁹

Tento artefakt je dnes pokládán za ztracený a známý pouze na základě starší rukopisné tradice, především na základě kresby u Giovanniho Antonia Dosia.⁶⁹⁰ Podle Smetiových informací byly na vrcholku kamenného bloku stále viditelné zbytky lidských chodidel, což podporuje závěr, že tento monument sloužil jako podstavec sochy. Nápis nesl dedikaci *Domino Soli* a pořídil jej Claudius Amerimnus, *lictor curiatus*. Je velmi nepravděpodobné, že by se pod oslovení *Dominus Sol* skrýval Mithra. Jméno Amerimnus je s velkou pravděpodobností syrského původu,⁶⁹¹ což by mohlo klást pořízení nápisu do kontextu uctívání solárních božstev původem z této oblasti. Nápis vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

683) *CIMRM* 580 = *TMM* II, č. 107 (s. 112) = *CIL* VI, 703 = EDR143793 = UEL 29003.

684) Gruterus 1603: XXXII, 7.

685) *CIMRM* 581 = *TMM* II, č. 108 (s. 112) = *CIL* VI, č. 704 = *CIL* VI.4.2, č. 30816 = EDCS-17300846.

686) L. Borsari v *NSc* 1892, s. 231.

687) *CIMRM* 582 = *TMM* II, č. 109 (s. 112) = *CIL* VI, č. 705 = EDCS-17300847.

688) Podle informací u Giacomu Mazzocchiu, ze kterého čerpá Gruterus (1603: XXXII, 4).

689) *CIMRM* 583 = *TMM* II, č. 111 (s. 112) = *CIL* VI, č. 699 = EDR134392.

690) Tedeschi Grisanti & Solin 2011: 93 (c 7 d).

691) Chausson 1995: č. Vbis (s. 684).

[Rom-118] Oltář s nápisem⁶⁹²

Oltář s dedikací v řečtině Ἡλίου Μίθρα / ἀστροβρόντ<φ> / δ<α>ίμωνι / Ναβάρδη, který pořídil muž jménem Eutychos, pokládal Franz Cumont⁶⁹³ za *falsum* Giovanna Batisty Doniho založené na Ligoriově kresbě oltáře z kostela *San Martino ai Monti*,⁶⁹⁴ na které se objevuje *sacerdus dei Brontontis*. Na základě Cumontovy autority se tento nápis neobjevuje ve Vermaserenově korpusu a je odmítnut, právě s odkazem na Cumonta, i Manfredem Claussem v jeho *Cultores Mithrae*.⁶⁹⁵ Moretti v komentáři k *IGUR* I, č. 125 nicméně správně podotýká, že jedinou předlohou pro další neobvyklý výraz – Ναβάρδη – by mohl být nápis nalezený v blízkosti kostela *Santa Balbina* v roce 1727,⁶⁹⁶ což vylučuje možnost, že jej Doni použil jako vzor pro údajné *falsum*.⁶⁹⁷ V nedávné době byl tento nápis, po dlouhou dobu pokládán za nenávratně ztracený, objeven v zahradě jednoho domu v Kapském městě v Jihoafrické Republice. Richard Gordon, který jej zevrubně prozkoumal a publikoval,⁶⁹⁸ dospěl k závěru o autentičnosti nápisu, který tak může být zařazen mezi potvrzené mithraistické nálezy. Nové čtené nápisu zní Ἡλίου Μίθρα / ἀστροβροντο / δααίμωνι / Ναβαρζη / Εϋτυχος δῶρον. Nápis je pozoruhodný oslovením Mithry jako „božského pána hvězd a hromu“, které dokládá, že se v představách některých mithraistů těšil postavení „vládce kosmu“ (κοσμοκράτωρ).

[Rom-119] Sloupová patka s nápisem⁶⁹⁹

Nápis na tomto artefaktu je dedikován *Invicto Mithr[ae]* a pořídil jej muž jménem Lucius Valerius Megi[--], *p(ater) et sac(erdos)*. Tento monument, který byl nalezen „in vinea Guidii“ (v Guidiho vinicích), je momentálně pokládán za ztracený.

[Rom-120] Nápis⁷⁰⁰

Náhrobní nápis, objevený v roce 1734, pořídila zesnulému muži jménem Marcus Equitius Arescontus jeho manželka Iunia Thallusa. Arescontus je na nápisu titulován jako *pater sacrorum*, což by mohlo odkazovat k jeho aktivitám v římském kultu boha Mithry. Titul *pater* je však znám i z dalších kontextů, mimo jiné z kultu bohyně Ísidy,⁷⁰¹ ke kterému je tento nápis často přiřazován.⁷⁰² Manfred Clauss, k jehož hodnocení se zde přikláním, je k mithraistickému charakteru nápisu skeptický a vyřazuje jej ze seznamu mithraistických nálezů.⁷⁰³

[Rom-121] Oltář s nápisem⁷⁰⁴

Oltář s náhrobním nápisem (0,96 × 0,27 × 0,21 m) pořídili muži jménem Sextus Heius Restitutus jeho synové a matka. Restitutus je na nápisu titulován jako *indulgentissimus pater sacrorum*, což by mohlo odkazovat k jeho zapojení do římského kultu boha Mithry. I zde je ale na místě spíše skeptický postoj, neboť nápis daleko lépe zapadá do kontextu kultu egyptských božstev, kam je často zařazován.⁷⁰⁵ I v tomto případě se tedy přikláním

692) *IG* XIV, č. 998 = Gordon 2006 = *AE* 2006, 177 = *IGUR* I, č. 125 = EDCS-39100437 = Canciani 2022: č. 220bis (s. 193).

693) *TMM* II, č. 585 (s. 179).

694) Viz [Rom-M-37-01-004] výše.

695) Clauss 1992: 17, pozn. 2.

696) Viz [Rom-M-25-001].

697) Gordon 1994: 471. Giovanni Batista Doni zemřel v roce 1647, tedy osmdesát let před dobou nálezů nápisu [Rom-M-25-001].

698) Gordon 2006.

699) *CIMRM* 622 = *TMM* II, č. 36 (s. 100) = *CIL* VI, č. 3727 = *CIL* VI.4.2, č. 31045 = EDCS-19800479 = Canciani 2022: č. 215 (s. 191).

700) *CIMRM* 623 = *TMM* II, č. 40 (s. 100) = *CIL* VI, č. 2277 = EDCS-18200028 = Canciani 2022: č. N23 (s. 232).

701) Viz např. *CIL* III, č. 882 = *SIRIS* 698 = *RICIS*, 616/0102 = HD045778 (Turda, ant. Potaissa v Dácii).

702) *SIRIS* 438 = *RICIS*-02, 501/0186.

703) Clauss 1992: 17, pozn. 2. Srov. též *FastSacer* II, č. 1872 (s. 1027).

704) *CIMRM* 624 = *TMM* II, č. 41 (s. 101) = *CIL* VI, č. 2278 = EDR029419 = Canciani 2022: č. N21 (s. 231–232).

705) *SIRIS* 439 = *RICIS*-02, 501/0187.

k zamítavému postoji Manfreda Clausse a tento monument vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.⁷⁰⁶

[Rom-122] Deska s nápisem⁷⁰⁷

Tento artefakt se sice nachází ve sbírkách Vatikánských muzeí,⁷⁰⁸ byl však nalezen během papežských vykopávek v Otricoli probíhajících v letech 1776–1777. Nález je podrobně pojednán v kapitole věnované mithraistickým nálezům z území starověké Itálie.⁷⁰⁹

[Rom-123] Deska s nápisem⁷¹⁰

Tento artefakt byl objeven v roce 1905 v Comodilliných katakombách (*Catacombe di Commodilla*), ležících u *Via Ostiense* nedaleko baziliky sv. Pavla, kde byl sekundárně využit jako náhrobní kámen. Desku pořídil Titus Flavius Eytuchus a daroval ji božstvu titulovanému jako *invicto sancto*. První řádek nápisu je poškozený, s rozeznatelnými písmeny N M Q, pro která bylo navrženo čtení [*Devotus*] *n(umini) m(aiestati)q(ue) [eius]*. Tato formule však byla užívána primárně v kontextu římského císařského kultu.⁷¹¹ Pokud by toto čtení prvního řádku bylo správné, epitet *invictus sanctus* by potom pravděpodobně označoval některého z římských císařů a nikoli Mithru. Umístění této formule na začátek dedikace, navíc bez uvedení jmen císaře nebo císařů, nicméně toto čtení spíše vylučuje. Nápis řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.⁷¹²

[Rom-124] Cippus s nápisem⁷¹³

Tento *cippus* s pohřebním nápisem byl nalezen v okolí *Catacombe di Priscilla* ležících poblíž *Via Salaria*. Pořídil jej Quintus Hostilius Euplastus, který je v nápisu titulován jako *leo*. Manfred Clauss pokládá Euplasta za držitele mithraistického stupně Lev a nápis chápe jako mithraistický.⁷¹⁴ Tento monument řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[Rom-125] Nápis⁷¹⁵

Fragmentárně dochovaný funerální nápis na mramorovém zlomku byl nalezen na pohřebišti *Ai due allori* v lokalitě známé v období římského císařství jako *Ad Duas Lauros*, ležící podél starověké *Via Labicana*. Na druhém řádku dochované části nápisu čteme *s(acerdos) d(ei) S(olis) Invi[cti] Mithrae*. Doplnění Mithrova jména je nicméně nejisté,⁷¹⁶ a tím pádem i mithraistický charakter nápisu, který řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

706) Clauss 1992: 17, pozn. 2. Srov. též *FastSacer* II, č. 1536 (s. 958–959).

707) *CIMRM* 625.

708) Viz barevné fotografie tohoto monumentu v online katalogu Vatikánských muzeí na: <<https://catalogo.museivaticani.va/index.php/Detail/objects/MV.6816.0.0>> a <<https://catalogo.museivaticani.va/index.php/Detail/objects/MV.6794.0.0>> [10. 9. 2022].

709) Viz [006-Umb-002] níže.

710) *CIMRM* 627 = *CIL* VI.4.3, č. 36830 = *AE* 1905, č. 101 = Marucchi 1905: 118 = HD030336 = EDR072083 = Canciani 2022: č. 89 (s. 74).

711) Gundel 1953.

712) Clauss (1992: 19) akceptuje nápis jako mithraistický. Z mithraistické epigrafie známe několik případů, kdy je Mithra epitetem *deus/dominus sanctus invictus* oslovován, viz [002-Asi], [Rom-M-20-002], [Rom-002] a [Rom-109].

713) *CIMRM* 632 = *TMM* II, č. 46a (s. 467) = *CIL* VI.4.2, č. 31042 = EDCS-18600612 = Canciani 2022: č. 90 (s. 74).

714) Clauss 1992: 19.

715) *CIMRM* 633 = *TMM* II, č. 77 (s. 107) = *CIL* VI, č. 3881 = *CIL* VI.4.2, č. 32467 = EDCS-19900217 = Canciani 2022: č. 97 (s. 77).

716) Clauss 1992: 17, pozn. 2.

[Rom-126] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁷¹⁷

Přesné místo původu tohoto monumentu, který se od roku 1968 nachází ve sbírkách Virginského muzea umění v Richmondu, zůstává neznámé, s největší pravděpodobností však pochází z Říma. Reliéf (0,31 × 0,39 m) z bílého mramoru zobrazuje Mithru v oděvu východního stylu s pochvou dýky na řemenu přehozeném přes pravé rameno během aktu usmrčení býka v jeskyni, za doprovodu obou světloňošů stojících po bocích (Cautes vlevo, Cautopates vpravo). Ze zvířat jsou přítomni pes, had, štír i havran na obvyklých místech. Ocas umírajícího býka, jehož se těsně dotýká plamen Cautovy pochodně, nekončí v obilných klasech. V horních rozích reliéfu se nachází busty boha Slunce (vlevo) a bohyně Luny v měsíčním srpku (vpravo).

[Rom-127] Fragment desky s nápisem⁷¹⁸

Fragment této desky (0,87 × 0,17 × 0,045 m), pořízené někdy v rozmezí let 258 až 271,⁷¹⁹ obsahuje mezi zmíněnými hodnotáři rovněž muže jménem Gaius Trebic[---],⁷²⁰ který je titulován jako kněz [*dei*] *Solis In[victi Mithrae]*. Vzhledem k fragmentárnímu stupni zachovalosti nápisu nelze určit, zda je doplnění Mithrova jména správné. Z tohoto důvodu nápis řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[Rom-128] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁷²¹

Přesné nálezové okolnosti tohoto reliéfu (0,285 × 0,455 × 0,05 m), který se v současné době nachází v archeologickém muzeu Allarda Piersona v Amsterdamu, zůstávají neznámé, určité indicie nicméně naznačují, že byl objeven v Římě.⁷²² Reliéf z načervenalého pískovce zobrazuje scénu standardním způsobem, poměrně výjimečně na ní ale Mithra hledí směrem dopředu k hlavě býka, kterou svou levou rukou vyvrací vzhůru. Ze zvířat jsou přítomni pes, had a štír v obvyklých pozicích. Havran se buďto nedochoval, nebo nebyl do kompozice zahrnut, stejně jako oba světloňoši. Ocas býka se neproměňuje v obilné klasy. V horních rozích se nacházejí obvyklá vyobrazení Slunce a Měsíce, v tomto případě jedoucích ve vozech tažených čtyřmi, respektive dvěma koňmi. Na základě uměleckého provedení je tento reliéf datován do prvních desetiletí druhé poloviny 2. století.

[Rom-129] Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie⁷²³

Tento monument dle dostupných informací zakoupil v roce 1830 v Římě do svých sbírek polský šlechtic Artur Potocki. Z jeho zámku v Krzeszowicích se později dostal, společně s dalšími monumenty, do sbírek Muzea Czartoryských v Krakově, kde se nachází doposud. Fragment (0,78 × 0,2 m) tvoří levý okraj reliéfu z bílého mramoru, ze kterého se zachovalo pouze vyobrazení busty boha Slunce se sedmi slunečními paprsky kolem hlavy v horním rohu a pod ním v postoji se zkříženými nohama stojícího Cauta. U nohou světloňoše se nachází kohout hledící směrem doprava.

717) Vermaseren 1969: 646 a tab. CCXXXIII, obr. 5 = Vermaseren 1982: pozn. 1, č. 7 a tab. XXVIII = Canciani 2022: č. 301 (s. 216).

718) *CIL* VI, č. 1222 = EDR112723.

719) Nápis lze vztáhnout k události datované do 10. nebo 11. září, a to v roce, kdy byl konzulem Bassus. V tomto případě se může jednat o roky 258 (kdy byl konzulem Mummius Bassus) nebo 259 a 271 (kdy byl konzulem Pomponius Bassus). Jelikož nelze určit, o kterého ze dvou zmíněných konzulů se jedná, nelze dobu pořízení nápisu vymezit přesněji.

720) *FastSac* II, č. 3279 (s. 1326).

721) Vermaseren 1969: 643–645 a tab.; 1982: 2, pozn. 1.5 a tab. XXVI = Gordon 1976b: 167 a tab. II = Canciani 2022: č. 272 (s. 208).

722) Reliéf získal do svého vlastnictví v roce 1961 Maarten J. Vermaseren, který jej odkoupil od soukromého sběratele Csikszentmihályie, podle jehož informací pocházel z Říma.

723) Hirsch 1970: 115–116 a obr. 89 = Vermaseren 1982: s. 3, pozn. 1.8 a tab. XXIX = Canciani 2022: č. 278 (s. 209).

[Rom-130] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁷²⁴

Tento reliéf z kararského mramoru se nachází v soukromé sbírce v Římě, kde byl také s největší pravděpodobností nalezen. Zdá se, že tento monument byl zhotoven ve stejné kamenické dílně jako reliéf v amsterdamském muzeu Allarda Piersona.⁷²⁵ Reliéf zobrazuje tauroktonní scénu ve standardní podobě, ale bez sebemenšího náznaku jejího zasazení do jeskyně. V horních rozích se na obvyklých místech nacházejí busty boha Slunce s paprscitou čelenkou a bohyně Luny s měsíčním srpkem na čele. Mithra zabíjející býka odvrací svou hlavu a upírá svůj pohled k bustě boha Slunce v levém horním rohu. Kolem pasu má převázaný řemen s pochvou pro dýku, kterou vráží býkovi do krku. Tauroktonní scénu lemují oba světloňoši, Cautes (vpravo) a Cautopates (vlevo), kteří jsou znázorněni v postoji bez zkřížených nohou a držící pochodně oběma rukama. Ze zvířat jsou přítomni pes, had, štír i havran v sedě vedle busty slunečního boha. Ocas umírajícího býka se neproměňuje v obilné klasy.

[Rom-131] Fragment reliéfu s vyobrazením světloňoše⁷²⁶

Ve sbírkách vily Wolkonski se nachází rovněž fragment dolní části reliéfu (rozměry neznámé), který podle nedávno představené hypotézy Raffaely Bucolové ztvárňuje mithraistického světloňoše Cautopata. Fragment zachycuje spodní část nahé postavy v postoji se zkříženými nohama, u jejíž nohou se nachází předmět, který by mohl být identifikován jako dolů směřující pochodeň. Vzhledem k malé části zachovalé plochy a jejímu stavu je však nemožné tuto identifikaci jakkoli potvrdit. Monument proto v souladu s Cancianiovou vyřazuje ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[Rom-132] Socha s vyobrazením tauroktonie⁷²⁷

Přesné nálezové okolnosti tohoto monumentu jsou neznámé, všeobecně se však předpokládá, že pochází z Říma nebo jeho bezprostředního okolí. V současné době se nachází ve sbírkách muzea umění v kalifornské Santa Barbaře, které ji získalo v roce 2002 jako dědictví po Suzetě Morton Davidsonové. Socha (0,483 × 0,838 × 0,279 m) z černohnědého bazaltu je, až na chybějící Mithrovu hlavu a části jeho pláště a odlomený ocas býka, prakticky nepoškozená a zobrazuje tauroktonní scénu bez obou světloňošů v typické podobě. Ze zvířat jsou přítomni pes, had a štír na obvyklých místech. Zajímavým detailem je způsob zobrazení hada, který je zachycen vylézající ze země v blízkosti býkova těla.

[Rom-133] Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie⁷²⁸

Ve sbírkách Waltersova muzea umění v Baltimoru se od roku 1984 nachází fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (0,504 × 0,281 × 0,135 m) z pentelikonského mramoru, ze kterého se ale zachovala jen nepatrná část. Rozpoznatelná je pouze postava Cautopata s chybějící hlavou a rukama v postoji se zkříženými nohama. Na originálním reliéfu byla tauroktonie téměř jistě zasazena do pásu tvořeného znameními zvířetníku,⁷²⁹ ze kterých jsou vlevo od stojícího světloňoše rozpoznatelní (shora dolů a v protisměru hodinových ručiček) Kozoroh

724) Lissi Caronna 1978 = Vermaseren 1982: 2, pozn. 1.6 a tab. XXVII = Canciani 2022: č. 282 (s. 210).

725) Viz [Rom-126] výše.

726) Bucolo 2020: 112 = Canciani 2022: č. N31 (s. 233).

727) Vermaseren 1982: 1, pozn. 3 a tab. XXIV = Canciani 2022: č. 283 (s. 210). Barevná fotografie je dostupná na webových stránkách Muzea umění v Santa Barbaře na: <<https://collections.sbma.net/objects/22922/mithras-sacrificing-the-bull-the-tauroctony>> [10. 9. 2022].

728) Canciani 2022: č. 284 (s. 210–211). Barevná fotografie tohoto málo známého monumentu a jeho zevrubný popis jsou k dispozici v online katalogu Waltersova muzea dostupném na: <<https://art.thewalters.org/detail/33798/attendant-of-mithras-with-signs-of-the-zodiac/>> [10. 9. 2022].

729) Zodiakální pás se na tauroktoniích objevuje poměrně často, většinou ale v podobě oblouku klenoucího se nad vlastní tauroktonní scénou a v některých případech nahrazující klenbu jeskyně, ve které se tato událost odehrává. Zasazení tauroktonie do zodiakálního pásu v podobě uzavřeného kruhu je poměrně neobvyklé, nicméně doložené i z jiných míst. Nejbližší paralely pro fragment z Waltersova muzea pak představují reliéfy s vyobrazením tauroktonie ze Sidonu [007-Syr-M-001] a londýnského Walbrook [020-Bri-M-001].

(pouze hlava), Střelec (v podobě Kentaura) a Štír (pouze ocas s jedovým trnem). Podle údajů poskytnutých dárcem tohoto artefaktu, Maxem Falckem, pochází tento monument z Říma, bližší informace k nálezovým okolnostem se však na stránkách muzea nenacházejí. Monument je na základě uměleckého provedení datován do 2. století.

[Rom-134] Reliéf s vyobrazením tauroktonie⁷³⁰

Tento monument, jehož přesné nálezové okolnosti jsou neznámé, ale patrně pochází z některé z římských kamenických dílen, získalo do svého držení *Cincinnati Art Museum* v roce 1968. Reliéf z vápence (0,609 × 0,942 × 0,186 m) zobrazuje Mithru zabíjejícího býka v jeskyni vyznačené vysoko vystouplým obloukem. Mithra je poměrně netypicky zobrazen s pohledem upřeným do očí umírajícího býka, kterého drží levou rukou za krk, a bosý. Scéna není lemována světloňoši, ze zvířat jsou přítomni pes, had a štír v obvyklých pozicích. Havran překvapivě zobrazen není. Ocas býka se neproměňuje v obilné klasy. Vlevo nahoře se na skalním masivu jeskyně nachází busta slunečního božstva s členkou ze třinácti slunečních paprsků. Pravý horní roh je odlomený, lze nicméně předpokládat, že se v něm nacházela obvyklá busta bohyně Luny. Monument je na základě stylistických kritérií datován do druhé poloviny 2. století.

[Rom-135] Jantarový amulet s nápisem⁷³¹

V rukopisech Girolama Amatiho se nachází popis amuletu v podobě ženského chodidla z jantaru, opatřeného nápisem, který tento italský epigraf 19. století interpretoval jako *D(eo) S(oli) M(ithrae) / Venera (sic!) Felici / Cupidint (sic!) / Caelesti / Victrici*. Franz Cumont tento předmět zařadil do svého korpusu mithraistických nálezů, a to navzdory skutečnosti, že byl tento nápis v dalších edicích *CIL* pokládán za možné falsum. Toto podezření potvrdila důkladná studie Jerzyho Kolenda.⁷³² Tento artefakt tak může být vyřazen ze seznamu mithraistických nálezů.

[Rom-136] Skleněný reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem⁷³³

V archeologickém muzeu v Pesaru se nachází pozoruhodný předmět v podobě tauroktonního reliéfu z litého skla, opatřený dlouhým nápisem dedikovaným *Deo magno / Mithrae*, který jej zasazuje do kontextu Mithrova kultu. Podle Annibala Olivieriho byl nalezen v Římě. Navzdory prvotnímu zařazení do *CIL* byl tento nápis pozdějšími editory pokládán za podezřelý a za moderní falsum jej definitivně označil Franz Cumont, který rozpoznal zjevnou inspiraci jeho autora v perokresbě reliéfu z domu Ottaviana Zena.⁷³⁴

[Rom-137] Soška s vyobrazením Aiona⁷³⁵

Během vykopávek podél římské cesty *Via Cassia*, asi šest kilometrů od římských hradeb, byla nalezena soška (výška 0,6 m) zobrazující stojící postavu držící v obou rukou přitisknutých k hrudi dva hady, kteří se ovíjejí kolem jejího těla. Vermaseren zmiňuje, že na tento nález jej upozornil Franz Cumont a uvádí informaci, že podle zprávy v *Notizie degli Scavi* byla tato soška interpretována jako Aion. Vermaseren sám ji pokládal za ztvárnění syrské bohyně Atargatis. Tato identifikace je nicméně zmíněna již v původní zprávě, která Aiona nikde nezmiňuje. Tento artefakt tak může být, i na základě dostupné fotografie, vyřazen ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

730) Vermaseren 1983: 1, pozn. 1.4 a tab. XXV = Canciani 2022: č. 285 (s. 211).

731) *CIL* VI.1, č. 756 (p 3006) = *CIL* VI.4.2, č. 30825 = *CIL* V.1, č. *133 = *TMM* II, č. 558 (s. 174) = Canciani 2022: č. N36 (s. 234).

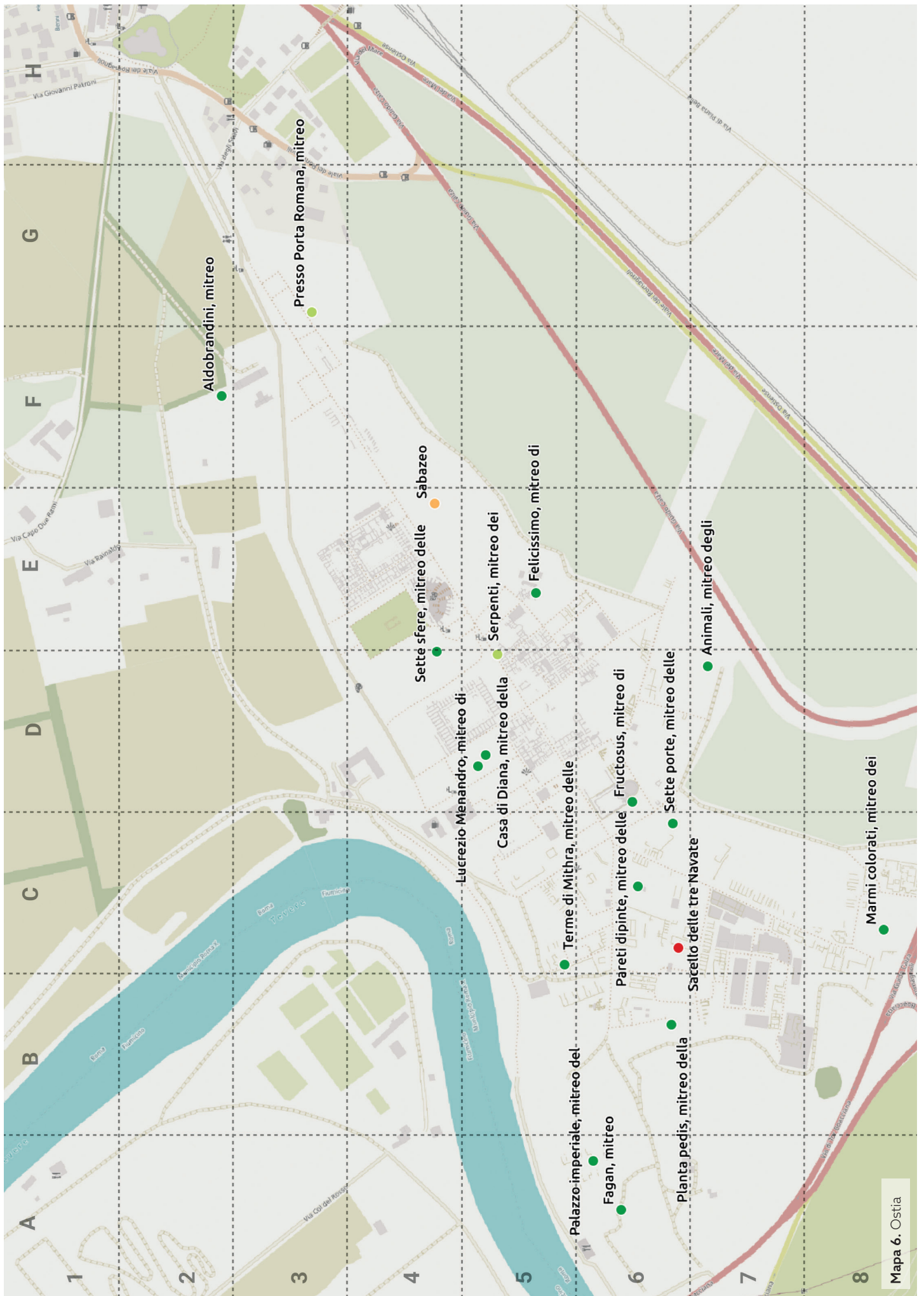
732) Kolendo 1996.

733) *CIL* VI.1, č. 736 = *CIL* VI.4.2, č. 30823 = *TMM* II, č. 1 (s. 443–444) = EDR126831 = Canciani 2022: č. N35 (s. 234).

734) Viz [Rom-M-20-004] výše.

735) *CIMRM* 644 = *NSc* (ser. 6) 1, 393 a obr. 12 = Canciani 2022: č. N32 (s. 233).

5 OSTIA

Mithraeum	Městská část	Typ nálezu
Aldobrandini, mitreo (CIMRM 232; Becatti 1954: 39–43; Squarciapino 1962: 41–43).	Regio II, Ins. I, 2	Deska s nápisem (CIMRM 233 = HD026488 = EDR106290); bronzová deska s nápisem (CIMRM 234/235 = EDR144062); reliéf s vyobrazením boha Silvana (CIMRM 236); dva malé oltáře a další drobné nálezy (CIMRM 237).
Animali, mitreo degli (CIMRM 278; Becatti 1954: 87–92; Squarciapino 1962: 48–49).	Regio IV, Insula II, 11	Podlažní mozaika (CIMRM 279); hlava sochy boha Mithry (CIMRM 280); hlava sochy boha Slunce-Mithry (CIMRM 281). Cippus s nápisem (CIMRM 282 = EDR144061).
Casa di Diana, mitreo della (též mitreo del Caseggiato di Diana) (CIMRM 216; Becatti 1954: 9–15; Squarciapino 1962: 38–39).	Regio I, Ins. III, 3	Cippus s nápisem (CIMRM 283 = EDR163033); sloup s nápisem (CIMRM 284 = EDR163037); podstavec s nápisem (CIMRM 285 = EDR144035); podstavec s nápisem (CIMRM 286 = EDR144050). Dvě hermovy, jedna s vyobrazením Bakcha, druhá s vyobrazením ženské postavy (CIMRM 217); graffiti ve výklenku (CIMRM 218 = EDR110025); oltář s nápisem (CIMRM 219/220 = HD010492 = EDR106224). Nálezy učiněné mimo toto mithraeum, ale s ním spojované: architráv s nápisem (CIMRM 221/222 = HD016213 = EDR071717); deska se dvěma nápisy (CIMRM 223 = EDR106225/EDR106227). V sousedním Caseggiato dei Molini: bronzová soška štíra a bronzové destičky s vyobrazením astrologických znamení (CIMRM 320B = Squarciapino 1953).
Fagan, mitreo (CIMRM 309; Becatti 1954: 119–121; Squarciapino 1962: 55–56).	Regio III (?)	Socha s vyobrazením tauroktonie s nápisem (CIMRM 310/311 = EDR143956); socha bytosti se lví hlavou a nápisem (CIMRM 312/313 = EDR143957); reliéf s vyobrazením bytosti se lví hlavou (CIMRM 314); nápis (CIMRM 315 = EDR143958).
Felicissimo, mitreo di (CIMRM 299; Becatti 1954: 105–112; Squarciapino 1962: 52–54).	Regio V, Insula IX, 1	Podlažní mozaika s nápisem (CIMRM 299 = EDR073574 = HD022573).
Fructosus, mitreo di (CIMRM 226; Becatti 1954: 21–27; Squarciapino 1962: 40).	Regio I, Ins. X, 4	Socha s vyobrazením Cauta (CIMRM 227); dva fragmenty architrávu s nápisem (CIMRM 228 = EDR031499); dva podstavce soch (CIMRM 229); dvě podstavené nohy stolu (trapezofori) (Becatti 1954: 24); fragment malého sloupku (Becatti 1954: 24).
Lucrezio Menandro, mitreo di (CIMRM 224; Becatti 1954: 17–20; Squarciapino 1962: 39–40).	Regio I, Ins. III, 5	Deska s nápisem (CIMRM 225 = EDR031498).
Marmi colorati, mitreo dei (David 2017; 2018; 2020; David et al. 2016).	Regio IV, Insula IX, 5	Gravito (David 2018: 141 a obr. 11 = David 2020: 108a obr. 10.5); tři graffiti (David & Melega 2018: 141 a obr. 9 = Melega 2020: 113 a obr. 11.1). Gravito s vyobrazením lodi (David 2018: 127 a obr. 12); držadlo ze slonoviny (David 2018: 127–129 a obr. 13); malá bronzová koruna (David 2018: 127); předměty z gagátu (David 2019: 127).
Palazzo imperiale, mitreo del (CIMRM 250 = Becatti 1954: 53–57; Squarciapino 1962: 44–46).	Regio III	Dva identické nápisy na podlažní mozaice (CIMRM 251 = EDR143928); cihlový oltář s výduť (CIMRM 253); dvě sochy zobrazující Cauta a Cautopata s nápisy na podstavcích (CIMRM 254/255 = EDR143930/EDR143932); soška Cautopata (CIMRM 256); hlava sochy s fryzskou čapkou a hlava boha Slunce (CIMRM 257a-b); dva fragmenty sousoší s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 258); oltář s nápisem (CIMRM 259 = EDR143929); fragmenty zrození Mithry ze skály (CIMRM 260); hlava lva (CIMRM 261); lampa s dvanácti knoty (CIMRM 262.2).
		Mozaika ve výklenku zobrazující boha Silvana (CIMRM 252); lampa se dvěma knoty (CIMRM 262.1).

Mithraeum	Městská část	Typ nálezu
Pareti dipinte, mitreo delle (CIMRM 264; Becatti 1954: 58–68; Squarciapino 1962: 46–47).	Regio III, Ins. I, 6	Fragment desky s nápisem (CIMRM 266 = EDR172859); oltář s vyobrazením boha Slunce, Cauta a Cautopata (CIMRM 267); nástěnné malby (CIMRM 268); cippus s nápisem (CIMRM 269 = EDR172949); malý oltář s nápisem (CIMRM 270 = CIMRM 317 = EDR172950).
Petrini, mitreo		Fragment desky s nápisem (CIMRM 265 = EDCS-51000106); fragment desky s nápisem (Marchesini 2012–2013: 208–212 = EDR181937).
Planta pedis, mitreo della (CIMRM 272; Becatti 1954: 76–85; Squarciapino 1962: 47–48).	Regio III, Insula XVII, 2	Viz Sette Sfere, mithraeum.
Presso Porta Romana, mitreo (CIMRM 238; Becatti 1954: 45–46; Squarciapino 1962: 43).	Regio II, Ins. II, 5	Deska s nápisem (CIMRM 273 = EDCS-510000110); fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 274); kruhová nádržka na vodu s nápisem (CIMRM 275 = EDCS-51000011); deska s nápisem (CIMRM 276 = EDCS-510000112); mince (CIMRM 277).
Sabazeo (CIMRM 300; Becatti 1954: 113–117; Squarciapino 1962: 54–55).	Regio V, Insula XII, 3	Nápis na podlažní mozaice (CIMRM 301 = EDR106131); podlahová deska s nápisem (CIMRM 302 = EDR106937); deska s nápisem (CIMRM 303 = EDR072311 = HD019934); deska s nápisem (CIMRM 304 = HD019937 = EDR072312); fragment oltáře, pět malých hermavek a jedenáct lamp (CIMRM 306); další drobné nálezy (Vaglieri 1909: 22–23).
Sacello delle tre Navate (CIMRM 271; Becatti 1954: 69–75; Squarciapino 1962: 47).	Regio III, Insula II, 12	Nálezy učiněné mimo toto mithraeum, ale s ním spojované: deska s nápisem (CIMRM 305 = HD020174 = EDR072323); vlys s vyobrazením planetárních božstev (CIMRM 307); cippus s nápisem (CIMRM 308 = HD028740 = EDR072411).
Serpenti, mitreo dei (CIMRM 294; Becatti 1954: 101–104; Squarciapino 1962: 51–52).	Regio V, Insula VI, 6	Malý oltář (CIMRM 295); socha Cauta (CIMRM 296); socha Cautopata (CIMRM 297).
Sette porte, mitreo delle (CIMRM 287; Becatti 1954: 93–99; Squarciapino 1962: 50–51).	Regio IV, Insula V, 13	Graffiti (CIMRM 298 = EDCS-510000114).
Sette Sfere, mitreo delle (CIMRM 239; Becatti 1954: 47–51; Squarciapino 1962: 43–44).	Regio II, Ins. VIII, 6	Podlažní mozaika (CIMRM 288); oltář s nápisem (CIMRM 289 = EDR172957); lampa se šesti knoty (CIMRM 290); fragmenty velkého kratéru (CIMRM 291); fragment sochy světloňoše (CIMRM 292).
Terme di Mithra, mitreo delle (CIMRM 229; Becatti 1954: 29–38; Squarciapino 1962: 40–41).	Regio I, Ins. XVII, 2	Fragment sochy vodní nymfy (CIMRM 293).
		Podlažní mozaika (CIMRM 240); mozaiky s vyobrazením šesti planetárních božstev na bocích pódii (CIMRM 241); mozaiky zobrazující zodiakální znamení na bocích pódii (CIMRM 242); mozaika Cautopata na boku levého pódia a mozaika Cauta na boku pravého pódia (CIMRM 243); dva oltáře zazděné do boků pódii (CIMRM 244).
		Nálezy učiněné Petrinim na počátku 19. století: relief s vyobrazením tauroktonie a nápisem (CIMRM 245/246 = EDR143952); deska s nápisem (CIMRM 247 = EDR143953); deska s nápisem (CIMRM 248 = EDR143954); deska s nápisem (CIMRM 249 = EDR143954).
		Socha s vyobrazením tauroktonie a nápisem (CIMRM 230/231).

Monumenty nepřirazené k žádnému mithraeu nebo s nejasnými náleзовými okolnostmi

Nálezové okolnosti	Typ nálezu
Ostia, mezi <i>Semita dei Cippi</i> a <i>Via della Fortuna Annonaria</i>	Fragment sochy <i>Cauta</i> (<i>CIMRM</i> 296); fragment sochy <i>Cautopata</i> (<i>CIMRM</i> 297).
Ostia, přesné místo nálezu neznámé	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 316).
Ostia, přesné místo nálezu neznámé	Brož s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 318).
Ostia, v blízkosti divadla	<i>Cippus</i> s nápisem (<i>CIMRM</i> 308 = HD028740 = EDR072411).
Ostia, mezi <i>Via Decumana</i> a <i>Via dei Molini</i>	Torzo sochy mužské postavy s nápisem (<i>CIMRM</i> 319/320 = EDR072677 = HD021269).
Ostia, na <i>Via Decumana</i> poblíž <i>Via dei Molini</i>	Fragment desky s nápisem ve formě monogramu (EDR109990).
Ostia, <i>Terme del foro</i>	Tři podlažní desky s nápisy ve formě monogramů (EDR179345, EDR179346, EDR179347).
Quadraro na <i>Via Tuscolana</i> (dnes součást Říma) poblíž Ostie	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 321).
Ostia, přístav	Fragment mramorové nádoby s figurálními motivy a nápisem (<i>CIMRM</i> 322/323 = EDR144063).
Ostia, přístav	Deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 325 = EDR144064).
Ostia	Cihla s nápisem (<i>CIMRM</i> 324 = EDCS-21200412).
Ostia	Torzo sochy mužské postavy (Sinn 2006: č. 183 a tab. 103, 1.3 [s. 306–307]).
Ostia, <i>Via dei Vigili</i>	Dva fragmenty architektury s nápisem (<i>RICIS</i> II, č. 503/1133 = Lazzarini 1979).

5.1 Ostijská mithraea a nálezy s nimi spojené

[Ost-M-01] Aldobrandini, mitreo (mithraeum Aldobrandini) [6 F2]

V roce 1923 bylo během archeologických vykopávek prováděných pod vedením Guida Calzy na pozemku náležícím rodině Aldobrandini asi 150 metrů od Římské brány (*Porta Romana*) nalezeno mithraeum.¹ Mithraeum bylo situováno ve východní části města v blízkosti starověkého toku řeky Tibery v místech, kterým procházely městská hradby (ke kterým těsně přiléhalo) a kde stála jedna z obranných věží. Mithraeum mohlo být prozkoumáno pouze částečně ve své severní části, průzkumu jeho jižní části bránily další stavby tvořící součást dnešní vily Aldobrandini. Z mithraea se podařilo odkrýt jeho zadní část s konci obou bočních pódíí (výška 0,65 m, šířka levého pódia 1,34 m, šířka pravého pódia 1,4 m; šířka centrální uličky 1,9 m) a mírně vyvýšeným *adytem*, kam se vstupovalo z obou stran ústřední síně po dvou schodech. Odhadované rozměry ústřední síně mithraea Aldobrandini jsou cca 20–24 m na délku a 3,94 m na šířku.² Boční pódia byla obložena mramorovými deskami. Podlaha před *adytem* byla vydlážděna různobarevnými kusy mramoru do podoby vzorů z geometrických tvarů.³ U zadní stěny se nacházela velká obdélníková platforma (0,60 × 2,12 m) z cihel, která sloužila jako podstavec pro umístění tauroktonie. Na přední straně cihlové základny se nacházela [Ost-M-01-001] mramorová deska s nápisem⁴ (0,59 × 1,65 m) následujícího znění: *Deum vetusta religione / in velo formatum et umore obnubi/latum marmoreum cum / throno omnibusq(ue) ornamentis / a solo omni impendio suo fecit / Sext(us) Pompeius Maximus pater / q(ui) s(upra) s(criptus) est⁵ / et praesepia marmoravit p(edes) LXVIII (i)dem s(ua) p(ecunia)* („Otec Sextus Pompeius Maximus nechal zcela na vlastní náklady zhotovit [sochu] boha z mramoru, která byla podle starobylé náboženské tradice [předtím] zhotovena z látky a ztmavla vlhkostí ze země, spolu s trůnem a všemi jeho ozdobami. Ten, jehož jméno je napsáno výše, také na vlastní náklady obložil mramorem *praesepia* v délce 68 stop [cca 20 m].“). Nápis tedy připomínal pořízení reliéfu nebo sochy s tauroktonním motivem. Ten byl umístěn na podstavci opatřeném schody (*thronum*), který byl rovněž součástí daru mithraistického Otce Sexta Pompeia Maxima. Nové vyobrazení nahradilo předchozí verzi tauroktonie, s největší pravděpodobností tkanou jako obraz na plátně,⁶ které byl poškozeno vlhkostí a již přestalo plnit svou funkci. Kromě těchto předmětů se Sextus Pompeius Maximus rovněž později⁷ postaral o mramorové obložení bočních pódíí, která jsou na nápise nezvykle označena slovem *praesepia*, tedy v původním významu „jesle“ sloužící ke krmení a napájení zvířat.⁸ Doba pořízení nápisu je na základě paleografických indicií kladena na konec 2. století.⁹ Dalším monumentem, který patrně pochází z mithraea Aldobrandini, je [Ost-M-01-002] bronzová deska s nápisem¹⁰ (0,41 × 0,285 m), její náleзовé okolnosti jsou nicméně nejasné.¹¹ K závěru, že tento artefakt mohl tvořit vybavení stejného mithraea, vede skutečnost, že deska byla věnována Sextu

1) *CIMRM* 232 = Calza 1924 = Becatti 1954: 39–43 = Floriani Squarciapino 1962: 41–43 = Marchesini 2012–2013: 139–156 = Melega 2017–2018: 62–69 = David & Melega & Rossetti 2018 = Van Haepere 2019: 399–407 = Battistini 2020: 60–64 = Canciani 2022: č. 133 (s. 104–105).

2) White 2012: 144.

3) David & Melega & Rossetti 2018.

4) *CIMRM* 233 = *CIL* XIV, č. 4314 = *AE* 1924, č. 119 = Marchesini 2012–2013: 139–144 = HD026488 = EDR106230 = Canciani 2022: č. 133a (s. 105).

5) Alternativním čtením tohoto řádku je *q(ui) s(aceros) S(olis) est*, viz *AE* 1924, č. 119, založené na hypotéze Guida Calzy (1924: 73).

6) Tauroktonie v podobě malby na plátně viz Becatti 1954: 40–41. Marchesiniová (2012–2013: 141–142) se spíše kloní k závěru, že šlo o plátno s tkaným vyobrazením tauroktonie, čemuž lépe odpovídá použití slovesa *formare*, viz též Van Haepere 2019: 401. Další doklad možného používání tauroktonií malovaných nebo tkaných na plátně viz [Rom-096] výše (oltář nalezený v Římě).

7) Tuto chronologii lze vyvodit ze skutečnosti, že poslední dva řádky nápisu jsou psány menším písmem než řádky předcházející a byly zjevně doplněny dodatečně, viz Van Haepere 2019: 401.

8) Becatti 1954: 42; Marchesini 2012–2013: 143; Mastrocinque 2018.

9) Marchesini 2012–2013: 143–144.

10) *CIMRM* 234/235 = Becatti 1954: 42–43 = Marchesini 2012–2013: 144–148 = Van Haepere 2019: 401–403 = Cébeillac-Gervason & Caldelli & Zevi 2010: č. 47 (s. 185–186) = *TMM* II, č. 141 (s. 118) = *CIL* XIV, č. 403 = EDR144062 = Canciani 2022: č. 134 (s. 106).

11) Deska byla součástí sbírek Alessandra Castellaniho a v roce 1873 byla odprodána Britskému muzeu v Londýně, kde se nachází doposud, viz <https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1873-0820-260> [10. 9. 2022].

Pompeiovi Maximovi známému z předchozího nápisu. Nápis je čten ve formě: *Sex(to) Pompeio Sex(ti) fil(io) / Maximo / sacerdoti Solis In/victi Mit(hrae)*¹² *patri patrum / q(uin)q(uennali) corp(oris) treiect(us) (sic!) toga/tensium sacerdo/tes Solis Invicti M(ithrae) / ob amorem et meri/ta eius semper ha/bet.* („Kněží neporazitelného Slunce Mithry [darovali] Sextovi Pompeiovi Maximovi, synovi Sexta, knězi Slunce Neporazitelného Mithry, Otcí Otců a představenému kolegiu mistrů převozníků,¹³ pro jeho náklonnost a zásluhy. Kéž je má navždy!“). Horní část desky nad nápisem je zakončena třemi zuby a nese tři obrazové motivy: obětní nůž (*secespita*), bustu boha Slunce s členkou ze slunečních paprsků a obětní misku (*patera*). Zadní strana desky je opatřena madlem, které naznačuje, že tento předmět byl součástí mobiliáře a byl přenášen. Můžeme rovněž předpokládat, že tento předmět i nápis jsou chronologicky mladší než předchozí, protože Sextus Pompeius Maximus je na něm již titulován jako *pater patrum*.¹⁴ Kromě těchto dvou monumentů nápisné povahy byly v mithraeu Aldobrandini objeveny rovněž [Ost-M-01-003] reliéf (0,43 × 0,26) z bílého mramoru s vyobrazením stojícího boha Silvana¹⁵ v *aediculu*, jehož pediment je vyzdoben motivem věnce se stuhami. Silvanus je oděn do krátké tuniky, v levé ruce drží borovou větvíčku a v pravé srp. Nalevo u jeho nohou sedí na zadních nohách pes; [Ost-M-01-004] tři malé oltáře z tufu;¹⁶ [Ost-M-01-005] dvě podpěrné nohy stolu¹⁷ (*trapezophoroi*) (0,38 × 0,36 m) s ozdobným motivem roset; [Ost-M-01-006] drobné nálezy¹⁸ v podobě fragmentů malého sloupu, keramických lamp a tří malých váz; [Ost-M-01-007] hermovka (výška 0,2 m) s vyobrazením vousatého Silena¹⁹ s korunou z plodů na hlavě. Počátek fungování mithraea je kladen do poslední čtvrtiny 2. století.²⁰ Zmínka o kolegiu převozníků připouští možnost, že toto mithraeum sloužilo potřebám tohoto profesního spolku. Ve prospěch této hypotézy hovoří i lokalizace mithraea Aldobrandini v těsné blízkosti starověkého toku řeky Tibery. Kdy mithraeum přestalo sloužit svému účelu a bylo opuštěno, není zcela jasné. Podlaha mithraea byla vyzdobena barevným mramorem technikou, která byla užívána v průběhu 3. a 4. století, z čehož můžeme usuzovat, že mithraeum nejspíše fungovalo ještě ve 4. století.²¹

[Ost-M-02] Animalia, mitreo degli (mithraeum zvířat) [6 D7]

Mithraeum,²² které získalo své jméno podle zvířat vyobrazených na podlažní mozaice, bylo objeveno v roce 1867 a následně odkryto během archeologických vykopávek vedených Carlem Lodovicem Viscontim.²³ Mithraeum přiléhalo k obvodové zdi okrsku ostijského *métróonu* (μητρόων), chrámu bohyně Velké Matky, a bylo Viscontim původně mylně interpretováno jako *spelaeum* sloužící v rámci tohoto kultu.²⁴ Mithraistický charakter objevených

12) Jméno Mithry v dativu se na nápisu objevuje dvakrát psané v podobě monogramu (ligatury) spojujícího písmena M, I a T. Stejný monogram se vyskytuje i na nápisu z Fructosova mithraea, viz [Ost-M-06-001] níže.

13) Titul (*vir*) *quinquennalis* označuje v latinské terminologii představeného některého z profesních kolegií, v tomto případě spolku označovaného jménem *corpus traiectus togatensium*, jednoho z v Ostii nebo blízkém přístavu doložených převoznických kolegií, viz Valjus 1994.

14) O významu tohoto titulu je vedena badatelská diskuse. V teoretické rovině by mohl označovat představeného Otců sloužících v jednotlivých mithraeích nebo služebně nejstaršího držitele tohoto stupně v jednom konkrétním mithraeu. V úvahu připadá i možnost, že jde o titul, který je užíván jako čestný v souvislosti s obzvláště zasloužilými členy mithraistické komunity.

15) *CIMRM* 236 = Calza 1924: 72 (č. a) = Becatti 1954: 43 a tab. V, 2 = Marchesini 2012–2013: 148–149 = Canciani 2022: č. 133b (s. 105–106).

16) *CIMRM* 237a = Calza 1924: 72 (č. b) = Marchesini 2012–2013: 149 = Canciani 2022: č. 133b (s. 105–106).

17) *CIMRM* 237b = Calza 1924: 72 (č. f) = Marchesini 2012–2013: 150 = Canciani 2022: č. 133b (s. 105–106).

18) *CIMRM* 237c = Calza 1024: 72 (č. d–e a g) = Marchesini 2012–2013: 150 = Canciani 2022: č. 133b (s. 105–106).

19) *CIMRM* 237d = Calza 1924: 72 (č. c) = Marchesini 2012–2013: 149–150 = Canciani 2022: č. 133b (s. 105–106).

20) Marchesini 2012–2013: 154.

21) Marchesini 2012–2013: 154.

22) *CIMRM* 278 = *TMM* II, č. 295 (s. 414–418) a obr. 346 = Becatti 1954: 87–92 = Floriani Squarciapino 1962: 48–49 = Marchesini 2012–2013: 262–269 = Melega 2017–2018: 118–124 = Van Haepereen 2019: 408–416 = Battisti 2020: 102–108 = Canciani 2022: č. 141 (s. 119).

23) Visconti 1868: 402–413.

24) Jako naprosto zásadní pro identifikaci objevených prostor jako mithraea se ukazuje skutečnost, že nebyly propojeny s komplexem *Métróonu* a disponovaly odděleným vstupem, viz Stöger 2011: 146.

prostor byl rozpoznán až Franzem Cumontem, který toto mithraeum zařadil do svého korpusu mithraistických nálezů. Mithraeum bylo umístěno v jižním cípu rozsáhlého komplexu budov s několika nádvořími sousedícího s *métróonem* v západní části oblasti nazývané *Campus Matris Magnae*. Přesná funkce stavby, ve které se mithraeum nacházelo, není známa, patrně se ale jednalo o prostory sloužící obchodním a řemeslným aktivitám. Mithraeum bylo přístupné z *cardo maximus* přes Herkulův portikus, z něhož se vcházelo do budovy rozdělené podélnou stěnou na dvě paralelně ležící místnosti, z nichž jedna hostila mithraeum. Vlastní ústřední síň mithraea (6,3 × 4,2 m) byla orientována severním směrem a zaujímal zádň část dlouhé místnosti s osmi cihlovými pilíři situovanými v místech dlouhé předsíně (celková délka mithraea a předsíně byla 16,6 m). Centrální ulička mithraea (šířka 1,3 m) byla vyzdobena podlažní mozaikou z černých a bílých *tesser*. Po obou stranách centrální uličky se nacházela boční pódia (výška 1,4 m, délka 4,5 m). V zadní části mithraea přecházela centrální ulička do vyvýšené platformy nesoucí výklenek (šířka 2,4 m), do kterého se vystupovalo po třech schodech a který měl podobu *aedicula* (ze kterého se zachovala pouze část pravého sloupu).

Za nejdůležitější nález pocházející z toho mithraea lze pokládat [Ost-M-02-001] podlažní mozaiku²⁵ vyplňující ústřední uličku předsíně a mithraea po celé jejich délce. První zachycený motiv se nachází v místě vchodu a zobrazuje téměř nahého stojícího vousatého muže s rozčepřenými vlasy oblečeného pouze do bederní roušky (*subligaculum*), držícího v levé ruce srp (*falx*) a v pravé ruce lopatku (patrně na vybírání žhavých uhlíků z ohniště). Další čtyři vyobrazení, nacházející se stále v části předsíně, tvoří dvojice sovy²⁶ a kohouta (patrně nahrazující světloňose), velký štír a had s hřebínkem na hlavě. V samotném prostoru mithraea mozaika zobrazuje hlavu býka s obětnickým nožem (vlevo) a odseknutou oháňkou (vpravo). Mezi další nálezy kladené do souvislosti s fungováním tohoto mithraea patří: mramorová [Ost-M-02-002] hlava sochy zobrazující Mithru/Sol Invictus²⁷ (výška 0,46 m) s fryžskou čapkou na hlavě, která byla nalezena v blízkosti výklenku v zadní stěně mithraea. Po obou stranách fryžské čapky se nachází sedm otvorů sloužících v uchycení kovových slunečních paprsků. Vzhledem k odhadované velikosti sochy šlo patrně o součást masivního sousoší s vyobrazením tauroktonie. Na základě provedení a uměleckého stylu je možné tento artefakt datovat do druhé poloviny 2. století;²⁸ mramorová [Ost-M-02-003] hlava sochy zobrazující Slunce/Helia²⁹ (0,307 m), v jehož vlasech se rovněž nachází sedm otvorů k upevnění kovových slunečních paprsků. Na základě provedení a uměleckého stylu je možné i tento artefakt datovat do druhé poloviny 2. století; poškozený mramorový [Ost-M-02-004] *cippus* s nápisem³⁰ (0,224 × 0,3 × 0,203 m), který pravděpodobně sloužil jako podstavec pro sochu. Nápis, jehož začátek se nedochoval, je rekonstruován jako: [---] *d(ono) d(edit) / M(arco) Cerellio / Hieronymo, patri / et sacerdoti suo / eosque antistes s(upra) s(criptus) / Deo libens dicavit* („věnoval jako dar... Markovi Cerelliovi Hieronymovi, Otci a knězi [tohoto božstva] a zmíněný představený je ochotně věnoval bohu.“). *Cippus* byl nalezen během Viscontiho vykopávek v prostorách *Métróonu* v místnosti později identifikované jako *schola* kolegia *dendroforů*. Jeho možná souvislost s Mithrovým kultem je vyvozována na základě titulů *pater*, *sacerdos* a *antistes* a také ze skutečnosti, že patrně stejný Marcus C(a) erelius Hieronimus je zmíněn na jednom z nápisů nalezených v blízkosti mithraea v Dianině domě, který jej tituluje jako *sacerdo[tes et antisti]/tes Solis*.³¹ Tento nápis řadím mezi

25) *CIMRM* 279 = Visconti 1868: 406–411 = Becatti 1954: 88–90, obr. 19, tab. XVIII = Floriani Squarciapino 1962: 48–49 = Marchesini 2012–2013: 164–165 = Canciani 2022: č. 141a (s. 119).

26) Becatti (1954: 88) identifikoval tohoto ptáka jako havrana. Richard Gordon (2004: 274 a pozn. 93) se však domnívá, a to na základě paralely s tauroktonním reliéfem z mithraea Castra peregrinorum v Římě (Lissi Caronna 1986: tab. XIV), že se jedná spíše o sovu, která představuje věrohodnější ptačí symbol pro zastoupení Cautopata. Viz též <<https://www.christies.com/en/lot/lot-5321862>> [10. 9. 2022] s fotografií a popisem v roce 2010 vydraženého monumentu neznámé provenience, na kterém se u nohou Cautopata v pravém dolním rohu rovněž objevuje sova.

27) *CIMRM* 280 = Visconti 1868: 411 a obr. 4 = Becatti 1954: 90–91 a tab. XXXI, 2–3 = Marchesini 2012–2013: 262 a obr. 127–128 = Canciani 2022: č. 141b (s. 119–120).

28) Marchesini 2012–2013: 267.

29) *CIMRM* 281 = Visconti 1868: 411 = Becatti 1954: 91 a tab. XXXII, 4 = Marchesini 2012–2013: 263 a obr. 129–130 = Canciani 2022: č. 141c (s. 120).

30) *CIMRM* 282 = *TMM* II, č. 560a (s. 475) = *CIL* XIV, č. 70 = *CCCA* III, č. 411v = Marchesini 2012–2013: 100–106 a obr. 29 = EDR144061 = Canciani 2022: č. 129 (s. 100).

31) Viz [Ost-M-03-005] níže.

pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Mithraistický charakter dalších [Ost-M-02-005] nápisů,³² které uvádí Vermaseren, je již s velkou mírou pravděpodobnosti vyloučen, neboť se do prostoru mithraea dostaly sekundárně (nejspíše po jeho opuštění) a byly pořízeny činovníky v kultu bohyně Velké Matky. Jejich souvislost s Mithrovým kultem je tak krajně sporná a mohou být vyloučeny ze seznamu relevantních nálezů.

Doba založení a fungování mithraea zviřat je předmětem badatelské diskuse. *Terminus post quem* v současné době³³ představuje rekonstrukce *Métróonu*, která byla dokončena v posledních letech vlády císaře Hadriana nebo nejpozději na počátku vlády císaře Antonia Pia (tedy kolem roku 138). Hanna Stögerová na základě analýzy fungování komplexu budov, kde se mithraeum nachází, odhaduje dobu jeho založení v letech 150–175,³⁴ zatímco Michael White argumentuje ve prospěch pozdější datace ke konci 2. století.³⁵ Vychází přitom z datace možného působení Marka C(a)erellia Hieronyma, který je zmíněn na datovatelném nápisu registrujícím členy kolegia *fabri tignuarii* z roku 198.³⁶ Mithraeum tak mohlo sloužit členům některého z profesních kolegií nebo dokonce návštěvníkům blízkých lázní (*Terme del Faro*).³⁷ Podle Whitea pak bylo mithraeum opuštěno v polovině 3. století, případně o několik desetiletí později, a jeho členové se společně s přenosným vybavením přesunuli na jiné místo.³⁸

[Ost-M-03] Casa di Diana, mitreo della (též mitreo del Caseggiato di Diana) (mithraeum v Dianině domě) [6 D5]

V letech 1914–1916 bylo Guidem Calzou během průzkumu rozsáhlého čtyřpodlažního víceúčelového komplexu (*insula*) s portikovým nádvořím, vybudovaného v antoninovském období a nazývaného *Casa di Diana*, objeveno mithraeum.³⁹ Jeho ústřední síň se nacházela v severovýchodní části komplexu a byla orientovaná směrem na sever. Ústřední síň zabírala dvě přízemní místnosti s klenutým stropem, které byly spojeny proražením dvou průchodů v příčné stěně, v jednom případě v místech původně existujícího okna. Pódia se nacházela v obou místnostech, zachovala se však pouze v zadní severní místnosti (3,96 × 6,1 m). Jejich existenci v jižní vstupní místnosti (3,74 × 6,1 m) dokládá starší podlažní mozaika s motivem geometrických tvarů, na které stály a kterou tím pádem i zachovaly, protože v prostoru ústřední uličky byla mozaika jinak odstraněna. Na počátku centrální uličky v jižní místnosti se v podlaze nachází malá nádrž kruhového tvaru (průměr 0,33 m). Levé pódium bylo přepaženo příčnou stěnou, v místech pravého pódia byl umožněn průchod jedním ze dvou proražených otvorů. Pravé pódium bylo v jižní místnosti delší a širší (3,74 × 2,3 m) než levé (2,45 × 1,9 m), obě se pak v severní místnosti zužovala v důsledku rozšíření centrální uličky (šířka 1,6 m v jižní a 2,55 m v severní místnosti). Boční pódia v severní místnosti se zachovala (výška 0,5–0,54 m, šířka 1,6–1,66 m) společně s jedním schodem na každé straně u příčné zdi, umožňujícím pohodlný výstup. Centrální ulička u zadní strany severní místnosti přecházela ve vyvýšenou platformu (1,45 × 1,68 × 0,88 m), na kterou se vystupovalo po třech schodech na

32) *CIMRM* 283 = EDR163033; *CIMRM* 284 = EDR163037; *CIMRM* 285 = EDR144035; *CIMRM* 286 = EDR144050.

33) Cumont (1896: 414–418) se domníval, že Mitreo degli Animali fungovalo již nejpozději ve 30. letech 2. století. Jeho závěr však vycházel z předpokladu, že nápisy (*CIMRM* 285 a 286), datované do let 143 a 142, souvisí s fungováním mithraea. Tento závěr byl nicméně zpochybněn již Becattim (1954: 92), který postřehl jejich sekundární charakter. Becatti (1954: 92) sám pak dataci počátku posunul do druhé poloviny 2. století (kolem roku 160), přičemž vycházel z datace podlažní mozaiky a také ze skutečnosti, že mithraeum bylo vybudováno až v době po výstavbě obvodové zdi okrsku chrámu bohyně Velké Matky.

34) Stöger 2011: 157.

35) White 2012: 451.

36) *CIL* XIV, č. 4569 = EDR073099.

37) Van Haepere 2019: 408.

38) White 2012: 451. Jako možné místo, kam se komunita přesunula, pokládá White mithraeum v Dianině domě.

39) *CIMRM* 216 = Calza 1914; 1915 = Becatti 1951: 9–15 = Floriani Squarciapino 1962: 38–39 = Marchesini 2012–2013: 100–138 = Melega 2017–2018: 36–40 = Van Haepere 2019: 417–426 = Battisti 2020: 27–38 = Canciani 2022: č. 126 (s. 98).

pravé straně. Platforma sloužila jako základna pro *aediculum* (výška 3,2 m) s klenutým stropem, omítnuté bílou omítkou, ve kterém se nacházela nedochovaná tauroktonie. Vlevo a vpravo od výklenku *aedicula* se nacházely štukové polosloupky, spočívající na travertinových konzolách. Klenba niky byla vyzdobena kousky pemzy a vymalována modrou barvou a navozovala tak dojem jeskyně. V základech platformy nesoucí *aediculum* byly nalezeny zazděné [Ost-M-03-001] dvě hermovky,⁴⁰ jedna s vyobrazením vousatého Bakcha s výhonky vinné révy ve vlasech, druhá s vyobrazením ženské postavy, rovněž ověšené výhonky vinné révy. Na podstavci *aedicula* se v prostoru nad Bakchovou hlavou nachází [Ost-M-03-002] *graffito*,⁴¹ které je ale jen obtížně čitelné. Zdá se však, že se v tomto případě jednalo o seznam členů a soupis darů v podobě potravin⁴² věnovaných (i s uvedením ceny) za účelem společného jídla, které tvořilo neodmyslitelnou součást aktivit v rámci Mithrova kultu. V místě před platformou nalevo od schodů se potom nachází [Ost-M-03-003] oltář s nápisem⁴³ (0,78 × 0,35 × 0,44 m), který byl užit sekundárně⁴⁴ a prošel úpravou v podobě vyrazení otvoru v motivu masivního dubového věnce se stuhami na lícni straně. Nápis se nachází v prostoru nad věncem a zmiňuje, že tento oltář daroval Marcus Lollianus Callinicus, *pater*.

Do souvislosti s fungováním mithraea v Dianině domě je kladeno rovněž několik dalších monumentů, které, přestože byly nalezeny na jiných místech, také s velkou mírou pravděpodobnosti z tohoto mithraea pocházejí. V roce 1899 byl v ulici *Via della Fontana* poblíž Neptunových lázní (*Terme di Nettuno*) nalezen [Ost-M-03-004] architráv s nápisem⁴⁵ (0,18 × 0,67 × 0,105 m), který zmiňuje, že Petronius Felix Marsus v době, kdy byl mithraistickým Otcem Marcus Lollianus Callinicus, daroval *signum Arimanium*. Mithraistický status architrávu je potvrzen zmínkou o Arimaniovi, jehož vyobrazení, snad v podobě mithraistické bytosti se lví hlavou,⁴⁶ bylo předmětem Marsova daru. V taverně poblíž *Casa di Diana* byl potom nalezen [Ost-M-03-005] fragment mramorové desky se dvěma nápisy⁴⁷ (0,25 × 0,30 × 0,035 m), které s největší pravděpodobností rovněž zmiňují osoby známé z předchozích nápisů. První z nápisů⁴⁸ uvádí, že Petronius Felix Marsus, znovu v době, kdy byl Otcem Marcus Lollianus Callinicus, věnoval božstvu, na zachované části nápisu označené pouze slovem *deo*, dar, nejspíše opět v podobě sochy. Na druhém z nápisů⁴⁹ se s velkou pravděpodobností objevuje jméno Marka Caerellia Hieronyma (na nápisu uvedeného jako *Hieronimus*),⁵⁰ známého z nápisu⁵¹ z mithraea zvířat, titulovaného jako *sacerdos et antistes Solis*, a zmiňuje pořízení „trůnu“ (*thronum*),

40) *CIMRM* 217 = Calza 1915: 330 = Becatti 1954: 14–15 = Marchesini 2012–2013: 130 = Canciani 2022: č. 126a (s. 98).

41) *CIMRM* 218 = Calza 1915: 330 = Becatti 1954: 14 = *CIL* XIV, č. 5293 = EDR110025 = Canciani 2022: č. 126b (s. 98–99).

42) Jak lze alespoň usoudit z výskytu jasně čitelného slova *binu(m)*, které je interpretováno jako *vinum* (víno). Graffiti by v tomto případě registrovalo jméno člena mithraistické komunity, zakoupený dar a jeho cenu, např. *Proclus binu(m) ((denarios)) II* (ř. 5), tedy „Proclus, víno v ceně dvou denárů“.

43) *CIMRM* 219/220 = Calza 1915: 331 a obr. 4 = Becatti 1954: tab. I, 1–2 = Marchesini 2012–2013: 111–118 = HD010492 = EDR106224.

44) Oltář původně připomínal zasvěcení pramene *Aqua Salvia* Herkulovi, viz *CIL* XIV, č. 4280 = *AE* 1948, č. 81 = *AE* 1971, č. 73 = Cébeillac-Gervason & Caldelli & Zevi 2010: č. 17.1–2 (s. 117–118) = HD010492 = EDR106224 = Canciani 2022: č. 126c (s. 99). Oltář, který byl v době Callinikovy dedikace již poškozený (odlomená horní část), byl obrácen vzhůru nohama, s původním nápisem směřujícím ke zdi platformy. Dubový věnec se nacházel již na původním oltáři, stuhu jsou však dílem Callinikovy úpravy. Chybějící část oltáře byla nalezena v roce 1940 na ostijském fóru.

45) *CIMRM* 221/222 = *CIL* XIV, č. 4311 = *AE* 1899, č. 205 = Marchesini 2012–2013: 118–123 = HD016213 = EDR071717 = Canciani 2022: č. 127 (s. 99–100).

46) Bianchi 1975: 460.

47) *CIMRM* 223 = Calza 1915: 332, pozn. 1 = Canciani 2022: č. 128 (s. 100). Nápisy byly pořízeny dvěma rozdílnými kamenky a s největší pravděpodobností tudíž i v rozdílné době.

48) *CIMRM* 223.1 = *CIL* XIV, č. 4312 = Calza 1915: 332, pozn. 1, č. a = Becatti 1954: 13 = Marchesini 2012–2013: 123–127 = EDR106225 = Canciani 2022: č. 128 (s. 100).

49) *CIMRM* 223.2 = *CIL* XIV, č. 4313 = Calza 1915: 332, pozn. 1, č. b = Becatti 1954: 13 = Marchesini 2012–2013: 107–110 = EDR106227 = Canciani 2022: č. 128 (s. 100).

50) Nápis zmiňuje, jak můžeme usuzovat z počáteční dvojice písmen M, dvě osoby se stejným *praenomine* a *nominem* v podobě Marcus Caerellius. *Cognomen* jednoho z Marků Caerelliů byl Hieronymus, *cognomen* druhého zůstává v důsledky lakuny v textu dedikace neznámý.

51) Viz [Ost-M-02-004] výše.

což v ostijské mithraistické terminologii označuje nejspíše platformu opatřenou schody, kde se ve výklenku nebo v *aediculu* nacházela tauroktonie.⁵²

Mithraeum v Dianině domě bylo původně datováno do doby výstavby vlastního komplexu a pokládáno za jedno z nejstarších známých mithraeí vůbec.⁵³ Nový archeologický průzkum této budovy v letech 1994–1997 ale ukázal, že její vnitřní uspořádání prodělalo několika fází stavebních úprav, přičemž ke zřízení mithraea ve dvou přízemních místnostech došlo až po uskutečnění poslední páté stavební fáze kolem roku 250.⁵⁴ Na základě nálezů desky s nápisem, který pořídil Marcus Caerellius Hieronymus, jehož působení lze datovat do let kolem přelomu 2. a 3. století, formuloval Michael White hypotézu, že zřízení mithraea v Dianině domě je dílem komunity, která opustila mithraeum zvířat a pokračovala ve své aktivitě v novém mithraeu, nyní již ale ve skromnějších podmínkách.⁵⁵ Dobu založení mithraea v Dianině domě je tak možné klást do druhé poloviny 3. století, kterou v nálezech reprezentují dedikace pořázené mithraistickým Otcem Markem Lollianem Callinikem. Zajímavý vhled do sociálního kontextu fungování zdejší komunity může být vyvozen ze skutečnosti, že v páté stavební fázi sloužilo přízemí Dianina domu komerčním aktivitám a v místnosti těsně sousedící s mithraeem byly vybudovány stáje. Ty patrně sloužily k ustájení zvířat pohánějících mlýny v pekárnách nacházejících se v blízkém *Caseggiato dei Molini*. V této souvislosti je možné zmínit nález [Ost-M-03-006] malé bronzové sošky štíra a bronzových reliéfů s vyobrazením astrologických znamení (štír a lev), která se objevují na tauroktonii.⁵⁶ Tento nález umožňuje vyslovit domněnku, jakkoli hypotetickou, že v tomto případě mohlo mithraeum sloužit potřebám osazenstva pracujícího v blízkých pekárnách.⁵⁷ Dobu zániku mithraea v Dianině domě můžeme pouze odhadovat. White se domnívá, že mithraeum fungovalo nejméně do poloviny 4. století.⁵⁸ Detailní analýza stavu okolních objektů však vede Martinu Battistiniovou k závěru, že dobu opuštění mithraea je možné klást již do poslední čtvrtiny 3. století, kdy byla Casa di Diana zřejmě kompletně opuštěna v důsledku požáru, který postihl a kompletně zničil blízké *Caseggiato dei Molini*.⁵⁹ Mithraeum v Dianině domě tak zřejmě fungovalo jen několik málo desetiletí.

[Ost-M-04] Fagan, mitreo (Faganovo mithraeum) [6 A6]

První mithraeum⁶⁰ objevené na území starověké Ostie bylo odkryto na sklonku 18. století, nejpravděpodobněji v roce 1798,⁶¹ anglickým malířem, archeologem a diplomatem Robertem Faganem. Mithraeum, o jehož nález máme k dispozici jen kusé zprávy,⁶² bylo po svém odkrytí zničeno a místo, kde se nacházelo, můžeme určit jen velmi přibližně. Podle dostupných informací se Faganovo mithraeum nacházelo v západní části města v okolí *Tor Boacciana*⁶³ poblíž toku Tibery, na pozemku, který mohl náležet císařské rodině.⁶⁴ Zoega uvádí, že monumenty z tohoto mithraea byly nalezeny „...v podzemní síni upravené tak, aby připomínala přírodní jeskyni, která se nacházela na straně dlouhé a úzké chodby.“⁶⁵

52) Tento nápis, který reprezentuje starší vrstvu nálezů spojených s mithraeem v Dianině domě, patrně nezmiňuje platformu a *aediculum* tohoto mithraea, ale „trůn“ některého z jiných mithraeí, možná mithraea zvířat (White 2012: 454–455).

53) Již Becatti (1954: 9) nicméně posunul dataci doby vzniku mithraea až do druhé poloviny 2. století.

54) White 2012: 452–453.

55) White 2012: 455–457.

56) *CIMRM* 320B = Floriani Squarciapino 1953. Floriani Squarciapinová místo nálezů v tomto článku neuvádí, z dalších informací však vyplývá, že byly nalezeny v *Caseggiato dei Molini*, viz <<http://www.ostia-antica.org/regio1/3/3-1.htm>> [10. 9. 2022].

57) White 2012: 459.

58) White 2012: 457.

59) Battisti 2020: 37–38.

60) *CIMRM* 309 = Becatti 1954: 119–121 = Floriani Squarciapino 1962: 55–56 = Marchesini 2012–2013: 80–99 = Melega 2017–2018: 171–177 = Van Haepereen 2019: 437–432 = Battisti 2020: 136–138 = Canciani 2022: č. 146 (s. 125).

61) Bignamini 1996: 360–362.

62) *Abhandlugen*, s. 146 a (podrobněji) s. 198.

63) Bignamini 1996: 331–339. Viz též Granieri 2008.

64) Viz nápis [Ost-M-04-004] níže.

65) *Abhandlungen*, s. 198: „Diese Statue war aufgestellt in dem Innersten eine wie eine natürliche Grotte gemachten und auf der Seite eines langen und engen Ganges gelegenen Antrum.“

V prostorách mithraea, o jehož rozměrech a architektonickém plánu nevíme prakticky nic, byly nalezeny následující monumenty: [Ost-M-04-001] socha s vyobrazením tauroktonie a nápisem⁶⁶ (0,84 × 1,42 × 0,25–0,30 m), která se v současné době nachází ve sbírkách Vatikánských muzeí.⁶⁷ Socha zobrazuje tauroktonní scénu standardním způsobem, bez světloňů, ale s vyobrazením všech obvyklých zvířat, včetně havrana, který se nachází na špičce ocasu umírajícího býka proměňujícího se ve tři obilné klasy. Pes (s obojkem kolem krku), had a štír jsou vyobrazeni na obvyklých místech. Další zajímavý detail představuje sedm hvězd uspořádaných kolem půlměsíce na Mithrově vlajícím plášti. Na přední straně podstavce se nachází nápis *Sig(num) indeprehensibilis*⁶⁸ *Dei L(ucius) Sextius Karus et G(aius)*⁶⁹ *Valerius Heracles, sacerdos, s(ua) p(ecunia) p(osuerunt)* („Sochu boha nepostižitelného na své náklady pořídili Lucius Sextius Karus a Gaius Valerius Heracles, kněz.“). Jméno Lucia Sextia Kara i se spojkou *et* bylo do nápisu doplněno později, neboť se nachází pod úrovní řádku a dílčí nápis je proveden jiným písmem. Zoega k nálezu této sochy uvádí, že se nacházela „u vchodu do jeskyně“ (*in der Mündung der Höhle*),⁷⁰ což v kontextu našich znalostí Mithrova kultu nepůsobí věrohodně. Je možné, že stratigrafie mithraea nebyla Faganem správně pochopena a archeologové do něj vstoupili směrem ze zadní stěny ústřední síně;⁷¹ [Ost-M-04-002] socha bytosti se lví hlavou a nápisem⁷² (1,62 × 0,52 m), která se nyní nachází ve vstupní hale Vatikánské knihovny. Socha zobrazuje lidskou postavu se lví hlavou a široce otevřenou tlamou a dvěma páry křídel na ramenou a bocích. Křídla směřují opačnými směry a každé z nich nese symbol čtyř ročních období v podobě holubice a labutě (vpravo nahoře), klasů (vlevo nahoře), trsu hroznů (vlevo dole) a dvěma palmami a rákosou (vpravo dole). Kolem těla bytosti se vine v šesti záhybech had, jehož hlava spočívá na temeni lví hlavy. Na prsou bytosti se nachází hromoklín. V rukou, které si postava tiskne k tělu, drží v pravici klíč s dvanácti otvory a v levici dlouhou hůl nebo žezlo s jablky na obou stranách. Na podstavci vedle pravé nohy bytosti se nacházejí kleště a kladivo, vedle levé nohy *caduceus*, kohout a piniová šiška. V ploše nad nimi je pak vytesán nápis: *C(aius) Valeri/us Heracles pat(er) / et C(ai) Valerii / Vitalis et Nicomes sacerdo/tes s(ua) p(ecunia) p(o)s(ue)r(unt) / d(e)d(icatum) Idi(bus) Aug(ustis) Imp(eratore) / Com(mod)o / VI et / Septi(miano) / co(n)s(ulibus)* („Gaius Valerius Heracles, Otec, a Gaiové Valeriové Vitalis a Nicomedes, kněží, na své náklady darovali o srpnových idách v roce,⁷³ kdy byli konzuly císař Commodus po šesté a Septimianus.“). Podle Zoegova popisu se tato socha nacházela „po pravé straně“ mithraea;⁷⁴ [Ost-M-04-003] reliéf s vyobrazením bytosti se lví hlavou⁷⁵ (1,07 × 0,4 × 0,025 m), nacházející se v současné době ve sbírkách Muzea Chiaramonti, součásti Vatikánských muzeí. Reliéf zobrazuje stojící nahou postavu se lví hlavou a otevřenou tlamou. V rukou přitíštěných k hrudi drží klíč (v pravici) a tělo hada (v levici), který se vine kolem těla bytosti a jehož hlava a ocas visí nad velkým kratěrem stojícím na zemi mezi chodidly postavy. Na ramenou a zádech zobrazené postavy se nacházejí dva páry dolů směřujících křídel. Reliéf se podle Zoegy nacházel „naproti“ soše bytosti se lví hlavou a byl pozlacený.⁷⁶ V současné době je však reliéf černý se stopami červené barvy na pravém ramenním křídle a fialové na kolenou, rukou, nohou bytosti a hadím těle. V reliéfu jsou vyhloubeny tři malé otvory, které zjevně sloužily k jeho upevnění. Z prostor mithraea objeveného Faganem

66) *CIMRM* 310/311 = *TMM* II, č. 79 (s. 237–238) a obr. 67 = *TMM* II, č. 138 (s. 117) = *CIL* XIV, č. 64 = Becatti 1954: 119 a tab. XXXIV, 2 = Marchesini 2012–2013: 80–86 = EDR143956 = Canciani 2022: č. 146a (s. 125–126).

67) Viz <<https://catalogo.museivaticani.va/index.php/Detail/objects/MV.6982.0.0>> [10. 9. 2022].

68) Epitet *indeprehensibilis* ve významu „Nepostižitelný“ či „Nepostřehnutelný“ je v rámci Mithrovy titulatury explicitně doložen pouze na tomto nápisu.

69) Jméno Gaius je na tomto nápisu uvedeno nesprávným G a nikoli obvyklým C.

70) *Abhandlugen*, s. 198.

71) Melega 2017–2018: 170, pozn. 375; Van Haepere 2019: 430; Battisti 2020: 138.

72) *CIMRM* 312/313 = *TMM* II, č. 80 (s. 238–239) a obr. 68 = *TMM* II, č. 137 (s. 117) = *CIL* XIV, č. 65 = Marchesini 2012–2013: 86–91 = Becatti 1954: 119 a tab. XXXVI, 1 = B 7 = EDR143957 = Canciani 2022: č. 146b (s. 126–127).

73) 13. srpna 190.

74) *Abhandlugen*, s. 198. Pokud byla stratigrafie špatně pochopena, šlo by v konečném důsledku o pozici u levé stěny mithraea.

75) *CIMRM* 314 = *TMM* II, č. 81 (s. 239–240) a obr. 69 = Becatti 1954: 120 a tab. XXXVI, 2 = Marchesini 2012–2013: 96–99 = B 29 = Canciani 2022: č. 146c (s. 127).

76) *Abhandlugen*, s. 198: „Ein ganz vegoldetes Basrelief“.

patrně pochází i [Ost-M-04-004] blíže nespecifikovaný artefakt s nápisem,⁷⁷ nalezený u *Tor Boacciana*. Nápis, který je dnes pokládán za ztracený, známe pouze na základě anonymního přepisu, který jej uvádí v následující podobě: *C(aius) Valerius Heracles pat[er] e[st] an[tis]/tes dei iubenis inconrupti So[l]is Invicti Mithra[e] / [c]ryptam palati(i) concessa[m] sibi a M(arco) Aurelio / [---]* („Gaius Valerius Heracles, Otec a představený boha mladistvého, čistého, Slunce Neporazitelného Mithry, sklepení v paláci jemu poskytnuté Markem Aureliem...“). Identita donora věnovaných prostor je předmětem kontroverzí. De Rossi jej identifikoval jako císaře Commoda,⁷⁸ patrně i pod dojmem často citované (a málo věrohodné) pasáže z *Historia Augusta*, která zmiňuje, že tento vladař „posvátné Mithrovy obřady poskvrnil skutečnou vraždou, neboť v nich je zvykem něco za účelem vyvolání strachu říkat a předstírat.“⁷⁹ Hermann Dessau, editor čtrnáctého svazku *CIL* věnovanému nápisům s Ostie, se domníval, že zmíněnou osobou byl spíše propuštěnec nebo správce pocházející z prostředí císařské rodiny, což předstává, vzhledem k chybějícímu titulu *imp(erator) caes(ar)*,⁸⁰ patrně věrohodnější výklad.⁸¹ Doba založení mithraea je na základě datovatelného nápisu a uměleckého stylu nalezených artefaktů kladena do poslední čtvrtiny 2. století, s rokem 190 jako *terminus ante quem*. Známé náleзовé okolnosti pak podporují scénář opuštění mithraea v blíže nespecifikovatelné době.

[Ost-M-05] Felicissimo, mitreo di (Felicissimovo mithraeum) [6 E5]

Felicissimovo mithraeum,⁸² pojmenované po jediném nápisně doloženém členovi zdejší komunity, bylo objeveno a archeologicky prozkoumáno v roce 1940 Guidem Calzou a (jeho pozdější manželkou) Raisou Samoljovnou Gurevičovou. Mithraeum je umístěno v jedné z místností několikrát přestavěné budovy, nacházející se na křižovatce ulic *Via della Fortuna Annonaria* a z ní příčně vyběhající ulice *Via di Felicissimo*, a to v jižní části města na samé hranici archeologicky odkryté zóny. Budova, jejíž funkce je nejasná, sousedí na jihu s lázněmi *Terme del Nuotatore*, na východě s chrámem bohyně Bona Dea, na severu s prádelnami a na západě s víceúčelovou bytovou a komerční budovou.⁸³ Mithraeum, orientované přibližně v ose východ-západ, se nachází v jižní části budovy. Vchod v západní stěně, která sousedila s ulicí *Via di Felicissimo*, byl v době instalace mithraea zazděn a do prostor svatyně se vcházelo z vedlejší severně orientované podélné místnosti, která mohla sloužit jako jeho předsíň. Existence mithraea tak nebyla pro lidi procházející okolní ulicí nijak patrná. Mithraeum má typický obdélníkový půdorys (vzhledem ke skosení zádní východní stěny byla jižní stěna se svými 11,1 m delší než severní měřící 10,35 m; šířka 4,05 m) s vyvýšenými pódií kolem dlouhých stěn (výška zachovalé části 0,2 m, šířka levého pódia 1,4 m, pravého 1,15 m). U vchodu se v podlaze těsně u kraje levého (severního) pódia nachází malý bazének kruhovitěho tvaru (průměr 0,4 m). Naproti vchodu v pravé (jižní) stěně mithraea se nachází půlkruhový výklenek. Podlaha ústřední místnosti je pokryta [Ost-M-05-001] mozaikou⁸⁴ z černých a bílých *tesser*, představující nejdůležitější a nejznámější – a také jediný – monument pocházející z tohoto mithraea. Mozaika má podobu žebříku s osmi obrazovými panely běžícími ústřední uličkou směrem k zadní stěně mithraea a vycházejícího z velké obdélníkové plochy v prostoru mezi vchodem a okraji pódií. V tomto velkém obdélníkovém panelu se u okraje pravého pódia před výklenkem v jižní stěně ústřední síně nachází vyobrazení oltáře s hořícím plamenem, na počátku středové osy centrální uličky potom vyobrazení velkého kráteru a u rohů pódií dvou kónických čapek (*pileus*) osazených v horní části hvěz-

77) *CIMRM* 315 = *TMM* II, č. 139 (s. 117) (s. 361–362) = *CIL* XIV, č. 66 = Becatti 1954: 120 = Bignamini 1996: č. 17 = Marchesini 2012–2013: 91–95 = EDR143958 = Canciani 2022: č. 146d (s. 217).

78) De Rossi 1870: 156–157; viz též Becatti 1954: 120; Floriani Squarciapino 1962: 56.

79) Lampridius, *Vita Commodi* 9: *sacra mithriaca homicidio vero polluit, cum illic aliquid ad speciem timoris vel dici vel fingi soleat*.

80) Clauss 1992: 39, pozn. 53.

81) Komentář k *CIL* XIV, č. 66. Viz též Marchesini 2012–2013: 93–94; Van Haepere 2019: 427.

82) *CIMRM* 299 = Becatti 1954: 105–112 = Floriani Squarciapino 1962: 52–54 = Marchesini 2012–2013: 170–176 = Melega 2017–2018: 158–163 = Van Haepere 2019: 433–439 = Battisti 2020: 123–127 = Canciani 2022: č. 144 (s. 123).

83) Medri 2020: 19, obr. 1.2–3.

84) *CIMRM* 299.1–12 = Becatti 1954: 105–112 a obr. 22 a tab. XXIV, 2 a XV, 1–4 = Floriani Squarciapino 1962: 52–54 a tab. XVI = Marchesini 2012–2013: 171–173 = Canciani 2022: č. 144a (s. 123–124).

dami. Sedm z panelů v prostoru ústřední uličky nese symboly sedmi mithraistických stupňů: 1) stupeň Havran (*Corax*): *caduceus*, malý pohár a havran; 2) stupeň Nevěst⁸⁵ (*Nymphus*): závoj (nebo diadém) a olejová lampa; třetí ze zobrazených symbolů se v důsledku poškození mozaiky v tomto místě nedochoval; 3) stupeň Voják (*Miles*): kopí, vojenská přilbice a býčí kýta;⁸⁶ 4) stupeň Lev (*Leo*): hromoklín, lopatka na vybírání popela, *sistrum*; 5) stupeň Peršan (*Perses*): měsíc a hvězda, pluh (*aratrum*) nebo kosa, *akinakés*; 6) stupeň Slunceběh (*Heliodromus*): bič, čelenka se sedmi slunečními paprsky, pochodeň; 7) stupeň Otec (*Pater*): zahnutá dýka (nebo srp), fryžská čapka, hůl a obětní miska (*patra*). Panely tak s největší pravděpodobností sledují promyšlený symbolický plán, kdy jeden ze symbolů evokuje příslušný mithraistický stupeň, druhý reprezentuje planetární božstvo, pod jehož ochranou se jednotlivé stupně nacházely, a třetí odkazuje k úloze, kterou držitelé těchto stupňů sehrávali v Mithrově kultu.⁸⁷ V posledním osmém a rozměrově největším panelu se nachází vyobrazení kráteru s otýpkami větviček a panel nesoucí nápis *Felicissimus / ex voto fecit*.⁸⁸ O osobě dedikanta nemůžeme říct nic konkrétnějšího, na základě skutečnosti, že se na nápisu označuje pouze jménem (*nomen*), se můžeme domnívat, že patřil mezi otroky či propuštěnce nebo potomky propuštěnců.⁸⁹ Budova, ve které se mithraeum nachází, byla postaveny v průběhu 2. století a v následující době prošla mnoha stavebními úpravami. Přesné určení doby založení mithraea zůstává neznámé, na základě datace mozaiky však k němu nejpravděpodobněji došlo až ve druhé polovině 3. století.⁹⁰ Neznámá zůstává i doba opuštění mithraea, ve kterém nebyly, kromě podlažní mozaiky, nalezeny žádné další artefakty mithraistického charakteru.

[Ost-M-06] Fructosus, mitreo di (Fructosovo mithraeum) [6 D6]

Další eponymní mithraeum⁹¹ se nacházelo v budově sloužící potřebám spolku temovačů (*collegium stuppatorum*), která stála v místech křižovatky ulic *Via del Pomerio* a *Via del Tempio Rotondo*.⁹² Tato spolková budova soustředěná kolem otevřeného dvora s portikem, která na sklonku severovského období nahradila zde stojící budovu lázní z 2. století, měla sloužit k výstavbě chrámu, pro který byla v zadní části komplexu vybudována vyvýšená platforma. Chrátová cela však nebyla nikdy dostavěna a platforma byla někdy v době kolem poloviny 3. století transformována do podoby mithraea. Mithraeum bylo přístupné bočními dveřmi v severní stěně ústíci do úzké chodby tvořící svého druhu předsíň a poté dveřmi v západní stěně, které vedly do ústřední síně (5 × 6 m) s klenutým stropem. Po obou bocích ústřední síně se nacházela pódia zhotovená z cihel, dochovaly se však pouze zbytky pravého z nich. V zadní stěně ústřední síně se nacházel půlkruhový výklenek (1,2 × 1,25 × 0,4 m) zřejmě lemovaný bočními sloupy. Na všech stěnách ústřední síně se zachovaly zbytky obrazové výzdoby. Chrám byl zničen v průběhu 4. století. Přesné okolnosti jeho zániku nejsou zcela jasné. Zatímco

85) Toto slovo je neologismem známým pouze z mithraistického kontextu. Označuje osobu, která mimo prostředí římského kultu boha Mithry nemá v římském světě žádnou reálnou existenci; nevěstu mužského pohlaví. Podrobná diskuse ohledně povahy tohoto stupně a argumentace ve prospěch tohoto překladu, viz Gordon 1980: 48–49. Tomuto překladu dávám přednost před Reinholdem Merkelbachem (1984: 88–93) představenou alternativou v podobě „včelí kukly“.

86) Identifikace tohoto předmětu je předmětem badatelských sporů. Původně byl tento předmět interpretován jako *sarcina*, vojenský vak používaný římskými legionáři (Cumont 1945: 415; *CIMRM* 229.7), případně alternativně jako fryžská čapka (Merkelbach 1984: 75, 295). S největší pravděpodobností však zobrazuje býčí kýtu, která se objevuje i na dalších mithraistických monumentech (viz např. *CIMRM* 1584 z Poetovia, současného Ptuje ve Slovinsku), a odkazuje k symbolické funkci držitelů stupně Voják jako obětníků a řezníků majících na starosti usmrcení a bourání obětiny (Gordon 2013: 35). Podrobná argumentace ve prospěch této identifikace viz Chalupa & Glomb 2013. Viz též Jobst 2001: 57.

87) Gordon 2013: 37. Například v případě stupně Havran odkazuje havran k názvu stupně, *caduceus* k planetě Merkur a pohár k číšníkové funkci mithraistických havranů během společných hostin.

88) *CIMRM* 299.12 = *AE* 1946, č. 118 = Marchesini 2012–2013: 170–171 = HD022573 = EDR073574.

89) Marchesini 2012–2013: 171.

90) Becatti 1954: 112; White 2012: 443.

91) *CIMRM* 226 = Becatti 1951: 21–27 = Floriani Squarciapino 1962: 40 = Marchesini 2012–2013: 186–198 = Melega 2017–2018: 46–51 = Van Haepere 2019: 530–536 = Battisti 2020: 46–51 = Canciani 2022: č. 131 (s. 101–102).

92) Hermansen 1982. Identifikace spolku, kterému budova patřila, není zcela jistá, je však obecně přijímána jako nejpravděpodobnější možnost, i s ohledem na skutečnost, že se na sever od budovy mithraea nacházely prostory identifikované jako *officina stuppatoria*, které sloužily k přípravě koudele, viz <<http://www.ostia-antica.org/regio1/10/10-3.htm>> [10. 9. 2022].

v dřívějším bádání byl zánik mithraea kladen do souvislosti s násilným zásahem křesťanů,⁹³ je možné, že jeho konec způsobil rozsáhlý požár, který tuto oblast postihl ve 4. století⁹⁴ a jehož stopy jsou na zdech mithraea stále patrné.⁹⁵

K identifikaci těchto prostor jako mithraea přispěl nález [Ost-M-06-001] dvou fragmentů architrávu s nápisem⁹⁶ (fragment A: 0,12 × 0,648 × 0,122 m; fragment B: 0,13 × 0,9 × 0,102 m; odhadovaná celková délka cca 2 m), nalezeného během archeologického průzkumu budovy v roce 1938. Nápis lze rekonstruovat ve formě: [---]rius *Fructosus patron(us) corp(oris) s[tupp(atorum) te]mpl(um) et spel(aeum) Mit(hrae)*⁹⁷ a solo sua *pec(unia) feci* (sic!). („[---]rius Fructosus, patron kolegia temovačů, na své náklady Mithrovi nově vybudoval chrám a jeskyni.“). Identifikace Fructosa jako člena a podporovatele spolku temovačů je založena faktu, že osoba tohoto jména se objevuje na seznamu členů tohoto uskupení, datovaného do let 235–250.⁹⁸ Pozoruhodným detailem je společný výskyt slov *templum* a *spelaeum*, který je vzhledem ke znalosti kontextu redundantní.⁹⁹ V prostorech mithraea pak byly rovněž nalezeny: [Ost-M-06-002] fragment sochy *Cauta*¹⁰⁰ (výška 0,3 m), ze které se dochovalo torzo těla bez hlavy, levé ruky a nohou; [Ost-M-06-003] dva podstavce¹⁰¹ (0,56 × 0,27 × 0,22 a 0,55 × 0,22 × 0,28 m) sloužící k umístění soch, patrně světloňošů; [Ost-M-06-004] dvě mramorové nohy¹⁰² (*trapezofori*) (výška 0,6 m) sloužící jako podpěry stolu; [Ost-M-06-005] fragment malého mramorového sloupku¹⁰³ (průměr 0,1 m), který se patrně společně s nedochovaným párovým exemplářem nacházel na okraji výklenku.

[Ost-M-07] Lucrezio Menandro, mitreo di (Menandrovo mithraeum) [6 D5]

Během archeologických vykopávek soukromé budovy z Hadriánova období bylo v letech 1931–1934 objeveno mithraeum,¹⁰⁴ které získalo své jméno podle zde působícího mithraistického Otce Gaia Lucretia Menandra. Budova, nyní nazývaná *Caseggiato del Mitreo di Menandro*, se nachází v prostoru mezi paralelně běžícími ulicemi *Via dei Balconi* a *Via dei Molini* a svou jižní stranou těsně přiléhá k Dianině domu (*Casa di Diana*, nověji známý jako *Caseggiato di Diana*), ve kterém rovněž fungovalo mithraeum. Budova sloužila komerčním a řemeslnickým účelům a někdy po provedení třetí a závěrečné fáze stavebních úprav, nejspíše na počátku 3. století (nebo možná již na konec 2. století), v ní bylo instalováno mithraeum.¹⁰⁵ Mithraeum se nacházelo v prostoru původně dvou místností s klenutým stropem, postavených ve druhé stavební fázi v uličce mezi venkovní zdí a zbývajícími částmi domu, které byly vybouráním příčné stěny spojeny v jednu místnost. Místnosti byly po své výstavbě vyzdobeny černobílou geometrickou podlažní mozaikou a nástěnnými malbami tvořenými vysokými obdélníky s okraji v podobě červených pruhů s vnitřními žlutými a modrými liniemi na bílém pozadí, datovanými (spolu s podlažní mozaikou) do období vlády císaře Marka Aurelia. Uprostřed obdélníků se nacházely drobné malby v podobě ptáků v krajině, ptáků

93) Becatti 1954: 28.

94) Gering 2004: 370–371 a pozn. 160.

95) Becatti 1954: 28; Marchesini 2012–2013: 195.

96) *CIMRM* 228 = Bloch 1953: č. 9 (s. 244–245) a obr. = Becatti 1954: 26 = Marchesini 2012–2013: 186–192 = EDR031499 = Canciani 2022: č. 131b (s. 102).

97) Jméno *Mit(hrae)* se na nápisě vyskytuje ve formě monogramu (ligatury) písmen M, I a T, viz David & Melega 2018: 137–139. Stejný typ monogramu je použit i na nápisě na bronzové desce z mithraea Aldobrandini, viz [Ost-M-01-002] výše.

98) CIL XIV, č. 257 = EDR143821.

99) Marchesini 2012–2013: 192. V úvahu nicméně připadá i snaha odlišit *speleum* (jako místo vlastního Mithrova kultu) a *templum*, místo, kde je společně s Mithrou uctíváno i příbuzné božstvo jako například *Sol Invictus*, viz David & Melega 2018: 137.

100) *CIMRM* 227 = Becatti 1954: 24, 26 a tab. XXVII, 5 = Marchesini 2012–2013: 192 = Canciani 2022: č. 131a (s. 102).

101) *CIMRM* 226 = Becatti 1954: 24 = Marchesini 2012–2013: 193.

102) Becatti 1954: 24 = Marchesini 2012–2013: 193.

103) Becatti 1954: 24 = Marchesini 2012–2013: 193–194.

104) *CIMRM* 224 = Becatti 1954: 17–20 = Floriani Squarciapino 1962: 39–40 = Oome 2007 = Marchesini 2012–2013: 177–185 = Melega 2017–2018: 41–45 = Van Haeperen 2019: 459–465 = Battisti 2020: 39–45 = Canciani 2022: č. 130 (s. 100–101).

105) Becatti 1954: 20; White 2012: 442; Marchesini 2012–2013: 182.

a koše nebo malého chrámu mezi stromy.¹⁰⁶ Mozaika i nástěnné malby, které nenesou specificky mithraistické motivy, byly ponechány v nově vzniklém mithraeu bez dalších úprav. Do mithraea se vstupovalo ze severu po schodišti, které vedlo k průchodu v čelní stěně. Podél dlouhých stěn ústřední síně mithraea (8,15 × 4,2 m), orientovaného přibližně jižním směrem, se nacházela pódia (výška 0,45 m, šířka 1,15 m, délka pravého pódia 7,15 m a levého pódia 8 m) s výklenky uprostřed bočních stěn (0,2 × 0,25 m). Šířka centrální uličky mezi pódii byla 1,87 m. Na západní pódium se vystupovalo po několika stupních na severním konci. U zadní stěny mithraea se nacházel [Ost-M-07-001] cihlový oltář, jehož přední stěnu kryla [Ost-M-07-002] mramorová deska s nápisem¹⁰⁷ (0,845 × 0,475 × 0,253 m), který byl vyhotoven pod vyraženým otvorem ve tvaru naležato orientovaného půlměsíce.¹⁰⁸ Oltář byl zasvěcen *Deo Invicto Mithrae* a pořídil jej muž jménem Diocles, patrně otrockého původu, *ob honorem / C(ai) Lucreti Menandri, patris*.¹⁰⁹ Vzhledem k absenci obsáhlejšího epigrafického materiálu nejsme schopni jasně postihnout sociální strukturu osazenstva mithraea. Vzhledem k umístění budovy v centru komerční a řemeslné aktivity se však jeví jako věrohodná hypotéza, že i v tomto případě sloužilo primárně potřebám některého ze zde působících profesních spolků. Jak dlouho a do jaké doby bylo mithraeum užíváno, můžeme pouze odhadovat. Během archeologického průzkumu nebyly nalezeny žádné stopy násilné destrukce mithraea.¹¹⁰ Tato skutečnost podporuje závěr, že mithraeum bylo v blíže nespécifikovaném čase, nejpozději však v průběhu v první čtvrtiny 4. století,¹¹¹ opuštěno, a to buďto z důvodu dalšího nezájmu o praktikování Mithrova kultu osazenstvem domu, kvůli vyklizení některých částí města v důsledku katastrofálních požárů¹¹² nebo obecnému socioekonomickému úpadku Ostie ve druhé polovině 3. století.¹¹³

[Ost-M-08] Marmi colorati, mitreo dei (mithraeum barevných mramorů) [6 C8]

Prozatím posledním mithraeem nalezeným v místech starověké Ostie je mithraeum nazývané pro výzdobu své podlahy a stěn jako mithraeum barevných mramorů.¹¹⁴ K jeho objevu došlo v listopadu 2014 během průzkumu v rámci archeologického a konzervačního projektu Ostia Marina pod vedením Massimiliana Davida. Mithraeum se nacházelo mimo městské hradby v předměstském okrsku rozprostírajícím se za Mořskou branou (*Porta Maritima*) na pozemku ležícím vedle *Via Marciana* severně od budovy dvou schodišť (*Caseggiato delle due scale*). Budova, jejíž součástí bylo později i mithraeum, pochází z poloviny 3. století. Její místnosti byly soustředěny kolem krytého nádvoří a v době po své výstavbě stavba fungovala jako hostinec sloužící poutníkům a lidem pracujícím v její bezprostřední blízkosti. Archeologové ji pojmenovali podle černobílé podlažní mozaice ve dvoře zobrazující boha Pana v hádce s Erótem jako hostinec boha Pana (*Cauipona del Dio Pan*). V polovině 4. století byl provoz krčmy ukončen, přístup ze strany sousedící s *Via Marciana* uzavřen a budova prošla rozsáhlejší přestavbou. Do budovy se nyní vcházelo pouze z uličky vedoucí podél jižního křídla budovy. Předchozí mozaiková dlažba byla z velké části zachována, stěny různých místností byly ale nově opatřeny výzdobou v podobě fresek imitujících mramor. V jedné z komnat v severní části budovy pak bylo vybudováno mithraeum, kterému ostatní místnosti sloužily jako servisní prostory. Ústřední síň mithraea (7,2 × 3 m) má obdélníkový půdorys s apsidou v zadní

106) Jejich podrobný popis, technické parametry a datace viz Oome 2007.

107) *CIMRM* 225 = Bloch 1953: č. 8 (s. 244) = Becatti 1954: 20 a tab. II, 2 = Floriani Squarciapino 1962: 40 = Marchesini 2012–2013: 177–179 = EDR031498 = Canciani 2022: č. 130a (s. 101). Deska byla původně nalezena ve čtyřech fragmentech, všechny však byly objeveny pohromadě a po svém složení vyplňovaly kompletní plochu monumentu. V roce 2011 však byla jedna z částí této desky, nacházející se do té doby přímo v Menandrově mithraeu, zcizena, což vedlo k přemístění tohoto monumentu do depozitáře.

108) Otvor zjevně sloužil k průniku světla lampy, která byla kladena do výdutě v cihlovém oltáři.

109) Řecký *cognomen* Gaia Lucretia Menandra napovídá, že se jednalo o propuštěnce, případně potomka propuštěnců.

110) Melega 2017–2018: 42–43.

111) Battisti 2020: 45.

112) Jeden z těchto požárů postihl kolem roku 280 bezprostřední okolí domu a vedl k opuštění *Casa di Diana* a *Caseggiato dei Molini*.

113) Pavolini 2002.

114) David 2017 = David et al. 2016 = Melega 2017–2018: 134–151 = David 2018; 2020 = Van Haepelen 2019: 452–458 = Canciani 2022: č. 145 (s. 124).

stěně a její podlaha se nachází 0,7 metru výše než ve zbytku budovy. V apsidě byl umístěn výklenek, v němž mohl být situován „trůn“ zakončený mramorovým reliéfem, který se ale do dnešních dnů nedochoval. Podél severní stěny ústřední síně vede lavice (4 × 1,5 m), vyvýšená o 0,2 m nad úroveň dlažby, která s největší pravděpodobností sloužila jako platforma pro umístění dlouhého lehátka během hostin. Východně od lavice se v podlaze místnosti nachází studna s mramorovým obložím. V severovýchodním rohu byl vytvořen prostor pro hrazený záhon, ve kterém byly nalezeny zbytky pěstovaného jalovce.¹¹⁵ V dlažbě před výklenkem se nacházely dva kruhové otvory, patrně sloužící k ukotvení podstavců nebo sloupů. Další otvor stejného druhu se nacházel na začátku lavice. Stěny ústřední síně jsou natřeny barvou připomínající mramor, ve spodním pásu v šedé barvě, horní část stěn je potom zdobena velkými bílými panely oddělenými černými pruhy lemovanými červenou barvou, které napodobují sloupy. Dlažba je tvořena souborem přibližně 1200 mramorových *crustae* různých barev, složených v geometrickém vzoru, ve kterém se střídají pravoúhlé tvary se čtvercovými, s výjimkou podlahy lavice, kde je jejich vzor nepravidelný.¹¹⁶ I když je dlažba tvořena recyklovanými úlomky pocházejícími z mnoha dostupných zdrojů, jde stále o velmi nákladný materiál, který podtrhuje důležitost připisovanou ústřední síni mithraea, zvláště za situace, kdy během adaptace budovy byla v ostatních místnostech ponechána původní dlažba.

Z nálezů, které umožnily identifikovat budovu jako místo Mithrova kultu, je možné zmínit [Ost-M-08-001] *graffito*¹¹⁷ nacházející se na západní stěně nádvoří, ze kterého se vcházelo do ústřední síně mithraea. Graffito sestává ze jména *Concordius* a pod ním vyryté dedikace ve znění *Inv(icto) d(eo)* <vyobrazení šípů> *M(ithrae)* <vyobrazení luku se šípem přiloženým k těživě> *D(eo) M(agno) Kro/no* („Concordius, Neporazitelnému bohu Mithrovi Velkému bohu Kronovi.“); [Ost-M-08-002] tři *graffiti*,¹¹⁸ vyryté v jižní stěně nádvoří, ve formě monogramu sestávajícího z počátečního M, koncového A a patrně rovněž písmene Y, který má být čten jako *My(thr)a* nebo *M(ithr)a*. Zbývající nálezy nebo výzdoba již jednoznačnou spojitost s Mithrovým kultem nevykazují, což ponechává otevřený prostor pro hypotézu, že v budově mithraea barevných mramorů byla uctívána i jiná božstva.¹¹⁹ Z nálezů tohoto typu je možné zmínit [Ost-M-08-003] *graffito*¹²⁰ zobrazující loď, nacházející se na stěně krytého nádvoří a patrně odkazující na svátek *navigium Isidis*; [Ost-M-08-004] držadlo ze slonoviny,¹²¹ sloužící patrně k upevnění *sistra*; [Ost-M-08-005] malá bronzová koruna¹²² bohyně Ísis; [Ost-M-08-006] předměty z gagátu,¹²³ který byl často užíván v kultu bohyně Velké Matky. Výzdoba v jedné z přilehlých místností pak sestává z několikrát se opakujícího motivu trojzubců spojených spirálami, které se střídají s vyobrazením šípů.¹²⁴

Chronologie užívání budovy je vyvoditelná z materiálu nalezeného ve studni, především z keramických střepů, které dokládají založení mithraea v době kolem poloviny 4. století a jeho fungování až do prvních desetiletí 5. století, což z něj činí jedno z nejdéle fungujících doložených mithraeí vůbec.¹²⁵ Ve zbývajících částech budovy, která byla cíleně uzavřena patrně po svém zborcení během silného zemětřesení, k němuž došlo někdy v letech 442–444, je stratigrafie naneštěstí zásadně narušena v důsledku systematického rabování za účelem získávání stavebního materiálu a využitelných kovů v průběhu středověku. Mithraeum barevných

115) David 2018: 127. Podle Davida se jalovec v Ostii v této době normálně nevyskytoval, „byl však známý jako posvátná rostlina v perském světě, užívaná zvláště během některých náboženských aktivit.“ Toto tvrzení však není neproblematické. Jalovec je zmiňován v některých arabských pramenech jako látka užívaná zoroastrovci k vykuřování, některé zoroastrovské texty však jeho pálení zakazují (*Jašt* 14.55–56).

116) Canciani 2022: č. 145a (s. 125).

117) David 2018: 125 a obr. 11 = David 2020: 108 a obr. 10.5 = Canciani 2022: č. 145b (s. 125).

118) David & Melega 2018: 141 a obr. 9 = Melega 2020: 113 a obr. 11.1 = Canciani 2022: č. 145b (s. 125).

119) David 2018: 127.

120) David 2018: 127 a obr. 12 = Melega 2017–2018: 143 a obr. 109.

121) David 2018: 127–129 a obr. 13.

122) David 2018: 127.

123) David 2018: 127.

124) David 2020: 108. Přestože vyobrazení tohoto typu není neobvyklé i z jiných kontextů, David zmiňuje možnost, že tři hroty trojzubce reprezentují tři aspekty Mithry, které zmiňuje antická literatura (Pseudo-Dionysios Areopagita, *Epistula* 7.2) a které mohou nacházet svého vyjádření rovněž na některých mithraistických monumentech (viz např. *CIMRM* 1247.A.10).

125) David 2020: 109–110.

mramorů je v porovnání s ostatními ostijskými mithraei velmi netypické. Kromě skutečnosti, že se jako jediné nachází v prostoru za republikánskými hradbami, je výjimečné rovněž svým architektonickým plánem, který nerespektuje v Ostii i na dalších místech běžné trojsektorové uspořádání s centrální uličkou a dvěma bočními pódií. Pozdní doba založení pak vyvolává otázku, zda je toto netypické uspořádání mithraea důsledkem adaptace již existujících prostor pro potřeby mithraistické komunity, nebo odráží postupnou proměnu kultu, který se v této době již lišil od podoby, kterou vykazoval v období vrcholného císařství.¹²⁶

[Ost-M-09] Palazzo imperiale, mitreo del (mithraeum v „císařském paláci“) [6 A6]

První ostijské mithraeum,¹²⁷ které bylo objeveno během systematických archeologických vykopávek, se nacházelo v rozsáhlém komplexu nazývaném (nesprávně, jak se později ukázalo) „císařský palác“ (*Palazzo imperiale*),¹²⁸ rozkládajícím se na severozápad od vlastního města poblíž řeky Tibery. Mithraeum bylo objeveno a odkryto Carlem Lodovicem Viscontim během vykopávek sponzorovaných papežem Piem IX., probíhajících v letech 1859–1861.¹²⁹ Mithraeum bylo situováno na západ od lázeňské palestry a jižně od centrálního nádvoří s portikem a jeho ústřední síň byla obklopena několika přidruženými prostory. Do ústřední síně mithraea se vcházelo jediným vchodem v jižní stěně z místnosti, která sloužila jako předsíň (*pronaos*). Samotná ústřední síň (16,70 × 5,25 m) má typický půdorys představovaný centrální uličkou, jejíž podlaha je pokryta černobílou mozaikou, a dvěma bočními pódií. Na pódiá se vystupovalo po třech schodech umístěných na jejich okrajích na straně u vchodu. V pravém rohu místnosti u vchodu se nacházela konstrukce z cihel, která zřejmě fungovala jako dutý oltář umožňující vkládání lamp. Přibližně uprostřed pódií se ve dvou zaoblených výklencích nacházely oltáře se sochami světloňů. U zadní stěny mithraea byly čtyři schody vedoucí k vyvýšenému výklenku, který byl vměstnán mezi dvěma krátkými vyčnívajících stěnami. Na tomto místě se za malým oltářem, který spočíval na cihlovém podstavci zazděném uprostřed prvního a druhého schodu, nacházela socha s vyobrazením Mithry zabíjejícího býka. Po obou stranách výklenku vedly průchody, které původně směřovaly do dalších částí komplexu, patrně souběžně s výstavbou mithraea však byly zazděny. Stěny Mithraea byly omítnuty červenou omítkou.

Z prostor mithraea pocházejí následující nálezy: [Ost-M-09-001] podlažní mozaika z bílých tesser a se dvěma identickými nápisy¹³⁰ z černých tesser běžícími kolem okrajů obou pódií ve znění *Soli invict(o) Mit(hrae) d(onum) d(edit) L(ucius) Agrius Calendio*. Dedikant nese jméno, které pravděpodobně prozrazuje africký původ. Po stránce sociálního původu se mohlo jednat o propuštěnce nebo potomka propuštěnců. Mozaika je na základě svého provedení datována do doby kolem přelomu 2. a 3. století; [Ost-M-09-002] konstrukce z cihel¹³¹ nacházející se v pravém jihovýchodním rohu ústřední síně s otvorem v horní části, sloužící jako dutý oltář s možností vkládání luceren, jejichž fragmenty byly v těchto místech nalezeny ve větším počtu; [Ost-M-09-003] podstavec se dvěma nápisy (0,446 × 0,235 × 0,183 m) sloužící k umístění sochy *Cauta* (0,443 × 0,165 × 0,115 m).¹³² Podstavec nese na lící straně kromě nápisu rovněž reliéf s vyobrazením *Cauta*. Na pravém boku oltáře se nachází reliéf zobrazující obětní misku (*patera*) a na levém boku reliéf zobrazující džbán (*urceus*), nad kterým je čitelný další nápis. Podstavec se sochou byl nalezen společně s následujícím stojící ve výklenku ve středu

126) David 2020: 108. Podrobnější rozpracování této teorie viz Walsh 2019: 94–99.

127) *CIMRM* 250 = Becatti 1954: 53–57 = Floriani Squarciapino 1962: 44–46 = Marchesini 2012–2013: 18–54 = Melega 2017–2018: 83–90 = Van Haepereen 2019: 466–476 = Battisti 2020: 80–84 = Canciani 2022: č. 138 (s. 109–111).

128) V důsledku novějších archeologických výzkumů je v dnešní době tento objekt identifikován jako lázeňský komplex založený v období vlády císaře Antonina Pia (nejspíše v letech 140–150), který byl na konci 2. století přebudován do podoby luxusního víceúčelového bloku (*insula*) s obytnými a komerčními prostory v několika patrech (Spurza 1999a).

129) Visconti 1864.

130) *CIMRM* 251 = *TMM* II, č. 131 (s. 116) = *TMM* II, č. 83 (s. 240–243) = Visconti 1864: 158 = Becatti 1954: 54 = Squarciapino 1962: 45 = Marchesini 2012–2013: 18–23 = *CIL* XIV, č. 56 = EDR143928 = Canciani 2022: č. 138a (s. 111).

131) *CIMRM* 253 = Visconti 1864: 158, 166–167 a tab. K, 4 = Becatti 1954: 53 = Marchesini 2012–2013: 44.

132) *CIMRM* 254/255 = *TMM* II, č. 133 (s. 116) = *TMM* II, č. 83k (s. 243) a obr. 74 = Visconti 1864: 161–163 a obr. LM, 2 = *CIL* XIV, č. 58 = D 4201b = Becatti 1954: 54 a tab. XXXV, 2 = Squarciapino 1962: 45 = Marchesini 2012–2013: 27–33 = EDR143930 = Canciani 2022: č. 138c (s. 111–112).

pódia. Nápis na čelní straně je identický s nápisem na druhém podstavci: *C(aius) Caelius / Ermeros ant/istes huius lo/ci fecit sua / pec(unia)*. Nápis na levém boku, který je starší a reflektuje předchozí fázi užívání tohoto předmětu, umožňuje přesnou dataci: *Posit(a)e XV k(alendas) / Febr(u)arias / Q(uinto) Iunio Rus/tico / L(ucio) Plautio / Aquilino / co(n)s(ulibus)*;¹³³ [Ost-M-09-004] podstavec s nápisem (0,455 × 0,233 × 0,175 m) sloužící k umístění sochy Cautopata (0,42 × 0,17 × 0,115 m).¹³⁴ Podstavec nese na lící straně kromě nápisu identického s nápisem na předchozím podstavci rovněž reliéf s vyobrazením Cautopata, na pravém boku reliéf zobrazující *pateru* a na levém boku reliéf zobrazující džbán (*urceus*). Pořizovatel těchto nápisů, *antistes* Gaius Caelius Hermeros, je doložen na dalším z ostijským mithraistických nápisů, a to na podstavci s nápisem nalezeným v mithraeu malovaných stěn;¹³⁵ [Ost-M-09-005] socha s vyobrazením Cautopata¹³⁶ (0,57 × 0,22 m), která byla nalezena v roce 1860. Světloňoš je zobrazen ve stoje s fryžskou čapkou na hlavě s dlouhými kudrnatými vlasy a s nezkríženými nohama na podstavci, kde se u jeho levé nohy nachází výběžek připomínající skálu, ze které se rodí Mithra; [Ost-M-09-006] hlava sochy mladíka s fryžskou čapkou¹³⁷ (výška 0,46 m; čapka je novodobá restaurace), patrně zobrazující Mithru nebo světloňoše; [Ost-M-09-007] hlava sochy mladíka s trpícím výrazem¹³⁸ (výška 0,36 m), patrně zobrazující Mithru podle vzoru Alexandra v podobě slunečního boha Héliá; [Ost-M-09-008] dva fragmenty nejspíše pocházející z nedochovaného vyobrazením tauroktonie v podobě hlavy ve fryžské čapce a dýky (momentálně pokládáné za ztracené);¹³⁹ [Ost-M-09-009] mramorový oltář s nápisem¹⁴⁰ (0,72 × 0,49 × 0,36 m), který se nacházel ve schodišti vedoucím k pódiu s výklenkem v zadní stěně mithraea. Nápis opět pořídil Gaius Caelius Hermeros (zde jeho cognomen uvedeno ve formě *Hermaeros*) a je na něm použita stejná formulace, jako na dvou podstavcích pro sochy světloňošů; [Ost-M-09-010] kusy tufy vypracované do podoby kamenů, možná součást kompozice zrození Mithry ze skály;¹⁴¹ [Ost-M-09-011] mramorová protoma v podobě lví hlavy,¹⁴² která byla upevněná ke stěně (momentálně pokládáná za ztracenou); [Ost-M-09-012] architektonické prvky v podobě mramorových sloupů¹⁴³ (dnes jsou pokládány za ztracené a nejsou o nich známy další podrobnosti); [Ost-M-09-013] na jednom z pódíí se nacházely zbytky malý lamp a jedna velká lampa s dvanácti knoty, nesoucí nápis *Serapidori inny*.¹⁴⁴ V případě dalších dvou nálezů je jejich mithraistický aspekt sporný. V místnosti, ze které se vcházelo do ústřední síně mithraea, se nacházel [Ost-M-09-014] výklenek s barevnou mozaikou s vyobrazením Silvana¹⁴⁵ (1,58 × 0,92 × 0,3 m), která byla po svém nálezu přemístěna do Lateránských muzeí.¹⁴⁶ Božstvo je zobrazeno na modrém pozadí oděné do bílé tuniky s bílými knoflíky a červeným lemováním a tmavě žlutého pláště. Kolem jeho hnědých kudrnatých vlasů je modrý nimbus. Na nohou má hnědé boty. V levé ruce drží ratolest, v pravé srp (*falx*) se žlutou rukojetí. U jeho levé nohy sedí velký hnědý pes, který jej sleduje upřeným pohledem. Na pravé straně stojícího Silvana je zobrazen hořící oltář. Krajina je naznačena třemi stromy se zelenými větvemi. Mozaika je datována do 20. let 3. století a její souvislost

133) 18. ledna 162.

134) *CIMRM* 254/255 = *TMM* II, č. 133 (s. 116) = *TMM* II, č. 83k (s. 243) a obr. 72 = Visconti 1864: 161–162 a obr. LM, 1 = *CIL* XIV, č. 59 = D 4201c = Becatti 1954: 54 a tab. XXXV, 1 = Squarciapino 1962: 45 = Marchesini 2012–2013: 33–38 = EDR143932 = Canciani 2022: č. 138d (s. 112–113).

135) Viz [Ost-M-10-004] níže.

136) *CIMRM* 256 = Becatti 1954: 55 a tab. XXXVII, 2 = Marchesini 2012–2013: 42–43 = Canciani 2022: č. 138g (s. 113).

137) *CIMRM* 257a = Becatti 1954: 56 a tab. XXXII, 3 = Marchesini 2012–2013: 40–41.

138) *CIMRM* 257b = Becatti 1954: 56 a tab. XXXII, 1–2 = Marchesini 2012–2013: 41–42.

139) *CIMRM* 258 = Visconti 1864: 159 = *TMM* II, s. 242–243 = Becatti 1954: 56 = Marchesini 2012–2013: 43.

140) *CIMRM* 259 = *TMM* II, č. 132 (s. 116) = *TMM* II, č. 83g (s. 242) = *CIL* XIV, č. 57 = Becatti 1954: 54 = Squarciapino 1962: 45 = Marchesini 2012–2013: 23–27 = EDR143929 = Canciani 2022: č. 138e (s. 113).

141) *CIMRM* 260 = Marchesini 2012–2013: 43. Marchesiniová zmiňuje dva kusy tufy konického tvaru, *Vermaeren hovoří o „a few pieces of tuff“*, ale bez udání zdroje.

142) *CIMRM* 261 = Visconti 1864: 171 = *TMM* II, č. 83 l (s. 243) = Becatti 1954: 56 = Marchesini 2012–2013: 43.

143) Visconti 1864: 161; zmiňuje též Marchesini 2012–2013: 44.

144) *CIMRM* 262.2 = Visconti 1864: 158 = *TMM* II, č. 83 m = Marchesini 2012–2013: 44.

145) *CIMRM* 252 = Visconti 1864: 174–176 = *TMM* II, č. 83 a (s. 240–241) a obr. 73 = Becatti 1954: 56–57 a tab. X = Marchesini 2012–2013: 45–46 = Canciani 2022: č. 138b (s. 111).

146) Viz informace k tomuto monumentu dostupné v online katalogu Vatikánských muzeí na: <<https://catalogo.museivaticani.va/index.php/Detail/objects/MVF.IV.19.13>> [10. 9. 2022].

s fungováním mithraea není zcela zřejmá. V prostoru před tímto výklenkem byla nalezena [Ost-M-09-015] lampa se dvěma knoty.¹⁴⁷ Vermaseren uvádí,¹⁴⁸ že Visconti mezi nálezy z tohoto mithraea uvádí rovněž fryžskou čapku z mramoru náležící k některé ze soch Mithry nebo světlohoše,¹⁴⁹ podle jeho názoru však tento artefakt patří mezi nálezy z mithrea zvířat. V letech 1964–1967 proběhla v místech ústřední síně kontrolní sondáž, jejíž výsledky bohužel nebyly souhrnně publikovány. V obložení pódia u zadní stěny mithraea byla objevena [Ost-M-09-016] mramorová deska s nápisem¹⁵⁰ (0,29 × 0,44 × 0,03–0,035 m), později překrytá podlažní mozaikou. První dva řádky nápisu, které musely obsahovat jméno dedikanta, byly úmyslně vymazány, zbývající tři nesou standardní formuli v podobě *votum / animo libens / d(ono) d(edit)*.

Zajímavou otázku představuje datace mithraea, které bylo po dlouhou dobu pokládáno za jedno z nejstarších doposud objevených, a to nejenom v Ostii, ale na území Římské říše vůbec. Doba zřízení mithraea totiž byla na základě nápisu na podstavci pro sochu Cauta, která uvádí přesné datum dedikace v roce 162, kladena do tohoto období nebo dokonce krátce před ním.¹⁵¹ Problém pro tuto ranou dataci nicméně představuje podlažní mozaika, která svým stylem a provedením odpovídá spíše technice používané až od 3. století. Kontrolní sondáž ze 60. let 20. století pak ukázala, že mithraeum v té podobě, v jaké jej odkryl během svých vykopávek Visconti, představuje třetí a konečnou stavební fázi jeho existence. Do této poslední fáze pak spadá právě vydláždění centrální uličky, doposud sestávající z udusané zeminy, mozaikou a další úpravy zahrnující zesílení pódia a výklenku na platformě u zadní stěny mithraea. Na základě těchto a dalších informací proto Joanna Spurzová navrhla posunutí doby založení mithraea do prvních let vlády severovské dynastie nebo později. K první renovaci (2. fáze) pak mělo dojít v první čtvrtině 3. století a k posledním úpravám (3. fáze) někdy kolem poloviny 3. století nebo dokonce později.¹⁵² Spurzová rovněž pokládá mithraeum v „císařském paláci“ za výjimečné v tom smyslu, že na rozdíl od ostatních ostijských mithraeí, která využívají (často s obtížemi) již existujících prostor, vzniklo cíleně pro potřeby kultu jako architektonická jednotka.¹⁵³ Chronologii představenou Spurzovou s výhradami přijímá i Michael White, který se rovněž přiklání k pozdější dataci založení mithraea.¹⁵⁴ Potenciální problém po tuto pozdní dataci založení mithraea nicméně může představovat výše zmíněný nápis na podstavci pro sochu Cauta, který je spolehlivě datovatelný do roku 162. White vysvětluje výskyt tohoto monumentu v mithraeu pomocí hypotézy, podle které se do nově vybudovaného mithraea v „císařském paláci“ přestěhovali někteří členové osazenstva mithraea malovaných stěn i s částí mobiliáře, což dokládají prakticky totožně znějící dedikace pořízené Gaiem Caeliem Hermerem v obou mithraeích.¹⁵⁵ Tuto hypotézu významnou měrou podporuje výzkum Raffaely Marchesiniové, která prokázala, že nápisy, které pořídil Gaius Caelius Hermerus na obou podstavcích z mithraea v „císařském paláci“, byly vytvořeny na vymazaném povrchu po předchozích nápisích, které zřejmě spadaly do předchozí fáze užívání těchto artefaktů.¹⁵⁶ Pokud je tento závěr správný, rok 162 s největší pravděpodobností datuje tuto předchozí fázi, která tak spadá do doby působení Gaia Caelia Hemera v komunitě soustředěné kolem mithraea malovaných stěn. Ohledně zániku mithraea v „císařském paláci“ máme jen minimum poznatků. Viscontiho vykopávky bohužel nezohledňovaly stratigrafii mithraea, v každém případě však nebyly nalezeny žádné indicie, které by poukazovaly na násilné zničení těchto prostor a jejich vybavení.

147) CIMRM 262.1 = Becatti 1954: 57 = Marchesini 2012–2013: 46.

148) CIMRM 263.

149) Visconti 1864: 171.

150) Marchesini 2012–2013: 38–40 = Canciani 2022: č. 138f (s. 113). K nálezu došlo 3. července 1964 pod vedením F. Zeviho.

151) Becatti 1954: 57.

152) Spurza 1999a: 135–136.

153) Spurza 1991: 322; 1999b: 247.

154) White 2012: 464–465. White nicméně pokládá hypotézu, podle které vznikly prostory mithraea cíleně za účelem jeho výstavby, za spornou (s. 465 a pozn. 104) a přichází s myšlenkou, že mithraeum mohlo být do prostor postavených na počátku severovského období instalováno až ve druhé fázi na počátku 3. století.

155) White 2012: 463–464.

156) Marchesini 2013.

Za těchto okolností se tedy jako nejpravděpodobnější scénář jeví postupné opuštění mithraea na konci 4. nebo na počátku 5. století.¹⁵⁷

[Ost-M-10] Pareti dipinte, mitreo delle (mithraeum malovaných stěn) [6 C6]

Mithraeum,¹⁵⁸ nazývané podle dochovaných fresek jako mithraeum malovaných stěn, je v současné době pokládáno za vůbec nejstarší doložené ostijské místo Mithrova kultu. Mithraeum, které bylo objeveno Guidem Calzou během vykopávek prováděných v letech 1939–1940, se nacházelo v severozápadní části dlouhého obdélníkového traktu, ve kterém se rozkládal *domus* svou jižní stranou sousedící s ulicí *Via della Foce*. *Domus* byl postaven již ve 2. století př. n. l., byl však poté několikrát přestavěn. V augustovském období byla jeho vnitřní část přebudována do podoby peristylu, jehož sloupoví ale bylo při další přestavbě v průběhu 2. století začleněno do zdí nově vzniklých místností. Budova v tomto čase sloužila řemeslným a výrobním účelům a někdy ve druhé polovině 2. století bylo v jedné z jejích částí zřízeno mithraeum. Mithraeum bylo přístupné z malé předsíně a vcházelo se do něj z pravé strany průchodem umístěným před okrajem pravého bočního pódia. Jeho ústřední síň (17,5 × 4 m) byla rozdělena na dvě části zdí, která musela být částečně vybourána, aby tak vznikl prostor pro obvyklou centrální uličku vedoucí mezi oběma pódií. Obě boční pódia se svažují ke stěnám a na předních stranách mají malé římsy (šířka 0,25 m). Pódia mají na úrovni podlahy čtyři malé výklenky. Dva z nich (0,35 × 0,2 × 0,3) mají mramorové obložení a jsou v místě vybourané příčné stěny opatřeny dvěma schody. Další dva omítnuté výklenky (0,35 × 0,30 × 0,3 m) se nacházejí přibližně uprostřed pódií ve vnitřní části svatyně (délka 8 m), v prostoru jdoucím od zbytků příčné stěny k zadní stěně mithraea. Podlaha centrální uličky je dlážděná a v přední části přechází ve vyvýšenou platformu o dvou úrovních. Před platformou, která je spojena s levým bočním pódiem, stál mramorový oltář a před ním v podlaze kulatý bazének (průměr 0,3 m) s mramorovým víkem. Na stěnách ústřední síně se nacházely malované fresky, po kterých bylo mithraeum pojmenováno, v dostatečně zchovalém stavu jsou však pouze motivy na pravé severní stěně. Na zadní stěně jsou viditelné pouze zbytky omítky z 2. století s architektonickými a krajinnými prvky na bílém pozadí, které pocházejí z doby před zřízením mithraea. Po jeho vybudování byla stěna znovu omítnuta, o čemž svědčí stopy po této druhé vrstvě nad stupňovitou platformou. Tyto malby jsou nicméně velmi fragmentární a neumožňují identifikaci zobrazených motivů, i když je pravděpodobné, že se v tomto místě nacházelo vyobrazení Mithry zabíjejícího býka (jehož kamenné pozůstatky nebyly nalezeny).

V prostorách mithraea byly objeveny následující artefakty: [Ost-M-10-001] fragment mramorové desky s nápisem¹⁵⁹ (0,57 × 0,29 m), zazděné na pravé straně spodní části platformy před zadní stěnou mithraea. Dedikační nápis je jen obtížně čitelný a z nálezu dalších fragmentů této desky vyplývá, že s největší pravděpodobností s fungováním mithraea nijak nesouvisel a byl použit čistě sekundárně jako stavební materiál;¹⁶⁰ [Ost-M-10-002] fragment mramorové desky s nápisem¹⁶¹ (0,26 × 0,35 m), který byl nalezen ve spodní části platformy u zadní stěny mithraea. Zachovala se levá část desky s dedikací *Soli [Invicto Mithrae]*, kterou pořídil L(ucius) Sempronius [---]. Na třetím řádku se vyskytuje jasně čitelné slovo *thronum*, které v ostijském mithraistickém slovníku označuje platformu opatřenou schody, na které se nachází výklenek s vyobrazením tauroktonie. Mithraistický charakter nápisu se v tomto případě zdá být potvrzený; fragmentárně dochovaný [Ost-M-10-03] oltář s podstavcem¹⁶²

157) Melega 2017–2018: 86.

158) *CIMRM* 264 = Becatti 1954: 58–68 = Floriani Squarciapino 1962: 46–47 = Marchesini 2012–2013: 199–224 = Melega 2017–2018: 91–99 = Van Haepere 2019: 477–486 = Battisti 2020: 85–90 = Canciani 2022: č. 139 (s. 113–114).

159) *CIMRM* 265 = Becatti 1954: 60 = Marchesini 2012–2013: 212–213 = Canciani 2022: č. 139f (s. 116).

160) Podle výzkumu Filippa Mariniho Recchia (2014) jde o nápis, který pochází z blízkého masného trhu (*mace llum*) a byl pořízen císařským propuštěncem Nymphodotem a jeho otrokem Pothem. Sekundárnímu užití nápisu nasvědčuje i jeho umístění ve stěně platformy, kde se jeho řádky nachází ve vertikální poloze, viz Becatti 1954: 63 a obr. 13.

161) *CIMRM* 266 = Becatti 1954: 60 a tab. XIII, 4 = Marchesini 2012–2013: 199–202 = EDR172859 = Canciani 2022: č. 139e (s. 116).

162) *CIMRM* 267 = Becatti 1954: 61–62 a tab. XI, 2 = Marchesini 2012–2013: 214–215 = Canciani 2022: č. 139d (s. 116).

(výška 0,6 m, s podstavcem 1,4 m, šířka 0,45 m, tloušťka 0,42 m), který se nacházel před platformou u zadní stěny ústřední síně mithraea. Na lící straně oltáře se nachází vyobrazení boha Slunce oděného v tunice s paprscitou čelenkou na hlavě.¹⁶³ Na levé straně oltáře se nachází vyobrazení Cautopata, na pravé Cauta. Všechna vyobrazení jsou výrazně poškozená zřejmě úmyslným rozbitím oltáře; fragmentárně dochovaný mramorový [Ost-M-10-004] *cippus* s nápisem¹⁶⁴ (0,31 × 0,12–0,15 m), složený z mnoha úlomků, který zasvětil *C(aius) Caelius (H)ē[r]/meros / antī[s]/tes h[ui]/us loc[i]*. Téměř s naprostou jistotou jde o stejného muže, který zanechala tři nápisy v mithraeu v „císařském paláci“, neboť nápisy používají stejný titul a vyznačují se i stejným typem písma;¹⁶⁵ fragmentárně dochovaný [Ost-M-10-005] oltář s nápisem¹⁶⁶ (0,28 × 0,2 × 0,2 m), který *Cauti* zasvětil Aulus Aemilius Antoninus, *pater*. Oltář se skládá ze dvou fragmentů, z nichž frg. A byl nalezen v mithraeu malovaných stěn, zatímco druhý (frg. B) na jiném místě v Ostii za blíže neurčených okolností. Skutečnost, že oba tyto fragmenty tvoří součást jednoho monumentu, byla rozpoznána Raffaellou Marchesiniovou během jejího disertačního výzkumu.¹⁶⁷ Marchesiniová rovněž osvětlila původ a status dalšího [Ost-M-10-006] fragmentu mramorové desky s nápisem¹⁶⁸ (0,27 × 0,23 × 0,02 m), který byl rovněž nalezen během vykopávek v mithraeu malovaných stěn. Tento fragment (označený jako A) dokázala spojit s dalším, byť přímo nenavazujícím fragmentem (označeným jako B), který byl nalezen během vykopávek v nedalekých lázních *Terme della Fortuna* (později *Terme della Basilica Christiana*), a definitivně prokázat, že se jedná o *album* (soupis členstva) *ordo corporatorum auxiliariorum Ostiensium*, tedy kolegia převozníků.

Na stěnách mithraea se rovněž nacházejí [Ost-M-10-007] nástěnné malby.¹⁶⁹ Na jižní stěně se dochovaly pouze ve fragmentárním stavu, kdy mezi základovým pruhem (výška 1,10 m) a tlustou horní červenou linkou zdobenou rostlinami vidíme nezřetelné kontury postav, z nichž jedna má kolem hlavy nimbus, druhá třímá pochodeň a další patrně glóbus. Na pravé severní straně mithraea se nacházejí stopy původní omítky, freskové panely vytvořené po instalaci mithraea jsou však dobře zachovalé. Na stěně nalevo od vybourané příčné stěny jsou (zleva doprava) rozpoznatelné následující motivy: i) ženská postava třímající v pravé ruce zrcadlo, s levou rukou položenou na hlavě. Nalevo od ní se nachází vyobrazení kvetoucího stromu s větvemi sklánějícími se k této postavě; ii) mladík běžící směrem doprava, oděný do pláště. Kolem jeho hlavy jsou patrné stopy nimbu, v levé ruce drží kopí skloněné k zemi; iii) mladík kráčející doleva a držící v ruce dlouhou hořící pochodeň s plamenem směřujícím vzhůru; iv) stojící mladík s červenou fryžskou čapkou na hlavě, držící v levé ruce skloněnou pochodeň. Na stěně napravo od vybourané příčné stěny se dochovaly další malby rozdělené do čtyř panelů. Uprostřed každého panelu je vyobrazena mužská postava na bílém pozadí. Fresky jsou v této části mnohem méně zachovalé a detaily těchto postav jsou jen obtížně postřehnutelné, minimálně jedna z nich je rovněž zobrazena s pochodní. Becatti a po něm i další badatelé interpretovali vyobrazené postavy jako držitele mithraistických iniciačních stupňů.¹⁷⁰ Určení doby datace založení mithraea malovaných stěn je provázáno s datováním mithraea v „císařském paláci“, neboť mezi oběma těmito místy Mithrova kultu existuje personální propojení v postavě Gaia Caelia Hermera. V dřívějším bádání převládal názor, že starší je mithraeum v „císařském paláci“, Michael L. White však přišel s přesvědčivou argumentací svědčící o opaku. Nápis na podstavci pro sochu Cauta z mithraea v „císařském paláci“, datovaný do roku 162, byl s největší pravděpodobností na toto místo dopraven z mithraea

163) Vermaseren ve svém komentáři v *CIMRM* 267 uvádí, že u ramen Slunce se nachází otvor ve tvaru měsíčního srpku a že charakter otvorů mají rovněž paprsky v čelence slunečního božstva. Na základě dostupných fotografií nemohu měsíční srpek nalézt a tři viditelné sluneční paprsky na čelence zjevně nejsou tvořeny perforací povrchu kamene.

164) *CIMRM* 269 = Becatti 1954: 67 a tab. XIII, 1 = Marchesini 2012–2013: 203–205 = EDR172949 = Canciani 2022: č. 139b (s. 115–116).

165) Marchesini 2013: 428–432. Jedná se o nápisy [Ost-M-09-003], [Ost-M-09-004] a [Ost-M-09-009] výše.

166) *CIMRM* 270 (frg. A) a 317 (frg. B) = Becatti 1954: 67 (frag. A) a 130 (č. 6) (frg. B) = Marchesini 2012–2013: 205–208 = EDR172950 = Canciani 2022: č. 139c (s. 116).

167) Marchesini 2012–2013: 205–206.

168) Marchesini 2012–2013: 208–212 = EDR181937 (frg. A + B).

169) *CIMRM* 268 = Becatti 1954: 63–67 a obr. 14 a tab. XII, 1–2 a XIII, 2–3 = Marchesini 2012–2013: 217–219 = Canciani 2022: č. 139a (s. 114–115).

170) Becatti 1954: 65–67. Viz též Marchesini 2012–2013: 217–218; Van Haepere 2019: 484; Battisti 2020: 89.

malovaných stěn.¹⁷¹ Podle Whitea tak první fáze existence mithraea malovaných stěn spadá právě do období kolem roku 162, kdy byla využívána pouze zadní část mithraea. Ve druhé fázi, datovatelné do let kolem konce 2. století, pak došlo k rozšíření stávajícího mithraea spojením dvou původně oddělených prostor a jejich vyzdobení novou nástěnnou malbou.¹⁷² Ne zcela jednoznačně potvrzeným se nicméně jeví Whiteův závěr, že mithraeum malovaných stěn po přemístění části inventáře a přechodu členstva do nových prostor někdy kolem poloviny 3. století zaniklo.¹⁷³ Tento závěr nepodporuje interpretace stavu některých monumentů nalezených v tomto mithraeu, vyvolávajících diskusi o podobě zániku tohoto mithraea.¹⁷⁴ Oltář s vyobrazením boha Slunce se světloňoši po bocích totiž utrpěl škody, které odpovídají cílenému poškození způsobenému úderem kladivem. Pokud nicméně k násilnému ničení inventáře mithraea došlo, nejspíše se tak stalo až v průběhu 4. století, a to z rukou křesťanů.¹⁷⁵ Na straně druhé nástěnné malby zůstaly, jak se zdá, zcela nepoškozené. V úvahu tedy připadá i možnost, že k rozbití oltáře a dalších artefaktů došlo až poté, co bylo mithraeum někdy předtím v blíže neurčené době opuštěno.

Petrini, mitreo (Petriniho mithraeum)

Viz Sette sfere, mitreo delle (mithraeum sedmi sfér).

[Ost-M-11] *Planta pedis, mitreo della* (šlépějové mithraeum) [6 B6]

Mithraeum,¹⁷⁶ nazývané podle vyobrazení šlépěje v podlažní mozaice jako šlépějové mithraeum, bylo objeveno během vykopávek vedených Guidem Calzou v letech 1939–1940. Mithraeum se nacházelo v budově situované mezi sýpkami vystavěnými v období vlády císaře Hadriana (se kterými sousedilo svou severní a západní stěnou) a komplexem *Serapea*, chrámu boha Sarápida zahrnujícího rovněž *Domus del Serapeo* (se kterým budova sousedila na jižní straně). Budova byla přístupná skrze vchod z ulice *Via del Serapide* z východní strany. Někteří badatelé se vzhledem k blízkosti *Serapea* domnívají, že budova, ve které se mithraeum nachází, sloužila jako servisní prostory pro potřeby tohoto chrámu.¹⁷⁷ Jiní však namítají, že z pouhé blízkosti budovy nelze tuto skutečnost jednoznačně vyvodit a je možné, že tyto prostory fungovaly nezávisle a měly jiného majitele.¹⁷⁸

V části domu, která byla přeměněna na mithraeum, se nacházejí dvě podélně stojící řady tří sloupů rozdělující vnitřní prostor do tří sektorů. Prostřední sektor zaujímá ulička vedoucí mezi dvěma nízkými bočními pódií (výška 0,40, šířka 0,25 m), postavenými v prostoru mezi dvěma pilíři. V pravém pódiu je v místě před středovým pilířem umístěna malá obdélníková prohlubeň (délka 0,1 m) a v její základně výklenek (0,35 × 0,42 × 0,3 m), ve kterém byly nalezeny drůbeží kosti. Výklenek v protějším pódiu je hlubší (šířka 0,42, hloubka 0,6 m). Zdá se, že za touto lavicí se v levé části ústřední síně rozprostírala ještě větší lavice (šířka 2 m). Na konci pravého pódiu byl v boční stěně vytvořen průchod (šířka 1,1 m), hlavní vchod (šířka 0,8 m) se však nacházel v centrální ose naproti zadní stěně s výklenkem. Oltářová platforma s výklenkem ve tvaru nepravidelné podkovy u zadní stěny ústřední síně měla tři úrovně: první (0,55 × 0,75 m) je pokryta černobílou mozaikou (pět křížů mezi dvěma čtverci), druhá (0,25 × 0,5 m) je vyložena mramorovými obklady a třetí (0,44 × 0,7 m) měla malý obdélníkový podstavec z cihel. Po obou stranách výklenku se nacházejí [Ost-M-11-001] dva kamenné bloky¹⁷⁹ (výška 0,5–0,6 m, šířka 0,3 m), které zřejmě sloužily pro vystavení ztracených soch

171) White 2012: 463–465.

172) White 1997: 374–376.

173) Tento závěr není v jeho studii z roku 2012 explicitně zmíněn, ale viz White 1997: 376.

174) Melega 2017–2018: 94.

175) Melega 2017–2018: 94. O zničení mithraea křesťany hovoří již Becatti (1954: 139).

176) *CIMRM* 272 = Becatti 1954: 76–85 = Squarciapino 1962: 47–48 = Marchesini 2012–2013: 225–245 = Melega 2017–2018: 108–117 = Van Haepereen 2019: 491–502 = Battisti 2020: 91–101 = Canciani 2022: č. 140 (s. 116–117).

177) Mar 2001a: 55–57.

178) Alvar & Rubio Rivera & López Barja de Quiroga 2010: 111.

179) Becatti 1954: 78 = Marchesini 2012–2013: 234.

světloonošů. Mezi oběma bloky stojí [Ost-M-11-002] oltář z mramoru¹⁸⁰ (1 × 0,34 × 0,3 m) bez nápisu s prohlubní v horní části. Podlaha centrální uličky je pokryta [Ost-M-11-003] mozaikou¹⁸¹ z bílých *tesser* s občasnou příměsí žlutých a růžových v rámu tvořeném černými pásy kolem pódií a přední stěny, přepaženého přibližně v půlce plochy dalším příčným pásem. V blízkosti tohoto středového pruhu se nachází vyobrazení hada (délka 1 m) s hřebínkem na hlavě. U vchodu se v blízkosti prahu nachází motiv šlépěje pravé nohy z černých *tesser*, jejíž špička směřuje k výklenku. Původní podlaha mithraea sestávala z vrstvy úlomků dlaždic spojených maltou (it. *cocciopesto*, lat. *opus signum*) a pod mozaikovou šlépějí se na stejném místě zachoval terakotový otisk chodidla (délka 0,25 m),¹⁸² pocházející z první fáze jeho existence. Katherine Dunbabinová pokládá toto vyobrazení za stopu božstva, jejíž umístění umožňuje navodit situaci, kdy zasvěcenec procházející vchodem pokládá svou nohu na šlépěj božstva a symbolicky tak kráčí v jeho stopách.¹⁸³ Jistou paralelu by rovněž mohly poskytovat modely chodidel známé z kultu boha Sarápida,¹⁸⁴ které demonstrovaly jeho stálou přítomnost na konkrétním místě nebo vyznačovaly místo, na kterém zasvěcenec odříkával svůj slib.¹⁸⁵

Mezi další nálezy učiněné v prostorách mithraea patří: [Ost-M-11-004] dva navazující fragmenty mramorové desky s nápisem¹⁸⁶ (0,392 × 0,74 × 0,028 m), kterou *S(oli) I(nvicto) M(ithrae)* pořídil [(L)ucius]¹⁸⁷ Florius Hermadio(n), *sacerdos*. Fragmenty desky byly nalezeny zazděné v prvním stupni platformy s výklenkem. Vodítko k dataci poskytuje první řádek textu, který zmiňuje, že dedikace byla provedena *pr(o) sal(ute) Augg* (tedy *Augustorum duorum*, „dvou císařů“), což může odkazovat k vládě Marka Aurelia a Lucia Vera, Marka Aurelia a Commoda nebo k pozdějšímu panování Septimia Severa a Caracally či Caracally a Gety. Druhé G bylo nicméně doplněno dodatečně (o čemž svědčí jiný typ písma), nejspíše ve snaze přizpůsobit se aktuální situaci na panovnickém trůnu;¹⁸⁸ [Ost-M-11-005] čtyři navazující fragmenty kruhové mramorové nádoby (*labrum*) s nápisem¹⁸⁹ (výška 0,25 m, vnější průměr 0,6 m) na okraji, které byly nalezeny v mithraeu, kde stála na blíže neurčeném místě nejspíše na noze v podobě sloupku. Tento předmět daroval [*In*]victo *Mithrae* Marcus Umbilius Criton se svým otrokem Pyladem, působícím v roli správce (*vilicus*). Marcus Umbilius Criton byl s největší pravděpodobností propuštěncem římského senátora Marka Umbilia Maximina, který je znám z několika ostijských nápisů pocházejících z doby kolem roku 200;¹⁹⁰ [Ost-M-11-006] fragment horní části desky s nápisem¹⁹¹ (0,235 × 0,455 × 0,025 m), rovněž zazděný v jednom ze stupňů platformy s výklenkem u zadní stěny ústřední síně mithraea. Desku zasvětil *Silvano / Sancto* Hermes, otrok propuštěnce Marka Iulia Eunika; [Ost-M-11-007] dva fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie:¹⁹² fragment A (0,745 × 0,2–0,28 × 0,03–0,12 m) zobrazuje levý bok reliéfu s okrajem jeskyně a bustou boha Slunce s paprscitou čelenkou a ocasem sedícího havrana v horní části; fragment B (0,75 × 0,25–0,27 × 0,05–0,11 m) zobrazuje pravý bok reliéfu s okrajem jeskyně a bustou bohyně Luny s měsíčním srpkem za zády v horním rohu. Podle Becattiho došlo k odříznutí levé, pravé horní části reliéfu ve druhé fázi existence mithraea, nejspíše z důvodu zmenšení plochy výklenku;¹⁹³ [Ost-M-11-008] v horní části platformy s výklenkem byla nalezena

180) Becatti 1954: 78 = Marchesini 2012–2013: 234

181) Becatti 1954: 78–81 = Marchesini 2012–2013: 236–237 = Canciani 2022: č. 140a (s. 117).

182) Becatti 1954: 80 a tab. XVI, 1.

183) Dunbabin 1990: 93–94.

184) Ohledně Sarapidových chodidel viz Dow & Upson 1944; obecně Dunbabin 1990.

185) Becatti 1954: 80–81.

186) *CIMRM* 273 = Becatti 1954: 82 = Zevi 1991: 193 = Marchesini 2012–2013: 225–228 = EDR172952 = Canciani 2022: č. 140b (s. 118).

187) K doplnění *praenomina* jako Lucius viz Marchesini 2012–2013: 226 a pozn. 369.

188) Marchesini 2012–2013: 228.

189) *CIMRM* 275 = Becatti 1954: 83 a tab. XVI, 2 = Zevi 1991: 192–193 = Marchesini 2012–2013: 228–231 = EDR172954 = Canciani 2022: č. 140d (s. 118).

190) *CIL* XIV, č. 251 = EDR164516; *CIL* XIV, č. 177 = EDR164446; *AE* 2001, č. 622 = EDR031451.

191) *CIMRM* 276 = Becatti 1954: 84 = Zevi 1991: 195 = Marchesini 2012–2013: 231–233 = EDR172955 = Canciani 2022: č. 140e (s. 118).

192) *CIMRM* 274 = Becatti 1954: 82–83 a tab. XVI, 3 = Marchesini 2012–2013: 234–235 = Canciani 2022: č. 140c (s. 118).

193) Becatti 1954: 184–185.

mince¹⁹⁴ vydaná císařem Valerianem s vyobrazením Slunce s paprscitou čelenkou na lící straně a textem *oriens augg.*

Ohledně doby založení mithraea, v jehož architektuře můžeme rozpoznat dvě stavební fáze, panují spory. *Terminus post quem* pro vybudování mithraea a jeho první fáze představuje přibližně rok 150, kdy byly vybudovány sýpky, k jejichž obvodové zdi přiléhá výklenek v zadní stěně ústřední síně. *Terminus ante quem* je pak rok 253, který je odvozen z nálezu mince vydané císařem Valerianem (doba vlády 253–260) v oltářové platformě, jejíž přestavba byla součástí renovace mithraea na počátku druhé stavební fáze. Část badatelů se na základě Hermadionova nápisu, který s určitostí pochází z první fáze a zmiňuje vládu dvou císařů, kloní k založení mithraea již v 60. nebo 70. letech 2. století.¹⁹⁵ Becatti do tohoto období kladl rovněž pořízení nápisu na mramorovém *labru*, a to na základě ojedinělosti *cognomenu* Criton, pro kterou pokládal Marka Umbilia Critona za sochaře Critona, který pořídil sochu v mithraeu v Mítrových lázních, datovanou do rozmezí let 160–170. Tato raná datace je však v rozporu s prosopografickými daty o působení senátora Marka Umbilia Maximina, která je kladena až do let kolem roku 200.¹⁹⁶ Na základě této informace proto jiní badatelé kladou dobu založení mithraea až do první čtvrtiny 3. století,¹⁹⁷ tedy do období vlády severovské dynastie, a následnou renovaci mithraea do 50. let 3. století, kdy mithraeum získalo novou podlažní mozaiku a došlo k přebudování oltářové platformy s výklenkem. Neznámá zůstává i doba ukončení činnosti mithraea. Vše nicméně nasvědčuje tomu, že mithraeum fungovalo až do konce 4. století a zaniklo v době, která koresponduje s konečným úpadkem uctívání egyptských božstev v Sarápidově chrámu a přestavbě chrámové komplexu v rezidenční bloky a další menší budovy v soukromém držení.¹⁹⁸

[Ost-M-12] Presso Porta Romana, mitreo (mithraeum u Římské brány) [6 G3]

Severovýchodně od hlavní ulice (*decumanus maximus*) se v blízkosti Římské brány (*Porta Romana*) nacházela budova o třech místnostech, která byla v letech 1919 cílem archeologických vykopávek. Budova přiléhala svou východní stěnou k portiku šikmé střechy (*Portico del tetto spiovente*) a západní stěnou ke skladištím z doby římské republiky (*Magazzini repubblicani*). Vzhledem ke svému umístění na frekventovaném a vyhledávaném místě patrně sloužila jako sídlo některého z ostijských profesních spolků a jako taková byla zřízena s povolením římských autorit. Dvě z jejích místností byly identifikovány jako svatyně, třetí pak – na základě svého třísektorového architektonického plánu a níže než v okolních místnostech položené podlahy – jako mithraeum.¹⁹⁹ Jeho ústřední místnost (14,96 × 5,90 m), která je nezvyklé přístupná dvěma vchody v pravé západní stěně a jedním v severní stěně, je orientovaná směrem na jih. Mithraeum je rozděleno do tří sektorů středovou uličkou (šířka 2,9 m), v severní části s fragmentárně zachovalou dlažbou z barevných mramorů poskládaných do podoby geometrických motivů, a dvěma bočními pódií (výška 0,45 m, šířka 1,5 m). Na obě pódiia bylo možné vystoupit po schodu na jejich koncích u zadní stěny. Na levé pódiium bylo navíc možné vystoupat i po schůdcích na jeho začátku u čelní severní stěny. Obě pódiia končila před velkou cihlovou oltářovou platformou v šířce středové uličky, postavenou u zadní stěny, ze které se dochovaly pouhé základy. V podlaze středové uličky se v severní vstupní části mithraea nacházela nádržka čtvercového tvaru (délka stěn 0,5 m), která byla vyložena kusy mramorových desek. Na jedné z těchto desek byla nalezena část [Ost-M-12-001] nápisu,²⁰⁰ pořízeného 1. června roku 205. Nápis pořídil císařský propuštěnec a prokurátor Callistus, který vyhradil místo ke slavení svátků *cultorib(us) Larum et imaginum / dominorum nostrorum / invictissimorum Augustor(um) / praediorum Rusticelianorum* („...těm, co uctívají Lary a obrazy

194) CIMRM 277 = Becatti 1954: 82 = Marchesini 2012–2013: 236.

195) Becatti 1954: 82.

196) Podrobná argumentace ohledně datace životní dráhy Marka Umbilia Maximina, viz Marchesini 2012–2013: 160–161 a 229–231.

197) Mar 2001a: 132; White 2012: 442.

198) Marchesini 2012–2013: 242. Viz též Mar 2001b: 350–351.

199) CIMRM 238 = Becatti 1954: 45–46 = Floriani Squarciapino 1962: 43 = Marchesini 2012–2013: 272–278 = Melega 2017–2018: 70–76 = Van Haepereen 2019: 238–243 = Battisti 2020: 65–69 = Canciani 2022: č. 135 (s. 106).

200) CIL XIV, č. 4570 = AE 1922, č. 93 = Cébeillac-Gervason, Caldelli & Zevi 2010: č. 51 (s. 192–195) = Marchesini 2012–2013: 272–274 = HD025237 = EDR072871

našich neporazitelných císařů, ze statků rusticelianských“).²⁰¹ Případná instalace mithraea v prostorách zřejmě sloužících některému z profesních spolků tak musela proběhnout po tomto datu, nejspíše ve druhé polovině 3. století.²⁰² Identifikaci místnosti s vyvýšenými pódii jako mithraea byla učiněna na základě stratigrafického plánu, který odpovídá obvyklému uspořádání těchto prostor. Tento závěr nicméně komplikuje skutečnost, že během archeologického průzkumu nebyl nalezen žádný artefakt, který by užívání tohoto místa Mithrovým kultem jasně dokládal.²⁰³ Mithraeum u římské brány proto řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické objekty.

[Ost-M-13] Sabazeo (Sabaziova svatyně v Sabaziových sýpkách) [6 E4]

Další možné mithraeum,²⁰⁴ jehož identifikace je nicméně nejednoznačná, mohlo existovat v prostorách sýpek postavených v době vlády císaře Hadriana a archeologicky odkrytých v roce 1908 Dantem Vaglieri.²⁰⁵ Protože byl jeden ze zde nalezených nápisů dedikován Jupiterovi Sabaziovi, jsou tyto sýpky nyní nazývány jako Sabaziové sýpky. V prostorách komplexu sýpek, na západní straně těsně přiléhajícího k obvodové zdi raně císařských Hortensiových sýpek, byla jedna z místností přestavěna na prostor sloužící ke kultickým účelům. Místnost po svém odkrytí bohužel zůstala nezakrytá a ponechaná působení povětrnostních vlivů, což vedlo k jejímu nenávratnému poškození, které způsobilo, že některé prvky, které se objevují ve Vaglieriho zprávě, již nejsou nadále pozorovatelné. Ústřední místnost této svatyně byla orientována v ose východ západ a svou zadní východní stěnou přiléhá k ulici *Via del Sabazeo*. Vchod do této kultické síně, který se původně nacházel v západní stěně, byl v době jejího zřízení zazděn a namísto něj byl vyražen průchod (šířka 1 m) v západní části jižní stěny, který byl situován výše než podlaha centrální uličky. Ústřední síň svatyně (13 × 5,6 m) je rozdělena na centrální uličku (šířka 2,07 m) a dvě boční pódia (šířka 1,8 m a výška 0,4 m), která se mírně svažovala směrem k podélným stěnám. Pouze levé pódium má stejnou délku jako svatyně samotná. Pravé pódium je v místě vchodové uličky v západní části jižní stěny zkrácené. Vchodová část byla, stejně jako ústřední ulička, vydlážděna deskami z bílého mramoru. V podlaze centrální uličky se potom nacházel mozaikový pás z černých a bílých *tesser*. Z podlahy, jejíž jižní část byla v době nálezů ještě zachovalá,²⁰⁶ dnes zbyly jen nepatrné stopy. V podlaze centrální uličky byla přibližně uprostřed zasazena nádrž kruhového obrysu (průměr 0,35 m), krytá kruhovým reliéfem (*oscillum*) s vyobrazením Satyra hrajícího na flétnu na jedné straně a tančící menády na druhé. Centrální ulička vedla směrem k místu, kde se musel nacházet výklenek, patrně v podobě pro Ostii obvyklého platformového oltáře, jehož pozůstatky zmiňuje Vaglieri.²⁰⁷ V dnešní době však již celá tato struktura podlehla zkáze a zachovaly se pouze tři počáteční schody vedoucí z podlahy centrální uličky.

Z nálezů učiněných v prostorách svatyně nebo v její blízkosti je možné zmínit: [Ost-M-13-001] nápis²⁰⁸ v podlažní mozaice z bílých *tesser*, umístěný do černé plochy uvnitř z černých a bílých *tesser* vyvedené *tabuly ansaty* (0,85 × 0,6 m). Nápis je čten ve formě *Fructus / suis in/pendū(i)s / consum/avit* („Fructus pořídil ze svých prostředků“);²⁰⁹ [Ost-M-13-002] fragment mramorové desky s nápisem²¹⁰ (rozměry neznámé), nalezené v dláždění východní části centrální uličky. Nápis měl podobu ohlazeného *graffita* a je obvykle rekonstruován jako: *Exedr(a) peculiar(is) (H)arpoc[ratis]* („Exedra pořizená z vlastních prostředků Harpokratových“). Spojitost nápisu

201) Kde přesně se toto kultické místo nacházelo, nevíme, viz Van Haepere 2019: 390–392.

202) White 2012: 441; Melega 2017–2018: 70; Battisti 2020: 66.

203) Marchesini 2012–2013: 275.

204) *CIMRM* 300 = Becatti 1954: 113–117 = Floriani Squarciapino 1962: 54–55 = Marchesini 2012–2013: 302–318 = Melega 2017–2018: 164–169 = Van Haepere 2019: 440–451 = Battisti 2020: 128–135 = Canciani 2022: č. P33 (s. 224).

205) Vaglieri 1909.

206) Vaglieri 1909: 20.

207) Vaglieri 1909: 21–22.

208) *CIMRM* 301 = *CIL* XIV, č. 4297 = Vaglieri 1909: 21 = Becatti 1954: 114 = Marchesini 2012–2013: 302–304 = EDR106131.

209) Písmeno N se na mozaice objevuje v zrcadlově obrácené podobě.

210) *CIMRM* 302 = *CIL* XIV, č. 4722 = Vaglieri 1909: 20 = Becatti 1954: 113 = Marchesini 2012–2013: 308–310 = *RICIS* II, č. 503/1128 = EDR106937.

s fungováním hypotetického mithraea je nejistá, stejně jako jeho spojitost s kultem egyptských božstev.²¹¹ Dedikantem byl patrně muž s teomorfním jménem (*H*)*arpocratio* nebo (*H*)*arpo-crati*anus;²¹² [Ost-M-13-003] fragment mramorové desky s nápisem²¹³ (0,163 × 0,36 × 0,015 m), sestávající z pěti do sebe zapadajících kusů nalezených během vykopávek v prostorách hypotetického mithraea. Nápis je rekonstruována ve formě: *L(ucius) Aemiliu[s ---]*²¹⁴ / *Eusc(---) ex imperio Iov/is Sabazi votum fecit*. Cognomen dedikanta je obvykle doplňován jako *Eusc(hemus)* nebo *Eusc(hemon)*. Spojitost tohoto monumentu s Mithrovým kultem je nejasná, deska byla do prostoru hypotetického mithraea patrně zanesena sekundárně; [Ost-M-13-004] fragment desky s nápisem²¹⁵ (0,515 × 0,15 × 0,027 m), nalezený v suti v prostorách hypotetického mithraea. Z desky se zachovaly dva nenavazující zlomky. Nápis je zasvěcen *Numini C[ae]lesti* a pořídil jej Publius Clodius Flavius Venerandus, *Vivir [A]ug(ustalis)*.²¹⁶ Nápis také zmiňuje, že tak učinil *somno monitus* („upomenut ve snu“). O identitě božstva označeného jako *numen caelestis* je vedena diskuse. Mezi návrhy se objevují bohyně Anáhitá,²¹⁷ semitská *Dea Caelestis*²¹⁸ nebo Mithra.²¹⁹ Raffaella Marchesiniová však namítá, že v rámci mithraistických nápisů je jejich porřízení na základě vize či napomenutí božstvem ve snu velmi ojedinělé,²²⁰ a na základě čtení dalšího z nápisů, které zanechal *sevir* Venerandus, se kloní k závěru, že zmiňovaným božstvem je *Dea Caelestis*.²²¹ V prostorách hypotetického mithraea byly rovněž nalezeny: [Ost-M-13-005] kamenný blok²²² ve formě oltáře (0,185 × 0,14 m); [Ost-M-13-006] pět malých bakchických hermovek;²²³ [Ost-M-13-007] mramorové *oscillum*²²⁴ (průměr 0,34 m) s vyobrazením Pana hrajeícího na flétnu (líc) a tančící menády (rub), sloužící jako kryt kruhové nádrže v podlaze svatyně; [Ost-M-13-008] další nálezy zahrnující např. mince,²²⁵ mramorovou desku s vyobrazením šlépějí,²²⁶ fragmenty keramiky²²⁷ a další předměty.²²⁸

Následující monumenty sice nebyly nalezeny přímo v prostorách hypotetického mithraea, jsou s ním nicméně spojovány, a to z důvodu personálního propojení nebo blízkosti míst, kde k jejich objevu došlo: [Ost-M-13-009] fragment desky s nápisem²²⁹ (0,8 × cca 0,95 m), nalezený v taberně situované východně od prostor hypotetického mithraea. Původně byly shromážděny a publikovány tři fragmenty této desky, díky nedávnému výzkumu Antonia Licordaria však byly objeveny další dva, které výrazně projasňují dosavadní čtení nápisu. Nápis je nyní možné rekonstruovat v podobě: *Inv[icto] Deo Soli / O[m]nipotent[is], / Mer[cu]rio, Caelesti / Num[ini] Praesenti, / Fo[r]tu[na]e, Laribus, Tu[er]el[is]eque / [sa]c[ri]um / [Venera]ndus*.²³⁰ Nápis byl tedy zasvěcen Invicto Deo Soli Omnipotenti,²³¹ Merkurovi, Nebeské bohyni

211) Marchesini 2012–2013: 309.

212) Marchesini 2012–2013: 310.

213) *CIMRM* 303 = *CIL* XIV, č. 4296 = Vaglieri 1909: 22 = *AE* 1909, č. 109 = *AE* 1950, č. 119 = Becatti 1954: 114 = Marchesini 2012–2013: 348–351 = HD019934 = EDR072311.

214) Na nápisu je v důsledku chyby kameníka psáno *Afmiliu[s]*.

215) *CIMRM* 304 = *CIL* XIV, č. 4318 = Vaglieri 1909: 22 = Becatti 1954: 116 = Cordischi 1990: č. 14 (s. 185–186) a obr. 14 = Marchesini 2012–2013: 381–385 = HD019937 = EDR072312.

216) Stejný muž je patrně autorem pohřebního nápisu, který pořídil pro svého syna (*CIL* XIV, č. 1388 = EDR113204), a rovněž z další dedikace nalezené v blízkosti hypotetického mithraea v Sabaziových sýpkách (viz níže).

217) Vaglieri 1909: 22.

218) Taylor 1912: 93; Floriani Squarciapino 1962: 66.

219) Becatti 1954: 116.

220) Jedinou doloženou mithraistickou dedikací, kde se vyskytuje obdobná formulace *in visu iussit*, je nápis z italského města Tivoli (ant. Tibur) poblíž Říma, viz [025-LaC-001] níže.

221) Marchesini 2012–2013: 385. Viz též Cordischi 1990: 185–186.

222) *CIMRM* 306 = Vaglieri 1909: 22–23.

223) *CIMRM* 306 = Vaglieri 1909: 22–23 = Marchesini 2012–2013: 313.

224) *CIMRM* 300 = Vaglieri 1909: 21 a obr. 1–2 = Becatti 1954: 114 = Marchesini 2012–2013: 311.

225) Vaglieri 1909: 21 = Marchesini 2012–2013: 312.

226) Vaglieri 1909: 21 = Becatti 1954: 114 = Marchesini 2012–2013: 312.

227) Vaglieri 1909: 21 = Becatti 1954: 114 = Marchesini 2012–2013: 312.

228) Vaglieri 1909: 22–23 = Marchesini 2012–2013: 312–313.

229) *CIMRM* 305 = *CIL* XIV, č. 4309 = *AE* 1909, č. 211 = *AE* 2010, č. 241 = Van Haeperen 2010: 256–257 = Marchesini 2012–2013: 304–309 = Licordari 2019: 733–736 = EDR072323.

230) Písmena psaná tučným písmem byla doplněna na základě identifikace dvou dalších fragmentů Licordarim.

231) Kvůli novému čtení je možné zpochybnit dříve navrhované znění dedikace v podobě *Invicto Deo Soli Omnipotenti Domino Caelesti* (Vaglieri 1909: 84), *Invicto Deo Soli Omnipotenti Sancto Caelesti* (*CIL* XIV, 4309) nebo *Invicto Deo Soli Omnipotenti Aeterno Caelesti* (Claus 1988: 152). Třetím osloveným božstvem byla s největší pravděpodob-

(na nápisu titulované jako *Caelestis Numen Praesens*) a Fortuně, Larům a Tutele. Van Haepere-
nová rovněž navrhuje odlišné čtení předposledního řádku, kde navrhuje doplnění ve formě
[*hor(reorum)*] *c(uravit)*.²³² Jako poslední by tedy byla oslovoována ochranná božstva sýpek, ve
kterých bylo hypotetické mithraeum situováno; [Ost-M-13-010] fragment desky s nápisem²³³
(0,165 × 0,16 × 0,036 m) nyní složené ze dvou fragmentů, nalezených na hlavní ulici (*decuma-
nus*) při ústí ulice *Via del Sabazeo* (původní fragment) a poblíž ulice *Via della Fortuna Annona-
ria* (nový fragment). Rovněž čtení tohoto nápisu bylo výrazně projasněno díky úsilí Antonia
Licordariho. Nápis je nyní možné číst v podobě: *I(nvicto) N(umini) S(oli) / [D]oryphoriana
/ [Po]mpei(orum) Crescent(is) / [et Hi]larosi / [ser(va) p(osuit)] p(ecunia) s(ua)*²³⁴ („Božstvu
Slunci Neporazitelnému, Doryphoriana, otrokyně Pompeiů, Crescentova a Hilarosova, ne-
chala zhotovit na svoje náklady.“). Pokud se pod epitetem *Invictus Numen Sol* skrývá Mithra,
šlo by o výjimečnou dedikaci pořízenou ženou, otrokyní Doryphorianou. Tento monument
řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy; [Ost-M-13-011] část mramorového vlysu
s vyobrazením planetárních božstev,²³⁵ sestávající ze dvou nespojitých fragmentů. Fragment
A (0,15 × 0,52 m) byl nalezen v roce 1890 před portikem ostijského divadla, fragment B (0,2
× 0,6 × 0,06 m) potom v roce 1938 v blízkosti hypotetického mithraea v Sabaziových sýpkách.
Vlys nese vyobrazení planetárních božstev v pořadí dnů v týdnu od neděle do soboty (zleva
doprava Slunce, Luna, Mars, [Merkur], Jupiter, Venuše, [Saturn]) a byl zjevně užít sekundár-
ně, neboť horní část vlysu s vyobrazením temen hlav božstev byla odtesána. Mithraistický
charakter tohoto monumentu je sporný, neboť užívání planetárních božstev jako symbolů
sedmidenního týdne nebylo výlučně mithraistickou praxí.

Identifikace svatyně v Sabaziových sýpkách jako mithraea zůstává předmětem diskuse. Vagli-
eri tyto prostory na základě nalezené dedikace Jupiterovi Sabaziovi identifikoval jako *sabaze-
um*, svatyni zasvěcenou tomuto božstvu a bohyni Anáhitá (pod jménem *Dea Caelestis*). Jeho
jistotu však narušovalo nezvyklé uspořádání prostor, které se spíše blížilo známým ostijským
mithraeím.²³⁶ Z tohoto důvodu se k identifikaci svatyně jako mithraea nakonec přiklonil
Giovanni Becatti a podpořil jej interpretací jednoho z *in situ* nalezených nápisů, na kterém
měl použitý epitet *numen caelestis* označovat Mithru.²³⁷ Výskyt dedikací Jupiteru Sabaziovi
a Nebeské bohyni pak byl vysvětlován buďto jako pozůstatek předchozí fáze fungování svat-
yně, která byla původně zasvěcena těmto božstvům, ale následně proměněna v mithraeu-
m,²³⁸ nebo jako doklad náboženského eklekticismu, který umožňoval v rámci Mithrova kultu
příležitostně oslovovat a uctívat i jiná božstva, chápaná jako s Mithrou spřízněná nebo jej
doplňující.²³⁹ Z důvodu absence prokazatelně mithraistických nálezu klasifikuji svatyni v Sa-
baziových sýpkách jako možný, ale sporný mithraistický objekt.²⁴⁰ K přestavbě těchto prostor
do podoby svatyně došlo nejspíše v první polovině 3. století,²⁴¹ kdy byla ústřední ulička opat-
řena mozaikou. V průběhu 4. století pak došlo k restauraci částí svatyně, kdy byla mozaika
v některých místech nahrazena mramorovou dlažbou.²⁴² Zánik svatyně nelze přesně datovat,
vše nicméně nasvědčuje postupnému opuštění těchto prostor na počátku 5. století.²⁴³

ností kartáginská Nebeská bohyně (*Dea Caelestis*), zde zmiňovaná s epitetem *Numen Praesens* (srov. *CIL* VI, č. 545 = *CIL* VI, č. 30789; *CIL* VI, č. 37170 = EDR121809). Použití tohoto epitetu prakticky vylučuje, aby byl za Nebeské božstvo pokládán Merkur, u kterého není použití tohoto přízviska doloženo.

232) Van Haepere 2010: 256–257; 2019: 446–447.

233) *CIL* XIV, č. 4308 = Vaglieri 1909: 52 = Marchesini 2012–2013: 290–291 = Licordari 2019: č. 2 (s. 736–738) = Van Haepere 2019: 447 = EDR106211.

234) Písmena psaná tučným písmem byla doplněna na základě identifikace dalšího fragmentu Licordarim.

235) *CIMRM* 307 = Becatti 1954: 116 a tab. XXXVIII, 3 = Floriani Squarciarino 1962: 55 = Marchesini 2012–2013: 310–311.

236) Vaglieri 1909: 20, 22 a pozn. 1.

237) Becatti 1954: 116. Viz též Taylor 1912: 91; Floriani Squarciarino 1962: 54–55, 65–66. Tato interpretace se nicméně v současné době jeví jako nejistá.

238) Floriani Squarciarino 1962: 66; Meiggs 1973: 376 (připouští jako jednu z možností).

239) Becatti 1954: 114–116; Van Haepere 2010: 255–257.

240) Viz též Marchesini 2012–2013: 302; Melega 2017–2018: 164; Van Haepere 2019: 440.

241) Becatti 1954: 117; White 2012: 443; Marchesini 2012–2013: 316; Melega 2017–2018: 166; Van Haepere 2019: 440.

242) Melega 2017–2018: 166.

243) Melega 2017–2018: 166.

[Ost-M-14] Sacello delle tre Navate (třílodní svatyně) [6 C6]

Třílodní svatyně,²⁴⁴ objevená a archeologicky prozkoumaná v roce 1939, se nachází v budově sousedící na severozápadě s kryptoportikem rozsáhlé komplexu vozatajského domu (*Caseggiato degli Aurighi*), vybudovaného ve 40. letech 2. století, a na jihovýchodě s menší budovou postavenou v období vlády císaře Hadriana. Severně od třílodní svatyně se potom nacházejí lázně sedmi mudrců (*Terme dei Sette Sapienti*). Vchod do třílodní svatyně byl situován v severozápadní pravé stěně vybudované mezi cihlovými pilíři portika vozatajského domu. V levé stěně svatyně bylo proraženo několik oken. Strop svatyně ve výšce 2 metrů byl podpírán velkým množstvím malých trámů. V zadní části svatyně byla vybudována půlkruhovitá apsida (hloubka 0,9 m) z polychromovaných červených a žlutých cihel. U stěny apsidy byla postavena lavice, na jejímž vrcholu byl umístěn mramorový podstavec pro malou sošku. Apsida je vyšší než strop svatyně a byla zřejmě postavena dříve než zbývající část místnosti. Apsida byla prodloužena dvěma cihlovými zdmi, v levé z nich se nacházelo okno. Vnitřek apsidy byl vymalován malbou imitující polychromovaný mramor. Na stěnách apsidy se nachází několik *graffiti* v řečtině a latině, ve většině případů v podobě jmen.²⁴⁵ Na podlaze apsidy v prostoru před lavicí se zachovaly zbytky geometrické černobílé mozaiky datovaná na základě stylu a provedení do doby kolem roku 150. Ve zbývající části svatyně se nacházejí dvě vrstvy maleb. Starší vrstva má bílé pozadí s červenými, zelenými a žlutými pruhy. Na malých deskách jsou viditelná *oscilla*, hlavy, festony, dva thyrsy, *cista mystica*, pták a konvice na víno (*oinochoé*). Pozdější malby mají rovněž bílé pozadí s červenými, zelenými a žlutými pruhy a rostlinnými motivy. Podél bočních stěn ústřední síně se nacházejí pódia. Na jejich okrajích stálo na každé straně pět cihlových sloupů, které byly natřeny červenou barvou. Podlaha ústřední uličky je tvořena mozaikou z bílých *tesser* v černém rámu běžícím kolem okrajů místnosti. V blízkosti apsidy v zadní stěně je v mozaice vyobrazen čtvercový oltář s hořícím ohněm, prasetem, obětním nožem a kráterem. Blíže vchodu je pak ve vertikální středové ose ústřední síně vystavěn bazének obdélníkového tvaru z cihel, jehož stěny jsou obloženy mramorem. Voda byla do bazénku přiváděna oloveným potrubím, které nese cejch umožňující dataci do roku 148. Před vchodem do ústřední síně se nachází místnost s cihlovou podlahou a kuchyní, částečně zapuštěná do země a přístupná po několika schodech. Vlevo od vchodu do této místnosti byla vybudována zděná lavice se dvěma podlahovými výklenky. Na pravé straně vzadu stála malá zděná pec s kruhovým otvorem, do nějž byly umísťovány nádoby během vaření nebo ohřevu vody pro ředění vína.

Do tří sektorů rozvržená ústřední síň svatyně vykazuje určité podobnosti s obvyklým architektonickým plánem mithraea, například svým umístěním lavic podél bočních stěn. Přesto je její mithraistický charakter převážně vylučován.²⁴⁶ Některé další architektonické detaily jsou totiž v porovnání s typickým uspořádáním mithraea nezvyklé, například přítomnost oken v levé stěně ústřední síně nebo umístění velkého bazénku v podobě zděné vany v centrální uličce. V bočních stěnách pódií chybí v Ostii jinak obvyklé výklenky. Malby na stěnách ani mozaika neobsahuje symboliku typickou pro Mithrův kult. Některé zobrazené předměty jako kráter, *thyrsos*, *cista mystica* nebo nalezená mramorová hlava sošky mladíka s věncem z vinných listů²⁴⁷ spíše podporují závěr, že svatyně byla využívána *thyasem* uctívajícím boha Bakcha,²⁴⁸ případně Jupitera Dolichena nebo Heliopolitana, v rámci jejichž kultu byly rovněž praktikovány společné hostiny.²⁴⁹ Není rovněž vyloučeno, že svatyně sloužila jako místnost pro konání hostin některého z profesních spolků působících ve vozatajském domě nebo v některé z dalších budov v okolí svatyně.²⁵⁰ Archeologické vykopávky přinesly následující poznatky o chronologii fungování této svatyně. Jako první byla vystavěna apsida, jejíž stavba je datována do období vlády císaře Hadriana. Kolem poloviny 2. století byla podlaha apsidy vyzdobena černobílou podlažní mozaikou v podobě geometrických tvarů a apsida samotná

244) CIMRM 271 = Becatti 1954: 69–75 = Floriani Squarciapino 1962: 47 = Marchesini 2012–2013: 319–322 = Melega 2017–2018: 100–107 = Van Haepere 2019: 310–317 = Canciani 2022: č. N20 (s. 231).

245) Becatti 1954: 73. Poslední souhrnné vydání těchto *graffiti* viz Solin 2008: č. 8–19 (s. 119–121).

246) Becatti 1954: 72; Floriani Squarciapino 1962: 47; Marchesini 2012–2013: 320; Melega 2017–2018: 100. Skeptický postoj vyjádřil rovněž Vermaseren v CIMRM.

247) Becatti 1954: 73 a tab. XIV, 3.

248) Becatti 1954: 73.

249) Becatti 1954: 73. Becatti však zůstával k této možnosti skeptický.

250) Becatti 1954: 73; Solin 2008: 121.

byla zakomponována do nově vystavěné ústřední síně s bočními pódií a pilíři podpírajícími střechu. Někdy v době mezi koncem 2. století a první polovinou 3. století pak byla pokryta mozaikou i podlaha centrální uličky a stěny vyzdobeny malbami. Dobu zániku svatyně je obtížné určit. V době svého objevu byla ústřední síň zaplněná vrstvami suti a odpadu, nebyly však zaznamenány žádné stopy násilného zničení. Vzhledem k absenci nálezů jakéhokoli vybavení je možné, že prostory byly po svém opuštění využívány jako zdroj stavebního materiálu. Zdá se, že svatyně byla postupně opuštěna, a to v blíže neurčené době někdy v průběhu 4. století nebo dokonce na počátku 5. století.²⁵¹

[Ost-M-15] Serpenti, mitreo dei (hadí mithraeum) [6 D5]

Mithraeum,²⁵² objevené v roce 1940 během Calzových vykopávek a pojmenované podle fresky s vyobrazením velkých hadů jako hadí mithraeum, se nachází v jedné z místností budovy, která byla jen nedostatečně prozkoumána a jejíž funkce zůstává nejasná. Budova se nacházela jižně od centrální ulice (*decumanus maximus*) ve čtvrti, kde se kromě obytných budov nacházely i četné *tabernae*. Mithraeum, orientované přibližně v ose sever-jih, přiléhalo svou západní stěnou ke komplexu sluneční budovy (*Caseggiato del Sole*)²⁵³ a bylo přístupné skrze čtvercovitou předsíň, na kterou na její východní straně navazovalo malé nádvoří otevřené do ulice, nyní nazývané *Via del Mitreo dei Serpenti*. Do ústřední síně mithraea (11,97 × 5,25 m) se vstupovalo vchodem (šířka 1,7 m) v severní stěně, umístěném mírně mimo středovou osu místnosti. Průchod v zadní (jižní) stěně ústřední síně byl v době instalace mithraea zaslepen. Po bocích ústřední síně se nacházejí obvyklá pódiá (výška 0,55 m, šířka 1,7 m, délka 9,75 m), přičemž na pravé z nich se dalo vystoupit po schodech z cihel. V bočních stěnách pódií se v jejich středu nacházejí výklenky. U zadní stěny je mezi dvěma paralelně běžícími krátkými stěnami zasazena platforma sestávající ze dvou stupňů, jejíž horní část se nedochovala. V přední části se nachází malý cihlový oltář (0,5 × 0,6 × 0,6 m). Ústřední síň měla podlahu z dřevěných prken, po kterých ale nezbyly prakticky žádné stopy. V zadní části svatyně se na východní a jižní stěně dochovaly freskové malby na bílém podkladu. Na východní stěně se nachází malba hadí samice bez hřebínku a vousů (patrně *Genius loci*) a mužské postavy v tunice a cípem tógy přetaženým přes hlavu (*capite velato*), která v ruce třímá roh hojnosti (pravděpodobně *Genius pater familias*). Na jižní stěně je zobrazen hadí samec s hřebínkem na hlavě (pravděpodobně opět *Genius loci*). V pozadí za hady je viditelný motiv větvíček s listy, celá kompozice je v horní části orámována girlandami. Z vybavení mithraea nebylo nalezeno prakticky nic kromě [Ost-M-15-001] malého čtvercového oltáře²⁵⁴ (0,38 × 0,2 × 0,2 m) z travertinu bez nápisu. S hadím mithraeem jsou potom v bádání, alespoň u některých autorů, spojovány další dva nálezy učiněné na poblíž ležících místech. Prvním z nich je [Ost-M-15-002] nápis²⁵⁵ v podobě *grafitta* nacházejícího se na stěně v jedné z místností s hadím mithraeem sousedící sluneční budovy (*Caseggiato del Sole*). Nápis, poměrně dobře čitelný, je uváděn ve znění *Dominus Sol / hic avitat*. Pokud je poslední slovo nápisu možné interpretovat jako *habitat* ve standardní latině, nápis potom říká „Zde přebývá Slunce, Pán!“ Vzhledem k blízkosti hadího mithraea je proto lákavou hypotézou, že epitetem *Dominus Sol* je v tomto případě zamýšlen Mithra.²⁵⁶ Tento závěr je nicméně nejistý, neboť se stejně tak dobře může jednat o sluneční božstvo uctívané v rámci veřejného kultu.²⁵⁷ Další dva nálezy byly učiněny v prostoru mezi ulicemi *Semita dei Cippi* a *Via della Fortuna Annonaria*, tedy nedaleko hadího mithraea (a rovněž nedaleko Felicissimova mithraea). Jedná se o: [Ost-M-15-003] torzo sochy s vyobrazením *Cauta*²⁵⁸ (výška 0,22 m) s chybějící hlavou a nohama a se vztyčenou pochodní,

251) Melega 2017–2018: 102–103.

252) *CIMRM* 294 = Becatti 1954: 101–104 = Floriani Squarciapino 1962: 51–52 = Marchesini 2012–2013: 279–285 = Melega 2017–2018: 152–157 = Van Haepere 2019: 523–529 = Battisti 2020: 117–122 = Canciani 2022: č. 143 (s. 123).

253) Ohledně této budovy a dalších staveb v jejím okolí, včetně hadího mithraea, viz Bianchi 1998.

254) *CIMRM* 295.

255) *CIMRM* 298 = Becatti 1954: 125–128 a tab. XXXVIII, 4.

256) Becatti 1954: 126; Floriani Squarciapino 1962: 68–69.

257) Meiggs 1973: 375.

258) *CIMRM* 296 = Becatti 1954: č. 2 (s. 129) a tab. XXXVII, 4 = Canciani 2022: č. 147 (s. 127).

nalezené v lednu roku 1939; [Ost-M-15-004] torzo sochy s vyobrazení Cautopata²⁵⁹ (výška 0,19 m) s chybějící hlavou a nohama, nalezené v lednu roku 1938. Je možné, že tyto sochy tvořily inventář hadího mithraea, kam je implicitně řadí Vermaseren,²⁶⁰ tuto hypotézu však nelze jednoznačně potvrdit.²⁶¹

K založení hadího mithraea došlo ve druhé polovině 3. století,²⁶² a to skrze stavební úpravy v již existujících prostorách budovy z 1. století. Fresky, které patrně předcházejí dobu vzniku mithrea (podle uměleckého stylu pocházejí z doby kolem poloviny 2. století),²⁶³ odpovídají motivům typickým pro soukromou svatyni sloužící potřebám domácnostního kultu. Místnost, která byla přebudována na mithraeum, tedy původně s největší pravděpodobností fungovala jako *lararium*. Po instalaci mithraea byly tyto malby zachovány, patrně z důvodu respektu k předchozí tradici a/nebo pro jejich slučitelnost se symbolikou Mithrova kultu, ve které had rovněž sehrával důležitou roli.²⁶⁴ Dobu zániku mithraea můžeme pouze odhadovat. Zdá se, že budovy, v jejichž okolí se mithraeum nacházelo, byly obývány až do 6. nebo 7. století, což spolu s absencí stop po násilném zničení mithraea podporuje scénář jeho postupného opuštění, a to nejspíše v průběhu 4. století nebo v první polovině 5. století.²⁶⁵ Hadí mithraeum řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické objekty, a to z důvodu absence nálezů prokazatelně souvisejících s Mithrovým kultem. Identifikace prostor jako mithraea byla provedena výhradně na základě pro mithraeum typického architektonického plánu (obdobně jako v případě mithraea u Římské brány), který velmi dobře odpovídá dalším spolehlivě identifikovaným ostijským mithraeím.

[Ost-M-16] Sette porte, mitreo delle (mithraeum sedmi bran) [6 C6]

Mithraeum,²⁶⁶ nazývané podle jednoho z motivů na jeho podlažní mozaice jako mithraeum sedmi bran, patří mezi nejstarší známá ostijská místa Mithrova kultu. Bylo objeveno v roce 1940 během vykopávek pod vedením Guida Calzy. Mithraeum se nachází v jedné ze šesti místností soukromých sýpek stojících jižně od západní části *decumanu* ve čtvrtém městském obvodu. Sýpky sousedily na severní straně s lázeňským komplexem *Terme delle Sei Colonne*, na východě s *Cortile del Dioniso* a na západě se *Schola del Traiano*. Přístup k sýpkám byl umožněn průchodem směrem z jihu z oblasti mezi budovami, jejichž přesná funkce je neznámá a které se nacházely na hranici území vytyčeného pro archeologické vykopávky. Komplex sýpek, vybudovaných v průběhu 1. století, byl orientován kolem vnitřního dvora. Mithraeum, orientovaná přibližně v ose západ východ, bylo zasazeno do stávajících prostor s minimem stavebních úprav, které zahrnovaly výstavbu výklenku v zadní stěně ústřední síně a dvou cihlových pódíí (výška 0,5, šířka 1,8 m) kolem bočních stěn. Stěny ústřední síně (7,05 × 5,8 m) byly omítnuty a vymalovány a podlaha centrální uličky spolu s boky a okraji pódíí vyzdobeny černobílou mozaikou. Do ústřední síně mithraea se vstupovalo dveřmi v šířce centrální uličky (2 m) s travertinovým prahem s veřejemi s otočnými panty pro dvě křídla dveří otevíraných dovnitř. Na pódia bylo možné vystoupit po dvou cihlových schodech. V bocích pódíí se přibližně v polovině jejich délky nacházejí dva obdélníkové výklenky (0,3 × 0,35 × 0,25 m), jejichž vnitřek byl omítnut. Ve výklencích se nacházely [Ost-M-16-001] dva malé oltáře.²⁶⁷ Ve vzdálenosti 1,80 m od zadní stěny je do podlahy zapuštěna kulatá terakotová nádržka

259) CIMRM 297 = Becatti 1954: č. 3 (s. 129) a tab. XXXVII, 6 = Canciani 2022: č. 147 (s. 127).

260) Vermaserenův postoj je v tomto ohledu nejasný. CIMRM 296–297 však společně s nápísem z *Caseggiato del Sole* (CIMRM 298) předchází základnímu vstupu o Felicissimově mithraeu (CIMRM 299), což vyvolává dojem, že náleží k nálezům z hadího mithraea (CIMRM 294). Srov. též Clauss 1992: 38, pozn. 45; White 2012: 484, pozn. 178.

261) Becatti 1954: 129; Floriani Squarciapino 1962: 52.

262) White 2012: 443; Melega 2017–2018: 166.

263) Becatti 1954: 103. Elisabetta Bianchiiová (1998: 124) nicméně v nedávné době předložila dataci, která klade vznik fresek do doby vlády císaře Galliena (253–268), což tradiční scénář přebudování *lararia* do podoby mithraea komplikuje.

264) Van Haeperen 2019: 528.

265) Melega 2017–2018: 154.

266) CIMRM 287 = Becatti 1954: 93–99 = Floriani Squarciapino 1962: 50–51 = Marchesini 2012–2013: 246–261 = Melega 2017–2018: 124–133 = Van Haeperen 2019: 503–513 = Battisti 2020: 109–116 = Canciani 2022: č. 142 (s. 120–121).

267) CIMRM 287 = Becatti 1954: 93 = Marchesini 2012–2013: 250.

(průměr 0,25 m, hloubka 0,25 m). Po jejích stranách se nacházejí malé čtvercové mramorové desky, kterými prochází olověné vodovodní trubky. Ve výklenku pravého (jižního) pódia byl rovněž nalezen malý džbán (*olla*) s drůbežími a patrně rovněž králíčími kostmi a fragmenty třech dalších nádob.²⁶⁸ Ve vzdálenosti 0,4 m od zadní stěny ústřední síně se na kruhovitém mramorovém podstavci (průměr 0,56 m) nacházel [Ost-M-16-002] zděný čtvercový oltář²⁶⁹ (0,45 × 0,50 m) s chybějící hlavou, zdobený bílou omítkou. Oltářem procházel půlkruhový nebo kruhový vodorovný otvor uzavřený skleněným víčkem, za které byla patrně umístována lampa. Za oltářem byl ve stěně ve výšce 1,4 m vystavěn velký, obloukovitě zaklenutý výklenek (1,5 × 0,80 × 0,3 m) omítnutý modrou omítkou s červenými skvrnami. Střední část zadní stěny ústřední síně byla natřena červenou barvou. Nad pódii a na západní stěně mithraea se nacházely fragmentárně dochované malby s vyobrazením vegetace a palem.²⁷⁰

Prostor centrální uličky mezi pódii a jejich boční stěny a horní okraje jsou vydlážděné [Ost-M-16-003] černobílou mozaikovou výzdobou.²⁷¹ Bezprostředně u prahu vstupních dveří se nachází vyobrazení středové brány lemované dvěma sloupy podpírajícími oblouk s cimbuřím nebo jehlany, ze kterého visí *oscillum*. Po obou stranách středové brány jsou tři menší oddělené sloupy s cimbuřím. Celkový počet zobrazených bran je sedm, což s největší pravděpodobností odráží symboliku sedmi planet.²⁷² Boční stěny pódii jsou rovněž vyzdobeny mozaikou. Na malých pilastrech poblíž dveří, které se dochovaly jen částečně, se patrně nacházela mozaiková vyobrazení Cauta s kohoutem a zdviženou pochodní a Cautopata se skloněnou pochodní.²⁷³ Na stěnách pódii jsou vyobrazena čtyři planetární božstva. Na přední části pravého pódia se nachází Mars²⁷⁴ s přílbicí, třímající v pravé ruce kopí a na levém rameni nesoucí trofej s kyrysem. Dále směrem k zadní stěně mithraea je zobrazena Luna²⁷⁵ v podobě nahé ženy s měsíčním srpkem na hlavě. Na přední části levého pódia je vyobrazena Venuše *Anadyomené*,²⁷⁶ v jeho středu pak nahý Merkur²⁷⁷ s měšcem v pravé ruce a *caduceem* v levé. Kromě ztvárnění planetárních božstev se na bocích pódii a také na jejich horních okrajích nacházejí mozaiky v podobě rostlinných motivů. Další dvě planetární božstva jsou zobrazena na podlaze: v zadní části za kruhovou nádržkou stojící vousatý Jupiter²⁷⁸ s bleskem a žezlem, u zadní stěny pod výklenkem pak busta vousatého Saturna²⁷⁹ se zahradnickým nožem. Před nádržkou a dvěma čtvercovými mramorovými deskami se nachází vyobrazení velkého kráteru, napravo od něj hada vystupujícího ze skály, a nalevo ptáka, pravděpodobně orla, se symbolem blesku.²⁸⁰

Z dalších nálezů učiněných v prostorách ústřední síně mithraea nebo v jeho bezprostřední blízkosti je možné zmínit: [Ost-M-16-004] mramorový oltář s nápisem²⁸¹ (0,295 × 0,22 × 0,21 m), nalezený v roce 1948 v blízkosti vchodu do mithraea. Oltář pořídil Sextus Fusinius Felix, který může být totožný s mužem vykonávajícím funkci augustala doloženým na nápisu z roku 140 registrujícím členy spolku²⁸² podílejících se na rozšíření blíže neznámého chrámu;²⁸³ [Ost-M-16-005] tři terakotové lampy a fragmenty lampy se šesti knoty,²⁸⁴ nalezené

268) Becatti 1954: 93.

269) CIMRM 287 = Becatti 1954: 94 = Marchesini 2012–2013: 249–250.

270) CIMRM 287 = Becatti 1954: 94–95 a tab. XXII = Marchesini 2012–2013: 253–254 = Canciani 2022: č. 142a (s. 121).

271) CIMRM 288 = Becatti 1954: 96–98 a tab. XIX–XXI = Marchesini 2012–2013: 255–256 = Canciani 2022: č. 142b–c (s. 121–122).

272) CIMRM 288.1 = Becatti 1954: tab. XIX.

273) CIMRM 288.4 = Becatti 1954: tab. XX.

274) CIMRM 288.5 = Becatti 1954: tab. XXI, 1.

275) CIMRM 288.6 = Becatti 1954: tab. XXI, 4.

276) CIMRM 288.7 = Becatti 1954: tab. XXI, 2.

277) CIMRM 288.8 = Becatti 1954: tab. XXI, 5.

278) CIMRM 288.3 = Becatti 1954: tab. XXI, 3.

279) CIMRM 288.3 = Becatti 1954: tab. XXI, 3.

280) CIMRM 288.2 = Becatti 1954: tab. XX, 3.

281) CIMRM 289 = Becatti 1954: 99 = Marchesini 2012–2013: 246 = EDR172957 = Canciani 2022: č. 142f (s. 122).

282) Kolegium je na nápisu uvedeno jako *ordo corporat(orum) qui pecuniam ad ampliand(um) templum contuler(unt)*, viz Van Haeperen 2019: 681–683.

283) CIL XIV, č. 246 (col. IV, 31) = EDR164513.

284) CIMRM 290 = Becatti 1954: 94 = Marchesini 2012–2013: 252 = Canciani 2022: č. 142e (s. 122).

u oltáře před výklenkem v zadní stěně ústřední síně; [Ost-M-16-006] čtyři fragmenty kratéru,²⁸⁵ patrně s vyobrazením dvanácti olympských božstev, ze kterých se částečně dochovali Minerva, Jupiter, Dionýsos a Herkules; [Ost-M-16-007] fragment sochy s vyobrazením světlohoše²⁸⁶ (výška 0,37 m), který byl patrně umístěn na jednom z podstavců na začátku pódií; [015-Ost-M-008] fragment sochy s vyobrazením stojící ženské postavy²⁸⁷ (výška 0,8 m) v *himationu* bez hlavy, rukou a pravé nohy, s vodovodní trubkou mezi chodidly, snad zobrazující vodní nymfu. Podle Becattiho není zcela jisté, zda tento předmět souvisí s mithraeem sedmi bran; [Ost-M-16-009] deska s pohřebním nápisem²⁸⁸ (rozměry nezjištěné), sekundárně užitá jako obklad výklenku v pravém jižním pódiu a nalezená v roce 1940; [Ost-M-16-010] bronzová mince²⁸⁹ s vyobrazením Faustiny mladší, dcery císaře Antonina Pia a císařovny Faustiny a pozdější manželky císaře Marka Aurelia, nalezená ve zděném oltáři před výklenkem v zadní stěně mithraea; [Ost-M-16-011] bronzová mince²⁹⁰ s vyobrazením císaře Hadriana, nalezená ve výplni pódií; [Ost-M-16-012] bronzová mince²⁹¹ s vyobrazením císaře Antonina Pia, nalezená ve výplni pódií.

Doba založení mithraea je na základě nálezů mincí z doby vlády antoninovských císařů a uměleckého stylu a provedení fresek a mozaik kladena do druhé poloviny 2. století. Becatti se přikláněl k rané dataci v letech 160–170,²⁹² jiní badatelé se přiklánějí k pozdějším dekadám.²⁹³ Jisté vodítko by mohla poskytovat interpretace vyobrazení planetárních božstev a jejich rozmístění na bocích pódií a na podlažní mozaice. Podle analýzy Rogera Becka odpovídají postavení planet během jarní rovnodennosti 25. března 173 a mohou tak připomínat dobu založení mithraea.²⁹⁴ Doba zániku mithraea lze určit jen velmi přibližně. Během archeologických vykopávek nebyly nalezeny žádné indicie svědčící o cílené destrukci prostor mithraea, jako nejpravděpodobnější se tedy jeví scénář jeho postupného opuštění v průběhu 4. nebo na počátku 5. století.²⁹⁵

[Ost-M-17] Sette Sfere, mitreo delle (mithraeum sedmi sfér) [6 D4]

Mithraeum,²⁹⁶ pojmenované po motivu na jeho podlažní mozaice jako mithraeum sedmi sfér, se nachází ve druhém městském okrsku západně od ostijského divadla v prostoru mezi Apuleiovým domem (*Domus di Apuleio*) a bezejmennou víceúčelovou budovou (*Caseggiato* II, VIII, 7). Na jih od mithraea se potom nacházel okrsek Čtyř malých chrámů (*Quattro Tempietti*),²⁹⁷ jejichž základy byly položeny již v republikánském období. Mithraeum sedmi sfér bylo odkryto v roce 1886 během archeologických vykopávek vedených Rodolfem Lancianim,²⁹⁸ jeho obvodové zdi však byly zaznamenány již Viscontim v roce 1864.²⁹⁹ Ústřední síň mithraea (šířka 4,95 m, délka 11,2 m)³⁰⁰ vykazuje obvyklé trojsektorové rozdělení na centrální uličku (šířka 1,7 m) a dvě boční pódií vystavěná kolem podélných stěn (šířka pravého pódií 1,75 m, levého 1,5 m, výška obou pódií 0,5 m). Ústřední síň přiléhá svou východní stěnou

285) *CIMRM* 291 = Becatti 1954: 98–99 = Marchesini 2012–2013: 252–253 = Canciani 2022: č. 142e (s. 122).

286) *CIMRM* 292 = Becatti 1954: 99 a tab. XXXVII, 3 = Marchesini 2012–2013: 250–251 = Canciani 2022: č. 142d (s. 122).

287) *CIMRM* 293 = Becatti 1954: 99 a tab. XXXVII, 1 = Marchesini 2012–2013: 251–252 = Canciani 2022: č. 142g (s. 123).

288) Becatti 1954: 93 = Marchesini 2012–2013: 248–249.

289) Marchesini 2012–2013: 253.

290) Marchesini 2012–2013: 253.

291) Marchesini 2012–2013: 253.

292) Becatti 1954: 99.

293) Marchesini 2012–2013: 258.

294) Beck 1979: 525–526.

295) Melega 2017–2018: 126.

296) *CIMRM* 239 = Becatti 1954: 47–51 = Floriani Squarciapino 1962: 43–44 = Marchesini 2012–2013: 55–79 = Melega 2017–2018: 77–82 = Van Haeperen 2019: 514–522 = Battisti 2020: 70–76 = Canciani 2022: č. 136 (s. 106–107).

297) Van Haeperen 2019: 141–168.

298) Lanciani 1886b: 162–164.

299) Visconti 1864: 412.

300) Současná podoba mithraea je zavádějící. Z období antiky pocházejí pouze spodní části stěn, které byly dostavěny do výšky z důvodu upevnění střechy chránící mozaiky před působením povětrnostních vlivů, viz Melega 2017–2018: 255.

k Apuleiovu domu, se kterým je dnes propojeno průchodem vedoucím do prostoru před vchodem do mithraea. Blízkost obou objektů a jejich propojení vedly k formulaci hypotézy, že mithraeum sedmi sfér bylo součástí Apuleiova domu a sloužilo potřebám jeho obyvatel.³⁰¹ V roce 1989 pak Filippo Coarelli představil odvážnou hypotézu, podle které nebyl majitelem Apuleiova domu nikdo jiný než Apuleius z Madaury, autor slavného antického románu *Proměny* (známého též pod názvem *Zlatý osel*), proslulý svým zájmem o starověká mystéria.³⁰² Detailní analýza dostupných archeologických záznamů však prokázala, že propojení mithraea s Apuleiovým domem je s největší pravděpodobností až důsledkem archeologických prací v 19. století a následných restaurací a neodráží tudíž situaci v období římského císařství, kdy byly tyto objekty vzájemně oddělené.³⁰³ Přístup do mithraea sedmi sfér tak vedl buďto ze západně ležící víceúčelové budovy, jak se domníval Becatti,³⁰⁴ nebo z jihu z prostoru Čtyř malých chrámů skrze průchod mezi druhou a třetí chrámovou budovou, jak naznačilo detailní studium dostupných archeologických záznamů Laurou Soleovou.³⁰⁵ Zdá se tedy, že mithraeum sedmi sfér bylo, co se stratigrafie týče, součástí tohoto chrámového okrsku. Vchod do ústřední síně mithraea (šířka 1 m) se nacházel v jižní stěně mithraea mimo jeho středovou osu. Nalevo od vchodu před začátkem levého (západního) pódia se v podlaze nacházela mělká nádrž (šířka 0,45 m, hloubka 0,3 m). Přibližně ve středu bočních stěn obou pódíí se nacházely malé výklenky (výška 0,54–0,44 m, šířka 0,3 m, hloubka 0,25 m). Před výklenkem v zadní stěně mithraea se ve výšce jednoho metru nacházela lavicovitá platforma o šířce 4,3 metru, částečně vykládaná mramorem. Podlaha ústřední síně byla pokryta [Ost-M-17-001] černobílou mozaikou³⁰⁶ s motivem dýky, umístěné na počátku centrální uličky v její středové ose, a sedmi oblouků běžících ve stejných vzdálenostech od počátku středové uličky až k platformě před výklenkem v zadní stěně síně. Všeobecně se soudí, že těchto sedm oblouků reprezentuje sedm planetárních sfér. Další [Ost-M-17-002] mozaikou³⁰⁷ byly potom vyzdobeny boky pódíí, kde se na každé straně nacházelo vyobrazení třech planetárních božstev situovaných do výklenků vyskládaných z černých *tesser*, a to v následujícím pořadí: na levém pódiu od vchodu k výklenku v zadní stěně mithraea: i) bohyně Luna/Diana³⁰⁸ s měsíčním srpkem na čele, se šípem v levé ruce a jablkem (?) v pravé ruce; ii) stojící nahý bůh Merkur³⁰⁹ s *caduceem* v pravé ruce a holí (*rhabdos*) v levé ruce; iii) stojící Jupiter³¹⁰ s odhalenou hrudí třímající v pravé ruce hromoklín a v levé žezlo; na pravém pódiu směrem od vchodu k výklenku: iv) stojící Mars³¹¹ s přilbicí na hlavě, s pravou rukou opřenou o štít a v levé ruce držící kopí; v) stojící Venuše³¹² se závojem (*velum*) nad hlavou; vi) stojící vousatý Saturn³¹³ se závojem (*velum*) přes hlavu. Dalším pozoruhodným detailem byla [Ost-M-17-003] mozaika³¹⁴ pokrývající horní okraje obou pódíí, která sestávala z vyobrazení dvanácti znamení zvířetníku, po šesti na každém pódiu. Nad každým znamením se nacházel motiv osmipaprscité hvězdy. Sekvence začínala na levém pódiu u výklenku znamením Berana (nedochovalo se) a pokračovala směrem ke vchodu v pořadí Býk, Blíženci, [Rak, Lev, Panna,] a potom po pravém pódiu směrem od vchodu k výklenku v pořadí Váhy, Štír, Střelec, Kozoroh, Vodnář a Ryby. Levé pódium tedy neslo symboly jarních a letních znamení, pravé pódium podzimních a zimních. Na předních stěnách pódíí hledících směrem ke vchodu se nacházely [Ost-M-17-004] mozaiky s vyobrazením světlonošů: na levém pódiu Cautopata³¹⁵ se skloněnou pochodní v postoji

301) Bakker 1994: 112; White 2012: 441, 466–469.

302) Coarelli 1989; částečně podpořen Rogerem Beckem (2000).

303) Riva 1999: 118–120; D'Asdia 2002: 445; Pansini 2017: 189.

304) Becatti 1954: 48. Viz též Squarciapino 1962: 43.

305) Sole 2002: 171.

306) *CIMRM* 240 = *TMM* II, č. 84 a obr. 77 = Becatti 1954: 47–51 a tab. VI, 1–2 = Marchesini 2012–2013: 67 = Canciani 2022: č. 136a (s. 107).

307) *CIMRM* 241 = Canciani 2022: č. 136b (s. 107–108).

308) *CIMRM* 241.1 = Becatti 1954: tab. VII, 2.

309) *CIMRM* 241.2 = Becatti 1954: tab. VIII, 4.

310) *CIMRM* 241.3 = Becatti 1954: tab. VIII, 1.

311) *CIMRM* 241.6 = Becatti 1954: tab. VII, 1.

312) *CIMRM* 241.5 = Becatti 1954: tab. VIII, 3.

313) *CIMRM* 241.4 = Becatti 1954: tab. VIII, 2.

314) *CIMRM* 242 = Canciani 2022: č. 136c (s. 108).

315) *CIMRM* 243.1 = Canciani 2022: č. 136d (s. 108).

bez zkřížených nohou, na pravém pódiu Cauta³¹⁶ se vztyčenou pochodní v pravé ruce a koutem v levé v postoji se zkříženýma nohama. Na počátku pódíí byly rovněž nalezeny [Ost-M-17-005] dva malé zadděné oltáře,³¹⁷ jeden s vyobrazením džbánu.

Jelikož v mithraeum sedmi sfér nebyly Lancianim nalezeny žádné další artefakty,³¹⁸ existuje možnost, že toto mithraeum bylo místem vykopávek vedených Giuseppem Petrinim v letech 1802–1804, jejichž přesné místo je dnes neznámé. Podle dostupných informací však probíhaly právě v blízkosti ostijského divadla, což by Petrinioho mithraeum³¹⁹ situovalo do míst, kde se nachází rovněž mithraeum sedmi sfér. Petrinim byly na počátku 19. století nalezeny následující artefakty: [Ost-M-17-006] reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem³²⁰ (1,09 × 1,27 m), který se v současné době nachází ve sbírkách Vatikánských muzeí.³²¹ Reliéf zobrazuje Mithru v obvyklém postoji a oděvu zabýjícího býka, jehož ocas se proměňuje ve tři obilné klasy. Na býkově ocase byl pravděpodobně usazen havran, ke kterému směřuje Mithrův pohled. Ze zvířat jsou na svých obvyklých místech přítomni pes, had a štír. Na Mithrově vzdutém plášti se nachází vyobrazení pěti hvězd a půlměsíce, další dvě hvězdy se pak objevují v poli nad pláštěm. Nápis vyvedený na oblouku z pěti do sebe zapadajících mramorových desek byl v době nálezů s největší pravděpodobností umístěn nad reliéfem ve výklenku v zadní stěně mithraea. Pořídil jej Aulus Decimius Decimianus, syn Aulův, *Pal(atina tribu)* („z Palatinského kmene“), u příležitosti renovace této části mithraea,³²² [Ost-M-17-007] deska s nápisem³²³ (0,197 × 1,41 m), v současné době ve Vatikánských muzeích umístěna pod tauroktonním reliéfem, což s největší pravděpodobností odpovídá její původní pozici. Deska nese nápis: *A(ulus) Decimius A(uli) fil(ius) Pal(atina) Decimianus, aedem / cum suo pronao ipsumque Deum Solem Mithra(m) / et marmoribus et omni cultu sua p(ecunia) restituit* („Aulus Decimius Decimianus, syn Aulův z kmene Palatina, na vlastní náklady obnovil chrám i s jeho předsíní a obrazem samotného boha Slunce Mithry spolu s dalšími obrazy z mramoru a veškerým vybavením k jeho provozu.“); [Ost-M-17-008] deska s nápisem³²⁴ (0,324 × 0,602 m), který zmiňuje dar oltáře zasvěceného *Deo Invicto Soli / Mithrae* mužem jménem Lucius Tullius Agatho. Nápis rovněž udává, že k tomuto daru došlo na počest božstva v době, kdy byl Otcem Marcus Aemilius Epaphroditus; [Ost-M-17-009] deska s nápisem³²⁵ (0,19 × 0,385 m), který uvádí: *M(arco) Aemilio / Epaphrodito / patre et sacerdote* („Když byl Otcem a knězem Marcus Aemilius Epaphroditus“). Všechny tyto monumenty jsou datovány do rozmezí posledních desetiletí 2. století a prvních desetiletí 3. století.³²⁶

Hypotéza, že mithraeum sedmi sfér je totožné z Petrinioho mithraeem, představená již Lancianim³²⁷ a Lodovicem Paschettem,³²⁸ se stala obecně přijímanou,³²⁹ v nedávné době však byla její správnost zpochybněna. Problém představuje především skutečnost, že jeden z nápisů, které pořídil Aulus Decimius Decimianus, výslovně zmiňuje restauraci „chrámu i s jeho předsíní“, což nedopovídá architektonickému plánu mithraea sedmi sfér, které je tvořeno pouze

316) *CIMRM* 243.2 = Canciani 2022: č. 136d (s. 108).

317) *CIMRM* 244 = Becatti 1954: tab. VII, 1–2 = Marchesini 2012–2013: 67–68.

318) Tato skutečnost však nemusí nutně potvrzovat závěr, že chybějící artefakty již byly objeveny během Petrinioho vykopávek. Mezi další ostijská mithraea, ve kterých nebyly nalezeny žádné mithraistické artefakty epigrafické nebo ikonografické povahy, patří mithraeum u Římské brány a hadí mithraeum.

319) Van Haepereen 2019: 487–489; Battisti 2020: 77–79; Canciani 2022: č. 137 (s. 108).

320) *CIMRM* 245/246 = *TMM* II, č. 82 (s. 240) a obr. 70 = *TMM* II, č. 134 (s. 116) = Becatti 1954: 123 a tab. XXXIV, 1 = *CIL* XIV, č. 60 = Marchesini 2012–2013: 55–58 = EDR143952 = Canciani 2022: č. 137a (s. 108–109).

321) Viz <<https://catalogo.museivaticani.va/index.php/Detail/objects/MV.6991.0.0>> [10. 9. 2022].

322) Marchesini 2012–2013: 56–57.

323) *CIMRM* 247 = *TMM* II, č. 134 (s. 116) = *CIL* XIV, č. 61 = Marchesini 2012–2013: 59–61 = EDR143953 = Canciani 2022: č. 137a (s. 108–109).

324) *CIMRM* 248 = *TMM* II, č. 135 (s. 117) = *CIL* XIV, č. 62 = Marchesini 2012–2013: 61–65 = EDR143954 = Canciani 2022: č. 137b (s. 109).

325) *CIMRM* 249 = *TMM* II, č. 136 (s. 117) = *CIL* XIV, č. 63 = Marchesini 2012–2013: 65–66 = EDR143954 = Canciani 2022: č. 137c (s. 109).

326) Marchesini 2012–2013: 73.

327) Lanciani 1886b: 164.

328) Paschetto 1912: 387–389, 398.

329) Viz např. Becatti 1954: 123–124; Squarciapino 1962: 43–44; White 2012: 437–438; Marchesini 2012–2013: 68–69; Melega 2017–2018: 77.

ústřední síní.³³⁰ V úvahu připadají dvě možná řešení: 1) slovem *pronaos* byl chápán průchod mezi druhým a třetím chrámem v okrsku Čtyř malých chrámů, částečně uzavřený dvěma zdmi; 2) materiál, který našel Petri na počátku 19. století, pochází z mithraea, jehož přesná lokace je nyní neznámá, které ale není totožné s mithraem sedmi sfér prozkoumaným Lancianim v roce 1886. Definitivní řešení této otázky momentálně neexistuje.³³¹

Spornou zůstává rovněž datace založení mithraea, které bylo na základě hypotézy o jeho propojení s Apuleiových domem – a tím pádem i o zapojení Apuleia z Madaury – klade do období vlády císaře Antonina Pia.³³² Tato datace, nakolik zjevně vychází z vyvrácené premisy, může být podpořena interpretací pořadí (v jiném prostředí nedoloženém) vyobrazených planetárních božstev, které podle Rogera Becka odkazuje k pozici planet během jarní rovnodennosti 21. března 172,³³³ nebo datací zdí tvořících stěny ústřední místnosti.³³⁴ Umělecký styl a provedení mozaiky nicméně hovoří ve prospěch pozdější datace na počátku 3. století.³³⁵ V úvahu tedy připadá i možnost, že dříve založené mithraeum bylo doplněno o novou mozaiku během pozdější restaurace.³³⁶ D'Asdiaová pak klade dobu založení mithraea sedmi sfér, nicméně bez podrobnější argumentace, do doby „mnohem pozdější než antoninovské období“.³³⁷ Blíže neznámá je rovněž doba zániku mithraea sedmi sfér. Vzhledem k absenci indicí svědčících o násilném zničení mithraea se podle Alessandra Melegy jako nejpravděpodobnější jeví scénář jeho postupného opuštění koncem 4. nebo na počátku 5. století.³³⁸ Melega nicméně tuto dobu vztahuje k době opuštění Apuleiova domu, za jehož součást mithraeum sedmi sfér stále pokládá, což otevírá možnost dřívější chronologie opuštění mithraea již v průběhu 4. století.

[Ost-M-18] Terme di Mithra, mitreo delle (mithraeum v Mithrových lázních) [6 C5]

V roce 1938 bylo během archeologických vykopávek v lázeňském komplexu z doby vlády císaře Hadriana pod vedením Guida Calzy objeveno mithraeum.³³⁹ Lázně, od této doby nazývané jako Mithrovy lázně (*Terme del Mitra*), se nacházely v prvním městském okrsku v prostoru mezi sýpkami zrnoměřičů (*Horrea del Mensores*) na západě a komplexy několika víceúčelových budov na severu, východě a jihu. Mithraeum bylo umístěno v suterénních obslužných prostorách Mithrových lázní, do kterých se sestupovalo po cihlovém schodišti. Vchod (šířka 0,75 m) se nacházel mezi dvěma příčnými zdmi. Vnitřní rozměry ústřední síně, orientované přibližně v ose sever-jih, s klenutým stropem (maximální výška 2,1 m) a podlahou z cihel jsou 15,37 m na délku a 4,55 m na šířku. V zadní stěně se nacházel další průchod (šířka 0,8 m) vedoucí do servisních prostor, částečně zastíněný krátkou příčnou zdí. V klenbě stropu byly proraženy dva čtvercové světlíky, jeden uprostřed, druhý v jižní části v místě, kde se nacházela socha s vyobrazením tauroktonie. Ve východní zdi mithraea poblíž vchodu se nachází mělký čtvercový výklenek (0,6 × 0,6 m) omítnutý červenou omítkou, patrně sloužící k vystavení reliéfu nebo nápisu. Na stěnách se v této části nacházely stopy po malbách s motivem krajiny a stojících postav. Boční pódia jsou poměrně nízká (výška 0,33 m) a rozdělená na dvě části již dříve existujícím zpevňujícím obloukem. V bočních stěnách pódíí se v přibližně polovině jejich délky nacházejí dva malé výklenky.

Z nálezů učiněných v prostorech mithraea je možné zmínit: [Ost-M-18-001] dvě seříznuté tufové pyramidy³⁴⁰ (0,3 × 0,2 × 0,2 m) umístěné na dvou malých pilířích (výška 0,55 m) v rozích

330) Van Haepere 2019: 517.

331) Van Haepere 2019: 517.

332) White 2012: 466–469.

333) Beck 1979: 522–524.

334) Becatti 1954: 51.

335) Becatti 1961: 90–91.

336) Marchesini 2012–2013: 74.

337) D'Asdia 2002: 441–445: „a molto più tarda dell'età antonina“ (s. 445).

338) Melega 2017–2018: 79. Melega nicméně tuto dobu vztahuje k době opuštění Apuleiova domu, za jehož součást mithraeum sedmi sfér pokládá.

339) *CIMRM* 229 = Becatti 1954: 29–38 = Squarciapino 1962: 40–41 = Marchesini 2012–2013: 157–169 = Melega 2017–2018: 52–61 = Van Haepere 2019: 537–545 = Battisti 2020: 52–59 = Canciani 2022: č. 132 (s. 102–103).

340) Becatti 1954: 30–31 = Marchesini 2012–2013: 164.

pódií u zadní stěny mithraea, nalezené *in situ*; [Ost-M-18-002] dva malé oltáře³⁴¹ (0,2 × 0,13 × 0,13 m), které se původně pravděpodobně nacházely ve výklencích v bočních stěnách pódií; [Ost-M-18-003] zděný oltář nebo podstavec³⁴² (0,35 × 0,5 m) se čtvercovou základnou, na kterém spočívaly tři obdélníkové pilíře držící jeho ztracenou horní část; [Ost-M-18-004] cihlový čtvercový oltář³⁴³ (0,5 × 0,42 × 0,42 m) nacházející se v prostoru mezi pódií na jejich konci u zadní stěny mithraea a objevený *in situ*; [Ost-M-18-005] socha s vyobrazením Mithry zabíjejícího býka s nápisem³⁴⁴ (1,7 × 1,93 × 0,58 m), zhotovená z pentelikonského mramoru a usazená na podstavci zasazeném do našikmo postavené zděné základny (výška 0,3 m), nalezená ve fragmentárním stavu *in situ*. Vyobrazení tauroktonie je v tomto případě velmi netypické. Mithra je oděný do krátké tuniky zahalující pouze levou polovinu jeho hrudi, s pochvou dýky u pasu, klečící na ležícím býkovi, kterého svým levým kolenem opřeným o hřbet tiskne k zemi. Levou rukou položenou pod býčí tlamou vyvrací jeho hlavu směrem vzhůru a vítězoslavně zvedá pravou ruku s dýkou k zasazení rány. Mithrova hlava s kudrnatými vlasy je pozvednuta vzhůru, s pohledem upřeným k nebi a výrazem, který je popisován jako útrpný. Z doprovodných zvířat je přítomen pouze had plazící se po podstavci. Na hrudi býka se nachází nápis v řečtině: Κρίτων / Ἀθηναῖος / ἐποίησεν („Zhotovil Kritón, Athénan.“).³⁴⁵ Hlava býka, Mithrova hlava a jeho paže v době nálezů chyběly³⁴⁶ a byly nalezeny v kanálu vedoucím podél západní stěny mithraea. Socha byla původně vytvořena pro jiné účely a byla později zakoupena, již v poškozeném stavu, místní mithraistickou komunitou a uzpůsobena jejím potřebám.³⁴⁷ Pro tento závěr hovoří to, že původní podstavec sochy z pentelikonského mramoru byl zasazen do rozměrnějšího podstavce z prokonneského mramoru a doplněn o vyobrazení hada a poškozené části sochy byly restaurovány s využitím šedavého mramoru. Datace sochy, a tím pádem i založení mithraea, je předmětem diskuse. Becatti na základě snahy ztotožnit sochaře Kritóna s Markem Umbiliem Critonem, doloženým na nápisu ze slépějového mithraea,³⁴⁸ kladl její pořízení do rozmezí let 160–170. Tuto dataci podkládal rovněž analýzou torza z Giustinianiho sbírek,³⁴⁹ ve kterém rozpoznal kopii Kritónovy sochy z mithraea v Mithrových lázních, jejíž pořízení rovněž datoval do druhé poloviny 2. století. Claudia Valeriová však po důkladné analýze obou těchto soch dospěla k závěru, že Kritónova socha je starším originálem v novoatickém stylu z první poloviny 1. století a torzo z Giustinianiho sbírek její kopii ze druhé poloviny 2. století.³⁵⁰ Tento závěr je rovněž v souladu s hypotézou o sekundárním získání a využití sochy mithraistickou komunitou, komplikuje však vymezení doby založení mithraea. Někteří badatelé se na základě nálezů značek³⁵¹ v cihlách klenby mithraea, datovatelných do 70. a 80. let 2. století, přiklání k dataci jeho založení v tomto období. Nález další značky³⁵² v cihlách z podlahy mithraea, datovatelné do poslední čtvrtiny 3. století, však tuto ranou dataci teoreticky komplikuje a posouvá až do období Dioklecianovy tetrarchie. Je však možné, že podlaha prošla pozdější rekonstrukcí.³⁵³ Datace založení mithraea ve druhé polovi-

341) Becatti 1954: 31 = Marchesini 2012–2013: 164.

342) Becatti 1954: 31 = Marchesini 2012–2013: 164.

343) Becatti 1954: 31 = Marchesini 2012–2013: 164.

344) *CIMRM* 230 = Becatti 1954: 33–38 a tab. IV, 1–3, XXVII–XXXI, 1 = Marchesini 2012–2013: 157–162 = Canciani 2022: č. 132a (s. 103–104).

345) *CIMRM* 231 = *SEG* XIII, č. 476.

346) Fotografie zachycující podobu sochy v době nálezů, viz Becatti 1954: tab. IV, 2.

347) Bieber 1956: 311–312.

348) Viz [Ost-M-11-005] výše.

349) Toto torzo bylo v 17. století součástí sbírek markýze Vincenza Giustinianiho, později se nacházelo v zahradách zámku Odascalchi v Bassano di Sutri, kde byla restaurována do podoby gladiátora bojujícího se lvem. Z tohoto místa byla socha odcizena a ilegální cestou vešla do sbírek Gettyho muzea v Malibu, odkud byla posléze navrátna a v současné době se nachází v Ostijském muzeu společně se svým předobrazem v podobě Kritónovy sochy. Podrobnější informace o tomto monumentu, viz Becatti 1957; Valeri 2004; Paris & Valeri 2016; Canciani 2022: č. P26 (s. 223).

350) Valeri 2004.

351) *CIL* XV, č. 367; datace 160–169, viz <<http://www.bollidoliari.org/index.php/cil-xv-200-399?start=16>> [10. 9. 2022].

352) *CIL* XV, č. 1569a II; datace do období tetrarchie, viz <<http://www.bollidoliari.org/index.php/cil-xv-1540-1731?start=2>> [10. 9. 2022].

353) Marchesini 2012–2013: 167.

ně 2. století v literatuře opatrně převládá,³⁵⁴ s několika alternativními hlasy, které jeho vznik kladou až do 3. století.³⁵⁵ Stejně nejistá je doba zániku mithraea. Ze skutečnosti, že socha Mithry zabíjejícího býka byla nalezena poškozená, bylo vyvozováno násilné zničení prostor křesťany,³⁵⁶ kteří v místě již nefungujících lázní vystavěli někdy na konci 4. nebo na počátku 5. století modlitebnu nebo malý kostel (*Oratorio Cristiano delle Terme del Mitra*).³⁵⁷ Tento scénář podpořila detailní analýza nálezových okolností sochy a jejích fragmentů provedená Alessandrem Melegou, která hovoří ve prospěch hypotézy o úmyslném poškození sochy.³⁵⁸ Mithraeum však s největší pravděpodobností již bylo v této době nefunkční a opuštěné,³⁵⁹ neboť poměrně ledabylé zničení soch nesvědčí o cílené destrukci prostor ve snaze o vymazání veškerých stop předchozího pohanského kultu.

5.2 Individuální nálezy nebo monumenty s nejasnými nálezovými okolnostmi

[Ost-001] Fragment malého terakotového reliéfu s vyobrazením tauroktonie³⁶⁰

Z neznámého místa v Ostii pochází fragment terakotové desky (0,077 × 0,11 m) zobrazující technikou nízkého reliéfu Mithru usmrcujícího býka. Bůh má na hlavě fryžskou čapku a dynamičnost scény umocňuje jeho vlající plášť. Ze zvířat jsou přítomni pouze pes a štír. Fragment má eliptický tvar s mírně konvexním povrchem, což naznačuje, že mohl být součástí jinak nedochované nádoby.

[Ost-002] Cippus s nápisem³⁶¹

Tento artefakt byl nalezen v roce 1910 v jedné z místností budovy před ostijským divadlem. *Cippus* (0,34 × 0,23 × 0,21 m) nese text, který může být rekonstruován v následující podobě: [Na]ma Victori patri / Aur(elius) Cresces / Aug(usti) lib(ertus) / fratres ex / speleo dilap/so in melio/ri restaura/vit („Ať žije Victor, Otec! Aurelius Cresces uvedl bratry³⁶² ze zchátralé jeskyně do lepšího stavu.“). Mithraistický status nápisu je vyvozován z rekonstruované aklamace *nama*,³⁶³ za kterým následuje jméno a mithraistický titul v dativu, a z výskytu slova *speleum*, kterým mithraisté na území Itálie obvykle označovali mithraeum.³⁶⁴ Vzhledem k blízkosti místa nálezů tohoto *cippu* od hypotetického Sabazeova mithraea byla vyslovena hypotéza, že tento monument by mohl být součástí jeho vybavení.³⁶⁵ Vzhledem k nejistému mithraistickému charakteru Sabazea se však tento scénář jeví jako spíše neopodstatněný. Nápis je na základě paleografických informací datován do 3. století.

354) Becatti 1954: 30, 37; Marchesini 2012–2013: 162, 167; Melega 2017–2018: 52; Battisti 2020: 54.

355) White 2012: 442; Van Haepereová (2019: 537) připouští možnost pozdější instalace mithraea po výstavbě klenby, stejný názor zaznívá již u Becattiho (1954: 38).

356) Becatti 1954: 33.

357) Van Haepere 2019: 552–558.

358) Melega 2017–2018: 53–54.

359) Melega 2017–2018: 233.

360) *CIMRM* 316 = Becatti 1954: č. 5 (s. 130) a tab. XXXVIII,5 = Floriani Squarciapino 1962: 57 a tab. XV, obr. 22a = Marchesini 2012–2013: 300–301 = Canciani 2022: č. 151 (s. 128–129).

361) *CIMRM* 308 = Vaglieri 1910: č. 2 (s. 186–187) = *CIL* XIV.2, č. 4315 = *AE* 1911, č. 63 = Becatti 1954: č. 7 (s. 130) a tab. XXXIX, 3 = Marchesini 2012–2013: 291–295 = HD028740 = EDR072411 = Canciani 2022: č. 148 (s. 128).

362) Pokud se text snaží říci něco ve smyslu „Aurelius Crescens *cum fratribus*“, po syntaktické stránce nedává smysl. Becatti (1954: 130) proto navrhl interpretovat zmíněné *fratres* jako *Cauta* a *Cautopata*, jejichž sochy nechal Aurelius Crescens zrenovovat.

363) Vaglieriem navržené čtení *Ma(rti) Victori Patri*, tedy jako dedikace Martovi Vítězovi Otcí, je obecně pokládáno za nepřesvědčivé, jak poznamenal již Wickert, editor příslušného svazku *CIL* (*parum probabiliter*). Dessauem navržené *[Na]ma* se zdá být přesvědčivé na základě doložených výskytů tohoto slova v mithraistické epigrafii, např. z mithraea v Dura Europos (viz [005-Syr-M-008] výše), z mithraea pod kostelem Santa Prisca v Římě (viz [Rom-M-27-005] výše) nebo na dalších monumentech původem z Říma a Itálie, viz např. [025-LaC-001], [Rom-M-06-001] a [Rom-052].

364) Lavagne 1978.

365) Becatti 1954: 130.

[Ost-003] Brož s vyobrazením tauroktonie³⁶⁶

Tento artefakt byl nalezen v Ostii v roce 1899 a v roce 1927 se stal součástí sbírek Ashmoleova muzea v Oxfordu. Bronzová brož (průměr 0,07 m) má tvar mírně vypouklého kotouče s hladkou rubovou stranou. Na lícni straně brože se nachází ryté vyobrazení Mithry zabíjejícího býka v oděvu východního stylu s nimbem a korunou s devíti paprsky kolem hlavy. Mithrův postoj je standardní, býk má kolem těla dva pásy a ocas zakončený jediným chomáčem chlupů. V pravé ruce třímá Mithra dýku, kterou právě vytáhl z rány zasazené do býkova krku. U rány je zobrazen stojící pes olizující prýšticí krev. Z dalších zvířat jsou vyobrazeni po zemi se plazící had, štír svírající býčí varlata a havran sedící na vlajícím plášti, ke kterému je upřen Mithrův pohled. Dva další ptáci zaujali místa světloňů. Napravo čelem k býčí tlamě stojí kohout, další obtížně identifikovatelný pták³⁶⁷ sedí vlevo na býčím ocase.

Některé postavy a předměty jsou na broži vyryty hluboko (Mithrovovo tělo, plášť a fryžská čapka, pes, had štír, kohout, havran, pták, rána na býkové těle), další jsou jen naznačeny tenkými mělkými rýhami (tělo býka, Mithrovy ruce a obličej, dýka, nimbus s paprsky). Tento viditelný kontrast hraje důležitou roli v argumentaci, na které založila svou astrologickou interpretaci Mithrova kultu německá badatelka Maria Weißová. Podle Weißové Mithra na tauroktonii nepředstavuje Slunce, jak se obvykle uvádí, ale noční oblohu, která je protikladem vůči denní obloze symbolizované právě Sluncem.³⁶⁸ Hypotéza Marie Weißové, která vychází z velmi specifické interpretace mithraistických monumentů z Římské říše a některých pasáží *Avesty*, je nicméně pokládána za velmi problematickou a lze ji podrobit stejné kritice jako Cumontovu syntézu představenou již na konci 19. století. Problém spočívá v předem přijatém stanovisku o ideologické příbuznosti římského kultu boha Mithry se starší zoroastrovskou tradicí, které obvykle ústí do nepřijatelné argumentaci v kruhu.³⁶⁹ Příkladem této chybné argumentace může být i sofistikovaná interpretace této bronzové brože. Kontrast, který je pro argumentaci Weißové stěžejní, totiž nemusí být motivován teologickými představami jejího tvůrce, ale pouhým důsledkem skutečnosti, že brož byla nalezena v rozpracovaném stavu a nebyla nikdy dokončena³⁷⁰ nebo rytec úmyslně ponechal některé části v mělkých rýhách z obavy před zahlcením rozměrově velmi malého monumentu.³⁷¹ Tento neobvyklý předmět zmiňuje rovněž Christopher Faraone, který interpretuje miniatury s vyobrazením tauroktonie jako apotropaické předměty, jejichž účelem bylo chránit své nositele před hrozcím nebezpečím.³⁷²

[Ost-004] Torzo sochy mužské postavy s nápisem³⁷³

Tento fragment sochy (výška 0,185 m) byl objeven v roce 1912 v prostoru mezi hlavní ulicí (*Decumanus*) a *Via dei Molini*. Vzhledem k místu nálezů existuje teoretická možnost, že tento artefakt pochází z Menandrova mithraea nebo z mithraea v Dianině domě. Fragment zobrazuje torzo robustní svalnaté mužské postavy bez hlavy, paží a nohou, která patrně původně ztvárňovala Herkula nebo Herma.³⁷⁴ Na hrudi postavy se nachází nápis [---] *Atil(ius)*³⁷⁵ *T(iti)*

366) *CIMRM* 318 = Becatti 1954: č. 4 (s. 129–130) a tab. XXXVIII.1 = Gordon 2004: 274–275 = Marchesini 2012–2013: 298–299 = Canciani 2022: č. 150 (s. 128). Viz též záznam v online katalogu Ashmoleova muzea na <<https://collections.ashmolean.org/object/479844>> [10. 9. 2022].

367) Podle Gordona (2004: 274–275) a Weißové (2004: 320) se jedná o slavíka.

368) Weiß 2004; viz též Weiß 1998.

369) Viz Breyer 2001, který poskytuje důkladnou kritiku hypotézy představené Marií Weißovou.

370) Vermaserenův komentář k *CIMRM* 318.

371) Gordon 2004: 274.

372) Faraone 2013: 100. Tuto hypotézu pokládám za věrohodnou, skeptický postoj ale zaujímám k Faraonově obecnější teorii o vzniku tauroktonního motivu jako specificky apotropaického symbolu.

373) *CIMRM* 319/320 = Vaglieri 1913: 210–211 a obr. 15 = Becatti 1954: č. 1 (s. 129) a tab. XXXVIII, 2 = Marchesini 2012–2013: 286–290 = *CIL* XIV, č. 4307 = *AE* 1914, č. 152 = EDR072677 = HD021269 = Canciani 2022: č. 149 (s. 128).

374) Marchesini 2012–2013: 289.

375) Případně [*C*]atili(ius) nebo [*St*]atili(ius), viz Clauss 1992: 33, pozn. 4. *AE* 1914, č. 152 pak jméno interpretuje jako *Atil(ius) T(iti) f(ilius) P(apiria) Glyco(n)*, Marchesiniová (2012–2013: 286–288) pak jako [*T(itus)*] *Atil(ius) T(iti) f(ilius) P(alatina tribu) Glyco*. Pořizovatel nápisu, jehož jméno snad můžeme rekonstruovat jako Titus Atilius Glyco(n), může být rovněž zmíněn na nápisu nalezeném v místech ostijského přístavu, viz [Ost-009] níže.

f(ilius) P(alatina tribu) Glyco / [de]o³⁷⁶ Invic(to) Mithr(ae) / d(ono) d(edit). Socha byla nejspíše sekundárně užita v některém z ostijských mithraeí ke zhotovení sochy světlohoše. Nápis je na základě paleografických a prosopografických informací datován do druhé poloviny 2. století.³⁷⁷

[Ost-005] Fragment desky s nápisem ve formě monogramu³⁷⁸

Fragment této desky s nápisem (0,218 × 0,205 × 0,029 m) byl nalezen na hlavní ulici (*Decumanus*) v blízkosti *Via dei Molini*. Nápis má podobu monogramu složeného z ligatury písmen T, R, M a z písmen I a obráceného S uvnitř M. Mithraistický charakter tohoto monogramu byl rozpoznán až v nedávné době díky badatelské práci Massimiliana Davida a Alessandra Melegy.³⁷⁹

[Ost-006] Tři podlažní desky s nápisy ve formě monogramů³⁸⁰

Tři mramorové desky s nápisy ve formě monogramu složeného z ligatury písmen T, R, M a z písmen I a obráceného S uvnitř M byly objeveny během archeologického průzkumu lázní na ostijském náměstí (*Terme del foro*), kde sloužily jako dláždění podlahy *tepidaria* položené během renovace lázní v průběhu 3. století. Použitý monogram odpovídá monogramu nalezenému v roce 1913 poblíž ulice *Via dei Molini*,³⁸¹ jehož mithraistický charakter byl rozpoznán teprve nedávno Massimilianem Davidem a Alessandrem Melegou.

[Ost-007] Reliéf s vyobrazením tauroktonie³⁸²

V blíže neurčené době v posledním desetiletí 18. století objevil britský malíř a archeolog Robert Fagan v Quadraru na předměstí Říma v blízkosti *Via Appia* fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie. Bezprostředně po své nález byl tento monument přepraven do Říma, kde z neznámých důvodů došlo k jeho rozdělení.³⁸³ Dva do sebe zapadající fragmenty, tvořící středovou část a pravý okraj reliéfu, byly na konci 18. století zkompletovány a chybějící části dopracovány dle invence restaurátora. Výsledný rekonstruovaný reliéf (rozměry přibližně 1 × 2 m) byl následně zasazen do rámu s nápisem *Munificentia Pii Sexti P. M.*³⁸⁴ a zavěšen na stěnu nádvoří Belvederu ve Vatikánu, kde se nachází doposud.³⁸⁵ Další fragment (0,55 × 0,8 m), zahrnující větší část levé strany reliéfu, potom vešel do sbírek muzea Chiaramonti, součásti Vatikánských muzeí.³⁸⁶ Možná souvislost obou částí byla rozpoznána již poměrně záhy Zoegou v jeho studii věnované mithraistickým monumentům v Římě.³⁸⁷ Cumont tuto možnost

376) Marchesiniová (2012–2013: 286, 288) na základě autopsie navrhuje čtení tohoto slova ve formě *S(oli)*.

377) Marchesini 2012–2013: 289–290.

378) *CIL* XIV.2, č. 5286 = Vaglieri 1913: č. 19 (s. 215) = EDR109990.

379) David & Melega 2018: 141 a obr. 7.

380) Jedná se o následující fragmenty: 1) Cicerchia & Marinucci 1992: č. C6 (s. 168) = EDR179345 (rozměry 1,35 × 0,81 m); 2) Cicerchia & Marinucci 1992: č. C7 (s. 168) = EDR179346 (rozměry 1,2 × 1,32 m); 3) Cicerchia & Marinucci 1992: č. C8 (s. 168) = EDR179347 (rozměry 1,99 × 1,04 m).

381) Viz [Ost-005] výše.

382) *CIMRM* 321 = *TMM* II, č. 32 (s. 212) a obr. 40 = *TMM* II, č. 85 (s. 245) a obr. 78 = Canciani 2022: č. 98 (s. 77–78).

383) Je možné, že fragmenty reliéfu byly nalezeny na různých místech a v různých časech, a skutečnost, že náleží k jednomu a témuž monumentu, tak ušla pozornosti. Tento scénář však není příliš pravděpodobný, neboť k nález by muselo dojít v přibližně stejném čase.

384) Část nápisu, konkrétně písmena *Pii Sex(--)* se nachází na autentické části starověkého reliéfu, kam byla vytesána až po konečné restauraci monumentu, ke které muselo dojít před rokem 1799, kdy papež Pius VI. umírá.

385) Jedná se o monument č. 32 v *TMM* II = *Abhandlungen*, č. 17 (s. 149).

386) Jedná se o monument č. 85 v *TMM* II = *Abhandlungen*, č. 25 (s. 150).

387) *Abhandlungen*, s. 176: *Die beiden zerbrochenen Basreliefe 17 und 25 sind in der Art der Arbeit, in der den Gewändern gegebenen Farbe, und in der Anordnung der Figuren so ähnlich unter einander, daß ich fast glaube, sie machten einst eine einzige Platte aus, indem an dem einen gerade das fehlt, was an dem andern sich findet.* („Dva rozbité basreliefy 17 a 25 jsou si, pokud jde o způsob provedení, barvy oděvů a uspořádání postav natolik podobné, že skoro věřím, že kdysi tvořily jeden panel, v tom smyslu, že to, co na jedné desce chybí, se nachází na druhé.“)

zmiňuje, obě části však pojednává odděleně. Vermaseren Zoegův závěr akceptoval a obě části popisuje jako jeden kus, což je v jistých ohledech matoucí. Vermaseren totiž opomněl explicitně zmínit, že jeho *CIMRM* 321 je složen ze dvou částí, které byly v předchozím bádání pojednávány odděleně a které se také až do dnešních dní nacházejí na jiných místech. Fotografie, kterou Cumont získal od ředitele Vatikánských muzeí Bartolomea Nogary, nicméně Zoegův závěr podporuje a níže uvedený popis této tauroktonie tedy vychází z předpokladu, že obě části skutečně tvořily jeden a týž monumentu.

Reliéf zobrazuje Mithru usmrcujícího v jeskyni býka. Mithrův pohled je upřen k vyobrazení boha Slunce na okraji jeskyně v levém horním rohu reliéfu. Ocas umírajícího zvířete se proměňuje ve tři obilné klasy. Na Mithrově vlajícím plášti je vyobrazeno sedm hvězd, přičemž několik dalších obklopuje jeho hlavu. Havran sedí na jedné z větví stromu na obvyklém místě v levé části reliéfu. Ostatní zvířata jsou rovněž znázorněna v obvyklých pozicích. U obou krajů jeskyně stojí mithraističtí světloňoši, *Cautes* se vztyčenou pochodní napravo a *Cautopates* se skloněnou pochodní nalevo, oba oděni v šatu východního stylu a v postoji se zkříženými nohama. Kolem hlavního výjevu v masivu jeskyně se nachází vyobrazení několika dalších scén. V pravé části reliéfu (odspoda nahoru) i) Mithra *tauroforos*; ii) scéna poníže Slunce; iii) busta bohyně Luny s půlměsícem na čele. V levé části reliéfu (odspodu nahoru): iv) strom se dvěma větvemi, z nichž jedna je olistěná; ze druhé větve visí fryžská čapka; v) dýka zabodnutá do země, vedle které je zobrazeno ležící božstvo s odhalenou hrudí. Nad jeho pravou rukou se nachází *harpé*, jeden ze symbolů boha Saturna. Ležící božstvo se opírá o levou ruku a přes hlavu má přetažený plášť; vi) strom se dvěma větvemi, z nichž pouze jedna je olistěná. Na druhé větvi sedí havran; vii) horní část těla boha Slunce s paprscitou čelenkou a vlajícím pláštěm. Reliéf nese stopy původních barev, především červené v místech Mithrova a *Cautopata* oděvu.

[Ost-008] Fragment mramorové nádoby s ikonografickými motivy a nápisem³⁸⁸

V roce 1866 byl princem Alessandrem Torlonim v místech, kde se nacházel ostijský přístav, nalezen fragment mramorové nádoby s vyobrazením mužské hlavy s vousy a paprscitou čelenkou, patrně ztvárňující boha Slunce, a pod ním stojícího světloňoše se vztyčenou pochodní.³⁸⁹ Nad oběma vyobrazeními se nachází nápis *Invicto Deo S[oli Mithrae ---]*. Vzhledem k rozložení motivů se patrně jednalo o fragment vyobrazení levého okraje tauroktonního motivu. Monument je v současné době pokládán za ztracený a k dispozici není ani jeho žádná fotografie. Na základě dostupných informací jej řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[Ost-009] Deska s nápisem³⁹⁰

Tento monument byl nalezen během vykopávek pod vedením prince Alessandra Torloniho, které probíhaly v zimě let 1863–1864. Jedná se o desku s nápisem s odlomenými pravým i levým okrajem a spodní částí. Nápis na tomto předmětu je nadepsán jako *album sacrato[rum ---]*, ale bez uvedení božstva, v jehož kultu se níže uvedení zsvěcení angažovali. Ze jmen *sacratores* ze zachovala větší část středového druhého sloupce a malá část pravého třetího sloupce.³⁹¹ Mithraistický status *alba* je vyvozován na základě výskytu titulu *pater*, který se objevuje za jménem končícím na *[-]reus* u prvního jména prvního sloupce a rovněž vertikálně vyvedeného nápisu v prostoru mezi oběma sloupci ve formě *LEOFE(---)*, interpretovaného jako *leo*

388) *CIMRM* 322/323 = *TMM* II, č. 142 (s. 118) = *TMM* II, č. 85bis (s. 246–247) = Becatti 1954: č. 8 (s. 131) = Marchesini 2012–2013: 323–324 = *CIL* XIV, č. 55 = EDR144063 = Canciani 2022: č. 152 (s. 129).

389) *CIL* odkazuje jako na primární zdroj informací o tomto monumentu na De Rossiho, který jej popsal v březnu roku 1866 (*Descriscit De Rossi mense Martio a. 1866*). Cumont (*TMM* II, s. 246) uvádí, že uvedený popis se nachází v březnovém čísle časopisu *Bullettino di archeologia Cristiana* ročníku 1866, kde jej nicméně nemohu dohledat.

390) *CIMRM* 325 = *TMM* II, č. 140 (s. 117) = *CIL* XIV, č. 286 = Floriani Squarciapino 1962: 58 = Thrans 1972: 153–156 = Marchesini 2012–2013: 324–328 = EDR144064 = Canciani 2022: č. 153 (s. 129–130).

391) Na druhém místě v seznamu jmen prvního sloupce se objevuje *[-] G]lycon*, který by mohl být totožný s člověkem, který pořídil nápis na torzu sochy mužské postavy, viz [Ost-004] výše.

fe(cit).³⁹² Thylander navrhl tento nápis chápat jako seznam zasvěcenců do kultu bohyně Ísidy,³⁹³ tento závěr je nicméně většinou odmítán.³⁹⁴ Opatrnější postoj zaujal Richard Gordon, který poukazuje na relativní vzácnost mithraistických „seznamů zasvěcenců“, které jsou naopak v kultu bohyně Ísidy poměrně běžné, připouští však, že titul *pater* není v textech tohoto typu obvyklý.³⁹⁵ Upozorňuje rovněž, že není zcela jisté, zda slovo *Leo*, které se na nápisu objevuje, označuje mithraistického zasvěcence, a nikoli vlastní jméno.³⁹⁶ K této nejistotě přispívá především skutečnost, že se styl vyvedení tohoto jména liší od ostatního textu, což umožňuje různé interpretace jeho významu a chronologie.³⁹⁷ Monument, který by se měl nacházet v inventáři vily Albani v Římě, bohužel není volně přístupný³⁹⁸ a zdá se, že neexistuje ani jeho dostupná obrazová reprodukce. Za těchto okolností tento „seznam zasvěcenců“ řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[Ost-010] Cihla s nápisem³⁹⁹

Tento předmět byl nalezen v jedné ze zdí během vykopávek v místě ostijského přístavu. Cihla nese značku dílny, která ji vyrobila, ve znění *Ex of(f)icin(a) L(uci) Aemili Iuliani / Solis et Lunae / sac/erd(otis)*. Přestože Vermaseren tento předmět zařadil do svého korpusu, je velmi nepravděpodobné, že by se označení „kněz Slunce a Měsíce“ mohlo vztahovat v římském kultu boha Mithry, neboť podobný titul není v mithraistických nápisích doložen. Tento artefakt proto vyřazují ze seznamu relevantních nálezů.

[Ost-011] Torzo sochy mužské postavy⁴⁰⁰

Ve sbírkách Vatikánských muzeí (muzeum Gregoriano Profano) se od roku 1920 nachází torzo sochy mladíka oděného do krátké tuniky, s pláštěm přehozeným přes pravé rameno. Navzdory absenci stop po pochodni bylo na základě srovnání s fragmentem sochy Cautopata z mithraea v „císařském paláci“ navrženo, že se může i v tomto případě jednat o postavu mithraistického Cautopata. S ohledem na stav torza však nelze tuto otázku rozhodnou a proto tento artefakt řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[Ost-012] Architráv s nápisem⁴⁰¹

V roce 1909 byly během vykopávek v blízkosti ostijské *Via dei Vigili* objeveny dva fragmenty architrávu opatřeného nápisem v řečtině ve formě [--]κήτω και το[--]ος ιδίας διαπάνας ἐκόσμησεν. Maria Letizia Lazzarini, která interpretaci tohoto nápisu věnovala podrobnou studii, přišla s návrhem čtení, které tento předmět situovalo do prostředí Mithrova kultu. Podle ní text dedikace zachycené na prvním fragmentu v rekonstruované podobě zněl [Δι Ἠλίω Μίθρα ἀνει]κήτω και το[ῖς συννάοις θεοῖς] („Bohu Slunci Neporazitelnému a božstvům, která s ním přebývají“).⁴⁰² Problém pro tuto interpretaci představuje skutečnost, že formulace *και τοῖς συννάοις θεοῖς* je z prostředí Mithrova kultu doložena pouze jednou, a to na stéle

392) TMM II, s. 117.

393) Thylander 1952: č. B 295 (s. 368–369).

394) Meiggs 1973: 388 a pozn. 6; Clauss 1992: 33 a pozn. 3.

395) Gordon 1994: 472.

396) Gordon 1994: 472.

397) Marchesini 2012–2013: 328.

398) Monument nemohl prozkoumat ani Hermann Dessau v době přípravy čtrnáctého svazku *CIL* a příslušný vstup tedy čerpá z informací od badatelů z 19. století. Zdá se, že monument studoval na základě autopsie Hilding Thylander, bohužel však neuvádí žádné nové informace. Raffaella Marchesiniová, která svou disertační práci staví na pokud možno osobním studiu pojednávaných artefaktů, nebyla schopna fragment této desky prozkoumat (jak vyvozují z Marchesini 2012–2013: 328, pozn. 799).

399) *CIMRM* 324 = TMM II, č. 194 (s. 126) = *CIL* XIV, č. 4089.7 = Becatti 1954: 126–127.

400) Marchesini 2012–2013: 297 a obr. 147 = Sinn 2006: č. 183 a tab. 103, 1.3 (s. 306–307).

401) Vaglieri 1909: č. 8 (s. 97) = *AE* 1999, č. 405 = *RICIS* II, č. 503/1133 = Lazzarini 1979 = Canciani 2022: č. P34 (s. 224–225).

402) Lazzariniová (1979: 200) v závěru své studie rovněž přišla s opatrně vyjádřenou hypotézou, že tento architráv mohl pocházet z mithraea u Římské brány, které se nacházelo nedaleko místa nálezů.

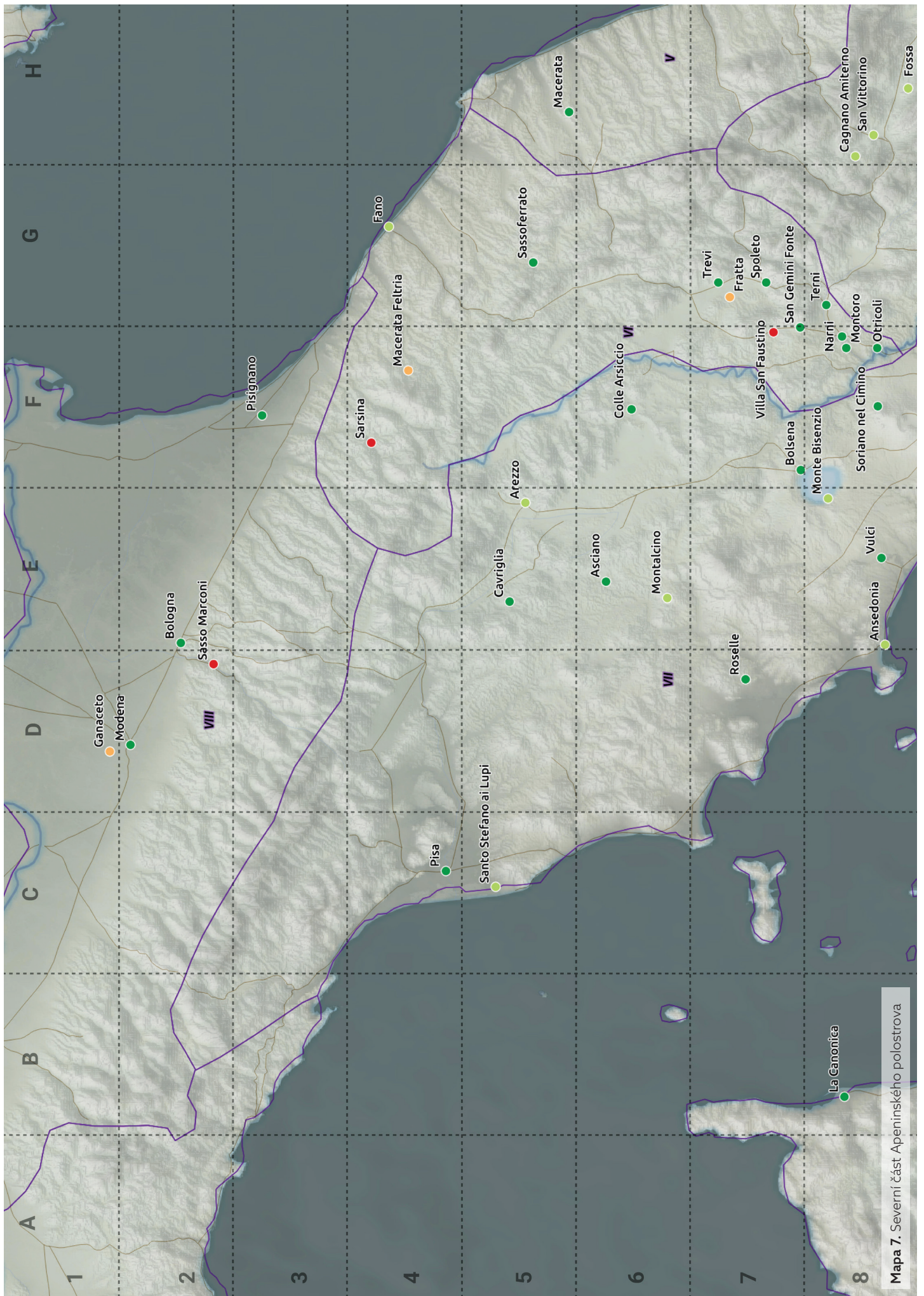
z hypotetického římského mithraea u *Arco di San Lazzaro*.⁴⁰³ Velmi často se však objevuje v prostředí kultu egyptských božstev, zvláště ve spojení s bohem Sarápidem.⁴⁰⁴ V následující studii z roku 1996 Lazzariniová svůj náhled revidovala a přiklonila se k závěru, že nápis na architrávu spadá do kontextu kultu egyptských božstev.⁴⁰⁵ Vzhledem ke stavu zachovalosti nápisu nelze přesné určení božstva, které zmiňoval, rozhodnout. Nápis proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

403) Viz [Rom-M-01-001] výše.

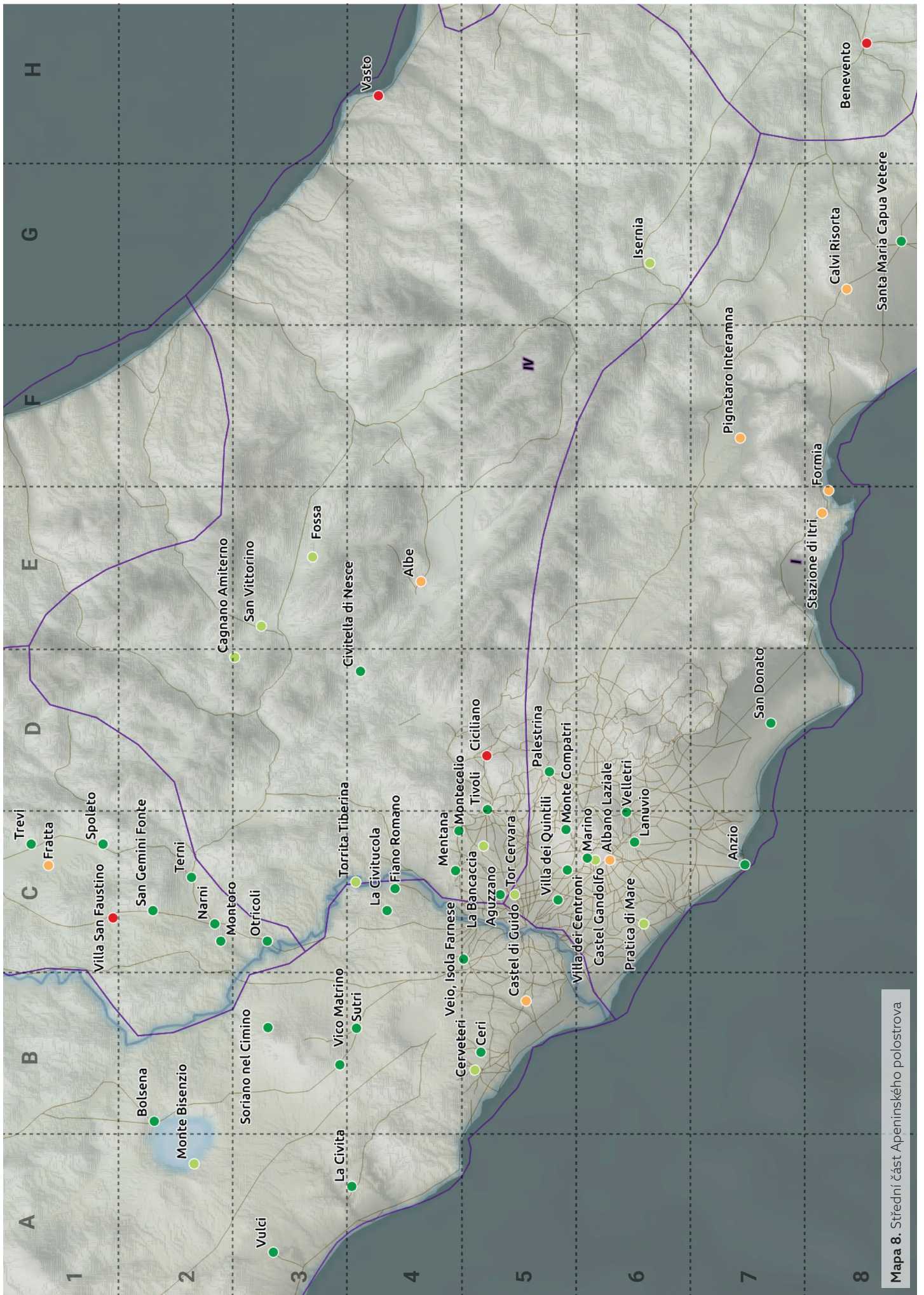
404) Viz např. *SIRIS* 550 = *RICIS* II, č. 503/1205 (Ostijský přístav) nebo *IGUR* I, č. 189 a 193 (Řím).

405) Lazzarini 1996.

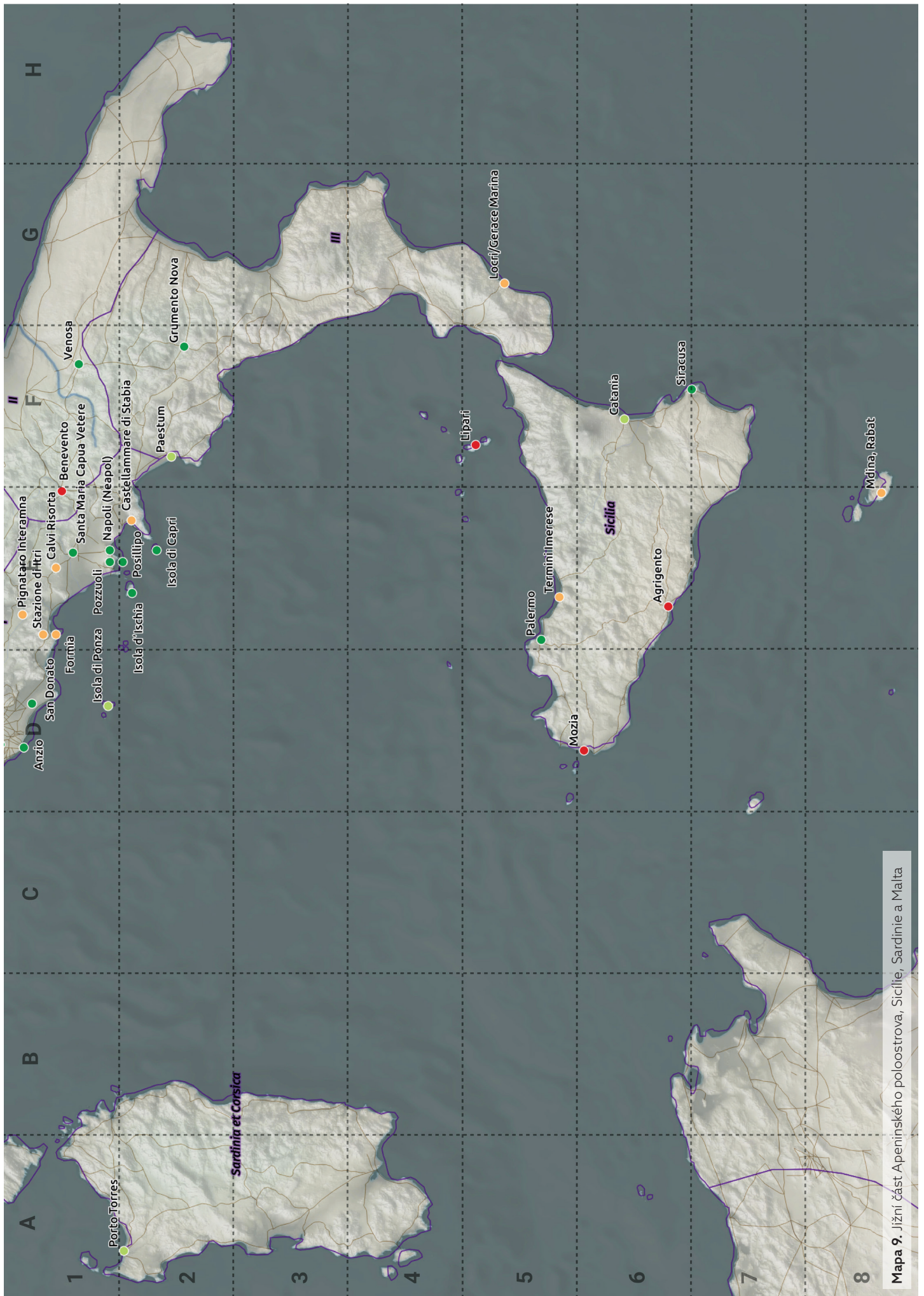
6 ITALIA (REGIONES I-VIII), SICILIA,
SARDINIA ET CORSICA

Mapa 7. Severní část Apeninského poloostrova

Mapa 8. Střední část Apeninského poloostrova

Mapa 9. Jižní část Apeninského poloostrova, Sicílie, Sardinie a Malta

Latium et Campania (Regio I)

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Aguzzano, Ponte Mammolo		IT	Mithraeum (<i>CIMRM</i> 640); relief s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 640).
Albano Laziale	Castra Albana	IT	Nápis (<i>CIMRM</i> 215 = EDR142373 = Hackethal 1968: 245).
Anzio	Antium	IT	Relief s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 204); relief s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 759 = Janovitz 1972: 72). Socha světloňose (<i>CIMRM</i> 205).
Calvi Risorta	Cales	IT	Nápis (<i>CIL</i> VI.5, č. 312*); mithraeum (Venetucci, Cacciotti & Mangiafesta 2018: 524, 527; Jaia 2004: 256).
Castel Gandolfo		IT	Socha bytosti se lví hlavou (<i>CIMRM</i> 326 = B 1).
Castellammare di Stabia	Stabiae	IT	Deska s nápisem (EDR111778); labrum s nápisem (<i>AE</i> 1947, č. 157 = HD021768 = EDR073711).
Ciciliano		IT	Zlatá destička s vyobrazením Aiona a nápisem (<i>CIMRM</i> 168).
Formia	Formiae	IT	Dvě busty zobrazující světloňose (<i>CIMRM</i> 202).
Isola di Capri	Capreae Insula	IT	Relief s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 172 = Tran Tam Tinh 1972: č. M1 [s. 177-178]).
Isola d'Ischia	Aenaria Insula/Pitheussae Insula/ Pithekoussai Insula	IT	Nápis (<i>CIMRM</i> 178 = Tran Tam Tinh 1972: 182, M5).
Isola di Ponza	Pontiae Insula	IT	Mithraeum (Vermaeren 1974); stropní štuková freska s vyobrazením zodiaku (Vermaeren 1974: 9-11, obr. 6 a tab. VII).
La Bancaccia, Guidonia Montecelio		IT	Nádoba s ikonografickými motivy (Cipollari 2019: 36 a obr. 10). Fragment terakotového reliéfu s vyobrazením tauroktonie (Cipollari 2019: 35 a obr. 10).
Lanuvio	Lanuvium	IT	Talíř s motivem tauroktonie (<i>CIMRM</i> 207).
Marino	Castrimoenium	IT	Mithraeum (Vermaeren 1982); freska s vyobrazením tauroktonie a bočními scénami (Vermaeren 1982: 12-15 a tab. III-VIII); oltář s nápisem (HD004892 = EDR076930); oltář s nápisem (EDR155317); graffiti (EDR155318).
Mentana	Nomentum	IT	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 642). Fragment reliéfu s vyobrazením Cauta (Gavini 2012).
Montecelio	Corniculum	IT	Fragment reliéfu zobrazujícího světloňose (<i>CIMRM</i> 643).
Monte Compatri	Labicum	IT	Relief s tauroktonií (<i>CIMRM</i> 321bis [<i>CIMRM</i> II, s. 25] = Piccolini 1953). Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 210 = Helbig 1864: 92). Mithraeum (<i>CIMRM</i> 210 = Helbig 1864: 92).

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Napoli (Neapol)	Neapolis/ Νέα πόλις/ Parthenope	IT	Mithraeum (Lacerenza & Morisco 1994): fragmenty štukového reliéfu s vyobrazením tauroktonie (Lacerenza & Morisco 1994: 47 a obr. 34).
			Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 173 = Tran Tam Tinh 1972: 181, M3).
			Deska s nápisem (<i>CIL</i> VI, č. *968).
Nemi		IT	Viz Narni, ant. Narnia, regio VI
Palestrina	Praeneste	IT	Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 211).
Pignataro Interamna	Interamna Lirenas/ Interamna Sucasina	IT	Nápis (<i>CIMRM</i> 672 = EDR179133).
Posillipo, Napoli (Neapol)	Pausilypum	IT	Reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem (<i>CIMRM</i> 174/ 175 = Tran Tam Tinh 1972: 178–181, M2 = EDR167984).
Pozzuoli	Puteoli	IT	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie a nápisem (Tran Tam Tinh 1972: 180–181 a tab. LIX, obr. 83ter = HD010525 = EDR075158).
			Deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 177 = Tran Tam Tinh 1972: č. M4 [s. 182] = EDR158297).
			Nápis (EDR102513).
Pratica di Mare	Lavinium	IT	Podstavec s nápisem (EDR106797 = LSA-1678).
San Donato	<i>apud</i> Antium	IT	Deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 206 = EDR164602).
			Mithraeum (<i>CIMRM</i> 180 = Tran Tam Tinh 1972: 184–193, M8 = Vermaseren 1971); freska s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 181 = Vermaseren 1971: tab. III); freska s vyobrazením Cauta stojícího mezi stromy (<i>CIMRM</i> 182); freska s vyobrazením Cautopata stojícího mezi stromy (<i>CIMRM</i> 183); freska zobrazující Lunu na voze (<i>CIMRM</i> 184); nezřetelná freska bytosti se lví hlavou (<i>CIMRM</i> 185); reliéf s vyobrazením Amora a Psyché (<i>CIMRM</i> 186); fresky s vyobrazením iniciačních scén (<i>CIMRM</i> 187–197 = Minto 1924 = Vermaseren 1971: pl. XXI–XXIII a XXV=XXVIII = Gordon 2009); drobné nálezy (<i>CIMRM</i> 198).
			Protoma mladíka s frýžskou čapkou (<i>CIMRM</i> 179).
Stazione di Itri, Itri		IT	Mithraeum (Marisa De' Spagnolis 1980).
			Dva fragmenty desky s nápisem (<i>CIMRM</i> 213 = <i>CIMRM</i> 348 = HD014128 = EDR074676); deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 214 = EDR129974).
Tivoli	Tibur	IT	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 212); deska s rytým vyobrazením tauroktonie a nápisem (Cumont 1892b = EDCS-05801556).
Tor Cervara		IT	Mithraeum (Lissi-Carona 1965).
			Reliéf s vyobrazením tauroktonie (Lissi-Carona 1965).
Velletri	Velitrae	IT	Socha s vyobrazením tauroktonie a nápisem (<i>CIMRM</i> 208/209 = EDR150701).
Villa dei Centroni		IT	Mithraeum (di Matteo 2002–2003: 298).
			Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (di Matteo 2002–2003: 298).

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Villa dei Quintilii			Mithraeum (<i>CIMRM</i> 634).
			Oboustranný reliéf s vyobrazením tauroktonie a hostinou Mithry a Slunce (<i>CIMRM</i> 635); reliéf s vyobrazením Cauta (<i>CIMRM</i> 636); reliéf s vyobrazením Cautopata (<i>CIMRM</i> 637); dva fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie (Frontoni & Galli 2012: 16–17 a obr.).
		IT	Cippus s nápisem (<i>CIMRM</i> 639 = HD023368 = EDR073292).
			Fragment sochy mužské postavy (<i>CIMRM</i> 638).

Apulia et Calabria (Regio II)

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Benevento	Beneventum/Maleventum	IT	Nápis (EDCS-12401056).
Venosa	Venusia	IT	Nápis (<i>CIMRM</i> 171 = EDCS-51000001).
		IT	Nápis (EDR164551).
			Nápis (EDCS-08201125).

Bruttium et Lucania (Regio III)

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Grumento Nova	Grumentum	IT	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 170 = EDCS-11400290).
Locri/Gerace Marina	Lokroi Epizefýrioi/Λοκροὶ Επιζεφύριοι	IT	Hlava sochy s fryžskou čapkou (<i>CIMRM</i> 169).
Paestum, Capaccio	Paestum/Poseidonia	IT	Bronzová destička s nápisem (HD009291 = EDR076070).

Samnium (Regio IV)

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Albe, Massa d'Albe	Alba Fucens	IT	Bronzová hlava Míthrových sošky (de Visscher & Merten 1957).
Cagnano Amiterno, San Vittorino	<i>apud</i> Amiternum	IT	Nápis (EDR100039 = Ricci & di Meo 2013: č. 4 [s. 38–39]).
Civitella di Nesce	Nersae	IT	Mithraeum (viz <i>CIMRM</i> 648); reliéf s tauroktonií a nápisem (<i>CIMRM</i> 650/651 = EDCS-51000125); nápis (<i>CIMRM</i> 647 = EDCS-14805140); nápis (<i>CIMRM</i> 648 = EDCS-14805141).
Fossa	Aveia/Aveia Vestina	IT	Necitelný nápis na torzu sochy boha Slunce (<i>CIMRM</i> 649).
Isernia	Aesernum	IT	Mithraeum (viz <i>CIMRM</i> 652); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 652 = EDCS-14804633); deska s nápisem (HD031950 = EDR071843).
Vasto	Histonium	IT	Cippus s nápisem (<i>CIMRM</i> 203 = EDR127765).
		IT	Deska s nápisem (Ricci & di Meo 2013: č.8 [s. 29] = EDR175971).

Picenum (Regio V)

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Macerata	<i>apud</i> Helvia Ricina	IT	Reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem (<i>CIMRM</i> 690/691 = HD033528 = EDR072025).

Umbria et ager Gallicus (Regio VI)

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Fano	Fanum Fortunae	IT	Fragment reliéfu s vyobrazením mithraistické bytosti se lví hlavou (Catani 1992).
Fratta, Montefalco		IT	Oltář s nápisem (EDR081846).
Macerata Feltria	Piinum Pisarense	IT	Nápis (<i>CIMRM</i> 683 = EDR164163).
Montoro, Narni		IT	Hlava sochy s paprscitou čelenkou (Susini 1978: č. 5 [s. 1200]).
Narni	Narnia	IT	Mithraeum (viz <i>AE</i> 2013, 444); deska s nápisem (<i>AE</i> 2013, 444 = EDR136596 = Ciotti 1978: č. II [s. 233–239 a tab. XXIX a XXX]).
Otricoli	Otriculum	IT	Fragment reliéfu s tauroktonií (<i>CIMRM</i> 669, patrně totožná s <i>CIMRM</i> 671.2).
San Gemini Fonte	Carsulae	IT	Hlava sochy s fryžskou čapkou (<i>CIMRM</i> 671.1).
		IT	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 556); deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 625).
		IT	Nápis (<i>CIMRM</i> 684).
		IT	Nápis (EDR167561).
		IT	Mithraeum (viz <i>AE</i> 2013, 453); deska s nápisem (<i>AE</i> 2013, 453 = Ciotti 1978: č. I [s. 233–239 a tab. XXVIII]).

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezů
Sarsina	Sarsina	IT	Socha Mithry (Mansuelli 1966–1967: 164–165; Mansuelli, Finamore & Pampaloni 1967: 282, 284 [č. 5] a obr. 35–36; Susini 1978: č. 12 [s. 1201]).
Sassoferrato	Sentinum	IT	Mithraeum (<i>CIMRM</i> 686); fragment sochy zobrazující tauroktonii a nápisem (<i>CIMRM</i> 685 = EDR016199); deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 687 = EDR016190); deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 688 = EDR016200); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 689 = EDR016198).
Spoleto	Spolegium	IT	Deska s nápisem (EDR016202); nápis (EDR016313).
Terni	Interamna Nahars	IT	Reliéf s tauroktonií (<i>CIMRM</i> 670).
Trevi	Trebiae	IT	Nápis (CIL XI,2, č. 4189 = EDR130572); mithraeum (Sisani 2006: 180).
Villa San Faustino		IT	Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie (Prosperi Valentini 1996 = Bastianelli 2018: 98–100 a obr. 13a–b).
		IT	Mithraeum (Sisani 2006: 180).
Etrurie (Regio VII)			
Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezů
Ansedonia, Orbetello	Cosae/Cosa/Kόσσα	IT	Mithraeum (Richardson 1957; Henriques 2018).
Arezzo	Arretium/Adretium	IT	Cippus s nápisem (<i>CIMRM</i> 658 = EDR110603).
Asciano		IT	Hlava sochy býka (Bocci Pacini & Nocentini Sbolci 1983: 28).
		IT	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 662).
Bolsena	Volsinii	IT	Mithraeum (viz <i>CIMRM</i> 660); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 660 = EDR126714).
Castel di Guido	Lorium	IT	Bronzová busta Jupitera nebo Silvana s motivem tauroktonie na hrudi (<i>CIMRM</i> 659.1 = <i>CCIS</i> II, č. 84); bronzová busta vousatého muže v orientálním oděvu (<i>CIMRM</i> 659.2 = <i>CCIS</i> II, č. 63).
Cavriglia		IT	Mithraeum (Mineo 1990).
Ceri, Cerveteri	<i>apud</i> Caere	IT	Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie (Bocci Pacini & Nocentini Sbolci 1983: 73).
Cerveteri	Caere/Καυρέα/Ἄγυλλα	IT	Oltář s nápisem (Antonini 2017: 17–27 a obr. 1–3 = EDR166595).
		IT	Graffito s vyobrazením tauroktonie (Colivicchi et al. 2016: 388–389 a obr. 24).
Colle Arsiccio, Villa		IT	Fragmentárně dochovaný terakotový pinax s vyobrazením tauroktonie (Morandini 2006: 79–80 a tab. XXI.a–c); fragment zobrazující zkrácené nohy stojící postavy (Morandini 2006: 80, tab. XXIIa).
		IT	Protomai býčích hlav, bust Slunce a Měsíce a keramika s hadními motivy (Morandini 2006: 80–85 a tab. XXIIb–XXXIIId).
Fiano Romano		IT	Mithraeum (Morandini 2006: 83).
		IT	Oboustranný reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 641 = Cumont 1946).

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
La Civita, Tarquinia	Tarquinii/Tarchonion	IT	Mithraeum (Mastrocinque 2020: 90–91 a obr. 8.2–3; Mastrocinque, Soriano & Marchetti 2020); fragment sochy s vyobrazením tauroktonie (Scapatucci 2018; Mastrocinque 2020: 87–90 a obr. 8.3–4).
La Civitucola, Capena	Capena	IT	Fragment sochy světloňose s nápisem (<i>CIMRM</i> 645/646 = EDR121130 = EDR144270).
Montalcino		IT	Bronzová tabula ansata s nápisem (EDR157415 = Ceccoli 2021).
Monte Bisenzio, Capodimonte	Visentium	IT	Mithraeum (Biamonte 1997).
Pisa	Pisae	IT	Reliéf s tauroktonií (<i>CIMRM</i> 663).
Roselle	Rusellae	IT	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 661).
Santo Stefano ai Lupi, Livorno	Portus Pisanus	IT	Mithraeum (Genovesi 2011; Ducci, Pasquinucci & Genovesi 2011: 44).
Soriano nel Cimino		IT	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 657).
Sutri	Sutrium	IT	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 654).
Veio, Isola Farnese	Veii	IT	Mithraeum (<i>CIMRM</i> 653 = Sestieri 1934 = Cumont 1937: 97–100 a tab XI.1). Reliéf s vyobrazením tauroktonie (Fusco & Boitani 2015).
Vico Matrino	Vicus Matrini	IT	Reliéf s mithraistickým motivem (Cascino et al. 2012: 50–51). Reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem (<i>CIMRM</i> 655/656 = EDR121131).
Vulci	Vulci/Volci	IT	Mithraeum (Sgubini Moretti 1979); fragментy velkého sousoší s vyobrazením tauroktonie (Sgubini Moretti 1979: 269–272 a tab. IV–IX); soška havrana (Sgubini Moretti 1979: 272–273 a pl. X); fragментy sochy s vyobrazením tauroktonie (Sgubini Moretti 1979: 274–276 a pl. XIII–XVI); socha Cauta (Sgubini Moretti 1979: 273–274 a pl. XI–XII); trapezophoros (Sgubini Moretti et al. 1998: 23–25 a obr.); kráter s hadím motivem (Sgubini Moretti et al. 1998: č. 13 a obr. [s. 26–29]); kultická nádoba (Sgubini Moretti et al. 1998: č. 14 a obr. [s. 26–29]); hermovka s vyobrazením Bacchovy hlavy (Sgubini Moretti et al. 1998: 23 a obr.); drobné nálezy (Sgubini Moretti et al. 1998: č. 16–51 a obr. [s. 30–37]).

Monumenty z Etrurie, ale bez známých nálezových okolností

Název lokality	Stát	Typ nálezu
Etruria (regio VII)	IT	Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 664); reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 668); socha s bytostí se lví hlavou (<i>CIMRM</i> 665).
	IT	Socha zrození Mithry ze skály (<i>CIMRM</i> 666).
		Hlava sochy Mithry zabíjejícího býka (<i>CIMRM</i> 667).

Aemilia (Regio VIII)

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Bologna	Bononia/Felsina	IT	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 693); reliéf s vyobrazením Cautopata (<i>CIMRM</i> 694). Lampa s vyobrazením Mitry zabíjejícího býka (Meconcelli & De Carolis 1997: č. 33 [s. 20–21]).
Ganaceto, Modena	<i>apud</i> Mutina	IT	Reliéf s vyobrazením světlohoše (<i>CIMRM</i> 697).
Modena	Mutina	IT	Reliéf s vyobrazením bytosti se lví hlavou a nápisem (<i>CIMRM</i> 695/696 = B44 = EDCS-19600498).
Pisignano, Cesena	<i>apud</i> Caesena	IT	Oltář s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 692).
Sasso Marconi		IT	Mithraeum (Susini 1978: č. 38 [s. 1205]).

Sicilia

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Agrigento	Akragas/Agrigentum	IT	Fragment reliéfu s vyobrazením svastiky ve slunečním kotouči (Sfameni Gasparro 343). Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 163A = Sfameni Gasparro 344).
Catania	Catina	IT	Reliéf s vyobrazením boha Slunce (Sfameni Gasparro 345a); reliéf s vyobrazením bohyně Luny (Sfameni Gasparro 345b); pět lamp s vyobrazením boha Slunce (Sfameni Gasparro 346–350).
Lipari	Lipara/Liparae	IT	Pět lamp s vyobrazením boha Slunce (Sfameni Gasparro 351–353bis).
Mozia, Isola San Pantaleo	Μοζία/ Μοζή	IT	Lampa s vyobrazením boha Slunce (Sfameni Gasparro 357).
Palermo	Panormus/Πάνορμος	IT	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 164 = Sfameni Gasparro 355); dvě sošky světlohošů (<i>CIMRM</i> 165–166 = Sfameni Gasparro 356). Mithraeum I (Sfameni Gasparro 341). Mithraeum II (Sfameni Gasparro 341c): fragment sochy s vyobrazením tauroktonie (Sfameni Gasparro 341c.1); fragment hlavy sochy s fryzskou čapkou (Sfameni Gasparro 341c.2); další fragmenty sochy s vyobrazením tauroktonie (Sfameni Gasparro 341c.3–5); lampy s ikonografickými motivy (Sfameni Gasparro 341c.6). Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 163 = Sfameni Gasparro 342). Lampa s vyobrazením boha Slunce (Sfameni Gasparro 342bis); socha s vyobrazením Mithry (Germanà 2013: 243). Cippus s nápisem (<i>CIMRM</i> 167 = Sfameni Gasparro 354 = EDRI27000).
Siracusa	Syracuse/Syrakousai/ Συράκουσαι	IT	
Termini Imerese	Thermae Himeratae/ Θερμαί Ήμερσάται	IT	

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
La Canonica, Lucciana	Mariana	FR	Mithraeum (Chapon 2020; De Peretti 2021); fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (Chapon 2020; obr. 7.9; De Peretti 2021: obr. 4); drobné nálezy (Chapon 2020: <i>passim</i> ; De Peretti 2021: 464).
Porto Torres	Turris Libisonis	IT	Fragment sochy Cautopata (Contu 1968).

Malta

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Mdina, Rabat	Melita	MT	Fragment reliéfu s vyobrazením bytosti lvi se hlavou (Sagona 2009: 28–29 a obr. 16–18 = B43). Terakotové sošky Mithry jezdce (Sagona 2009: 15–18 a obr. 9–12); fragment terakotové desky s vyobrazením Mithry jako Neporazitelného Slunce (Sagona 2009: 18–21 a obr. 19); soška zrození Mithry ze skály (Sagona 2009: 24–25 a obr. 22).

Monumenty s nejasnými nálezovými okolnostmi, ale patrně pocházející z Itálie

Oblast nálezu	Stát	Typ nálezu
		Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie (Vermaeren 1982: 3, pozn. 10 a tab. XXXI); bronzový reliéf s vyobrazením tauroktonie (Yandek 2011); gemma s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 2354 = Mastrocinque 2007: č. F1 59 [s. 56–57]).
		Obsidiánová sekerka s mithraistickými motivy (Mastrocinque 1998: 59–92; 2007: č. GM 10 [s. 203–204]).
		Soška Cautopata (CIMRM 762); reliéf s vyobrazením světloňose (CIMRM 763); bronzová soška Cautopata (CIMRM 761); hlava bronzové sošky s frýžskou čapkou (CIMRM 760).
		Dvě hlavy sošek s frýžskými čapkami (CIMRM 764); bronzová ruka z Mithrových sochy (CIMRM 765); lampy s mithraistickými motivy (CIMRM 766).

6.1 Latium et Campania (Regio I)

[001-LaC] Aguzzano, Ponte Mammolo [8 C5]

V roce 1928 byla v Aguzzanu poblíž Ponte Mammolo objevena podzemní hrobka (*hypogeum*) se štukovanými reliéfy s vyobrazením výjevů z raných římských dějin, mimo jiné zobrazujících Romula a Rema kojeneč vlčicí. Nedaleko této hrobky byla rovněž odkryta podzemní místnost se [001-LaC-M-001] štukovaným reliéfem s vyobrazením Mithry a býka¹ (rozměry neznámé). Podle informací, které získal Maarten J. Vermaseren od italského archeologa Fulvia Vettrina, který byl pověřen demontáží tohoto reliéfu a jeho odesláním do Římského národního muzea, šlo o tauroktonní reliéf ještě větších rozměrů než měl podobný exemplář z mithraea pod římským kostelem Santa Prisca.² Reliéf z Aguzzana byl ale zřejmě během transportu ztracen a zdá se, že neexistuje ani žádná jeho obrazová reprodukce. Tato ztráta je politováníhodná, neboť za absence podrobnějších informací lze pouze konstatovat, že se v případě podzemní místnosti jednalo s velkou pravděpodobností o [001-LaC-M] mithraeum. O přesnější podobě mithraea nebo reliéfu však nelze říct nic bližšího.

[002-LaC] Albano Laziale (ant. Castra Albana) [8 C6]

Z Albana Laziale měl pocházet dnes ztracený [002-LaC-001] nápis³ (s největší pravděpodobností na oltáři neznámých rozměrů), který je známý pouze na základě opisu ze 17. století. Nápis byl dedikován *Soli* a pořízen *pro salute et reditu et victo[ria]* některého ze severovských císařů účastnících se válek s Parthy.⁴ Nápis zmiňuje jako pořizovatele muže jménem Tato, titulovaného jako *pater s[acrorum]*, což by mohlo odkazovat na jeho funkci v rámci římského kultu boha Mithry.⁵ Jelikož nápis Mithru explicitně nezmiňuje, řadím jej mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[003-LaC] Anzio (ant. Antium) [8 C7] [9 D1]

Ze starověkého přístavního města Antium, dnešního Anzia poblíž Říma, pochází několik nálezů kladených do spojitosti s římským kultem boha Mithry, situace ohledně několika z nich je nicméně mimořádně komplikovaná. Nejspíše v roce 1699 byl v místech, kde se nacházejí pozůstatky přístavu z doby Neronovy,⁶ nalezen [003-LaC-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie,⁷ který je znám pouze z perokresby pořízené Philipem Della Torrem. Monument, který je překreslen s odlomeným pravým horním rohem, zobrazuje až na několik pozoruhodných detailů standardní provedení tauroktonního motivu. Mithra je zde netypicky zobrazen v pozici, kdy býka nedrží levou rukou za tlamu nebo nozdry, ale za pravý roh. V levém horním rohu nad Mithrovým vlajícím pláštěm a pod bustou Slunce s paprsky jsou potom zobrazeni dva havrani a nikoli jeden, a to v pozici proti sobě. U nohou Cautopata (oba světloňosi jsou zobrazeni bosí, což je znovu velmi nestandardní), který se na tauroktonní scéně nachází vlevo, je zobrazen drobný předmět, patrně urna. Tento monument je v současné době ztracený a o jeho osudech není nic známo. Rakouský badatel Joseph de Hammer sice vyslovil domněnku,⁸ že tento monument je totožný s tauroktonií, která se nacházela v *Palazzo Gioia* v Římě,⁹ na základě srovnání nákrešů obou monumentů¹⁰ však

1) Boehringer 1929: 108 = *CIMRM* 640 = *CIMRM* II, 32 = Vermaseren & Van Essen 1965: 130 = Canciani 2022: č. 220 (s. 192).

2) Viz [Rom-M-27-003] výše.

3) *CIMRM* 215 = *TMM* II, č. 145 (s. 118) = *CIL* XIV, č. 2256 = Hackethal 1968: 245 = EDR142373.

4) Hackethal 1968: 245. Jméno císaře na třetím řádku, jemuž byl nápis věnován, bylo bohužel úmyslně vymazáno v důsledku *damnatio memoriae*. Nápis je proto datován do rozmezí let 201 až 249.

5) Clauss 1992: 51.

6) Lombardi 1865: 143–144.

7) *CIMRM* 204 = *TMM* II, č. 86 (s. 247) a obr. 79 = Della Torre 1700: 157 a obr. = Canciani 2022: č. 109 (s. 85–86).

8) De Hammer 1833: č. 4 (s. 83).

9) Viz [Rom-025] výše.

10) Eichhorn 1814: obr. 2 (s. 43).

lze tento závěr jednoznačně vyloučit.¹¹ Dalším mithraistickým monumentem je [003-LaC-002] reliéf s vyobrazením tauroktonie¹² (0,50 × 0,55 × 0,07 m), který se v současné době nachází ve sbírkách *Museo Lapidario Maffei* ve Veroně, ale může pocházet z Anzia.¹³ Po stránce ikonografické je tento monument zcela standardním vyobrazením tauroktonního motivu. Situace není o nic přehlednější ani v případě posledního údajně mithraistického monumentu z Anzia, kterým má být [003-LaC-003] socha světlohoše¹⁴ (výška 1,12 m), nacházející se v současné době v Ashmoleovu muzeu v Oxfordu. Identifikace mladíka ve fryzské čapce jako Cauta je nejistá, neboť socha má odlomenou pravou ruku, ve které měl držet pochodeň. Chandler tuto postavu identifikoval jako Parida, Michaelis jako „sochu barbara“. V každém případě však ani jeden z těchto zdrojů, které Vermaseren uvádí, nezmiňuje jako místo nálezu starověké Antium. Jedinou dostupnou informací o jejím původu je, že tato socha byla v roce 1755 Ashmoleovu muzeu věnována Henriettou, hraběnkou z Pomfret, která po smrti svého tchána lorda Arundela zdědila část jeho sbírek antických starožitností, které pocházely z Itálie.¹⁵ Z výše uvedených důvodů tedy tento monument klasifikuji jako možný, ale sporný mithraistický nálezu.

Zbývající nálezy, u kterých byl předpokládán jejich mithraistický status, je již možné vyloučit: [003-LaC-004] nápis,¹⁶ jehož nálezu zmiňuje Lombardi¹⁷ a který měl bohyni *Hecatae* pořídit Titus Flavius Onchestus, *aug(usti) lib(ertus) / sacerdos Solis Invicto Mithrae*, je možné jednoznačně vyloučit. Nápis byl nalezen v Římě, nikoli v Anziu, a je pokládán za moderní falsum.¹⁸ Charakter „místní legendy“ pak mají informace o nálezu fresky s vyobrazením Mithry v [003-LaC-M] mithraeu se sloupy a oltářem, ke kterému mělo dojít v průběhu 19. století. Hypotetické mithraeum se mělo nacházet na pozemku, na kterém se rozkládá villa Aldobrandini-Sarsina a po svém odkrytí údajně znovu zasypáno.¹⁹ Hmatatelné stopy tohoto nálezu však chybí a za stávajících okolností tak neexistuje žádný důvod k zařazení tohoto mithraea a jeho nálezů mezi relevantní mithraistické objekty.

[004-LaC] Calvi Risorta (ant. Cales) [8 G8] [9 E1]

Z Calvi Risorta v Kampánii, kde se v období antiky nacházelo město Cales, pocházejí dva možné mithraistické nálezy. Prvním z nich je terakotový [004-LaC-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie²⁰ (0,36 × 0,32 × 0,02 m), která je zasazena do ozdobného rámu. Vyobrazen je pouze Mithra a býk, bez jakýchkoli dalších doprovodných zvířat či osob. Zobrazení události je rovněž netypické tím, že býk není přitisknut k zemi, jak je tomu na standardním vyobrazení tauroktonie, ale v pádu na přední kolena, s Mithrou v běhu vedle něj, levou rukou držícího zvíře za nozdry a chystajícího se zasadit smrtící ránu. Mithra je rovněž netradičně zobrazen s odhalenými nohama a v botách. Cumont uvádí, že ve stejném čase byl nalezen zjevně párový terakotový reliéf stejných rozměrů s vyobrazením Herkula zabíjejícího kerineanskou laň.²¹ V úvahu tedy připadá i interpretace zobrazené postavy jako Herkula.²² Druhým z nálezů je

11) Venetucci & Cacciotti & Mangiafesta 2018: 520. Vše nasvědčuje tomu, že tauroktonie z *Palazzo Gioia* je totožná s tauroktonií, která se v současné době nachází ve Virginském muzeu v Richmondu v USA, viz Vermaseren 1982: 2–3, pozn 1, č. 7. Tauroktonie z *Palazzo Gioia* je pak nápadně podobná exempláři, jehož kresbu poskytuje Della Torre (1700: 159 a obr.), kterou však tento italský vzedlanec pokládá za exemplář z *Palazzo Mattei*, viz [Rom-026] výše.

12) *CIMRM* 759 = Maffei 1749: tab. IV, obr. 1 (s. LXXV) = *TMM* II, č. 11 (s. 265) a obr. 105 = Ianovitz 1972: 72 = Ceccharini 2010: 114–117 (monument č. 19, Margherita Bolla) = Canciani 2022: č. 110 (s. 86).

13) Maffei samotný se o původu tohoto reliéfu nezmiňuje, Jacopo Muselli však v souvislosti s ním zmiňuje: „*Lapis hic Antii repertus. Philippus a Turre in Praef.ne.*“ (*non vidi*, citováno dle Ianovitz 1972: 72, pozn. 5).

14) *CIMRM* 205 = Chandler 1763: č. XX (s. ii) a tab. XVII = Michaelis 1882: č. 48 (s. 554) = Canciani 2022: č. 292 (s. 214).

15) Venetucci & Cacciotti & Mangiafesta 2018: 523.

16) *CIL* VI.5, č. 312*.

17) Lombardi 1865: 143–147.

18) Venetucci & Cacciotti & Mangiafesta 2018: 523.

19) Venetucci & Cacciotti & Mangiafesta 2018: 524, 527; Jaia 2004: 256. Viz též Canciani 2022: č. P24 (s. 223).

20) *CIMRM* 200 = *TMM* II, č. 91 (s. 249) a obr. 82 = Tran Tam Tinh 1972: č. M6 (s. 183) = Canciani 2022: č. P27 (s. 223).

21) *TMM* II, s. 249 a obr. 83.

22) Canciani 2022: 223.

terakotová [004-LaC-002] deska s vyobrazením tauroktonie²³ (výška 0,25 m), s hlavou Mithry restaurovanou v moderní době. I na tomto monumentu je zobrazen pouze Mithra a býk, který není zachycen přitisknut k zemi, ale v pádu z běhu. Velmi nezvyklá je potom skutečnost, že Mithra je na tomto monumentu zobrazen nahý, bez fryžské čapky, oděný pouze do vlajícího pláště, s dýkou, kterou třímá u boku. Tento monument vykazuje typologickou podobnost se soškami z krymské Kerče²⁴ a je možné, že zobrazuje Atiida.²⁵ Oba monumenty klasifikují mezi možnými, ale spornými mithraistickými artefakty.

[005-LaC] Castel Gandolfo [8 C6]

V městečku Castel Gandolfo na březích Albanského jezera, známém především jako místo papežské letní rezidence, se ve vile Barberini nachází [005-LaC-001] socha mithraistické bytosti se lví hlavou²⁶ (výška 0,68 m). Socha byla objevena v roce 1933 během stavebních prací na pozemku této vily. Bytost je na ní zobrazena stojící před trůnem, se lví hlavou a oděna pouze do krátké bederní roušky. Na zádech bytosti se nacházejí dva páry dolů směřujících křídel. Na hrudi postavy je zobrazeno oko, na břicho a obou kolenou pak lví hlavy. Velmi neobvyklým detailem je skutečnost, že bytost je zobrazena se dvěma páry rukou. Předloktí jsou s výjimkou jednoho odlomená, takže nevíme, jaké předměty svírala bytost v rukou, kromě žezla v zachovalé ruce. Po obou stranách trůnu se vzhůru vinou hadi. Had nalevo se pohybuje směrem vzhůru, had napravo dolů a pokládá svou hlavu na hlavy tříhlavého Kerbera sedícího na zadních na zemi před trůnem. Kerberovy tři hlavy jsou jedna psí, jedna lví a jedna beraní. Nalevo od stojící bytosti se před trůnem nachází Hydra a hlava neidentifikovatelného zvířete. Vzhledem k dataci sochy do let 80–100 a jejímu nálezu mimo prokazatelný mithraistický kontext ji řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické artefakty.

[006-LaC] Castellammare di Stabia (ant. Stabiae) [9 E2]

V letech 1876–1879 byl během rekonstrukce katedrály v Castellammare di Stabia objeven [006-LaC-001] podstavec sochy s nápisem²⁷ (0,085 × 0,3 × 0,265 m). Z vlastní sochy se zachovaly pouze zbytky obou chodidel. Podstavec nese fragmentární nápis ve formě dedikace *Aug(usto) s[a]crum*. Pořídil jej muž jménem Lucius Gavidius (další část jeho jména je obtížně rekonstruovatelná) a věnoval *cultoribus dei M[ithr]ae*. Navzdory optimismu některých badatelů, podle kterých tento nález dokládá přítomnost římského kultu boha Mithry ve starověkých Stabiích, je relevantní část nápisu prakticky nečitelná a navržené čtení tudíž velmi nejisté. Podstavec byl zjevně zasvěcen božstvu nesoucímu epitet *Augustus*, a zda se v tomto případě jednalo o Mithru nebo jednoho z mithraistických světloňů,²⁸ je nejisté. Slovo *cultoribus* je jasně patrné, následující hypotetické *dei Mithrae* však představuje odvážnou hypotézu, kterou nelze, minimálně na základě dostupných fotografií, přesvědčivě prokázat. Podstavec s nápisem proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické monumenty. Druhým možným mithraistickým nálezem ze starověkých Stabií je dnes ztracené mramorové [006-LaC-002] *labrum* s nápisem²⁹ (výška 0,16, průměr 0,8 m), objevené v roce 1939 v ulici *Via Surripa* 25. Na tomto umyvadle se nacházel nápis ve formě *C A PHOEBVS C D M D D*. Interpretace nápisu se různí. Di Capua, který jej poprvé v roce 1939 publikoval, navrhl čtení *C(aius) A(---) Phoebus c(ultoribus) d(eae) M(agnae) d(onum) d(edit)*.³⁰ Pozdější editoři pak navrhli alternativní

23) *CIMRM* 201 = *TMM* II, č. 92 (s. 249) a obr. 84 = Tran Tam Tinh 1972: č. M7 (s. 183–184) = Canciani 2020: č. P28 (s. 223–224).

24) *CIMRM* 11 a *CIMRM* 12.

25) Beck 1984: 2019; Canciani 2022: 223–224.

26) *CIMRM* 326 = B 1 = Canciani 2022: č. 106 (č. 84–85).

27) Cosenza 1900: 145–147 = *AE* 2001, č. 787 = Pagano 2001–2002 = *AE* 2002, č. 310 = EDR111778 = Canciani 2022: č. 119 (s. 94).

28) Pagano 2001–2002: 251. Pagano popisuje dochované zbytky boty jako typickou obuv Orientálců a dokonce na podstavci rozeznává stopu dalšího předmětu či pochodně. Fotografie, které poskytuje, jsou však málo detailní, aby bylo možné ohledně Paganovy interpretace zaujmout rozhodné stanovisko.

29) *AE* 1947, č. 157 = Magalhaes 2006: č. 2 (s. 85) = HD021768 = EDR073711 = Canciani 2022: č. P30 (s. 224).

30) *AE* 1947, č. 157. Viz též HD021768.

čtení v podobě *C(aius) A(---) Phoebus c(ultoribus) d(ei) M(ithrae) d(onum) d(edit)*.³¹ O správnosti konkrétní varianty nelze jednoznačně rozhodnout. *Labrum* s nápisem proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[007-LaC] Ciciliano [8 D5]

Během vykopávek v pozůstatcích římské vily v Ospedale di Giovanni v Cicilianu byla nalezena [007-LaC-001] destička³² (0,11 × 0,06 m) z tenké zlaté fólie, na které se nachází vyobrazení stojící postavy vykazující určité podobnosti se známými provedeními mithraistické bytosti se lví hlavou. Postava je ztvárněna uvnitř okraje oválného tvaru a má podobu stojící nahé postavy ve vzpřímeném, hieratickém postoji. Provedení je neumělé. Kolem těla postavy se vine had, který má hlavu položenou na prsou bytosti. Ruce bytosti sevřené v pěst a přitisknuté k hrudi třímají svazek čtyř makovic (v levé ruce) a háčkovitý klíč (v pravé ruce). Vermaseren tuto postavu identifikoval jako bytost se lví hlavou reprezentující mithraistické ztvárnění boha času, přes některé podobnosti však tento závěr není zcela přesvědčivý. Makovice, které drží postava v rukou, poukazují jakožto předměty spojené s bohyní Persefonou na podsvětní aspekt zobrazené postavy. Situaci navíc komplikuje řecky psaný nápis, vyvedený drobnými písmeny kolem oválného okraje a po stranách zobrazené bytosti. Část nápisu tvoří *voces barbaricae*, představující běžnou součást předmětů magické povahy, lze však rozeznat rovněž slova *Ἰάω* a *Ἀδωναιί*, což odkazuje k židovskému kontextu (jakkoli je i tento vcelku běžnou součástí magických textů). Z těchto důvodů se tedy spojitost zlaté destičky z Ciciliana s římským kultem boha Mithry jeví jako velmi nepravděpodobná a může být vyřazena ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.³³

[008-LaC] Formia (ant. Formiae) [8 E8] [9 E1]

Do sbírek Nové Carlsbergovy glyptotéky v Kodani (*Ny Carlsberg Glyptotek*) byly v roce 1902 získány [008-LaC-001] dvě busty³⁴ (výška 0,96 m) zobrazující mladíky s kudrnatými vlasy a fryžskými čapkami, pocházející z italské Formie. V katalogu muzea jsou označeny jako vyobrazení Attida, vzhledem k jejich párovosti by však mohlo jít i o ztvárnění mithraistických světloňošů. Protože otázku identity zobrazených postav nelze jednoznačně rozhodnout, řadím tyto artefakty mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[009-LaC] Isola di Capri (ant. Capreae Insula) [9 E2]

Na ostrově Capri byl nejspíše v průběhu 18. století nalezen [009-LaC-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie³⁵ (0,77 × 0,99 × 0,06 m), datovaný do prvních dekád 3. století. Přesné nálezové okolnosti jsou neznámé. Gastone della Torre Rezzonico, který viděl tento monument v roce 1794 v kostele sv. Konstantina (*chiesa di San Costanzo*), uvádí, že byl nalezen v jeskyni Matromania (*grotta di Matromania*).³⁶ Domenico Romanelli však zmiňuje také alternativní verzi pocházející od jistého doktora Giraldirho, který tento monument údajně našel již v roce 1775 na jednom z místních statků.³⁷ V každém případě tento reliéf nejpozději v roce 1816 vešel do sbírek Národního muzea v Neapoli, kde se nachází dodnes.³⁸ Vyobrazení tauroktonie

31) Magalhaes 2006: č. 2 (s. 85). Viz též EDR073711.

32) *CIMRM* 168 = *CIMRM* II, s. 22–23 = Faccenna 1948: č. 4 (s. 306) a obr. 9 = Vermaseren 1975 = Kotansky 1994: č. 29 (s. 118–120) a obr. 29 = Canciani 2022: č. N15 (s. 230).

33) Clauss 1992: 284; Bortolin 2012: 107–108.

34) *CIMRM* 202 = *NyCarlsGlypt*, tab. IX, č. 102–103 = Poulsen 1951: č. 102–103 (s. 106) = Canciani 2022: č. P25 (s. 223).

35) *CIMRM* 172 = Quaranta 1843: tab. XXII = *TMM* II, č. 95 (s. 253) a obr. 87 = Tran Tam Tinh 1972: č. M1 (s. 177–178) = Canciani 2022: č. 118 (s. 94).

36) Rezzonico *apud* Romanelli 1816: 60. Ohledně tradice, podle které *Grotta di Matromania* sloužila v období římského císařství jako mithraeum, byl skeptický již Vermaseren, který odkazuje na závěry studie Amedea Maiurho (1931). Od této doby nebyly získány žádné poznatky, které by svědčily o opaku.

37) Romanelli 1816: 91–92.

38) Quaranta 1843.

je standardní, s charakteristickými postavami a zvířaty v obvyklých pozicích. Ocas býka se proměňuje v široký vějíř pěti obilných klasů. Mithra je zobrazena v náskoku s pravou nohou zapřenou o koleno býka, který není přitisknut v zemi, ale zobrazen jako sražený v běhu. Jeden ze slunečních paprsků kolem hlavy Slunce v levém horním rohu směřuje k Mithrovi, který obrací svůj zrak tímto směrem. V levém horním rohu se nachází vyobrazení bohyně Luny s měsíčním srpkem za zády.

[010-LaC] Isola d'Ischia (ant. Aenaria Insula/Pithecussae Insula/Pithekoussai Insula) [9 E2]

Z ostrova Ischia pochází [010-LaC-001] deska s nápisem³⁹ (rozměry neznámé), která byla objevena již v době před rokem 1607, neboť její existenci v tomto roce zmiňuje Julius Caesar Capaccio.⁴⁰ Nápis tvoří pouhá dedikace v řečtině Ἡλίω / Μίθρα / ἀνικήτω, tedy „Slunci Mithrovi neporazitelnému“, bez udání jména pořizovatele.

[011-LaC] Isola di Ponza (ant. Pontiae Insula) [9 D1]

Na ostrově Ponza se s největší pravděpodobností nachází [011-LaC-M] mithraeum, situované do prostor uměle vytvořené jeskyně. Přestože tyto prostory byly známé již v 19. století, jejich možný mithraistický charakter rozpoznal až holandský badatel Maartin Josef Vermaseren, který je prozkoumal v roce 1969 a výsledky svého výzkumu následně publikoval v monografii věnované tomuto mithraeu.⁴¹ Ústřední síň mithraea je nepravidelného tvaru (10,9 × 6,9–6,45 m) a situována v ose západ–východ. V zadní západní stěně síně se nachází výklenek, který je omítnutý štukou tmavě červené barvy, s pilastry po obou stranách. Římsa v zadní části výklenku ve výšce 1 m je pravděpodobně pozůstatkem pódia, na kterém se nacházela nedochovaná tauroktonie, která měla s největší pravděpodobností podobu štukovaného reliéfu. Vermaseren byl přesto schopen některé prvky tauroktonní kompozice rozpoznat.⁴² Podle jeho popisu se například na stěně výklenku vlevo nahoře nacházely pozůstatky vyobrazení Slunce v jeho čtyřspřeží,⁴³ napravo se pak postava Luny stojící ve voze taženém jediným koněm.⁴⁴ Pod měsíčním vozem bylo rozpoznatelné vyobrazení Cautopata,⁴⁵ na levé straně v dolní části pilastru se potom nacházelo vyobrazení Cauta.⁴⁶ Na severní a jižní stěně byla umístěna obvyklá boční pódia, i když nepravidelného tvaru. Podlaha centrální uličky byla tvořena udusanou zeminou. Bezesporu nejzajímavějším dochovaným ikonografickým motivem je detailně provedený [011-LaC-M-001] štukovaný reliéf s vyobrazením zvěrokruhu,⁴⁷ který se nachází na stropě před výklenkem v zadní stěně mithraea. Zvěrokruh má podobu tří koncentrických kruhů, se znameními vyvedenými ve žluté barvě a v blízkosti výklenku poněkud nezřetelný, celkově však dobře zachovalý. Ve středu zvěrokruhu se objevuje medvědice a pod ní medvídek. Uvnitř druhého kruhu je vyobrazen had.⁴⁸ Třetí kruh je potom rozdělen na dvanáct obvyklých znamení zvěrokruhu v následujícím pořadí (od stropu výklenku po směru hodinových ručiček, při pohledu zdola): Lev (zachována pouze hlava), Panna (nedochováno), Váhy, Štír, Střelec, Kozoroh, Vodnář, Ryby, Beran, Býk, Blíženci a Rak. Z důvodu přítomnosti dělicích čar je doba vzniku tohoto zvěrokruhu kladena do 3. století. Vně zodiaku

39) *CIMRM* 178 = Kaibel 1890: č. 891 (s. 233) = *TMM* II, č. 149 (s. 119) = Tran Tam Tinh 1972: č. M5 (s. 182) = Canciani 2022: č. 117 (s. 93–94).

40) Capaccio 1607: 199.

41) Vermaseren 1974. Viz též Canciani 2022: č. 112 (s. 87).

42) Vermaseren 1974: 6–8 = Canciani 2022: č. 112a (s. 87). Fotografie ve Vermaserenově monografii jsou bohužel pouze černobílé, což rozpoznatelnost jednotlivých motivů a zobrazených prvků značně ztěžuje. Z velké části jsme tak odkázáni na Vermaserenův popis a důvěru v jeho spolehlivost, která nicméně nemusí být vždy na místě.

43) Vermaseren 1974: 7 a tab. III.

44) Vermaseren 1974: 7 a tab. IV.

45) Vermaseren 1974: 8 a tab. V.

46) Vermaseren 1974: 8 a tab. VI.

47) Vermaseren 1974: 9–10, obr. 9 a tab. VII–XVIII = Canciani 2022: č. 112b (s. 87–88).

48) Dle obecného konsenzu reprezentují medvědice a medvídek souhvězdí Velké medvědice a Malého medvěda, ve kterém se nachází Polárka. Had potom reprezentuje souhvězdí Draka. Ohledně interpretace zvěrokruhu a zobrazených souhvězdí, viz Beck 1976; 1978.

jsou vyobrazeny dvě další postavy, z nichž jedna troubí na dlouhý roh, patrně reprezentující božstva větrů.⁴⁹ Naproti vchodu do ústřední síně mithraea se ve stěně nachází malá nádržka na svěcenou vodu s vytesaným křížem, který dokládá pozdější christianizaci těchto prostor.⁵⁰ Mithraeum z ostrova Ponza řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické objekty. Jeskyně vykazuje typické rysy mithraea, zvěrokruh samotný ale není exkluzivně mithraistickým symbolem a přítomnost dalších motivů nelze na základě dostupných fotografií zcela jednoznačně ověřit.

[012-LaC] La Bancaccia, Guidonia Motecelio [8 C5]

V roce 2014–2015 proběhly vykopávky v místech římské vily objevené v lokalitě *La Bancaccia* ležící v blízkosti starověké *Via Selciatella*.⁵¹ Archeoložka Cipollariová mezi nálezy identifikovala dva předměty, které dle jejího mínění souvisí s kultem boha Mithry uctívaného na tomto místě. Prvním z nich je [012-LaC-001] fragmentárně zachovaná glazovaná nádoba s reliéfním vyobrazením⁵² zobrazujícím nahého muže bojujícího se zvířetem, patrně býkem. Kolem varlat býka se zdá být obtočen štír a k jeho krku vyskakuje směrem zleva malé zvíře, snad pes. Směrem k býkovi se rovněž plazí obrovský had, jehož tělo se vine kolem celého obvodu nádoby. Reliéfní *appliqué* je značně ohlazené s malou mírou viditelných detailů, což společně s faktem, že hlava zápasícího muže a zvířete jsou odlomeny, identifikaci zobrazené scény komplikuje. Zobrazení však motivicky odpovídá ztvárnění tauroktonie a proto jej řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické monumenty. Druhým potenciálně relevantním monumentem je [012-LaC-002] fragment terakotového reliéfu,⁵³ ze kterého se zachovala pouze nepatrná část zobrazující ženský obličej z profilu s měsíčním srpem za zády, téměř jistě představující bohyni Lunu. Tento fragment mohl být součástí jinak nedochovaného reliéfu s vyobrazením tauroktonie, kde se Luna obvykle nachází v pravém horním rohu. Vzhledem k malé velikosti dochované plochy jej řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Villa byla osídlena od republikánského období až do prvních desetiletí 4. století.

[013-LaC] Lanuvio (ant. Lanuvium) [8 C6]

V místech, kde se rozkládalo starověké město Lanuvium, byla nalezena [013-LaC-001] miska⁵⁴ (průměr 0,21 m) z afrického typu *terra sigillata*, která na své vnitřní stěně nese: a) reliéfní vyobrazení tauroktonie, na které není oproti zvyklostem býk přitisknut k zemi, ale dostižen v běhu. Ostatní doprovodná zvířata a postavy chybí; b) reliéfní vyobrazení Mithry *taurofora*, které se nachází naproti tauroktonii; c) reliéfní vyobrazení psa s obojkem kráčejícího směrem doprava. Podle informací z muzea v Říme, kde se tento artefakt nachází, je tato miska datován do období let 350–450.

[014-LaC] Marino (ant. Castrimoenium) [8 C6]

V roce 1963 bylo v Marinu během rozšiřování vinného sklepa objeveno [014-LaC-M] mithraeum.⁵⁵ Do jeho ústřední síně se vchází ze široké vstupní haly (šířka 8 m, délka 13,25 m) úzkým vchodem, za kterým následuje mírně klesající rampa přecházející v prostory vlastního mithraea (šířka 3,1 m, délka 29,2 m, výška nejvyšší části klenutého stropu 3 m). Strop nebyl v tomto případě vymalován nebo ozdoben hvězdami v nápodobě nebeské klenby. Po levé straně ústřední síně se nachází boční pódium (výška 0,84 m, šířka 0,55 m, délka 19,7 m),

49) Vermaseren 1974: 10 a tab. XIX a XX.

50) Vermaseren 1974: 10–11 a tab. XXI.

51) Cipollari 2019 = Canciani 2022: 93.

52) Cipollari 2019: 36 a obr. 10 = Canciani 2022: č. 93a (s. 76).

53) Cipollari 2019: 35 a obr. 10 = Canciani 2022: č. 93b (s. 76).

54) *CIMRM* 207 = *TMM* II, č. 89 (s. 248) a obr. 80 = Visconti 1872–1873: 117–121 a tab. III.2–3 = Canciani 2022: č. 108 (s. 85).

55) Vermaseren 1982 = Lavagne 1974b = Bedetti 2010 = Bedetti & Granino Cecere 2013 = Canciani 2022: č. 105 (s. 82).

kteře končí ve vzdálenosti 1,2 m od zadní stěny mithraea. Pravé pódium se nedochovalo, s největší pravděpodobností však bylo identických rozměrů. Ve středové ose ústřední síně se před zadní stěnou mithraea nacházel [014-LaC-M-001] oltář s nápisem⁵⁶ (1,18 × 0,325 × 0,325 m), který *Invicto Deo* zasvětil muž jménem Crescens, *actor Alfi Seberi*. Doba pořízení tohoto oltáře je kladena na konec druhého nebo počátek 3. století. Bezprostředně u vchodu do mithraea se na obou stěnách nacházejí dva poškozené panely s freskami, na kterých je patrné [014-LaC-M-002] vyobrazení Cauta⁵⁷ (napravo, rozměry 0,84 × 0,55 m) a [014-LaC-M-003] vyobrazení Cautopata⁵⁸ (nalevo, rozměry 0,85 × 0,60 m). Největší pozornost však vyvolal objev dobře zachovalé [014-LaC-M-004] fresky s vyobrazením tauroktonie,⁵⁹ která se nachází na zadní stěně ústřední síně mithraea. Kromě hlavního panelu je událost zabití býka lemována po levé i pravé straně vertikálními pásy bočních scén, na každé straně o čtyřech obrazových polích. Oběť býka je zasazena do jeskyně a vyniká výraznou kosmickou symbolikou, například v podobě hvězd na vnitřní straně Mithrova vlajícího pláště. Kompozice je standardní, se světloňši po obou bocích (ale v méně obvyklých pozicích, kdy je Cautes nalevo, Cautopates napravo) a bustami Slunce a Měsíce v příslušných horních rozích. Mithrova hlava je odvrácená od býka a jeho pohled směřuje k bustě Slunce v levém horním rohu, od kterého k němu směřuje jeden z paprsků vycházejících z nimbu kolem hlavy slunečního božstva. Ze zvířat jsou přítomni obvyklý pes, had, štír a havran, oháňka umírajícího býka se proměňuje v jediný obilný klas. Na bočních scénách vlevo se nachází (od shora dolů):⁶⁰ i) Jupiter zabíjející giganty; ii) snící Saturn; iii) zrození Mithry ze skály; iv) Mithra jedoucí na býkovi. Na bočních scénách vpravo se nachází (od shora dolů):⁶¹ v) Mithra táhnoucí býka za zadní nohy; vi) ponížení Slunce; vii) uzavření přátelství mezi Mithrou a Sluncem spojením pravic; viii) Mithrova lukostřelba a zázračné vytrysknutí vodního pramene. Mithraeum je datováno skrze odhad doby pořízení ústřední fresky s tauroktonním motivem, jejíž vznik je na základě uměleckého stylu a provedení kladen do prvních desetiletí vlády severovské dynastie, s největší pravděpodobností do doby kolem roku 200.⁶² S největší pravděpodobností lze tedy dobu vzniku mithraea klást do poslední čtvrtiny 2. století. Mithraeum samotné pak fungovalo nejméně do poloviny 3. století.

Během restauračních prací, které probíhaly v prostorách mithraea od roku 2010, bylo objeveno několik dalších artefaktů.⁶³ Prvním z nich je [014-LaC-M-005] oltář s nápisem⁶⁴ (1,18 × 0,315–0,4 × 0,30–0,35 m), který byl zasvěcen *Genesi* a zmiňuje tak nejspíše motiv zrození Mithry ze skály.⁶⁵ Je možné, že tento oltář také sloužil jako podstavec pro ikonografické ztvárnění tohoto motivu, který se nicméně nepodařilo nalézt. Jméno dedikanta je na nápisu uvedeno pouze skrze písmena Q S. Druhým nálezem epigrafické povahy je [014-LaC-M-006] *graffito*⁶⁶ vyryté v pravém rohu zadní stěny ústřední síně mithraea. Nápis byl učiněn za zdraví Cornelia Aemiliana a jeho manželky Tityaeny a zmiňuje nejmenovaný předmět (nebo celé mithraeum?), které *collegium* (sic!) *devo/ti restituimus* („ve prospěch společenství jsme my zasvěcenci obnovili“). Oba tyto nápisné pozůstatky jsou datovány do rozmezí let pokrývajících konec 2. a počátek 3. století.

56) Vermaseren 1982: 5 a tab. II = AE 1973, č. 132 = AE 1978, č. 72 = AE 1996, č. 328 = Bedetti & Granino Cecere 2013: 236–237 = HD004892 = EDR076930 = Canciani 2022: č. 105c (s. 84).

57) Vermaseren 1982: 5–6 a tab. IX = Canciani 2022: č. 105b (s. 83–84).

58) Vermaseren 1982: 6 a tab. X = Canciani 2022: č. 105b (s. 83–84).

59) Vermaseren 1982: 12–15 a tab. III–VIII = Canciani 2022: č. 105a (s. 82–83).

60) Vermaseren 1982: 9–10 a tab. V–VI.

61) Vermaseren 1982: 10–11 a tab. VII–VIII.

62) Meyboom 1982: 45–46. Jiní badatelé však dospěli k poněkud dřívější dataci fresek mithraea a kladou dobu jejího vzniku do let 160–170, viz Vermaseren 1982: 19.

63) Kromě níže uvedených artefaktů nápisné povahy byly objeveny i dva další oltáře bez nápisů, viz Bedetti & Granino Cecere 2013: 235 a obr. 1.

64) Bedetti & Granino Cecere 2013: 235, 237–239 = AE 2015, č. 287 = EDR155317 = Canciani 2022: č. 105d (s. 84).

65) Nejbližší paralelu dedikace podobného druhu představuje oltář z Méridy v Lusitanii, viz [010-Lus-M-01-001] níže.

66) Bedetti & Granino Cecere 2013: 239–241 = AE 2015, č. 288 = EDR155318 = Canciani 2022: č. 105e (s. 84).

[015-LaC] Mentana (ant. Nomentum) [8 C4]

Z Mentany, kde se nacházelo starověké Nomentum, pochází tři možné mithraistické artefakty. Prvním z nich je [015-LaC-001] fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie⁶⁷ (0,4 × 0,36 × 0,037 m), který se v současné době nachází v depozitářích Národního muzea v Římě v jeho pobočce v Dioklecianových lázních (*Terme di Diocleziano*).⁶⁸ Z reliéfu se zachovala část zobrazující Mithrovy ruce, hlavu a krk býka a hlavu psa a hada poblíž rány zasazené Mithrovou dýkou. Zadní strana reliéfu není opracována. Na základě uměleckého stylu a způsobu zhotovení očí býka a jeho srsti pomocí vrtáku je monument datován do první poloviny 3. století.⁶⁹ Druhým monumentem [015-LaC-002] je fragment reliéfu s vyobrazením světlo- noše⁷⁰ (0,267 × 0,25 × 0,06–0,035 m). Reliéf byl opatřen lemem a z postavy světlo- noše se zachovaly pouze zkřížené nohy bez chodidel v krátké tunice. Část pochodně je viditelná na levém stehně postavy. Vzhledem k absenci fotografie tohoto fragmentu je obtížné dospět k definitivnímu závěru ohledně jeho mithraistického statusu. Prozatím jej řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy, neboť popis poskytnutý Vermaserenem vykazuje velkou míru neurčitosti. Třetím a posledním možným mithraistickým artefaktem je fragmentárně dochovaný [015-LaC-003] reliéf s vyobrazením Cauta⁷¹ (0,58 × 0,23 × 0,105 m), který získal do svého vlastnictví profesor Federico Zeri.⁷² Reliéf zobrazuje postavu oděnou v tunice v postoji se zkříženými nohama, které chybí chodidla, paže a hlava. Pochodeň směřující vzhůru je nicméně na prsou světlo- noše jasně viditelná. Monument se v současné době nachází zazděný ve výklenku ve stěně villy Zeri. Na základě stavu zachovalosti a neznámým náleзовým okol- nostem jej klasifikuji jako pravděpodobný, ale ne zcela jednoznačně potvrzený mithraistický monument.

[016-LaC] Montecelio (ant. Corniculum) [8 C4]

V 50. letech 20. století byl v Montecelii v místech, kde se ve starověku nacházelo starověké město Corniculum, při renovaci podlahy vesnického stavení objeven [016-LaC-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie⁷³ (0,37 × 0,33 × 0,06 m). Kamenná deska byla do podlahy zasaze- na lícni stranou do země. Po svém vyjmutí byla vyhozena jako nepotřebný odpad a až později rozpoznána a zachráněna místním knězem a antikvářem Celestinem Piccolinim. Vyobrazení tauroktonního motivu je standardní a odehrává se v jeskyni vyznačené vystouplým klenutým obloukem. Oháňka býka se proměňuje v obilné klasy. Ze zvířat jsou přítomni pes, had a stír, jinak obvyklý havran chybí. Po obou bocích se nacházejí světlo- noši, Cautopates napravo, Cautes vlevo. V příslušných horních rozích reliéfu jsou znázorněny busty Slunce a Měsíce.

[017-LaC] Monte Compatri (ant. Labicum) [8 C5]

V roce 1864 byl poblíž Monte Compatri, kde se nacházelo antické město Labium, nalezen [017-LaC-001] fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (výška 0,63 m).⁷⁴ Z reliéfu se za- chovala jeho pravá část s vyobrazením Mithry, přední části těla býka, bohyně Luny v pravém horním rohu a postavou mladíka ve fryžské čapce vztahujícího obě ruce směrem k Mithro- vi.⁷⁵ Ve stejných místech byly rovněž nalezeny sloupy s volutami a kulatá nádržka (průměr

67) *CIMRM* 642 = Gordon & Hinnells 1978: 202–203 a tab. X = Canciani 2022: č. 92a (s. 75).

68) Cancianiová (2022: 75) nicméně tvrdí, že tento monument se (stejně jako následující artefakt) nachází v Mentaně jako součást Zerihho sbírky (*Collezione Zeri*).

69) Gordon & Hinnells 1978: 202.

70) *CIMRM* 643 = Canciani 2022: č. 92b (s. 76).

71) Gavini 2012.

72) Cancianiová (2022: 76) se s největší pravděpodobností domnívá, že tento monument je totožný s [013-LaC-002]. Proti tomuto závěru však hovoří neslučitelnost popisů a udávaných rozměrů obou artefaktů, které prakticky vylučují možnost, že by se mohlo jednat o jeden a tentýž předmět.

73) *CIMRM* 321bis (*CIMRM* II, s. 25) = Piccolini 1953: 209–214 a tab. XIV = Canciani 2022: č. 94 (s. 76–77).

74) *CIMRM* 210 = *TMM* II, č. 87 (s. 247) = Canciani 2022: č. 103 (s. 81).

75) Ani Cumont ani Vermaseren neposkytují obrazovou reprodukci tohoto monumentu a zdá se, že jeho další osudy zůstávají neznámé. Veškeré informace o tomto monumentu a jeho náleзовém kontextu tak pocházejí ze stručné zprávy Wolfganga Helbiga (1864: 92), srov. též de Rossi 1872: 275. Helbig označuje vyobrazení taurok- tonie na tomto monumentu za standardní a po stránce kamenické provedení za „podřadnou práci“ (*cattivo lavoro*).

0,59 m) ozdobená květinovým motivem a lidskými postavami.⁷⁶ Tyto nálezy vedly Helbiga k vyslovení hypotézy o existenci [017-LaC-M] mithraea. Jelikož kusé informace o nálezových okolnostech nezmiňují nález žádných architektonických pozůstatků, hypotéza o existenci mithraea v Monte Compatri zůstává neprůkazná a může být vyřazeno ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[018-LaC] Napoli (Neapol) (ant. Neapolis/ Νέα πόλις /Parthenope) [9 E1]

V roce 1943 byl během spojeneckého leteckého bombardování zničen neapolský barokní kostel *Carminiello ai Mannesi*. Po odklizení sutin bylo zjištěno, že zdi a zadní část kostela zakrývaly pozůstatky rozsáhlého obytného domu (*insula*) z římské doby, který se rozkládal v prostoru mezi *Decumanus Major* a *Decumanus Minor*. Kostel nebyl po druhé světové válce obnoven a parcela, na které se nacházel, zůstala nezastavěná a neobydlená. V letech 1983–1984 byla tato lokalita, nyní nazývaná podle kostela jako komplex *Carminiello ai Mannesi*, podrobena systematickým archeologickým vykopávkám. Během nich bylo ve dvou suterénních místnostech objeveno [018-LaC-M] mithraeum.⁷⁷ Mithraeum, které vzniklo využitím stávajících technických prostor snad již v době kolem poloviny 2. století, bylo orientováno severovýchodním směrem. Ústřední síň mithraea (9,02 × 5,38 m) byla relativně malých rozměrů a skromného provedení a vybavení, s krátkými bočními pódií o délce 3,7 m a šířce 0,29 m (pravé pódiium) a 0,57 m (levé pódiium). Identifikace prostor jako mithraea byla provedena na základě nálezů zbytků [018-LaC-M-001] velkého štukovaného reliéfu s vyobrazením tauroktonie⁷⁸ (2,1 × 2,62 m) na zadní stěně místnosti, ze kterého se částečně zachoval pouze jeho levý okraj s jasně rozpoznatelnou pravou zadní nohou býka a jeho oháňkou proměňující se v obilné klasy, záhyby Mithrova vlajícího pláště, štírem obtočeným kolem varlat býka a bustou boha Slunce v levém horním rohu. Vzhledem k lokalizaci mithraea v technických prostorách víceúčelové budovy se předpokládá, že se jeho osazenstvo rekrutovalo z řad otroků nebo řemeslníků, kteří v těchto místech vykonávali servisní práce či jiné komerční aktivity.

Z Neapole nejspíše pochází i individuální mithraistický nález v podobě [018-LaC-001] reliéfu s vyobrazením tauroktonie⁷⁹ (0,84 × 0,99 × 0,07 m) z šedivého mramoru, který byl v roce 1896 zakoupen v Římě Franzem Cumontem a věnován *Musée de Cinquantenaire* v Bruselu (dnešní Muzeum umění a dějin). Reliéf se zachoval v dobré kvalitě, s odlomeným levým horním rohem, který byl rekonstruován. Vyobrazení tauroktonie je standardní, ale bez přítomných světloňů. Oháňka býka se proměňuje ve tři obilné klasy. Ze zvířat jsou přítomni pes (s obojkem) a had u rány na býkově krku, štír u býčích varlat a částečně zachovalý havran sedící na skalnatém okraji jeskyně. V pravém horním rohu se nachází busta bohyně Luny s měsíčním srpkem nad hlavou. Okraje reliéfu jsou nepravidelné, což společně s úchytnými otvory prozrazuje, že se reliéf s největší pravděpodobností nacházel zasazený do stěny výklenku mithraea. V archeologické muzeu v Neapoli se potom nachází rovněž [018-LaC-002] deska s funerálním nápisem,⁸⁰ na které se mezi jmény objevuje rovněž *Claudius Fuffecius*, uvedený jako *sacerd(os) Sol(is) Inv(icti) M(ithrae)*. *Camodeca* a *Solin* v novém katalogu nápisů v držení tohoto muzea potvrdili podezření editorů *CIL* a označili tento nápis za moderní falsum.

76) Helbig 1864: 92.

77) Lacerenza & Morisco 1994: 47–49; Canciani 2022: č. 114 (s. 92).

78) Lacerenza & Morisco 1994: 47 a obr. 34 + tab. 45 = Canciani 2022: č. 114a (s. 92–93).

79) *CIMRM* 173 = *TMM* II, č. 94bis (s. 486) a obr. 419 = Cumont 1913b: č. 58 (s. 74–76) = Tran Tam Tinh 1972: č. M3 (s. 181) = Canciani 2022: č. 116 (s. 93). Tento reliéf je s největší pravděpodobností totožný s reliéfem, který se měl podle Cumonta nacházet v kostele Svaté Annunziaty v Neapoli, viz *TMM* II, č. 94 (s. 250) = *CIMRM* 176. Zevrubná argumentace ve prospěch tohoto závěru viz Lacerenza & Morisco 1998.

80) *CIL* VI.5, *968 = *Camodeca* & *Solin* 2000: č. 637 (s. 183) = Canciani 2022: č. N33 (s. 233).

[019-LaC] Palestrina (ant. Praeneste) [8 D5]

Někdy v průběhu 18. století byl v Palestrině objeven [019-LaC-001] fragment sochy s vyobrazením tauroktonie⁸¹ (0,31 × 0,405 × 0,2 m) z bílého mramoru. Na zachovaném fragmentu lze rozpoznat větší část těla býka, tělo Mithry od pasů dolů, štúra, hada a psa. Po ikonografické stránce jde o standardní provedení tohoto motivu.

[020-LaC] Pignataro Interamna (ant. Interamna Lirenas/Interamna Sucasina) [8 F7] [9 E1]

Z Pignataro Interamny pochází dnes ztracený [020-LaC-001] nápis⁸² (předmět, na kterém se nápis nacházel, jeho rozměry a materiál jsou neznámé) ve znění *Soli in/victo comiti / Aug(usti) n(ostris)*. Vzhledem ke skutečnosti, že *Sol invictus* je zde osloven jako průvodce císaře, se jako pravděpodobnější jeví závěr, že se v tomto případě jednalo o božstvo uctívané v rámci veřejného kultu a nikoli o Mithru. Nápis proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[Geografická poznámka: Vermaseren v *CIMRM* řadí tento nápis chybně mezi nálezy ze starověké Interamny Nahars, dnešního Terni, v italském regionu VI Umbria et ager Gallicus. Rovněž Manfred Claus nechává tuto chybnou lokalizaci bez povšimnutí.⁸³]

[021-LaC] Posillipo, Napoli (Neapol) (ant. Pausylipum) [9 E2]

Z Posillipa poblíž Neapole, kde se v období antiky rozkládalo město Pausylipum, nejspíše pochází [031-LaC-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem⁸⁴ (1,06 × 1 × 0,12 m) z bílého mramoru, který se v současné době nachází ve sbírkách Národního muzea v Neapoli. Reliéf zobrazuje Mithru zabíjejícího býka, jehož oháňka se proměňuje ve čtyři obilné klasy. Mithra je oblečen do kalhot, tuniky přepásané kolem prsou vyšíváním pásem a pláště. Jeho pohled se upírá směrem k bustě boha Slunce s čelenkou se sedmi paprsky v levém horním rohu reliéfu. V protějším pravém rohu reliéfu se nachází vyobrazení bohyně Luny s diadémem a měsíčním srpkem na čele hledící směrem doprava. K ráně na krku býka se plazí had a vyskakují malý pes, zobrazený v nepřírozeně skrčené pozici. Štúr a havran se nacházejí na obvyklých místech. Po bocích Mithry a býka jsou vyobrazeni nepřírozeně malí světloňosi, Cautes vlevo a Cautopates vpravo. Na horním a dolním okraji reliéfu je vyveden nápis, který prozrazuje, že tento reliéf pořídil a zasvětil *Omnipotenti Deo Mithrae* (sic!) příslušník senátorské nobility Appius Claudius Tarronius Dexter, *v(ir) c(larissimus)*.⁸⁵ Pořízení reliéfu je tak nejspíše možné datovat až do druhé poloviny 4. století a zasadit do kontextu tzv. „pohanské reakce“.⁸⁶

[022-LaC] Pozzuoli (ant. Puteoli) [9 E1]

Z míst, kde se nacházel starověký přístav Puteoli, pocházejí tři nálezy, které byly kladeny do souvislosti s působením římského kultu boha Mithry. Prvním z nich, a zároveň jediným potvrzeným s dostatečnou mírou přesvědčivosti, je [022-LaC-001] fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie a nápisem⁸⁷ (0,34 × 0,6 m). Z reliéfu se zachoval fragment horní části s vyobrazením Mithrovy hlavy a ruky s dýkou a býkovy hlavy a krku. Na horním okraji reliéfu se nachází část nápisu rekonstruovaného jako *[--- n]um(ini) invicto Plutius Zoillus s[---]*. Přesné místo nálezu tohoto artefaktu, který se nachází v soukromé sbírce ve Švýcarsku, není známé, vzhledem k přítomnosti jména Plotius ve variantě Plutius, hojně doložené právě v oblasti Puteoli, se nicméně předpokládá, že místem původu je právě tento významný přístav v Nea-

81) *CIMRM* 211 = *TMM* II, č. 88 (s. 247) = Agnoli 2002: č. I.41 a obr. 41a–c (s. 140–143) = Canciani 2022: č. 104 (s. 81–82).

82) *CIMRM* 672 = *CIMRM* II, s. 33 = *CIL* X, č. 5331 = *TMM* II, č. 201 (s. 127) = EDR179133.

83) Claus 1992: 55, pozn. 63.

84) *CIMRM* 174/175 = *TMM* II, č. 93 (s. 249–250 a 485–486) = *TMM* II, č. 148 (s. 119) = *CIL* X, č. 1479 = Tran Tam Tinh 1972: č. M2 (s. 178–181) = EDR167984 = Canciani 2022: č. 115 (s. 93).

85) *PLRE* I, s. 251 (Dexter 4).

86) Claus 1992: 53. Cancianiová (2022: 93) datuje pořízení tohoto reliéfu do pozdního 3. až raného 4. století.

87) Tran Tam Tinh 1972: 180–181 a tab. LIX, obr. 83ter = *AE* 1971, č. 87 = HD010525 = EDR075158.

polském zálivu.⁸⁸ Monument je na základě provedení (oči vytvořené pomocí vrtáku) datován do 3. století. Druhým z možných mithraistických nálezů je [022-LaC-002] deska s nápisem⁸⁹ (rozměry nezjištěné), známá již před rokem 1549 a v dnešní době pokládána za ztracenou. Nápis nesl dedikaci *Soli / Invicto / Gen(io) col(oniae)* a pořídil jej Claudius Aurelius Rufinus, *cum con/iuge et / filio*. Mithraistický status tohoto monumentu je v tomto případě nejistý, neboť Mithra není obvykle ztotožňován s Geniem místa nebo s ním nápisně spojován.⁹⁰ Epiteta *Sol invictus* je pak v tomto ohledu neurčitý, neboť může označovat jak Mithru, tak solární božstvo uctívané v rámci veřejného kultu. Nápis z těchto důvodů řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Posledním z monumentů je [022-LaC-003] nápis⁹¹ (0,315 × 0,24 × 0,18 m), který zasvětili *cultor(es) ((centuriae)) cornel(iae)* muži jménem Gaius Caesonius Eudiaconus. Eudiaconus je na nápisu označen jako *pater*, z čehož Otto Hirschfeld vyvozoval jeho možné zapojení do aktivit Mithrova kultu.⁹² Toto označení je ovšem natolik nespécifické, že jej nelze jednoznačně spojit s Mithrovým kultem,⁹³ a z důvodu absence jakýchkoli dalších podpůrných indicií je možné tento monument vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[023-LaC] Pratica di Mare (ant. Lavinium) [8 C6]

V zahradách *Palazzo Borghese* v Pratica di Mare se nachází [023-LaC-001] podstavec s nápisem⁹⁴ (0,75 × 0,72 × 0,45 m), který pořídil Iunius Gallienus, *v(ir) c(larissimus), p(ater) p(atrum)* a *pontif(ex) Dei Solis invicti*.⁹⁵ Podstavec byl určen pro sochu božstva, která byla *translata ex obscu/ro loco* („přenesena z opuštěného místa“) a znovu vystavena. Nápis je datován do období 274–293. *Terminus post quem* je vymezen zřízením funkce *pontifex dei Solis invicti* císařem Aurelianem v roce 274. *Terminus ante quem* je určen dalším osudem podstavce, který byl krátce po pořízení nápisu Gallienem znovu použit, otočen a opatřen novým nápisem,⁹⁶ tentokrát pořízeným na počest císaře dalším členem senátorské nobility Iuniem Priscilianem Maximem.⁹⁷ Maximus na nápisu uvádí svou funkci *cur(ator) Laur(entiium) Lav(inatium)*, kterou s největší pravděpodobností vykonával v letech 293–305. Mithraistický status nápisu je vyvozován na základě čtení titulu *p(ater) p(atrum)*, které je pokládáno za věrohodnější než Dessauem navržené *p(atronus) p(erpetuus)*. Nápis proto řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[024-LaC] San Donato (apud ant. Antium) [8 D7] [9 D1]

V roce 1884 byla v San Donatu v Pontinských bažinách (*Paludi Pontine*) nalezena [024-LaC-001] deska s nápisem⁹⁸ (1,21 × 2,75 m), datovaná do let 384–386, tedy do doby tzv. „pohanské reakce“. Text je pohřebním nápisem Alfenia Ceionia Iuliana Kamenia, příslušníka

88) Tran Tam Tinh 1972: 181 (s odkazem na osobní korespondenci s Richardem Gordonem).

89) *CIMRM* 177 = Tran Tam Tinh 1972: č. M4 (s. 182) = *TMM* II, č. 202 (s. 127) = *CIL* X, č. 1591 = EDR158297.

90) Jedinou možnou výjimkou je nápis ze Ženevy (viz [005-GaN-001] níže), kde je Mithra jako *deus invictus* patrně vzýván společně s *geniem loci*. Nápis z Pozzuoli byl nalezen ve společnosti dvou dalších, které vykazují spojitost s činností kolegia augustálů a jsou zasvěceny *deo magno / Genio coloniae Puteolanorum* (EDR158444) a *Genio coloniae Puteolan(orum)* (EDR158336). Žádný z těchto nápisů tedy nespádá do prokazatelně mithraistického kontextu.

91) EDR102513 = *CIL* X, č. 1874.

92) Hirschfeld 1888: 838, pozn. 28.

93) Tran Tam Tin 1972: 169.

94) *CIL* XIV, č. 2082 = EDR106797 = LSA-1678.

95) Více o tomto příslušníkovi římské senátorské nobility, viz *PLRE* I, s. 384 (Gallienus 2); *FastSacer* II, č. 2115 (s. 1081).

96) *CIL* XIV, č. 2074 = EDR106791 = LSA-1669. Z původního nápisu se tak dochovala pouze část umístěná na hlavě podstavce, tvořící nyní jeho základnu. Gallienův nápis není v současné době viditelný, neboť se nachází na straně podstavce, která je přistavena ke zdi. Podstavec navíc utrpěl po své objevení další škody, takže Dessau v *CIL* byl schopen číst již jen některé pasáže, které dříve přepsal Fabretti (1699: č. 499 [s. 334]).

97) *PLRE* I, s. 589 (Maximus 45); *FastSacer* II, č. 2121 (s. 1082).

98) *CIMRM* 206 = *TMM* II, č. 147 (s. 119) = Elter 1884 = *CCCA* III, č. 469 = EDR164602 = Canciani 2022: č. 111 (s. 86–87).

senátorské nobility, dobře známého i z dalších nápisů.⁹⁹ Pohřební nápis vyjmenovává kromě politických úřadů zesnulého také jeho kněžské funkce. Mezi nimi je uveden rovněž titul *pater sacrorum summi invicti Mithri* (sic!). Vzhledem k sekundárnímu užití desky je možné předpokládat (i když ne potvrdit), že původně pochází z jiného místa, nejspíše z Anzia, kam její nález řadí, ovšem bez bližšího zdůvodnění, Vermaseren v *CIMRM*.

[025-LaC] Santa Maria Capua Vetere (ant. Capua) [8 G8] [9 E1]

V září roku 1922 bylo při stavbě domu v městečku Santa Maria Capua Vetere v Kampánii objeveno [025-LaC-M] mithraeum.¹⁰⁰ Na počátku roku 1924 pak bylo i archeologicky odkryto Antoniem Mintem. Mithraeum je situováno poblíž starého Capitolu v kryptoportiku, do kterého se dnes schází po novodobém schodišti. Část spojovací chodby kryptoportika pak sloužila jako předsíň, ze které směrem doleva v pravém úhlu vybíhala vlastní ústřední síň mithraea (12,18 × 5,5 m, maximální výška klenutého stropu 3,22 m), orientovaná v ose západ-východ. Po obou stranách centrální uličky (šířka 1,54 m), která byla vydlážděna mramorovými dlaždicemi, jsou boční pódia, u kterých lze konstrukčně rozeznat dvě stavební fáze. V první fázi byla boční pódia (výška 0,45 m, délka 1,4 m, šířka 0,37 m) postavena z omítnutého cementu. Ve druhé fázi byla zakryta novými a většími lavicemi (výška 0,85 m, délka 8,35 m, šířka 0,9 m) zhotovenými z různých materiálů a podstatně větších rozměrů. Do jižního (levého) pódia byla zasazena obdélníková cementová nádrž na vodu a naproti ní se v severním (pravém) pódiu nacházela studna s odvodňovacími trubkami. V blízkosti těchto nádrží byly v přední stěně obou lavic umístěny malé výklenky čtvercového tvaru (0,32 × 0,32 m). Na konci ústřední uličky, odkud vedly malé schůdky k bočním pódiím, se před zadní stěnou mithraea nachází třetí pódiium (výška 0,68 m, šířka 3,50 m, hloubka 1,57 m), které pokrývalo celou šířku ústřední síně a svažovalo se k západní stěně. Před tímto pódiem se nacházel malý kanál, který ústil do severní stěny a byl propojen se studnou v pravém pódiu. V klenutém stropu ústřední síně byly proraženy tři podlouhlé světlíky s okraji lemovanými červenými pásy. Boční stěny mithraea i klenutý strop byly pokryty štukovými malbami. Strop je vyzdoben šesticípými hvězdami v červené a zelené barvě na žlutém pozadí. Stejná podkladová barva byla využita i na bočních stěnách, které jsou rozděleny na několik panelů vodorovnými a svislými červenými pásy. Na stěnách bylo nalezeno několik *graffiti*, které jsou však prakticky nečitelná.

Mithraeum v Santa Maria Capua Vetere je důležité především pro svou freskovou výzdobu, která byla nalezena v mimořádném stupni zachovalosti. Z ikonografické výzdoby mithraea je možné zmínit především: [025-LaC-M-001] fresku s vyobrazením tauroktonie,¹⁰¹ která zobrazuje Mithru usmrčujícího v jeskyni bílého býka, jehož ocas se proměňuje ve tři zlatožluté obilné klasy. Mithra je oděn do červeného oděvu východního stylu se zeleným lemováním zdobeným žlutými ornamenty. Na hlavě má červenou fryžskou čapku se zeleným lemováním. Azurově zbarvenou vnitřní stranu jeho vlajícího pláště zdobí sedm hvězd. Na skalním okraji jeskyně sedí havran. K ráně na býkově krku se vrhá pes, po zemi se plazí velký nazelenalý had a zvedá hlavu stejným směrem. U býčích varlat je zobrazen žlutý štír. Po obou stranách tauroktonní scény stojí světloňosi, Cautes nalevo a Cautopates napravo, s červenými fryžskými čapkami, žlutými kalhotami a červenými botami. V pravých rukách drží pochodně, v levých luky. Jejich nohy nejsou zkřížené. Cautes na levé straně má na čepici hvězdu. Ve spodních rozích jeskynní klenby se nacházejí vyobrazení dvou hlav se zelenkavými vlasy: nalevo vousatá hlava se dvěma červenými rohy (Oceanus) a napravo ženská hlava (Terra). V horních rozích se na azurovém pozadí nachází busta boha Slunce s červeným pláštěm kolem ramen, který v pravé ruce drží pozlacený bič nebo žezlo. Na hlavě má korunu se sedmi paprsky, z nichž jeden směřuje k Mithrovi. V levém horním rohu se v měsíčním srpku nachází busta bohyně Luny s diadémem v hnědých vlasech; [025-LaC-M-002] fresku s vyobrazením Cauta¹⁰² (1,08 × 1 m) stojícího v oblouku tvořeném dvěma vavřínovými stromy, která se nachází na

99) *PLRE* I, s. 474–475 (Iulianus 25).

100) *CIMRM* 180 = Minto 1924 = Tran Tam Tinh 1972: č. M8 (184–193) = Vermaseren 1971 = Canciani 2022: č. 113 (s. 88–89).

101) *CIMRM* 181 = Vermaseren 1971: tab. III = Canciani 2022: č. 113a (s. 89).

102) *CIMRM* 182 = Minto 1924: 364–366 a obr. 7 = Vermaseren 1971: tab. XVI = Canciani 2022: č. 113c (s. 90).

pravé severní stěně poblíž začátku bočního pódia. Cautes třímá ve své pravé ruce vztyčenou pochodeň, kterou drží nad malým hořícím oltářem stojícím na zemi po jeho boku, v levé ruce směřující k zemi třímá svazek větvíček. Pod větvíčkami je viditelné vyobrazení malého kohouta v odstínu zelené barvy s červeným hřebínkem; [025-LaC-M-003] fresku s vyobrazením Cautopata¹⁰³ (1,08 × 0,95 m) stojícího mezi dvě vavřínovými stromy, která se nachází na jižní levé stěně poblíž začátku bočního pódia. Skloněnou pochodeň, kterou drží v pravé ruce, směřuje k hořícímu oltáři stojícímu na zemi, v levé ruce třímá otep z větvíček směřující vzhůru; [023-LaC-M-004] fresku zobrazující bohyni Lunu na voze¹⁰⁴ situovanou na východní stěně v oblouku střešní klenby. Bohyně je zobrazena v zelené tunice na *bize* tažené nezvykle párem koňů. První kůň hnědé barvy je zobrazen s hlavou skloněnou k zemi a v pohybu, druhý kůň šedé barvy s pohledem upřeným k bohyni a čekající na její povel; [025-LaC-M-005] špatně zachovalou fresku¹⁰⁵ (výška 0,7 m), umístěnou na východní stěně mithraea, patrně zobrazující bytost se lví hlavou. S ohledem na velmi špatný stav malby je tato identifikace nejistá, Minto však na ni v době těsně po objevu mithraea rozpoznal hady i pár křídel na zádech postavy, což odpovídá známým vyobrazením této bytosti. Mimořádnou pozornost pak vzbudily [025-LaC-M-006] fresky s vyobrazením iniciačních scén,¹⁰⁶ které se nacházejí na bočních stěnách obou pódíí. Jednotlivé scény jsou zasazeny do panelů s červeným ohraničením, jejichž šířka je v průměru kolem jednoho metru (nejmenší panel měří na šířku 0,63 m, největší 1,63 m). Panelů s vyobrazením těchto scén bylo původně třináct, sedm na levém (severním) pódiu a šest na pravém (jižním) pódiu. Alespoň v částečně viditelné¹⁰⁷ podobě se jich zachovalo pouze sedm, tři na levém a čtyři na pravém pódiu.¹⁰⁸ (RI) tento panel zobrazuje dvě postavy, z nich jedna (*iniciant*) je svou velikostí menší, nahý a má oči zaslepené převázaným páskem. Druhá osoba (*mystagógos*), zobrazená jako větší a oděná v tunice, ji stojí za zády a vede ji směrem doleva;¹⁰⁹ (RII) tento panel zobrazuje tři postavy, z nichž prostřední je nahý *iniciant* v pokleku na jedné noze s rukama spoutanými za zády a se zaslepenými očima s trupem směřujícím doleva. Vlevo před klečící postavou stojí vousatý *telétarchos*, oděný do tmavé tuniky a pláště s vojenskou přílbicí na hlavě, který směřuje k obličejí zasněženého hořící pochodeň. Třetí postava *mystagóga*, rovněž plně oblečená, stojí za zády klečícího *inicianta* a pravou rukou tlačí jeho hlavu směrem k plamenu pochodně;¹¹⁰ (RIV) rovněž tato scéna zobrazuje nahého *inicianta* ve společnosti dvou dalších osob, *telétarcha* a *mystagóga*, kteří jej obklopují zleva i zprava. Vzhledem k horšímu stupni zachovalosti tohoto panelu není zcela jasné, co se na zobrazené scéně odehrává, patrně však opět znázorňuje některou ze zasvěcovacích zkoušek. Nahý *iniciant* v tomto případě nemá oči zaslepené páskou;¹¹¹ (RV) tato scéna zobrazuje nahého *inicianta* v polokleku s rukama spoutanými za zády a se zaslepenými očima mezi dvěma dalšími postavami, z nichž jedna stojí před ním a druhá za jeho zády. Charakter zkoušky je i v tomto případě nejasný;¹¹² (LII) na tomto panelu se zachovala pouze jeho dolní část. *Iniciant* je v tomto případě zobrazen ležící, buďto na zemi nebo na nízké lavici, s rukami nataženými před sebou. Na jeho zádech je zobrazen štír s jedovým ostnem připraveným k zasazení rány. Po levé a pravé straně ležícího *inicianta* jsou znovu zobrazeny

103) *CIMRM* 183 = Minto 1924: 364–366 a obr. 8 = Vermaseren 1971: tab. XIX = Canciani 2022: č. 113d (s. 90–91).

104) *CIMRM* 184 = Minto 1924: 363–364 a obr. 6 = Vermaseren 1971: tab. XI = Canciani 2022: č. 113b (s. 90).

105) *CIMRM* 185 = Minto 1924: 366 = Vermaseren 1971: tab. XIII = B 45 = Canciani 2022: č. 113c (s. 90).

106) *CIMRM* 187–197 = Minto 1924 = Vermaseren 1971: tab. XXI–XXIII a XXV–XXVIII = Gordon 2009 = Canciani 2022: č. 113e–f (s. 91–92). Při popisu těchto scén se přidržují terminologie představené Richardem Gordonem (2009: 297–298), podle kterého na freskách vystupují tři postavy: a) *iniciant* („zasvěcovaný“), který je typicky zobrazen jako nejmenší, nahý, se zaslepenými očima a tudíž zranitelný; b) *telétarchos* („zasvěcovatel“), který je zobrazen s přílbicí a pláštěm a uděluje zasvěcení; c) *mystagógos* („průvodce zasvěcovaného“), který asistuje *telétarchovi* a pomáhá *iniciantovi* projít zasvěcovacími zkouškami.

107) Mezi neidentifikovatelné scény patří *CIMRM* 189, 192 a 196–197.

108) Viz přehledný náčrt v Gordon 2009: obr. 16.3 (s. 296), jehož číslování a pořadí fresek přebírám.

109) *CIMRM* 187 = Minto 1924: 360, scéna I, obr. 10 = Vermaseren 1971: 26–27 a tab. XXI = Gordon 2009: 298 a obr. 16.4a–b.

110) *CIMRM* 188 = Minto 1924: 369, scéna II, obr. 11 = Vermaseren 1971: 28–34 a tab. XXII = Gordon 2009: 298 a obr. 16.5a–b.

111) *CIMRM* 190 = Minto 1924: 369, scéna III, obr. 12 = Vermaseren 1971: 34–36 a tab. XXIII = Gordon 2009: 298–299 a obr. 16.6a–b.

112) *CIMRM* 191 = Minto 1924: 370, scéna V, obr. 13 = Vermaseren 1971: 36–42 a tab. XXV = Gordon 2009: 299–301 a obr. 16.7a–b.

dvě postavy, které jej podrobují zkoušce;¹¹³ (LIII) i v tomto případě je zobrazena scéna s klečícím nahým *iniciantem*, který tentokrát hledí směrem doprava. Druhá postava *mystagóga* stojí za jeho zády a tlačí jej dopředu směrem k postavě *telétarcha* v tmavé tunice a fryžské čapce či přilbici, který drží v ruce pochodeň nebo meč;¹¹⁴ (LIV) poslední z dochovaných scén připomíná svou kompozici scénu předchozí, přičemž *telétarchos* stojící před nahým klečícím *iniciantem* tentokrát holí posunuje nezřetelný předmět ležící u jeho kolenou.¹¹⁵

V prostorách mithraea byl rovněž nalezen [025-LaC-M-007] reliéf s vyobrazením Amora a Psyché¹¹⁶ (0,32 × 0,39 m), umístěný v boční stěně nad nádrží v levém pódiu. Reliéf zobrazuje nahého Amora s křídly na zádech a pochodní v levé ruce vedoucího rovněž okřídlenou Psyché. Na levé stěně se na okraji výklenku s tauroktonií nachází [025-LaC-M-008] *graffito* v podobě slova INYODUM.¹¹⁷ Kromě nálezů ikonografické povahy byly uvnitř mithraea objeveny také [025-LaC-M-009] rozličné drobné nálezy,¹¹⁸ například v podobě mramorových zlomků, keramických lamp, mincí a zvířecích kostí.

Doba založení mithraea je na základě datace freskové výzdoby kladena do první poloviny 2. století.¹¹⁹ Ve druhé fázi, kladené do antoninovského období, byla zadní stěna mithraea vyzdobena freskou s vyobrazením tauroktonie a bohyně Luny na protější východní stěně. O něco později byly zhotoveny rovněž fresky obou světloňů ve vchodové části ústřední síně. Ve třetí fázi, spadající do doby severovské dynastie v první polovině 3. století, pak byla boční pódia opatřena freskami s vyobrazením zasvěcovacích scén. Dobu opuštění mithraea můžeme pouze odhadovat, vzhledem k nálezům mincí¹²⁰ ze 4. století se však můžeme domnívat, že mithraeu fungovalo ještě v jeho průběhu. Na základě archeologického průzkumu se zdá, že mithraeum nebylo násilně zničeno,¹²¹ ale opuštěno. Prostory samotné pak byly zasypany sutí a odpadem a mithraeum tak bylo zakonzervováno až do svého nálezů v roce 1922. Kromě mithraea a jeho nálezů byla v místech římského amfiteátru v Santa Maria Capua Vetere nalezena rovněž [025-LaC-001] protoma mladíka s kudrnatými vlasy a fryžskou čapkou¹²² (výška 0,68 m). De Francisci, který tento nález poprvé publikoval, jej na základě jeho útrpného výrazu identifikoval jako Mithru. Tato identifikace je nicméně nejistá, neboť se může jednat rovněž o zobrazení Attida nebo některé z dalších mytologických postav jako Parida či Ganyméda. Ve prospěch Mithry nehovoří ani skutečnost, že protoma byla patrně vystavena veřejně. Tento artefakt proto klasifikuji mezi možnými, ale spornými mithraistickými nálezů.

[026-LaC] Stazione di Itri, Itri [8 E8] [9 E1]

Během archeologického průzkumu, jehož cílem bylo vytvoření archeologické mapy území v okolí Itri a Gaety, rozpoznala Marisa De' Spagnolis mezi klenutými stavbami římské vily na úpatí hory *Monte Cefalo* kryptoportikus, který svým uspořádáním připomínal svatyni. Míst-

113) *CIMRM* 193 = Minto 1924: 371–372, scéna IX, obr. 16 = Vermaseren 1971: 43–44 a tab. XXVI = Gordon 2009: 301–302 a obr. 16.8a–b.

114) *CIMRM* 195 = Minto 1924: 370, scéna VIII, obr. 14 = Vermaseren 1971: 44–45 a tab. XXVII = Gordon 2009: 302 a obr. 16.9a–b.

115) *CIMRM* 194 = Minto 1924: 370, scéna VII, obr. 15 = Vermaseren 1971: 45–47 a tab. XXVIII = Gordon 2009: 302–303 a obr. 16.10a–b.

116) *CIMRM* 186 = Minto 1924: 366–367 a obr. 9 = Vermaseren 1971: tab. XX = Canciani 2022: č. 113d (s. 90–91).

117) *CIMRM* 180 = Minto 1924: 358 = Vermaseren 1971: 23–24 a obr. 4 = Canciani 2022: č. 113d (s. 90–91). *CIMRM* a Minto uvádějí chybně čtení ve formě *Modum*, které později Vermaseren korigoval. Interpretace tohoto *graffito* je nejistá.

118) *CIMRM* 198–199 = Minto 1924: 354–356 (detailní výčet).

119) Chronologie fungování mithraea viz Vermaseren 1971: 48–51.

120) Minto (1924: 254) zmiňuje objev mince ražené Konstantinem Velikým, viz též *CIMRM* 198f.

121) Jedinou možnou indicií násilného ničení výzdoby by bylo poškození Mithrova obličje na tauroktonní fresce na zadní stěně místnosti. Vermaseren v *CIMRM* nicméně podává informaci pocházející od správce mithraea, že freska byla poškozena až po svém objevu místními dětmi. Vermaseren uvádí za touto informací v závorce datum 31. ledna 1947, což s největší pravděpodobností odkazuje k datu získání této informace. Poškozený obličej Mithry je ale patrný již na barevné tabulce v Mintově publikaci (1924: nečíslovaná příloha mezi s. 374 a 375), což by dobu vandalizace fresky kladlo do krátkého období mezi nálezem mithraea v září roku 1922 a Mintovými vykopávkami na počátku roku 1924.

122) *CIMRM* 179 = De Francisci 1950: č. a (s. 153) a obr. 1 = Canciani 2022: č. P29 (s. 224).

nost, orientovaná přibližně v ose východ-západ, byla tvořena centrální uličkou lemovanou po obou bocích nízkými pódii, ve kterých se nacházelo šest klenutých výklenků. Zadní část místnosti směrem na východ byla oddělena nízkou stěnou sahající do výšky bočních pódii, která spolu s nimi ohraničovala prostor před zadní stěnou místnosti, ve které se nacházel výklenek v podobě *aedicula* se štítovým nástavcem. Výklenek byl průchozí a v prostoru za ním se napojoval do dvou servisních chodeb, které byly součástí cisterny, zřejmě uzpůsobené k zásobování svatyně vodou. Marisa De'Spagnolis tyto prostory následně identifikovala jako [026-LaC-M] mithraeum.¹²³ Tuto hypotézu nicméně nepotvrdily žádné podpurné nálezy epigrafického nebo ikonografického charakteru a mithraistický status těchto prostor je tak vyvozován pouze na základě jejich přibližné architektonické podobnosti s typickým půdorysem mithraea.¹²⁴ Za těchto okolností klasifikuji hypotetické mithraeum v Itri jako možný, ale sporný mithraistický objekt.

[027-LaC] Tivoli (ant. Tibur) [8 D5]

Do souvislosti s Tivoli, starověkým Tiburem, je kladeno několik mithraistických monumentů, v některých případech je však místo jejich nálezu ve skutečnosti neznámé. Jediným artefaktem, který byl v Tivoli prokazatelně nalezen, je [027-LaC-001] deska s nápisem¹²⁵ (0,4 × 0,7 × 0,04 m), která se v současné době nachází ve sbírkách muzea v pařížském Louvru.¹²⁶ Nápis nese dedikaci *Soli Invicto Mithrae* a pořídil jej Victorinus, *Caes(aris) n(ostris) / verna dispensator*, tedy otrok narozený do císařské rodiny a působící jako správce v císařské administrativě. Nápis rovněž udává důvod k pořízení této desky, kterým byla obnova blíže nespécifikovaného předmětu či objektu, kterou Victorinovi přikázal ve vidění samotný Mithra (*sicuti ipse se in visu / iussit refici*). Nápis zmiňuje, že k obnově došlo pod dohledem mithraistického představeného (*antistes*) [---]lia Magna, a obsahuje rovněž aklamaci *nama cunctis* („Buďte pozdraveni všichni!“). Na základě paleografických poznatků je pořízení nápisu kladeno do 3. století. Další nápisný relikv pocházející z prostřední římského kultu boha Mithry představují [027-LaC-002] dva fragmenty desky s nápisem,¹²⁷ jejichž přesné místo původu je neznáme, obvykle je však kladeno do starověkého Tiburu, neboť byly nalezeny sekundárně použité v podlaze kostela svaté Petra (*Chiesa di San Pietro alla Carità*) v Tivoli. Původní nápis je obtížně rekonstruovatelný, za nejpravděpodobnější je nicméně pokládáno čtení představené Gézou Alföldim: *Deo / So[li] / Invicto [Mi]/trhe. Salu[us] / [---]sacer / dotio auc[tus ac] / ceptus iu[ssu dei] / et L(ucius) Cattius C[---] / sacerdos v(otum) [s(olverunt) l(ibentes) m(erito)]*.¹²⁸ Pokud je toto čtení správné,¹²⁹ vyplývá z něj, že nápis byl Mithrovi zasvěcen Salvie, který se dle příkazu božstva stal knězem (což v tomto kontextu označuje nejspíše dosažení nejvyššího mithraistického stupně Otec), a Luciem Cattiem C[---], který tento post zastával již dříve.

Další monument, tentokrát ikonografické povahy, je bohužel známý pouze na základě rytiny v díle Jeana Barbaulta, popisujícího některé starověké italské monumenty.¹³⁰ Jedna z rytin zobrazuje [027-LaC-003] reliéf s vyobrazením tauroktonie¹³¹ (rozměry neznámé), který je pojednán v části věnované Tivoli. Reliéf je překreslen s poškozením v horní části. Zobrazení tauroktonie je standardní, ale v několika ohledech netypické. Oba světloňši, stojící po bocích Mithry a býka, drží pochodně obrácené směrem vzhůru. Světloňš vlevo pak levou rukou přidržuje obilné klasy rašící z oháňky umírajícího býka. V levém horním rohu na

123) De'Spagnolis 1980 = Canciani 2022: č. N16 (s. 230–231).

124) Turcan 1980: 131. Cancianiová (2022: 230–231) pak pokládá prostory hypotetického mithraea za *nymfeum* a tento objekt vyřazuje ze svého katalogu mithraistických nálezů z území starověké Itálie.

125) *CIMRM* 214 = *CIL* XIV, č. 3597 = Ducroux 1975: č. 30 (s. 10) = EDR129974 = Canciani 2022: č. 96 (s. 77).

126) Viz <<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010277346>> [10. 9. 2022].

127) *CIMRM* 213 = *CIMRM* 348 (dublet prvního z fragmentů) = *TMM* II, č. 65 (s. 143) = *CIL* XIV, č. 3568a–b = *CIL* VI, č. 31030 = *AE* 1967, č. 79 = HD014128 = EDR074676 = Canciani 2022: č. 95 (s. 77).

128) Alföldy 1966: č. 5 (16–17).

129) Druhá část nápisu je nicméně některými badateli čtena jako *[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)] / Dolic(eno) Aug(usto) [fe]/cit Pius I V[---]/et L(ucius) Cattius C[---] / sacerdos V[---]*, a tedy kladena do souvislosti s kultem Jupitera Dolichena, viz *CCID* 431. Vzhledem k dostupným faksimiliím nápisu však nepokládám toto čtení za natolik pravděpodobné jako Alföldyho, které akceptují i EDH a EDR.

130) Barbault 1770: 4.

131) *CIMRM* 212 = *TMM* II, č. 288 (s. 409) = Canciani 2022: č. 298 (s. 215).

oblouku jeskyně je zobrazeno čtyřspřeží boha slunce uhánějící směrem doprava ke kmenům dvou stromů. Některé detaily kresby nicméně vyvolávají otázky ohledně věrnosti Barbaultovy reprodukce. Franz Cumont si totiž povšimnul, že rytina vykazuje nápadnou podobnost s tehdy známým a rekonstruovaným velkým reliéfem s vyobrazením tauroktonie nalezeným v oblasti Capitolu v Římě, který byl součástí Borgheseho sbírky a v roce 1807 zakoupen pro muzeum v Louvru.¹³² Podle Cumonta tak vypovídá Barbaultova kresba o tauroktonii z Tivoli jen velmi málo, neboť je s velkou mírou pravděpodobnosti pouhou kopií exempláře z Borgheseho sbírky. Vzhledem ke skutečnosti, že Barbault neuvádí rytinu s žádným vysvětlujícím komentářem a výslovně nález tauroktonního reliéfu nezmiňuje, je možné tento monument vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických nálezů. Pokud byl vůbec nějaký mithraistický monument z Tivoli Barbaultovi známý, o jeho podobě nemůže z rytiny samotné usuzovat prakticky nic.

Poslední z nálezů učiněných v místech starověkého Tiburu je [027-LaC-004] mramorová deska s rytým vyobrazením tauroktonie a nápisem¹³³ (0,28 × 0,27 m), objevená v roce 1850. V tomto případě se nicméně jedná, jak přesvědčivě prokázal Franz Cumont,¹³⁴ o novodobý padělek, neboť nápis *Amycus / Seronensis // Deo Sol(i) Invict(o) / Mithr(a)e // Nama / Sebesio* zjevně napodobuje jiné v této době známé nápisy, mimo jiné opět velký reliéf z Capitolu z Borgheseho sbírky. Vyobrazení tauroktonie pak v některých detailech viditelně kopíruje její ztvárnění na reliéfu, který se původně nacházel v domě Ottavia Zena poblíž Pompeiova divadla.¹³⁵ Toto novověké falzum tak může být jednoznačně vyřazeno ze seznamu relevantních nálezů.

[028-LaC] Tor Cervara [8 C5]

V Tor Cervara poblíž Říma se s největší pravděpodobností nacházelo [028-LaC-M] mithraeum, které nemohlo být archeologicky prozkoumáno, neboť bylo v roce 1943 zasaženo spojeneckým bombardováním a zničeno. V sutinách pravděpodobného mithraea byly nalezeny pozůstatky velkého mramorového [028-LaC-M-001] reliéfu s vyobrazením tauroktonie¹³⁶ (1,26 × 2,5 × 0,36 m), který výbuch letecké pumy roztrhl do 57 větších a menších úlomků. Tyto fragmenty byly shromážděny pracovníky památkového úřadu a v roce 1965 byl rekonstruovaný reliéf z Tor Cervary představen veřejnosti a publikován. Rekonstruovaná tauroktonie se od této doby nacházela v Národním muzeu v Římě (v expozici v Dioklecianových lázních). I přes veškeré úsilí památkářů však nebyl monument kompletní, neboť se nepodařilo nalézt fragment reliéfu zobrazující část Mithrova pláště a také jeho ramena a hlavu. Restaurátoři předpokládali, že tyto části byly během výbuchu nenávratně zničeny. Jak se však později ukázalo, část reliéfu byla ještě před zásahem památkářů odcizena a nelegálně vyvezena mimo území Itálie.¹³⁷ V roce 1976 se totiž podařilo Bádenskému zemskému muzeu v německém Karlsruhe od švýcarské obchodnice s uměním zakoupit do této doby neznámý fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie, který měl údajně pocházet z Říma.¹³⁸ Díky postřehu švýcarského archeologa Rolfa Andrease Stuckyho, který rozpoznal podobnost obrysů zakoupeného fragmentu s chybějící částí reliéfu z Tor Cervary, nakonec došlo, u příležitosti výstavy „Imperium der Götter. Isis, Mithras, Christus – Kult und Religion im Römischen Reich“ (konané v Karlsruhe od 16. listopadu 2013 do 18. května 2014), ke spojení obou částí a ke kompletaci reliéfu.¹³⁹

Po stránce ikonografické zobrazuje reliéf z Tor Cervary tauroktonní motiv obvyklým způsobem bez podstatnějších anomálií. Tauroktonie je zasazena do jeskyně, jejíž skalnatý masiv kopíruje tělo hlavních aktérů: Mithry a jeho vlajícího pláště a obou světloňů, nalevo stojící

132) Viz [Rom-M-06-001] výše.

133) *CIL* XIV, č. 3566 = *TMM* II, č. 586 (s. 180) = Cumont 1892b = EDCS-0581556.

134) Cumont 1892b.

135) Viz [Rom-M-20-004].

136) Lissi-Carona 1965 = Canciani 2022: č. 91 (s. 75).

137) Následující líčení osudu tohoto fragmentu je založeno na Horst 2014.

138) Poprvé se jeho fotografie objevila v *Hommages à Maarten J. Vermaseren* III, tab. CCLXXV, viz Vermaseren 1982: č. 1 (s. 1, pozn. 1).

139) Ztracená tak zůstává pouze část Mithrova pláště, viz Horst 2014: obr. 3b (s. 60).

ho Cauta a napravo stojícího Cautopata. Oba světloňosi jsou znázorněni v postoji se zkrříženými nohama. Ze zvířat jsou přítomni pes, had a štír na obvyklých místech. Velký havran je zobrazen v sedě na Mithrově plášti. Oháňka býka se proměňuje ve tři obilné klasy. V levém horním rohu se nachází vyobrazení boha Slunce jedoucího na čtyřspřeží, v protilehlém rohu bohyně Luny na *bize* tažené dvěma voly.

[029-LaC] Velletri (ant. Velitrae) [8 C6]

V muzeu v Louvru¹⁴⁰ se nachází mírně poškozená,¹⁴¹ ale z větší části zachovaná [029-LaC-001] socha s vyobrazením tauroktonie a nápisem¹⁴² (0,92 × 0,76 × 0,20 m). Místo nálezu tohoto artefaktu zůstává neznámé, s určitostí však pochází z Itálie a s velkou mírou pravděpodobnosti právě z Velletri. Socha zobrazuje tauroktonii obvyklým způsobem, z dalších aktérů jsou přítomni pouze pes, had a štír, výskyt havrana nicméně dokládají zbytky jeho pařátů na Mithrově plášti. Ocas býka se proměňuje v obilné klasy. Světloňosi byli patrně doplněni v podobě samostatných soch nebo reliéfů. Na podstavci sochy se nachází jméno pořizovatele Quinta Fulvia Zotica a dedikační formule *d(onum) d(edit) d(edicavit)*.

[030-LaC] Villa dei Centroni [8 C5]

Federico di Matteo se domnívá, že ve vile rodiny Centroniů (*Villa dei Centroni*) situované podél antické cesty *Via Anagnina* nedaleko Říma, existovalo [030-LaC-M] mithraeum,¹⁴³ zasazené do jedné z již nepoužívaných podzemních nádrží této vily. Tuto hypotézu dokládá nálezem [030-LaC-001] fragmentu reliéfu s vyobrazením tauroktonie¹⁴⁴ (0,44 × 0,31 m), objeveným během vykopávek probíhajících v této lokalitě v 70. letech 20. století. Z reliéfu se dochoval pouze jeho levý horní roh s vyobrazením částečně viditelné busty boha Slunce a třech scén v bočním vertikálním pásu (odshora dolů): i) Jupiter s hromoklínem bojující s giganty; ii) snící Saturn; iii) částečně viditelná postava muže s rozpřaženými rukama, patrně reprezentující zrození Mithry ze skály. Kromě tohoto nálezu zmiňuje di Matteo rovněž nález nápisu ve stejném znění jako nápis z Nervova fora (na základě poznámek prof. Cozzy),¹⁴⁵ ovšem bez konkrétních bibliografických informací. Zdá se, že tento nápis, pokud existuje, doposud nebyl publikován. Hypotetické, ale archeologicky nedoložené mithraeum z vily Centroniů řadím mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.

[031-LaC] Villa dei Quintili [8 C5]

V roce 1929 bylo během vykopávek podél *Via Appia* na okraji Říma v místech, kde se nachází *Villa dei Quintili*, objeveno větší množství soch, reliéfů a nápisů, které poukazyvaly na existenci svatyně Dia Brontóona (Dia Hromovládce).¹⁴⁶ Zdaleka ne všechny nálezy ale souvisely s kultem tohoto božstva. Mezi nalezenými artefakty se objevila rovněž vyobrazení Velké Matky, Ísidy a Aštarté nebo Mithry.¹⁴⁷ Situace tak představuje jistou analogii s nálezem uskutečněnými v *dolichenu* na Aventinu. Z nálezů týkajících se Mithrova kultu je možné zmínit: [031-LaC-001] fragment oboustranného reliéfu¹⁴⁸ (0,27 × 0,38 × 0,045 m), který na lícni straně zobrazuje tauroktonii a na rubové hostinu Mithry a Slunce. Z tauroktonní scény se

140) Viz <<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010275230>> [10. 9. 2022]. Monument byl získán do sbírek pařížského muzea v roce 1863.

141) Socha v době nálezů postrádala Mithrovu hlavu, ruce, část dýky, Mithrovu pravou nohu, ocas býka (kromě jeho konce v podobě obilných klasů) a zadní nohy psa. Mithrova hlava, pravá noha, zadní nohy psa a býkův ocas byly rekonstruovány v době po nálezů monumentu.

142) *CIMRM* 208/209 = *TMM* II, č. 90 (s. 248) a obr. 81 = *TMM* II, č. 146 (s. 118) = Ducroux 1975: č. 29 (s. 10) = *CIL* X, č. 6559 = EDR150701 = Canciani 2022: č. 107 (s. 85).

143) Di Matteo 2002–2003: 298 = Canciani 2022: č. 99 (s. 78).

144) Di Matteo 2002–2003: 298 = de Rossi 1979: 97–98 a obr. = Canciani 2022: č. 99a (s. 78–79).

145) Di Matteo 2002–2003: 298 = Canciani 2022: č. 99b (s. 79). Nápis z Nervova fora viz [Rom-M-10-001].

146) Annibaldi 1935.

147) Paris & Pettinau 2008 = Canciani 2022: č. 101 (s. 80).

148) *CIMRM* 635 = Annibaldi 1935: č. 19 (s. 91) = Canciani 2022: č. 101a (s. 80).

zachoval pouze levý horní okraj s bustou slunce, pod kterou se nachází špička Cautovy pochodně, lem jeskyně tvořený znamením zvěrokruhu se sedícím havranem a špička Mithrovy čapky. Ze scény hostiny je potom patrná pouze horní část těla postavy ve fryžské čapce (jeden ze světloňů), Mithrova čapka a část čelenky z paprsků boha Slunce. Scéna je zasazena do klenby tvořené olistěnými větvemi; [Rom-M-45-002] reliéf s vyobrazením Cauta¹⁴⁹ (0,51 × 0,17 × 0,045 m); [031-LaC-002] reliéf s vyobrazením Cautopata¹⁵⁰ (0,43 × 0,18 × 0,05 m); [031-LaC-003] torzo sochy mužské postavy¹⁵¹ (výška 0,24 m), u které podle Vermaserena „není vyloučeno, že...zobrazuje světloňe“. Tento artefakt vyřazuje ze seznamu relevantních mithraistických nálezů,¹⁵² protože nic nenasvědčuje tomu, že se o světloňe jedná, a samotný nálezový kontext pokládám za nedostatečně silný argument pro jeho ponechání v mithraistickém materiálu; [031-LaC-004] *cippus* s nápisem¹⁵³ (0,6 × 0,36 × 0,14 m), který se zachoval pouze fragmentárně. S jistou mírou pravděpodobnosti je dedikován *Deo Soli Envicto Mitre* a pořídil jej muž jménem Flavius. Na druhém řádku navrhl Annibaldi číst *Cautopati*, nápis je zde nicméně prakticky nečitelný. Na sedmé řádku nápisu se může nacházet formulace *cum omne*, která by mohla poukazovat na existenci [031-LaC-M] mithraea.¹⁵⁴ Z důvodu obtížné čitelnosti řadím tento monument mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

Hypotézu o existenci mithraea v prostorách *Villa dei Quintili* v nedávné době podpořil nález z vykopávek uskutečněných v letech 2002–2004. V podzemních servisních chodbách, které zajišťovaly provoz v *tepidariu* vily, byly nalezeny [031-LaC-005] dva fragmenty s vyobrazením tauroktonie (rozměry nezjištěné).¹⁵⁵ Tauroktonie byla zasazena do kruhového lemu. První z fragmentů zachycuje pravý horní okraj tauroktonní scény s viditelným tělem Mithry od pasu vzhůru a hlavy býka s bustou bohyně Luny v horním rohu. Z busty boha Slunce se v levé části fragmentu zachovala pouze část čelenky s paprsky. Druhý z fragmentů tvoří spodní středovou část s vyobrazením nohou býka.

Na základě výše uvedených nálezů pokládám existenci mithraea v místech *Villa dei Quintili* za pravděpodobnou, i když ne zcela jednoznačně potvrzenou. Nález druhého tauroktonního reliéfu v podzemních prostorách souvisejících s *tepidariem* naznačuje, že příhodné a jinak nevyužité prostory lázeňského komplexu sloužící potřebám Mithrova kultu, jaké známe například z Říma nebo Ostie,¹⁵⁶ se mohly vyskytovat i v této vile.

6.2 Apulia et Calabria (Regio II)

[001-Apu] Benevento (ant. Beneventum/Maleventum) [8 H8] [9 E1]

V rukopisu ze 17. století je zmiňován kámen s ikonografickými motivy v podobě trojnožky, obětní misky, vavříňové větvičky a snad i augurské hole, který rovněž nesl [001-Apu-001] nápis¹⁵⁷ tvořený písmeny M S S. Jako jedno z možných čtení tohoto nápisu bylo navrženo *M(ithrae) S(oli) s(acrum)*. Toto čtení je nicméně značně nejisté.¹⁵⁸ Zobrazené motivy nevykazují jasnou návaznost na Mithrův kult, nápis je ztracený a není jasné, kdy a v jakém kontextu byl původně objeven. Za těchto okolností je možné tento monument vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických nálezů, a to z důvodu nedostatku spolehlivých informací.

149) CIMRM 636 = Annibaldi 1935: č. 18 (s. 90) = Canciani 2022: č. 101b (s. 80).

150) CIMRM 637 = Annibaldi 1935: č. 17 (s. 90) = Canciani 2022: č. 101c (s. 80–81).

151) CIMRM 638 = Canciani 2022: č. 101d (s. 81).

152) Paris a Pettinau (2008: 190) pak tuto sochu identifikují jako Attida.

153) CIMRM 639 = Annibaldi 1935: č. 56 (s. 99) = AE 1935, č. 131 = HD023368 = EDR073292 = Canciani 2022: č. 101e (s. 81).

154) Clauss 1992: 24, pozn. 90.

155) Paris & Pettinau 2008: 191 = Frontoni & Galli 2012: 16–17 a obr. = Canciani 2022: č. 102 (s. 81).

156) Viz např. [Rom-M-34] mithraeum v Caracallových lázních v Římě nebo mithraeum v Mithrových lázních v Ostii [018-Ost-M].

157) CIL IX, č. 1550 = EDCS-12401056.

158) Clauss 1992: 284.

[002-Apu] Venosa (ant. Venusia) [9 F1]

Z italského města Venosa, starověké Venusie, pocházejí tři monumenty, které byly kladeny do souvislosti s působením Mithrova kultu. Prvním z nich je [002-Apu-001] nápis¹⁵⁹ v řečtině, který Ἡλῖος Μίθραξ pořídil otrok a οἰκονόμος (správce) jménem Σαγάρις, a to za zdraví svého pána Brittia Praesenta. Stejně osoby jsou s největší pravděpodobností zmíněny i na dalším [002-Apu-002] nápisu¹⁶⁰ z této lokality, tentokrát pořízeném v latině. Nápis nese v tomto případě dedikaci *Mercur(io) Invict(o)*. První řádek tohoto dnes ztraceného nápisu byl nicméně poškozen, což přivedlo Theodora Mommsena, editora devátého svazku *CIL*, k vyslovení hypotézy, že toto čtení může být chybné a nápis ve skutečnosti zmiňoval dedikaci *Mithr(ae) Invict(o)*.¹⁶¹ Ztráta nápisu však neumožňuje věrohodnost této hypotézy ověřit. Tento nápis tedy řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Posledním z možných mithraistických monumentů je [002-Apu-003] nápis,¹⁶² který na svém třetím řádku nese formulaci *Leonicus filius Mitr(ae)*. S největší pravděpodobností se však jedná o náhrobní nápis, který lze číst jako *Leonicus filius m{a}tri*, což je vzhledem k funerálnímu kontextu nejvěrohodnější řešení.¹⁶³ Pokud je tato interpretace správná, nápis je možné vyřadit ze seznamu položek relevantních pro mithraistickou epigrafii.

6.3 Bruttium et Lucania (Regio III)

[001-Bel] Grumento Nova (ant. Grumentum) [9 F2]

V *Giardino del Carlo Danio* v Grumento Nova, kde byly shromažďovány epigrafické nálezy z oblasti starověkého Grumenta, se nacházel rovněž [001-Bel-001] nápis¹⁶⁴ (na kameni neznámých rozměrů a účelu¹⁶⁵), který nechal *Soli Invicto / Mythrae* poříditi Titus Flavius¹⁶⁶ Saturninus, *evoc(atus) Aug(ustorum) n(ostrorum)*.¹⁶⁷ Další podrobnosti o tomto nápisu nejsou známy a zdá se, že je dnes pokládán za ztracený.¹⁶⁸

[Geografická poznámka: Grumento Nova se až do roku 1934 nazývalo Saponaria di Grumento. Archeologické naleziště v místech, kde se rozkládalo starověké město Grumentum, se nachází asi dva kilometry východně o současného městečka Grumento Nova.]

[002-Bel] Locri/Gerace Marina (ant. Lokroi Epizefyrioi/Λοκροὶ Επιζεφυριοί) [9 G5]

V roce 1926 byla v korytě jedné z říček poblíž Locri nalezena [002-Bel-001] hlava sochy mladíka s fryžskou čapkou¹⁶⁹ (0,235 m). Silvio Ferri, který tento nález poprvé publikoval, na základě útrpného výrazu mladíkovy tváře usuzoval, že se jedná buďto o ztvárnění Mithry nebo Attida. Vzhledem k nálezovým okolnostem nelze tuto otázku jednoznačně zodpovědět a tento monument proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[Geografická poznámka: Dnešní město Locri se až do roku 1934 nazývalo Gerace Marina, viz GeoNames 2524371.]

159) *CIMRM* 171 = *TMM* II, č. 150 (s. 119) = *IG* XIV, č. 688 (s. 184) = Canciani 2022: č. 120 (s. 95).

160) *CIL* IX, č. 425 = EDR164551.

161) Viz též Claus 1992: 48. Podle Cumonta (*TMM* II, s. 119) je pak oslovením *Mercurio* myšlena planeta, nikoli bůh Merkur.

162) *CIL* IX, č. 426 = EDCS-08201125.

163) Claus 1992: 285.

164) *CIMRM* 170 = Roselli 1790: č. III (s. 51) = *CIL* X, č. 204 = *TMM* II, č. 151 (s. 120) = EDCS-11400290 = Canciani 2022: č. 121 (s. 95).

165) Vermaseren v *CIMRM* uvádí, že se jednalo o nápis na oltáři, Roselli ani Mommsen, editor první části desátého svazku *CIL*, však žádný upřesňující popis předmětu, na kterém se měl nápis nacházet, neuvádějí.

166) Roselli (1790: 51) četl na druhém řádku nápisu namísto FL FU a *nomen* dedikanta rekonstruoval jako Fulvius. Mommsen v *CIL* toto čtení korigoval na Flavius. Viz též Claus 1992: 48.

167) *Evocati Augusti* byli vojáci pretoriánské gardy, kteří se po svém čestném propuštění rozhodli znovu vstoupit do služby, často na základě osobní výzvy císaře, konzula nebo jiného vojenského velitele.

168) Podle Cancianiové (2022: 95) by se měl tento nápis nicméně nacházet v depozitářích *Soprintendenza Archeologia, Belle Arti e Paesaggio per la Basilicata* v Potenzě.

169) *CIMRM* 169 = Ferri 1926: 340 a obr. 2 = Canciani 2022: č. P31 (s. 224).

[003-Bel] Paestum, Capaccio (ant. Paestum/Poseidonia) [9 F2]

Z míst, kde se nacházelo starověké město Paestum, pochází malá bronzová destička s nápisem¹⁷⁰ (0,055 × 0,095 m) vytvořeným pomocí vpichů. Podle nejpravděpodobnějšího čtení tuto destičku, která původně byla – jak můžeme usoudit na základě děr pro hřeby – upevněna na nedochovaném předmětu, daroval *collegi(o) Dei Invic(ti)* muž jménem Aurio, *li(bertus)*.¹⁷¹ Přestože božstvo tohoto kolegia není na tomto nápisu zmíněno úplným jménem, je velmi pravděpodobné, že se v tomto případě jednalo o Mithru. Nápis je datován do období let 200–330.

6.4 Samnium (Regio IV)

[001-Sam] Albe, Massa d'Albe (ant. Alba Fucens) [8 E4]

Během vykopávek prováděných v roce 1955 byla nalezena [001-Sam-001] hlava sošky s fryžskou čapkou.¹⁷² Identifikace zobrazené postavy je nicméně nejistá, neboť se může jednat o Mithru, jednoho z mithraistických světloňošů nebo Attida.¹⁷³ Jelikož se jedná o izolovaný nález, řadím tento monument mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[002-Sam] Cagnano Amiterno, San Vittorino (*apud* ant. Amiternum) [7 H8] [8 D3]

Ve vnější stěně kostela svatého Kosmy a Damiana (*Chiesa dei Santi Cosma e Damiano*) v Cagnano Amiterno se nachází zazděná kamenná [002-Sam-001] deska s nápisem¹⁷⁴ (rozměry nezjištěné), která nese dedikaci *[S]oli / [I]nvicto / M[ithrae]*. Zbývající část nápisu neznámé délky je ztracena. Je nejisté, odkud kámen původně pocházel, s největší pravděpodobností ale z míst, kde se nacházelo starověké město Amiternum. Doba pořízení nápisu je na základě paleografických indicií kladena do rozmezí let 175–300. Navržené čtení dedikace je s velkou mírou pravděpodobností správné, M na třetím řádku je nicméně poškozené a sotva čitelné. Z tohoto důvodu nápis řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické monumenty.

[Geografická poznámka: Některé zdroje uvádějí alternativní jméno kostela jako *Chiesa di San Cosimo*. Současný a úplný název je nicméně *Chiesa dei Santi Cosma e Damiano*.]

[003-Sam] Civitella di Nesce (ant. Nersae/Aequiculi) [8 D4]

Všechny doposud nalezené mithraistické monumenty, pocházející ze starověkého města Nersae, jsou s největší pravděpodobností důsledkem činnosti jedné jediné osoby, muže jménem Apronianus, který byl otrokem v majetku obce, pro kterou vykonával funkci pokladníka, *r(ei) p(ublicae) Aequicul(anorum) ser(vus) ark(arius)*.¹⁷⁵ Tyto monumenty zahrnují: [003-Sam-001] nápis¹⁷⁶ na blíže neurčeném předmětu, který Apronianus zasvětil *Invicto Mithrae*, a to konkrétně 25. června roku 171, pod dohledem mithraistického Otce Gaia Arennia Reatina; [003-Sam-002] nápis¹⁷⁷ na blíže neurčeném předmětu, který zmiňuje, že Apronianus¹⁷⁸ znovu

170) AE 1975, č. 236 = HD009291 = Clauss 1992: 48 a pozn. 9 = EDR076070 = Canciani 2022: č. 119bis (s. 94).

171) V úvahu nicméně připadá rovněž čtení *li(bens)*, ke kterému se přiklání EDR.

172) De Visscher & Mertens 1957: 147.

173) Clauss 1992: 54, pozn. 57.

174) AE 1992, č. 366 = Persichetti 1892: 206 = Ricci & di Meo 2013: č. 4 (s. 38–39) = EDR100039 = Canciani 2022: č. 81 (s. 71).

175) Kromě níže uvedených monumentů zasvěcených Mithrovi je Apronianus zmíněn také na nápisu, který pořídil spolu se svou manželkou a synem a který zmiňuje zasvěcení soch Ísidy a Sarápida (*CIL IX, č. 4112 = D4381 = EDCS-14805143*). Z toho nápisu pochází rovněž výše uvedený neúplnější popis Aproniovy funkce a sociálního statusu.

176) *CIMRM 647 = CIL IX, č. 4109 = D4190 = Ricci & di Meo 2013: č. 1 (s. 38) = EDCS-14805140* (fotografie v EDCS zobrazuje chybně monument *CIMRM 650/651*) = Canciani 2022: č. 84 (s. 72).

177) *CIMRM 648 = CIL IX, č. 4410 = AE 2011, č. 85 = Ricci & di Meo 2013: č. 2 (s. 38) = EDCS-14805141 = Canciani 2022: č. 85 (s. 72–73)*.

178) Apronianovo jméno se patrně nacházelo v místech, kde byl nápis poškozen, vzhledem ke stále čitelnému [...*arca*]rius rei *p(ublicae)* však můžeme předpokládat, že se patrně jedná o stejnou osobu.

vybudoval [*spelaeum*]¹⁷⁹ *Solis Invic[ti Mithrae]* (...) *vetustate [collap]/sum* („zhroucené stářím“), a to na počest shromáždění dekuriů a obyvatel *rei publicae aequiculorum*. Tento nápis s největší pravděpodobností dokládá existenci [003-Sam-M] mithraea na území starověkého města Nersae, které však nebylo doposud archeologicky zachyceno; [003-Sam-003] reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem¹⁸⁰ (0,81 × 1,04 × 0,08 m), který se v současné době nachází ve sbírkách Národního muzea v Římě (Diokleciánovy lázně). Tento reliéf je v kontextu nálezů ze starověké Itálie výjimečný tím, že kromě vlastní tauroktonní scény obsahuje rovněž několik panelů s vyobrazením scén z Mithrova posvátného příběhu, a to ve třech panelech po obou bocích reliéfu. Vyobrazení tauroktonní scény je standardní, ale s pro oblast Itálie méně obvyklou kompozicí situující *Cauta* vlevo a *Cautopata* vpravo. Ze zvířat jsou přítomni pes, had, štír i havran, v horních rozích se nacházejí obvyklé busty Slunce (s bičem v ruce) a Měsíce (s měsíčním srpem za hlavou). Zobrazené boční scény zahrnují vlevo (odshora dolů) a) gigantomachii; b) snícího Saturna; c) zrození Mithry ze skály za přítomnosti dvou mladíků ve fryžských čapkách. Vpravo potom (odshora dolů) d) Mithru jedoucího na býkovi; e) spojení pravic mezi Mithrou a Sluncem; f) ponížení Slunce. Na dolním okraji reliéfu se nachází nápis *Apronianus rei p[ublicae] ark[arius] sua pecunia fecit*. Vzhledem ke stejné osobě dedikanta můžeme předpokládat, že tyto monumenty byly součástí vybavení renovovaného mithraea, a jejich pořízení lze tudíž s velkou pravděpodobností datovat do roku 171. Posledním monumentem zmiňovaným v souvislosti se starověkým městem Nersae je poškozený [003-Sam-004] nápis,¹⁸¹ který se měl nacházet na fragmentu sochy zobrazující slunečního boha. Martelli, který tento nápis zmiňuje jako první, však neuvádí jeho doslovný přepis.¹⁸² Franz Cumont pak v době, kdy shromažďoval materiály k publikaci druhého svazku svých *TMM*, již nebyl schopen tento monument dohledat. Z důvodu absence relevantních informací vyřazují tento artefakt ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[004-Sam] Fossa (ant. Aveia/Aveia Vestina) [7 H8] [8 E3]

Z Fossy, poblíž které se v období antiky nacházelo starověké město Aveia, pocházejí dva možné mithraistické nálezy. Prvním z nich je [004-Sam-001] deska s nápisem¹⁸³ (0,45 × 0,64 × 0,16 m), kterou v roce 213¹⁸⁴ pořídili dva členové jezdeckého stavu (*equites publici*), Titus Avdiaccus Furianus a Titus Flavius Lucilianus. V nápisu je zmíněno, že shromáždili pro Neporazitelné Slunce sumu potřebnou k výstavbě „jeskyně“ (*speleum*), kterou byl pověřen Publius Peticenius Primus. Přestože Mithra není v tomto nápisu explicitně zmíněn, výskyt mithraistického termínu *speleum* podporuje závěr, že nápis připomíná výstavbu [004-Sam-M] mithraea. Tento monument a hypotetické mithraeum z tohoto důvodu řadím mezi pravděpodobné, byť ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy a objekty. Druhý monument možné mithraistické povahy, dnes ale pokládáný za ztracený, je [004-Sam-002] oltář s nápisem¹⁸⁵ (0,63 × 0,31 × 0,15 m), který *inbicto / daeo* (sic!) pořídil Aurel(ius) Mucatra R(---), voják páté kohorty druhé římské legie nazývané *Parthica Filippiana*,¹⁸⁶ působící v Aveii jako *stationarius*.¹⁸⁷ Odchyly od standardní římské ortografie, které se objevují jak ve jménu osloveného božstva, tak v označení místa Mucatrova působení (*stationarius muni/cipio Habae* namísto

179) Případně [*sacellu*]*m* nebo [*templu*]*m*, což je ale vzhledem k převládající tendenci na území starověké Itálie označovat mithraea výrazem *spelaeum* (Lavagne 1978) méně pravděpodobné.

180) *CIMRM* 650/651 = *CIL* IX, č. 8151 = Ricci & di Meo 2013: č. 3 (s. 38) = EDR166931 = Canciani 2022: č. 86 (s. 73–74).

181) *CIMRM* 649 = *TMM* II, č. 297 (s. 419).

182) Martelli 1835: č. 11 (s. 162).

183) *CIMRM* 652 = *CIL* IX, č. 3608 = Ricci & di Meo 2013: č. 6 (s. 39) = EDR175631 = Canciani 2022: č. 82 (s. 71–72).

184) Nápis zmiňuje jako dobu svého pořízení čtvrtý konzulát císaře Caracally.

185) *CIL* IX, č. 7622 = D 9087 = Persichetti 1902: 68 = *AE* 1902, č. 89 = HD031950 = EDR071843 = Canciani 2022: č. 83 (s. 72).

186) Epitet *Philippiana* umožňuje s velkou mírou pravděpodobnosti nápis datovat do rozmezí let 244–249, tedy do období vlády císaře Filippa Araba, který jej druhé legii propůjčil. *Terminus ante quem* je poté vymezen ukončením užívání epitetu *Filippiana* v roce 249 v důsledku příklonu této legie ke vzpouře vyvolané uzurpátorem Pacatianem v letech 248–249, viz Bruun 1995: 21.

187) *Stationarii* byly vojáci krátkodobě převeleni do určitého místa k výkonu strážní služby, a to především v Itálii nebo v provinciích s minimální vojenskou přítomností.

stationarius muni/cipio Aveiaie), jdou patrně na vrub jeho thráckému původu. Přestože božstvo, ke kterému se voják Mucatra obrací, je zmíněno pouze skrze epitet *invictus deus*, i v tomto případě se s velkou mírou pravděpodobnosti jedná o Mithru. Oltář s tímto nápisem opět řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[005-Sam] Isernia (ant. Aesernum) [8 G6]

Ve vnější stěně *Palazzo Petrecca* v Isernii se nacházel [005-Sam-001] *cippus* s nápisem¹⁸⁸ (0,48 × 0,33 m), původně sloužící jako oltář nebo podstavec pro sochu. *Cippus* nesl dedikaci *Invicto / deo* a pořídil jej muž jménem Verus, *antistes*. Tento titul v mithraistických komunitách patrně označoval kněze nebo člověka pověřeného správou mithraea, obvykle některého z mithraistických Otců.¹⁸⁹ Nápis řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy, protože oslovené božstvo není zmíněno plným jménem a epitet *invictus* Mithra sdílel společně s dalšími božstvy. Stejně nejednoznačný je také titul *antistes*.

[006-Sam] Vasto (ant. Histonium) [8 H4]

Ve Vasto byla v kostele *Chiesa della Madonna delle Grazie*, vybudovaném v 16. století, nalezena [006-Sam-001] deska s nápisem¹⁹⁰ (0,297 × 0,372 × 0,108 m), který pořídili Gaius Artenna Pudens, Gaius Vettius Super a Lucius Corisius Sauturninus, vojáci druhé kohorty pretoriánské gardy. Nápis je datován do 2. století. Poslední řádek nápisu je tvořen písmeny S D D, která mohou být čteno jako *S(oli) d(onum) d(ederunt)*. Ricciová a di Meo nicméně správně podotýkají, že toto čtení je nejisté a nápis uvádějí ve svém seznamu mithraistických nálezů ze čtvrtého italského regionu jako sporný. Za těchto okolností je nicméně vhodnější přikročit k vyřazení nápisu ze seznamu relevantních mithraistických nálezů, neboť pravděpodobnost, že nápis skutečně zmiňuje Slunce ztotožněné s Mithrou, je velmi malá.

6.5 Picenum (Regio V)

[001-Pic] Macerata (*apud* ant. Helvia Ricina) [7 H5]

Jediný mithraistický monument objevený na území pátého italského regionu pochází z Maceraty, poblíž které se v období antiky nacházelo město Helvia Ricina. Jedná se o [001-Pic-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem¹⁹¹ (0,47 × 0,54 × 0,06 m),¹⁹² který byl nalezen v několika fragmentech, ale umožňujících prakticky kompletní rekonstrukci jeho celkové plochy. Monument byl nabízen k prodeji v roce 1904 římským starožitníkem a následně zakoupen pro *Lyceum Hosianum* v Braunsbergu v tehdejší německém východním Prusku (dnešní Braniewo v Polsku). Od roku 1947 se nachází ve sbírkách Národního muzea ve Varšavě. Ztvárnění tauroktonního motivu je standardní, s několika netypickými detaily. Býk je především zobrazen v běhu, nikoli přitisknutý k zemi, a kolem Mithrovy hlavy se nachází šest slunečních paprsků. Přítomná zvířata jsou vyobrazena v obvyklých pozicích, ocas umírajícího býka se proměňuje ve tři obilné klasy. V horních rozích chybí jinak obvyklá vyobrazení bust Slunce a Měsíce. Oba světloňoši (*Cautopates* nalevo, *Cautes* napravo), vyobrazení v postoji s nezkríženými nohama, drží pochodně v obou rukou. V pravém horním rohu se nachází nápis [I]NVICTO PROPITIO / SAL NOVANIO / [L]UCIANUS / D P, jehož interpretace naráží na určité obtíže. V dřívějším bádání bylo jméno dedikanta rekonstruováno

188) *CIMRM* 203 = *CIL* IX, č. 2632 = Ricci & di Meo 2013: č. 5 (s. 39) = EDR127765 = Canciani 2022: č. 87 (s. 74).

189) Podrobná diskuse k této otázce, viz Mitthof 1992.

190) *CIL* IX, č. 2838 = Ricci & di Meo 2013: č. 8 (s. 39) = EDR175971 = Canciani 2022: č. N17 (s. 231).

191) *CIMRM* 690/691 = *TMM* II, č. 98 (s. 257) = Huelsen 1904: 153 = *AE* 1904, č. 200 = Sadurska 1953: č. 53 (s. 118–123) a tab. XLIV = Mayer i Olivé 2010, 62–66 = *AE* 2010, č. 423 = HD033528 = EDR072025 = Canciani 2022: č. 50 (s. 55).

192) Uváděné rozměry tohoto reliéfu se v literatuře mírně liší. Huelsen (1904: 153) uvádí výšku 0,55 a délku 0,7 m, Vermaseren v *CIMRM* výšku 0,49, délku 0,605 a šířku 0,06 m. Výše se přikláním k rozměrům udávaným Sadurskou (1953: 118).

jako *Sal(vius) Novanio(s) Lucianus*.¹⁹³ V roce 2010 však navrhl Marc Mayer i Olivé alternativní čtení, podle kterého za epitetem *invicto propitio*¹⁹⁴ následuje jméno soby, které má být Mithra příznivě nakloněn, tedy *Salvia Novania* v dativu. Pořizovatel monumentu a nápisu by za těchto okolností byl na nápisu uveden pouze jménem *Lucianus*.¹⁹⁵ Na základě jména *Salvius* pak Mayer i Olivé klade pořizování tohoto artefaktu do souvislosti s městem *Urbs Salvia*, které se nachází jižně od současné *Maceraty*.¹⁹⁶ Tato souvislost však zůstává čistě hypotetická, neboť jedinou relativně jistou informací o původu monumentu je jeho nález v místě dnešní *Maceraty*, a tedy na území regionu *Picenum*.

6.6 Umbria et ager Gallicus (Regio VI)

[001-Umb] Fano (ant. *Fanum Fortunae*) [7 G4]

Z přímořského města Fano pocházejí dva možné mithraistické monumenty, které jsou v literatuře zmiňovány pouze okrajově. Přestože k jejich objevu došlo již v roce 1948, nebyly zahrnuty do *Vermaserenova* korpusu a v *Cultores Mithrae* je neuvádí ani Manfred Claus. Prvním z těchto nálezů je [001-Umb-001] oltář s nápisem¹⁹⁷ (0,94 × 0,46 × 0,42 m), který *Soli / Invicto* pořídil *Quintus Valerius Eutyches*. Na základě paleografických informací je doba pořizování oltáře kladena do druhé poloviny 2. století. Tento monument řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy, jelikož dedikace *Soli Invicto* sama o sobě neumožňuje spolehlivě rozhodnout, zda byl tímto oslovením míněn Mithra či nikoli. Ve stejné lokalitě byl nalezen také [001-Umb-002] fragment reliéfu s možným vyobrazením mithraistické bytosti se lví hlavou¹⁹⁸ (0,7 × 0,45 × 0,03–0,11 m), v jehož středu se nachází polonahá mužská postava stojící čelem k pozorovateli, oděná do krátké bederní roušky. Postava je zobrazena bosá, s jedním křídlem viditelným pod pravým ramenem zdvižené pravé ruky třímající neidentifikovatelný předmět, jehož větší část je odlomena. Po levé straně postavy (z pohledu pozorovatele) se nachází malý oltář, kolem kterého se vine had. V blízkosti oltáře je zobrazeno několik dalších předmětů: zapálená pochodeň a dýka směřující vzhůru, kruhovitý předmět se třemi protínajícími se liniemi (obětní koláč?), tři obilné klasy a válcovitá nádoba se širokou základnou (*situla*). Zobrazené postavě chybí hlava, levá ruka, noha a levé křídlo. Reliéf nese stopy původních barev. Jeho zadní strana je neopracovaná, což spolu s absencí upevňovacích kolíků naznačuje, že reliéf byl zasazen do okolního zdiva. Fragment reliéfu s vyobrazením mužské postavy klasifikuji jako pravděpodobný, ale ne zcela jednoznačně potvrzený mithraistický artefakt. Jednoznačnější závěr znemožňuje absence hlavy, zobrazená postava však typologicky odpovídá dochovaným exemplářům mithraistické bytosti se lví hlavou a rovněž zobrazená symbolika je konzistentní s důležitými motivy objevujícími se v mithraistické ikonografii.

[002-Umb] Fratta, Montefalco [7 G7]

V obci Fratta poblíž Montefalca byl nalezen [002-Umb-001] nápis¹⁹⁹ (rozměry a další podrobnosti neznámé) nesoucí dedikaci *Soli Invicto*. Dnes již ztracený kámen s nápisem byl užito sekundárně ke stavbě schodiště jednoho z místních domů a není jasné, odkud se na místo svého pozdějšího nálezů dostal. V úvahu připadají jak Terni (ant. *Interamna Nahars*), tak Spoleto (ant. *Spoletium*). Z nápisu samotného nelze usoudit, zda se týkal Mithrova kultu či nikoli, proto jej řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

193) Huelsen 1904: 153 = *AE* 1904, č. 200 = Sadurska 1953: 120 = HD033528 = Claus 1992: 54.

194) Epitet *invictus propitius* se patrně objevuje na nápisu z Éauze v galské Aquitanii, viz [003-Aqu-005] níže, jeho mithraistický charakter však není zcela nesporný.

195) Mayer i Olivé 2010: 62–66 = *AE* 2010, č. 200. Toto čtení je rovněž akceptováno jako správné v EDR072025.

196) Mayer i Olivé 2010: 65–66.

197) *FA* 4, 1949, č. 3838 = Bernardelli Calavalle 1986 = *AE* 1986, č. 331 = HD016647 = EDR081846 = Canciani 2022: č. P19 (s. 221–222).

198) Catani 1992 = Canciani 2022: č. P19 (s. 221–222).

199) *CIMRM* 683 = *CIL* XI.2, č. 4775 = EDR164163.

[003-Umb] Macerata Feltria (ant. Pitinum Pisaurense) [7 F4]

Giancarlo Susini zmiňuje v souvislosti s touto lokalitou nález [003-Umb-001] fragmentu reliéfu s vyobrazením postavy s fryžskou čapkou²⁰⁰ (nebo *modiem*) na hlavě, ze které vycházejí sluneční paprsky. Identifikace zobrazeného božstva na tomto poškozeném reliéfu je nejistá, může se jednat o Mithru, ale také o Attida nebo Sarápida.²⁰¹ Situaci navíc komplikuje absence obrazové reprodukce tohoto monumentu. Tento monument řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[004-Umb] Montoro [7 F8] [8 C2]

Na zámku v Montoru se nachází [004-Umb-001] deska s nápisem²⁰² (0,74 × 0,74 × 0,07 m), v současné době sestávají ze tří fragmentů.²⁰³ Fragmentsy desky byly objeveny ve sklepeních zámku a místo jejich původního nálezu je neznámé. Nápis nese dedikaci *Soli et Invicto [Mithrae]* a pořídil jej Sextus Egnatius Primitivus, *sacerdos probatus a VIvir / Aug(ustalis) Casuentii et Carsulis*, zvolený rovněž do funkce pokladníka kolegia augustálů. Jako důvod k pořízení nápisu je uvedena obnova mithraea zničeného zemětřesením, *speiaaeum (sic!) vi motu terrae di/ruptum*, které Sextus Egnatius Primitivus provedl na své náklady a *ex permissu san[ctissimi] / ordnisi dec[urionum]*. Nápis tedy dokládá existenci mithraea v daném regionu, nevíme však, v jaké konkrétní lokalitě. Vzhledem k uvedeným funkcím Egnatia Primitiva se s největší pravděpodobností nacházelo buďto ve starověkém městě Casuentum nebo Carsulae. Deska samotná pak s největší pravděpodobností sloužila v původním mithraeu jako součást podstavce pro sochu²⁰⁴ a byla sekundárně využita pro pořízení nápisu vystaveného v obnoveném mithraeu. Po stránce obsahové stojí za pozornost formulace dedikace zdůrazňující odlišnost Mithry a Slunce, kteří jinak v epitetu *Deus Sol Invictus Mithras* často splývají.

[005-Umb] Narni (ant. Narnia) [7 F8] [8 C2]

Následující monument představuje jeden z „přízraků“, které se ve Vermaserenovu korpusu příležitostně objevují a často setrvávají i v dalším bádání. Podle Vermaserena může z Narni pocházet [005-Umb-001] fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie,²⁰⁵ který zmiňuje Franz Cumont v dodatcích ke druhému svazku *TMM* a který se měl v době vydání *CIMRM* nacházet ve sbírkách Římského národního muzea (v expozici v Dioklecianových lázních). Cumont však jako místo nálezu uvádí Nemi v Laziu (italský region I Latium et Campania).²⁰⁶ Jak Cumont, tak Vermaseren pak neodkazují na žádnou literaturu, ze které čerpají. Vermaseren u toho monumentu zmiňuje jeho rozměry (0,3 × 0,33 × 0,04 m) a z uvedeného popisu vyplývá, že se měla zachovat pravá část reliéfu zobrazující část Mithrova a býkova těla, pes a část Cautopata. Na základě těchto informací není monument dohledatelný. S velkou pravděpodobností je tento monument totožný s monumentem, o kterém Vermaseren s odkazem na svou komunikaci s Franzem Cumontem prohlašuje, že byl v roce 1896 získán do římského muzea v Dioklecianových lázních a měl údajně rovněž pocházet z Narni.²⁰⁷ Věrohodnost tohoto závěru podporují i uváděné rozměry tohoto exempláře (0,3 × 0,35 m), které jsou prakticky identické s výše zmíněným fragmentem. Tento monument řadím mezi potvrzené

200) Susini 1956: 43; 1978: č. 5 (s. 1200). Susini se zdá být jediným zdrojem informací o tomto nálezu, na který odkazují všichni ostatní autoři.

201) Clauss 1992: 285; Bastianelli 2018: 108, pozn. 84.

202) Ciotti 1978, č. II (s. 239–246 a tab. XXIX–XXX) = Petracchia Lucernoni 1996 = *AE* 1996, č. 601 = EDR136596 = Canciani 2022: č. 56 (s. 60–61).

203) Ciotti v roce 1978 nápis rekonstruoval na základě dvou tehdy známých fragmentů, třetí fragment byl identifikován až později a publikován souběžně s novým čtením nápisu (Petraccia Lucernoni 1996 = *AE* 1996, č. 601).

204) Tento účel prozrazují stopy po čepech sloužících k uchycení sochy na rubové straně desky, viz Ciotti 1978, tab. XXX.

205) *CIMRM* 669 = *TMM* I, č. 87bis (s. 364) = Canciani 2022: č. 297 (s. 215).

206) Bastianelliová (2018) tento monument ve svém přehledu nálezů z šestého italského regionu, kam starověká Narnia (současné Narni) spadala, vůbec nezmiňuje. Z rešerše literatury se zdá, že pokud již někteří autoři tento monument zmiňují, pouze přejímají informaci z Vermaserenova korpusu bez jakýchkoli dalších podrobností, viz např. Clauss 1992: 55 nebo Cancianiová (2022: 215).

207) *CIMRM* 671.2 = Canciani 2022: č. 296 (s. 215).

mithraistické nálezy. Kromě fragmentu tauroktonního reliéfu měla být ve stejném roce získána také [005-Umb-002] hlava sochy s fryžskou čapkou²⁰⁸ (výška 0,2 m) nesoucí stopy červené barvy a zlacení. Tento artefakt řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[006-Umb] Otricoli (ant. Ocriculum) [7 F8] [8 C3]

Ze starověkého města Ocriculum pochází několik nálezů, které jsou kladeny do souvislosti s působením římského kultu boha Mithry. Nesporným mithraistickým monumentem je [006-Umb-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie²⁰⁹ (0,75 × 0,5 m), který byl nalezen již v letech 1776–1777 během papežských vykopávek v místech starověkého Ocracula a jeho okolí, odkud byl posléze přemístěn do Vatikánských muzeí, kde se nachází doposud.²¹⁰ Reliéf má tvar obdélníkové desky s kratší základnou na spodní straně, se zaoblenou horní stranou a dvěma *akroterii* v levém a pravém horním rohu, ve kterých se nachází v obvyklých pozicích busty Slunce a Měsíce. Kromě Mithry a jeho doprovodu se na hlavním panelu reliéfu nachází rovněž vyobrazení dvou scén z Mithrova posvátného příběhu, a to a) Mithra *tauroforos* (vlevo nad postavou Cautopata) a b) zrození Mithry ze skály (vpravo nahoře nad špičkou Cautovy pochodně). Další postavy jsou vyobrazeny v pásu lemujícím spodní okraj reliéfu (zleva doprava): c) Luna jedoucí doprava na voze taženém dvěma býky; d) ponížení Slunce; e) Slunce jedoucí doprava na voze taženém čtyřmi koňmi. Monument byl nalezen poškozený a následně zrestaurován, často velmi necitlivým způsobem. Rekonstruované části zahrnují např. hlavu boha Mithry (který upírá pohled netypicky dopředu), jeho pravé rameno a pravou ruku, hlavu a krk býka, téměř kompletní postavu Cauta, tělo a hlavu Mithry rodícího se ze skály, které bylo chybně zrestaurováno jako Venuše *anadyomené* (ἀναδυομένη) – Venuše vystupující z moře atd. Později byl tento monument kladen do souvislosti s [006-Umb-002] deskou s nápisem,²¹¹ která se dochovala ve dvou fragmentech a kterou pořídil Valerius Marinus, *pater*, jenž zmiňuje vyplnění slibu v podobě porřízení *signu[m] Invicti Mithr(a)e*. Vazba k výše zmíněnému tauroktonnímu reliéfu však zůstává vzhledem k nejasným nálezovým okolnostem nápisu nejistá. Další dva monumenty, zmiňované mezi nálezy z Otricoli, již patří mezi nálezy vykazující určitou míru nejistoty. Prvním z těchto monumentů je [006-Umb-003] nápis²¹² v podobě dedikace ve formě *Mithra*. Jediným zdrojem informací o tomto nálezu je stručná zmínka u Giovanniho Eroliho a o místě jeho dalšího výskytu není nic známo. Vzhledem k Eroliho erudici tento nápis klasifikuji jako pravděpodobný, ale ne zcela jednoznačně potvrzený mithraistický nález. Druhým a posledním monumentem je fragmentárně dochovaný [006-Umb-004] kámen s nápisem²¹³ (0,12 × 0,305 × 0,14 m), který se v současné době nachází v kolegiálním kostele Nanebevzetí Panny Marie v Otricoli (*Collegiata di Santa Maria Assunta*), obsahující formulaci *iussu Au(reli) /[--]alis patri [--]*. Carlo Pietrangeli jej navrhl chápat jako mithraistický, a to na základě výskytu formule (*ex*) *iussu* a slova *pater*. Tento argument však není zcela přesvědčivý, neboť výše zmíněná formulace a použitý titul jsou příliš obecné a nespecifické, aby mohly tuto souvislost prokázat. Z tohoto důvodu řadím tento nápis mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[007-Umb] San Gemini Fonte (*apud* ant. Carsulae) [7 F7] [8 C2]

Ze San Gemini pocházejí [007-Umb-001] fragmenty kamenné desky s nápisem²¹⁴ (0,33 × 1,045 × 0,026 m), které byly užity ke stavbě benediktínského kláštera a po jeho rekonstrukci odloženy v jedné z místních zahrad jako nepotřebný materiál. Není jasné, z jaké lokality tato

208) *CIMRM* 671.1 = Canciani 2022: č. 296 (s. 215).

209) *CIMRM* 556 = *TMM* II, č. 74 (s. 484) = Bastianelli 2018: 100 a obr. 14 = Canciani 2022: č. 57 (s. 61). Barvená fotografie tohoto monumentu je k dispozici v katalogu Vatikánských muzeí na <<https://catalogo.museivaticani.va/index.php/Detail/objects/MV.839.0.0>> [10. 9. 2022].

210) Cumont a Vermaseren řadí tento monument mezi nálezy z Říma.

211) *CIMRM* 625 = *TMM* II, č. 42 (s. 101) = *CIL* VI.1, č. 743 = Bastianelli 2018: 106–108 a obr. 16 = EDCS-17300884 = EDR182818 = EDR182817 = Canciani 2022: č. 57 (s. 61).

212) *CIMRM* 684 = *TMM* II, č. 160 = Erolí 1880: 306, pozn. 2 = Canciani 2022: č. 58 (s. 62).

213) EDR167561 = Pietrangeli 1978: 29, pozn. 53 = Bastianelli 2018: 100, pozn. 55.

214) Ciotti 1978: č. I (s. 233–239 a tab. XXVIII) = *AE* 2013, č. 453 = EDCS-35400001 = Canciani 2022: č. 55 (s. 60).

kamenná deska původně pocházela, jako nejpravděpodobnějším místem se nicméně jeví starověké město Carsulae, které se nacházelo přibližně čtyři kilometry severně od současného San Gemini. Přestože deska byla během svého sekundárního užití rozlámana na několik fragmentů, bylo jí možné znovu téměř kompletně sestavit a nápis tak zůstává, až na drobné lakuny, velmi dobře čitelný. Nápis pořídilo devět *leones*, mithraistických Lvů: i) Titus Lepidius Honorinus; ii) Alexander, císařský otrok a *circitor*; iii) Amicus, císařský otrok a *circitor*; iv) Lucius Vicrius Severus; v) Lucius Vicrius Speratus; vi) Titus Satronius Sabianus; vii) Publius Vatinius Iustus; viii) Lucius Iulius Felix; ix) Lucius Longinius Stachys, *faber*. Tito mithraističtí Lvi ze svých prostředků vybudovali [007-Umb-M] mithraeum a vybavili jej obrazem a dalšími kultickými předměty, přičemž k označení mithraea užili příhodného, ale jinde nedoloženého výrazu *leonteum* („lvírna“).²¹⁵ Kromě výstavby mithraea rovněž shromáždili dar v hodnotě pěti tisíc sesterciů, které převzal Egnatius Reparatus,²¹⁶ *sacerdos legitimus et collator*, jenž vykonával funkci Otce místní mithraistické komunity a zasvětil výše uvedené muže do stupně lev.²¹⁷ Místo pro výstavbu mithraea bylo poskytnuto z rozhodnutí dekurionů a s jejich výslovným svolením, jak prozrazuje užití formulace *l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)*.

[008-Umb] Sarsina (ant. Sarsina) [7 F4]

Ve 20. letech 20. století byly během vykopávek v Sarsině nalezeny četné fragmenty soch zobrazujících „orientální božstva“, mezi kterými byli identifikováni například Attis, Sarápis nebo Anubis. Jedna ze [008-Umb-001] soch zobrazující stojící postavu²¹⁸ (výška 1,18 m, rozměry podstavce 0,48 × 0,32 m) pak byla restaurátory interpretována jako mithraistická. Rekonstruovaná socha však nevykazuje žádné znaky, které by tuto mithraistickou interpretaci jakýmkoli způsobem podporovaly. Je možné, že se jedná o další z fragmentárně dochovaných zobrazení Attida.²¹⁹ Za těchto okolností je možné tento monument vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[009-Umb] Sassoferrato (ant. Sentinum) [7 G5]

Z míst, kde se nacházelo starověké Sentinum, pochází několik mithraistických nálezů. Prvním z nich je [009-Umb-001] fragmentárně dochovaná mramorová socha s vyobrazením tauroktonie²²⁰ (0,57 × 0,43 × 0,13 m), která se v současné době nachází v *Palazzo Raccamadoro-Ramelli* ve Fabrianu poblíž Sassoferrata. Ze sochy se zachovalo tělo býka (bez ocasu) a Mithra se zbytky pláště a chybějícíma rukama. Vlevo na podstavci sochy se nacházejí stopy chodidla patřící jednomu ze světlonošů. Ze zvířat jsou přítomni štír, had a pes (dochovaly se pouze hlava a přední nohy). Tato socha je kladena do souvislosti s [009-Umb-002] kamennou deskou nesoucí dva nápisy pořízené dvěma rozdílnými kameníky: i) první z nápisů²²¹ pořídili Gessius Castus a Gessius Severus a zmiňuje zhotovení *simulacrum exornatum* zasvěcené *N(umini) s(ancto) S(olis) I(nvicti) M(ithrae)*. Tento nápis nacházející se ve středové části desky je nahore i dole lemován dalším ii) nápisem,²²² který upřesňuje pořízení sochy uvedením datace *dicatus V id(us) Sept(embres) Antonino Aug(usto) II et Sacerdote II co(n)s(ulibus)* (tedy 9. září 219, za druhých konzulátů císaře Elagabala a Quinta Tineia Sacerdota). Kromě datace tento nápis rovněž uvádí, že k jeho pořízení došlo za dohledu mithraistického Otce Gaia Propertia Augurina, titulovaného jako *sacerdos*. Dalším mithraistickým nálezem je [009-Umb-

215) Ohledně interpretace významu tohoto termínu viz Rubio Rivera 1998.

216) Jméno Reparatus („Napravený“) může být titulem odkazujícím k Egnatiovu duchovnímu obrození v důsledku Egnatiova příklonu k Mithrovi kultu, viz Ciotti 1978: 237.

217) Nápis v této souvislosti používá slovesa *consummare* ve významu „završit“: *leones consummati ab Egnatio Reparato* (ř. 3–4).

218) Mansuelli 1966–1967: 164–165 (č. 6) a tab. 58.1 = Mansuelli & Finamore & Pampaloni 1967: 282, 284 a obr. 35–36 = Susini 1978: č. 12 (s. 1201).

219) Clauss 1992: 285. Tuto možnost připouští i Susini (1978: č. 12 [s. 1201]). Vermaseren tento monument zařazuje do korpusu nálezů týkajících se kultu Kybelé a Attida, viz *CCCA* IV, č. 192 (s. 78–79).

220) *CIMRM* 685 = Ramelli 1853: 15–19 a tab. I = *TMM* II, č. 98 (s. 257) a obr. 93 = Bastianelli 2018: 108 a obr. 17 = Canciani 2022: č. 51a (s. 56).

221) *CIMRM* 687 = Ramelli 1853: č. I (s. 20) = *CIL* XI.2, č. 5736 = EDR016190 = Canciani 2022: č. 51b (s. 56).

222) *CIMRM* 687 = Ramelli 1853: č. I (s. 20) = *CIL* XI.2, č. 5736 = EDR016199 = Canciani 2022: č. 51b (s. 56).

003] oltář nebo podstavec s nápisem,²²³ který *Invicto* zasvětili dva mithraističtí *leones* Umbrius Rufinus a Umbrius Aemilianus, pod dohledem Sevia Facunda. Posledním a v určitém směru nejzajímavějším mithraistickým monumentem ze starověkého Sentina je [009-Umb-004] deska s nápisem,²²⁴ kterou pod dohledem Gaia Propertia Profutura pořídili *Cultores D(ei) S(olus) I(nvicti) Mithrae a patroni* místní mithraistické komunity, nejspíše v době kolem roku 260. Nápis nese ve třech sloupcích (I-III) jména 35 členů mithraistické komunity, kteří v průběhu let svými prostředky podpořili fungování Mithrova kultu v Sentinu.²²⁵ Dataci tohoto seznamu lze provést na základě skutečnosti, že některé z osob v něm uvedené se vyskytují rovněž na dalším nápisu ze Sentina, pořízeném 18. září roku 260, v tomto případě registrujícím členy *collegia fabrum Sentinianum*.²²⁶ Konkrétně se jedná o Gaia Casidia Rufina,²²⁷ který je na tomto nápisem zmiňován jako *quinquennalis*, a Aetria Romana²²⁸ a Statia Velocise,²²⁹ kteří jsou uvedeni mezi *legati* kolegia. V případě jednoho patrona, Sentinata Ianuaria, uvádí seznam dodatečnou informaci, že v mithraistické komunitě vykonával funkci *pater leonum*.²³⁰ Co se týče sociálního původu mithraistických *patrones*, osazenstvo zahrnovalo nejen *ingenui* místního původu, ale rovněž otroky²³¹ nebo propuštěnce,²³² kteří se nacházeli ve vlastnictví města Sentina. Podle Manfreda Claussa pak jména příslušníků rodu Propertiů dokládají dlouhodobé zakotvení Mithrova kultu v místních rodinách, neboť Gaius Propertius Augurinus²³³ je doložen jako kněz na nápisu z roku 219 a Gaius Propertius Profuturus jako *prosedens* dohlížející na pořízení seznamu Mithrových *cultores* o půl století později.²³⁴ Ramelli mezi mithraistickými artefakty uvádí rovněž další monument epigrafické povahy, a to [009-Umb-005] desku s nápisem,²³⁵ kterou *Iovi Soli / Invicto / Sarapidi* pořídil Titus Aelius Antipater, *proc(urator) aug(ustorum)*, společně se svou manželkou Umbrii Bassou. Tento nápis však s největší pravděpodobností Mithru nezmiňuje a patří spíše do kontextu kultu boha Sarápidy, který je v něm ztotožněn s Jupiterem a Neporazitelným Sluncem. Tento nápis vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nápisů. Stejný postoj zaujímám i vůči dnes ztracenému [009-Umb-006] nápisu²³⁶ zasvěcenému *Deo Frondisiae*, který byl kladen do souvislosti s Mithrovým kultem na základě Bormannovy domněnky, že dedikaci zleva předcházelo nedochované slovo [*Invicto*].²³⁷ Toto doplnění však není příliš pravděpodobné a tento nápis tak může být vyřazen ze seznamu relevantních mithraistických nálezů. Ze Sentina, z lokality *Insula del Pozzo*, má rovněž pocházet [009-Umb-007] jaspis s údajným mithraistickým motivem,²³⁸ o tomto monumentu však nejsou známy žádné bližší podrobnosti, což možnost posouzení jeho mithraistického charakteru do značné míry ztěžuje a prozatím může být vyřazen ze seznamu relevantních nálezů.

223) CIMRM 689 = Ramelli 1853: č. II (s. 20) = CIL XI.2, č. 5735 = EDR016198 = Canciani 2022: č. 51d (s. 57–58)

224) CIMRM 688 = Ramelli 1853: č. III (s. 21) = CIL XI.2, č. 5737 = D 4215 = EDR016200 = Canciani 2022: č. 51c (s. 56–57).

225) První sloupec (14 jmen): [I.1] *Coiedius Proculus*, [I.2] *Ligurius Theodotus*, [I.3] *Mussius Vindex*, [I.4] *Coiedius Hilarinus*, [I.5] *Sentin(as), pater leonum, Ianuarius*, [I.6] *Titius Castor*, [I.7] *Pompe(i)us Pompeianus*, [I.8] *Gessius Optabilis*, [I.9] *Ligurius Clementinus*, [I.10] *Plotius Fortunatus*, [I.11] *Licinius Faustus*, [I.12] *Aetrius Romanus*, [I.13] *Asinius Commodi[anus]*, [I.14] *Visen(n)ius Quinq[ue]nnalis*; druhý sloupec (14 jmen): [II.1] *Pompon(ius) Victor*, [II.2] *Statius Velox*, [II.3] *Vassiden(us) Verus*, [II.4] *Helvenat(ius) Celer*, [II.5] *Carfan(ius) Achille(s)*, [II.6] *Casidius Rufin(us)*, [II.7] *Antist(ius) Benign(us)*, [II.8] *Aetrius Irenaeus*, [II.9] *Helven(atius) Gemellin(us)*, [II.10] *Sentin(as) Valentin(us)*, [II.11] *Iulius Victorin(us)*, [II.12] *C[a]ecil(ius) Sozo[n]*, [II.13] *[--] Verecun]d(us)*, [II.14] *[--]t(us)*; třetí sloupec (7 jmen): [III.1] *Rantifanus Verus*, [III.2] *Caesoni(us) Dexter*, [III.3] *Ianuarius (servus) Sent(inatium)*, [III.4] *Aelius (H)ylas*, [III.5] *Coied(ius) Pamphilus*, [III.6] *Aduren(us) Theseus*, [III.7] *Coied(ius) Auxanon*. Dole v prázdném místě třetího slupce pak stojí *menesterio Sevio Felice*.

226) CIL XI.2, č. 5748 = D 7220 = EDR016194.

227) Viz II.6. *Praenomen* Gaius je doplněn právě na základě nápisu *collegia fabrum*.

228) Viz I.12.

229) Viz II.2.

230) Viz I.5.

231) *Ianuarius (servus) Sent(inatium)*, viz III.3.

232) *Sentinas Valentinus*, viz II.10, a výše zmíněný *pater leonum Ianuarius Sentinas* (I.5).

233) Viz [009-Umb-002].

234) Clauss 1992: 58.

235) CIL XI.2, č. 5738 = Ramelli 1853: č. V (s. 31) = D 4397 = EDR016202.

236) CIL XI.2, č. 5734 = Petracchia 2008 = EDR016313.

237) Viz komentář k CIL XI.2, č. 5734 (s. 839).

238) Letmo zmíněn v Micheli 2008: 127.

Na základě bohatosti nálezů učiněných v lokalitě *Insula del Pozzo* je možné souhlasit se závěrem, že se v této lokalitě nacházelo [009-Umb-M-01] mithraeum (I),²³⁹ součástí jehož vybavení byly i výše uvedené potvrzené mithraistické nálezy. Tuto hypotézu podporuje také Ramellim zmiňovaný nález mramorových sloupů.²⁴⁰ Přestože toto mithraeum nebylo doposud archeologicky zachyceno, s největší pravděpodobností se nacházelo v některé z místností rozlehlého domu z římského období,²⁴¹ jehož součástí bylo rovněž *tablinum* se známou mozaikou Aiona, objevenou v roce 1806.²⁴² Přestože tato mozaika s Mithrovým kultem s téměř naprostou jistotou přímo nesouvisí, dokládá zájem majitelů domu o kosmologické motivy, které rovněž rezonovaly v některých mithraistických komunitách. Ramelliho hypotézu o existenci ještě jednoho [009-Umb-M-02] mithraea (II) v místech kláštera San Croce,²⁴³ založenou na jeho interpretaci výše zmíněného nápisu zasvěceného *Iovi Soli Invicto Sarapidi*, je možné odmítnout: nápis s Mithrovým kultem téměř jistě nesouvisí, a pokud se v místech dnešního kláštera nacházel antický chrám, s největší pravděpodobností byl zasvěcen egyptským božstvům.²⁴⁴

[010-Umb] Spoleto (ant. Spoletium) [7 G7] [8 C1]

Jedinou lokalitou v šestém italském regionu Umbria et ager Gallicus, ve které bylo nalezeno a archeologicky odkryto [010-Umb-M] mithraeum,²⁴⁵ je současné Spoleto, antické Spoletium. Zdejší mithraeum bylo objeveno a odkryto v letech 1878–1879 pod vedením italského archeologa Fabia Goriho. Mithraeum bylo součástí rozsáhlé vily nacházející se v místě nazývaném „I Casini“ (nebo také „Campo San Gregorio“ nebo „Campo del Vescovo“) poblíž dnešní vily Redenty (*Villa Redenta*) a *Via Bruno Buozzi*. Mithraeum, které bylo orientováno v ose jihovýchod-severozápad (se zadní stěnou na jihovýchod), mělo standardní půdorys suterénní obdélníkové místnosti (21,1 × 3,9 m) s centrální uličkou (šířka 1,46 m) a dvěma vyvýšenými pódií po obou stranách (výška 0,77 m, šířka 1,22 m). V zadní stěně místnosti se nacházely tři výklenky, větší ve středu a dva menší nalevo i napravo. Dva symetricky umístěné výklenky se nacházely rovněž ve stěnách obou pódií. K ústřední síni mithraea přiléhala předsíň, která patrně sloužila jako servisní a skladovací místnost pro potřeby Mithrova kultu. Podlaha ústřední uličky byla vydlážděna technikou *opus sectile*, stěny ústřední síně byly omítnuty omítkou červené barvy.

Z nálezů učiněných v prostorách mithraea a okolních místnostech vily je možné zmínit: [010-Umb-M-001] oltář s nápisem²⁴⁶ (1,02 × 0,6 × 0,45 m) nalezený před velkým výklenkem v zadní stěně místnosti, zasvěcený *Soli / invicto Mithrae*; [010-Umb-M-002] kuželovitě tvarovaný kámen²⁴⁷ (výška 1,32 m) s hrubě opracovanými stěnami a se čtvercovým otvorem umístěným přibližně ve dvou třetinách výšky. Účel tohoto předmětu, který se nacházel nalevo od oltáře, je nejasný. Goriho hypotéza, že se v tomto případě jednalo o zobrazení Mithrova zrození ze skály,²⁴⁸ se nejeví jako příliš pravděpodobná; [010-Umb-M-003] kámen s trojúhelníkovou základnou²⁴⁹ a otvorem na horní straně (0,77 × 0,23 m), který se nacházel před mezerou mezi oltářem a kuželovitě tvarovaným kamenem.²⁵⁰ Rovněž účel tohoto předmětu je nejasný; na stěnách bočních lavic se s největší pravděpodobností nacházelo [010-Umb-M-004] šest fresk s vyobrazením postav planetárních božstev,²⁵¹ z nichž se dochovaly pouze dvě na pravém

239) *CIMRM* 686 = Canciani 2022: č. N11 (s. 229–230).

240) Ramelli 1853: 29–30.

241) Bastianelli 2018: 111.

242) Ohledně okolností nálezů této mozaiky, která se v současné době nachází ve sbírkách glyptotéky v Mnichově, viz Catani 2018.

243) Ramelli 1853: 31–33.

244) Bastianelli 2018: 112.

245) *CIMRM* 673 = *TMM* II, č. 97 (s. 255–257) a obr. 89–90 = Gori 1878–1879a: 56–62; 1878–1879b: 252–256 = Coote 1882 = Bastianelli Moscati 2007 = Canciani 2022: č. 53 (s. 58–59).

246) *CIMRM* 674 = *CIL* XI.2, č. 4774 = *TMM* II, č. 159 (s. 122) = EDR164122 = Canciani 2022: č. 53b (s. 59).

247) *CIMRM* 675 = Canciani 2022: č. 53c (s. 59).

248) Coote 1882: 206.

249) *CIMRM* 676 = Canciani 2022: č. 53d (s. 59).

250) Obrazová reprodukce nálezové situace těchto tří artefaktů, viz Coote 1882: 206.

251) Nejblíže ikonografickou paralelu představují mozaiky zobrazující šestici planetárních božstev z mithraea sedmi sfér v Ostii, viz [Ost-M-17-002] výše. Fresky ze Spoleta se bohužel nedochovaly a jejich nejnějnější reprodukci

pódiu: i) Saturn²⁵² v podobě muže s bílým vousem, zeleným pláštěm a třímajícím v pravé ruce srp (*falx*) a v levé nerozpoznatelný oválný předmět; ii) Merkur²⁵³ v podobě nahého mladíka s červeným pláštěm upevněným kolem krku, držícího v pravé ruce měsíc s penězi. Mithraistický status dalších zde objevených artefaktů je již nejjasnější, neboť jejich nález je obvykle situován nikoli do ústřední síně mithraea, ale do okolních přilehlých prostor. Z těchto nálezů je možné zmínit: [010-Umb-M-005] malou slonovinovou sošku klečícího mladíka²⁵⁴ v tunice a dlouhém plášti s vavřínovým věncem kolem hlavy hrajícího na *citharu*, pravděpodobně zobrazující boha Apollóna (výška 0,1 m); [010-Umb-M-006] paže sochy²⁵⁵ z mramoru (délka 0,13 m), údajně nalezená poblíž kuželovitě tvarovaného kamene, kterou Gori pokládal za část nedochovaného zobrazení Mithry rodícího se ze skály; [010-Umb-M-007] obětnický muž;²⁵⁶ [010-Umb-M-008] medailon v podobě řeckého kříže s vyobrazením mužské a ženské postavy s paprčitými čelenkami kolem hlav, které mohou ztvárňovat Slunce a Měsíc;²⁵⁷ [010-Umb-M-009] drobné nálezy zahrnující keramickou lampu s nápisem *C. Dessi* a tři mince, dvě ražené císařem Konstantinem (nalezené ve vrstvě pokrývající pravé pódium), jedna císařem Gratianem.²⁵⁸ Tyto mince představují cennou indicii pro stanovení chronologie fungování mithraea ve Spoletu. Vila samotná byla využívána v průběhu 1. až 3. století, s možnou krátkou renovací v desetiletích na přelomu 3. a 4. století.²⁵⁹ Nalezený archeologický materiál naneštěstí neumožňuje přesné určení doby založení mithraea. Nález mincí ražených na počátku 4. století a v jeho průběhu v destrukční vrstvě však naznačuje, že mithraeum fungovalo až do této doby a ukončilo svou činnost nejspíše v prvních desetiletích 4. století. K destrukci budovy pak došlo později, nejspíše ke konci 4. století.

[011-Umb] Terni (ant. Interamna Nahars) [7 G8] [8 C2]

V roce 1880 získal markýz Erolí do svých sbírek [011-Umb-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie²⁶⁰ (0,39 × 0,51 × 0,1 m), který byl nalezen jedním z místních stavitelů během prací poblíž města Terni.²⁶¹ Objev byl s největší pravděpodobností učiněn v rozvalinách antické vily, jejíž součástí bylo patrně i [011-Umb-M-01] mithraeum (I), ve kterém se reliéf původně nacházel. Reliéf vykazuje pouze menší mechanická poškození, jeho povrch ale nese známky opotřebení v důsledku vystavení kamene atmosférickým vlivům, ke kterému došlo zřejmě v době po opuštění vily a mithraea.²⁶² Vyobrazení tauroktonie je, až na několik drobných detailů, standardní. Nejpozoruhodnějším detailem je přítomnost druhého štíra, který se nachází u nohou vlevo stojícího Cauta. Z jiných nálezů víme, že štír byl v některých případech se světloňosi zobrazován, téměř ve všech případech však sloužil jako atribut Cautopata.²⁶³ Nad skalnatým okrajem jeskyně, ve které se tauroktonie odehrává, se nacházelo sedm oltářů oddělených stromy (z důvodu poškození je nyní viditelných pouze pět oltářů a stromů). Na spodním okraji reliéfu se pak nacházelo sedm *urcei* (džbánů). Na zadní straně reliéfu je

tak poskytují akvarely pořizené architektem Silvestrim, které ve svých publikacích věnovaných mithraeu ve Spoletu přetiskuje Bastianelliová.

252) *CIMRM* 677.1 = *TMM* II, obr. 91 (s. 256) = Bastianelli Moscati 2007: obr. 6 a 8 = Bastianelli 2018: obr. 5 a 7 = Canciani 2022: č. 53a.a (s. 59).

253) *CIMRM* 677.2 = *TMM* II, obr. 02 (s. 256) = Bastianelli Moscati 2007: obr. 7 a 9 = Bastianelli 2018: obr. 6 a 8 = Canciani 2022: č. 53a.b (s. 59).

254) *CIMRM* 678 = *TMM* II, č. 97.1 (s. 256) = Gori 1878–1879a: 62 = Coote 1882: 207.

255) *CIMRM* 679 = *TMM* II, č. 97.2 (s. 256) = Gori 1878–1879a: 58.

256) *CIMRM* 680 = *TMM* II, č. 97.4 (s. 256).

257) *CIMRM* 681 = *TMM* II, č. 97.3 (s. 256).

258) *CIMRM* 682 = *TMM* II, č. 97.5 (s. 257).

259) Bastianelli Moscati 2007: 39.

260) *CIMRM* 670 = *TMM* II, č. 96 (s. 253–255) a obr. 88 = Erolí 1880 = Bastianelli Moscati (2008–2009) = Bastianelli 2018: 87–91 = Canciani 2022: č. 54 (s. 60).

261) Ohledně okolností, za jakých byl tento reliéf nalezen a získán do sbírek markýze Erolího, viz Erolí 1880: 308–309.

262) Bastianelli 2018: 88.

263) Viz např. *CIMRM* 1956 (Apulum, Dacia); *CIMRM* 2120 (Sarmizegetusa, Dacia); Schwertheim 56 (Boppard, Germania Superior). Jedinou výjimku v tomto směru představuje tauroktonie z Říma (viz [Rom-M-33-001] výše), která se nachází ve sbírkách rodiny Torloniů, na které je štír rovněž zobrazen u Cautových nohou.

vytesán nápis²⁶⁴ v podobě DNG[---] / ICT[---], jehož čtení, stejně jako bezprostřední souvislost s tauroktonním motivem, zůstávají nejisté. Doba pořízení monumentu je na základě informací známých o fungování zemědělských statků v blízkosti starověké Interamny Nahars kladena do let 150–250. V místech antického divadla v Terni byl rovněž nalezen [011-Umb-002] náhrobní nápis,²⁶⁵ který zmiňuje muže jménem [*T(itus) P(inarius) T(iti) f(ilius) Clu(stumina)*]. Ten je na nápisu titulován jako *IIIvir / pr(aetor) sacr(orum), pater*. Cancianiová tento nápis zmiňuje mezi vyřazenými monumenty, neuvádí však žádný zdroj, který mithraistický status tohoto nápisu vážně zvažoval. Simone Sisani v nedávné době zmínil existenci [011-Umb-M-02] mithraea (II) v podzemních prostorách pod bazilikou San Valentino,²⁶⁶ Rubio Riverová však správně podotýká, že se jedná pouze o místní legendu nepodpořenou žádným relevantním archeologickým výzkumem.²⁶⁷

[012-Umb] Trevi (*ant. Trebiae*) [7 G7] [8 C1]

Již někdy v době před rokem 1760 byl v Trevi objeven [012-Umb-001] fragment sochy s vyobrazením tauroktonie²⁶⁸ (0,42 × 0,67 × 0,15). Po svém nález se tento artefakt nacházel v jedné z řemeslnických dílen, kde jej našel hrabě Giacomo Valenti a získal pro své sbírky antického umění. Přesné nálezové okolnosti tohoto málo známého monumentu, který není uveden ani v Cumontově ani Vermaserenově korpusu mithraistických nálezů, jsou neznámé. V současné době se tento monument nachází ve vstupní chodbě *Palazzo Valenti* v Trevi. Z tauroktonní kompozice je zachován pouze býk, štír a většina hadího těla bez hlavy. Ostatní postavy jsou ztracené, včetně Mithry, který byl k tělu býka upevněn pomocí čepů umístěných ve stále viditelných otvorech jeho na hřbetu.

[013-Umb] Villa San Faustino, Massa Martana [7 F7] [8 C1]

Simone Sisani v nedávné době zmínil existenci [011-Umb-M-02] mithraea v *Grotta Traiano*, která se nachází v podzemních prostorách archeologické lokality *Catacomba di Villa San Faustino*.²⁶⁹ Rubio Riverová však správně podotýká, že se jedná o pouhou domněnku nepodpořenou systematickým archeologickým výzkumem a nálezy prokazatelně mithraistické povahy.²⁷⁰ Hypotetické mithraeum proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

6.7 Etruria (Regio VII)

[001-Etr] Ansedonia, Orbetello (*ant. Cosae/Cosa/Κόσσαί*) [7 E8]

V roce 1951 bylo během vykopávek prováděných Americkou akademií v Římě v místech, kde se v období antiky rozkládalo římské město Cosa, objeveno možné [001-Etr-M] mithraeum.²⁷¹ Tento nález i přes svou zmínku v publikované literatuře unikl pozornosti Maarten J. Vermaserena, který jej nezařadil do svého korpusu mithraistických nálezů, a zůstal opomenut i Manfredem Claussem v jeho *Cultores Mithrae*. Mithraeum se nacházelo ve sklepeních kurie v komplexu budov tvořících římské *forum* a vykazovalo charakteristický architektonický plán v podobě obdélníkové místnosti se dvěma bočními pódií. V bočních stěnách pódií byly identifikovány dva protilehlé výklenky a v ploše lavic cihlové bloky, které

264) *CIL* XI, č. 4235 = EDR132284. V úvahu připadá jak možnost, že se jedná o značku kamenické dílny, tak o dataci v možných formách *D(omino) N(ostro) G[ordiano Pio Felici Invi]/cto [Aug(usto)]* nebo *D(omino) N(ostro) G[allieno Invi]/cto [Aug(usto)]*, případně *D(omino) N(ostro) G[alerio Val(erio) Maximiano Invi]/cto [Aug(usto)]*. Zcela vyloučit nelze ani to, že tato písmena byla vytesána až po objevení monumentu v 19. století (*TMM* II, s. 254).

265) EDR130572 = *CIL* XI, č. 4189 = Canciani 2022: č. N13 (s. 230).

266) Sisani 2006: 180.

267) Rubio Rivera 2018: 60–61. Viz též Canciani 2022: N12 (s. 230).

268) Prospero Valenti 1996 = Bastianelli 2018: 98–100 a obr. 13a–b = Canciani 2022: č. 52 (s. 58).

269) Sisani 2006: 180.

270) Rubio Rivera 2018: 60–61. Viz též Canciani 2022: N12 (s. 230).

271) Richardson 1957: 55 a obr. 8–9 = Fentress 1994: 213 = Henriques 2018 = Luciani 2018: č. 4 (s. 30) = Canciani 2022: č. 70 (s. 66).

spolu se dvěma dalšími sloužily jako podstavce pro sochy. Ve vzdálenosti 0,7 m od zadní stěny se nacházel [001-Etr-M-001] cihlový oltář (1,2 × 0,6 × 0,6 m) a před ním byla v podlaze vyhloubena [001-Etr-M-002] nádrž.²⁷² V prostoru kolem oltáře byly nalezeny [001-Etr-M-003] zbytky sádrového obložení, které mohly pocházet z nedochovaného tauroktonního reliéfu umístěného v zadní stěně místnosti.²⁷³ V prostorách mithraea bylo nalezeno několik [001-Etr-M-004] mincí a keramických lamp, jedna z nich s vyobrazením slunečního božstva.²⁷⁴ Nejvýznamnějším nálezem ikonografické povahy byly [001-Etr-M-005] fragmenty lýtky, kotníku a chodidla sochy, která mohla ztvárňovat jednoho z mithraistických světloňů.²⁷⁵ Na základě nálezů mincí a keramiky bylo mithraeum původně datováno do poloviny 2. století.²⁷⁶ Pozdější analýza fází osídlení římské Cosy, založená na informacích získaných během druhé vlny vykopávek probíhajících od roku 1990, však vedla k posunutí doby založení mithraea až do období 250–300.²⁷⁷ Tato pozdější datace fungování mithraea byla založena na závěru, že Cosa byla na sklonku 1. století prakticky opuštěna a k jejímu masivnějšímu znovuosídlení došlo až na počátku 3. století v období vlády císaře Caracally. Nový archeologický průzkum, který započal v roce 2013, však tezi o opuštěnosti Cosy v průběhu 2. století zpochybnil a vrátil do hry možnost založení mithraea ve druhé polovině 2. století.²⁷⁸ Mithraeum z Cosy řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické objekty. Budova vykazuje velké množství rysů, které odpovídají prvkům doloženým v potvrzených italských mithraeích, žádný z v ní učiněných nálezů však nelze jednoznačně spojit s fungováním římského kultu boha Mithry.

[002-Etr] Arezzo (ant. Arretium/Adretium) [7 E5]

Ve stěně domu poblíž kostela svatého Mikuláše (*chiesa di San Niccolò*) v Arezzu byl nalezen malý [002-Etr-001] kamenný *cippus* s nápisem²⁷⁹ (rozměry neznámé), který [*In*]victo / deo / sancto pořídil Myron, *ser(vus)*, jako odměnu božstvu za trvalý zdraví a prospěch svého pána Pruniciana. Tento monument, který je v současné době pokládán za ztracený, řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Nicola Luciani ve svém přehledu mithraistických nálezů z Etrurie zmiňuje rovněž nález [002-Etr-002] fragmentu hlavy býka²⁸⁰ (0,27 × 0,215 × 0,29 m) se stopami dlaně u nozder, který by mohl být součástí tauroktonní sochy. Tato interpretace je však nejistá,²⁸¹ a tento artefakt proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[003-Etr] Asciano [7 E6]

Z Asciana údajně pochází [003-Etr-001] socha s vyobrazením tauroktonie²⁸² (0,42 × 0,47 m), kterou zakoupil Franz Cumont od římského obchodníka se starožitnostmi a která se po jeho smrti nachází v budově Belgické akademie v Římě. Socha zobrazuje pouze Mithru a býka spolu se psem (chybí zadní nohy), štírem a hadem, který je neobvykle ztvárněn jako vylézající ze země.

272) Oltář: Richardson 1957: 55 a obr. 9; nádrž: Henriques 2018: 168, obr. 10.

273) Richardson 1957: 55.

274) Henriques 2018: 161–162 a obr. 4.

275) Henriques 2018: 162 a obr. 5–6 = Luciani 2018: č. 25 (s. 32) = Canciani 2022: č. 70a (s. 66).

276) Richardson 1957: 55.

277) Fentress 1994: 213.

278) Henriques 2018: 164–165.

279) *CIMRM* 658 = *TMM* II, č. 204 (s. 128) = *CIL* XI.1, č. 1821 = Cumont 1937: 96 = EDR110603 = Canciani 2022: č. 62 (s. 63).

280) Bocci Pacini & Nocentini Sbolci 1983: 28 = Luciani 2018: č. 26 = Canciani 2022: č. 63 (s. 63).

281) Bocci Paciniová a Nocentini Sbolciová (1983: 28) připouštějí, že by se mohlo rovněž jednat o sochu Herkula.

282) *CIMRM* 662 = Cumont 1937: 102–103 a tab. XII.1 = Luciani 2018, č. 18 a obr. 5 = Canciani 2022: č. 64 (s. 63).

[004-Etr] Bolsena (ant. Volsinii) [7 F7] [8 B2]

Přítomnost římského kultu boha Mithry na území starověkých Volsinií dokládá [004-Etr-001] oltář s nápisem²⁸³ (0,75 × 0,35 × 0,27 m), který se v současné době nachází v kostele svatě Panny Marie (*Chiesa di Santa Maria Vecchia*) v městečku Ficulle. Zpočátku byl tento artefakt řazen mezi nálezy z Říma, ale díky výzkumu italského historika Giovanna Eroliho bylo místo jeho původu posléze spojeno s antickými Volsiniemi.²⁸⁴ Nápis, který pořídil Tiberius Claudius Thermodon, syn Tiberiův, zmiňuje, že tento muž vyplnil svůj předchozí slib učiněný *Soli Inivicto / Mithrae* a daroval božstvu *spaeleum cum / signis et ara / ceterisque* („jeskyni se sochami, oltářem a dalším vybavením“). Nápis tedy s velkou mírou pravděpodobnosti dokládá existenci archeologicky nedoloženého [004-Etr-M] mithraea ve starověkých Volsiniích. Dedikant Tiberius Claudius Thermodon, který byl patrně maloasijského původu, je znám rovněž z dalšího nápisu z Volsinií, v tomto případě zasvěceném bohyni Dianě.²⁸⁵ Dedikace Mithrovi je datována do druhé poloviny 2. století.²⁸⁶

Pozoruhodný objev, jehož spojitost s Mithrovým kultem ale zůstává nejistá, představují dva bronzové reliéfy s ikonografickými motivy, které pocházejí ze sbírky markýze Ravizy a nyní se nacházejí ve sbírkách Vatikánských muzeí: [004-Etr-002] první z reliéfů²⁸⁷ (0,25 × 0,2 m) zobrazuje bustu vousatého božstva, patrně Jupitera Sabazia. Levé rameno zobrazeného božstva je zakryté pláštěm, na jeho pravém rameni se nachází sedící orel. Postava drží v pravé ruce piniovou šišku, v levé ruce větévku, kolem které se vine had. Na nahé hrudi postavy se nachází obětní koláč a vyobrazení Mithry zabíjejícího býka. Vedle tauroktonního motivu je zobrazen kráter a beraní hlava; [004-Etr-003] druhý reliéf²⁸⁸ (0,27 × 0,23 m) zobrazuje vousaté božstvo ve fryžské čapce, opět nejpravděpodobněji Jupitera Sabazia, které v pravé ruce drží piniovou šišku, v levé ruce hůl s ozdobným vrškem, kolem které se vine had. Oba bronzové reliéfy mají v rozích otvory pro hřeby a lze tudíž předpokládat, že byly určeny k zavěšení na stěně. Tyto artefakty klasifikuji jako možné, ale sporné mithraistické monumenty, neboť je s Mithrovým kultem nespojuje nic jiného než překvapivá přítomnost tauroktonního motivu na prvním z nich. Vzhledem ke skutečnosti, že nálezy okolnosti obou těchto artefaktů jsou neznámé, nelze jejich mithraistický charakter jednoznačně prokázat.

[005-Etr] Castel di Guido (ant. Lorium) [8 B5]

V prosinci roku 1987 byl v důsledku zemědělských prací v lokalitě *Castel di Guido* objeven komplex tří podzemních místností tesaných do tufového masivu a spojených příčnými chodbami.²⁸⁹ Během následujících archeologických vykopávek byly v jedné z místností (archeology označené jako místnost C) na její zadní stěně objeveny pozůstatky tesaného reliéfu. Vzhledem ke špatnému stavu zachovalosti bylo možné pouze rozpoznat vyobrazení hada na pravé straně, stromu na levé straně a ve středu reliéfu hlavu muže s vousy, zřejmě představujícího božstvo.²⁹⁰ Objevené prostory byly následně identifikovány jako možné [005-Etr-M] mithraeum.²⁹¹ Tuto hypotézu výzkumníci podložili nejenom charakterem odkrytých prostor, ale rovněž odkazem na nález tauroktonní sochy v blízkém okolí, ke kterému došlo v roce 1824 u vesnice Bottaccio a která je v současné době vystavena ve vile Doria Pamphilj v Římě.²⁹² Hypotetické mithraeum z Castel di Guido řadím mezi možné, ale sporné mithraistické objekty, neboť archeologické vykopávky nevedly k odhalení žádného nesporně mithraistického artefaktu.

283) *CIMRM* 660 = *CIL* VI.1, č. 3723 = *CIL* XI.1, č. 2684 = D 4223 = Cumont 1937: 96 = *AE* 2011, č. 370 = EDR126714 = Canciani 2022: č. 68 (s. 65).

284) Viz komentář Eugena Bormanna v *CIL* XI.1, č. 2684 (s. 424) a Alice Rossiové v EDR126714.

285) *CIL* XI.1, č. 2683 = EDR126846.

286) *AE* 2011, č. 370.

287) *CIMRM* 659.1 = Cumont 1892a: tab X (obr. vpravo) = *TMM* II, č. 104a (s. 259) a obr. 97 = *CCIS* II, č. 84 a tab. XXXIV.84 = Canciani 2022: č. 67 (s. 65).

288) *CIMRM* 659.2 = Cumont 1892a: tab X (obr. vlevo) = *TMM* II, č. 104b (s. 259) a obr. 98 = *CCIS* II, č. 83 a tab. XXXIV.83 = Canciani 2022: č. 67 (s. 65).

289) Mineo 1989–1990: 285–286.

290) Mineo 1989–1990: 286 a obr. 353.

291) Mineo 1989–1990: 286 = Canciani 2022: č. P23 (s. 222).

292) Viz [Rom-082] výše.

[006-Etr] Cavriglia [7 E5]

V roce 1974 byl v městečku Cavriglia objeven [006-Etr-001] fragment sochy s vyobrazením tauroktonie²⁹³ (výška cca 0,32 m), který byl posléze uložen v depozitářích archeologického muzea v Arrezu. Dochovaná část sochy sestává z podstavce, těla Mithry od pasů dolů a trupu býka bez hlavy a šje. Z dalších zvířat byl přítomen štír, had a pes, ze kterého zbývají pouze stopy předních tlap na býkové hrudi.

[007-Etr] Ceri, Cerveteri (*apud* ant. Caere) [8 B5]

V soukromé sbírce rodiny Guastiani-Panunzi v Braccianu se po dlouhou dobu nacházel poškozený [007-Etr-001] oltář s nápisem²⁹⁴ (0,92 × 0,58 × 0,59 m), nalezený ve vesničce Ceri poblíž Cerveteri, kde se v období antiky nacházelo starověké město Caere. V nedávné době byl tento doposud nepublikovaný artefakt podstoupen městskému muzeu v Braccianu a v současné době se nachází v zahradách vily Panunzi. Oltář, který je v horní i dolní části poškozený, má čtvercový podstavec a v jeho zadní stěně se nachází hluboký obdélníkový výklenek. Oltář nese dedikaci [*Deo Soli Invic/to Mi*]thrae a pořídil jej Memmius Placidus,²⁹⁵ *heliodromus*, který byl zasvěcen (*sacrat*) do tohoto mithraistického stupně Curtiem Iuvenalem, mithraistickým Otcem. Jedná se o první doložený výskyt mithraistického stupně *Heliodromus* (Slunceběh) v epigrafickém materiálu, který je spojitelný s konkrétní osobou, a představuje tím pádem důležitý příspěvek do diskusí ohledně charakteru mithraistických iniciačních stupňů. Nápis je na základě paleografických indicií, formy uváděných jmen a formulací datován do rozmezí let 150–230.

[008-Etr] Cerveteri (ant. Caere/Καιρέα/Ἀγυλλα) [8 B5]

Další z pozoruhodných nálezů s možnou mithraistickou relevancí pochází z Clepsinova *hypogea* (*Ipogeo di Clepsina*),²⁹⁶ které se nachází v místech, kde se rozkládalo starověké město Caere. Kromě freskové výzdoby a stop dokládajících přítomnost kultu Velké Matky a Ísidy bylo v těchto prostorách objeveno i [008-Etr-001] *graffito* zobrazující postavu s paprscitou čelenkou.²⁹⁷ Zpočátku byl zobrazený motiv identifikován jako bůh Slunce jedoucí na slunečním voze. Pomocí infračerveného zobrazení však bylo v dalším výzkumu možné rozeznat i doposud nezřetelné části kresby a ukázalo se, že postava s paprscitou čelenkou na *graffiti* usmrcuje býka, kterého drží levou rukou za levý roh. Zobrazená scéna vykazuje některé odlišnosti od standardního ztvárnění tauroktonie: kromě skutečnosti, že postava drží býka za roh a nikoli za tlamu a nejsou spolu s ní vyobrazeny žádné obvykle přítomné postavy a zvířata, je netypickým detailem především to, že zobrazenou postavu nelze jednoznačně ztotožnit s Mithrou, neboť nemá na hlavě fryžskou čapku, ale paprscitou čelenku. Vzhledem ke skutečnosti, že vzájemný vztah Mithry a Slunce je v mithraistické ikonografii a ideologii ambivalentní a na několika málo exemplářích tauroktonie je Mithra s paprsky kolem hlavy zobrazen,²⁹⁸ nelze mithraistický charakter kresby vyloučit. Je možné, že solární aspekt Mithry byl v tomto konkrétním případě zdůrazněn, neboť výše zmíněné *graffito* se nacházelo v okně orientovaném v ose severovýchod-jihozápad, kam dopadaly sluneční paprsky v období zimního slunovratu.²⁹⁹ Dalším vysvětlením neobvyklosti tohoto tauroktonního zobrazení může být, že kresba pochází z formativního období fungování římského kultu boha Mithry, která doposud přála experimentování s později standardizovaným ikonografickým ztvárněním.³⁰⁰ Graffiti z Cerveteri řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

293) Bocci Pacini & Nocentini Sbolci 1983: 28 = Luciani 2018: č. 19 (s. 32) = Canciani 2022: č. 61 (s. 63).

294) Antolini 2017: 17–27 a obr. 1–3 = AE 2017, č. 450 = EDR166595 = Canciani 2022: č. 73 (s. 69).

295) Jméno dedikanta je na nápisě částečně poškozené a nachází se zde ve formě [---]mius Pla/cidus, jeho rekonstrukce do výše uvedené podoby je však relativně jistá.

296) Podrobnější informace o Clepsiově *hypogeu* viz Colivicchi 2015.

297) Colivicchi et al. 2016: 388–389 a obr. 24 = Colivicchi 2015: 53, obr. 2.5 (v barvě) = Luciani 2018: č. 22 (s. 32) = Canciani 2022: č. P21 (s. 222).

298) Viz např. [001-Pic-001] z Maceraty nebo [004-Aem-001] z Pisignana.

299) Colivicchi et al. 2016: 389.

300) Luciani 2018: 28, pozn. 6.

[009-Etr] Colle Arsiccio, Villa [7 F6]

V roce 1934 byl v lokalitě nazývané *Colle Arsiccio* poblíž Trasimenského jezera objeven velký depot votivních předmětů z bronzu a terakoty, které zde byly ukládány počínaje 7. stoletím př. n. l. až do doby vlády konstantinovské dynastie. Mezi zde nalezenými votivními předměty se nachází i [009-Etr-001] fragmentárně zachovaný terakotový *pinax* (0,248 × 0,179 × 0,033 m) zobrazující levou část panelu s vyobrazením tauroktonie.³⁰¹ Dochovaná část zobrazuje Cauta se vztyčenou pochodní a nad ním na okraji jeskyně sedícího havrana. Vpravo od Cauta jsou rovněž viditelné tři obilné klasy rašící z oháňky umírajícího býka. Součástí tohoto *pinaku* může být také [009-Etr-002] fragment zobrazující zkřížené nohy stojící postavy, patrně světlo-noše.³⁰² *Pinax* je datován do druhé poloviny 2. století. Kromě tohoto jasně identifikovatelného mithraistického motivu uvádí Flavia Morandiniová i další ikonografický materiál v podobě [009-Etr-003] *protomai* býčích hlav, bust Slunce a Měsíce nebo keramiky s hadími motivy,³⁰³ které mohou rovněž souviset s Mithrovým kultem. Vzhledem k obecnosti těchto motivů však pokládám tuto souvislost za nepotvrzenou a tyto nálezy řadím mezi možné, ale sporné mithraistické artefakty. Přítomnost mithraistických artefaktů v depotu zůstává nevysvětlena, Flavia Morandiniová nicméně spekuluje o přítomnosti blízkého mithraea [009-Etr-M], které se mělo nacházet v blízkosti pecí sloužících k vypalování votivních terakot.³⁰⁴ Z důvodu absence architektonických pozůstatků řadím toto hypotetické mithraeum mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.

[010-Etr] Fiano Romano [8 C4]

V roce 1926 byl ve Fiano Romano nalezen [010-Etr-001] oboustranný reliéf s vyobrazením tauroktonie a hostiny Mithry a Slunce³⁰⁵ (0,62 × 0,67 × 0,16 m), který se v současné době nachází ve sbírkách muzea v pařížském Louvru. Součástí nálezů byl i travertinový podstavec (0,1 × 0,76 × 0,5 m), na kterém reliéf spočíval. Na lící straně je zobrazen Mithra zabíjející býka, jehož ocas končí svazkem obilných klasů. Ze zvířat jsou přítomni pes, had, štír a havran, oba obvyklí světlo-noši chybí. Horní rohy reliéfu jsou tvořeny skalními klenbami, z nichž vystupují busty Slunce (vlevo) a Luny (vpravo). Luna má za rameny měsíční srpek, kolem hlavy boha Slunce se nachází čelenka z dvanácti paprsků. Další paprsek pak směřuje od busty boha Slunce až k Mithrovým ramenům. Na rubové straně jsou vyobrazeni Mithra a Slunce hodující na kůži zabitého býka, na níž je dobře patrná hlava a jedna ze zadních nohou. Mithra v typickém oděvu a fryžské čapce drží v levé ruce dlouhou pochodeň a pravou ruku pokládá na ramena boha Slunce, který je oděn pouze do krátkého pláště, připevněného na pravém rameni sponou (*fibula*). Kolem hlavy Slunce se nachází aureola a koruna s jedenácti paprsky, v levé ruce drží bič, pravou ruku natahuje ke světlo-nošovi, který stojí před ním a podává mu *rhyton*. Další světlo-noš, oděný stejně jako jeho společník do oděvu východního stylu a se vztyčenou pochodní v levé ruce, drží pravou rukou skloněný *caduceus*, kterým míří k patě oltáře s vyobrazením hada s hřebínkem na hlavě. Z *caduceu* potom vycházejí buďto plameny, nebo voda.³⁰⁶ V levém horním rohu je zobrazena bohyně Luna s měsíčním srpkem

301) Morandini 2006: 79–80 a tab. XXI.a–c = Luciani 2018: č. 21 (s. 32) = Canciani 2022: č. 65a (s. 64).

302) Morandini 2006: 80, tab. XXII.a = Canciani 2022: č. 65b (s. 64).

303) Podrobný výčet viz Morandini 2006: 80–85 a tab. XXIb–XXXII d = Canciani 2022: č. 65c (s. 64).

304) Morandini 2006: 83 = Canciani 2022: č. 65 (s. 64). Tuto hypotézu Morandiniová zdůvodňuje výskytem velkého množství špatně vypálených votivních předmětů, které byly vyhozeny jako zmetky.

305) *CIMRM* 641 = Cumont 1946 = Canciani 2022: č. 78 (s. 70–71).306) Tento pozoruhodný detail byl interpretován různými způsoby. Franz Cumont (1946: 191) se domníval, že z *caduceu* vychází voda, protože v této kompozici spatřoval vyjádření mithraistické nauky o čtyřech elementech. Jelikož oltář podle Cumonta reprezentoval oheň, had zemi a vzduch byl přítomen implicitně jako vše obklopující a neviditelná substance, látka vycházející z *caduceu* musela reprezentovat jinak chybějící vodní živel. Věrohodnější působí interpretace Roberta Turcana (1986: 221–223), podle které *caduceus* odkazuje na Hermovu roli *psychopompa*. Plameny, které z něj vycházející, v tomto případě symbolizují duše odcházející do podsvětí. Turcan tuto interpretaci důmyslně propojuje s tauroktonní scénou na lící straně, neboť to, co způsobuje odchod duší v ohnivě formě, je dle jeho mínění právě krev býka vsáknutá do půdy v blízkosti oltáře (Turcan 1986: 224–229). Rozdílné byl identifikován i objekt v dolní části reliéfu se zobrazeným hadem. Podle Leroye Campbella (1968: 189) není tento předmět oltářem, ale nádobou na vodu. Reinhold Merkelbach (1984: 319) se potom přikláněl k závěru, že jde o nádobu na míšení vína (*kratér*). Žádná z těchto dvou inovativních interpretací se však nezdá pravděpodobnější než očividná identifikace tohoto objektu jako oltáře.

na ramenou, s pohledem odvráceným od zobrazené scény. Reliéf nese stopy původní červené barvy. Na základě stylu a uměleckého provedení je tento artefakt datován do 2. století.

[011-Etr] La Civita, Tarquinia (ant. Tarquinii/Tarchonion) [8 A4]

V roce 2014 byla během ilegálních vykopávek v *La Civita* v místech, kde se rozkládalo římské město Tarquinia, nalezena masivní socha s vyobrazením tauroktonie. Socha byla ještě před svým prodejem na černém trhu se starožitnostmi zajištěna během akce speciálního útvaru karabíníků (*Comando Carabinieri Tutela Patrimonio Culturale*), který má na starosti právě boj proti nezákonnému prodeji italských kulturních památek.³⁰⁷ Výsledkem zadrženého překupníka byly zjištěny informace o místě nálezů, které se mělo nacházet poblíž ruin starého etruského chrámu *Ara della Regina*. O nálezů byly zpraveni italští archeologové, kteří v roce 2014 v místech údajného nálezů podnikli archeologické vykopávky. Ty vedly k odkrytí základů římského domu a také k nálezů další části tauroktonní sochy v podobě sochy psa s kusem býčí nohy. Objev tohoto fragmentu, který dokonale pasuje k nalezené tauroktonní soše, tak potvrzuje přesné místo jejího nálezů. Nalezená [011-Etr-001] socha s vyobrazením tauroktonie³⁰⁸ (výška od podstavce k Mithrovi krku 0,89 m, výška od podstavce k nozdram býka 0,95 m, maximální rozměry podstavce délka 1,54 m, šířka 0,43 m, tloušťka 0,07 m) je opracována ze všech stran a představuje práci nejvyšší umělecké kvality, pocházející pravděpodobně z některé z vyhlášených sochařských dílen v Římě. Socha v rekonstruované podobě zobrazuje Mithru (bez hlavy, pravé paže, levé ruky a pravého chodidla) v okamžiku, kdy vráží svou dýku do těla býka. Ze zvířat jsou dobře viditelní štír a pes, z hada se dochovaly pouze drobné části.³⁰⁹ Na základě uměleckého stylu a sochařské techniky je tento exemplář datován do období vlády císaře Antonina Pia (138–161). Místo nálezů, *domus* z římského období, bylo následně důkladně odkryto během vykopávek v letech 2016–2017 pod vedení Attilia Mastrocinqueho.³¹⁰ Z dosavadního výzkumu vyplývá, že tauroktonní socha byla nalezena v prostorách domu mimo svůj původní kontext,³¹¹ a přesné místo, kde se nacházelo předpokládáné [011-Etr-M] mithraeum sloužící jeho obyvatelům, se doposud nepodařilo lokalizovat. Vzhledem k váze sochy je nicméně nepravděpodobné, že se vyskytovalo ve větší vzdálenosti od místa nálezů.³¹²

[012-Etr] La Civitucola, Capena (ant. Capena) [8 C4]

Nejspíše ze starověké Capeny³¹³ pocházela [012-Etr-001] soška s vyobrazením mithraistického světlohoše s nápisem³¹⁴ (výška 0,65 m), která byla vystavena v domě rodiny Trasiů v Torrita Tiberina, odkud měla být později převezena do Říma.³¹⁵ Od této doby jsou další osudy tohoto artefaktu neznámé.³¹⁶ Soška zobrazovala stojícího světlohoše s fryžskou čapkou na hlavě oděného do tuniky, pláště a kalhot (*anaxyrídes*). Pravá ruka světlohoše byla ztracená, levá ruka, ve které třímal pochodeň, se zachovala odlomená. Na podstavci vedle chodidla pravé

307) Podrobnosti ohledně okolností nálezů a jeho zajištění viz Scapaticci 2018: 9–11; Mastrocinque 2020: 87–90.

308) Scapaticci 2018: 11–14 a obr. 2–7 = Mastrocinque 2020: 87–90 a obr. 8.4–5 = Canciani 2022: č. 72 (s. 68–69).

309) Některé komponenty, mimo jiné právě části hada, ale i Mithrova ruka s dýkou, byly získány až v dalším průběhu vyšetřování po první restauraci monumentu, viz Scapaticci 2018: 12.

310) Pro dosavadní souhrnné výsledky těchto vykopávek viz jednotlivé studie v Mastrocinque & Soriano & Marchetti 2020.

311) Mastrocinque 2020: 91. Tento závěr potvrzuje i výpověď překupníka, podle které byla socha nalezena hlavou dolů, což může podle Scapaticciové (2018: 21) poukazovat na násilné zničení mithraea na sklonku 4. století.

312) Mastrocinque 2020: 91.

313) EDR144270 v souvislosti s touto sochou (ovšem bez udání bližších podrobností) zmiňuje doprovodný nápis zjevně pořízený v době po nálezů tohoto artefaktu ve znění: *Capenae adtributa, sed pertinens ad Sepernam*.

314) *CIMRM* 645 = *TMM* II, č. 105 (s. 260) = Luciani 2018: č. 23 (s. 32) = Canciani 2022: č. 77 (s. 70).

315) Nálezové okolnosti: Tomasetti 1884, 420, pozn. 1; transport do Říma: Tomasetti 1913: 328–329.

316) Vermaseren v komentáři k *CIMRM* 645 zmiňuje Tomasettiho informaci o lokaci tohoto monumentu v Římě, zároveň však podotýká, že nebyl schopen zjistit, kde přesně se má nacházet.

nohy se nacházel nápis, který *Inbic/to* pořídil muž jménem Hymnus.³¹⁷ Vzhledem k použití titulu *invictus* řadím tento artefakt mezi potvrzené mithraistické nálezy.

[013-Etr] Montalcino [7 E6]

V roce 1750 byla v Montalcinu objevena [013-Etr-001] malá bronzová *tabula ansata* s nápisem³¹⁸ (0,074 × 0,12 × 0,001 m), kterou nechal pořádit Lucius Granius Pudens, veterán sedmé kohorty pretoriánské gardy. Tento pozoruhodný artefakt byl zařazen Bormannem do *CIL*, v následujících letech byl ale pokládán za ztracený. Ve skutečnosti se stal nejprve součástí sbírek Národního muzea v Bargellu a posléze Národního archeologického muzea ve Florencii, kde se nachází doposud. Text s největší pravděpodobností cituje ze závěti Lucia Grania Pudenta, ve které stanovuje, aby byla skupině označené v nápisu jako *gens* dána k dispozici částka osmi tisíc denárů za účelem jejího investování v podobě úročené půjčky. Ze zisku pak měl být pořízen olej do lampy, která měla být zapálena každý rok v den narozenin.³¹⁹ Nápis nespecifikuje, o čí narozeniny se mělo jednat, vzhledem ke skutečnosti, že je zakončen dedikací umožňující čtení *D(eo) I(nvicto) M(ithrae)*,³²⁰ je možné, že zmíněnými narozeninami byly míněny Mithrovy narozeniny, snad slavené v období zimního slunovratu. Přestože o významu zimního slunovratu coby Mithrových narozenin se v prostředí mithraistických studií spekuluje již dlouhou dobu, reálné doklady doposud chybí a nápis z Montalcina tak může představovat první nepřímou indicii podporující tuto hypotézu. Kromě této informace text poskytuje rovněž cenný vhled do možných podob ekonomického fungování mithraistických komunit, o kterém máme jinak jen minimum dostupných informací. Vzhledem ke skutečnosti, že dedikace je uvedena pouze ve zkrácené podobě umožňující rovněž čtení ve formě dedikace podsvětním božstvům, řadím tento předmět mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[014-Etr] Monte Bisenzio, Capodimonte (ant. Visentium) [7 E8] [8 A2]

V roce 1991 byla v archeologické lokalitě *Monte Bisenzio* poblíž městečka Capodimonte na březích Bolsenského jezera³²¹ objevena v tufovém masivu jeskyně, která pravděpodobně sloužila jako [014-Etr-M] mithraeum.³²² Ústřední síň mithraea (11 × 5,6–5,7 m, největší výška stropu cca 2,5 m) je orientována přibližně v ose východ–západ (se zadní stěnou na východ). Po bocích centrální uličky (šířka 1,9 m) se nachází dvě boční pódia, levé v délce 8,1 m, pravé 7 m. V bočních stěnách pódíí se nachází výklenky (tři v levém pódíu a čtyři v pravém) a sedm kamenných *cippů*, které sloužily k umístování lamp nebo jako podstavce pro sošky. V zadní části mithraea se nalézá prostor v podobě malé apsidy s mělkým výklenkem opatřeným štítovým nástavcem (*pediment*), ve kterém se patrně nacházelo vyobrazení tauroktonie.³²³ Z ikonografické výzdoby nebo vybavení svatyně se nedochovalo nic a nebyly zde učiněny ani žádné podpůrné nálezy, které by umožňovaly jednoznačnou identifikaci nalezených prostor jako místa Mithrova kultu. Z toho důvodu klasifikuji hypotetické mithraeum z *Monte Bisenzio* jako pravděpodobný, ale ne zcela jednoznačně potvrzený mithraistický objekt. Co se týče datace doby fungování předpokládaného mithraea, lze pouze odhadovat, že bylo založeno na konci 2. století nebo na počátku 3. století.³²⁴ Podobným obtížím je vystaveno i určení doby opuštění mithraea. Je nicméně pravděpodobné, že nebylo násilně zničeno a veškeré škody, které „jeskyně“ utrpěla, lze přičíst na vrub zemědělské a pastevecké aktivitě v době poantické.³²⁵

317) *CIMRM* 646 = *CIL* XI.1, č. 3865 = *TMM* II, č. 162 (s. 122) = EDR121130 = Canciani 2022: č. 77 (s. 70).

318) *CIL* XI.1, 2596 = D 8362 = Ceccoli 2021 (s barevnou fotografií) = EDR157415 = Luciani 2018: č. 35 (s. 33) = Canciani 2022: č. N14 (s. 230).

319) *Tabula ansata* je opatřena dvěma otvory pro hřebce (v pravém horním rohu a na pravé straně uprostřed) a je možné, že byla umístěna v blízkosti lampy, jejíž zapálení financovala.

320) Cancianiová (2022: 230) se nicméně přiklání ke čtení *D(is) I(nferis) M(anibus)*, předloženému Dessauem, a destičku vyřazuje ze svého katalogu mithraistických nálezů.

321) Shrnující publikace věnovaná výzkumu v této oblasti, viz Pellegrini et al. 2011.

322) Biamonte 1997 = Canciani 2022: č. 69 (s. 65–66).

323) Biamonte 1997: 24–29 a obr. 1–4 a stratigrafický plán mithraea na s. 36.

324) Biamonte 1997: 30.

325) Biamonte 1997: 31.

[015-Etr] Pisa (ant. Pisae) [7 C4]

Již na počátku 19. století byl v Pise ve stěnách stáji objeven [015-Etr-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie³²⁶ (0,44 × 0,55 m), který se v současné době nachází v *Camposanto Monumentale di Pisa* (hřbitov, v jehož prostorách se nachází rovněž lapidárium a muzeum). Reliéf, který je v pravém dolním rohu odlomený, nese standardní vyobrazení tauroktonie bez výjimečných detailů. Ze zvířat jsou přítomni pes, had, štír a havran, všichni v obvyklých pozicích. Tauroktonní scéna je lemována oběma světloňosi, Cautem vlevo a Cautopatem napravo. V levém horním rohu se nachází busta boha Slunce s paprscitou čelenkou na hlavě, v pravém horním rohu busta bohyně Luny s měsíčním srpkem za zády a závojem (*velum*) přetaženým přes hlavu. Reliéf nese stopy původní černé barvy.

[016-Etr] Roselle (ant. Rusellae) [7 D7]

V muzeu v Grossetu se nachází [016-Etr-001] fragment Mithrovy sochy³²⁷ (0,6 × 0,4 m) z mramoru, která patrně byla součástí tauroktonní kompozice. Ze sochy se zachovalo pouze tělo Mithry bez nohou a rukou (kromě části pravého ramene) a vlající plášť. Hlava a krk jsou nasazeny na zbytek torza a jsou zhotoveny z jiného materiálu. Vzhledem ke stavu fragmentu a pozici hlavy, trupu a rukou tento monument klasifikuji jako pravděpodobný, ale ne zcela jednoznačně potvrzený mithraistický monument.

[017-Etr] Santo Stefano ai Lupi, Livorno (ant. Portus Pisanus) [7 C5]

Během vykopávek prováděných v letech 2005–2009 v lokalitě *Santo Stefano ai Lupi* poblíž Livorna, kde se v římském období nacházel důležitý přístav Portus Pisanus, byly objeveny i základy přístavního skladiště, vybudovaného v době kolem poloviny 1. století př. n. l. V rámci pozdějších úprav byla, nejspíše ve druhé polovině 2. století, jedna z rohových místností v jihozápadní části budovy adaptována do podoby [017-Etr-M] mithraea³²⁸ a využívána členy místní mithraistické komunity. Z archeologických nálezů vyplývá, že mithraeum před svým definitivním opuštěním fungovalo ještě v prvních dekádách 5. století. I v tomto případě je identifikace odkrytých prostor jako mithraea zcela závislá na stratigrafickém plánu, který odpovídá typickému uspořádání mithraea. V daných místech bohužel nebyly nalezeny žádné podpůrné nálezy, které by spojitost s Mithrovým kultem jednoznačně prokazovaly. Hypotetické mithraeum ze *Santo Stefano ai Lupi* proto klasifikuji jako pravděpodobný, ale ne zcela jednoznačně potvrzený mithraistický objekt.

[Geografická poznámka: DARE uvádí jako pravděpodobné místo antického přístavu Portus Pisanus dnešní *San Piero a Grado* poblíž Pisy. Studie věnované římským přístavům však nyní antický Portus Pisanus situují jižněji na severní okraj dnešního Livorna, do lokality nazývané *Santo Stefano ai Lupi*,³²⁹ ke které se zde přikláním.]

[018-Etr] Soriano nel Cimino [7 F8] [8 B3]

Někdy v průběhu 19. století byl poblíž domu patřícímu rodině Fontanů nalezen [018-Etr-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie³³⁰ (0,58 × 0,62 m) z bílého mramoru. Nález byl učiněn v troskách římské vily, v podzemní místnosti s betonovou podlahou zaplněné sutinami a odpadem. Další osudy tohoto artefaktu jsou neznámé a patrně neexistuje ani žádná jeho fotografie. Jedinou zásadnější informací o tomto nálezů tak zůstává původní zpráva a nákres pořízený Germanem di San Stanislauem v knize z roku 1886, na které se odvolávají všechny pozdější publikace. Nákres zobrazuje tauroktonii ve standardním provedení bez přítomnosti

326) *CIMRM* 663 = *TMM* II, č. 100 (s. 257–258) a obr. 95 = Luciani 2018: č. 12 (s. 31) = Canciani 2022: č. 59 (s. 62).

327) *CIMRM* 661 = *TMM* II, č. 99 (s. 257) a obr. 94 = Luciani 2018: č. 17 (s. 32) = Canciani 2022: č. 66 (s. 64–65).

328) Genovesi 2011; Ducci & Pasquinucci & Genovesi 2011: 44; Luciani 2018: č. 5 (s. 31); Canciani 2022: č. 60 (s. 62–63).

329) Ducci, Pasquinucci & Genovesi 2011: 41–42 a mapa (obr. 1); Morhange et al. 2015: 128–129 a mapa (obr. 13); Kaniewski et al. 2018: 1–2.

330) *CIMRM* 657 = Di San Stanislao 1886: 95–97 a tab. IVa, č. 3 = Cumont 1937: 102 a obr. 2 = Luciani 2018: č. 11 (s. 32) = Canciani 2022: č. 74 (s. 69).

světloonošů. Ze zvířat jsou vyobrazeni pes, had a štír. Oháňka umírajícího býka se proměňuje ve tři obilné klasy.

[019-Etr] Sutri (ant. Sutrium) [8 B4]

V roce 1896 byly v Sutri nalezeny [019-Etr-001] dva fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie³³¹ (0,63 × 1,07 × 0,025–0,03 m), které se v současné době nacházejí v Národním muzeu v Římě (v Dioklecianových lázních). Tauroktonie je zasazena do širokého rámu s rýhovaným povrchem, který představuje stěny skalního masivu obklopujícího jeskyni. Zobrazení je, pokud můžeme usoudit z dochovaných zlomků, standardní. Zachována je spodní část monumentu s větší částí těla býka a Mithry (kromě hlavy), horní část je odlomená a ztracená. Oháňka umírajícího býka se proměňuje ve tři obilné klasy. Ze zvířat jsou viditelní pes, štír a větší část hada. V levé horní části se nachází fragment sedícího havrana (pařáty a část ocasu). Busty Slunce a Měsíce v horních rozích se nedochovaly. V Sutri se rovněž nachází kostel Madonny Bohorodičky (*Chiesa della Madonna del Parto*), tesaný do tufové skalní stěny.³³² Někteří badatelé jsou přesvědčeni o tom, že vstupní *atrium* současného kostela sloužilo před christianizací tohoto místa jako *pronaos* [019-Etr-M] mithraea,³³³ ze kterého se vstupovalo do jeho ústřední místnosti (21,2 × 6,7 m), podélně rozdělené dvěma řadami deseti podpěrných sloupů. Skalní prostory vykazují obvyklé rozdělení na centrální uličku s klenutým stropem a dvě boční lavice, jejichž konstrukce je dodnes patrná. Podél patek sloupů běží dvě nízké římsy (výška 0,5 m, šířka 0,3 m), dvě další se potom nacházejí po obvodu bočních stěn síně a ohraničují tak úzkou chodbičku (šířka 0,75 m), která však s největší pravděpodobností byla vyražena dodatečně, což vedlo k destrukci předtím existujících bočních pódíí. Podlaha centrální uličky se svažuje vzhůru k dnešnímu kůru, který se od konců pódíí výrazně rozšiřuje. V jeho zadní stěně se nachází výklenek s freskou svaté Panny Marie, původně však mohl sloužit jako prostor pro umístění reliéfu s vyobrazením tauroktonie. Přestože mínění některých badatelů, například Maartena J. Vermaserena,³³⁴ vyjadřují silné přesvědčení o existenci mithraea v těchto prostorách, tento závěr zůstává nejistý. Je nezpochybnitelné, že prostory kostela vykazují určitou podobnost s architektonickým plánem typického mithraea, hypotézu, že byl vybudován na místě mithraistického chrámu, však nelze podpořit žádnými dalšími nálezy mithraistické povahy. Hypotetické mithraeum v Sutri proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.

[020-Etr] Veio, Isola Farnese (ant. Veii) [8 C5]

Z míst, kde se ve starověku nacházelo starobylé etruské město Veie, pocházejí dva reliéfy s mithraistickými ikonografickými motivy. První z nich, [020-Etr-001] reliéf s mithraistickými motivy, byl nalezen již v 60. letech 20. století během vykopávek prováděných na tomto místě Britskou školou v Římě pod vedení Johna Bryana Ward-Perkinse. O tomto nálezu však, jak se zdá, existuje v původní archeologické zprávě jen kusá zmínka. Autoři nedávné kolektivní monografie, která Ward-Perkinsovy vykopávky Veii znovu zhodnocuje, pouze poznamenávají, že nález architektonické terakotové desky a mramorového reliéfu v oblasti č. 37 „poukazuje na veřejnou budovu pravděpodobně náboženské povahy. Na mramorové desce se nacházejí pozůstatky postav typických pro mytologický cyklus soustředěný kolem boha Mithry.“³³⁵ Nedávný pokus Uga Fusca zjistit o tomto monumentu více informací pátráním v depozitářích Britské školy v Římě bohužel nevedl k nálezu tohoto artefaktu.³³⁶ Momentálně

331) *CIMRM* 654 = *TMM* II, č. 98bis (s. 487) = Cumont 1937: 96–97 a tab. XII.2 = Luciani 2018: č. 9 (s. 31) = Canciani 2022: č. 76 (s. 69–70).

332) Frothingam 1889.

333) *CIMRM* 653 = Sestieri 1934 = Cumont 1937: 97–100 a tab. XI.1 = Luciani 2018: č. 1 (s. 30) = Canciani 2022: č. P22 (s. 222).

334) Vermaseren v komentáři k *CIMRM* 653 (s. 241) poznamenává: „Z jeho plánu [i.e. kostela] je jasné, že původně musel sloužit jako mithraeum“.

335) Cascino et. al. 2012: 50–51: *Il rinvenimento di una lastra di terracotta architettonica e di un bassorilievo di marmo vanno riferiti ad un edificio pubblico verosimilmente di carattere culturale. La lastra di marmo reca resti di figurine tipiche del ciclo dedicato a Mitra*. Viz též Canciani 2022: č. 80 (s. 71).

336) Fusco 2018: 80.

je možné pouze konstatovat, že obrazová reprodukce nebo detailnější popis tohoto možného mithraistického monumentu nejsou k dispozici. Z tohoto důvodu jej řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Druhým nálezem z nedávné doby je velký [020-Etr-002] reliéf s vyobrazením tauroktonie³³⁷ (1,55 × 1,54 × 0,16–0,33 m), který byl zajištěn v roce 2009 během policejního zásahu proti překupníkům se starožitnostmi. Reliéf se dochoval prakticky kompletní ve dvou částech: část A představuje převážnou část reliéfu, kus B potom úlolek jeho pravého horního rohu, který byl odlomen, jak napovídá ohlazení zlomové hrany, již v době před novodobým nálezem reliéfu. Po svém ilegálním odkrytí utrpěl kus A drobná poškození, po celkové stránce však jde o velmi dobře zachovalý monument vysoké umělecké kvality a váze kolem 1,5 tuny, který kombinuje techniku vysokého a nízkého tesaného reliéfu. Pokud jde o samotné vyobrazení tauroktonie, je standardní s několika zajímavými detaily. Postava Mithry ve vysokém reliéfu je oproti ostatním aktérům zvýrazněna svou velikostí. Cautopates, nacházející se v pozici vlevo, hledí směrem k tauroktonii, stojí tedy zády k pozorovateli a s obličejem směřujícím do kamenné masy monumentu. V levém a pravém rohu se nachází obvyklá vyobrazení Slunce a Měsíce, nikoli však v podobě běžnějších bust, ale jedoucí na čtyřspřeží (Slunce) nebo *bize* tažené párem volů (Luna). V prostoru nad lemem jeskyně a mezi Slunce a Měsícem se pak nacházejí dvě hvězdy se čtyřmi paprsky. Cautes, zobrazený napravo od tauroktonie, drží v ruce kromě vtyčené pochodně také zahnutý předmět, nejpravděpodobněji pastýřskou hůl (*pedum*). Ještě pozoruhodnějším a v podstatě výjimečným detailem je potom toulec, který má Mithra přehozený přes záda, a vyobrazení luku, který se nachází po obou stranách za jeho hlavou. Na základě stylistického provedení je tento exemplář tauroktonie datován do období pozdní vlády císaře Hadriana nebo rané vlády císaře Antonina Pia.³³⁸ Nález kusu těchto rozměrů a váhy s téměř naprostou jistotou dokládá existenci nejméně jednoho mithraea ve Veíích doby císařské, přesné místo jeho výskytu však prozatím nebylo identifikováno.

[021-Etr] Vico Matrino (ant. Vicus Matrini) [8 B3]

Německý humanista a geograf Lucas Holstenius během své cesty po Itálii spatřil již v roce 1641³³⁹ ve stěně venkovské usedlosti v lokalitě *La Capannacce* poblíž míst, kde se v období antiky nacházelo město Vicus Matrini, tufový³⁴⁰ [021-Etr-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem.³⁴¹ Reliéf se na tomto místě nachází dodnes a zobrazuje Mithru zabíjejícího býka v jeskyni naznačené skalním obloukem. Tělo Mithry a jeho hlava jsou poškozené, přesto je však mithraistický charakter monumentu jasně patrný. Na znázorněné scéně chybí obvyklé komponenty v podobě světloňů, bust Slunce a Měsíce a doprovodných zvířat, zobrazen je pouze had, který se plazí podél dolního okraje reliéfu. Oháňka umírajícího býka se proměňuje ve tři obilné klasy. V levém dolním rohu reliéfu se nachází v orámované ploše nápis *L. Avillius / Rufinus / posuit*. Komentář k nápisu v EDR zmiňuje zajímavou hypotézu Carla Tedeschiho (bohužel bez odkazu na konkrétní literaturu), který se na základě přibližné shody rozměrů reliéfu s výklenkem v zadní stěně kostela svaté Madony bohorodičky v Sutri,³⁴² domnívá, že tauroktonie z *La Capannacce* mohla původně pocházet právě z jedenáct kilometrů vzdáleného Sutri.

[022-Etr] Vulci (ant. Vulci/Volci) [7 E8] [8 A3]

V roce 1975 bylo během vykopávek římské vily ve Vulci objeveno [022-Etr-M] mithraeum,³⁴³ které se nacházelo v jedné z jejích místností. Mithraeum mělo obvyklý půdorys obdélníkové místnosti pod úrovní terénu o rozměrech přibližně 13,2 × 5,1 m a bylo orientováno v ose

337) Fusco & Boitani 2015: 527–531 a obr. 1, 3 a 5–9; Fusco 2018: 70–80 a obr. 2–3, 5–7 = Canciani 2022: č. 79 (s. 71).

338) Fusco 2018: 78.

339) Viz komentář k *CIL* XI.1, č. 3320.

340) V italštině je tento typ šedého kamene vulkanického původu nazýván *peperino*.

341) *CIMRM* 655 = Garucci 1864: 33–34 = Di San Stanislao 1886: 98 = Cumont 1937: 101 a tab. XI.2 = Luciani 2018: č. 10 (s. 31) a obr. 9 = *CIL* XI.1, č. 3320 = EDR121131 = Canciani 2022: č. 75 (s. 69).

342) Viz [019-Etr-M] výše.

343) Sgubini Moretti 1979 = Sgubini Moretti et al. 1998 = Canciani 2022: č. 71 (s. 67).

severozápad-jihovýchod. Nezvyklým architektonickým rysem je vysoká výška obou bočních pódíí (cca 1,2 m), na která se vystupovalo po čtyřech schodech na jejich předních okrajích. Pódia byla navíc vystavěna do podoby dvanácti klenutých oblouků (po šesti na každé straně), které na krajích a ve středu pódíí doplňovalo šest malých výklenků. Všechny tyto malé výklenky byly obdélníkové tvaru, kromě středového výklenku v pravém pódíu, jehož horní strana byla rovněž opatřena obloukem.

Mezi nálezy učiněné v prostorech mithraea patří: [022-Etr-M-001] fragmentárně dochované velké sousoší s vyobrazením tauroktonie³⁴⁴ (max. výška 0,79 m, max. délka 1,54, max. šířka 0,34 m), ze kterého se dochovala převážná část těla býka a Mithry (bez hlavy a větší části levé ruky). Býk svým ocasem podpíral vlající Mithrův plášť. Na podstavci je částečně viditelný had, zprava se k ráně na býčím krku blíží pes. Socha je opracována z obou stran; [022-Etr-M-002] soška havrana³⁴⁵ (max. výška 0,255 m, max. délka 0,35 m, max. šířka 0,11 m), která s největší pravděpodobností tvořila součást velkého sousoší s vyobrazením tauroktonie; [022-Etr-M-003] fragmentárně dochovaná menší socha s vyobrazením tauroktonie³⁴⁶ (max. výška 0,38 m, max. délka 0,48, max. šířka 0,23 m), ze které se dochovala převážná část těla býka a Mithry (bez hlavy a části levé ruky). Z doprovodných zvířat jsou přítomni pes, had a štír na obvyklých místech. Zajímavým detailem je zpracování zadní strany sochy, která svým provedením v podobě těsně přiléhajících řad oblých výstupků připomínám skálu, ze které se na některých monumentech rodí Mithra. Při pohledu zezadu tak tento monument mohl plnit rovněž funkci tohoto ikonografického motivu; [022-Etr-M-004] socha Cauta³⁴⁷ (0,68 × 0,18 m), která se dochovala v dobrém stavu až na chybějící chodidla a pravou ruku s pochodní. Zajímavým a jedinečným detailem této sochy je sedm dolů směřujících oblouků, které jsou zobrazeny na zádech světlohoše (a svým tvarem připomínají oblouky z podlažní mozaiky mithraea sedmi sfér v Ostii³⁴⁸; [022-Etr-M-005] *trapezophoros*;³⁴⁹ [021-Etr-M-006] kratér s hadím motivem;³⁵⁰ [022-Etr-M-007] kultická nádoba;³⁵¹ [021-Etr-M-008] hermovka s vyobrazením Bacchovy hlavy;³⁵² [022-Etr-M-009] drobné nálezy³⁵³ v podobě keramiky, lamp a mincí. Všechny nalezené předměty jsou na základě svého uměleckého provedení datovány do 3. století.

6.7.1 Monumenty nalezené v Etrurii, ale bez známých nálezových okolností

[Etr-001] Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie³⁵⁴

V *Palazzo Corsini sull'Arno* ve Florencii se nachází fragment sochy s vyobrazením tauroktonie (0,37 × 0,43 m), která byla po svém nálezů rozsáhle a nešetrně restaurována. Z původní sochy z bílého mramoru se zachovala pouze horní část Mithrova těla s částmi nohou a zadní část těla býka se stále viditelným štírem, ale bez zadních nohou a ocasu. Z původní sochy se rovněž dochovala část býkovy hlavy s nozdrami v místě, kde se její dotýká Mithrova levá ruka. Nálezové okolnosti tohoto monumentu jsou neznámé a zdá se, že k dispozici není ani fotografická reprodukce tohoto artefaktu, který stručně popisuje pouze Franz Cumont v *TMM*.

344) Sgubini Moretti 1979: 269–272 a tab. IV–IX = Sgubini Moretti et al. 1998: 18–19 a obr. = Canciani 2022: č. 71a (s. 67–68).

345) Sgubini Moretti 1979: 272–273 a tab. X = Sgubini Moretti et al. 1998: 20 a obr. = Canciani 2022: č. 71a (s. 68).

346) Sgubini Moretti 1979: 274–276 a tab. XIII–XVI = Sgubini Moretti et al. 1998: 22 a obr. = Canciani 2022: č. 71b (s. 68).

347) Sgubini Moretti 1979: 273–274 a tab. XI–XII = Sgubini Moretti et al. 1998: 21 a obr. = Canciani 2022: č. 71c (s. 68).

348) Viz [Ost-M-17-001] výše. Detail viz Sgubini Moretti 1979: tab. XII.

349) Sgubini Moretti et al. 1998: 23–25 a obr.

350) Sgubini Moretti et al. 1998: č. 13 a obr. (s. 26–29) = Canciani 2022: č. 71d.a (s. 68).

351) Sgubini Moretti et al. 1998: č. 14 a obr. (s. 26–29) = Canciani 2022: č. 71d.b (s. 68).

352) Sgubini Moretti et al. 1998: 23 a obr.

353) Sgubini Moretti et al. 1998: č. 16–51 a obr. (s. 30–37).

354) *CIMRM* 664 = *TMM* II, č. 103 (s. 259) = Canciani 2022: č. 288 (s. 213).

[Etr-002] Reliéf s vyobrazením tauroktonie³⁵⁵

V archeologickém muzeu ve Florencii se nachází reliéf s vyobrazením tauroktonie (0,68 × 0,5 × 0,09 m) z mramoru, který se až na odlomené dolní rohy zachoval v dobrém stavu. Zobrazení tauroktonie je standardní. Mithra usmrcuje býka se širokým obětním pásem kolem břicha (*dorsale*), jehož oháňka se proměňuje ve tři obilné klasy. Mithra odvrací hlavu a jeho pohled směřuje k havranovi sedícímu na okraji jeskyně. Z dalších doprovodných zvířat jsou přítomni pes, had a štír v obvyklých pozicích. Scéna je lemována oběma světloňoši v postoji se zkříženými nohama, Cautem vlevo a Cautopatem vpravo. V horních rozích reliéfu se na obvyklých místech nacházejí busty Slunce a bohyně Luny v měsíčním srpku. Přesné nálezné okolnosti tohoto monumentu jsou neznámé, poprvé se však objevil ve sbírkách starožitností ve vile Martin v Settignanu poblíž Florencie, odkud byl odprodán florencijskému muzeu.³⁵⁶

[Etr-003] Socha bytosti se lví hlavou³⁵⁷

Ve florencijské *Galleria degli Uffizi* se nachází socha³⁵⁸ mithraistické bytosti se lví hlavou (1,15 × 0,35 m), která byla muzeem zakoupena v roce 1824. Místo nálezů tohoto monumentu je neznámé, s největší pravděpodobností však pochází z Florencie nebo jejího bezprostředního okolí. Reliéf zobrazuje bytost se lví hlavou stojící na glóbu se třemi znameními zvířetníku (průměr 0,35 m, zobrazena jsou znamení Ryb, Štíra a Vah),³⁵⁹ jehož tělo obepíná v šesti záhybech had, který pokládá svou hlavu na hlavu bytosti. Na bocích bytosti se nachází pár dolů směřujících křídel. Křídla se nacházela rovněž na ramenou, z tohoto páru se ale zachovaly pouze otvory sloužící jejich upevnění. Postava v pravé ruce třímá klíč s dosud viditelným jedním zubem, v levé ruce pak žezlo, které je z větší části odlomené. U pravé nohy bytosti je patrný fragment hromoklínu zakončeného lidskou hlavou s čelenkou s pěti paprsky. Zadní strana sochy není opravena, což nasvědčuje tomu, že se nacházela ve výklenku a byla viditelná pouze zepředu. Pořízení sochy je na základě stylistických kritérií datována do poloviny 3. století.³⁶⁰

[Etr-004] Socha zrození Mithry ze skály³⁶¹

Ve florencijské *Galleria degli Uffizi* se rovněž nachází fragment sochy (0,72 × 0,43 m), která s velkou mírou pravděpodobnosti zobrazovala motiv zrození Mithry ze skály. Z vyobrazení Mithry se zachovala pouze část břicha s pupkem. Na přední straně zvrásněné skály je vyobrazena hlava s dlouhými vlasy a vousy, představující nejspíše boha Oceana. Na zadní straně kamene se nachází otvor pro vsazení vodovodní trubky, který prochází sochou a vede k ústům zobrazeného božstva. Další otvor pak procházel Mithrovým tělem směrem vzhůru. Vzhledem ke stupni zachovalosti sochy ji řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické monumenty.

355) *CIMRM* 668 = Minto 1949: 205–208 a tab. X.1 = Canciani 2022: č. 291 (s. 214).

356) Minto 1949: 205.

357) *CIMRM* 665 = *TMM* II, č. 101 (s. 258–259) a obr. 96 = B 14 = Canciani 2022: č. 289 (s. 213).

358) Vermaseren v *CIMRM* tento monument popisuje jako reliéf. Vzhledem ke skutečnosti, že zadní strana tohoto monumentu nebyla opravena, je tato klasifikace po technické stránce možná. Cumont v *TMM* a Bortolinová (2012: 207) nicméně tento monument označují za sochu, k čemuž se rovněž přikláním.

359) Globus a chodidla bytosti jsou původní, moderní restaurací prošla část lýtek od kotníků ke kolenům a ocas hada.

360) Bortolin 2012: 207.

361) *CIMRM* 666 = *TMM* II, č. 102 (s. 487) a obr. 420 = Vermaseren 1951c: 289 a tab. XXI, 3 = Canciani 2022: č. 290: 213–214.

[Etr-005] Hlava sochy Mithry zabíjejícího býka³⁶²

V galerii Uffizzi ve Florencii se nachází mramorová hlava, kterou Amelung ve svém průvodci florencijskými galeriemi klasifikuje jako umírajícího giganta, a to na základě útrpného výrazu obličejů.³⁶³ Další badatelé tuto sochu identifikovali jako umírajícího Alexandra Velikého.³⁶⁴ Franz Cumont nastolil otázku, zda se v tomto případě nemůže jednat o hlavu tauroktonní sochy.³⁶⁵ Bez jasných nálezových okolností však nelze tuto otázku rozhodnout a samotná hlava sochy nevykazuje žádné indicie, které by ji kladly do souvislosti s Mithrovým kultem. Zobrazený mladík má kudrnaté vlasy, nikoli fryžskou čapku, což spíše odkazuje ke ztvárnění Alexandrovy apoteózy v období římského císařství.³⁶⁶ Tento artefakt proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

6.8 Aemilia (Regio VIII)

[001-Aem] Bologna (ant. Bononia/Felsina) [7 E2]

V Lidovém muzeu v Bologni jsou vystaveny dva mithraistické monumenty. O okolnostech jejich nálezu je známo jen velmi málo a není vůbec jisté, zda pocházejí z Bologně, nebo byly objeveny v některé jiné lokalitě. Prvním z nich je malý [001-Aem-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie³⁶⁷ (0,22 × 0,27 m) z bílého mramoru, který obsahuje několik pozoruhodných ikonografických detailů. Tauroktonní kompozice je sama o sobě standardní. Mithra zabíjí býka, jehož oháňka se proměňuje v jeden obilný klas. Kolem břicha býka je viditelné široké a zdobené *dorsale*. Zobrazena jsou rovněž všechna zvířata, a to v obvyklých pozicích. Scéna je lemována dvěma světloňši, Cautopatem vlevo a Cautem vpravo. Neobvyklým detailem nicméně je, že za postavami obou světloňšů se nacházejí stromy, jeden s vyobrazením štíra (za Cautopatem), druhý hlavy býka. Na spodním okraji reliéfu se nachází vyobrazení tří scén z Mithrova posvátného příběhu (zleva doprava): i) hostina tří osob ležících na lehátku; ii) nahá postava dětského vzezření v *bize*, která v pravé ruce třímá girlandu. Oděna je do vlajčího pláště sepnutého kolem krku a přes záda má přehozený toulec se šípy; iii) ležící postava v plášti (Saturn nebo Oceanus). Na horním okraji reliéfu se nachází vyobrazení bust sedmi planetárních božstev (zleva doprava): Slunce, Saturn, Venuše, Jupiter, Merkur, Mars, Luna. Slunce a Luna se tak nacházejí na svých obvyklých místech v horních rozích tauroktonie, reliéf s Bologni však celou sekvenci doplňuje o vyobrazení dalších planet.³⁶⁸ Tento monument, kterých se nacházel ve sbírkách muzea v Bologni, byl v 70. letech 20. století odcizen a místo jeho současného výskytu není známé. Druhým mithraistickým monumentem je [001-Aem-002] reliéf s vyobrazením Cautopata³⁶⁹ (0,37 × 0,27 m). Cautopates je zobrazen v obvyklém ustrojení v postoji se zkříženými nohama, stojící vedle keře se špičatými listy. Pozoruhodným detailem je vyobrazení ležícího býka u světloňšových nohou a převráceného džbánů (na levém okraji reliéfu nad špičkou Cautopatovy pochodně, zhruba ve výši světloňšových ramen), ze kterého vytéká mocný vodní pramen. V levém horním rohu reliéfu se nachází měsíční srpek. Poslední artefakt, který byl kladen do souvislosti s Mithrovým kultem, je [001-Aem-003] terakotová lampa s údajným vyobrazením Mithry zabíjejícího býka.³⁷⁰ Vzhledem ke skutečnosti, že postava na lampě je zobrazena s křídly na zádech, je možné vyslovit závěr, že se jedná o bohyni Niké a nikoli o Mithru.³⁷¹ Tento monument tak může být vyřazen ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

362) CIMRM 667 = Canciani 2022: č. P20 (s. 222).

363) Amelung 1897: č. 151 (s. 95–96). Viz též Bieber 1956: 312.

364) Cumont (1947: 8) nicméně žádné z těchto autorů neuvádí.

365) TMM I, s. 182, pozn. 6 a obr. 13; Cumont 1947b: 8–9.

366) Viz diskuse ohledně podobných monumentů [Rom-044] a [Rom-045] z Říma a [Ost-M-09-006] a [Ost-M-09-007] z Ostie.

367) CIMRM 693 = TMM II, č. 106 (s. 260–261) = Merkelbach 1984: obr. 71 (s. 320–321) = Canciani 2022: č. 286 (s. 212).

368) Zevrubná diskuse o možném významu této planetární sekvence, viz Beck 1988: 15–33.

369) CIMRM 694 = TMM II, č. 107 a obr. 100 (s. 261–262) = Merkelbach 1984: obr. 72 (s. 321) = Canciani 2022: č. P18 (s. 221).

370) Meconcelli & De Carolis 1997: č. 33 (s. 20–21).

371) Bussière & Lindros Wohl 2017: č. 116 (s. 87).

[002-Aem] Ganaceto, Modena (*apud* ant. Mutina) [7 D1]

V zimě roku 1845 byl v Ganacetu poblíž Modeny během přestavby sklepa domu ševce Coppioho objeven [002-Aem-001] reliéf s vyobrazením světloňoše³⁷² (0,5 × 0,2 × 0,13 m), sekundárně užitý jako dveřní sloupek. Reliéf zobrazuje mladíka s fryžskou čapkou a zkříženýma nohama, který v obou rukou drží vztyčenou pochodeň. Cavedoni tento monument identifikoval jako část funerálního reliéfu.³⁷³ Cumont však tuto interpretaci zpochybnil, neboť na základě prohlídky monumentu údajně identifikoval zbytky Mithrova vlajícího pláště, z čehož usuzoval, že se jedná o fragment levé strany tauroktonního reliéfu. Cancianiová tento monument nicméně vyřazuje ze seznamu relevantních nálezů a přiklání se k interpretaci zobrazené postavy jako Attida na zbytku pohřební stély, kterou představila Nicoletta Giordaniová.³⁷⁴ Na základě dostupné obrazové reprodukce nelze tuto hypotézu spolehlivě rozhodnout. Reliéf z Ganaceta proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[003-Aem] Modena (ant. Mutina) [7 D2]

V muzeu v italské Modeně se nachází [003-Aem-001] reliéf³⁷⁵ (0,71 × 0,49 m), zhotovený z bílého mramoru, který představuje jeden z nejpozoruhodnějších mithraistických monumentů nalezených na území starověké Itálie. Historické prameny poprvé zmiňují existenci tohoto artefaktu již v 17. století, kdy a kde přesně byl nalezen však zůstává neznámé. Reliéf byl zřejmě sekundárně využit v prostředí římského kultu boha Mithry jako zobrazení motivu mithraistické bytosti se lví hlavou, i když vykazuje některé odlišnosti od jejího standardního ikonografického provedení.³⁷⁶ Uprostřed reliéfu je zobrazen nahý stojící mladík, který v levé ruce drží dlouhou hůl a v pravé hromoklín. Jeho nohy, které jsou zakončeny kopyty, spočívají na polovině vaječné skořápky, ze které šlehají plameny. Druhá polovina vaječné skořápky, rovněž v plamenech, se nachází nad jeho hlavou s kudrnatými vlasy, ze které vychází pět paprsků. Kolem těla mladíka se vine ve čtyřech záhybech had, jehož hlava spočívá na skořápce nad hlavou mladíka. Za rameny bytosti, ze kterých vyrůstají dva páry křídel, je umístěn měsíční srpek. Na prsou mladíka se nachází maska v podobě lví hlavy, z boků pak vyrůstají hlavy berana (vpravo) a kozla (vlevo). Postava stojí ve výklenku, který je lemován ekliptikálním pásem rozděleným do dvanácti polí, z nichž každé obsahuje jedno znamení zvěrokruhu, a to v obvyklém pořadí po směru hodinových ručiček, počínaje Beranem (znamení jarní rovnodennosti) nad hlavou vyobrazené bytosti. V rozích reliéfu jsou ztvárněny hlavy větrů, dvě mladé a bezvousé, dvě s bujnou kšticí a vousaté: Zefyros (vpravo nahoře), Notos (vlevo nahoře), Boreás (vlevo dole) a Euros (vpravo dole). Reliéf je opatřena dvěma nápisy.³⁷⁷ První, který je z důvodu úmyslného vymazání prakticky nečitelný,³⁷⁸ se nachází vlevo od zobrazené

372) *CIMRM* 697 = *TMM* II, č. 108 (s. 262) = Cavedoni 1846: 27–28 = Susini 1978: č. 45 (s. 1208) = Rebecchi 1986: 914 a obr. 19 = Canciani 2022: č. N10 (s. 227).

373) Cavedoni 1846: 27.

374) Giordani 2005: 13.

375) *CIMRM* 695 = B 44 = Cavedoni 1863: 1–4 = Osek 2018 = Canciani 2022: č. 287 (s. 212–213).

376) Za nejzásadnější odlišnost lze pokládat skutečnost, že tato bytost v tomto případě nemá lví, ale lidskou hlavu.

377) *CIMRM* 696 = *CIL* VI.4.3, č. 36829 (s. 3768) = EDCS-19600498. Viditelná písmena nápisu jsou dobře čitelná, jejich provedení však působí poněkud neumělým dojmem, což ostře kontrastuje s vysokou uměleckou kvalitou sochařské práce, kterou se vyznačuje zbytek reliéfu. Na základě této skutečnosti se Ewa Oseková (2018: 696–699), dle mého soudu zcela správně, domnívá, že reliéf byl oběma nápisy opatřen až dodatečně.

378) Franz Cumont (1902: 9) navrhl čtení tohoto nápisu ve formě *[E]uphrosy/[ne et] Felix*, které bylo posléze přijato i do *CIL* a je nyní pokládáno za jeho standardní doplnění. *CIMRM* pak uvádí lehce modifikované čtení ve formě *Euphrosy/n[e] et Felix*. Cavedoni (1863), který tento monument publikoval v novodobém bádání jako první, ale navrhoval čtení *Iuppiter Osyri Felix* a vyjádřil pochybnosti o autenticitě tohoto nápisu. Ewa Oseková (2018: 699) nicméně argumentuje ve prospěch starověkého původu nápisu. Podle barevné fotografie nápisu, kterou poskytuje (Osek 2018: obr. 8 [s. 698]), nelze žádné z navržených čtení potvrdit, neboť text byl v těchto místech s největší pravděpodobností úmyslně vymazán. Na základě fotografie jsou čitelná pouze koncová písmena ROSY na prvním řádku, počáteční písmeno N a koncové X na druhém řádku. Čtení předložené v *CIMRM* tak lze odmítnout jako zcela spekulativní. Z tohoto důvodu je možné odmítnout i interpretace, které vymazání koncového „e“ v hypotetickém Eufrosyne vysvětlují jako důsledek snahy přizpůsobit se prostředí čistě mužského kultu poté, co byl monument inkorporován některou z mithraistických komunit (Vermaserenův komentář k *CIMRM* 696), založené s největší pravděpodobností na Eislerově (1910: 405–406) hypotéze, že monument původně zasvětil manželský (nebo příbuzenský) pár Eufrosyne a Felix a po jejich rozvodu jej Felix přenesl do prostředí Mithrova kultu, kde se stal mithraistickým Otcem.

bytosti ve výšce jeho kolen. Druhý ve znění *p(ecunia) p(osuit)*³⁷⁹ / *Felix pater* je situován na spodní okraj monumentu kolem hlav zobrazených větrů. Mithraistický charakter reliéfu, který zobrazuje bytost „se lví hlavou“ v netradiční podobě nesoucí stopy orfických vlivů,³⁸⁰ je vyvozován na základě titulu *pater*, který uvádí pořizovatel nápisu Felix. Monument byl s největší pravděpodobností převzat z orfického prostředí³⁸¹ a představuje zajímavý doklad kulturní hybridizace v období římského císařství, kdy jsou původně různorodé myšlenky a motivy spojovány do nových forem za účelem vyjádření aktuálních kosmologických a teologických představ konkrétní mithraistické komunity.

[004-Aem] Pisignano, Cesena (apud ant. Caesena) [7 F3]

V kostele svatého Štefana (*pieve di Santo Stefano*) v Pisignano se nachází [004-Aem-001] oltář s vyobrazením tauroktonie³⁸² (0,8 × 0,29 × 0,24 m), který byl sekundárně využit jako podstavec pro nádrž se svččenou vodou. Přesné místo nálezu tohoto monumentu je neznámé, pravděpodobně však pochází ze starověké Caeseny. Samotný tauroktonní reliéf se nachází na těle oltáře na panelu o velikosti 0,29 × 0,22 m a zobrazuje událost ve zjednodušené formě, bez obvyklých světlonošů nebo bust Slunce a Měsíce. Neobvyklým detailem je aureola ze slunečních paprsků kolem Mithrovy fryžské čapky. Býk je zobrazen v běhu, nikoli sražený a přitisknutý k zemi. Z doprovodných zvířat jsou viditelní pes, had (který leze po zemi a nikoli k ráně na býčím krku), štír i havran, oháňka býka se proměňuje v obilné klasy. Tauroktonní reliéf vykazuje stopy poškození a opotřebení (obličej Mithry, Mithrova pravá ruka s dýkou atd.).

[005-Aem] Sasso Marconi [7 D2]

Možnou existenci [005-Aem-M] mithraea v jeskyni poblíž Sasso Marconi zmiňuje ve svém výčtu nálezů týkajících se orientálních kultů Giancarlo Susini,³⁸³ s odkazem na původní zprávu Edoarda Brizia z roku 1887.³⁸⁴ Z mlčení pozdější literatury, která objev mithraea v Sasso Marconi již dále nezmiňuje, je možné vyvodit, že Briziova hypotéza opřena z velké části o místní legendy nebyla podpořena žádnými nálezy mithraistické povahy. Toto hypotetické mithraeum tak může být vyřazeno ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[Geografická poznámka: Dnešní městečko Sasso Marconi se až do roku 1935 jmenovalo Praduro e Sasso. Od roku 1935 do roku 1938 se krátce nazývalo Sasso Bolognese a v roce 1938 bylo ještě jednou a nyní definitivně přejmenováno na Sasso Marconi. Stalo se tak na počest italského laureáta Nobelovy ceny za fyziku Guglielma Marconiho, který je v Sasso Marconi pohřben.]

379) Rovněž toto čtení bylo navrženo Franzem Cumontem (1902: 9). Zajímavou možnost alternativního doplnění ve formě *p(ater) p(atrum)* představil již Robert Eisler (1910: 405) a nově je uvádí rovněž Attilio Mastrocinque (1998: 102–104 a pozn. 351).

380) Orfické ovlivnění motivu předpokládal již Cavedoni (1863), i když postavu samotnou interpretoval jako synkretické božstvo Osiris-Mithras. Za orfického Fanéta označil postavu zobrazenou na reliéfu z Modeny poprvé Robert Eisler (1910: 399–404). Franz Cumont (1902) zprvu přítomnost orfických vlivů umenšoval a zobrazenou postavu interpretoval jako mithraistického Krona, po nálezů řecky psaného nápisu z Říma, který je zasvěcen $\Delta\iota\ \text{H}\lambda\iota\omega\ \text{M}\acute{\iota}\theta\rho\alpha\ / \text{F}\acute{\alpha}\nu\eta\tau\iota$ (viz [Rom-M-01-003] výše) však tuto interpretaci akceptoval (Cumont 1934). Doposud nejdůkladnější a nejpřesvědčivější argumentací ve prospěch orfického charakteru vyobrazení bytosti se „lví hlavou“ z Modeny, založenou na paralelách mezi monumentem a orfickými teogonickými hymny, přináší nová studie Ewy Osekové (2018: 706–718).

381) Ohledně bohatých dějin bádání o tomto monumentu a spekulací kolem identity na něm zobrazené postavy od roku 1863 až do současnosti, viz Osek 2018: 699–706.

382) *CIMRM* 692 = Ducati 1912 = Susini 1978: č. 13 (s. 1201) = Canciani 2022: č. 49 (s. 55).

383) Susini 1978: č. 38 (s. 1205).

384) Brizio 1887: 7.

6.9 Sicilia

[001-Sic] Agrigento (ant. Akragas/Agrigentum) [9 E6]

V Agrigentu byl nalezen [001-Sic-001] fragment keramické desky s vyobrazením svastiky ve slunečním kotouči (0,155 × 0,15 × 0,03 m).³⁸⁵ Giulia Sfameni Gasparrová tento artefakt uvádí mezi mithraistickými nálezy, ale bez udání jediného důvodu, který by souvislost tohoto předmětu s Mithrovým kultem jakkoli osvětloval. Za těchto okolností je možné tento artefakt vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[002-Sic] Catania (ant. Catina) [9 F6]

Ze sicilského města Catania pochází několik nálezů, které byly kladeny do souvislosti s působením římského kultu boha Mithry. Prvním z nich je [002-Sic-001] fragment disku z bílého mramoru (0,24 × 0,37 × 0,05 m), který zřejmě nesl vyobrazení tauroktonie zasazené do zvěrokruhu.³⁸⁶ Přesné místo nálezu tohoto monumentu, který se nachází v *Museo di Castello Ursino* v Catanii, je neznámé.³⁸⁷ Zachována je pravá dolní strana disku s vyobrazením přední nohy býka a kopytka jeho zadní nohy a hada, který se vine směrem k místu, kde se musel nacházet býčí krk. Ze znamení zvěrokruhu, které lemovaly uprostřed zobrazený motiv, jsou viditelná znamení Vah a Štúra. Vzhledem ke stavu zachovalosti tohoto reliéfu jej řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické artefakty. Další možné mithraistické nálezy představují: [002-Sic-002] reliéf s vyobrazením boha Slunce³⁸⁸ (0,35 × 0,3 × 0,06 m) s dvanácti paprsky kolem hlavy, který je zasazen do kruhového rámu; pravděpodobně párový [002-Sic-003] reliéf s vyobrazením bohyně Luny³⁸⁹ (stejně rozměry jako předchozí monument) v kruhovém rámu s měsíčním srpem za zády. V rozích obou reliéfů se nacházejí čtyři osmicípé hvězdy. V tomto případě je spojitost obou reliéfů s Mithrovým kultem nejasná a jen velmi slabě zdůvodněná. Skutečnost, že se standardně vyskytují na vyobrazeních tauroktonie,³⁹⁰ není dostatečným argumentem pro potvrzení jejich mithraistického charakteru. Tyto monumenty proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů. Ze stejného důvodu pak ze seznamu relevantních nálezů vyřazují [002-Sic-004] pět keramických lamp s vyobrazením boha Slunce³⁹¹ ze sbírek *Museo Biscari*, které rovněž mezi mithraistickými nálezy uvádí Sfameni Gasparrová.

[003-Sic] Lipari (ant. Lipara/Liparae) [9 F5]

Během vykopávek nekropole (*necropole della contrada Diana*) ve městě Lipari na Liparských ostrovech bylo nalezeno [003-Sic-001] pět keramických lamp s vyobrazením boha Slunce.³⁹² Giulia Sfameni Gasparrová je uvádí ve svém seznamu mithraistických nálezů ze Sicílie, vzhledem ke skutečnosti, že byly nalezeny v hrobkách, je však jejich spojitost s Mithrovým kultem zcela neprůkazná. Tyto artefakty proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

385) Sfameni Gasparro 1973: č. 434 a tab. CXVIII, obr. 160.

386) *CIMRM* 163A (*CIMRM* II, s. 22) = Sfameni Gasparro 1973: č. 344 = Manganaro 1961: 191 a tab V, obr. 14 = Canciani 2022: č. 124 (s. 96).

387) Jeho existenci zmiňuje již Carlo Gastone (1923: 151) ve svých zápiscích z cest po Sicílii, místo nálezu tohoto fragmentu však neuvádí ano on.

388) Sfameni Gasparro 1973: č. 345a = Manganaro 1961: 191 a tab. V, obr. 15.

389) Sfameni Gasparro 1973: č. 345a = Manganaro 1961: 191 a tab. V, obr. 16.

390) Manganaro 1961: 191 a pozn. 96.

391) Sfameni Gasparro 1973: č. 346–350 (fotografie první z těchto lamp viz tab. CXIX, obr. 161).

392) Sfameni Gasparro 1973: č. 351–353bis.

[004-Sic] Mozia, Isola San Pantaleo (ant. Motya/Motón) [9 D6]

V městečku Mozia na ostrově San Pantaleo byla nalezena [004-Sic-001] keramická lampa s vyobrazením busty slunečního boha³⁹³ s paprčitou čelenkou, situované do velkého měsíčního srpku. Sfameni Gasparrová ji řadí mezi mithraistické nálezy, její spojitost s Mithrovým kultem nicméně zůstává zcela neprůkazná, a z tohoto důvodu ji vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[005-Sic] Palermo (ant. Panormus/Πάνωμορος) [9 E5]

Palermo představuje jednu z mála sicilských lokalit, ve které se nachází několik potvrzených mithraistických nálezů. V národním muzeu v Palermu je vystaven [005-Sic-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie³⁹⁴ (0,67 × 0,73 × 0,15 m) z bílého mramoru. Jeho přesné nálezové okolnosti zůstávají neznámé a není jisté, zda byl nalezen v místech, kde se rozkládalo starověké město Panormus. Reliéf zobrazuje tauroktonní scénu v rámu vyznačujícím skalnatý okraj jeskyně, na kterém jsou v obvyklých místech usazeny busty Slunce a Měsíce a mezi nimi sedící havran. Z dalších zvířat jsou přítomni pes, had a štír. Pozoruhodným detailem je přítomnost lví hlavy, které se nachází na zemi před hlavou hada. Po bocích reliéfu se nacházejí oba světloňosi, jeden z nich, Cautes (vlevo) je vyobrazen se zkříženými nohama. Reliéf byl mírně poškozen a prošel novodobou restaurací, která se dotkla zejména postav obou světloňosů a Mithrovy pravé paže. Na základě stylu a provedení je monument datován do 3. století. V národním muzeu v Palermu se rovněž nachází [005-Sic-002] dvě párové sošky světloňosů³⁹⁵ (0,71 × 0,69 m) zobrazující mithraistického Cauta a Cautopata v obvyklém ustrojení, s pochodněmi drženími v obou rukou.

[006-Sic] Siracusa (Syrákúsy) (ant. Syracusae/Syrakousai/Συράκουσαι) [9 F7]

Další sicilskou lokalitou, ze které pochází prokazatelně mithraistické nálezy, jsou Syrákúsy. I zde ovšem narážíme na problémy vyplývající z nedostatku informací o jejich nálezových okolnostech. Podle nepublikovaných záznamů,³⁹⁶ které pořídili Paolo Orsi a R. Carta a které jsou uloženy v archeologickém muzeu v Syrákúsách, bylo v dubnu 1931 ve víšce Santa Lucia (*borgata Santa Lucia*) objeveno podzemní *hypogeum*, které bylo z důvodu absence funerální funkce interpretováno jako [006-Sic-M-01] mithraeum.³⁹⁷ K tomuto závěru archeology vedly nepřímé indicie v podobě výskytu výklenků, které nesly stopy štukové a freskové výzdoby, z nichž jediný rozpoznatelný panel nesl vyobrazení lva pronásledujícího jeleny.³⁹⁸ V těchto prostorách však nebyly učiněny žádné nálezy, které by jejich spojitost s Mithrovým kultem jednoznačně prokazovaly, a proto je řadím mezi možné, ale sporné mithraistické objekty. V dalších nepublikovaných záznamech, které rovněž pořídil Paolo Orsi, pak stojí, že v květnu téhož roku bylo nalezeno a prozkoumáno další [006-Sic-M-02] mithraeum,³⁹⁹ tentokrát v místech ulic *Via Avola* a *Via B. Riposta*. V mithraeu II byly učiněny následující nálezy: [006-Sic-M-02-001] vápencový fragment s vyobrazením tauroktonie⁴⁰⁰ (0,19 × 0,29 m), ze které se zachovaly hlava a krk býka, část Mithrovy ruky s dýkou a hlava psa; [006-Sic-M-02-002] fragment hlavy sochy s fryžskou čapkou⁴⁰¹ (0,16 × 0,08 m); [006-Sic-M-02-003] torzo sochy se

393) Sfameni Gasparro 1973: č. 357 a tab. CXIX, obr. 162.

394) *CIMRM* 164 = *TMM* II, č. 119 (s. 269) a obr. 112 = Sfameni Gasparro 1973: č. 355 a tab. CXX, obr. 163 = Canciani 2022: č. 293 (s. 214).

395) *CIMRM* 165–166 = *TMM* II, č. 120 (s. 270) a obr. III/3 = Sfameni Gasparro 1973: č. 356 a tab. CXXI, obr. 164 a tab. CXXII, obr. 165 = Canciani 2022: č. 294 a č. 295 (s. 214–215).

396) Tyto záznamy zpracovala a ve zkrácené formě vydala Sfameni Gasparrová (1973: 281–288).

397) Sfameni Gasparro 1973: č. 341a–b.1–6 = Canciani 2022: č. P32 (s. 224). Toto mithraeum označují jako mithraeum I.

398) Sfameni Gasparro 1973: č. 341b.6.

399) Sfameni Gasparro 1973: č. 341c.1–6 = Germanà 2013: 241–243 Canciani 2022: č. 122 (s. 195). Toto mithraeum označují jako mithraeum II.

400) Sfameni Gasparro 1973: č. 341c.1 a tab. CXII, obr. 153 = Germanà 2013: 243 = Canciani 2022: č. 122a (s. 196).

401) Sfameni Gasparro 1973: č. 341c.2 a tab. CXIII, obr. 154 = Germanà 2013: 243 = Canciani 2022: č. 122b (s. 196).

zbytky pláště⁴⁰² (0,15 × 0,16 m); [006-Sic-M-02-004] fragment části sochy s vyobrazením pláště;⁴⁰³ [006-Sic-M-02-005] fragment dlaně ruky sochy⁴⁰⁴ (0,095 × 0,055 m); [006-Sic-M-02-006] šest lamp s ikonografickými motivy.⁴⁰⁵ Nalezené fragmenty soch mohly pocházet ze sousoší ztvárňujícího tauroktonii, a proto je (i s lampami, které byly nalezeny ve stejném kontextu) spolu s jasně identifikovatelným fragmentem tauroktonie řadím mezi potvrzené mithraistické nálezy. Ze Syrakús pochází rovněž další [006-Sic-001] fragment sochy s vyobrazením tauroktonie⁴⁰⁶ (0,57 × 0,55 × 0,18 m) z bílého mramoru, který byl v blíže neurčené době objeven během demolice španělské vojenské pevnosti. Dochovaný fragment zobrazuje Mithrovo tělo bez hlavy, paží a pravého chodidla v typické pozici na těle býka, ze kterého se zachovala část trupu. Další nálezy ze Syrakús je potom možné odmítnout jako s Mithrovým kultem nesouvisející. Jedná se o [006-Sic-002] lampu s vyobrazením boha Slunce,⁴⁰⁷ která byla nalezena izolovaně mimo prokazatelně mithraistický kontext, a o [006-Sic-003] sochu s údajným vyobrazením Mithry⁴⁰⁸ (rozměry nezjištěné), která nicméně podle všech indicií zobrazuje klečící ženskou postavu.⁴⁰⁹

[007-Sic] Termini Imerese (ant. Thermae Himeraeae/Θερμαὶ Ἱμεραίων) [9 E5]

V městečku Termini Imerese poblíž Palermo byl nalezen kamenný [007-Sic-001] cippus s nápisem⁴¹⁰ (0,85 × 0,37 × 0,28 m), který je čten jako *Soli / invicto / conserva/τορι [im]p(eratoris) / Αντων[ini] / Αυ[γ(usti)]*. Nápis je datován do období vlády císaře Elagabala. Nápis se s největší pravděpodobností netýká Mithra, ale Neporazitelného Slunce, jehož kult se v období vlády severovské dynastie těšil císařské podpoře, a proto jej řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

6.10 Sardinia et Corsica

[001-Cor] La Canonica, Lucciana (ant. Mariana) [7 B8]

V roce 2017 bylo během záchranných archeologických prací v lokalitě *La Canonica* poblíž korsického města Lucciana objeveno [001-Cor-M] mithraeum.⁴¹¹ V této lokalitě, ležící v úrodném údolí řeky Golo, se v období antiky rozkládala římská kolonie Mariana, založená kolem roku 100 př. n. l. římským vojevůdcem a politikem Gaiem Mariem. Mithraeum bylo vybudováno nejdříve v době kolem poloviny 2. století v již existující starší budově s nádvořím a prokazatelně fungovalo ještě v průběhu 3. a 4. století. Někdy na konci 4. století nebo na počátku 5. století bylo zničeno a opuštěno. Dům, ve kterém se mithraeum nachází, má trapezoidní půdorys o rozměrech přibližně 20 × 7 metrů. Na ústřední síň, která se nachází v jižním cípu budovy, navazuje předsíň a další místnosti sloužící jako přípravny nebo uložistiště náčiní potřebného k provozu mithraea. Vchod do ústřední síně je veden z předsíně o ploše přibližně 8 m², do které se vstupovalo dveřmi v západní stěně, vedoucími pravděpodobně do ulice, a dveřmi ve východní stěně, vedoucími z přilehlého dvora. V předsíni se u severní stěny nacházelo velké ohniště sloužící k přípravě nebo ohřevu pokrmů. V podlaze předsíně z udusaného jílu bylo nalezeno velké množství kostí, mince ražené ve 4. století a střepy keramických nádob ne starších než z 5. století. Vstup do vlastní ústřední síně vedl dveřmi v severní stěně předsíně po mírně se svažující podlaze až do míst, kde začínala obě boční pódia běžící až k jižní zadní stěně. Ústřední síň měla nepravidelný trapezoidní půdorys

402) Sfameni Gasparro 1973: č. 341c.3 a tab. CXIV, obr. 156.

403) Sfameni Gasparro 1973: č. 341c.4 a tab. CXIII, obr. 155.

404) Sfameni Gasparro 1973: č. 341c.5 a tab. CXV, obr. 157 = Germanà 2013: 243 = Canciani 2022: č. 122c (s. 196).

405) Sfameni Gasparro 1973: č. 341c.6 a tab. CXVI, obr. 158a-f.

406) *CIMRM* 163 = *TMM* II, č. 121 (s. 270) a obr. 114 = Sfameni Gasparro 1973: č. 342 a tab. CXVII, obr. 159 = Germanà 2013: 243 = Canciani 2022: č. 123 (s. 96).

407) Sfameni Gasparro 1973: č. 342bis.

408) Germanà 2013: 243 = Canciani 2022: č. N18 (s. 231).

409) Canciani 2022: 231.

410) *CIMRM* 167 = *TMM* II, č. 220 (s. 129) = *CIL* X, č. 7337 = Sfameni Gasparro 1973: č. 354 = EDR127000.

411) Chapon 2020; De Peretti 2021.

o délce 11,65 m (západní stěna) a 9,1 m (východní stěna) a šířce 6,9 m (jižní stěna) a 4,3 m (severní stěna). Ústřední ulička byla v těchto místech vydlážděna terakotovými dlaždicemi. Boční pódia, obložená prkny, měla ve svých bocích přibližně ve středu dva klenuté výklenky o maximální šířce 0,5 metru, do kterých byly umísťovány lampy. Ve středové ose uličky se v podlaze nacházely dvě terakotové schrány, zakryté prkny a dlaždicemi.

Z důvodu zničení mithraea a jeho vybavení bylo nalezeno jen minimum artefaktů, z nichž za nejvýznamnější lze pokládat [001-Cor-M-001] tři fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie a nápisem.⁴¹² Fragmenty reliéfu, který byl cíleně rozlámán a nese stopy ohně, zachycují neúplnou spodní část reliéfu, na které je doposud patrně tělo Mithry od pasu dolů, trup býka, štír v obvyklé pozici u býčích varlat, hlava hada, pes a spodní část napravo stojícího světloňoše v postoji se zkříženýma nohama. Na dolním okraji reliéfu se nachází část nápisu, který je čten jako *Marin[---] posuit*. Kromě ikonografického materiálu poskytlo mithraeum velké množství [001-Cor-M-002] drobných nálezů v podobě kostí zkonsumovaných zvířat,⁴¹³ nalezených v místech bočních pódíí, a drobného kultického náčiní v podobě zvonků,⁴¹⁴ keramických lamp,⁴¹⁵ dýky,⁴¹⁶ oboustranného meče⁴¹⁷ a sekáčku.⁴¹⁸ Pozoruhodným nálezem, jehož souvislost s fungováním mithraea je nicméně nejasná, pak představuje velké množství (130 kusů) stočených olověných destiček, možná sloužících k pořizování kleteb (*defixio*).⁴¹⁹

[001-Sard] Porto Torres (ant. Turris Libisonis) [9 A2]

V místech tohoto přístavního města v severní Sardinii byl objeven [001-Sard-001] fragment sochy světloňoše⁴²⁰ (rozměry nezjištěné), datované do poloviny 3. století. Socha zobrazuje mladíka v oděvu východního stylu s dlouhým pláštěm sepnutým uprostřed hrudi kulatou broží, hlava a nohy sochy od kotníků dolů jsou odlomeny. Mladík je zobrazen v postoji se zkříženýma nohama a s tunikou přepásanou přes střed hrudi širokým opaskem. V obou rukou třímá pochodeň obrácenou směrem dolů. S velkou mírou pravděpodobnosti se jedná o vyobrazení mithraistického Cautopata. Vzhledem k izolovanosti nálezu a ztrátě hlavy, která neumožňuje rozpoznat, zda měl světloňoš nasazenou fryžskou čapku, řadím tento artefakt mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithrasitické monumenty.

6.11 Malta

[001-Mal] Mdina, Rabat (ant. Melita) [9 F8]

Archeoložka Claudia Sagonová ve své monografii, příznačně pojmenované *Lookig for Mithra in Malta*,⁴²¹ představuje velké množství jeskyní, artefaktů a obrazových motivů, které dle jejího přesvědčení souvisí s Mithrovým kultem. Její argumentace je však ve svém celku nepřesvědčivá, neboť žádný z jí uváděných motivů nespadá do obvyklých ikonografických vzorů souvisejících s římskou podobou Mithrova kultu. Výběrem je možné zmínit: [001-Mal-001] terakotové sošky Mithry jezdce, nacházené v hrobkách.⁴²² Sagonová poukazuje na jejich podobnost s vyobrazením Mithry jezdce na mincích z Trabzonu,⁴²³ skutečnost, že pochází ze zjevně funerálního kontextu však jejich mithraistický charakter prakticky vylučuje; [001-Mal-002]

412) Chapon 2020: 84 a obr. 7.9; De Peretti 2021: 464 a obr. 4.

413) Chapon 2020: 83; De Peretti 2021: 464.

414) Chapon 2020: 82 a obr. 7.8, 1.

415) Chapon 2020: 82 a obr. 7.8, 3 a 7.8, 4–5 (nalezené ve výklenku v pravém pódiu).

416) Chapon 20320: 82 a obr. 7.8, 6 (dýka byla nalezena v jedné ze schrán v podlaze středové uličky).

417) De Peretti 2021: 464 a obr. 5 (meč byl nalezen v levém pódiu u zadní stěny ústřední síně mithraea).

418) Chapon 2020: 82 a obr. 7.8, 7.

419) Chapon 2020: 78 a obr. 7.3. Destičky byly nalezeny mimo mithraeum ve venkovním prostoru před jeho zadní jižní opěrnou stěnou v místech, kudy vedlo staré koryto řeky Golo. Destičky byly původně patrně uloženy ve schráně z materiálu, který se od doby jejich uložení rozložil. Pragmatickým vysvětlením jejich funkce je, že sloužily jako závaží rybářských sítí, podle archeologů se nicméně může jednat i o základový depot.

420) Contu 1968 = Canciani 2022: č. 125 (s. 97). Viz též Mastino & Vismara 1994: 43 a obr. 24 (na s. 41).

421) Sagona 2009.

422) Sagona 2009: 15–18 a obr. 9–12.

423) Viz [010-Cap-001] výše.

fragment terakotové desky s údajným vyobrazením Mithry jako Neporazitelného Slunce.⁴²⁴ Interpretace zobrazené scény je obtížná, v každém případě však nevykazuje jasnou podobnost s doloženými mithraistickými ikonografickými motivy. Postava s pochodní je ztvárněna s velkým párem křídel na zádech, identifikace zobrazeného ptáka jako havrana (jde-li vůbec o zobrazení ptáka a nikoli ještěrky) a obilných klasů se zdá být velmi arbitrární; [001-Mal-003] sošku zrození Mithry ze skály,⁴²⁵ která zobrazuje postavu s rukama spojenýma na břicho bez nohou, která vychází z kuželovité základny. Zobrazení znovu vykazuje četné odlišnosti od obvyklých exemplářů tohoto motivu v mithraistické ikonografii. Postava je prostovlasá, bez fryžské čapky a s pozicí rukou, který je netypická. Mithra během této scény obvykle svírá dýku a pochodeň. Rovněž skalní masiv, ze kterého se rodí, je naznačen výrazněji než je tomu v případě této sošky; [001-Mal-004] fragment reliéfu s údajným vyobrazením mithraistické bytosti se lví hlavou⁴²⁶ (0,4 × 0,53 × 0,15 m), ze které se zachovala pouze horní část hlavy, která vzdáleně vykazuje lví charakteristiky. Všechny tyto nálezy, s výjimkou posledního, vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů. Fragment možného vyobrazení mithraistické bytosti se lví hlavou pak řadím mezi možné, ale sporné mithraistické artefakty.

6.12 Monumenty s nejasnými nálezovými okolnostmi, ale patrně pocházející z Itálie

[Ita-001] Soška s vyobrazením Cautopata⁴²⁷

V galerii zámku Catajo (*Castello del Catajo*) poblíž Padovy se nachází socha světloňose (výška 0,41 m) v oděvu východního stylu v postoji se zkříženýma nohama. Vedle světloňose se nachází kámen, ke kterému směřuje pochodeň. Světloňos má v obličeji útrpný výraz. Identifikace zobrazené postavy je nejednoznačná. Dütschke, jehož popis přebírá Cumont i Vermaseren, tuto sošku chápe jako vyobrazení Attida.⁴²⁸ Tento monument řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[Ita-002] Reliéf s vyobrazením Cautopata⁴²⁹

V galerii zámku Catajo (*Castello del Catajo*) poblíž Padovy se nachází i další monument, tentokrát v podobě poškozeného reliéfu (výška 1,05 m) s odlomeným spodním okrajem. Zobrazuje postavu mladíka s kudrnatými vlasy a fryžskou čapkou směřujícího pochodeň, kterou třímá v obou rukách, k zemi. Cumont a Vermaseren se přiklání k interpretaci této postavy jako Cautopata. Dütschke, na jehož popisu jsou oba závislí, ji klasifikuje jako Attida.⁴³⁰ Reliéf potom pokládá za součást funerálního monumentu. Tento monument řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[Ita-003] Bronzová soška s vyobrazením Cautopata⁴³¹

Z Itálie by měla pocházet malá bronzová soška (výška 0,1 m), nacházející se ve sbírkách Britského muzea v Londýně. Soška zobrazuje postavu oděnou v oděvu východního stylu v postoji se zkříženýma nohama. V pravé ruce třímala nyní odlomenou pochodeň obrácenou směrem k zemi, v levé ruce beraní hlavu. Vermaseren zobrazenou postavu identifikuje jako Cautopata, Walters, ze kterého čerpá, jako Parida. Walters rovněž nezmiňuje, že soška držela v pravé ruce pochodeň, neboť tento předmět, ze kterého se dochovala jen nepatrná část, pokládá za dýku. Tento monument řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

424) Sagona 2009: 18–21 a obr. 19.

425) Sagona 2009: 24–25 a obr. 22.

426) Sagona 2009: 28–29 a obr. 16–18 = B 43.

427) *CIMRM* 762 = *TMM* II, č. 112 (s. 266) = Canciani 2022: č. P17 (s. 221).

428) Dütschke 1882: č. 437 (s. 183).

429) *CIMRM* 763 = *TMM* II, č. 113 (s. 266) = Canciani 2022: č. P17 (s. 221).

430) Dütschke 1882: č. 569 (s. 227).

431) *CIMRM* 761 = Walters 1899: č. 1596 (s. 259) = Canciani 2022: č. 305 (s. 217).

[lta-004] Dvě hlavy sošek s fryžskými čapkami⁴³²

Vermaseren, s odkazem na Dütschkeho,⁴³³ zmiňuje rovněž dvě další drobné hlavy sošek s fryžskými čapkami (výška 0,08 a 0,16 m), které dle jeho mínění mohly ztvárňovat světloňoše. Dütschke v obou případech identifikuje zobrazené postavy jako Attida. Tyto artefakty vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[lta-005] Hlava bronzové sošky s fryžskou čapkou⁴³⁴

Ve sbírkách Britského muzea v Londýně se od roku 1814 rovněž nachází hlava bronzové sošky (výška 0,05 m) s fryžskou čapkou, která se lehce naklání doprava a upíná svůj pohled vzhůru. Kolem hlavy se nachází sedm slunečních paprsků. Walters tuto postavu identifikuje jak vyobrazení Mithry. Tento artefakt řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[lta-006] Bronzová ruka z Mithrovy sochy⁴³⁵

V roce 1899 se součástí sbírek Ashmoleova muzea v Oxfordu stala rovněž bronzová paže sochy s vyobrazením dvou hvězd a svastiky. Ve zprávě kurátora muzejních sbírek A. J. Evanse byla označena za „ruku z římské sošky Mithry“ (*der Arm einer römischen Mithrasfigur*).⁴³⁶ Vermaseren v době přípravy *CIMRM* tento artefakt osobně prozkoumal a dospěl k závěru, že tato ruka s téměř naprostou určitostí nebyla součástí Mithrovy sochy, a to z důvodu polohy paže, která neodpovídá známým vyobrazením Mithry, a téměř naprosté absenci svastiky jako solárního symbolu v mithraistické ikonografii.⁴³⁷ Na základě těchto informací vyřazují tento artefakt ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[lta-007] Lampy s mithraistickými motivy⁴³⁸

Franz Cumont v *TMM* uvádí dvě keramické lampy s mithraistickými motivy, které se měly nacházet ve sbírkách Giovanna Battisti Passeriho. Na první z lamp se mělo nacházet vyobrazení Mithry zabíjejícího bez obvyklých doprovodných postav býka, se značkou dílny ve znění *Probi*. Druhá lampa měla být zhotovena v podobě býčí hlavy s nápisem *Μέτρα ιερός*. V roce 1892 prozkoumal Passeriho sbírky, které vešly do vlastnictví *Museo Oliveriano* v Pesaru, Enrico Dressel.⁴³⁹ První lampu s vyobrazením tauroktonie ve sbírkách vůbec nenalezl a označil ji za pravděpodobné falsum.⁴⁴⁰ Za padělek pak jednoznačně pokládal i druhou lampu, a to na základě autopsie.⁴⁴¹ Podle Cumonta však autenticitu nápisu na druhé lampě dokládá skutečnost, že Passeri četl nápis chybně z prava doleva jako *Ἀρτέμ(ιδι) ιερός* a identifikoval ji jako dedikaci náležící bohyni Artemidě Tauropolské.⁴⁴² V tomto případě se nicméně příkláním k Dresselovu kritickému náhledu a obě lampy vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

432) *CIMRM* 764 = Canciani 2022: č. P17 (s. 221).

433) Dütschke 1882: č. 440 (s. 184) a č. 700 (s. 279).

434) *CIMRM* 760 = Walters 1899: č. 1018 (s. 184) = Canciani 2022: č. P45 (s. 227). Viz též vstup v elektronickém katalogu Britského muzea: <https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1814-0704-746>.

435) *CIMRM* 765 = Canciani 2022: č. N37 (s. 234).

436) Evans 1900: 114.

437) Lze nicméně uvést alespoň jeden prokazatelně mithraistický monument, na kterém se svastika objevuje, a to tufový reliéf s vyobrazením tauroktonie ze starověkého města Oescus v Horní Moesii (*CIMRM* 2247). Svastika se pak údajně objevuje rovněž na fragmentárně dochovaném reliéfu s vyobrazením tauroktonie ze starověké Sarmizegetusy (*CIMRM* 2046.11), dostupná fotografie nicméně neumožňuje tuto zprávu jednoznačně potvrdit.

438) *CIMRM* 766.1 = *TMM* II, č. 289 (s. 409–410) a obr. 338 = Passeri 1739: 75–76 (č. XC) a tab. XC; *CIMRM* 766.2 = *TMM* II, č. 290 (s. 410) a obr. 339 = Passeri 1739: 82 (č. XCIX) a tab. XCVII. Viz též Canciani 2022: č. N38 (s. 234).

439) Dressel 1892.

440) Dressel 1892: 147.

441) Dressel 1892: 147.

442) *TMM* II, s. 410.

[Ita-008] Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie⁴⁴³

V Rodinově muzeu v Paříži se nachází fragment sochy s vyobrazením tauroktonie (0,56 × 0,76 m), datovaný s velkou pravděpodobností do 2. století. Ze sochy se zachovalo pouze tělo býka s Mithrovým levým kolenem a stehnem a sotva zřetelnými obrysy psa.

[Ita-009] Bronzový reliéf s vyobrazením tauroktonie⁴⁴⁴

V newyorském Metropolitním muzeu se od roku 1997 nachází bronzová deska s vyobrazením tauroktonie, která je datována do konce 2. nebo na počátek 3. století. Místo jejího původu je neznámé, předpokládá se nicméně, že by mohla pocházet ze starověké Itálie. Reliéf (cca 0,35 × 0,305 m) zobrazuje Mithru usmrcujícího býka, jehož pohled je poměrně nezvykle upřen do očí umírajícího zvířete. Výjev není lemován světlonoši, ze zvířat jsou přítomni pes, had (který se plazí vysoko po těle býka přímo k ráně) a štír na obvyklém místě kolem býčích varlat. V horních rozích se nacházejí busty Slunce (se čtrnácti paprsky kolem hlavy) a Luny s měsíčním srpkem na ramenou. Bronzový plát je na levém i pravém boku opatřen šesti otvory, které zjevně složily k jeho připevnění ke stěně.

[Ita-010] Gemma s vyobrazením tauroktonie⁴⁴⁵

V archeologickém muzeu ve Florencii se nachází magická gemma s vyobrazením mithraistických motivů (0,0134 × 0,0199 × 0,003 m). Na rubové straně se objevuje ztvárnění doleva kráčejícího lva se včelou v tlamě. Nad lvem se nachází sedm hvězd označených jmény v řečtině. Na lící straně se objevuje Mithra zabíjející býka, po jehož boku se nacházejí oba světlonoši, Cautes nalevo a Cautopates napravo. Ze zvířat jsou přítomni pes, had a štír. Nahoře nad světlonoši jsou zobrazeny busty Slunce a Měsíce. Kolem tauroktonní scény se objevují symboly v podobě palmové větve, hvězdy, *akinaku* (perského krátkého meče), tří hvězd, orla, šípu, *caduceu*, hromoklínu, dvou malých hvězd a čelenky s paprsky. Gemma je datována do konce prvního a počátku 2. století.

[Ita-011] Obsidiánová sekerka s mithraistickými motivy⁴⁴⁶

Ve sbírkách Federica Zeriho v Mentaně se nachází pravděpodobně prehistorická sekerka z černého obsidánu, do které byly v římském období vyryty mithraistické motivy.⁴⁴⁷ Na konvexní straně sekerky se objevuje vyobrazení Mithry v orientálním oděvu s fryžskou čapkou na hlavě, který v pravé ruce třímá dýku a v levé kopí. U jeho nohou leží na zemi hlava býka a malá trojnožka. Kolem Mithrovy hlavy se nachází nimbus ze slunečních paprsků. Na konkávní straně se objevuje vyobrazení Saturna s odhalenou hrudí a pláštěm kolem boků a nohou. Na obou stranách sekerky se vyskytuje vyobrazení 28 magických symbolů. Na konvexní straně rovněž magický nápis o dvou řádcích v řečtině. Vzhledem k poměrně netypickému vyobrazení Mithry řadím tento předmět mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické artefakty.

443) Vermaseren 1982: 3, pozn. 10 a tab. XXXI = Canciani 2022: č. 303 (s. 216–217).

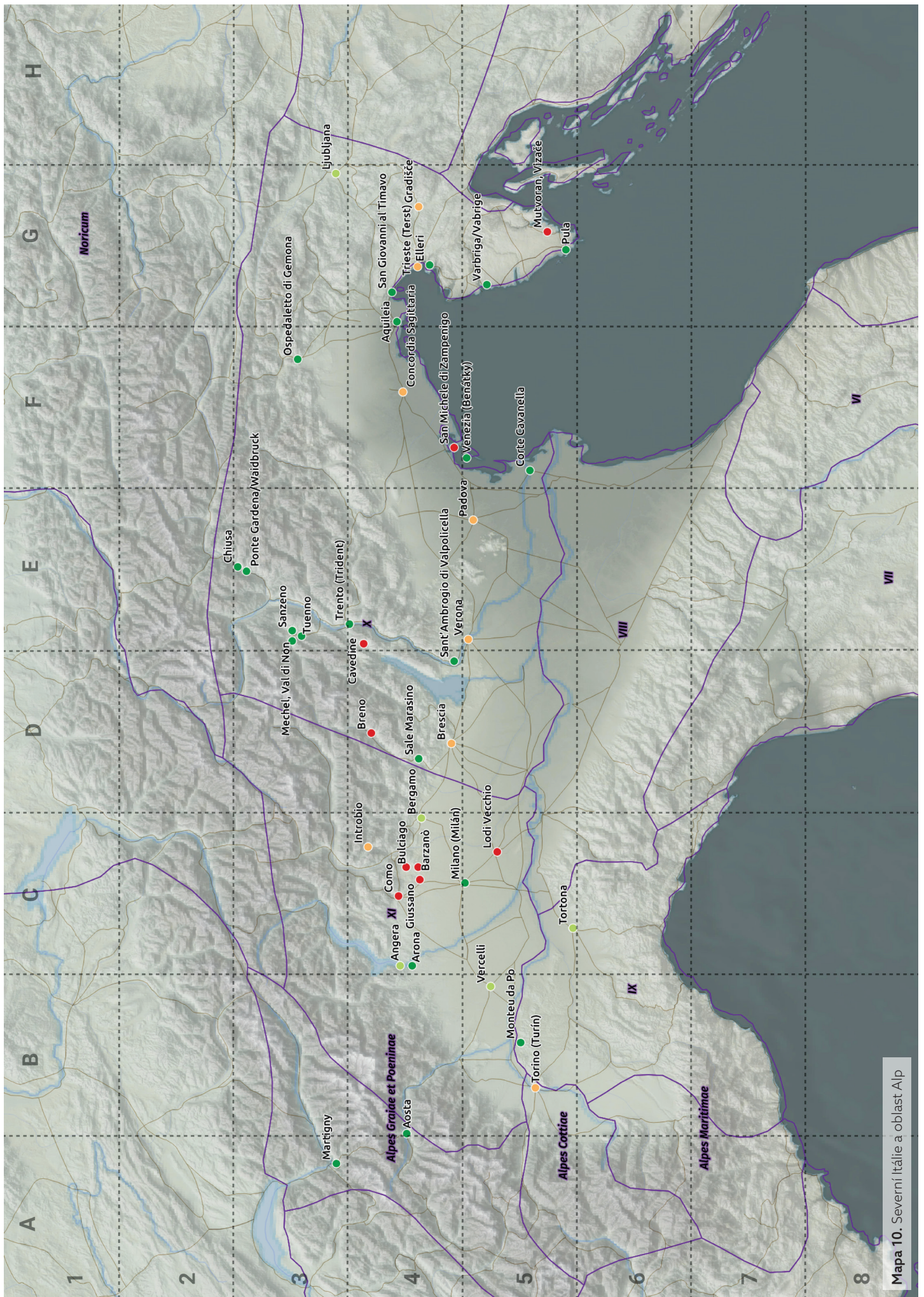
444) Yandek 2011 = Canciani 2022: č. 304 (s. 217). Viz též záznam v elektronickém katalogu Metropolitního muzea na <<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/256570>>.

445) *CIMRM* 2354 = Mastrocinque 1998: 1–10; 2007: č. Fi 59 (s. 56–57) = Canciani 2022: č. 299 (s. 215–216).

446) Mastrocinque 1998: 59–92; 2007: č. GM 10 (s. 203–204) = Canciani 2022: č. 300 (s. 216).

447) Nejbližší známou paralelu k tomu předmětu představuje *CIMRM* 2353 z Argolidy v Řecku.

7 GALLIA CISALPINA ET ALPES
(REGIONES IX-XI, ALPES COTTIAE,
ALPES MARITIMAE ET ALPES POENINAE)

Mapa 10. Severní Itálie a oblast Alp

Liguria (Regio IX)

Název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Monteu da Po	Industria	IT	Oltář s nápisem (CIMRM 699 = EDR010421).
Tortona	Dertona	IT	Deska s nápisem (CIMRM 698 = EDR010685).

Histria et Venetia (Regio X)

Název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
			Mithraeum (viz CIMRM 747);
			Reliéf s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 736 = UEL 13962 = Ianovitz 1972: 26-29); fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 737 = UEL 29088); fragment sochy Mithry nesoucího býka (Ianovitz 1972: 29 = UEL 13963); oltář s nápisem (CIMRM 738.1 = EDR165396); oltář s nápisem (CIMRM 738.2 = EDR116850); oltář s nápisem (CIMRM 739 = EDR116851 = UEL 19533 = Ianovitz 1972: 34); oltář s nápisem (CIMRM 740 = EDR116852 = UEL 23507); oltář s nápisem (CIMRM 741 = HD004913 = EDR077189 = UEL 13552); oltář s nápisem (CIMRM 742 = EDR116884 = UEL 23508 = Ianovitz 1972: 44); oltář s nápisem (CIMRM 744 = EDR116882 = UEL 18735 = Ianovitz 1972: 51); oltář s nápisem (CIMRM 745 = EDR117134 = Ianovitz 1972: 45 = UEL 19531); oltář s nápisem (CIMRM 746 = EDR116885 = UEL 18736); deska s nápisem (CIMRM 747 = EDR116886 = UEL 11539; Ianovitz 1972: 49-50); oltář s nápisem (EDR117133 = UEL 18743 = Ianovitz 1972: 43); fragment oltáře s nápisem (EDR160230 = UEL 18702).
Aquileia	Aquileia	IT	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 737 = UEL 29088); architráv s nápisem (CIMRM 749 = EDR117013); fragment oltáře s nápisem (EDR117132 = UEL 14098).
			Fragment reliéfu s vyobrazením bytostí se lví hlavou (B 10 = UEL 16307); oltář s nápisem (CIMRM 752 = EDR116883); oltář s nápisem (CIMRM 751 = EDR116881 = UEL 19530); fragment reliéfu s vyobrazením zrození Mithry ze skály (Ianovitz 1972: 29 = UEL 13964); fragment oltáře s nápisem (EDR117136); fragment sošky Cautopata (UEL 17362 = Maselli-Scotti 2007: 90, obr. 11); fragment sochy bytostí se lví hlavou (UEL 17933); dvě keramické lampy s nápisem (Scotti Maselli 2001: 280).
			Kamej s motivem tauroktonie (CIMRM 2355 = Ianovitz 1972: 30-34 = Mastrocinque 2007: č. UdI [s. 233]); architráv s nápisem (CIMRM 750 = EDR116880); fragment reliéfu (Ianovitz 1972: 29-30 = CIMRM 753bis); oltář s nápisem (CIMRM 743 = EDR116887 = UEL 18711); nápis (CIMRM 753 = EDR118815); fragment sloupovitého podstavce s nápisem (HD033071 = EDR093881 = UEL 13422); podstavec s nápisem (HD033098 = EDR093889); pohřební urna s nápisem (CIMRM 748 = EDR163361 = UEL 14471); keramické lampy s vyobrazením postavy s havraní maskou (Maselli Scotti 2001: 280-281 a obr. 2a-b).
Breno		IT	Oltář s nápisem (CIMRM 714 = EDR091185).
Brescia	Brixia	IT	Oltář s nápisem (CIMRM 713 = EDR090072). Oltář s nápisem (CIMRM 712 = EDR090073).
Cavedine		IT	Nápis (HD006121 = EDR076822).
Chiusa/Klausen	Sublavium/Sublavio	IT	Oltář s nápisem (CIMRM 730 = EDCS-05100234 = UEL 8938).
Concordia Sagittaria	Iulia Concordia	IT	Deska s nápisem (HD005866 = EDR079845 = UEL 29120 = Buchi 1980-1981).

Název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Corte Cavanella		IT	Tři fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie (De Min 1986: 238, 248, 256 a tab. 9, obr. 48).
Elleri, Muggia/Milje	<i>apud</i> Castrum Muglae	IT	Tři fragmenty oboustranného reliéfu s vyobrazením tauroktonie (Maselli Scotti 2001: 279 a obr. 3 = EDR007118).
Gradišče, Ilirska Bistrica		SI	Fragment nápisu (EDR156367).
Ljubljana	Emona	SI	Oltář s nápisem (CIMRM 1463 = Zotović 44 = Selem 1 = EDR152839). Oltář s nápisem (CIMRM 1462 = Selem 2 = EDR152850).
Mechel, Val di Non		IT	Fragment oboustranného reliéfu s tauroktonií (CIMRM 729 = Ianovitz 1972: 87).
Mutvoran, Vizače	<i>apud</i> Nesactium	HR	Oltář s nápisem (EDR139414).
Ospedaletto di Gemona, Gemona di Friuli	<i>apud</i> Glemona	IT	Oltář s nápisem (CIMRM 759B = EDR007061). Fragment desky s nápisem (EDR 007231 = UEL 20370).
Padova	Patavium	IT	Oltář s nápisem (EDCS-04201847 = UEL 14647 = Pascal 1964: 63 = Ianovitz 1972: 70). Mithraeum (Gasparotto 1927: 89–91; 1961: 112–123).
Ponte Gardena/ Waidbruck		IT	Oltář s nápisem (CIMRM 730 = EDCS-05100234 = UEL 8988).
Pula	Pola	HR	Fragment reliéfu s tauroktonií (CIMRM 755 = Ianovitz 1972: 16–17). Oltář s nápisem (CIMRM 758 = Zotović 69 = EDR138903). Oltář s nápisem (CIMRM 756/757 = EDR135201).
Sale Marasino		IT	Oltář s nápisem (CIMRM 715 = EDR091162 = Ianovitz 1972: 100–101).
San Giovanni al Timavo, Duino	Fons Timavi	IT	Mithraeum (Andreolotti et. al. 1965; Pross Gabrielli 1975; Stacul 1976; Ianovitz 1972: 107–108); oltář s nápisem (HD007298 = EDR007178 = UEL 23473 = Cuscito 1976: č. 15 [s. 61–62]); tři fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie a nápisem (HD007301 = EDR007176 = UEL 23471 = Cuscito 1976: č. 17 [s. 62]); fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie a nápisem (HD007295 = EDR007177 = UEL 23472 = Cuscito 1976: č. 16 [s. 62]).
Sant'Ambrogio di Valpolicella		IT	Oltář s nápisem (HD007368 = EDR113122 = Buchi 1980-1981: 59–60); oltář s nápisem (HD007365 = EDR113121).
San Michele di Zampenigo, Torcello		IT	Socha Cautopata (CIMRM 735 = Levi 1887–1888).
Sanzeno		IT	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie a nápisem (CIMRM 726/727 = EDR137641 = Ianovitz 1972: 85–86 a obr. 12); fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 725 = Ianovitz 1972: 84–85). Fragment oltáře s nápisem (HD005956 = EDR076820 = Ianovitz 1972: 91, pozn. 39). Mithraeum (CIMRM 728).
Trento (Trident)	Tridentum/Tridentium	IT	Oltář s nápisem (CIMRM 731/732 = EDR119893 = Ianovitz 1972: 90); oltář s nápisem (CIMRM 733 = EDR119915 = Ianovitz 1972: 90). Oltář s nápisem (CIMRM 734 = HD021521 = EDR072704 = Ianovitz 1972: 90).

Název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Trieste (Terst)	Tergeste	IT	Oltář s nápisem (EDR007323 = UEL 16136); oltář s nápisem (EDR007324 = UEL 16137); oltář s nápisem (EDR007461).
Tuenno		IT	Fragment sochy s vyobrazením zrození Míthry ze skály (<i>Il Piccolo</i> , 9. srpna 1941, fasc. 6736, s. 4).
Vabriga/Vabrige		HR	Fragment oboustranného reliéfu s vyobrazením tauroktonie a nápisem (<i>CIMRM</i> 723/724 = EDR136685 = Ianovitz 1972: 81–84 a obr. 10–11).
Venezia (Benátky)		IT	Fragment oltáře s nápisem (HD013488 = EDR077179); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 754 = EDR134104 = Ianovitz 1972: 18–20).
Verona	Verona	IT	Oltář s nápisem (EDR149797).
		IT	Hlava bronzové sochy (Franzoni 1973: č. 129).
			Nápis (<i>CIMRM</i> 702 = EDCS-04202325).

Transpadana (Regio XI)

Název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Angera	Sebunus Vicus	IT	Individuální nálezy: nápis (<i>CIMRM</i> 717 = EDR124516); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 718 = EDR124511).
			Mithraeum (<i>CIMRM</i> 716; De Togni 2018); mince (Facchinetti 2009); fragment nápisu (Baserga 1917 1918: 56 = EDR124839).
			Šest mramorových sloupů (<i>CIMRM</i> 719); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 720/721 = EDR010348).
			Mithraeum (Finocchi 2007: 26–31; Bassani 2012: 117–119; Sparavigna & Dastrù 2017); oltář s nápisem (EDR169506).
Aosta	Augusta Praetoria Salassorum	IT	Terakotová hlava sošky mladíka s frýžskou čapkou (Mollo Mezzena 1988: 170–172 a obr. 23); bronzový balteus s vyobrazením boje Římanů a barbarů (Carducci 1959).
			Oltář s nápisem (EDR169766).
			Oltář s nápisem (HD015090 = EDR081479)
Arona, Novara	<i>apud</i> Novaria	IT	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 704 = EDR108255).
Barzanò		IT	Oltář se dvěma nápisy (HD013243 = EDR075056).
Bergamo	Bergomum	IT	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 710 = EDR092025).
Bulciago		IT	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 705 = EDR124669).
Como	Comum	IT	Deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 722 = HD026583 = EDR072796).
Giussano		IT	Oltář s nápisem (EDR124672).
Introbio		IT	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 711 = EDR092109).
Lodi Vecchio	Laus Pompeia	IT	Stéla s nápisem (EDR107932).

Název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Milano (Milán)	Mediolanum/Mediolanum	IT	Mithraeum (viz <i>CIMRM</i> 706); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 706 = EDR124115); stéla s nápisem (<i>CIMRM</i> 708 = EDR124212). Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 707 = EDR124116).
			Fragment sochy Cautia (<i>CSIR IT</i> XI.1, s. 28–29 = Cadario 2013b); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 709 = EDR124117).
Torino (Turín)	Augusta Taurinorum	IT	Dvě hlavy sošek s frýžskými čapkami (<i>CIMRM</i> 700); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 701 = EDR109112). Oltář s nápisem (EDR109115 = <i>CCCA</i> IV, 271); oltář s nápisem (EDR109116 = <i>CCCA</i> IV, 272).
Vercelli	Vercellae	IT	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 703 = EDR116126).

Alpes Poeninae

Název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Martigny	Octodurus Octodurum/Forum Claudii Vallensium/Forum Claudii Augusti	CH	Mithraeum (Wiblé 1995; 2004); fragmenty tauroktonie z bronzových komponentů (Wiblé 1995; 13–14 a obr. 24–28); oltář s nápisem (HD048952 = UEL 8596); oltář s nápisem (HD048990 = UEL 8595); oltář s nápisem (HD048992 = UEL 8594); fragment desky s nápisem (HD052067 = UEL 8647); fragment keramické nádoby s nápisem (HD048951); fragment keramické nádoby s nápisem (HD048953); fragmenty keramické nádoby s nápisem (HD048954); keramická nádoba s nápisem (HD065653).

7.1 Liguria (Regio IX)

[001-Lig] Monteu da Po (ant. Industria) [10 B5]

V roce 1830 byl v Moteu da Po nalezen [001-Lig-001] oltář s nápisem¹ (výška cca 0,435 m), který [D(eo)] I(nvicto) M(ithrae) zasvětil Gaius Industrius Verus, s největší pravděpodobností propuštěnec a bývalý otrok ve vlastnictví municipia Industria.² Nápis je datován do rozmezí let 150–200.

[002-Lig] Tortona (ant. Dertona) [10 C5]

V ligurijské Tortoně byl objeven [002-Lig-001] fragment pravé části kamenné desky s nápisem³ (rozměry neznámé), jehož první řádek nese dedikaci rekonstruovanou jako [D(eo)] S(oli) M(ithrae) I(nvicto). Jméno pořizovatele (nebo pořizovatelů) se nezachovalo, fragment druhého řádku však naznačuje, že jím byl jeden (nebo více) ze *seviri augustales*. Je možné, že nápis na této desce, která je nyní pokládána za ztracenou, obsahoval seznam členů místní mithraistické komunity, kvůli jeho fragmentárnímu stavu však nelze tuto hypotézu spolehlivě potvrdit.⁴ Vzhledem ke čtení nápisu, které zahrnuje určitou míru nejistoty, a absenci podrobnějších informací o nálezových okolnostech této desky ji řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické monumenty.⁵

7.2 Venetia et Histria (Regio X)

[001-VeH] Aquileia (ant. Aquileia) [10 G4]

Za centrum mithraistické aktivity na území Předalpské Gallie lze pokládat antické město Aquileia, správní centrum desátého italského regionu Venetia et Histria, ze kterého pochází velké množství mithraistických nálezů ikonografické a nápisné povahy. Je rovněž jisté, že se na území Aquileie nacházelo nejméně jedno [001-VeH-M] mithraeum, jeho existenci však máme doloženo pouze nápisně.⁶ Mezi ikonografický materiál z Aquileie patří: [001-VeH-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie⁷ (0,55 × 0,90 × 0,22 m), objevený v roce 1888 v lokalitě *Monastero* poblíž Aquileie. Tento monument se od roku 1899 až do dnešních dnů nachází ve sbírkách Uměleckohistorického muzea ve Vídni. Reliéf nezvyklého kosodélníkového tvaru je velmi dobré umělecké kvality. Tauroktonní kompozice svým hlubokým zapuštěním evokuje jeskyni, ve které se tato událost odehrává. Kolem břicha býka se nachází široké *dorsale*. Ze zvířat jsou vyobrazeni pes, had a štír na obvyklých místech. Z vyobrazení havrana, sedícího na Mithrově vlajícím plášti, se dochovaly pouze jeho pařáty. Tauroktonie je lemována oběma světloňoši, *Cautopatem* na levé a *Cautem* na pravé straně. V levém horní rohu reliéfu se nachází vyobrazení čtyřspřeží boha Slunce, v pravém busta bohyně Luny s měsíčním srpkem za zády. Reliéf se vyznačuje dvěma zajímavými detaily: i) v levé část reliéfu, nalevo od postavy *Cautopata* a pod slunečním vozem, se nachází vyobrazení tří koz,⁸ z nichž dvě leží na zemi a třetí ve stoje na zadních nohou spásá listí v koruně stromu; ii) plameny *Cautovy* pochodně se dotýkají dlaně Mithrovy levé ruky, kterou drží tlamu býka a vyvrací jí vzhůru.

1) *CIMRM* 699 = *CIL* V.2, č. 7474 = *EDR010421* = Canciani 2022: č. 3 (s. 38–39).

2) Luciani 2010–2011: 181. Mezi propuštěnce řadí tohoto muže i Pascal 1964: 61, pozn. 2.

3) *CIMRM* 698 (chybný přepis) = *CIL* V.2, č. 7362 = Pettrossi 2006–2007: č. 25 (s. 56–57) = *EDR010685* = Canciani 2022: č. 5 (s. 39). Srov. též *AE* 2007, č. 564.

4) Claus 1992: 65.

5) Rovněž datace nápisu do 1. století vybízí k ostražitosti. Šlo by tak o jeden z nejstarších mithraistických monumentů ze starověké Itálie.

6) Viz [001-VeH-019] níže.

7) *CIMRM* 736 = Von Schneider 1895: 7–8 a tab. XXI = Ianovitz 1972: 26–29 a obr. 1 = *UEL* 13962 = Canciani 2022: č. 23a (s. 46).

8) Identifikace těchto tvorů je nejednoznačná. Vermaseren v *CIMRM* hovoří o jelenech, Ianovitz (1972: 26) nebo Cancianiová (2022: 46) o ovcích. Von Schneider (1895: 9) však v popisu tohoto monumentu v katalogu císařských sbírek tato zvířata identifikuje jako kozy, což pokládám vzhledem ke způsobu jejich ztvárnění za nejpravděpodobnější závěr.

Reliéf je na základě stylistických kritérií datován do 2. století; [001-VeH-002] fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie⁹ (0,28 × 0,30 × 0,19 m) údajně zobrazující část Mithrova pláště a hlavu jednoho ze světloňů. Za pravděpodobnější však pokládám možnost, že struktura nad hlavou s fryžskou čapkou je okraj jeskyně, ve které se tauroktonie odehrává, a zobrazenou postavou je tudíž Mithra.¹⁰ Tento artefakt řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy; [001-VeH-003] fragment sochy Mithry *taurofora*¹¹ (výška 0,80 m). Zachována je větší část těla býka a Mithry bez hlavy, rukou, pravého lýtky a chodidla levé nohy. Zhotovení sochy je datováno do rozmezí let 140–190; [001-VeH-004] fragment sochy bytosti se lví hlavou¹² (0,65 × 0,60 × 0,3 m), který se původně nacházel ve sbírkách Vincenza Zandonatiho a v roce 1870 byl získán městem Terstem. Ze sochy se zachoval fragment v podobě trupu nahé postavy stojící v hieratické pozici s velkým párem křídel složených na zádech. Ze zbytků hřřiv viditelných na zádech postavy bylo vyvozováno, že hlava bytosti, nyní ztracená, byla lví. Na krku postavy se nachází perlový náhrdelník. Kolem trupu bytosti se vinou dva hadi a proplétají se na hrudi v herkulovském uzlu, s hlavami přepnými o ramena postavy. Vzhledem k fragmentárnímu stavu sochy ji řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy, neboť může namísto bytosti se lví hlavou zobrazovat náhrobní sfingu;¹³ [001-VeH-005] možný fragment reliéfu s vyobrazením zrození Mithry ze skály¹⁴ (0,45 × 0,48 m), ze kterého se nicméně zachovala pouze spodní část reprezentující skalní masiv složený z jednotlivých balvanů. Z tohoto důvodu řadím tento monument mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy; [001-VeH-006] fragment sochy sedícího mladíka¹⁵ (výška 0,55 m), který se velmi podobá ztvárnění motivu truchlícího Attida na funerálních monumentech.¹⁶ Maselli Scottiová však na základě jasně postřehnutelného plamene z jinak odlomené pochodně tento konkrétní exemplář sedícího mladíka interpretuje jako možnou sošku zobrazující Cautopata.¹⁷ Tuto sochu řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy; [001-VeH-007] fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie¹⁸ (0,22 × 0,16 × 0,05 m), ze kterého se zachovaly zadní nohy býka a vlevo od něj stojící noha v botě se špičkou zatočenou vzhůru. Nad špičkou boty se nachází pozůstatky vyobrazení plamene k zemi skloněné pochodně. Identifikace tohoto fragmentu jako vyobrazení tauroktonie je nicméně velmi nejistá, neboť končetiny býka naznačují polohu zvířete ve stoje, což by bylo pro tauroktonní motiv poměrně netypické. Rovněž výskyt plamene pochodně na reliéfu je otevřený diskusi, neboť není zcela jednoznačně zřetelný. O mithraistickém charakteru tohoto artefaktu vyjádřil pochybnosti již Vermaseren a ke změně tohoto stanoviska neexistuje žádný zásadní důvod. Tento monument proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů; možný [001-VeH-008] fragment sochy bytosti se lví hlavou¹⁹ (výška 0,305 m), ze kterého se dochovala část trupu ovinutá hadem. Vzhledem ke stavu fragmentu je obtížné zobrazený motiv jasně identifikovat a řadím jej proto mezi možné, ale sporné mithraistické artefakty. Jako poslední nález ikonografické povahy je možné zmínit [001-VeH-009] kamej s vyobrazením tauroktonie²⁰ (0,023 × 0,023 m), která se nachází ve sbírkách muzea v Udine, ale za místo jejího nálezu byla pokládána Aquileia. Kromě obvyklých prvků zobrazuje tento miniaturní předmět rovněž velké množství dalších symbolů. Podle Attilia Mastrocinqueho se jedná o falsum z 18. století, vytvořené na základě podobné kameje z muzea ve Florencii.²¹

9) *CIMRM* 737 = *TMM* II, č. 117 a obr. 109 (s. 269) = UEL 29088 = Canciani 2022: č. 30 (s. 49). UEL uvádí, že místo nálezu tohoto monumentu, který se nachází ve Winkelmannově muzeu v Terstu, je neznámé. Informace o původu tohoto fragmentu z Aquileie pocházejí od Franze Cumonta.

10) Srov. též Canciani 2022: 49.

11) Scrinari 1972: č. 313 (s. 102) = Ianovitz 1972: 29 = UEL 13963 = Canciani 2022: č. 35 (s. 50).

12) Casari 2001; 2004 = UEL 16307 = B 10 (s chybou v obrazové příloze, kde obr. 10a zobrazuje B 18 z německého Wahlheimu) = Canciani 2022: č. N7 (s. 229).

13) Canciani 2022: 229.

14) Scrinari 1972, č. 312 (s. 102) = Ianovitz 1972: 29 = UEL 13964 = Canciani 2022: č. 34 (s. 49).

15) Scrinari 1972, č. 60 (s. 20–21) = UEL 17362 = Canciani 2022: č. N8 (s. 229).

16) Ohledně užívání tohoto motivu v Aquilei viz Mio & Zenarolla 2005.

17) Maselli Scotti 2007: 90 a obr. 11.

18) *CIMRM* 753bis (*CIMRM* II, s. 34) = Scrinari 1972: no. 567 (s. 185) = UEL 20586 = Canciani 2022: č. N6 (s. 229).

19) UEL 17933.

20) *CIMRM* 2355 = Ianovitz 1972: 30–34 = Canciani 2022: č. N34 (s. 233).

21) Mastrocinque 2007: č. Ud1 (s. 162). Kamej z Florencie viz *CIMRM* 2354.

Z předmětů epigrafické povahy z území starověké Aquileie a jejího okolí pocházejí: [001-VeH-010] oltář s nápisem²² (0,58 × 0,21 × 0,15 m) objevený v roce 1805, který byl nalezen společně s následujícím exemplářem. Oltář byl zasvěcen *Cautop(ati)* a pořídil jej Quintus Baienus Proculus, *pater*; [001-VeH-011] oltář s nápisem²³ (0,6 × 0,26 × 0,15 m) který *Cauti* pořídil opět výše jmenovaný Otec Quintus Baienus Proculus; [001-VeH-012] oltář s nápisem²⁴ (0,95 × 0,47 × 0,43 m), který *Soli* pořídil rovněž Quintus Baienus Proculus, na tomto nápisu titulovaný jako *pater nomimus*. Tento oltář byl nalezen v roce 1829 v bazilice svatého Marka v Benátkách, vzhledem k postavě dedikanta, který se objevuje i na dvou předcházejících nápisích, se nicméně obecně předpokládá, že byl na tomto místě využit druhotně a pochází rovněž z nedaleké Aquileie; [001-VeH-013] oltář s nápisem²⁵ (výška cca 0,22 m), nalezený v Aquileii v lokalitě *Beligna*, který *Cautopati Aug(usto)* zasvětil Callistus O[---]; [001-VeH-014] Oltář s nápisem²⁶ (0,79 × 0,36 × 0,21 m), nalezený v lokalitě *Monastero* situované poblíž Aquileie, zasvěcený *D(eo) I(nvicto) I(---) M(ithrae)*. Oltář pořídili Publius Aelius Mercurialis (nebo Mercurius) a Quintus Tessignius Maximianus, pod záštitou Otce Tita Aurelia Victora. Druhé I, které se nachází v dedikaci na prvním řádku nápisu, bylo interpretováno různými způsoby. Podle Gézy Alföldyho je možné číst dedikaci jako *D(eo) I(nvicto), I(nvicto) M(ithrae)*, tedy jako zmiňující dvě božstva nebo používající dva epitety.²⁷ Další badatelé navrhuji číst druhé I jako *I(mperatoris)*,²⁸ *I(nsuperabili)*²⁹ nebo *I(ndeprihensibili)*.³⁰ EPSG dokonce na základě otisku nápisu soudí, že druhé I je ve skutečnosti špatně zřetelné F a navrhuje čtení *F(orti)*. Vittoria Cancianiová potom druhé I interpretuje jako zdvojení vzniklé chybou kameníka.³¹ Čtení dedikace tak zůstává problematické, o mithraistickém statusu oltáře však pochybnosti nepanují; [001-VeH-015] oltář s nápisem³² (1,25 × 0,45 × 0,45 m), nalezený v lokalitě *Monastero*. Oltář je zasvěcen *D(eo) I(nvicto) M(ithrae)* a pořídili jej, nejpravděpodobněji v roce 244 po návratu císaře Philippa Araba z východního tažení, Flavius Exuperatus a Aelius Severus, *signiferi leg(ionis) IIII*, a Valerius Valens, *[s]ign(ifer) leg(ionis) XIII Ge[m](inae)*. Tito příslušníci římské armády se účastnili purifikačního obřadu *lustratio*,³³ který provedli na dalších v nápisu zmíněných vojácích, *primipilovi* Flaviovi Sabinovi a Aureliovi Zenonovi a *principovi* Aureliovi Flaviovi; [001-VeH-016] oltář s nápisem³⁴ (0,63 × 0,27 × 0,21 m), který *S(oli) I(nvicto) M(ithrae)* pořídil Gaius Calidus Agathopus, *V̄vir Aqu(ileiae)*; [001-VeH-017] oltář s nápisem³⁵ (0,535 × 0,34 m), nalezený v roce 1857 ve zdi farního kostela v Aiello del Friuli.³⁶ Oltář nese dedikaci *D(eo) I(nvicto) M(ithrae)* a pořídil jej někdy v letech 244–248 Lucius Septimius Cassianus, *signifer* šesté legie zvané *Hispana*, u příležitosti *lustratio* vykonaného na *primipilovi* Publiovi Porciovi Faustovi; [001-VeH-018] oltář s nápisem³⁷ (0,62 × 0,24 × 0,22 m), který *Deo [In]victo*

22) *CIMRM* 738.1 = *CIL* V.1, č. 763a = Gregorutti 1891: č. L (s. 382) = EDR165396 = Canciani 2022: č. 27a (s. 48).

23) *CIMRM* 738.2 = *CIL* V.1, č. 763b = EDR116850 = Canciani 2022: č. 27b (s. 48).

24) *CIMRM* 739 = *CIL* V.1, č. 764 = EDR116851 = UEL 19533 = Canciani 2022: č. 28 (s. 48).

25) *CIMRM* 740 = *CIL* V.1, č. 756 = TMM II, č. 168 (s. 123) = EDR116852 = UEL 23507 = Canciani 2022: č. 29 (s. 48).

26) *CIMRM* 741 = *CIMRM* II, s. 34 = *CIL* V.1, č. 805 = AE 1978, č. 360 = Alföldy 1978 = AE 1999, č. 698 = HD004913 = EDR077189 = UEL 13552 = EPSG 789 = Canciani 2022: č. 24a (s. 47).

27) Alföldy 1978.

28) Brusin 1991, č. 314 (s. 150); EDR077189.

29) Nagy 1958: 111; Mitthof 1992: 278; Clauss 1992: 62 a pozn. 10.

30) Gordon 1998: 231.

31) Canciani 2020: 47.

32) *CIMRM* 742 = *CIL* V.1, č. 808 = Domaszewski 1893 = Ianovitz 1972: 44 = EDR116884 = UEL 23508 = Canciani 2022: č. 24b (s. 47).

33) Domaszewski 1893.

34) *CIMRM* 744 = *CIL* V.1, č. 806 = TMM II, č. 172 (s. 124) = Ianovitz 1972: 51 = EDR116882 = UEL 18735 = Canciani 2022: č. 31 (s. 49).

35) *CIMRM* 745 = Pais 1884: č. 165 (s. 22) = Gregorutti 1879–1880: č. 80 (s. 339) = Ianovitz 1972: 45 = EDR117134 = UEL 19531 = Canciani 2022: č. 37 (s. 50).

36) Vzhledem ke skutečnosti, že i tento oltář zmiňuje vojenské *lustratio* (navíc provedené ve stejné době jako v případě oltáře [001-VeH-015]), lze předpokládat, že rovněž původně pochází z Aquileie a do nedalekého Aiello del Friuli byl dopraven později jako stavební kámen. Z tohoto důvodu pojednávám tento monument mezi nálezy z Aquileie.

37) *CIMRM* 746 = *CIL* V.1, č. 809 = TMM II, č. 174 (s. 124) = Zaccaria 2004: č. 9 (s. 32–34) = EDR116885 = UEL 18736 = Canciani 2022: č. 26 (s. 48).

[M]ithrae pořídil Cantius Manlianus; [001-VeH-019] deska s nápisem³⁸ (0,44 × 0,545 × 0,14 m), který pořídil na počest Tiberia Claudia Macrona, *con(ductoris) / fer(rariarum) Nor(icarum)* („obchodníka se železem původem z Norika“), otrok a *vilicus* Velox, který nechal vybudovat mithraeum i s veškerým vybavením (*speleum cum / omni apparatu fecit*). Nápis je datován do 2. století; [001-VeH-020] oltář s nápisem³⁹ (0,5 × 0,46 × 0,39 m), který v roce 204 zasvětili *D(eo) In(victo) M(ithrae)* Titus Aelius Verecundus a Marcus Aurelius [---]; [001-VeH-021] fragment oltáře s nápisem⁴⁰ (výška 0,25 m), který *D(eo) In(victo) M(ithrae)* zasvětil muž, jehož jméno začínalo na Tullius [---]. Mithraistický status těchto výše uvedených nápisů lze pokládat za potvrzený. Mezi pravděpodobnými mithraistickými monumenty, ale ne zcela jednoznačně potvrzenými, je možné uvést: [001-VeH-022] oltář s nápisem⁴¹ (0,69 × 0,5 × 0,59 m), který *Deo Invicto* pořídil Lucius Aebutius Eutychnus, propuštěnec Primův; [001-VeH-023] architráv s nápisem⁴² (0,21 × 0,24 × 0,22 m), nalezený kolem roku 1860, který pravděpodobně nesl dedikaci [*Deo In*]victo [*Mi*]th[rae];⁴³ [001-VeH-024] fragment oltáře s nápisem⁴⁴ (0,58 × 0,51 × 0,36 m), který byl zasvěcen [---] *invic/to deo / sac(rum)*.⁴⁵ Z území starověké Aquileie pochází i několik dalších nápisů, jejichž mithraistický status se jeví jako v různé míře sporný nebo dokonce vyloučený. Mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy potom patří: dnes ztracený [001-VeH-025] oltář s nápisem⁴⁶ (rozměry neznámé), který *Soli / Deo / Invicto* zasvětil Feronius Censor, *signi(fer)*.⁴⁷ V tomto případě je nejisté, zda oslovené božstvo představuje Mithru a ne některé ze solárních božstev uctívaných v rámci veřejného kultu; [001-VeH-026] fragment oltáře s nápisem⁴⁸ (0,31 × 0,38 × 0,35 m), ze kterého se zachovalo pouhé *M[.]th[.]*, Brusinem doplněné na dedikaci *M[i]th[rae]*. Toto čtení je možné, ale vzhledem k velikosti fragmentu velmi nejisté.⁴⁹ Podobnou mírou nejistoty se vyznačuje i interpretace [001-VeH-027] dvou keramických lamp⁵⁰ datovaných do rozmezí pozdního 3. až 5. století, které byly opatřeny nápisem ve formě *Utere fel(ix) ego leon v(aleam)*. Maselli Scottiová interpretovala slovo *leon* jako odkaz na mithraistický stupeň Lev. Výskyt slova *lev* však z důvodu své obecnosti jednoznačnou souvislost s Mithrovým kultem nedokládá, a proto tyto předměty řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

Mezi artefakty s nápisy, které byly v jistou dobu chápány jako mithraistické, ale jejichž konečný status byl v průběhu bádání přehodnocen, pak lze zmínit následující monumenty: [001-VeH-028] oltář s nápisem⁵¹ (0,46 × 0,26 × 0,16 m), objevený v lokalitě *Monastero*, který pořídil za sebe a svou rodinu vojenský důstojník Marcianus, *opt(io) leg(ionis) II Ad(iutricis) / p(iae) f(ide)lis*. Na prvním fragmentárně dochovaném řádku nápisu se objevují písmena PTI, které Franz Cumont navrhl rekonstruovat jako dedikaci [*Cauto*]p(a)ti [*sac(rum)*]. Toto doplnění je však velmi spekulativní a jako mnohem přesvědčivější se jeví Brusinovo čtení, které první řádek rekonstruuje jako část Marcianova jména ve formě [*S*]eptim(ius);⁵² [001-VeH-029] architráv s ná-

38) *CIMRM* 747 = *CIL* V.1, č. 810 = EDR116886 = UEL 11539 = Canciani 2022: č. 32 (s. 49).

39) EDR117133 = Brusin 1991: č. 308 (s. 146) = Ianovitz 1972: 43 = UEL 18743 = Canciani 2022: č. 25 (s. 47–48).

40) EDR160230 = UEL 18702 = Canciani 2022: č. 33 (s. 49).

41) *CIMRM* 751 = *CIL* V.1, č. 804 = *TMM* II, č. 206 (s. 128) = EDR116881 = UEL 19530 = Canciani 2022: č. 36 (s. 50).

42) *CIMRM* 749 = *CIL* V.2, č. 8240 = Gregorutti 1877: č. 38 (s. 17) = Brusin 1991: č. 19 (s. 105) = EDR117013 = Canciani 2022: č. P11 (s. 220).

43) Stav fragmentu se od doby, kdy jej publikoval Gregorutti, zhoršil do té míry, že Brusin již nebyl schopen písmena TH identifikovat. Vzhledem k dobré úrovni Gregoruttiho epigrafické práce však jeho čtení pokládám za dostatečně spolehlivé pro určení pravděpodobného mithraistického statusu tohoto nápisu.

44) Maionica 1893: č. 15 (s. 114–115) = Brusin 1991: č. 306 (s. 145–146) = EDR117132 = UEL 14098.

45) Na prvním řádku nápisu na zachované části oltáře jsou viditelné pouze stopy písmen *INVIC*, vzhledem k následujícího *TO* na druhém řádku je však čtení *invicto* téměř jisté.

46) *CIMRM* 752 = *CIL* V.1, č. 807 = *TMM* II, č. 207 (s. 128) = Brusin 1991: č. 317 (s. 151–152) = EDR116883.

47) Čtení písmem *SIGNI* jako *signifer* je nejisté, protože v případě uvádění vojenských hodností prakticky vždy následuje uvedení konkrétní jednotky.

48) Brusin 1991: č. 318 (s. 152) = EDR117136 = Canciani 2020: č. P12 (s. 220).

49) Rovněž předpokládaná datace nápisu do doby augustovské jeho mithraistický charakter spíše vylučuje, viz Canciani 2020: 220.

50) Maselli Scotti 2001: 280 = Canciani 2022: č. P14 (s. 220–221).

51) *CIMRM* 743 = *CIL* V.1, č. 811 = *TMM* II, č. 171 (s. 123) = Brusin 1991: č. 312 (s. 148–149) = EDR116887 = UEL 18711 = Canciani 2022: č. P10 (s. 219–220).

52) Na fotografii monumentu (viz EDR116887) je fragment následného M jasně patrný, což správnost Cumontem navrženého čtení prakticky jednoznačně vylučuje.

pisem,⁵³ který někdy v letech 286–305 zasvětili *Deo Soli* císařové Diocletianus a Maximianus. Vzhledem k oficiálnímu a veřejnému charakteru nápisu je možné jeho mithraistický charakter s téměř naprostou jistotou vyloučit; [001-VeH-030] fragment nápisu⁵⁴ na kamenném bloku (0,41 × 0,34 × 0,18 m), který byl nalezen v roce 1876 v lokalitě *Monastero* v místech, kde stával Ísidin chrám. Nápis ve formě [D]omino / S(--) S(--) byl Gregoruttim rekonstruován jako [D]omino / S(oli) s(acrum). I kdyby bylo toto čtení správné, jeho spojitost s Mithrovým kultem zůstává neprůkazná. Gregorutti navíc na základě paleografických informací datoval nápis do doby vlády císaře Augusta, další analýzy pak dospívají ke zpřesnění odhadované doby pořízení nápisu v rozmezí let 75–31 př. n. l. Již na základě této datace lze mithraistický charakter nápisu vyloučit, neboť výrazně předchází době, kdy se římský kult boha Mithry poprvé objevuje v archeologickém materiálu (75–125); [001-VeH-031] fragment sloupovitého podstavce s nápisem⁵⁵ (výška 0,71 m, průměr 0,58 m), rovněž objevený v lokalitě *Monastero*. Podstavec, který nechal pořídit Theudas, syn Theudatův, je zasvěcen *Atte Papa*. Přestože Mommsen v *CIL* zmiňuje možnost čtení dedikace jako *Cautipati*, je téměř jisté, že nápis spadá do kontextu kultu bohyně Velké Matky a Attida. Jeho spojitost s římským kultem boha Mithry rovněž vylučuje datace pořízení nápisu, který je datován do 1. století př. n. l.; [001-VeH-032] podstavec s nápisem⁵⁶ (0,47 × 0,24 × 0,2905 m), objevený opět v lokalitě *Monastero*. Z tohoto monumentu se zachovala pouze jeho jedna strana, což značně ztěžuje rekonstrukci nápisu. Oltář zřejmě zasvětil *sevir Aquileie* božstvu, z jehož zkráceného oslovení se na prvním řádku nápisu dochovala pouze písmena M D. Maionica, který tento nápis v roce 1893 publikoval, navrhol čtení [Soli] M(ithrae) D(eo). V úvahu však připadají i jiné možnosti, například [M(atri)] M(agna) d(eum), které preferuje Brusin nebo Zaccaria, či [I(ovi) O(ptimo)] M(aximo) D(olicheno), které hájí Géza Alföldy. Za těchto okolností je mithraistický status podstavce nepravděpodobný a může být vyřazen ze seznamu relevantních nálezů; [001-VeH-033] urna s nápisem⁵⁷ (výška 0,44 m, průměr 0,59 m), nalezená v roce 1828 v lokalitě *Monastero*. Urna, která má tvar *cista mystica*, je opatřena drobnou *tabulou ansatou*, na které se nacházejí písmena D M S. Cumont navrhl čtení toho nápisu jako dedikaci *D(eo) M(ithrae) S(oli)*,⁵⁸ vzhledem k funerálnímu charakteru předmětu však v úvahu připadá mnohem příhodnější *D(is) M(anibus) s(acrum)*.⁵⁹ Monument tak s téměř naprostou jistotou s římským kultem boha Mithry nesouvisí. Totéž lze říci o [001-VeH-034] keramických lampách s vyobrazením postavy s havraní maskou na hlavě,⁶⁰ které Maselli Scottiová pokládala za ztvárnění držitelů mithraistického iniciačního stupně havran. Nedávný výzkum Emanuely Murgiové přesvědčivě prokázal, že zobrazený motiv je typický spíše pro zobrazování křesťanských světců a mučedníků v pozdně antickém období.⁶¹ Spojitost s Mithrovým kultem je tak možné s téměř naprostou jistotou vyloučit.

[002-VeH] Breno [10 D4]

V místech současného městečka Breno byl nalezen [002-VeH-001] oltář s nápisem,⁶² který *Soli divino* zasvětil jménem svým a svých patronů propuštěnec, patrně keltského původu, Lucius Apisocius Successus. Je velmi nepravděpodobné, že by se pod epitetem *Sol divinus* mohl skrývat Mithra,⁶³ a nápis proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

53) *CIMRM* 750 = *CIL* V.1, č. 803 = *TMM* II, č. 205 (s. 128) = EDR116880. Charakter předmětu, na kterém se nápis vyskytuje, není zcela jistý.

54) *CIMRM* 753 = *CIL* V.2, č. 8970 = Gregorutti 1876–1877b: č. 7 (s. 392) = Brusin 1991: č. 17 (s. 10–11) = Bandelli 1984: č. 76 (s. 226) = EDR118815.

55) *CIL* V.1, č. 766 = HD033071 = EDR093881 = EPSG 784 = UEL 13422.

56) Maionica 1893: č. 16 (s. 115) = Brusin 1991: č. 289 = Zaccaria 2008: č. 15 (s. 753–754) a obr. 21 (s. 771) = Alföldy 1974: č. 58 (s. 90–91) = HD033098 = EDR093889.

57) *CIMRM* 748 = *TMM* II, č. 176 (s. 124) = *CIL* V.2, č. 8239 = Gregorutti 1877: č. 39 (s. 17) = EDR163361 = UEL 14471.

58) Které akceptuje např. Ianovitz (1972: 46).

59) *CIMRM* II, s. 34; Claus 1992: 62, pozn. 7.

60) Maselli Scotti 2001: 280–281 a obr. 2a–b; 2007: 86 a obr. 6–8 = Canciani 2022: č. P13 (s. 220). Reprodukce těchto lamp viz též Murgia 2014: obr. 1–4.

61) Murgia 2014: 239–243.

62) *CIMRM* 714 = *CIL* V.1, č. 4948 = *AE* 1991, č. 816 = Ianovitz 1972: 101 = EDR091185.

63) Claus 1992: 282.

[003-VeH] Brescia (ant. Brixia) [10 D4]

Z Brescie, starověké Brixie, pocházejí dva nálezy, které byly kladeny do souvislosti s římským kultem boha Mithry. V prostorách kláštera sv. Julie (*Monastero di Santa Giulia*), konkrétně v kapli sv. Marie (*Sacello Santa Maria in Solario*), se nachází [003-VeH-001] oltář s nápisem,⁶⁴ sekundárně použitý jako základna oblouku podpírajícího střešku krypty. Oltář je zasvěcen *Deo Soli* a byl pořízen *res publica*. Veřejný aspekt tohoto monumentu tak jeho spojitost s římským kultem boha Mithry prakticky vylučuje. Dalším z nálezů je [003-VeH-002] oltář s nápisem,⁶⁵ nalezený v roce 1857 a zasvěcený *Soli Deo Invicto*, který pořídil Sextus Dugius Valentio, *Vivir Aug(ustalis)* keltského původu. I v tomto případě se zdá, že dedikace byla s největší pravděpodobností uskutečněna v rámci veřejného slunečního kultu a nikoli v rámci uctívání Mithry,⁶⁶ i když tuto možnost nelze definitivně vyloučit. Z tohoto důvodu tento oltář řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[004-VeH] Cavedine [10 E4]

Na skalní stěně nad jezerem Cavedine (*Lago di Cavedine*) se nachází [004-VeH-001] nápis, který byl původně čten jako *Mit(h)r[ae]*.⁶⁷ Novější výzkum nicméně přesvědčivě prokázal, že se ve skutečnosti jedná o raně novověký nápis ve formě *F(---) M(---) 1737*.⁶⁸ Tento nápis je proto možné jednoznačně vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[005-VeH] Chiusa/Klausen (ant. Sublavio/Sublavione) [10 E3]

Zřejmě již před rokem 1515⁶⁹ byl na hoře Säbner Berg (it. Sabiona) poblíž Chiusy (něm. Klausen)⁷⁰ nalezen [005-VeH-001] oltář s nápisem⁷¹ (0,52 × 0,265 × 0,14 m), který *D(eo) I(nvicto) M(ithrae) / et Soli Soci/o* nechal pořádit Valentinus Secundionis, *ob nemor(iam) (sic!) / patri sui / ex colleg(io)*,⁷² tedy na památku svého otce, kterým byl spolu s ním členem stejné mithraistické komunity.⁷³ V úvahu teoreticky připadá i možnost, že otcem je myšlen Otec této komunity, tedy držitel nejvyššího mithraistického stupně a její představený. Za těchto okolností je nicméně těžko pochopitelné, proč na nápisu není zmíněn svým jménem. Vzhledem ke skutečnosti, že se v Sublaviu nacházela celní stanice, je možné (i když ne definitivně jisté), že Valentinus a jeho otec byli činní právě v místním *portoriu*.⁷⁴ Dedikace je pozoruhodná tím, že tituluje Slunce jako *Sol Socius* (Společník Slunce),⁷⁵ čímž významným způsobem přispívá do diskusí ohledně vzájemného vztahu mezi Mithrou a Sluncem, kteří navzdory skutečnosti, že je Mithra v mithraistické epigrafii často osloven jako *Deus Sol Invictus Mithras*, v ikonografii kultu obvykle vystupují jako dvě odlišné postavy.

64) *CIMRM* 712 = *CIL* V.1, č. 4284 = Ianovitz 1972: 94 = EDR090073.65) *CIMRM* 713 = *CIL* V.1, č. 4283 = Ianovitz 1972: 94 a obr. 13 = EDR090072.

66) Pérez Yarza 2019: 182. Naopak Ianovitz (1972: 94) pokládá tuto dedikaci za nepochybně mithraistickou.

67) *AE* 1977, č. 291 = Ianovitz 1972: 87, pozn. 24 = Claus 1992: 65 a pozn. 40 = HD006121 = EDR076822 = Canciani 2022: č. N4 (s. 229).68) Ciurletti 1992: 97 = *AE* 1992, č. 746.69) Nápis totiž zmiňuje Johannes Aventinus, viz *Aventini adversariorum tomus II* – BSB Clm 967, fol. 15^v, dostupný v digitalizované podobě na: <<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00029574?page=,1>> [19. 9. 2022]. Přepis nápisu se nachází na s. 41 digitalizovaného textu. Aventinus nalezl oltář v kostele sv. Jodoca (*chiesa di San Jodoco*) v Ponte Gardeně.

70) Tento nález je někdy řazen do blízké Ponte Gardeny (něm. Waidbruck), kde se na hradě Trostburg dodnes nachází. Přesné nálezové okolnosti jsou nicméně neznámé.

71) *CIMRM* 730 = *CIL* V.2, č. 5082 = Vollmer 1915: č. 60 (s. 21) = Ianovitz 1972: 88–89 = Ausserhofer 1976: č. 10 (s. 146–148) = UEL 8938 = EDCS-05100234 = Canciani 2022: č. 15 (s. 42–43). Recentní fotografie tohoto oltáře viz Maurina 2014: 36 (obr.).72) Toto čtení pokládám za přesvědčivější než alternativu *ex colleg(ii)* navrženou Vollmerem (1915: 21) nebo *ex colleg(a)* navrženou Vermaserenem v *CIMRM*.

73) Claus 1992: 68.

74) Maurina 2014: 36–37; 2015: 121.

75) Druhý výskyt s tímto oslovením pochází z High Rochesteru ve Velké Británii, viz [014-Bri-001] níže.

[006-VeH] Concordia Sagittaria (ant. Iulia Concordia) [10 F4]

Ve stěně národního muzea v Portogruaru (*Museo Nazionale Concordiese di Portogruaro*) se nachází kamenná [006-VeH-001] deska s nápisem⁷⁶ (0,42 × 0,51 × 0,155 m), která byla původně součástí sbírek Daria Bortoliniho shromažďujících i nálezy z blízké Concordie Sagittarie, odkud tento monument dle záznamů muzea také pochází. Nápis sestává ze dvou řádků s písmeny P G A G / V S M L. Písmena na prvním řádku byla dlouhou dobu chápána jako iniciály dedikanta. V roce 1980 představil Enzo Buchi inovativní čtení prvního řádku nápisu ve formě *P(etrae) G(enetrici) A(---) G(---)*, což by jeho vznik situovalo do prostředí římského kultu boha Mithry. Toto čtení je teoreticky možné, nicméně značně nejisté, neboť by se jednalo o *hapax legomenon*. Vzhledem k této skutečnosti a rovněž k faktu, že přesné nálezné okolnosti tohoto monumentu jsou neznámé, jej řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[007-VeH] Corte Cavanella, Rosolina [10 F5]

V roce 1981 byly během vykopávek v místě římské vily v lokalitě *Corte Cavanella* objeveny [007-VeH-001] fragmenty malého reliéfu s vyobrazením tauroktonie⁷⁷ (0,132 × 0,182 × 0,021 m). Z původního reliéfu se zachovaly tři do sebe pasující úlomky, které vyplňovaly pravou dolní část reliéfu. Tauroktonní scéna je provedena standardním způsobem a kromě větší části Mithry a býka na ní můžeme spatřit rovněž doprovodná zvířata v podobě psa, hada a štúra v jejich obvyklých pozicích a také napravo stojícího světloňose Cauta. Na Mithrově levé noze byly stále rozpoznatelné zbytky původní barvy.

[008-VeH] Elleri, Muggia/Milje (apud ant. Castrum Muglae) [10 G4]

V osmdesátých letech byly v místě nazývaném *Castellieri di Elleri* na italské straně italsko-slovenské hranice, kde se nalézají pozůstatky opevněného oppida založeného v době železné a osídleného až do období pozdní antiky, nalezeny [008-VeH-001] tři fragmenty oboustranného reliéfu s vyobrazením tauroktonie a nápisem.⁷⁸ Fragmenty byly objeveny mezi kamennou výplní uzavírající vchod do hradiště, společně s mincí raženou císařem Magnetiem v letech 350–352, od které je odvozován *terminus post quem* pro opuštění tohoto sídliště. Mimořádná důležitost tohoto nálezu spočívá ve vyobrazení scény hostiny Mithry a Slunce na kůži zabitého býka, která se nachází na rubové straně reliéfu. Hodujícího Mithru a Slunce na ní obsluhuje lidská postava s havraní hlavou, což představuje v mithraistické ikonografii vzácný, byť i na jiných místech doložený detail.⁷⁹ Lící strana reliéfu navíc nesla na spodním okraji nápis, ze kterého se dochoval pouhý fragment ve formě *Vot[u]m posu[it ---]*. Monument je na základě uměleckého stylu datován do 2. století.

[009-VeH] Gradišče, Ilirska Bistrica [10 G4]

Na místě zvaném *Gradišče* poblíž Ilirske Bistrice ve Slovinsku byl nalezen [009-VeH-001] fragment nápisu,⁸⁰ který je v současné době pokládán za ztracený. Z nápisu, který je datován do 2. století, se zachoval fragment dvou řádků v podobě *--- s]acru[m ---] / [---]M[---]*. Emanuela Murgiaová navrhuje možné čtení druhého dochovaného řádku v podobě *M(i)thrae*,⁸¹

76) *CIL* V.2, č. 8657 = HD005866 = EDR079845 = Buchi 1980–1981 = *AE* 1985, č. 454 = UEL 29120 = Canciani 2022: č. 46 (s. 54).

77) De Min 1986: 238, 248, 256 a tab. 9, obr. 48 = Canciani 2022: č. 48 (s. 54). Barevná fotografie tohoto monumentu je k dispozici na stránkách *Cultura Veneto*, dostupných na: <<https://www.culturaveneto.it/it/beni-culturali/archeologia/5ced4b2d1ebd0e66c81d2197>> [9. 7. 2022].

78) Maselli Scotti 2001: 279 a obr. 3 = Maselli Scotti 2007: 87 a obr. 6–8 = Maselli Scotti & Pieri & Ventura 2011: 22–23 a obr. 6 = Degraffi & Braini 2017: 162–163 a obr. 83–84 = EDR007118 = Canciani 2022: č. 42 (s. 52–53).

79) Reliéf z Elleri je v tomto smyslu typologicky podobný oboustrannému reliéfu z bosenského města Konjic (*CIMRM* 1896). Další případy vyobrazení číšníka s havraní hlavou pocházejí z Dura Europos (viz [005-Syr-M-004] výše) a Říma (viz [Rom-M-05-003] výše).

80) EDR156367 = Canciani 2022: č. P9 (s. 219). Viz též EDR007615 (stejný fragment, ale jiné nálezné okolnosti: Dolnje Zemon poblíž Ilirske Bistrice).

81) Murgia 2019: 307.

vzhledem k velikosti fragmentu a jeho zachovalosti je však tento návrh čistě hypotetický. Nápis z Gradišče řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[010-VeH] Ljubljana (ant. Emona) [10 G3]

Ze starověké Emony, která se nacházela v místech dnešního hlavního města Slovinska Ljubljany, pocházejí dva monumenty s možnou relevancí pro studium římského kultu boha Mithry: [010-VeH-001] oltář s nápisem⁸² (rozměry neznámé), který je znám pouze na základě anonymního přepisu.⁸³ Oltář byl objeven patrně v roce 1830 nebo těsně před tím.⁸⁴ Přepis uvádí dedikaci ve formě *D(eo) i(nvicto) M(ithrae) / Silvano Augusto*, kterou pořídil člověk jménem Blastia. Sdílená dedikace oltáře Mithrovi a Silvanovi je nezvyklá, i z jiných míst Římské říše však víme, že Silvanus mohl být v rámci Mithrova kultu rovněž uctíván.⁸⁵ Pozornost vzbuzuje i jméno dedikanta, které je v této formě doloženo pouze na tomto nápisu a vyznívá, co se pohlaví dedikanta týče, neurčitě: někteří badatelé pokládají jméno Blastia za ženské,⁸⁶ pro tento závěr však neexistují zcela jednoznačné důvody.⁸⁷ Vzhledem k nejasným nálezovým okolnostem a některým nejasným aspektům nápisu jej řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nápisy; [010-VeH-002] fragment oltáře s nápisem⁸⁸ (0,14 × 0,14 × 0,13 m), který byl objeven v roce 1912 během vykopávek vedených slovinským archeologem Walterem Schmidem (Francem Šmidem) a ze kterého se zachovaly pouhé dva řádky: [---] *M* / [---] *Q* *artus*. Povaha nápisu je nejasná a písmeno *M* na první řádce bylo doplňováno různými způsoby, například [*d(is)*] *M(anibus)*, [*M(atri)*] *M(agnae)* nebo také [*i(nvicto)*] / *M(ithrae)*.⁸⁹ Na základě Cuntzova čtení se Vermaseren rozhodl nápis zařadit do *CIMRM*, je však třeba zdůraznit, že vzhledem k velikosti zachované části je prakticky nemožné božstvo, kterému byl tento oltář zasvěcen, přesně určit. Argumenty pro mithraistický charakter nápisu jsou tedy velmi slabé, a z tohoto důvodu jej vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.⁹⁰

[Geografická poznámka: Antická Emona, současná Ljubljana ve Slovinsku, byla dříve pokládána za součást římské provincie Pannonia Superior. V nedávné době však Marjeta Šašel Kosová díky nálezu hraničního kamene v říčním korytě řeky Ljubljanice poblíž Ljubljany přesvědčivě doložila, že Emona byla administrativně již v době předcházející vládě císaře Claudia součástí desátého italského regionu Venetia et Histria.⁹¹]

82) *CIMRM* 1463 = Kastelic 1942: č. 3 (s. 96) = Selem 1 = Zotović 44 = EDR152839 = Murgia 2019: 307–310 = Canciani 2022: č. 41 (s. 52).

83) Kastelic 1942: 96 (viz informace k nápisu č. 2, který je přepsán ve stejném dokumentu).

84) Kastelic 1942: 96–97.

85) Viz např. [Ost-M-01-003] nebo [Ost-M-09-014] (souvislost tohoto monumentu s Mithrovým kultem je nicméně nejasná).

86) Kastelic 1942: 97; David 2000: 128–129.

87) Z Norika známe mužské jméno ve formě *Blastio* (*CIL* III, č. 11629 = HD058046 = UEL 11664) a z Dalmatie *Blascio* (*CIL* III, č. 13103 = HD064056). V latině existují mužská jména končící na -a, například *Bestia*, a není tudíž nemožné, že v provinčním prostředí někteří *peregrini* užívali toto jméno ve formě *Blastia*. Clauss (1992: 160) toto jméno pokládá za mužské. Vzhledem ke skutečnosti, že ženy nebyly do římského kultu boha Mithry přijímány a jejich zapojení do kultu boha Silvana bylo rovněž velmi výjimečné (Dorcey 1989; 1992: 154–178), se kloním k závěru, že i v tomto konkrétním případě je jméno *Blastia* mužským jménem.

88) *CIMRM* 1462 = Cuntz 1913: č. 15 (s. 209) = Selem 2 = EDR152850 = Murgia 2019: 306–307 = Canciani 2022: č. P8 (s. 219).

89) Cuntz 1913: 209.

90) Selem 1980: 77–78; Clauss 1992: 160, pozn. 2; Murgia 2019: 306–307. Rozporuplné posuzování mithraistického statusu tohoto nápisu dokládá i postoj Maartena J. Vermaseren, který jej později zařadil do svého korpusu nálezů týkajících se bohyně Velké Matky a Attida (*CCCA* VI, č. 115).

91) Šašel Kos 2002; 2012; 2014. Nápis na hraničním kamenu viz *AE* 2002, č. 532a–c = EDR156231 = UEL 9454.

[011-VeH] Mechel, Val di Non [10 E3]

Z vesničky Mechel ve Val di Non pochází [011-VeH-001] fragment oboustranného reliéfu⁹² (0,37 × 0,20 m), který byl v roce 1895 zakoupen italským archeologem, historikem a politikem Luigim de Campim.⁹³ Určení lící a rubové strany představuje vzhledem k velikosti zachované plochy a zobrazených scén interpretační problém. Campi sám se domníval, že reliéf na obou stranách zobrazoval tauroktonní scénu.⁹⁴ Podle Campiho se na pravé straně reliéfu nachází skalnatý lem jeskyně a dva boční panely, které zobrazují (svrchu dolů) scénu ponížení Slunce a Mithru *taurofora* kráčejícího směrem vlevo. Na levé straně reliéfu se v horní části nachází motiv vyobrazení „spojení pravic“ mezi Mithrou a Slunce u oltáře, pod kterým je vyobrazen havran směřující doprava. Podle Campiho jde o havrana, který se nachází na tauroktonní kompozici vlevo nahoře nad okrajem jeskyně nebo na Mithrově plášti.

[012-VeH] Mutvoran, Vizače (apud ant. Nesactium) [10 G5]

V župním kostele v Mutvoranu se nachází [012-VeH-001] oltář s nápisem⁹⁵ (1,16 × 0,88 × 0,68 m), který je zasvěcen *Domino et Deo / deorum*. Bruna Forlati Tamaro přišla s hypotézou,⁹⁶ že tímto oslovením je míněn Mithra. Manfred Clauss však podotýká, že zatímco na některých nápisech je Mithra skutečně oslovován jako *Dominus*, použití druhého titulu *Deus deorum* ve spojitosti s ním doloženo není.⁹⁷ Mithraistický charakter tohoto monumentu je tedy zcela neprůkazný, a proto jej vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[013-VeH] Ospedaletto di Gemona, Gemona di Friuli (apud ant. Glemona) [10 F3]

V roce 1716 byl v Ospedaletto di Gemona nalezen malý [013-VeH-001] podstavec s nápisem⁹⁸ (výška přibližně 0,25 m)⁹⁹ zasvěcený *Deo / Cauto/pati*, který je v dnešní době pokládán za ztracený. V průběhu 18. století byl ve stejné lokalitě rovněž nalezen [013-VeH-002] fragment desky s nápisem¹⁰⁰ (0,385 × 0,39 m), který se v současné době nachází zazděný v jedné ze stěn radnice v Gemoně. Z desky se dochoval její pravý dolní roh a menší navazující úlomek horní části. Z dostupné části nápisu je zřejmé, že obsahovala dva sloupce jmen a s největší pravděpodobností tedy plnila funkci *alba* registrujícího členy některého nám neznámého společenství. Claudio Zaccaria navrhl emendaci dosavadního čtení tohoto nápisu přidáním jednoho řádku v podobě *[D(eo)] M[(ithrae) s(acrum)]* nebo *[D(eo) I(nvicto)] M(ithrae)*, založenou na existenci písmena M na rámu desky.¹⁰¹ Pokud by toto inovované čtení bylo správné, nápis by mohl být chápán jako soupis členů místní mithraistické komunity. Opravené čtení však zůstává velmi nejisté a pro mithraistický charakter nehovoří ani relativně raná datace nápisu, jehož pořízení je kladeno do první poloviny 1. století. Nápis proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

92) *CIMRM* 729 = *TMM* I, č. 114bis (s. 364) = De Campi 1909: 122–123 a tab. III, obr. 1–2 = Ianovitz 1972: 87 = Canciani 2022: č. 19 (s. 44).

93) Vermaseren ve svém komentáři k *CIMRM* 729 mylně uvádí, že tento fragment byl nalezen v roce 1895. Campi však jasně říká, že tento artefakt byl nalezen před mnoha lety (*molti anni adietro*), nebyl rozpoznán a byl uložen spolu s továrním odpadem, odkud jej až v roce 1895 získal do svých sbírek.

94) Campi 1909: 123. Cancianiová (2022: 44) se domnívá, že druhým zobrazeným motivem byla hostina Mithry a Slunce.

95) EDR139414 = *CIL* V.1, č. 2 = *InscIt* X.1, č. 658 (Forlati Tamaro).

96) Viz též Jurkić 1979: 211.

97) Clauss 1992: 286.

98) *CIMRM* 759B (*CIMRM* II, s. 34) = *CIL* V.1, č. 1809 = EDR007061 = Mainardis 2008: č. 2 (s. 88) = Canciani 2022: č. 39 (s. 51).

99) Jediná dostupná informace o rozměrech tohoto oltáře se nachází u Lirutioho (1771: 16), který doslova říká *piedestallo...alto un palmo incirca* („podstavec...vysoký přibližně jednu dlaň“). Hodnota této délkové jednotky (*palmo*) se v Itálii v jednotlivých městech lišila a není zcela jasné, kterou z nich Lirutio používal. Lirutio (1771: 16) rovněž poskytuje jediný známý náčrt podoby tohoto artefaktu.

100) *CIL* V.1, č. 1811 = EDR007231 = UEL 20370 = Mainardis 2008: č. 17 (s. 108–109) = Canciani 2022: č. 38 (s. 50).

101) Zaccaria 2001: 217 a pozn. 70. Existence tohoto písmena uvádí již *CIL*.

[Geografická poznámka: Vermaseren v *CIMRM* uvádí jako místo nálezu Ospedaletto di Gemona¹⁰² a toto místo ztotožňuje se starověkým městem Iulium Carnicum. Tento údaj přejímá také Manfred Clauss. Iulium Carnicum se však podle dostupných informací nacházelo v místech dnešního města Zuglio, tedy přibližně 20 kilometrů severněji, viz DARE 10651.]

[014-VeH] Padova (ant. Patavium) [10 E5]

V roce 1669 byl v Padově nalezen [014-VeH-001] oltář s nápisem¹⁰³ (0,77 × 0,392 × 0,275 m), který božstvu, jenž je na nápisu označeno pouhými písmeny I D, pořídil za sebe a svou rodinu Gaius Helvius Romanus. Jednoznačná identifikace osloveného božstva není možná a bylo předloženo několik návrhů, z nich za nejpravděpodobnější jsou pokládány *I(nvicto) D(eo)* a *I(ovi) D(olicheno)*.¹⁰⁴ Oltář s nápisem z Padovy řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. S hypotézou, že v prostorách pod dnešním kostelem *Santa Sofia* se původně nacházelo [014-VeH-M] mithraeum, přišla Cerina Gasparottová.¹⁰⁵ Pozdější výzkum však tento závěr nepotvrdil¹⁰⁶ a hypotetické mithraeum z Padovy tak může být vyřazeno ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[015-VeH] Pula (ant. Pola) [10 G5]

Přítomnost římského kultu boha Mithry v Pule je doložena nálezem [015-VeH-001] fragmentu reliéfu s vyobrazením tauroktonie¹⁰⁷ (0,5 × 0,80 × 0,23–0,42 m), který byl objeven v roce 1882 při odstraňování pozůstatků zdi na hradním kopci a poté umístěn v nedalekém Augustově chrámu. Vyobrazení tauroktonní scény je standardní, zachovala se větší část těla býka se spodní částí Mithrova těla. Ze zvířat jsou viditelní pes, had a štír na obvyklých místech. Oháňka býka se proměňuje v obilné klasy. Na pravém okraji se nachází částečně zachovalá postava světloňose se zkříženými nohama. Druhým možným monumentem souvisejícím s římským kultem boha Mithry je malý [015-VeH-002] oltář s nápisem¹⁰⁸ (0,28 × 0,18 × 0,125 m), nalezený v roce 1875 v prostorách prádelny (*fullonica*) Gaia Iulia Crysogona,¹⁰⁹ jejíž pozůstatky se nacházejí v obci Štinjan (it. Stignano) nedaleko Puly. Nápis sestává z pouhých písmen D M, obvykle doplňovaných jako *D(eo) M(ithrae)*. Pravděpodobnost tohoto čtení podporuje skutečnost, že vrchol oltáře byl opatřen dírou pro čep, který sloužil k uchycení dnes nedochované sochy, což prakticky vylučuje funerální charakter dedikace.¹¹⁰ V prádelně byly rovněž nalezeny další oltáře zasvěcené *Daeo* (sic!) *San/to Silva/no*¹¹¹ a *Nemesi Augustae*,¹¹² v obou případech pořízené samotným Crysogonem. Tento oltář řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Posledním nálezem s možnou relevancí pro naše poznání Mithrova kultu je [015-VeH-003] oltář s vyobrazením boha Slunce a nápisem¹¹³ (0,61 × 0,3 × 0,31 m), který nechal *Soli* zasvětit propuštěnec Numerius Placentius

102) Stejnou informaci, založenou na původní zprávě o tomto nálezu (Liruti 1771: 16), poskytuje i *CIL*.

103) *CIL* V.1, č. 2800 = Pascal 1964: 63 = Ianovitz 1972: 70 = EDR177992 = UEL 14647 = Canciani 2022: č. P16 (s. 251).

104) Theodor Mommsen v *CIL* pokládal za pravděpodobnější variantu *Invicto Deo* a k tomuto závěru se přiklání i Manfred Clauss (1992: 67). Nápis byl ale zařazen Pierrem Merlatem do korpusu nápisů souvisejících s kultem Jupitera Dolichena (Merlat 353 = *CCID* 450 [mezi spornými nálezy]). Pascal (1964: 63) kromě dvou nejčastěji navrhovaných čtení navrhuje rovněž *I(sidi) D(eae)* a *I(sidi) D(ominae)*.

105) Gasparotto 1927: 89–91; 1961: 112–123 = Canciani 2022: č. N9 (s. 229).

106) Bassignano 1981: 217.

107) *CIMRM* 755 = *MCC* XII, 1886, s. CLXIV–CLXV a obr. 2 = Reichel 1893: č. 88 a obr. 15 (s. 6) = Gnirs 1915: č. 36 (s. 68–69) = Ianovitz 1972: 16–17 = Canciani 2022: č. 45 (s. 54).

108) *CIMRM* 758 = *CIL* V.2, č. 8132 = Gregorutti 1876–1877: 98 = Sticotti 1908: 231 = Zotović 69 = Ianovitz 1972: 12–16 = EDR138903 = Girardi Jurkić 2005: 210 a obr.

109) *Fullonica Gaia Iulia Crysogona* je konvenční označení tohoto objektu v literatuře. Ve skutečnosti nevíme, zda byl tento muž, patrně propuštěnec, jejím vlastníkem a provozovatelem. Jeho jméno je nicméně známo na základě nápisů na dvou oltářích nalezených v prostorách této prádelny, viz níže.

110) Cancianiová (2022: 228) jej nicméně z tohoto důvodu vyřazuje ze svého katalogu mithraistických nálezů.

111) *CIL* V.2, č. 8136 = Gregorutti 1876–1877: 98 = Sticotti 1908: 241 = EDR138907.

112) *CIL* V.2, č. 8135 = Gregorutti 1876–1877: 99 = Sticotti 1908: 241 = EDR138905.

113) *CIMRM* 756/757 = *CIMRM* II, s. 34 = Reichel 1893: č. 89 (s. 6–7) = Sticotti 1908: 232–233 a obr. = Ianovitz 1972: 15–16 = EDR135201 = Girardi Jurkić 2005: 193 a obr.

Atticus.¹¹⁴ Místo a doba nálezu tohoto artefaktu jsou bohužel neznámé. Oltář je poškozený a na jeho přední straně se nahází busta s vyobrazením boha Slunce. Sticotti spekuluje o možné spojitosti tohoto oltáře s nalezeným fragmentem tauroktonie, poznamenává však, že nenese vyobrazení slunečních paprsků, které je pro Slunce jako Mithrova druha obvyklé.¹¹⁵ Mithraistický charakter tohoto monumentu je tedy nejistý a opět jej řadím mezi možné, ale sporné nálezy.

[016-VeH] Sale Marasino [10 D4]

Ve farním kostele sv. Zenona (*Chiesa di San Zenone*) v Sale Marasino se od 15. století nacházel [016-VeH-001] oltář s nápisem,¹¹⁶ který byl v roce 1824 odvezen do muzea v Brescii, kde se nachází doposud. Oltář je zasvěcen *Cautopati* a pořídili jej Gaius Munatius Tiro, *II vir i(ure) d(icundo)*, nejvyšší úředník některého z italských měst, a jeho syn Gaius Munatius Fronto.

[017-VeH] San Giovanni al Duino (ant. Fons Timavi) [10 G4]

V roce 1965 bylo objeveno [017-VeH-M] mithraeum v přírodní jeskyni poblíž San Giovanni al Timavo (antické Fons Timavi).¹¹⁷ Centrální ulička široká 2,6 metru byla lemována bočními pódií o výšce 0,45 a šířce 0,7 metru. Podél každého z obou pódií byly umístěny tři sloupy. Uvnitř jeskyně byla vykopána studna. Z nálezů pocházejících z prostor mithraea je možné zmínit: [017-VeH-M-001] oltář s nápisem¹¹⁸ (0,55 × 0,31 × 0,26 m), který je zasvěcen *D(eo) Inv(icto) M(ithrae)* a který pořídil jej muž jménem Aurelius Hermes; [017-VeH-M-002] tři fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie a nápisem¹¹⁹ (0,9 × 0,9 × 0,1 m). Zachovala se horní část reliéfu s většinou pravé strany, kde se v rohu nachází busta bohyně Luny. Ze samotné tauroktonní scény je rozpoznatelný pouze oblouk jeskyně a havran sedící na lemu Mithrova pláště. Na horním okraji reliéfu se vyskytuje nápis, který sděluje, že tento monument *D(eo) Inv(icto) M(ithrae)* zasvětil Aulus Tullius Paulinianus (nebo Paumnianus), za sebe a své bratry Tullia Secunda a Tullia Severina; [017-VeH-M-003] fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie a nápisem¹²⁰ (0,85 × 0,85 × 0,2 m), který *D(eo) Inv(icto) M(ithrae)* zasvětil muž jménem Aelius; [017-VeH-M-004] kamenný blok ve tvaru krychle (0,5 m),¹²¹ nalezený uprostřed centrální uličky a zřejmě sloužící jako oltář; [017-VeH-M-005] anepigrafický oltář a fragmenty několika dalších oltářů;¹²² [017-VeH-M-006] drobné nálezy roztroušené po prostoru mithraea zahrnující ocelový nůž, zlomek hrotu kopí a fragmenty keramického náčiní v podobě amfor, pohárů, talířů a lamp a mince.¹²³ Chronologie užívání mithraea byla provedena na základě analýzy nálezů přibližně tří set mincí, které pokrývají období počínající vládou císaře Antonina Pia a končící vládou císaře Theodosia s poslední emisí z roku 379. Dobu založení mithraea tak lze klást do období antoninovské dynastie, tedy přibližně do třetí čtvrtiny 2. století. Skutečnost, že mince byly nalezeny v jedné vrstvě společně s fragmenty reliéfů a střepy z chrámového náčiní, podporuje scénář násilného zničení mithraea na konci 4. století.¹²⁴

114) Reichl (1893: 6–7) uvádí přepis jména dedikanta v podobě *Milace /Atticus*, které přebírá i Vermaseren. Sticotti (1908: 232) však navrhuje přesvědčivější rekonstrukci *N(umerius) Placen[tius] Atticus*, kterého pokládá za propuštěného otroka dříve ve vlastnictví města Placentia (současná Piacenza).

115) Sticotti 1908: 232–233. Viz též Degrassi 1970: 629 (vyobrazení římské varianty boha Slunce z 1. století).

116) *CIMRM* 715 = *CIL* V.2, č. 4935 = Ianovitz 1972: 100–101 = EDR091162 = Canciani 2022: č. 13 (s. 41).

117) Andreolotti et al. 1965 = Pross Gabrielli 1975 = Stacul 1976 = Ianovitz 1972: 107–108 = Canciani 2020; 2022: č. 40 (s. 51).

118) HD007298 = *AE* 1976, č. 263 = Cuscito 1976: č. 17 (s. 62) = Ianovitz 1972: 107 = EDR007178 = UEL 23473 = Canciani 2022: č. 40c (s. 52).

119) Andreolotti et al. 1965: 23–26 a obr. 1 = HD007301 = *AE* 1976, č. 261 = Cuscito 1976: č. 15 (s. 61–62) = EDR007176 = UEL 23471 = Canciani 2022: č. 40a (s. 51–52).

120) Andreolotti et al. 1965: 26 a obr. 2 = HD007295 = *AE* 1976, č. 262 = Cuscito 1976: č. 16 (s. 61–62) = EDR007177 = UEL 23472 = Canciani 2022: č. 40b (s. 52).

121) Andreolotti et al. 1965: 23 a obr. 3 (dole).

122) Andreolotti et al. 1965: 23.

123) Andreolotti et al. 1965: 26–27.

124) Andreolotti et al. 1965: 21; Stacul 1976: 32.

[018-VeH] Sant’Ambrogio di Valpolicella [10 D4]

V roce 1940 byly v jeskyni nazývané *Cava de Simieri* poblíž farního kostela v Sant’Ambrogio di Valpolicella nalezeny dva oltáře s nápisy, které jsou dnes pokládány za ztracené a známé pouze na základě prvních nákrešů pořízených Giovannim Albertinim: [018-VeH-001] oltář s nápisem (výška cca 0,6 m, další rozměry neznámé),¹²⁵ který *deo invicto* zasvětili Pergemus, Primus a Tavanus, patrně tři osoby otrockého původu;¹²⁶ [018-VeH-002] oltář s nápisem¹²⁷ (rozměry neznámé, ale menší než v případě předchozího oltáře) zasvěcený *Genitu/r(ae) Invicti*. Oltáře jsou na základě paleografických informací datovány do 3. století.¹²⁸ Zdá se, že oba oltáře byly nalezeny *in situ* a že jeskyně, kde k objevu došlo, sloužila jako [018-VeH-M] mithraeum. Vzhledem k absenci jakýchkoli záznamů archeologické povahy však tato hypotéza zůstává neověřitelná. Oba oltáře řadím mezi potvrzené mithraistické nálezy. První z nich sice nese pouze dedikaci *deo invicto*, vzhledem ke společnému nálezovému kontextu s druhým oltářem však pokládám jeho mithraistický charakter za dostatečně věrohodně potvrzený.

[019-VeH] San Michele di Zampenigo, Torcello [10 F4]

V muzeu na ostrově Torcello poblíž Benátek se měl podle Vermaserena nacházet [019-VeH-001] reliéf s vyobrazením Cautopata.¹²⁹ Vermaseren, který odkazoval na studii Cesara Augusta Leviho (kterou nicméně, jak sám přiznává, neměl k dispozici),¹³⁰ uvádí, že reliéf o rozměrech 1,23 × 0,74 m zobrazuje v rámu z máků stojící postavu se zkříženými nohama v orientálním oděvu, která si pravou rukou podpírá hlavu a v levé drží skloněnou pochodeň. Tento popis je vcelku přesný, až na jeden důležitý detail: zobrazený mladík s fryžskou čapkou na hlavě nadržuje v levé ruce žádnou pochodeň. Nejedná se tedy o mithraistického Cautopata, nýbrž truchlícího Attida.¹³¹ Navzdory mínění některých badatelů,¹³² kteří poněkud nekriticky spoléhají na Leviho značně spekulativní chápání této postavy jako „truchlícího Mithry“ (*Mithra cadente*),¹³³ je možné tento monument vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[Geografická poznámka: Jako místo nálezu tohoto monumentu je uváděn malý ostrůvek *San Michele di Zampenigo*, lidově známý též jako *Sant’Angelo di Zampenigo* (nebo *Zampenigo*), poblíž ostrova Torcello, na kterém se ve středověku nacházel benediktýnský klášter.¹³⁴ Klášter byl nejpozději na počátku 18. století opuštěn a lokalita v dnešní době již v důsledku změn výšky vodní hladiny v laguně a intenzivní sedimentaci neexistuje. Místo, kde se ostrůvek přibližně nacházel – na druhém břehu Velkého kanálu (*Canale Maggiore*) naproti bazilice Nanebevzetí Panny Marie (*basilica di Santa Maria Assunta*) – bylo v 80. letech 19. století podrobeno archeologickému průzkumu, který vedl k četným archeologickým nálezům, mimo jiné i výše pojednávaného reliéfu.]

125) AE 1986, č. 256 = Franzoni 1974: 260–262 = AE 2012, č. 576 = HD007365 = EDR113121 = Buchi 1980–1981: 59–60 = Bertolazzi 2012: č. 6 (s. 260–261) = Canciani 2022: č. 22a (s. 45).

126) O interpretaci těchto tří jmen se vede diskuse. Franzoni (1974: 260) je pokládá za jméno jedné osoby, která nosila jméno Percenius Primus Tatianus (v místní onomastické variantě). Buchi (1980–1981: 59–60) však navrhl chápat tato jména jako jména tří osob otrockého původu, k čemuž se přiklání i Manfred Clauss (1992: 65), jinak chybně uvádějící tento oltář s nápisem mezi nálezy z Concordie Sagittarie. K tomuto závěru se přikláním i zde, především na základě skutečnosti, že jména Pergemus a Tavanus nejsou nikde jako součást *tria nomina* doložena, viz Bertolazzi 2012: 261.

127) AE 1986, č. 257 = Franzoni 1974: 260–262 = AE 2012, č. 577 = HD007368 = EDR113122 = Buchi 1980–1981: 59–60 = Bertolazzi 2012: č. 7 (s. 261–262) = Canciani 2022: č. 22b (s. 52).

128) Bertolazzi 2012: 260–261.

129) *CIMRM* 735.

130) Levi 1887–1888.

131) Viz Fogolari 1993: č. SR 41 (s. 151) a obr. SR 41 (s. 150); Canciani 2022: č. N5 (s. 229).

132) Clauss 1992: 60, 67.

133) Levi 1887–1888: 1552–1553.

134) Vecchi 1982: 13–18. Viz též heslo věnované tomuto ostrůvku v italské verzi Wikipedie, dostupné na: <https://it.wikipedia.org/wiki/Monastero_di_Sant%27Angelo_di_Zampenigo> [22. 9. 2022].

[020-VeH] Sanzeno [10 E3]

Ze Sanzena a jeho okolí pochází několik nálezů, které je možné klást do souvislosti s působením římského kultu boha Mithry v této oblasti. Prvním z nich je [020-VeH-001] fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie a nápisem (0,344 × 0,291 × 0,026 m),¹³⁵ nalezený během polních prací nejspíše v roce 1869¹³⁶ v místech vstupu do údolí San Romedio (*Valle di San Romedio*).¹³⁷ Zachována je pravá strana reliéfu s jednoduchým vyobrazením tauroktonie ve výklenku naznačujícím jeskyni. Pes, had a štír se nachází na obvyklých místech. Na pravém okraji je vyobrazen Cautes a nad ním v horním rohu busta bohyně Luny s měsíčním srpkem za hlavou. Na dolním lemu se nachází část nápisu, který je obvykle rekonstruován jako *[D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithrae)] Ulda Marius / [v(otum) s(olvit)] l(ibens) p(osuit)*. Jméno dedikanta prozrazuje jeho keltský původ.¹³⁸ V roce 1911 byl během stavebních prací v hostinci patřícímu Leopoldu Inamovi nalezen [020-VeH-002] fragment dalšího reliéfu s vyobrazením tauroktonie¹³⁹ (0,23 × 0,25 až 1,135 m). Zachována je část pravé strany reliéfu zobrazující Mithrovo tělo od pasu vzhůru (ale bez hlavy), přední část trupu býka a světloňose Cauta. Ze zvířat je viditelná pouze část hadí hlavy. Posledním z nálezů, tentokrát již sporným, je [020-VeH-003] fragment oltáře s nápisem¹⁴⁰ (0,37 × 0,49 × 0,17 m), objevený někdy na samém počátku 20. století ve hřbitovní zdi farního kostela v Sanzeno. Dedikace je rekonstruována v podobě *[D(eo) Sol(i) In(victo) M(ithrae)]*, jméno pořizovatele pak jako *C(aius) Cusa Pa[p(iria)] / [I]unianus*, nebo případně *C. Cum(mius) Pa[p(iria)] / [I]unianus*.¹⁴¹ Jména Cusa nebo Cummius by v tomto případě poukazovala na místní keltský původ jejich nositele. Mithraistický charakter nápisu je nejistý, neboť první řádek s dedikací se dochoval jen částečně, což společně s absencí našich znalostí o původním kontextu nálezu vybízí k opatrnosti. Tento monument tedy řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

Co se týče existence [020-VeH-M] mithraea¹⁴² v Sanzeno, zůstává nepotvrzenou hypotézou. Vermaserenova stručná zmínka o nálezu zdíva hluboko pod zemí společně s mincemi z římského období, bronzovými figurkami a malou zlatou destičkou¹⁴³ (s vyobrazením obilného klasu či meče) není v *CIMRM* opatřena odkazem na zdroj, dle provedené rešerše však pochází z krátkého článku Karla Mayra, který hovoří o nálezech okolnostech prvního z nalezených fragmentů tauroktonního reliéfu.¹⁴⁴ O existenci mithraea na základě stylistické podobnosti obou tauroktonních reliéfů spekuluje již Mayr.¹⁴⁵ Vzhledem k absenci archeologicky relevantních údajů však charakter zdíva a dalších zde nalezených předmětů zůstává nejasný. Hypotetické mithraeum proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

135) *CIMRM* 726/727 = De Vigili 1882 = De Campi 1909: 115–119 a tab. II, obr. 1 = Ianovitz 1972: 85–86 a obr. 12 = *CIL* V.2, č. 8892 = Inama 1895: č. 13 (s. 22–23) = EDR137641 = Canciani 2022: č. 17 (s. 43).

136) Informace o datu nálezu se liší. De Campi (1902: 115) uvádí, že k nálezu monumentu došlo 19. května 1871, De Vigili (1882: 135) v roce 1869. De Campi patrně chybně zmiňuje nikoli dobu nálezu, ale dobu, kdy došlo k první publikaci nálezu v časopise *Il Raccoglitore: giornale d'istruzione popolare ed organo del commercio, dell'industria e dell'agricoltura*, vydávaného v letech 1868–1910 v Roveretu. Vzhledem ke skutečnosti, že článek v tomto časopise publikoval právě De Vigili, se přikláním k roku nálezu 1869.

137) Podrobnosti viz níže v diskusi týkající se možné existence mithraea v místě nálezu.

138) Manfred Clauss (1992: 67, pozn. 58) se domnívá, že vzhledem ke stavu nápisu připadá v úvahu rovněž možnost, že *Ulda* je koncovkou delšího, na nápisu nedochovaného jména. Clauss jako místo nálezu tohoto monumentu chybně uvádí Rovereto.

139) *CIMRM* 725 = Mayr 1928: 84–86 = Ianovitz 1972: 84–85 = Canciani 2022: č. 16 (s. 43).

140) *AE* 1977, č. 289 = Ianovitz 1972: 91, pozn. 39 = HD005956 = EDR076820 = Canciani 2022: č. 18 (s. 43–44).

141) Toto čtení navrhuje Solin 1985: 102.

142) *CIMRM* 728 = Canciani 2022: č. P5 (s. 219).

143) Vermaseren překládá *goldplättchen* jako „a small gold disc“, což je dle mého soudu nepřesné, neboť použitý německý termín neimplikuje kulatý tvar.

144) Mayr 1928: 86. „Im Jahre 1869 fand ein Bauer bei Erdarbeiten wenige Meter von der Mündung des wildromantischen S. Romedio Tales bei S. Zeno in beträchtliche Tiefe zwischen altem Gemäuer ein Mithrasrelief zusammen mit einigen Römermünzen und Bronzeidolen, welch letztere er aber gleich an einen Durchreisenden verkaufte. Neben dem Mithrastein lag auch 9 cm langes goldplättchen worauf eine Ähre (Schwert?) in getriebene Arbeit dargestellt war.“ („V roce 1869 našel rolník, který obdělával půdu několik metrů od ústí divokého a romantického údolí S. Romedio poblíž S. Zena, ve značné hloubce mezi starým zdívkem reliéf s vyobrazením Mithry spolu s několika římskými mincemi a bronzovými obrazy, ty ale ihned prodal jednomu pocestnému. Vedle Mithrova reliéfu pak ležela 9 cm dlouhá zlatá destička, na níž byl vyobrazen vytepaný klas [meč?].“)

145) Mayr 1928: 86.

[Geografická poznámka: Vermaseren (na základě připomínky Carola Van Essena) zmiňuje pochybnosti ohledně lokalizace místa nazývaného jako Sanzeno a uvádí,¹⁴⁶ že může označovat tři odlišné lokality: 1) San Zeno ve Val di Non poblíž Mecla (ze kterého pochází monumenty *CIMRM* 725 a 729; 2) San Zeno situované jižně od Tridentu, uváděné v bibliografii jako spadající k Roveretu, ze kterého pocházejí monumenty *CIMRM* 726/727 a 728; 3) San Zeno nacházející se severně od Tridentu a nazývané Tuenno, ze kterého pochází monument *CIMRM* 723/724. Jiné místo než dnešní Sanzeno (něm. Sanzinnen am Nonsberg) však představuje pouze poslední zmíněná lokalita – Tuenno. V případě dvou předchozích se jedná o jednu a tu samou lokalitu. Monumenty *CIMRM* 725 až 729 tedy pojednávám zde na jednom místě.]

[021-VeH] Trento (Trident) (ant. Tridentum/Tridentium) [10 E4]

V roce 1868 byly „pod vodopádem Sardagna [*La cascata di Sardagna*]¹⁴⁷ v místě nazývaném San Niccolò [*Località san Nicolò* v blízkosti Tridentu] poblíž starověké římské silnice v zemině plné trosek, kostí a popela, které naznačují přítomnost pohřebiště“,¹⁴⁸ objeveny: [021-VeH-001] oltář s nápisem¹⁴⁹ (0,757 × 0,399 × 0,278 m), který *D(eo) I(nvicto) M(ithrae)* pořídil Lucius Claudius Iustio se svými syny Iustem a Iustinem; [021-VeH-002] oltář s nápisem¹⁵⁰ (0,701 × 0,364 × 0,274 m), který *Gen(etrice) / pro ge(nitura) / dei* věnoval Quintus Muielius Iustus se svou rodinou (*cum suis*). Oba tyto oltáře jsou na základě paleografie datovány do 3. století. Z Tridentu pochází rovněž další možný mithraistický monument, a to [021-VeH-003] oltář s nápisem¹⁵¹ (rozměry neznámé), který *Soli* pořídil patrně stejný Quintus Muielius Iustus, opět se svou rodinou.¹⁵² V tomto případě je nicméně potvrzení mithraistického statusu komplikovanější, neboť oltář samotný se nedochoval a je známý pouze na základě popisu v jednom z latinských kodexů Johannese Aventina ze 16. století.¹⁵³ Pouhá dedikace *Soli* není dostačnou zárukou mithraistického charakteru oltáře, hovoří však pro něj osoba dedikanta, který byl prokazatelně v Mithrově kultu zaangażován. Z tohoto důvodu tento monument klasifikuji mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Co se týče možné existence [021-VeH-M] mithraea v Tridentu, o kterém hovoří například Vermaseren,¹⁵⁴ zůstává na úrovni spekulací bez sebemenší nápisné nebo architektonické opory.

[022-VeH] Trieste (Terst) (ant. Tergeste) [10 G4]

Doklady přítomnosti římského kultu boha Mithry v Terstu, důležitém přístavním městě římské Histrie, jsou prozatím velmi sporné. Tato skutečnost je pozoruhodná zvláště ve srovnání s Aquileiou, dalším důležitým centrem tohoto regionu, ze kterého pochází velké množství nálezů. Mezi artefakty, o jejichž možném mithraistickém charakteru se vede diskuse, patří: [022-VeH-001] oltář s nápisem¹⁵⁵ (1,23 × 0,83 × 0,50); [020-VeH-002] oltář s nápisem¹⁵⁶ (0,8 × 0,42 × 0,26 m); [022-VeH-003] oltář s nápisem¹⁵⁷ (rozměry neznámé). Všechny tyto oltáře nesou nápisy v podobě tří písmen D M S. Někteří badatelé se s opatrností přiklánějí ke čtení *D(eo)*

146) *CIMRM* II, s. 33.

147) Více o tomto místě viz <https://it.wikipedia.org/wiki/Cascata_di_Sardagna>.

148) Informace poskytnuté Theodoru Mommsenovi italským literátem Tito Bassettim, viz *CIL* V.1, s. 532.

149) *CIMRM* 731/732 = *CIL* V.1, č. 5019 = Ianovitz 1972: 90 = EDR119893 = Canciani 2022: č. 21a (s. 45).

150) *CIMRM* 733 = *CIL* V.1, č. 5020 = Ianovitz 1972: 90 = EDR119915 = Canciani 2022: č. 21b (s. 45).

151) *CIMRM* 734 = Vollmer 1914: č. 2 (s. 313) = *AE* 1914: č. 256 = Ianovitz 1972: 90–91 = HD021521 = EDR072704 = Canciani 2022: č. P7 (s. 219).

152) EDR072704 uvádí čtení dedikace ve formě *Soli* [*I(nvicto)*], zda však nápis mohl zahrnovat i další písmena, není z Aventinova nákresu jasné (viz poznámka 143 níže).

153) Jedná se o Johannes Aventinus, *Aventini adversariorum tomus* II – BSB Clm 967, fol. 14^r, dostupný v digitalizované podobě na: <<https://daten.digital-sammlung.de/~db/0002/bsb00029574/images/>> [14. 9. 2022]. Přepis nápisu se nachází na s. 39 digitalizovaného textu. V kodexu se nachází u přepisu nápisu informace, že byl spatřen v Tridentu v roce 1515, a to „in templo divi Martini“.

154) *CIMRM* 731 = Canciani 2022: č. P6 (s. 219).

155) EDR007323 = *CIL* V.1, č. 672 = UEL 16136.

156) EDR007324 = *CIL* V.1, č. 673 = UEL 16137.

157) EDR007461 = *CIL* V.1, č. 674.

M(ithrae) s(acrum),¹⁵⁸ jako pravděpodobnější se nicméně jeví alternativní rekonstrukce v podobě *D(is) M(anibus) s(acrum)*.¹⁵⁹ Z římského světa jsou doloženy stovky dedikací v této formě a za absence jakékoli kontextuální opory, která by minimálně naznačovala možný mithraistický charakter těchto monumentů, nezbyvá než tyto oltáře vyřadit ze seznamu relevantních nálezů. Dalším nálezem, tentokrát slibnější povahy, je [022-VeH-004] fragment sochy zrození Mithry ze skály, objevený v létě roku 1941 během vykopávek v katedrále sv. Justa (*Cattedrale di San Giusto*) v místech terstského kapitolu. Tento nález ale nebyl Vermaserenem zařazen do jeho *CIMRM* a jeho existence je v literatuře zmiňována pouze sporadicky.¹⁶⁰ Zdá se, že tento monument je ztracený a jediné podrobnější informace o jeho nálezu a podobě poskytuje stručný novinový článek s fotografií ze srpna roku 1941.¹⁶¹ Fotografie zachycuje kamenný blok s drobnými zaoblenými výstupky, který se typologicky podobá některým vyobrazením Mithrova zrození ze skály známým z jiných míst Římské říše.¹⁶² Vzhledem k nemožnosti tento monument opětovně prozkoumat však zůstává jeho identifikace nejistá a řadím jej proto mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[023-VeH] Tuenno [10 E3]

V ruinách *Castello di Tuenno* byl před rokem 1864 objeven [023-VeH-001] fragment oboustranného reliéfu s vyobrazením tauroktonie a nápisem¹⁶³ (0,785 × 0,162 × 0,14 m), sekundárně využitý k výstavbě balkónu. Zachován je levý okraj lícni strany a pravý okraj rubové strany reliéfu. Z lícni strany se zachoval levý boční pás s pěti bočními scénami, které známe z dalších mithraistických monumentů (snící Saturn, Atlas, gigantomachie a uzavření přátelství mezi Mithrou a Sluncem). Z rubové strany se zachovala malá část pravého okraje s vyobrazením světlohoše Cauta stojícího nad skálou, kolem které se vine had a ze které vytékají vody. U nohou Cauta se snad nachází hlava býka, nad jeho hlavou cypřišový strom. Směrem k cypřiši přibíhá divoké prase, ze kterého jsou doposud viditelné části předních nohou a hlava. Divoké prase je na mithraistických monumentech zobrazováno velmi vzácně, nejbližší paralelu představuje divoké prase na scéně zobrazující Mithru lovce na jedné z fresek z mithraea v Dura Europos.¹⁶⁴ Nad hlavou světlohoše nalevo od kmene cypřiše se nachází část dedikace ve formě [*D(eo)*] *I(nvicto) M(ithrae)*. Monument je datován do 3. století.

[024-VeH] Vabriga/Vabriga [10 G5]

Z chorvatského městečka Vabriga a jeho okolí pocházejí dva prokazatelně mithraistické nálezy: [024-VeH-001] oltář s nápisem¹⁶⁵ (0,94 × 0,51 × 0,42 m), objevený v roce 1887, který *D(eo) S(oli)*¹⁶⁶ *I(nvicto) M(ithrae)* pořídili dva patrně císařští propuštěnci, Charitinus, *l(ibertus) s(ub) proc(urator)*, a Sabinianus, *l(ibertus) ad/iutor tab(ulariorum)*. Funkce, které uvádějí, poukazují na jejich aktivitu v římské státní administrativě, patrně související se správou dunajských provincií.¹⁶⁷ Jelikož nápis zmiňuje i to, že byl pořízen na počest císařů Philippa Araba a Philippa II. a císařovny Marcilie Otacilie Severy, lze jej poměrně přesně datovat, a to do rozmezí

158) Ianovitz 1972: 20.

159) Clauss 1992: 286.

160) Není zmiňován ani jinak velmi pečlivým Manfredem Claussem (1992). Ale viz Degrassi 1970: 627; Ianovitz 1972: 20 a pozn. 76.

161) Nález je zmiňován v terstských novinách *Il Piccolo*, 9. srpna 1941 (ranní vydání), fasc. 6736, s. 4. Výtisk je dostupný v pdf. verzi na: < <https://archivio.ilpiccolo.it/sfoglio/> [22. 9. 2022]. Viz též Canciani 2022: č. P15 (s. 221).

162) Viz např. [001-VeH-005] (Aquileia v Itálii) nebo *CIMRM* 1949 (Alba Julia v Rumunsku).

163) *CIMRM* 723/724 = Ianovitz 1972: 81–84 a obr. 10–11 = *CIL* V.1, č. 5066 = EDR136685 = [Henzen] 1864: 80–82 a tab. F 1–2 (zprostředkovává informace od původního vlastníka tohoto monumentu G. B. Zanelly) = De Campi 1909: 119–122 a tab. II, obr. 2–3 = Canciani 2022: č. 20 (s. 44–45).

164) Viz [005-Syr-M-007] výše.

165) *CIMRM* 754 = *TMM* II, č. 178 (s. 124) = Gregorutti 1888: 449–450 = Ianovitz 1972: 18–20 = EDR134104 = Canciani 2022: č. 43 (s. 53).

166) Některé edice tohoto nápisu navrhují čtení dedikace ve formě *D(eo) s(ancto) i(nvicto) M(ithrae)*, viz například Gregorutti 1888: 449 nebo EDR135104. Cumont (*TMM* II, 178) nebo Ianovitz (1972: 19) se naopak kloní k variantě *D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithrae)*, kterou pokládám za věrohodnější.

167) Clauss 1992: 69.

let 244–247. Po uskutečnění dynastické změny byla jména členů císařské rodiny úmyslně vymazána; [024-VeH-002] fragment oltáře s nápisem¹⁶⁸ (0,19 × 0,39 × 0,34 m), nalezený v roce 1970 během orby, který *Mit(h)r(a)e* zasvětil Aurelius Commodus.

[Geografická poznámka: První z těchto dvou oltářů byl nalezen v místě, které se v době, kdy byla Istrie součástí Rakouska-Uherska, nazývalo *Val del Dente* (chor. *Uvala Zub*), viz vojenská mapa rakousko-uherské Istrie z roku 1878.¹⁶⁹ V současné době se toto místo nachází v katastru chorvatského města Vabriga, pod kterým je nález pojednán. Fragment druhého oltáře byl nalezen v místě, které se v období rakousko-uherské monarchie nazývalo *Campo Grande* (chorv. *Veliko Polje*) a nacházelo se na předměstí tehdejší Vabrigy (it. Abrego).¹⁷⁰ Rovněž tento nález pojednávám ve vstupu věnovaném nálezům z Vabrigy.]

[025-VeH] Venezia (Benátky) [10 F5]

Někdy v průběhu 80. let 20. století byl během rekonstrukce krypty kostel sv. Vavřince (*chiesa di San Lorenzo di Castello*) v Benátkách objeven [025-VeH-001] oltář s nápisem,¹⁷¹ který *D(eo) I(nvicto) M(ithrae)* nechal pořídit za sebe a za svou rodinu (*pro se et suis*) Gaius Iulius Saturninus. Oltář je datován do 2. století a do Benátek byl dopraven, nejspíše z ruin starověkého města Altinum, v době stavby kostela sv. Vavřince, snad již v průběhu 12. století.

[026-VeH] Verona (ant. Verona) [10 E5]

V literatuře jsou v souvislosti s Veronou uváděny dva monumenty, které byly kladeny do souvislosti s působením římského kultu boha Mithry. Jedná se o následující artefakty: [026-VeH-001] hlava bronzové sošky¹⁷² (výška 0,104 m), která údajně zobrazuje Mithru. Tato identifikace je nicméně velmi nejistá, neboť se může rovněž jednat o zobrazení Attida. Z tohoto důvodu tento artefakt řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy; dnes ztracený [026-VeH-002] oltář s nápisem¹⁷³ (rozměry neznámé), který *Soli* pořídil propuštěnec Lucius Cassius Ianuarius, *L(uci) l(libertus)*. K zasvěcení oltáře zřejmě došlo na místě poskytnutém z rozhodnutí dekurionů,¹⁷⁴ což naznačuje, že se s největší pravděpodobností jednalo o dedikaci učiněnou v rámci veřejného slunečního kultu.¹⁷⁵ Oltář s nápisem proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

168) EDR077179 = HD013488 = *AE* 1978, č. 350 = Šonje 1977: 137–139 a tab. I, obr. 2 = Canciani 2022: č. 44 (s. 53).

169) Jedná se o mapový soubor *Spezialkarte der K. u. K. Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, Wien: Kaiserlich-Königliches Militär-Geographisches Institut. Mapa „Cittanuova und Montona, Zone 24 Col. IX“ je dostupná v pdf. souboru na: <<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/861302>> [19. 6. 2022], v podobě vydání z roku 1903.

170) Viz stejná mapa jako v případě předchozí lokality.

171) EDR149797 = *AE* 1992, č. 733 = Franco 1989–1990: č. e (s. 162) = Calvelli 2011: č. 70 (s. 192) = UEL 19886 = Canciani 2022: č. 47 (s. 54).

172) Franzoni 1973: č. 129 (s. 153). Místo nálezu tohoto artefaktu je neznámé, nachází se však v archeologickém muzeu ve Veroně a proto jej uvádím na tomto místě.

173) *CIMRM* 702 = *TMM* II, č. 209 (s. 128) = *CIL* V.1, č. 3278 = Ianovitz 1972: 72 = EDCS-04202325.

174) Nápis nesl na posledním pátém řádku písmena L D D D, což umožňuje buďto čtení *l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum)* nebo *l(aetus) d(onum) d(edicavit) d(icavit)*. Druhá možnost není nicméně z důvodu předcházející formule *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* příliš pravděpodobná.

175) Jak se domnívá například Halsberghe 1972: 84, pozn. 2.

7.3 Transpadana (Regio XI)

[001-TrP] Angera (ant. Sebuinus Vicus) [10 C4]

Přítomnost římského kultu boha Mithry v oblasti dnešní Angery dokládají dva nálezy nápisné povahy: [001-TrP-001] kamenný blok s nápisem¹⁷⁶ (0,36 × 0,4 × 0,48 m), který *Cautopati* pořídil Marcus Staius Niger, *se(vir) Aug(ustalis)* a držitel stupně *leo*,¹⁷⁷ společně s Gaiem Valeriem Iulianem, dalším držitelem stupně *leo*. Blok, který je poškozen v pravé horní části, byl nalezen v průběhu 19. století a téměř jistě sloužil jako podstavec pro sochu mithraistického světlohoše Cautopata; [001-TrP-002] kamenný blok s nápisem,¹⁷⁸ který *D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithrae)* pořídil muž jménem Valerianus Petelus. Monument byl nalezen ve zdi kostela sv. Alexandra (*chiesa di Sant’Alessandro*) a je v současné době pokládán za ztracený. Na základě těchto dvou nálezů Bernardino Biondelli interpretoval přírodní jeskyni nazývanou „Vlčí doupe“ (*Tana del Lupo*) jako [001-TrP-M] mithraeum.¹⁷⁹ Tato identifikace byla přijata Cumontem, který jej zařadil do svých *Textes et monuments*,¹⁸⁰ odkud bylo následně přejato i do Vermaserenova korpusu¹⁸¹ nebo zahrnuto do výčtu známých mithraeí v *Cultores Mithrae* Manfreda Clause.¹⁸² Ve skutečnosti však nebyly v této jeskyni nalezeny žádné přesvědčivé stopy mithraistické aktivity, i když je evidentní, že byla užívána ke kultickým účelům.¹⁸³ Zdá se, že spíše než jako mithraeum sloužila jeskyně se svatyní léčitelství kultu některé z místních mateřských bohyní soustředěnému kolem nedalekého pramene.¹⁸⁴ Hypotetické mithraeum proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických objektů.¹⁸⁵ Ze stejného důvodu jsou ze soupisu mithraistických nálezů vyřazeny rovněž mince¹⁸⁶ a kámen s fragmentem nápisu,¹⁸⁷ nalezené v této jeskyni. Ze seznamu relevantních mithraistických nápisů rovněž vyřazují [001-TrP-003] oltář s nápisem¹⁸⁸ (0,92 × 0,70 m), který *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)* zasvětil Marcus Calvius Satullio. Oltář je vyzdoben motivem orlů a girlandy a nese rovněž vyobrazení Jupitera a Neptuna bojujících s giganty s nohama v podobě hadích těl. Cumont spekuluje, že tento oltář by mohl pocházet z angerského mithraea, a na základě výskytu motivu gigantomachie na některých mithraistických monumentech se jej rozhodl zařadit do *TMM*. Tento závěr je však zcela spekulativní, neboť motiv gigantomachie není specificky mithraistický a skutečnost, že oltář je zasvěcen Jupiterovi, je dostatečně přesvědčivým zdůvodněním jeho užití. Ze seznamu relevantních mithraistických nálezů je rovněž možné vyřadit [001-TrP-004] šest kamenných sloupů¹⁸⁹ (výška 0,85–0,90 m) s motivy lvů a gryfů, které byly nalezeny na stejném místě jako podstavec zasvěceným Cautopatovi. Cumontovo tvrzení, že rovněž pocházejí z mithraea, je zcela neprůkazné.

[Geografická poznámka: Závěr, že dnešní Angera je totožná s antickou osadou jménem Sebuinus Vicus, není zcela jednoznačně prokázán.¹⁹⁰]

176) *CIMRM* 718 = Biondelli 1868: 523–527 = *CIL* V.2, č. 5465 = EDR124511 = Canciani 2022: č. 8 (s. 40).

177) Nápis zmiňuje další možný náboženský úřad tohoto muže v podobě funkce *leg(atus) dend(rophorum)*, který by odkazoval na možné vazby s kultem bohyně Velké Matky a Attida.

178) *CIMRM* 717 = Biondelli 1868: 527 = *CIL* V.2, č. 5477 = EDR124516 = Canciani 2022: č. 7 (s. 39).

179) Biondelli 1868: 528–531. Viz též Baserga 1917–1918.

180) *TMM* II, č. 109 a obr. 101 (s. 262–263).

181) *CIMRM* 716.

182) Clauss 1992: 60–61.

183) De Togni 2018: 146–147.

184) De Togni 2018: 153–155; David 2014: 180–181 (s De Togniho příspěvkem věnovaným „Vlčímu doupěti“).

185) Viz též Canciani 2022: č. N2 (s. 228).

186) Facchinetti 2009.

187) Baserga 1917–1918: 56 = EDR124839.

188) *CIMRM* 720/721 = *TMM* II, s. 264 a obr. 102–104 = Biondelli 1868: 515–516 a tab. II.1 = *CIL* V.2, č. 5471 = Baserga 1917–1918: 49–50 = EDR010348.

189) *CIMRM* 719 = *TMM* II, č. 110 (s. 165) = Biondelli 1868: 531–532 a tab. II.2–3 = Baserga 1917–1918: 51–52 a obr. 2–5 = Canciani 2022: č. N3 (s. 228).

190) De Togni 2018: 144 a pozn. 4.

[002-TrP] Aosta (ant. Augusta Praetoria/Augusta Praetoria Salassorum) [10 B4]

V roce 1953 bylo v Aostě objeveno [002-TrP-M] mithraeum.¹⁹¹ Nacházelo se v prostorech obytného komplexu situovaného severovýchodně od dnešního *Torre Bramafam*, kde se v římském městě nacházela *porta Principalis Dextera*, a fungovalo přibližně od druhé poloviny 2. století. Centrální místnost mithraea měřila 14,8 metrů na délku a 5 metrů na šířku, byla vybavena dvěma zděnými pódii po delších bocích a výklenkem v zádní stěně místnosti. Mithraeum plnilo svou funkci až do konce 3. století, kdy bylo opuštěno a během přestavby komplexu rozděleno mezi další nově vzniklé prostory. Prostory mithraea poskytly pouze jediný nález: [002-TrP-M-001] oltář s nápisem¹⁹² (0,88 × 0,43 × 0,3 m), který *I(nvicto) M(ithrae)* pořídil císařský otrok Antiochus.¹⁹³ V místech poblíž mithraea byly rovněž učiněny dva další nálezy, jejichž mithraistický status nicméně zůstává nejednoznačný. Jedná se o [002-TrP-M-002] hlavu malé terakotovou sošky mladíka s fryžskou čapkou,¹⁹⁴ nalezenou v sutinách destrukční vrstvy (ze 3. století) blízkého obytného domu. Podle Rosanny Mollo Mezzenové může tento předmět pocházet z blízkého mithraea. Ve vlastní destrukční vrstvě mithraea byl potom objeven [002-TrP-M-003] bronzový *balteus*¹⁹⁵ (vojenský opasek) s vyobrazením motivu boje Římanů proti Barbarům. Podle Silvany Finocchiové by se v tomto případě mohlo jednat o votivní dar původně uložený v mithraeu.¹⁹⁶ Oba tyto artefakty řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

Z Aosty rovněž pocházejí dva další individuální nálezy. Prvním z nich je [002-TrP-001] oltář s nápisem¹⁹⁷ (0,85 × 0,44 × 0,3 m), nalezený v průběhu 16. století. Tento oltář je pozoruhodný tím, že představuje párový oltář k oltáři nalezenému v mithraeu, neboť byl porýzený stejným Antiochem a nese nápis identického znění. S velkou mírou pravděpodobnosti tak původně pochází rovněž z prostor mithraea. Druhým nálezem je [002-TrP-002] oltář s nápisem¹⁹⁸ (0,7 × 0,44 × 0,31 m), objevený v roce 1962, který snad *Invict[us] Mithrae*] či *Invict[us] Deo Mithrae*] pořídil muž jménem Bassus. Pravá strana oltáře je bohužel poškozená a určení Bassova povolání a statusu je předmětem sporů. Poměrně nekontroverzní je závěr, že Bassus byl *Ca[esaris] ser(vus)*,¹⁹⁹ tedy císařským otrokem, ve funkci *circitor*, „putujícího inspektora“ činného v *portoriu*. Nejasností panují ohledně rekonstrukce třetího a čtvrtého řádku nápisu. Manfred Clauss se přiklání ke čtení *XL G[alliar(um)] pra[ep(ositus)]*, který by s Bassa učinil vyššího úředníka v rámci *portoria*.²⁰⁰ Richard Gordon nicméně podotýká, že funkce *praepositus circitoris* není nápisně doložena a kloní se ke čtení *XL G[alliar(um)] stat(ionis) Aug(ustae)] Pra[et(oriae)]*.²⁰¹ Vzhledem k poškození nápisu a rekonstrukci dedikace řadím tento oltář mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[003-TrP] Arona, Novara (apud ant. Novaria) [10 C4]

Následující monument poukazuje na některá úskalí, která jsou s posuzováním míry relevance starších nálezů často spojena. Stav [003-TrP-001] oltáře s nápisem²⁰² (0,565 × 0,375 × 0,17 m), nalezeného nedlouho před rokem 1877 v Aroně poblíž Novary, se v průběhu času zjevně

191) Finocchi 1959: 109–113; 2007: 26–31; Bassani 2012: 117–119; Canciani 2022: č. 1 (s. 37).

192) EDR169506 = Canciani 2022: č. 1a (s. 37). Manfred Clauss (1992: 64) uvádí, že v mithraeu v Aostě byly nalezeny dva oltáře s identickými nápisy, které dedikoval Antiochus, *Aug(usti servus)*. Na základě archeologických zpráv je ale možné konstatovat, že toto tvrzení je mylné, neboť v mithraeu byl nalezen jen jeden z těchto oltářů, a to právě EDR169506 (Bassani 2012: 118). Druhý a téměř identický oltář se stejným nápisem, zahrnutý do korpusu latinských nálezů (*CIL* V, č. 6831), byl objeven již někdy v průběhu 16. století, zřejmě poblíž katedrály v Aostě v místech antického fora, viz níže.

193) Clauss 1992: 64 a pozn. 35.

194) Mollo Mezzena 1988: 170–172 a obr. 23 = Canciani 2022: č. 1c (s. 38).

195) Carducci 1959 = Canciani 2022: č. 1d (s. 38).

196) Finocchi 1959: 114; 2007: 29–31.

197) *CIL* V.2, č. 6831 = EDR169766 = Canciani 2022: č. 1b (s. 37–38).

198) EDR081479 = HD015090 = *AE* 1989, č. 334 = Günther 2015: č. 5 (s. 235) = Canciani 2022: č. 2 (s. 38).

199) Jiné možné čtení je *Ca[esaris] n(ostris) v(erna)*, viz *AE* 1989, č. 334; Günther 2015: 235.

200) Clauss 1992: 64.

201) Gordon 1994: 472; Günther 2015: 235; HD015090.

202) *CIMRM* 704 = *TMM* II, č. 193 (s. 126) = *CIL* V.2, č. 8997 = Pais 1884: č. 892 (s. 117) = Mennella 1999: č. 26 (s. 172) = EDR108255 = Canciani 2022: č. 6 (s. 39).

natolik zhoršil, že čtení, které bylo založeno na transliteraci pořízené ve druhé polovině 19. století Mommsenem a posléze Paisem, dnes již nelze potvrdit. Z dedikace rekonstruované ve formě [S]acrum Soli / M(i)t[hr]ae Numini / V(ictori) Invict(o) deo je dnes na nápise rozpoznatelné pouze [Sa]ç[ru]m Soli / M[it]hr[ae] numini / v(ictori) invičt(o) deo, ze závěrečných třech řádků ve formě *ex visu iussus / Aelius Secundi/nus* potom *Exs visu iussus / Aelius Secundi/[n]us*.²⁰³ Za těchto okolností je klasifikace monumentu závislá na důvěře v preciznost epigrafické práce Ettorea Paise, která je všeobecně pokládána za spolehlivou a dostatečně kritickou. Z toho důvodu klasifikuji oltář s nápisem z Arony mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy, neboť kritický druhý řádek, kde se mělo objevovat Mithrovo jméno, nebyl zcela čitelný již v době bezprostředně po nálezů tohoto monumentu.

[004-TrP] Barzanò [10 C4]

V kostele svatého Salvatora v Barzanu byl nalezen [004-TrP-001] oltář s nápisy²⁰⁴ na lící i rubové straně (1,0 × 0,55 × 0,5 m), dedikovaný Jupiterovi Nejlepšímu Největšímu. V roce 1961 představila Adriana Soffredi de Camilli nové čtení dedikace na rubové straně oltáře, kdy namísto dosavadního *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)* z důvodu nezřetelnosti písmene O navrhl alternativní *I(nvicto) M(itthrae)*.²⁰⁵ Toto čtení však není příliš pravděpodobné, neboť stopy po písmenu O jsou stále patrné.²⁰⁶ Navíc by bylo nezvyklé zasvětit jeden a tentýž oltář více božstvům, a nápis na lící straně prokazatelně nese dedikaci Jupiterovi. Z těchto důvodů nenacházím žádný přesvědčivý důvod pro zařazení oltáře z Barzana do seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[005-TrP] Bergamo (ant. Bergomum) [10 C4]

Během stavebních prací v klášteře svaté Graty v Bergamu byl objeven [005-TrP-001] oltář s nápisem²⁰⁷ (1,11 × 0,52 × 0,45 m), který nese dedikaci *Deo invicto*. Pořizovatel nápisu je neznámý. Vzhledem ke skutečnosti, že epitet *invictus* sdílel Mithra i s jinými božstvy, řadím oltář mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[006-TrP] Bulciago [10 C4]

V kostele svatého Štěpána (*Oratorio di Santo Stefano*) v Bulciagu byl nalezen [006-TrP-001] oltář s nápisem,²⁰⁸ který pořídila žena jménem Varia Severa, dcera Quintova. Místo současného výskytu oltáře je neznámé. Navržené čtení písmen D M na prvním řádku nápisu jako *Deo [I(nvicto)] M(itthrae)* je s ohledem na vyloučení žen z Mithrova kultu spíše nepravděpodobné. Mnohem věrohodnější se zdají být varianty *D(is) M(anibus)* nebo *D(eo) M(ercurio)*.²⁰⁹ Stejná Varia Severa je téměř jistě zmíněna na nápise z nedaleké Erby, který je zasvěcen právě Merkurovi.²¹⁰ Existuje dokonce možnost, že původně existoval jen jeden nápis, který se dostal do epigrafických korpusů ve dvou verzích.²¹¹ Za těchto okolností vyřazuji oltář s nápisem z Bulciaga ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

203) Mennella 1999: č. 26 (s. 172).

204) *CIL* V.2, č. 5661 = EDR075056 = HD013243 = *AE* 1969–1970, č. 203.

205) *AE* 1969–1970, č. 203.

206) Clauss 1992: 285–286 (Clauss na tomto místě chybně hovoří o dvou oltářích, ve skutečnosti se však jedná o jeden monument opatřený nápisem na lící i rubové straně). Inovované čtení nepřijímají ani EDH a EDR.

207) *CIMRM* 710 = *CIL* V.2, č. 5116 = EDR092025 = Canciani 2022: č. 12 (s. 41).

208) *CIMRM* 705 = *CIMRM* II, s. 33 = *CIL* V.2, č. 5659 = EDR 124669 = Canciani 2022: č. P1 (s. 218).

209) Clauss 1992: 285.

210) EDR160902 = *CIL* V.2, č. 5650.

211) Viz Mommsenův komentář k *CIL* V.2, č. 5659.

[007-TrP] Como (ant. Comum) [10 C4]

Na počátku 20. století byla v Comu nalezena [007-TrP-001] deska s nápisem²¹² (0,52 × 0,82 × 0,03 m), který zmiňuje výstavbu *templum dei Solis* z rozkazu císařů Diocletiana a Maximiana. Chrám vystavěli a zasvětili příslušník senátorské nobility Titus Flavius Postumus Titianus, *v(ir) c(larissimus) corr(ector) / Ital(iae)*, a Axilius Iunior, *v(ir) c(larissimus) curator c(iv)itatis Comensium*. Vzhledem k bohatým prosopografickým informacím můžeme pořízení nápisu, a tím pádem i výstavbu a zasvěcení chrámu, datovat do rozmezí let 286–293. Téměř s definitivní jistotou se nicméně nejednalo o [007-TrP-M] mithraeum, ale o chrám fungující v rámci oficiálního slunečního kult zavedeného císařem Aurelianem.²¹³ Tento závěr podporuje nejenom skutečnost, že ke stavbě došlo na přímý příkaz císařů Diocletiana a Maximiana, ale rovněž fakt, že tímto úkolem byli pověřeni vysocí příslušníci senátorského stavu zodpovědní za správu Itálie. O Titovi Flaviovi Postumiovi Titianovi navíc z pozdějších zdrojů víme, že byl, nejspíše v roce 295, držitelem kněžské funkce *pontifex dei Solis*.²¹⁴ Z těchto důvodů vyřazují desku s nápisem ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[008-TrP] Giussano [10 C4]

V Giussanu nalezený [008-TrP-001] oltář s náhrobní nápisem²¹⁵ je bohužel známý pouze na základě ne zcela spolehlivých opisů z konce 18. a počátku 19. století. Na čtvrtém řádku nápisu stojí *arispex D M S*. Jedním z možných čtení, i když velmi nepravděpodobným, je *arispex D(ei) M(itthrae) S(acerdos)*. Jako mnohem pravděpodobnější se nicméně jeví čtení *arispex D(is) M(anibus) S(acrum)*.²¹⁶ Nápis za těchto okolností vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[009-TrP] Introbio [10 C4]

V roce 1832 byl v Introbiu nalezen [009-TrP-001] oltář s nápisem,²¹⁷ který [---] *invicto* pořídil muž jménem Gaius Valerius (nebo Valerianus) Rufinus. Písmena V L V na čtvrtém dochovaném řádku lze doplnit buďto jako *v(oto) l(ibens) v(ovit)*, což však působí redundantně k *v(otum) s(olvit)* na druhém dochovaném řádku. EDR proto akceptuje Arrigoniho návrh *v(eteranus) l(egionis) V*. Arrigoni rovněž výslovně uvádí, že oltář byl nalezen s odlomenou vrchní a spodní stranou.²¹⁸ Je tudíž velmi pravděpodobné, že jméno božstva s přízviskem *invictus* se nacházelo na nedochovaném prvním řádku nápisu. Arrigoni sám navrhuje doplnění prvního řádku v podobě *Deo Soli*, v úvahu nicméně připadají i jiné varianty. Oltář je v současné době pokládán za ztracený a Arrigoniho informace, které jsou jediným zdrojem informací, proto nelze nikterak ověřit. Z těchto důvodů řadím oltář s nápisem z Introbia mezi možné, ale sporné mithraistické monumenty, protože znění dedikace je nejisté a epitet *invictus* sdílel Mithra i s jinými božstvy.

[Geografická poznámka: Mommsen v *CIL* a po něm také Cumont a Vermaseren uvádějí název lokality jako Introbbio podle ortografie použité u Arrigoniho. Jako Introbbio je toto místo uvedeno i u Manfreda Clause.²¹⁹ Správná místopisný název této obce v současnosti je ale Introbio.]

212) *CIMRM* 722 = *AE* 1914, č. 249 = Cumont 1914 = *AE* 1917–1918, č. 124 = *AE* 1919, č. 52 = HD026583 = EDR072796.

213) Pascal 1964: 64–65. Srov. též Claus 1992: 282, pozn. 15.

214) *PLRE* I, s. 919–920 (Titianus 9). Viz též *CIL* VI, č. 1418 = EDR109472.

215) EDR124672 = *CIL* V.2, č. 5704 = *TMM* II, č. 568 (s. 176) = Canciani 2022: č. P4 (s. 218–219).

216) Claus 1992: 286. Srov. též Pascal 1964: 62. Rovněž Cumont v *TMM* II zařadil tento nápis do souboru sporných nálezů.

217) *CIMRM* 711 = Arrigoni 1840: 30 = *TMM* II, č. 215 (s. 129) = *CIL* V.2, č. 5204 = EDR092109 = Canciani 2022: č. P3 (s. 218).

218) Arrigoni (1840: 30) uvádí: „Un' altra pietra infranta al principio ed alla fine dissolterrata nel 1832“.

219) Claus 1992: 65–66.

[010-TrP] Lodi Vecchio (ant. Laus Pompeia) [10 C5]

Z Lodi Vecchia pochází kamenná [010-TrP-001] stéla s funerálním nápisem²²⁰ (1,46 × 0,56 × 0,21 m), který na památku *sevira* Gaia Calea Sila, syna Gaiova a svého patrona, pořídila propuštěnkyně jménem Capella.²²¹ Kromě nápisu se na stéle objevují rovněž protomy mužského a ženského obličej (nahore) a vyobrazení kohouta (dole). Právě přítomnost tohoto zvířete vedla Alessandra Carettu ke spekulacím o mithraistickém charakteru této stély.²²² Tuto odvážnou hypotézu však lze rozhodně odmítnout, a to přinejmenším ze dvou důvodů. Zaprvé, kohout není specificky mithraistickým symbolem, i když se výjimečně objevuje na několika mithraistických monumentech, obvykle ve spojitosti s Cautem, jedním ze dvojice světloňů.²²³ Zadruhé, stéla s nápisem je na základě paleografie a stylu datována do první poloviny 1. století, což časově o několik desetiletí předchází dobu, kdy se artefakty římského kultu boha Mithry poprvé objevují v archeologickém materiálu. Žádný přesvědčivý argument pro zařazení tohoto monumentu do seznamu relevantních mithraistických nálezů tak neexistuje.

[011-TrP] Milano (Milán) (ant. Mediolanum/Mediolanum) [10 C5]

Ze starověkého Mediolana pochází několik nálezů, které vykazují prokazatelnou souvislost s působením římského kultu boha Mithry v této oblasti. Nejdůležitější nález představuje [011-TrP-001] podstavec s nápisem²²⁴ (0,90 × 0,23 × 0,17 m), který *D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithrae)* pořídil Publius Acilius Pisonianus, užívající titul *pater patratus*. Nápis zmiňuje rovněž důvod této dedikace, a to obnovu [011-TrP-M] mithraea zničeného požárem, za jejímž účelem Pisonianus zakoupil pozemek od města Mediolana: *qui / hoc spel(a)eum / vii (sic!) ignis ab/sum(p)tum com/parata area a re / publ(ica) Mediol(aniensium) / pecunia sua / restituit*. Mezi další mithraistické nálezy patří: [011-TrP-002] kamenný blok (patrně sloužící jako oltář) s nápisem,²²⁵ dnes ztracený a neznámých rozměrů, který *D(eo) I(nvicto) [M(ithrae)]* nechal pořádit Lucius Atilius Pupinius. Poslední pátý řádek nápisu pak zmiňuje, že byl umístěn na místě poskytnuté k tomuto účelu mediolanskými dekuriony: *l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum)*. Vzhledem k ne zcela jistému čtení dedikace a nemožnosti oltář lokalizovat jej řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy; [011-TrP-003] stéla s funerálním nápisem²²⁶ (0,71 × 0,49 m), který pro sebe a svou ženu pořídil Marcus Valerius Maximus, *sacerdo[s] / d(ei) S(olis) I(nvicti) M(ithrae) stu[d(io-sus)] / astrologia[e]* („kněz boha Slunce Neporazitelného Mithry, znalec astrologie“). Tento monument je výjimečný ze dvou hledisek: zaprvé, patří mezi nemnohé funerální nápisy, na kterých zesnulý explicitně prozrazuje svou vazbu k římskému kultu boha Mithry; zadruhé, je jedinou explicitně vyjádřenou deklarací zájmu o astrologii a její nauku, kterou z prostředí kultu známe, byť je v mithraistické ikonografii jasně patrná. Dalším možným mithraistickým nálezem ze starověkého Mediolana je [011-TrP-004] fragment sochy světloňe²²⁷ (výška cca 0,33 m), ze které se zachovalo torzo bez hlavy a dolních končetin. Zbytky pochodně přitištěné k hrudi naznačují, že se v tomto případě mohlo jednat o mithraistického Cauta. Vzhledem ke skutečnosti, že tento artefakt byla nalezen mimo prokazatelný mithraistický kontext, jej řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Posledním možným, a tentokrát již značně sporným, mithraistickým artefaktem je [011-TrP-005] deska s nápisem²²⁸ (0,34 × 0,47 × 0,09 m), objevená v roce 1867, kterou nechal *Invicto Patrio*

220) EDR107932 = *CIL* V.2, č. 6361 = Scalco 2017: č. 548 (s. 556). Fotografie stély viz Scalco 2017: tab. CXIX, č. 1 (548).

221) Stejná žena je s největší pravděpodobností zmíněna na dalším z nápisů z Lodi Vecchia, viz EDR 107942 = *CIL* V.2, č. 6364.

222) Caretta 1971: 17.

223) Viz např. mozaikové vyobrazení Cauta z mithraea sedmi sfér v Ostii [Ost-M-17-004] nebo sochu Cauta z římského mithraea pod kostelem Santa Prisca [Rom-M-27-001].

224) *CIMRM* 706 = *TMM* II, č. 190 (s. 126) = *CIL* V.2, č. 5795 = EDR124115 = UEL 32850 = Canciani 2022: č. 9 (s. 40).

225) *CIMRM* 707 = *TMM* II, č. 191 (s. 126) = *CIL* V.2, č. 5796 = EDR124116 = Canciani 2022: č. P2 (s. 218).

226) *CIMRM* 708 = *TMM* II, č. 192 (s. 126) = *CIL* V.2, č. 5893 = EDR124212 = Canciani 2022: č. 10 (s. 40).

227) *CSIR IT* XI.1, s. 28–29 = Cadario 2013b = Canciani 2022: č. 11 (s. 41).

228) *CIMRM* 709 = *TMM* II, č. 217 (s. 129) = *CIL* V.2, č. 5797 = EDR124117.

pořídil Ulbius Gaianus, *praefectus vehiculorum*). Ulpius Gaianus je rovněž pořizovatelem desky s totožným nápisem, která byl objevena v roce 1837 v místech starověkého Viruna v provincii Noricum.²²⁹ Je nicméně nejisté, zda božstvo zmiňované na nápisech jako *Invictus Patrius* představuje Mithru. Proti hypotéze, že je tímto titulem osloven Mithra, hovoří přinejmenším několik skutečností. Zaprvé, deska z Viruna byla nalezena spolu se soškou zobrazující Sarápida.²³⁰ Zadruhé, Ulpius Gaianus je patrně rovněž pořizovatelem oltáře s nápisem objeveného v pannonském Poetoviu, který je dedikován *I(sidi) v(ictrici) et Ser(api)*,²³¹ což by tohoto muže opět spojovalo s kultem egyptských božstev.²³² Za těchto okolností se tedy jako pravděpodobnější jeví závěr, že epitetem *Invictus Patrius* byl na obou nápisích míněn Sarápis,²³³ i když s definitivní jistotou tuto identifikaci potvrdit nelze. Tento nápis tedy řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[012-TrP] Torino (Turín) (ant. Augusta Taurinorum) [10 B5]

Mithraistický charakter několika nálezů učiněných v místě starověké Augusty Taurinorum, dnešního Turína, je sporný. Ve Vermaserenově korpusu se nacházejí dva artefakty: [012-TrP-001] hlavy dvou sošek s fryžskými čapkami,²³⁴ vystavené v muzeu v Turíně (*Museo di Antichità*). Dütschkeho sebejisté tvrzení, že se v obou případech jedná o zobrazení Mithry, je problematické, protože postavy s podobným ustrojením mohou ztvárňovat více postav, například Attida nebo Telesfora; [012-TrP-002] oltář s nápisem²³⁵ (rozměry nezjištěné) nesoucím prostou dedikaci *Deo Soli*, který je dnes pokládán za ztracený. Všechny tyto artefakty řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

Naopak za vyloučené je možné pokládat dva monumenty, které jako možné mithraistické nálezy zmiňuje Pascal.²³⁶ Jedná se o [012-TrP-003] oltář s nápisem²³⁷ (0,83 × 0,35 × 0,35 m), který *Viribus aeterni(s)* pořídila žena jménem Sepronina Eutocia; [012-TrP-004] oltář s nápisem²³⁸ (rozměry neznámé), který rovněž *Viri[b]us aeterni(s)* pořídil Publius Ulattius Priscus. Oba nápisy obsahují formulaci *taurobolio*, což je bezpečně situuje do prostředí kultu bohyně Velké Matky a Attida.²³⁹ Pořizovatelem prvního z těchto dvou oltářů byla navíc žena, což je znovu pádným důvodem pro zpochybnění Pascalova chápání těchto oltářů a nápisů jako pozůstatků mithraistické aktivity.

229) *CIMRM* 1439 = *TMM* II, č. 418 (s. 152) = *CIL* III, č. 4802 = Schön 173 = HD058495 = UEL 9059.

230) Ankershofen 1838: 13–15; Jabornegg-Altenfels 1870: č. CXIX (s. 60). Viz též Dolenz & Rutter 2020: 46, 40 a obr. 8a–b (vyobrazení dnes ztracené sošky podle Jabornegg-Altenfelsova náčrtu).

231) *AE* 1937, č. 245 = HD023613 = UEL 9428.

232) Je rovněž možné, že Ulbius Gaianus je totožný s na papyru fragmentárně doloženým ...[io]v Γαυαο[ϋ], který v letech 166–168 vykonával funkci το[ῦ] κρ[α]τίστου δι[κ]αι[ο]δότη (iuridicus Aegypti), viz BGU I 240.12, dostupné na: <<https://berlpap.smb.museum/01871/>> [22. 9. 2022]. Jelikož šlo o vyšší funkci než *praefectus vehiculorum*, nápisy z Mediolana, Viruna a Poetovia by bylo možné přesněji datovat a klást do doby předcházející roku 166 (za předpokladu, že je ve všech těchto textech zmíněna jedna a tatáž osoba, což je nejisté). Podrobněji viz Dolenz & Rutter 2020: 49–50.

233) Za mithraistický akceptuje nápis z Mediolana a Viruna Manfred Clauss (2012: 66), který toto rozhodnutí zdůvodňuje odkazem na oltář s nápisem (*AE* 1926, č. 72 = HD024115 = UEL 5969) z pannonské Ulcisie (dnešní Szentendre v Maďarsku), který podle něj nese dedikaci *I(nvicto) M(ithrae) Patrio*. Celé čtení dedikace v *AE* (kdy oltář ještě nebyl poškozený) by za těchto okolností nicméně znělo *I(nvicto) M(ithrae) Patrio Iunoni Reg(inae)*, což hovoří spíše ve prospěch rovněž navrhovaného *I(ovi) [O(ptimo)] M(aximo) Iunoni Reg(inae)*, ke kterému se přiklání například EDH. Claussův argument pro přijetí nápisu jako mithraistického lze tedy pokládat přinejmenším za velmi slabý.

234) *CIMRM* 700 = Dütschke 1880: č. 242/243 (s. 103) = Canciani 2022: č. N1 (s. 228).

235) *CIMRM* 701 = *TMM* II, č. 219 (s. 129) = *CIL* V.2, č. 6958 = EDR109112.

236) Pascal 1964: 51.

237) EDR109115 = *CIL* V.2, č. 6961 = *CCCA* IV, 271.

238) EDR109116 = *CIL* V.2, č. 6962 = *CCCA* IV, 272.

239) Clauss 1992: 64, pozn. 37.

[013-TrP] Vercelli (ant. Vercellae) [10 B5]

V roce 1874 byl ve Vercelli objeven malý kamenný [013-TrP-001] podstavec sochy s nápisem²⁴⁰ (0,14 × 0,115 × 0,073 m), který pořídil obchodník (*negotiator*), jehož jméno se dochovalo pouze fragmentárně v podobě [...] *Surix* [...] / [...] *illus*, a zasvětil jej *D(eo) Inv(i)cto*. Tento monument řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy, neboť epitet *invictus* sdílel Mithra i s dalšími božstvy.

7.4 Alpes Poeninae

[001-AIPoe] Martigny (ant. Octodurus Octodurum/Forum Claudii Vallensium/Forum Claudii Augusti) [10 A3]

V Martigny ve švýcarském kantonu Valais, kde se v období antiky nacházelo město jménem Octodurus Octodurum, bylo v roce 1993 během stavby obytného komplexu objeveno [001-AIPoe-M] mithraeum.²⁴¹ Mithraeum bylo situováno na jihozápadním okraji antického osídlení na pozemku ohraničeném palisádou v místech, kde se nacházelo několik dalších sakrálních staveb. Vlastní budova mithraea měřila 23,36 m na délku a 8,95 m na šířku a kromě hlavní sítě bylo opatřeno i předsíní s vchodem umístěným z boku. V předsíní se kromě kamen určených k přípravě nebo ohřevu jídel nacházela také malá vnitřní místnost zřejmě sloužící k ukládání jídelního náčiní nebo propriet potřebných k provádění mithraistických rituálů. Hlavní síň o délce 14,4 metru, do které se scházelo z předsíně po třech schodech, měla podlahu umístěnou pod úrovní místního terénu. Pod podlahou centrální uličky se nacházela keramická nádoba se zbytky kostí a popela, patrně představující základovou oběť, která byla nalezena v podobném provedení ve více mithraeích.²⁴² V zadní stěně hlavní sítě se nacházelo pódium a výklenek obloukovitého tvaru, ve kterém byla umístěna [001-AIPoe-M-001] tauroktonie výjimečně zhotovená s bronzových prvků,²⁴³ ze které se zachovaly busta Slunce s paprčitou čelenkou, busta bohyně Luny, Cautes s fryžskou čapkou, další fryžská čapka a noha Cautopata, část Mithrovy nohy, ležící lev s diskem v předních tlapách a štír. Vnitřek mithraea byl vyzdoben omítkovými freskami, které můžeme částečně rekonstruovat z přibližně tří tisíc dochovaných drobných fragmentů.²⁴⁴ Na stěnách mithraea se rovněž nachází několik povětšinou špatně čitelných *graffiti*.²⁴⁵ Z dalších nálezů učiněných v prostorách mithraea je možné zmínit: [001-AIPoe-M-002] velké množství mincí (2091 kusů);²⁴⁶ [001-AIPoe-M-003] fragment kamenné desky s nápisem²⁴⁷ (0,22 × 0,35 × 0,8 m) na které se dochovala část jména dedikanta ve formě [...] *erius* / [...] *itus* / [...] *VRI* [...] / [...]. Deska je zdobena jemně rytým vyobrazením ptáka, patrně hrdličky; [001-AIPoe-M-004] oltář s nápisem²⁴⁸ (výška 0,97 m), který *Deo Soli* / [*I*] *nvicto* / *Mithrae* zasvětil [...] *Condius Paternus, flamen* / *II viralis*, náležící k decurijské vrstvě; [001-AIPoe-M-005] oltář s nápisem²⁴⁹ (1,105 × 0,53 × 0,415 m) zasvěcený *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)*, který pořídil příslušník jezdeckého stavu *Iulius Constitutus, proc(urator) Aug(usti) n(ostris)*, pověřený správou této alpské provincie, u příležitosti obnovy Jupiterova chrámu (*templum a / solo resti/tuit*). Později byl oltář přesunut do mithraea, vyhlazen jemnou maltou a opatřen novým nápisem, tentokrát pořízeným barvou, který se však nedochoval;²⁵⁰ [001-AIPoe-M-006] oltář s nápisem²⁵¹ (0,937 × 0,44 × 0,385 m), který *Diis* / *deabusque* / *omnibus* pořídil další ze správců provincie z jezdeckého stavu *Publius Acilius Theodorus* (nebo *Pacilius*

240) *CIMRM* 703 = Bruzza 1874: č. CLXI (s. 382) = *CIL* V.2, č. 8939 = EDR116126 = Canciani 2022: č. 4 (s. 39).

241) Wiblé 1995; 2004.

242) Viz seznam podobných depozitů nalezených v mithraeích v McCarthy & Egri & Rustoiu 2018: 130–133.

243) Wiblé 1995: 12–14 a obr. 24–28.

244) Dubois 2012a.

245) Dubois 2012b.

246) Wiblé 2004: 140–143.

247) HD052067 = *AE* 2004, č. 871 = UEL 8647.

248) HD048952 = *AE* 1998, č. 867 = UEL 8596

249) HD048990 = *AE* 1998, č. 871 = UEL 8595.

250) Wiblé 1998: 182.

251) HD048992 = *AE* 1998, č. 872 = UEL 8594.

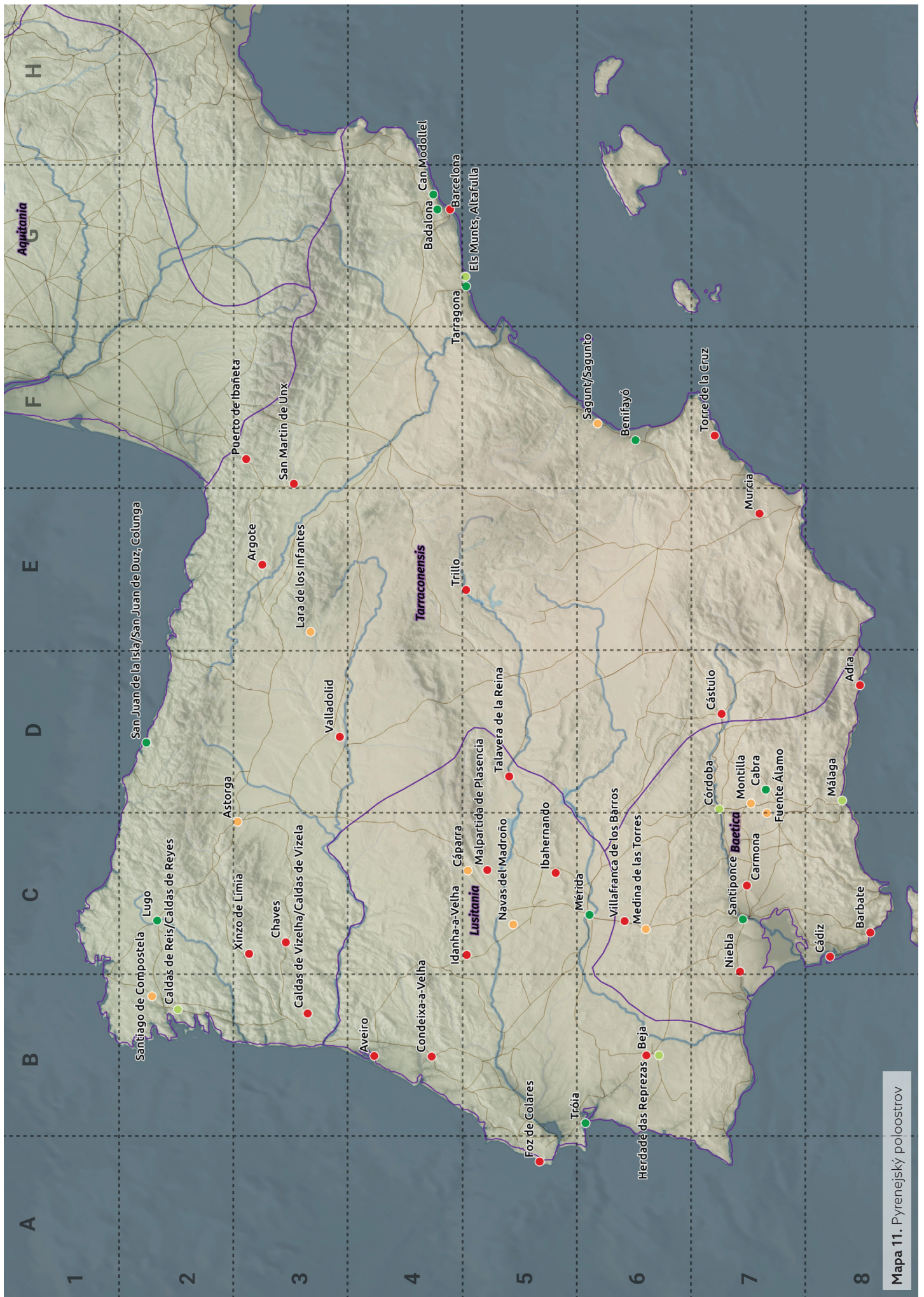
Theodorus), *v(ir) p(erfectissimus) / praeses*. Vzhledem ke skutečnosti, že vrchní část oltáře byla úmyslně vymazána, je možné, že obsahoval také úvodní řádek s počáteční dedikací například ve formě [*D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithrae)*];²⁵² [001-AIPoe-M-007] fragmenty keramických nádob s nápisy.²⁵³ Na základě analýzy užitné keramiky a mincí můžeme usoudit, že mithraeum bylo založeno ve druhé polovině 2. století, s největší pravděpodobností v době vlády císaře Marka Aurelia nebo Commoda. Na konci 4. století pak bylo opuštěno, posléze renovováno a krátce nato, nejspíše na počátku 5. století, násilně zničeno.²⁵⁴

252) Wiblė 1998: 185.

253) HD048951 = AE 1998, č. 867a; HD048953 = AE 1998, č. 868; HD048954 = AE 1998, č. 869; HD065653 = AE 1998, č. 870. Podrobný soupis nálezů keramiky viz Lise Cusanelli-Bressenel 2003.

254) Wiblė 1995: 9–10; 2004: 139.

8 HISPANIAE (BAETICA, HISPANIA
TARRACONENSIS ET LUSITANIA)

Mapa 11. Pyrenejský poloostrov

Baetica

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Adra	Abdera	ES	Deska s nápisem (HisEp 6 = <i>CMH</i> FC2.11.01).
Barbate	Baesippo	ES	Fragment oltáře s vyobrazením údajných mithraistických motivů (Beltrán Fortes & Loza Azuaga 1988 = <i>CMH</i> FC.2.09.01).
Cabra	Igabrum/Egabrum	ES	Socha s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 771 = García y Bellido 1952 = <i>ROER</i> 33 = Alvar 1981: č. 30 [s. 56] = UEL 11962 = <i>CMH</i> 2.04.01).
Cádiz	Gades/Gadeira/Colonia Augusta Gaditana	ES	Mithraeum (Blanco Freijeiro, García & Bendala Galán 1972).
Carmona	Carmo	ES	Nápis (HisEp 6181 = EDCS-07500086 = <i>CMH</i> 2.06.01).
Córdoba	Corduba/Colonia Patricia Corduba	ES	Mithraeum (Jiménez Hernández & Carrasco Gómez 2012 = <i>CMH</i> FC2.08.01).
Fuente Álamo, Puente Genil		Es	Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie (García y Bellido 1971: 142–145 a obr. 18 = UEL 11963 = <i>CMH</i> 2.03.01).
Málaga	Malaca/Municipium Flavium Malacitanum	ES	Mithraeum (<i>CMH</i> 02.07.01).
Medina de las Torres	Contributa Iulia Ugultunia	ES	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 767 = <i>ROER</i> 31 = Alvar 1981: č. 29 [s. 56] = HispEp 1602 = <i>CMH</i> 2.05.01).
Montilla		ES	Nápis (<i>CIL</i> II, č. 1025 = HispEp 850).
Niebla	Ilipula/Ilipla	ES	Bronzová soška Mithry (<i>ROER</i> 32 = <i>CMH</i> FC2.10.01).
Santiponce	Italica	ES	Kamenný kvádr s nárobním nápisem (<i>AE</i> 1982, 536 = HD000990 = HispEp 603).
Villafranca de los Barros	Perceiana	ES	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 769 = <i>ROER</i> 28 = Alvar 1981: č. 26 [s. 56] = <i>CMH</i> 2.02.01).
		ES	Oltář s vyobrazením údajných mithraistických motivů (<i>CIMRM</i> 770 = <i>ROER</i> 29 = <i>CMH</i> 2.02.02).
		ES	Deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 768 = <i>ROER</i> 30 = HD002121 = HispEp 4740 = <i>CMH</i> FC2.02.04); bronzové pečétidlo s nápisem (<i>CIL</i> II, č. 5366 = HispEp 24978 = FC2.02.03).
		ES	Lampy s vyobrazením boha Slunce (García y Bellido 1967: 41 = <i>CMH</i> FC2.07.01).

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Argote		ES	Oltář s nápisem (HisEp 31285 = CMH FC3.21.01).
Astorga	Asturica Augusta/Asturica	ES	Oltář s nápisem (García y Bellido 1968: č. 7 [s. 205–206] = HD14114 = HispEp 18434 = CMH 3.08.01). Nápis (CIMRM 804 = ROER 25 = HispEp 8445 = CMH 3.08.02).
Badalona	Baetulo	ES	Nápis (CIMRM 805 = HD020279 = HispEp 10250 = CMH FC3.14.01).
Barcelona	Barcinona/Colonia Barcino	ES	Podstavec s nápisem (Alvar 1981: č. 19 [s. 54] = HD056736 = HispEp 18050 = CMH 3.02.01).
Benifaïó/Benifayó, Valencia	<i>apud</i> Valentia	ES	Oltář s nápisem (CIMRM 807bis = ROER 23 = Alvar 1981: č. 21 [s. 55] = HD024344 = HispEp 13067 = CMH 3.06.01). Mithraeum (Gómez Serrano 1922a; 1922b).
Caldas de Reis/Caldas de Reyes	Aquae Celenae	ES	Oltář s nápisem (CIMRM 802 = CIMRM II, s. 35 = ROER 27 = HispEp 11965 = CMH 3.11.01).
Can Modolell, Cabrera de Mar	<i>apud</i> Iluro	ES	Oltář s nápisem (AE 1983, č. 628 = HD000119 = HispEp 6813 = CMH 3.01.01.01); oltář s nápisem (HD042846 = HispEp 17663 = CMH 3.01.01.02); oltář s nápisem (AE 1992, č. 1096 = HD053257 = HispEp 17760 = CMH 3.01.01.03). Mithraeum (Pla Perea & Revilla Calvo 2002; Mayer i Olivé 2012: 240–241); fragment oltáře (Romero Mayorga 2016: 171–172, obr. 72–74); fragment nádoby s hadím motivem (Romero Mayorga 2016: 177–179); tři fragmenty desky s nápisem (HD043187 = HispEp 17669); další nálezy (CMH 3.01.02.01–CMH 3.01.01.06).
Cástulo, Linares	Castulo/Municipium Castulonensis	ES	Kostěná spona s ozdobou v podobě lidské hlavy (CER.ES, č. CE01104 = CMH FC3.14.1).
Els Muunts, Altafulla		ES	Mithraeum (Tarrats Bou, Remolà Vallverdú & Sánchez Gil de Montes 2007); oltář (<i>Ibid.</i> , 221 a obr. 9.2); oltář (<i>Ibid.</i> , 221 a obr. 9.3); fragment sochy (<i>Ibid.</i> , 221 a obr. 9.1).
Chaves	Aquae Flaviae	PT	Lampa s motivem hlavy mladíka s fryzskou čapkou (Magalhães Nunes 2016: č. 211 = CMH FC3.24.01).
Lara de los Infantes	Nova Augusta	ES	Oltář s nápisem (EDCS-29200013 = HispEp 25686).
Lugo	Lucus Augusti	ES	Mithraeum (Alvar, Gordon & Rodríguez 2006; Rodríguez Cao & Cordeiro Maañón 2014); oltář s nápisem (AE 2003, 949 = HD045472 = HispEp 24230); oltář s nápisem (AE 2006, 664 = HispEp 25905). Individuální nálezy: <i>graffito</i> na keramickém střepu (Gómez Vila 2009: č. 116 [s. 217] = HispEp 18648 = CMH 3.09.02.01).
Murcia		ES	Nádoba s hadím motivem (Muñoz García-Vaso 1991: 163–164 a obr. 16.1 a 16.2 = CMH 3.09.02.02).
Puerto de Ibañeta, Roncesvalles	Summus Pyreneus	ES	Nápis (CIL II, č. 3547 = HispEp 9621).
Sagunt/Sagunto	Saguntum/Arse	ES	Nápis (HispEp 19157 = CMH FC3.20.01). Fragmenty desky s nápisem (AE 2008, 754 = HispEp 28705 = CMH 3.05.01); mithraeum (viz HispEp 28705).
San Juan de la Isla/San Juan de Duz, Colunga		ES	Oltář s nápisem (CIMRM 803 = CIMRM II, s. 35 = ROER 26 = HispEp 8531).
San Martín de Unx		ES	Nápis (HispEp 19164 = EDCS-10301657).
Santiago de Compostela	Assegonia/Asseconia	ES	Nápis (HispEp 18637 = EDCS-11701141 = CMH 3.10.01).

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Tarragona	Tarraco/Colonia Tarraco	ES	Oltář s nápisem (CIMRM 806 = CIMRM II, s. 35 = ROER 21 = HispEp 9798 = CMH 3.04.01). Mithraeum (CMH FC3.04.02).
Torre de la Cruz/Les Xauxelles, Villajoyosa	<i>apud</i> ant. Alonis	ES	Reliéf s vyobrazením bojujícího medvěda a kance (Belda Domínguez 1946; 1947 = CMH FC3.12.01); reliéf s vyobrazením zápasu Iva a býka (Belda Domínguez 1946; 1947 = CMH FC3.12.02).
Trillo		ES	Stéla s nápisem (CIMRM 807 = ROER 24 = HD015570 = HispEp 149 = CMH FC3.18.01).
Valladolid		ES	Mozaika (Wattenberg 1962).
Xinzo de Limia		ES	Oltář s nápisem (CIL II, č. 5621 = CMH FC3.25.01).

Lusitania

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Aveiro	Aviariium	PT	Soška bytosti se lví hlavou (CIMRM 800bis = da Rocha Madahil 1951: 98–102 a obr. 1–3).
Beja	Pax Iulia/Pax Augusta/Colonia Pacensis	PT	Deska s nápisem (CIMRM 801bis = ROER 15 = Edmonson 1984 = HD002830 = HispEp 23699 = CMH 1.03.01).
Cáparra, Oliva de Plasencia	Capera/Municipium Flavium Caparensis	ES	Nápis (CIMRM 801 = HispEp 19009 = CMH FC1.06.01).
Condexa-a-Velha	Conimbriga	PT	Cihla s graffito (Étienne 1978: 19-20 a tab. V = CMH FC1.08.01).
Foz de Colares, Lisboa (Lisabon)	<i>apud</i> Olisipo/Olissippo	PT	Cippus s nápisem (CIMRM 799 = HispEp 21311 = CMH FC1.07.01); cippus s nápisem (CIMRM 800 = HispEp 21312 = CMH FC1.07.02).
Ibahernando, Trujillo	<i>Apud</i> Turgalium	ES	Oltář s nápisem (AE 1967, 203 = HD014470 = HispEp 22596 = CMH FC1.10.01).
Idanha-a-Velha	Igaeditania/Egitania/Civitas Igaeditanorum	PT	Oltář s nápisem (ROER 16 = HD018109 = HispEp 20084).
Malpartida de Plasencia		ES	Fragment oltáře s nápisem (HispEp 24938 = CMH FC1.09.01).

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Mérida	Augusta Emerita	ES	<p>Mithraeum I („Velké mithraeum“, Cerro de San Albin) (CIMRM 772 = CMH 1.01.02); oltář s nápisem (CIMRM 793 = ROER 1 = HispEp 19990 = CMH 1.01.02.01); oltář s nápisem (CIMRM 795 = ROER 6 = HispEp 24228 = CMH 1.01.02.02); oltář s nápisem (CIMRM 794 = ROER 7 = HD030108 = HispEp 19989 = CMH 1.01.02.03); oltář s nápisem (CIMRM 796 = ROER 5 = HispEp 24223 = CMH 1.01.02.04); socha Merkura s nápisem (CIMRM 780/781 = ROER 13 a 2 = HD026829 = HispEp 20018 = CMH 1.01.02.06); socha Caatopata s nápisem (CIMRM 773/774 = ROER 10 a 3 = HD029361 = HispEp 20012 = CMH 1.01.02.07); socha Oceana s nápisem (CIMRM 778/779 = ROER 12 a 4 = HD030114 = HispEp 19991 = CMH 1.01.02.08); socha bytosti se lví hlavou (CIMRM 776 = ROER 8 = CMH 1.01.02.09); socha bytosti se lví hlavou (CIMRM 777 = ROER 9 = CMH 1.01.02.10); fragment sochy světloňose (CIMRM 775 = ROER 11 = CMH 1.01.02.11); fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie (Rodríguez Azcárraga 2006–2007).</p> <p>Hlava sochy boha Sarápida (CIMRM 783); socha nahé bohyně Venuše (CIMRM 784 = CMH 1.01.02.12); socha nahé bohyně Venuše (CIMRM 785 = CMH 1.01.02.13); socha Asklépia (CIMRM 786); torzo sochy sedícího Jupitera/Sarápida (CIMRM 787 = ROER 11 = CMH 1.01.02.18); socha stojícího Poseidóna (CIMRM 788 = CMH 1.01.02.17); socha stojící ženské postavy (CIMRM 789); socha stojící ženské postavy (CIMRM 790 = CMH 1.01.02.20); fragment sochy zobrazující bosou nohu u kmene stromu (CIMRM 791 = CMH 1.01.02.16); nápis zmínující Sarápida (CIMRM 792 = HispEp 23932).</p> <p>Mithraeum II („Malé mithraeum“, Calle Espronceda) (Barrientos Vera 2001 = CMH 1.01.01); fragment oltáře s vyobrazením stojící postavy (Barrientos Vera 2001: 363, 374-375 a tab. 5a-b = CMH 1.01.01.01); zoomorfni nádoba (Barrientos Vera 2001: 363-365 a tab. 6 = CMH 1.01.01.02); keramická lampa s vyobrazením mužské postavy (Barrientos Vera 2001: 370 = CMH 1.01.01.03); keramická lampa (Barrientos Vera 2001: 370 = CMH 1.01.01.04); drobné nálezy (Barrientos Vera 2001: 370 = CMH 1.01.01.05).</p> <p>Individuální nálezy: Podstavec sochy s nápisem (CIMRM 797 = ROER 14 = HispEp 21483 = CMH 1.01.04.02).</p> <p>Fragment oltáře s nápisem (CMH 1.01.04.01).</p> <p>Fragment sochy lva (CMH 1.01.03.01); levá noha sochy boha Merkura (CMH 1.01.03.02); fragment sošky ležícího Oceana (CMH 1.01.03.03); torzo sochy mužské postavy se lví kůži přes rameno (CMH 1.01.03.04).</p> <p>„Kosmogonická mozaika“ z Casa del Mitreo (Blázquez Martínez 1986); reliéf s vyobrazením hostiny (CIMRM 782 = Alvar 1981: č. 11 [s. 53]); oltář s nápisem (CCCA V, č. 186 = HispEp 22051).</p>
Navas del Madroño		ES	Mithraeum (Almagro-Gorbea et al. 2021).
Talavera de la Reina	Cesarobriga	ES	Oltář s nápisem (HispEp 264 = CMH FC1.11.01).
Tróia, Setúbal	<i>apud</i> Caetobriga	PT	Reliéf s vyobrazením tauroktonie a hostiny Mithry a Slunce (CIMRM 798 = ROER 20 = CMH 1.02.01.01). Mithraeum (CMH 1.02.01); keramická lampa s vyobrazením boha Slunce (CMH 1.02.01.02).

8.1 Baetica

[001-Bae] Adra (ant. Abdera) [11 D8]

V archeologickém muzeu provincie Almería (*Museo Arqueológico Provincial de Almería*) se nachází mramorová [001-Bae-001] deska s nápisem¹ (0,175 × 0,505 × 0,06 m), kterou společně pořídili propuštěnec Suavis a správce (*vilicus*) otrockého původu Faustus. Nápis zmiňuje pořízení *lararia* se soškami larů a genia. Na prvním řádku nápisu se nachází písmena C C N, jejichž interpretace je problematická. Dessau je navrhl chápat jako zkratku pro *CC(ais) n(ostris)*,² další autoři se kloní k Hübnerem, editorem *CIL*, navrženému čtení *C(ultorum) c(ollegii)* doplněnému o jméno božstva, jehož jméno začíná na N, například *N(emesis)*.³ López Medinová pak hovoří o variantě *C(auti) C(autopati) n(uminibus)*.⁴ Toto čtení, které by pořízení nápisu situovalo do prostředí Mithrova kultu, je však velmi nepravděpodobné. Nápis zjevně odkazuje na kontext domácnostního kultu larů a geniů, jehož propojení s Mithrovým kultem není v mithraistické epigrafii nikde jinde doloženo. Za těchto okolností je možné nápis vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.⁵

[002-Bae] Barbate (ant. Baesippo) [11 C8]

Během stavby domu v Barbate byl v letech 1949–1950 objeven mramorový [002-Bae-001] fragment oltáře s ikonografickými motivy⁶ (0,25 × 0,8 × 0,67 m), ze kterého se zachovala jeho svrchní část s prohlubní a čtyřmi zářezy. Oltář zřejmě plnil funkci podstavce pro jinak nedochovanou sochu. Na lící straně hlavy oltáře se po obou krajích nacházejí dvě rozety v podobě květu obklopeného vavřínovými listy a ve středu mezi nimi vavřínový věnec, ve kterém je umístěna býčí hlava (*bucranium*) a nad ní měsíční srpek a hvězda se šesti paprsky. K věnci uprostřed pak z obou stran směřují hořící pochodně a vytvářejí tak zdání *pedimentu*, štítového nástavce chrámové budovy. Na spodní straně věnce jsou zobrazeny do obou stran směřující stuhy nebo proti sobě se plazící hadi. Souvislost tohoto fragmentu a jeho motivů s Mithrovým kultem hájí Beltrán Fortes a Loza Azuagová,⁷ jiní badatelé však zůstávají skeptičtí. Romero Mayorgová klade zobrazenou symboliku spíše do kontextu kultu bohyně Velké Matky a Attida.⁸ Jaime Alvar pokládá obě navržené možnosti za sporné a fragment oltáře nezahrnuje do svého katalogu mithraistických nálezů z Hispánie.⁹ Na tomto místě se přikláním k Alvarovu závěru a fragment oltáře z Barbate vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[003-Bae] Cabra (ant. Igabrum/Egabrum) [11 D7]

V roce 1952 byla v lokalitě *Fuente de las Piedras*, náležící k obci Cabra, v rozvalinách římské vily¹⁰ nalezena [003-Bae-001] socha s vyobrazením tauroktonie¹¹ (0,93 × 0,96 × 0,35 m), zhotovená z bílého mramoru. Společně s tauroktonní sochou pak byly nalezeny také socha zobrazující boha Dionýsa a fragmenty mramorových sloupů a střešních tašek. Provedení

1) *CIL* II, č. 1980 = D 3604 = HispEp 6 = EDCS-05501678 = *CMH* FC2.11.01.

2) D 3604; akceptováno v EDCS-05501678.

3) López Medina 1996: 192. K tomuto čtení se přiklání i HispEp 6.

4) López Medina 1996: 157–158, kde je za autora tohoto čtení označen profesor Mariner. Autorka bohužel neuvádí žádný odkaz na konkrétní zdroj a zdá se, že její informaci přebírají jak HispEp 6, tak Jaime Alvar (2018: 219), ovšem bez doplnění příslušného zdroje.

5) Ke stejnému závěru se kloní i Alvar (2018: 219). Ve prospěch mithraistického statusu nápisu nehovoří ani jeho předpokládaná datace do druhé poloviny 1. století, viz HispEp 6.

6) Sáez Espligares 1979–1981: 45 a obr. 2 = Beltrán Fortes & Loza Azuaga 1988 = Romero Mayorga 2016: 231–241 a obr. 119–121 = *CMH* FC.2.09.01 = CER.ES, č. CE10923.

7) Beltrán Fortes & Loza Azuaga 1988.

8) Romero Mayorga 2016: 241.

9) Alvar 2018: 216.

10) Tato vila se od doby nálezů nazývá Villa del Mitra, viz stránky tohoto objektu ve španělské Wikipedii, dostupné na: <https://es.wikipedia.org/wiki/Villa_del_Mitra> [22. 9. 2022].

11) *CIMRM* 771 = García y Bellido 1952 = *ROER* 33 = Alvar 1981: č. 30 (s. 56) = UEL 11962 = Romero Mayorga 2016: 211–224 a obr. 104 a 104.1–6 = CER.ES, č. CE013164 = *CMH* 2.04.01.

tauroktonie je standardní, průměrné umělecké kvality a zobrazuje kromě Mithry a býka pouze obvyklá doprovodná zvířata v podobě štíra, hada a psa (ve velmi malém měřítku), bez havrana a obou světloňošů. Monument je na základě provedení a uměleckého stylu datován do posledních desetiletí 2. století. Zda se ve vile nacházelo [003-Bae-M] mithraeum,¹² je nicméně nejisté. Systematický archeologický výzkum v letech 1972–1973 a 1981 nevedl k nálezům žádných architektonických prvků, které by tuto hypotézu podpořily.¹³ Jelikož mithraea situovaná v prostorech soukromých domů a vil jsou známá i z jiných míst v Hispanii nebo Itálii,¹⁴ řadím hypotetické mithraeum z Cabry mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.

[004-Bae] Cádiz (ant. Gades/Gadeira/Colonia Augusta Gaditana) [11 C8]

V roce 1897 byly během vykopávek v nekropoli *Puerta de Tierra* v Cádizsku objeveny dva fragmenty [004-Bae-001] nápisu¹⁵ (0,18 × 0,06 × 0,18 m), které jsou dnes pokládány za ztracené. Objevitel a první vydavatel tohoto nápisu, Vera y Chilier, rozpoznal na jeho prvním řádku písmena C a P a před nimi I, které pokládal za fragment písmene M, což jej vedlo k rekonstrukci dedikace ve formě *M(ithrae) C(auto) P(ati) [i(nvicto) Augusto]*.¹⁶ Na dalších řádcích pak identifikoval jméno dedikanta ve formě *Q(uintus) V(ivius) / Man[suetus]* a závěrečnou formuli *sac(rum) e(x) [v(oto) d(at)]*. Louis de Laigue ve stejné době a Emil Hübner o několik let později již ale na prvním řádku nápisu rozpoznali pouhé C, což posléze vedlo k návrhu čtení ve formě *C(aius) / Qu(artus) / Mam[ilia] / sace[rdos]*. Vzhledem ke ztrátě nápisu není možné správnost navržených alternativních čtení rozhodnout. Clauss pokládá čtení představené Verou y Chilierem za nepravděpodobné¹⁷ a ke stejnému závěru se kloní i Jaime Alvar v nejnovějším korpusu mithraistického materiálu z Hispanie.¹⁸ Tento nápis proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[005-Bae] Carmona (ant. Carmo) [11 C7]

V roce 1880 byly v Carmoně v místech antické nekropole objeveny a o pět let později i archeologicky prozkoumány prostory *hypogea* později nazývaného, z důvodu nálezů kamenné sochy slona v místě vstupu, jako Sloní hrobka (*Tumba del Elefante*). Odkryté prostory byly obvykle interpretovány jako místo plnící funkci rodinné hrobky. V roce 2012 přišli Jiménez Hernández a Carrasco Gómezová na základě archeoastronomické analýzy těchto prostor s odvážnou hypotézou, že toto *hypogeum* sloužilo po jistou dobu jako [005-Bae-M] mithraeum.¹⁹ Tento závěr však spočívá na značně spekulativní argumentaci, která není v konečném důsledku zcela přesvědčivá a je z velké části založená na argumentaci v kruhu.²⁰ Hypotetické mithraeum z Carmony proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[006-Bae] Córdoba (ant. Corduba/Colonia Patricia Corduba) [11 D7]

Někdy v letech 1929–1930 získalo archeologické muzeum v Córdobě darem [006-Bae-001] fragment sochy²¹ (0,33 × 0,28 m) z šedého mramoru. Přesné místo jejího nálezů je neznámé,

12) Blanco Freijeiro & García & Bendala Galán 1972.

13) Alvar 2018: 137–139.

14) Viz Rubio Rivera 2010.

15) Vera y Chilier 1897: 56–57 = *BAntFr* 1897: 332–333 (Laigue) = *EE* IX (1913), č. 241 (s. 89) = *HispEp* 6181 = *EDCS*-07500086 = *CMH* 2.06.01.

16) Vera y Chilier 1897: 56–57.

17) Clauss 1992: 287.

18) Alvar 2018: 141–142. Alvar uvádí hypotetické čtení dedikace ve formě *[D(eo) i(nvicto)] M(ithrae) C(auto) P(ati)*, ve zbývající části nápisu se přidržuje návrhu čtení představeného Verou y Chilierem. Za nejzásadnější problém pokládá Alvar zjevný funerální kontext, ve kterém byl tento nápis spolu s dalšími nalezen, což interpretaci Very y Chiliera do značné míry problematizuje.

19) Jiménez Hernández & Carrasco Gómez 2012. Viz též *CMH* FC 2.08.01. Tuto možnost již před Jiménezem Hernándezem a Carrasco Gómezovou stručně zmínil Muñoz García-Vaso (1997: 173), nicméně bez jakékoli podpůrné argumentace.

20) Podrobnější diskuse viz Alvar 2018: 215.

21) García y Bellido 1971: 142–145 a obr. 18 = *UEL* 11963 = Romero Mayorga 2016: 209–211 a obr. 103 = *CMH* 2.03.01 = *CER.ES*, č. CE005783.

obecně se však předpokládá, že jde o produkci jedné z místních sochařských dílen. Fragment, který zobrazuje trup postavy s částmi končetin a záhyby oděvu, byl původně interpretován jako ztvárnění Amazonky nebo bohyně Diany. García y Bellido jej však v roce 1971 navrhl chápat jako zobrazení Mithry během tauroktonie, neboť postoj ztvárněné postavy nápadně připomíná pozici Mithry během tohoto aktu. Argumentaci Garcíi y Bellida pokládám za přesvědčivou, vzhledem ke stavu zachovalosti fragmentu je nicméně obtížné dospět k definitivnímu závěru.²² Fragment sochy z tohoto důvodu řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[007-Bae] Fuente Álamo, Puente Genil [11 C7]

V roce 1982 byl v lokalitě *Fuente Álamo* v blízkosti městečka Puente Genil objeven komplex budov, založený v polovině 1. století a soustředěný kolem *nymfea* sloužícího k uctívání místních pramenů. Kromě kultické aktivity komplex fungoval rovněž jako lázně (*balneum*), a to až do poloviny 2. století, kdy byl opuštěn. Na konci 3. století byl potom přestavěn do podoby rozsáhlé pozdně římské vily.²³ Jedna z místností této vily (7 × 4,8 m), označovaná jako č. 10, byla archeology identifikována jako možné [007-Bae-M] mithraeum,²⁴ a to především na základě svého trojsektorového půdorysu (centrální ulička a dva boční mírně vyvýšené přiléhající sektory) a přítomnosti apsidy s výklenkem v zadní stěně. Podlaha místnosti byla vyzdobena černobílou mozaikou s geometrickými motivy. Průkaznou identifikaci těchto prostor jako mithraea však komplikuje několik problémů. Zaprvé, žádný z nálezů učiněných v těchto místech nepotvrzuje jasnou vazbu na římský kult boha Mithry. Zadruhé, pozdní datace fungování hypotetického mithraea v průběhu 4. století je v rozporu s chronologií působení Mithrova kultu v Hispanii, který je v této době na jiných místech již na ústupu. Zatřetí, podlažní mozaika pokrývá celý prostor podlahy, což vylučuje existenci bočních pódíí ve formě pevné struktury. Začtvrté, podlahy v okolních částech vily jsou rovněž opatřeny mozaikovou výzdobu včetně mytologických motivů (např. zobrazení Bakchova triumfu nebo nilotických scén). Žádný ze zobrazených motivů však neodkazuje k Mithrovi kultu a vše nasvědčuje tomu, že obyvatelé vily obraceli svou pozornost k jiným náboženským směrům.²⁵ Hypotetické mithraeum z Fuente Álamo tedy řadím mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.

[008-Bae] Málaga (ant. Malaca) [11 D8]

Dnes ztracený [008-Bae-001] oltář s nápisem²⁶ (rozměry neznámé), objevený v Málaze, pořídil *Domino Invicto* muž jménem Lucius Servilius Superatus. Po bocích oltáře se nacházely ikonografické motivy v podobě džbánu a *patery*, obětní misky. Mithraistický charakter nápisu není zcela jistý, jelikož epitet *Dominus Invictus* neumožňuje jednoznačnou identifikaci osloveného božstva jako Mithry. Hypotéza o mithraistickém charakteru tohoto nápisu je někdy podporována zmínkou o zasvěcení oltáře *Deo invicto*, nalezeném v Méridě v lokalitě Cerro de San Albín, který pořídil muž jménem Gaius Camilius Superatus.²⁷ Vzhledem k odlišnému jménu a *praenomenu* je však krajně nejisté, že by se mohlo jednat o jednu a tutéž osobu. Nápis řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické monumenty.²⁸

22) Alvar 2018: 136.

23) López Palomo 2007; 2013–2014.

24) López Palomo 2007: 153; López Palomo 2013–2014: 337; Romero Mayorga 2016: 161–162; *CMH* 2.07.01.

25) Alvar 2018: 144–145.

26) *CIMRM* 767 = *TMM* II, č. 519 (s. 167) = *ROER* 31 = Alvar 1981: č. 29 (s. 56) = *CIL* II, č. 1966 = *HispEp* 1602 = *CMH* 2.05.01.

27) Viz [010-Lus-M-01-02] níže. Ohledně možné spojitosti s nápisem z Málagy, viz García y Bellido 1967: 40; Alvar 1981: č. 29 (s. 56).

28) Mithraistický charakter nápisu akceptuje Manfred Clauss (1992: 73–74). Alvar (2018: 140) ponechává tuto otázku nerozhodnutou, podotýká však, že použité motivy džbánu a *patery* se poměrně často vykytují i na jiných prokazatelně mithraistických oltářích.

[009-Bae] Medina de las Torres (ant. Contributa Iulia Ugultunia) [11 C6]

Latinský [009-Bae-001] nápis²⁹ známý pouze na základě manuskriptu Rodriga Cary z roku 1686,³⁰ který pořídil Aulus Asellius Threptus Romulensis,³¹ nese na prvním řádku dedikaci v podobě písmen M C I. Emil Hübner, editor druhého svazku *CIL* věnovaného Hispanii, zvažoval čtení ve formě *M(unicipio) C(ontributae) I(uliae)*, nepokládal je nicméně za pravděpodobné (bez udání důvodu). Následně přišel s návrhem chápat koncové I na prvním řádku za fragment písmene P a předložil rekonstrukci dedikace ve formě *M(ithrae) C(au)to [P(ati)]*. Toto čtení by podporovaly paralely v podobě nápisů z Lanchesteru (starověké Longovicium v Británii)³² a Říma.³³ V roce 1971 však Hartmut Galsterer dospěl k závěru, že Hübnerem zavržené čtení *M(unicipio) C(ontributae) I(uliae)* je s největší pravděpodobností správné,³⁴ s odkazem na nápis na mozaice nalezené v Méridě, na kterém je počáteční C A E čteno jako *C(oloniae) A(ugustae) E(meritae)*.³⁵ Galsterer rovněž navrhuje číst koncové D D na čtvrtém řádku nápisu jako *d(ecreto) d(ecurionum)*. Vzhledem ke skutečnosti, že neznáme charakter předmětu, na kterém byl nápis vytesán, se Alvar kloní k opatrnému postoji a nápis ponechává mezi spornými mithraistickými nálezy.³⁶ Při pohledu do Carova rukopisu lze nicméně rozpoznat dvě odlišnosti, které nebyly zahrnuty do verze textu v *CIL* a následně do dalších publikací. První drobností je absence zdvojení v *praenomenu* dedikanta (Caro uvádí *Aselius*, nikoli *Asellius*). Druhou, zásadnější odchylkou, je vynechání slov *ex voto* na třetím řádku nápisu. Pokud je tedy Carem uváděný přepis správný, zvyšuje pravděpodobnost, že šlo o soukromou dedikaci a tím pádem i věrohodnost čtení ve formě *M(ithrae) C(au)to [P(ati)]* nebo *M(ithrae) C(au)to I(nvicto)*. Vzhledem k výše uvedeným interpretačním obtížím nápis ponechávám mezi možnými, ale spornými mithraistickými nálezy.

[010-Bae] Montilla [11 D7]

V roce 1909 byla poblíž Montilly (v lokalitě *El Molinillo*) objevena malá [010-Bae-001] bronzová busta mladíka s fryžskou čapkou³⁷ (0,15 × 0,1 m) a se slunečními paprsky ve vlasech, jejíž místo výskytu je v dnešní době neznámé. Enrique Romero de Torres, který tento nález poprvé v roce 1911 publikoval, se pokusil o identifikaci zobrazené postavy zdržel. Do souvislosti s Mithrovým kultem uvedl sošku García y Bellido ve svém pojednání o orientálních kultech v Hispanii.³⁸ K její mithraistické interpretaci se v nedávné době přiklonila rovněž Claudina Romero Mayorgová.³⁹ Jaime Alvar však tento monument vyřadil ze svého korpusu mithraistických nálezů ze starověké Hispanie, neboť zobrazený mladík má kolem krku amulet nazývaný *bullā*, který není z mithraistické ikonografie znám, vyskytuje se ale na některých ztvárněních Attida.⁴⁰ Tento argument pokládám za přesvědčivý a monument vyřazuji ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[Geografická poznámka: Montilla byla v dřívějším bádání ztotožňována se starověkou Mundou, místem slavného Caesarova vítězství v jedné z rozhodujících bitev občanské války proti Pompeiovi a jeho příživcům.⁴¹ Dle současného bádání se však Munda nejpravděpodobněji nacházela asi 60 km jihozápad-

29) *CIL* II, č. 1025 = HispEp 850 = *CMH* 2.01.01.

30) Caro 1686, s. 42 (fotokopie díla ve formátu pdf.).

31) Adjektivum *Romulensis* odkazuje na místo Threptova původu, tedy starověkou Hispalis/Colonia Romula, dnešní Sevillu.

32) Viz [017-Bri-001] níže.

33) Viz [Rom-M-19-001] výše.

34) Galsterer 1971: 20, pozn. 38.

35) *CIL* II, č. 492 = HispEp 21511.

36) Martínez Maza & Alvar 2007: 365; Alvar 2018: 132.

37) Romero de Torres 1911: 76 a obr. (s. 77) = *ROER* 32 = Romero Mayorga 2016: 224–226 a obr. 111 = *CMHFC* 2.10.01.

38) *ROER* 32 (s. 40). García y Bellido tento stejný monument zároveň zařadil také do korpusu nálezů týkajících se kultu boha Attida, viz *ROER* 21 (s. 62), viz Alvar 2018: 217.

39) Romero Mayorga (2016: 230) identifikovala zobrazenou postavu jako božstvo Mithra-Sol. Mithraistický charakter artefaktu akceptoval i jinak velmi kritický Manfred Clauss (1992: 74).

40) Alvar 2018: 218.

41) A to i v novější literatuře, viz např. Clauss 1992: 74; Romero Mayorga 2016: 224.

ním směrem od Montilly mezi městy Écija (antické Astigi/Colonia Augusta Firma) a Osuna (antické Urso), nejspíše poblíž městečka Lantejuela v lokalitě nazývané *Cerro de las Camorras*.^{42]}

[011-Bae] Niebla (ant. Ilipula/Ilipla) [11 C7]

Již od 17. století známý [010-Bae-001] kamenný blok s nápisem⁴³ (0,212 × 0,072 m) ze španělského města Niebla byl dlouhou dobu pokládán za epitaf křesťana jménem Fabatus. Tento závěr je podložen výrazy, které se v nápisu objevují a které odkazují k motivu věčného života a nesmrtelnosti duše. Přesné znění nápisu je: *Terrenum corpus caelestis spiritus in me / quo repente suam sedem nunc vivimus illic / et fruitur superis aeterna in luce Fabatus*.⁴⁴ Křesťanský charakter nápisu však zpochybnila Alicia María Cantová a navrhla situovat jej do prostředí orfických mystérií nebo Mithrova kultu.⁴⁵ Její argument, založený na výskytu termínu *lux aeterna*, který klade do souvislosti s mazdaistickými představami, je ale v konečném důsledku velmi slabý. Přímé vazby římského kultu boha Mithry na perskou náboženskou tradici (ať již v této souvislosti mazdaismus znamená cokoli) dnes nejsou obecně přijímány a o tom, jak byl mithraisty pojmán posmrtný život, nevíme s jistotou prakticky nic.⁴⁶ Za těchto okolností může být pohřební nápis z Niebly vyřazen ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[012-Bae] Santiponce (ant. Italica) [11 C7]

Ze Satinponce, starověké Itálie, pochází několik nálezů, které byly kladeny do souvislosti s působením římského kultu boha Mithry v této oblasti. Prvním, a také jediným prokazatelně mithraistickým monumentem, je v roce 1923 objevený [012-Bae-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie⁴⁷ (0,305 × 0,34 × 0,035–0,038 m) z bílého mramoru, sestávající z pěti do sebe zapadajících fragmentů téměř zcela vyplňujících jeho původní plochu. Reliéf je zjevně nedokončený a rozeznatelné jsou pouze základní kontury tauroktonního motivu v podobě Mithry a býka. Důvody, kvůli kterým byla kamenná deska odložena, zůstávají – a nejspíše i nadále zůstanou – neznámé. Dalším možným mithraistickým artefaktem je [012-Bae-002] fragmentárně dochovaný oltář s ikonografickými motivy⁴⁸ (0,23 × 0,15 × 0,11 m), nalezený v rozvalinách amfiteátru v Santiponce. Oltář má čtvercovou základnu a na všech svých čtyřech stranách nese reliéfní výzdobu. Jeho mithraistický charakter byl Garcíou y Bellidem, který jej poprvé publikoval, zdůvodňován právě na základě přítomných ikonografických motivů, které zahrnují: a) na lícni straně zobrazeného býka kráčející směrem doprava; b) na zadní straně zobrazený strom s listy a plody, nejspíše fíkovník; c) na pravé straně motiv pěti obilných klasů; d) na levé straně motiv vinné révy s listy, větvemi a hrozny. Tyto motivy jsou nicméně samy o sobě natolik obecné a nespécifické, což činí jejich možnou souvislost s Mithrovým kultem značně nejistou. Vermaseren akceptoval možný mithraistický charakter oltáře, zároveň však poznamenal, že použitá symbolika by také mohla odpovídat ikonografii Bacchova kultu.⁴⁹ Jaime Alvar pokládá mithraistický charakter oltáře za velmi sporný.⁵⁰ Vzhledem k okolnostem klasifikují tento oltář jako možný, ale sporný mithraistický monument.

42) Ferreiro López & Durán Recio 1984; Grünwald & Richter 2006: 266–267. Viz též DARE 31292.

43) *EE* VIII, č. 80 (s. 380–381) = *AE* 1982, č. 536 = HD000990 = *HispEp* 603. Tento nápis má svou přímou paralelu v nápisu z italské Capeny (*CIL* XI, č. 3963 = EDR137384) s totožně znějícím epitafem, který pořídila Atilia Marcella, manželka Gaia Clodia Fabata. Ohledně analýzy možné souvislosti mezi těmito dvěma nápisy, viz Fernández Martínez & Carande Herrero 2005.

44) Možný překlad tohoto nápisu zní: „Tělo smrtelné, duše nebeská ve mně dlí. Po návratu do vlastního sídla jsem živ tam stále, já Fabatus, a užívám si blízkosti bohů ve věčném světě.“

45) Canto 1982: 115.

46) Clauss 1992: 257.

47) *CIMRM* 769 = García y Bellido 1950: 365–367 a obr. 11–12 = *ROER* 28 = Alvar 1981: č. 26 [s. 56] = Romero Mayorga 2016: 193–196 a obr. 91 = *CMH* 2.02.01 = CER.ES, č. REP06995.

48) *CIMRM* 770 = García y Bellido 1950: 367–370 a obr. 13–16 = *ROER* 29 = Romero Mayorga 2016: 196–206 a obr. 94 = *CMH* 2.02.02 = CER.ES, č. CE REP04326.

49) Vermaseren v komentáři k *CIMRM* 770. Někteří další badatelé pak oltář přímo označují za mithraisticko-dionýsovský, viz např. Beltrán Fortes & Rodríguez Hidalgo 2004: 167–173.

50) Alvar 1981: 56; 2018: 135. Srov. též Romero Mayorga 2016: 206.

Zbývající dva artefakty je možné vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických nálezů. Jedná se o [012-Bae-003] desku s nápisem⁵¹ (0,265 × 0,334 × 0,003 m), složenou ze tří fragmentů nalezených v roce 1931 rovněž v místech starověkého amfiteátru v Santiponce. Deska je zhotovena z bílého mramoru a kromě nápisu nese rovněž vyobrazení dvou chodidel. Nápis o dvou řádcích, který se nachází v prostoru mezi nimi, sestává z písmen Q C C / D I S. První řádek obsahuje s největší pravděpodobností jméno pořizovatele, druhý dedikaci, která byla první vydavatelkou tohoto nápisu, historičkou a epigrafkou Concepción Fernández-Chicarro y de Diosovou, čtena jako *D(eo) I(nvicto) S(oli)* nebo *D(eo) I(nvicto Mithrae) S(oli)*.⁵² Toto čtení je však velmi nepravděpodobné, neboť votivní desky s vyobrazením lidských chodidel jsou z prostředí Mithrova kultu prakticky neznámé,⁵³ byly však běžnou součástí kultu bohyně Nemesis. Dedikaci by potom bylo možné číst jako *D(eae) I(nvictae) S(acrum)*.⁵⁴ Tento návrh je s největší pravděpodobností správný a zmíněný artefakt tedy nevykazuje žádnou spojitost s Mithrovým kultem. Posledním předmětem, který musí být na tomto místě zmíněn, je horní část [012-Bae-004] bronzového pečeti v podobě válce s bustou mladíka a nápisem⁵⁵ *Deo invi(c)to / Mithir(ae) / Secundinus / dat.* V tomto případě se s téměř naprostou jistotou jedná o moderní padělek,⁵⁶ založený na chybném přepisu nápisu na soše zobrazující zrození Mithry ze skály z francouzského Lyonu, starověkého Lugduna v římské provincii Gallia Lugdunensis.⁵⁷ Podobné padělky tohoto druhu se nacházejí například ve Varšavě nebo Bonnu.⁵⁸

[013-Bae] Villafranca de los Barros (ant. Perceiana/Promptiana) [11 C6]

García y Bellido zmiňuje v *ROER* rovněž nález [013-Bae-001] dvou mithraistických lamp ve Villafranca de los Barros, opatřených motivem slunečního božstva s paprscitou čelenkou třímajícího v pravé ruce bič.⁵⁹ Tyto předměty však samy o sobě neprokazují jasnou spojitost s Mithrovým kultem, neboť jde o běžný ikonografický motiv, který se může na lampách objevovat i mimo mithraistický kontext.⁶⁰ Výše zmíněné lampy tedy vyřazují ze seznamu relevantních nálezů.

8.2 Hispania Tarraconensis

[001-Tar] Argote [11 E3]

Z této lokality pochází fragmentárně dochovaný [001-Tar-001] oltář s nápisem⁶¹ (0,4 × 0,23 × 0,2 m), poprvé publikovaný v roce 1974. Oltář nese dedikaci *Iovi et Sol(i)* a pořídil jej muž jménem Antonius (případně Aulus nebo Appius) Porcius Avitus. Mithraistický charakter nápisu je velmi nepravděpodobný.⁶² Nápis patrně spadá do kontextu slunečního kultu zavedeného císařem Aurelianem v 70. letech 3. století.

[002-Tar] Astorga (ant. Asturica Augusta/Asturica) [11 C3]

Z Astorgy, kde se v období antiky rozkládalo starověké město Asturica, pocházejí dva artefakty s možnou spojitostí s římským kultem boha Mithry. Prvním z nich je [002-Tar-001] oltář

51) *CIMRM* 768 = Fernández-Chicarro y de Dios 1951: č. 2 (s. 620) a tab. I.2 = *ROER* 30 = HD002121 = *AE* 1984, č. 506 = Canto 1984: č. 11 (s. 185) a tab. IX, č. 11 = *HispEp* 4740 = *CMH* FC2.02.04.

52) Fernández-Chicarro y de Dios 1951: č. 2 (s. 620). Viz též *ROER* 30.

53) Jediným mithraistickým monumentem, na kterém se vykytuje otisk lidské šlápěje, je doložen na podlažní mozaice z ostijského slépežového mithraea (*Mitreo della pianta pedis*), viz [Ost-M-11-003] výše.

54) Canto 1984: č. 11 (s. 185). Viz též Hornum 1993: č. 223 (s. 278–279).

55) Paris 1914: 2 a obr. 1 = *CIL* II, č. 5366 = *TMM* II, č. 588 (s. 180) = Romero Mayorga 2016: 150, 206–208 a obr. 102 = *HispEp* 24978 = *CMH* FC2.02.03.

56) *TMM* II, č. 588 (s. 180); Alvar 1981: 56 a pozn. 10; 2018: 211–212.

57) Viz [009-Lug-001] níže.

58) Viz Sadurska 1952; 2001: 114–118 a obr. 1 (Varšava); Maionica 1878: 42 a pozn. 31 (Bonn).

59) García y Bellido 1967: 41 = *CMH* FC2.07.01.

60) Alvar 2018: 213.

61) Abásolo & Elorza 1974: 247 a obr. 1 (s. 248) = *HispEp* 31285 = *CMH* FC3.21.01.

62) Alvar 2018: 227.

s nápisem⁶³ (1,30 × 0,46 × 0,21 m), sestávající ze tří hranolovitých těles a objevený v roce 1967. Oltář, který pořídil Claudius Zenobius, *proc(urator) Aug(usti)*, je datován do rozmezí let 212–222 a nese dedikaci *Invicto deo // Serapidi et / Isidi*. První vydavatel tohoto nápisu, García y Bellido, interpretoval *Invicto deo* na první řádce nápisu jako Sarapidův epitet a vylučoval jakoukoli spojitost oltáře s Mithrovým kultem.⁶⁴ Pro tento závěr hovoří i skutečnost, že epitet *invictus* je v souvislosti se Sarápidem doložen i na dalších starověkých nápisech. Jaime Alvar však vznáší dvě námitky, které oprávněnost tohoto závěru přinejmenším zpochybňují. Zaprvé, dedikace *invicto deo* se nachází na hlavici oltáře v odlišném epigrafickém segmentu, což jí významově vzdaluje od osoby Sarápidu na druhém řádku nápisu na vlastním těle oltáře. Zadruhé, pokud by se epitet *invictus deus* vztahoval k Sarápidovi, toto spojení by vytvářelo asymetrii s ohledem na rovněž uvedenou bohyni Ísis, která by se tak na nápisu ocitla bez rozšiřujícího přídomku. Podle Alvara je proto možné, že oltář je spojenou dedikací Mithrovi (uvedeným pouhým epitetem *Invictus deus*) a egyptskému božskému páru.⁶⁵ Tuto argumentaci pokládám za přesvědčivou a oltář řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Druhým možným mithraistickým monumentem je [002-Tar-002] oltář s nápisem⁶⁶ (rozměry neznámé), známý od 16. století, od 19. století však pokládán za ztracený. Oltář, který kromě nápisu nesl rovněž vyobrazí tři znaků římských legií (*signa militaria*) a dva půlměsíce, nechal pořádit, nejspíše v roce 197,⁶⁷ Quintus Mamilius Capitolinus, (mimo jiné) císařský správce Asturie a Gallicie a velitel sedmé římské legie, a zasvětil jej *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Soli Invicto Libero / Patri Genio praetor(ii)*. Vzhledem k oficiálnímu charakteru nápisu, který je poplatný politicko-náboženské ideologii severovské dynastie, je krajně nepravděpodobné, že je titulem *Sol Invictus Liber* osloven Mithra, a nikoli Neporazitelné Slunce uctívané v rámci veřejného kultu.⁶⁸ Nelze však vyloučit, že byl pod tímto přídomkem chápán některými vojáky sedmé legie, mezi nimiž byl Mithrův kult známý. Tento nápis vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nápisů.⁶⁹

[003-Tar] Badalona (ant. Baetulo) [11 G4]

Z vrcholku *Mont Aguilar* (kat. *turó de Montigalà*) poblíž Badalony pochází původně skalní [003-Tar-001] nápis,⁷⁰ známý již na základě manuskriptu ze 17. století, který byl později v roce 1927 vyřezán a přemístěn do archeologického muzea v Barceloně. Během této manipulace utrpěl mírné poškození. Nápis, dnes zachovaný na kamenné desce (0,87 × 1,17 m), je zasvěcen *Soli D(eo)* a pořídil jej muž jménem Aulus Pompeius (nebo Porcius) Abascantus. S největší pravděpodobností se jedná o dedikaci uskutečněnou v rámci lokálního slunečního kultu, který byl praktikován na skalních návrších,⁷¹ a nápis tak nemá žádnou spojitost s římským kultem boha Mithry.⁷²

[004-Tar] Barcelona (ant. Barcinona/Colonia Barcino) [11 G4]

V roce 1962 byl v základech římské věže na náměstí Ramona Berenguera Velikého (kat. *Plaça de Ramon Berenguer el Gran*) objeven [004-Tar-001] podstavec s nápisem⁷³ (1,67 × 0,76 m), který *K(auti) deo* pořídil Lucius Valerius Monteius. Způsobem psaní – počáteční *K* ve slově *K(autes)* namísto jinde obvyklého *C(autes)* – vykazuje podobnost s nálezy z blízkého Can

63) García y Bellido 1968: č. 7 (s. 205–206) = AE 1968, č. 232 = HD14114 = HispEp 18434 = CMH 3.08.01.

64) García y Bellido 1968: 206.

65) Alvar 2018: 181.

66) CIMRM 804 = CIL II, č. 2634 = D 2299 = TMM II, č. 522 (s. 167) = ROER 25 = Romero Mayorga 2016: 223–224 = HispEp 8445 = CMH 3.08.02.

67) Alföldy 1969: 90–92. Druhou, ale spíše nepravděpodobnou, možností je, že nápis pochází až ze třicátých let 3. století, viz např. Fita 1903: 209.

68) Dias 1986.

69) Alvar 1981: 55; 2018: 182; Clauss 1992: 281–282;

70) CIMRM 805 = ROER 22 = TMM II, č. 524 (s. 167) = Torre Amat 1906 = CIL II, č. 4604 = AE 1908, č. 4 = HD20279 = HispEp 10250 = CMH FC3.14.01.

71) Tarradell 1980: 39.

72) Clauss 1992: 282; Alvar 2018: 222.

73) Serra Ràfols 1965: 23–24 a obr. 9 = Alvar 1981: č. 19 (s. 54) = HD056736 = HispEp 18050 = CHM 3.02.01.

Modollelu⁷⁴ a patrně odráží lokální mithraistickou tradici rozšířenou v místech dnešního regionu Maresme.

[005-Tar] Benifaió/Benifayó, Valencia (*apud* ant. Valentia) [11 F6]

V roce 1922 byl v napajedle u dnes již neexistujícího pramene *Font de Mussa*⁷⁵ v Benifaió poblíž Valencie objeven [005-Tar-001] oltář s nápisem⁷⁶ (0,66 × 0,38 × 0,4 m), který *Invicto / Mithrae* pořídil Lucanus, *ser(vus)*.⁷⁷ Již od roku 1922 se spekulovalo o existenci [005-Tar-M] mithraea v Benifaió, pravděpodobně na základě nálezu architektonických prvků a jámy s ohořelými kostmi v blízkosti místa objevu oltáře.⁷⁸ Mithraeum samotné však nebylo doposud nalezeno a archeologicky odkryto a jeho existence tak zůstává pouhou hypotézou.⁷⁹ V nedávné době však byly během vykopávek v blízkosti místa nálezu oltáře z roku 1922 odkryty základy několika římských vil. V jedné z nich byla objevena místnost s částečně dochovanou podlažní mozaikou v podobě černobílých geometrických a rostlinných motivů s centrálním medailonem z barevných *tesser* zobrazujícím pastýře Fausta a Faustula před jeskyní, kde vlčice kojila Romula a Rema.⁸⁰ Blízkost vily, kde mohl být kult Mithry praktikován členy její domácnosti (jak může dokládat i dedikace pořízená Lucanem, jedním z otroků), hypotézu o možné existenci mithraea v Benifaió podporuje, zvláště za situace, kdy lze doložit výskyt mithraeí v soukromých vilách i na dalších místech starověké Hispanie a Itálie. Hypotetické mithraeum z Benifaia tak řadím mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.

[006-Tar] Caldas de Reis/Caldas de Reyes (ant. Aquae Celenae) [11 B2]

Někdy před rokem 1866 (přesné okolností a místo nálezu jsou neznámé) byl v Caldas de Reis objeven poškozený kámen s fragmentárním [006-Tar-001] nápisem⁸¹ (rozměry neznámé), který sestával z doposud viditelných písmen CAV / TI / NTO. Manuel Murguía, který tento nápis publikoval, se nepokusil o jeho rekonstrukci a bohužel neuvádí ani jeho faksimili, což interpretaci nápisu značně komplikuje. Emil Hübnér v *CIL* situoval nápis do prostředí Mithrova kultu a navrhl čtení *Cauto Pati*. Cumont a po něm rovněž Vermaseren a García y Bellido nápis rekonstruuji jako *cau/ti ... / [A]nto[nius]*. Vzhledem ke skutečnosti, že nápis je dnes pokládán za ztracený, jej řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[Geografická poznámka: Cumont v *TMM II* a Vermaseren v *CIMRM* uvádějí chybně jako místo nálezu tohoto oltáře antické město Iria Flavia. García y Bellido (1967: 39, pozn. 1) na tento omyl správně upozorňuje, sám pak ale jako antický název pro Caldas de Reis uvádí Aquae Calidae.⁸² Podle dnešních poznatků je Caldas de Reis s největší pravděpodobností totožné s antickým městem Aquae Celenae, viz DARE 36181.]

74) Viz [008-Tar-001], [008-Tar-002] s [008-Tar-003] níže.

75) Podrobnější informace ohledně této lokality a jejího archeologického průzkumu viz Bonet Rosado 2004.

76) Gómez Serrano 1922a; 1922b = *CIMRM* 807bis = *ROER* 23 = Alvar 1981: č. 21 (s. 55) = HD024344 = HispEp 13067 = Romero Mayorga 2016: 163–163 = *CMH* 3.06.01.

77) Joseph Corell (1997: 235–236) vyslovil hypotézu, že *servus* v tomto případě označuje služebníka Mithry a nikoli sociální status nositele. Jaime Alvar (2018: 174) však, dle mého soudu správně, podotýká, že výskyt pouhého *nomina* ve formě Lucanus je spíše slučitelný s obecným vyjádřením otrockého stavu pořizovatele nápisu.

78) Gómez Serrano 1922b. Mithraeum v Benifaió uvádí ve svém seznamu mithraistických nálezů i Manfred Clauss (1992: 75), ovšem bez dalších podrobností nebo odkazů na konkrétní literaturu.

79) Bonet Rosado 2004: 31.

80) Abad Casal 2014 = *CMH* 3.06.02–03. Tento motiv samotný nenese žádnou jasnou spojitost s Mithrovým kultem (Abad Casal 2014: 81), Jaime Alvar (2018: 174, pozn. 97) však poukazuje na potenciálně zajímavou analogii mezi Faustem a Faustulem, dvěma bratry, ztvárněnými u jeskyně, kde vlčice kojí Romula a Rema, a Cautem a Cautopatem, bratry, kteří asistují Mithrovi při jeho oběti býka v jeskyni.

81) *CIMRM* 802 = Murguía 1866: č. 16 (s. 561) = *CIL* II, č. 5635 = *TMM II*, č. 513 (s. 166) = *ROER* 27 = HispEp 11965 = *CMH* 3.11.01.

82) Po něm přebírá antický název této lokality jako Aquae Calidae rovněž Manfred Clauss (1992: 73).

[007-Tar] Caldas de Vizelha/Caldas de Vizela (ant. Oculis/Oculus Calidarum) [11 B3]

Z Caldas de Vizelha v Portugalsku pochází dnes již ztracený [007-Tar-001] kamenný blok s nápisem⁸³ (rozměry neznámé) zaplňujícím všechny jeho čtyři boční strany. Mezi řadou božstev polyteistického panteonu, která nápis zmiňuje, se objevuje rovněž dedikace *Soli / Lunae* (ř. 4–5). Přestože Cumont původně tento nápis zařadil do svého korpusu mithraistických nápisů, později jeho spojitost s Mithrovým kultem správně vyloučil.⁸⁴

[008-Tar] Can Modolell, Cabrera de Mar (*apud* ant. Iluro) [11 G4]

Z archeologického naleziště *Can Modolell*, nacházejícího se v blízkosti městečka Cabrera de Mar, pochází několik možných mithraistických nálezů, jejichž interpretace je vzájemně závislá. V roce 1974 byl během opravy silnice nalezen [008-Tar-001] malý oltář s nápisem⁸⁵ (0,105 × 0,07 × 0,055 m), který *K(auti) d(eo)*⁸⁶ pořídil Lucius Petreius Victor, obchodník s česnekem (*aliarius*).⁸⁷ Na šestém řádku nápisu se potom nacházejí písmena D K M, jejichž nejpravděpodobnější čtení zní *d(eo) K(auti) M(ithrae)*. Sinner a Revilla Calvo nicméně poznamenávají, že čtení K jako *K(autes)* nemá jasnou paralelu, a podotýkají, že by se v těchto případech mohlo jednat o některé z lokálních božstev.⁸⁸ V roce 1983 byl v Can Modolell nalezen [008-Tar-002] fragment hlavy válcovitého oltáře z narůžovělého vápence s nápisem⁸⁹ (výška 0,104 m, průměr 0,3 m), který je rekonstruován jako *K(auti) V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)*. Jako poslední byl v roce 1987 v severní části kryptoportika, tvořícího součást římské vily, objeven [008-Tar-003] malý válcovitý oltář s nápisem⁹⁰ (výška 0,155 m, průměr 0,07 m), který nese dedikaci *K(auti) v(otum)* a který pořídili *Successus* a *Elaine, (servi) Caesaris*.

Všechny tyto nápisy jsou datovány do poloviny 2 století, a to v závislosti na dosavadních poznatcích o šíření Mithrova kultu v provincii Hispania Tarraconensis, který měl do oblasti Maresme doputovat z Méridy v provincii Lusitania. Situaci však komplikuje chronologický kontext, ve kterém komplex římských budov v Can Modolellu fungoval. Místo bylo objeveno náhodně v roce 1974 a následně se stalo cílem několika sezón archeologických vykopávek, z nichž ty uskutečněné v roce 1999 stanovily přehlednou planimetrii lokality v té podobě, v jaké ji známe nyní. Poslední vykopávky v roce 2011 dosáhly severní hranice lokality a potvrdily absenci dalších římských staveb v okolí komplexu. Archeologický komplex v *Can Modolell* je tvořen různými stavbami, které jsou interpretovány buďto jako římská zemědělská vila sestávající z několika objektů, nebo jako posvátný okrsek, který může mít svůj počátek dokonce v pozdním iberském období. Nezdá se však, že by mezi iberskými a vrcholně císařskými pozůstatky existovala jasně patrná funkční a/nebo prostorová kontinuita. Celá plocha komplexu zaujímá plochu přesahující 1000 m², ze které je archeologicky prozkoumáno asi 350 m². Nejstarší římské nálezy pocházejí z augustovského období, ale nejsou provázeny stavební činností. Vznik římských staveb spadá do období vlády císařů Tiberia a Claudia a lze jej klást do souvislosti s přestavbou blízkého města Iluro a jeho povýšením na *municipium*. Někdy v průběhu 3. nebo 4. století byly budovy komplexu opuštěny, došlo k jejich zřícení a prostor byl následně zasypán zeminou, na které v 5. století vyrostly nové stavby.

83) *CIL* II, č. 520 = *TMM* II, č. 520 (s. 167) = *HispEp* 8231 = *CMH* FC3.23.01.

84) *TMM* I, s. 260, pozn. 3. Viz též Alvar 2018: 228.

85) *Mariner* 1979 = *AE* 1983, č. 628 = *HispEp* 6813 = HD000119 = *CMH* 3.01.01.01.

86) *Mariner* (1979) navrhoval čtení dedikace jako *K(autopati)*. Na základě nápisů z Lanchesteru [017-Bri-001], Říma [Rom-M-19-001] a Medina de las Torres [009-Bae-001] (čtení tohoto nápisu a jeho mithraistický status jsou nicméně nejisté) však můžeme usuzovat, že *Cautopates* byl obvykle zkracován jako CP (případně KP).

87) Toto čtení je možné preferovat před *vic/tor ale/arius* (tedy „vítěz v kostkách“), které navrhl *Mariner* (1979). Písmeno I ve slově *aliarius* je jasně patrné a chápání tohoto slova jako „obchodník s česnekem/pěstitel česneku“ se za těchto okolností jeví jako pravděpodobnější varianta, viz *AE* 1983, č. 628.

88) *Sinner & Revilla Calvo* 2017: 275, pozn. 26.

89) *HispEp* 17663 = HD 42846 = *CMH* 3.01.01.02.

90) *AE* 1992, č. 1096 = *HispEp* 17760 = HD53257 = *CMH* 3.01.01.03.

Kromě výše uvedených oltářů zasvěcených Cautovi pocházejí z *Can Modolellu* rovněž doklady úcty projevované dalším božstvům: Neptunovi⁹¹ a možná rovněž některé bohyni.⁹² Tyto dedikace potvrzují sakrální využívání prostor již minimálně od doby vlády flaviovské dynastie. V polovině 2. století byl komplex opatřen monumentálním vchodem s kryptoportikem, ve kterém mohlo být situováno [008-Tar-M] mithraeum. Není přitom jasné, zda se v prostorech komplexu těšil Mithra výhradní úctě a přeznačil předchozí zde fungující kultury, nebo byl pouze jedním z plurality božstev, která zde byla v průběhu 2. století uctívána. Mithraeum však v každém případě nebylo dosud archeologicky zachyceno a jeho existence tedy prozatím zůstává pouhou hypotetickou možností. Z nálezů z prostoru vily a kryptoportika, u kterých se předpokládá jejich možný mithraistický původ, patří [008-Tar-M-001] horní část oltáře s vyobrazením hlav dvou mladíků⁹³ (0,23 × 0,73 m), které jsou interpretovány jako vyobrazení světloonošů nebo Slunce a Luny; [008-Tar-M-002] fragmenty keramických nádob s hadím motivem;⁹⁴ [008-Tar-M-003] tři fragmenty desky s nápisem⁹⁵ s možnou dedikací Cautovi; [008-Tar-M-004] další nálezy zahrnující fragmenty nápisů, oltářů a soch.⁹⁶ Ve všech případech je však jejich návaznost na Mithrův kult nejistá a tyto monumenty proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[009-Tar] Cástulo, Linares (ant. Castulo/Municipium Castulonensis) [11 D7]

Z Cástula pochází [009-Tar-001] kostěná spona s motivem lidské hlavy⁹⁷ (výška 0,02 m, délka 0,09 m, šířka 0,015 m, váha 2,68 g), která je v katalogu CER.ES interpretována buďto jako vyobrazení ženské postavy s účesem charakteristickým pro 1. století, nebo jako zobrazení mužské postavy, patrně kněze některého z východních mysterijních náboženství (*la representación de algún sacerdote de alguna religión misteriosa oriental*) s členkou nebo mitrou na hlavě. Druhá z těchto navržených možností je nicméně zcela arbitrární a artefakt samotný neposkytuje žádnou indicii, která by jej bezpečně situovala do kontextu Mithrova kultu.⁹⁸ Předmět tak může být vyřazen ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[010-Tar] Els Munts, Altafulla [11 G5]

Dvanáct kilometrů severně od Tarragony se na pevninském výběžku při pobřeží Baleárského moře, v místě nazývaném Els Munts poblíž Cabrera de Mar, nachází jedna z největších a nejhonosnějších vil objevených na území bývalé římské provincie Hispania Tarraconensis. Její pozůstatky byly zřejmě známy již od 17. století, se systematickým archeologickým výzkumem se ale započalo až v polovině 20. století. Na základě archeologických dat a nápisné evidence můžeme usoudit, že vila byla postavena na samém počátku 2. století a jejím majitelem byl, alespoň v polovině tohoto století, Gaius Valerius Avitus, který byl do Tarraca vyslán císařem Antoninem Piem a vykonával zde funkci *duumvira*. Během vykopávek v letech 2004 a 2005 byla jižně od již předtím objeveného *triclinia* a *ambulatoria* spojujícího přímořské lázně se zbytkem vily objevena stavba, která svým architektonickým plánem odpovídá [010-Tar-M] mithraeu.⁹⁹ Mithraeum bylo improvizovaně zasazeno do již fungujícího komplexu, určení přesné doby jeho založení však není možné. S největší pravděpodobností se tak stalo koncem první poloviny 2. století. Je velmi pravděpodobné, že se jednalo o soukromé mithraeum významného císařského úředníka, které sloužilo potřebám členů rodiny majitele, včetně jeho otroků a propuštěnců. Konec kultického fungování prostor mithraea pak spadá do období kolem roku 234, kdy došlo k zanesení odvodňovacích kanálů.¹⁰⁰ Budova samotná se pak

91) AE 1987, č. 729 = HD012380 = HispEp 17761 = CMH 3.01.03.04.

92) AE 1983, č. 629 = HD000116 = HispEp 6814 a 17664 = CMH 3.01.02.12.

93) Romero Mayorga 2016: 171–172 a obr. 72–73 = CMH 3.01.01.04.

94) Romero Mayorga 2016: 177–179 = CMH 3.01.01.05.

95) HD043187 = HispEp 17669 = CMH 3.01.01.06.

96) CMH 3.01.02.01–CMH 3.01.02.11.

97) CER.ES, č. CE01104 = CMH FC3.14.1.

98) Alvar 2018: 224.

99) Tarrats Bou, Remolà Vallverdú & Sánchez Gil de Montes 2007 = CMH 3.03.01.01.

100) Vila samotná pak byla kolem roku 275 do značné míry poškozena velkým požárem a následně opuštěna.

zhroutila ve druhé polovině 4. století. Půdorys mithraea je stále jasně patrný, i když utrpěl velké škody rabováním stavebního materiálu a polnohospodářskou činností v následujících staletích. Zdá se, že podlaha ústřední místnosti byla v porovnání s přístupovou předsíní zapuštěna do země, snad se záměrem zdůraznit její jeskyňovitý charakter. Ústřední místnost se svými rozměry 30 × 8 m patří k největším archeologicky identifikovaným mithraeím vůbec. Po bocích ústřední síně se nacházela obvyklá pódia vysoká 0,6 m, ze kterých se dochovalo pouze levé. Mezi pódii vedla centrální ulička o rozměrech 26 × 3,6 m, v jejímž středu se nacházel podstavec pro sochu a fragment blíže neidentifikovatelného sousoší. Zbytky některých kvádrů na podlaze naznačují, že střední část stropu podpírala řada sloupů, které sloužily k rozdělení „jeskyně“ do sedmi sektorů. Místnost mithraea měl freskovou výzdobu stěn, ve které převládala červená barva. Uprostřed pódii byla na levé straně nalezena čtyřhranná nádoba a na pravé straně kruhová nádoba s odtokem, které patrně představují zvláštní variantu obvyklých výklenků nacházených v bočních stěnách pódii mnoha mithraeí. V prostoru před zadní stěnou ústřední místnosti se potom nacházel oltář trojúhelníkového půdorysu. Z nálezů učiněných v prostorách mithraea je možné zmínit [010-Tar-M-001] dva anepigrafické oltáře,¹⁰¹ nalezené v rozích pódii na začátku centrální uličky, které nejspíše sloužily jako podstavce pro sochy Cauta a Cautopata (dedikační nápisy na nich mohly být pořízeno barvou), a [010-Tar-M-002] fragment sochy¹⁰² zobrazující stojící postavu, vedle které s nachází torzo mužské postavy. Její spojitost s mithraem je však nejasná.

Žádný z nálezů neprokazuje jasnou souvislost s Mithrovým kultem, architektonický plán, umístění podstavců pro sochy na počátku pódii a přítomnost nádrží ve středové části pódii však tento závěr silně podporují. Mithraeum v Els Munts proto řadí mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické objekty.

[011-Tar] Chaves (ant. Aquae Flaviae) [11 C3]

Z míst, kde se v období římské říše nacházelo město Aquae Flaviae, pochází fragment [011-Tar-001] lampy s motivem hlavy mladíka ve fryžské čapce¹⁰³ (0,06 × 0,07 × 0,14 m), který byl v některých případech identifikována jako Mithra.¹⁰⁴ Tento závěr však prakticky vylučuje vyobrazení rohu hojnosti na fryžské čapce na hlavě mladíka.¹⁰⁵ Tento motiv není v mithraistické ikonografii s Mithrou nikdy spojován, známe však několik exemplářů, kdy se tento předmět nachází na ztvárněních boha Attida. Z tohoto důvodu je možné fragment této lampy vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[012-Tar] Lara de los Infantes (ant. Nova Augusta) [11 E3]

Z Lara de los Infantes, které snad odpovídá místu, kde se v období antiky nacházelo městečko Nova Augusta, pochází [012-Tar-001] oltář s nápisem¹⁰⁶ (0,3 × 0,17 m), který *S(oli) I(nvicto) D(eo)* nechal někdy na přelomu 2. a 3. století zasvětit muž jménem Valerius Saturninus. S největší pravděpodobností se jedná o dedikaci, která nemá žádnou spojitost s Mithrovým kultem a spadá mezi projevy úcty projevované některému z na Mithrovi nezávislých slunečních božstev.¹⁰⁷ Nápis řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[013-Tar] Lugo (ant. Lucus Augusti) [11 C2]

V roce 2003 byly během rekonstrukce *Pazo de Montenegro*, nacházející se na náměstí Pia XII., objeveny pozůstatky římského domu postaveného na počátku 3. století, který s největší

Na počátku 4. století došlo k obnově některých prostor, svou předchozí rozlohu a majestátnost však již nikdy nezískala.

101) Tarrats Bou & Remolà Vallverdú & Sánchez Gil de Montes 2007: 221 a obr. 9.2–3.

102) Tarrats Bou & Remolà Vallverdú & Sánchez Gil de Montes 2007: 221 a obr. 9.1 = CMH 3.03.01.02.01.

103) Magalhães Nunes 2016: č. 211 = CMH FC3.24.01.

104) Magalhães Nunes 2016: 78 (navzdory skutečnosti, že zobrazená postava je identifikována jako ženská).

105) Alvar 2018: 229.

106) HispEp 25686 = CMH FC3.22.01.

107) Alvar 2018: 227–228.

pravděpodobností sloužil jako příbytek velitele oddílu sedmé římské legie pověřeného udržováním pořádku a obranou města. Archeologické vykopávky následně ukázaly, že jedna z místností tohoto domu sloužila, nejspíše v letech 250–350, jako [013-Tar-M] mithraeum.¹⁰⁸ Dům byl kolem roku 260 částečně zničen v důsledku přestavby městských hradeb, z nálezů mincí však můžeme usoudit, že navzdory tomuto zásahu mithraeum fungovalo ještě dalších 60–90 let. Ústřední místnost mithraea, orientovaná přibližně v ose sever-jih, byla 15,7 m dlouhá a 7 m široká, s centrální uličkou, po jejíž bocích bylo umístěno pět stejně vzdálených pilířů neurčité výšky. Pilíře mohly sloužit buďto jako podpěra střechy, nebo opěry pro nedochované boční lavice. K ústřední místnosti přiléhalo několik dalších prostor, které s fungováním mithraea zřejmě souvisely a plnily funkci připraven a úložiště kultického náčiní. Apsida v zadní stěně místnosti, kde byla umístěna tauroktonie, se nedochovala, stejně jako vchod, který byl obvykle situován do stěny proti ní. V prostorách mithraea byly nalezeny následující předměty: [013-Tar-M-001] oltář s nápisem¹⁰⁹ (0,935 × 0,363 × 0,235 m), který *Deo / invic(to) / Mithrae* pořídil Gaius Victorius Victorinus, centurion sedmé legie, na počest místní vojenské posádky a svých propuštěnců Victoria Secunda a Victoria Victora. Na základě použitého epithetu sedmé legie *Antoniana* je nápis možné datovat do rozmezí let 212–218; [013-Tar-M-002] fragment (patrně) oltáře s nápisem¹¹⁰ (0,35 × 0,6 × 0,25 m), na kterém jsou rozpoznatelná pouze písmena IO na prvním řádku, SACE na druhém, LUS na třetím a IT na čtvrtém. Čtení navržené HispEp ve formě [---] / *Iov*[---] / *sacer*[---] / *Lusi*[---] / *it*[---], kritizuje Alvar jako nepravděpodobné, neboť koncová písmena V, R a I na prvním, respektive druhém a třetím řádku, nejsou viditelná. Nápis může zmiňovat jak slovo začínající na *sacer-* (*sacerdos*, *sacerdotium* atd.), tak *sacellum*. Slovo začínající na *Lus-* se může týkat jména provincie, vlastního jména (např. Lusidius nebo Lusitanus) nebo rituálu *lustratio*. V současné podobě nelze znění nápisu jednoznačně rekonstruovat, což ztěžuje i rozhodnutí o jeho mithraistickém charakteru.

Mimo kontext mithraea pak byly nalezeny dva další předměty, které by mohly pocházet z prostředí Mithrova kultu: [013-Tar-001] střep keramické nádoby s *graffitem*,¹¹¹ objevený v roce 1934 Manuelem Vázquez Seijasem během stavby domu na tehdejší *La Avenida de Rodríguez Mourelo* (dnešní *Avenida de los Tilos*). Nápis je patrně neúplný a Vázquez Seijas jej rekonstruoval do podoby *silet Mit(h)r(as)*, tedy jako výzvu k zachování mlčení o Mithrovi a jeho rituálech. Tento překlad je nicméně velmi spekulativní. Vzhledem k absenci jasných nálezových okolností je mithraistický status tohoto artefaktu přinejmenším nejistý;¹¹² [013-Tar-002] nádoba s hadím motivem¹¹³ (0,28 × 0,21 m), která byla nalezena rozbitá v odvodňovacím kanálu v ulici *Calle Armaña* 4 asi 300 metrů od místa, kde se nacházelo mithraeum. Muñoz García-Vaso opatrně nastoluje hypotézu, že se jednalo o mithraistickou rituální nádobu. Problém v tomto případě ale představuje její raná datace (polovina 1. století), která mithraistický status tohoto artefaktu s téměř naprostou jistotou vylučuje.

[014-Tar] Murcia [11 E7]

Tento [014-Tar-001] nápis¹¹⁴ je známý pouze na základě knih Juana Lozana, který jej prozkoumal na konci 18. století. Podle Lozanova líčení sestával z pouhých třech písmen I M S, pro které navrhl čtení *I(ovi) M(aximo) s(acrum)*. Emil Hübner v *CIL* přišel s alternativním návrhem ve formě *I(nvicto) M(ithrae) s(acrum)*. V obou případech je čtení zcela spekulativní. Vzhledem k absenci informací o kontextu nálezů je jeho mithraistický charakter velmi nejistý a nápis z Murcie tak může být vyřazen ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

108) Alvar & Gordon & Rodríguez 2006 = Colmenero Fernández & Rodríguez Cao 2012 = *CMH* 3.90.01.

109) HispEp 24230 = Alvar & Gordon & Rodríguez 2006: č. 2 (s. 271–277) = *AE* 2003, č. 949 = *AE* 2005, č. 843 = *AE* 2007, č. 781 = *AE* 2011, č. 517 = HD 45472 = *CMH* 3.09.01.01.

110) HispEp 25905 = Alvar & Gordon & Rodríguez 2006: č. 1 (s. 270–271) = *AE* 2006, č. 664 = *CMH* 3.09.01.02.

111) Vázquez Seijas 1935: 205 a obr. 2a = Gómez Vila 2009: č. 116 (s. 217) = HispEp 18648 = *CMH* 3.09.02.01.

112) Alvar 2018: 189.

113) Muñoz García-Vaso 1991: 163–164 a obr. 16.1 a 16.2 = Romero Mayorga 2016: 191, obr. 90 = *CMH* 3.09.02.02.

114) Lozano 1794: 65 (dissertacion III); 1800: 55. Odtud *CIL* II, č. 3547 = HispEp 9621.

[015-Tar] Puerto de Ibañeta, Roncesvalles (ant. Summus Pyreneus) [11 F3]

V roce 1953 byl během archeologických vykopávek v Puerto de Ibañeta (Roncesvallský průsmyk v Pyrenejích), kde se v období antiky zřejmě nacházela obchodní stanice Summus Pyreneus, objeven [015-Tar-001] fragment oltáře s nápisem¹¹⁵ (0,43 × 0,54 × 0,38 m). Z oltáře se zachovala jeho horní část se zbytky dvou řádků nápisu. Čitelné je *Solī* na prvním řádku a písmeno N na druhém. Navržená čtení dedikace v podobě *Soli [inv(icto)]* nebo *Solī [Aug(sto)]* jsou čistě hypotetická. Pravděpodobnost, že oltář měl cokoli společného s Mithrovým kultem je velmi malá, nejspíše se jednalo o dedikaci některému z lokálních slunečních božstev.¹¹⁶ Oltář z Puerto de Ibañeta proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[016-Tar] Sagunt/Sagunto (ant. Saguntum/Arse) [11 F6]

Během vykopávek, prováděných v letech 2002 až 2004 v Saguntu v lokalitě mezi ulicemi *Alorco* a *Hueros* a náměstím *Plaza de la Morería* bylo objeveno [016-Tar-001] pět fragmentů desky s nápisem: fragment a) nesoucí části písmen ED; fragment b) tvořený oddělovníkem; fragment c) nesoucí část písmene T; fragmenty d–e) nesoucí části písmen HRA s částí ozdobného okraje desky.¹¹⁷ Po jejich uspořádání navrhli editoři nápisu Corell a Seguí jeho čtení ve formě [A]ed[es] [Mi]thr[ae]. Nápis byl podle jejich hypotézy umístěn na budově [016-Tar-M] mithraea. Hypotézu o jeho existenci má podporovat rovněž nález [016-Tar-002] hlavičky sloupu s motivem rostliny máku s makovicí.¹¹⁸ Jaime Alvar oceňuje důkladnou a důmyslnou práci editorů nápisu, poukazuje však na některé problémy, které správnost předloženého čtení komplikují.¹¹⁹ Zaprvé, výraz *aedes* je v souvislosti s označením mithraea užíván jen výjimečně. Ze čtyř případů, které editoři pro podporu svého čtení uvádějí, se dva Mithrova kultu nejspíše netýkají,¹²⁰ ve třetím se slovo *aedes* nevyskytuje¹²¹ a v posledním čtvrtém případě je potom slovo *aedes* na nápisu uvedeno v akuzativu jako předmět dedikace.¹²² Zadruhé, editoři počítají s veřejným vystavením nápisu, což je v rozporu s obvyklou představou o tajné a neveřejné povaze Mithrova kultu. Slabý je rovněž argument spojující hlavičku sloupu s vyobrazením máku s Mithrovým kultem. Jediný spolehlivý doklad užití této symboliky v Mithrově kultu poskytuje oltář s nápisem z Říma.¹²³ Druhý monument, který editoři nápisu na podporu své argumentace uvádějí, je reliéf s vyobrazením *Cautopata* z ostrova *Torcello* poblíž Benátek, který nicméně ztvárňuje *Attida*.¹²⁴ Vzhledem k těmto okolnostem lze označit navrženou interpretaci nápisu jako desky sloužící k označení budovy mithraea za možnou, ale ne zcela přesvědčivou. Nápis proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[017-Tar] San Juan de la Isla/San Juan de Duz, Colunga [11 D2]

První zmínka o tomto [017-Tar-001] oltáři s nápisem¹²⁵ (0,76 × 0,26 × 0,14 m) pochází z roku 1794, kdy se nacházel v portiku kostela *San Juan de la Isla* v La Isle poblíž Colungy. Později se monument dostal do vlastnictví soukromých osob, v roce 1880 pak vešel do sbírek provinčního muzea a v současné době se nachází v Asturském archeologickém muzeu (*Museo Arqueológico de Asturias*). Oltář od konce 18. století utrpěl několik poškození a některé řádky, původně ještě čitelné, již nejsou nyní z důvodu značného opotřebení povrchu viditelné. Tato skutečnost činí rekonstrukci původního textu velmi obtížným úkolem, který provází řada

115) Castillo & Gomez-Pantoja & Mauleón 1981: č. 23 (s. 50) = *HispEp* 19157 = *CMH* FC3.20.01.

116) Mangas 1986: 304 a pozn. 93; Alvar 2018: 226.

117) Corell & Seguí 2008: 73–80 a obr. 1 a 3a = *AE* 2008, č. 754 = *HispEp* 28705 = *CMH* 3.05.01,

118) Corell & Seguí 1998: 76–77 a obr. 2.

119) Alvar 2018: 172–173.

120) Viz [Rom-014] výše a *CIMRM* 1968. V obou případech není jisté, zda je epitetem *Sol Invictus* míněn *Mithra*, nebo solární božstvo uctívané v rámci císaři propagovaného veřejného kult.

121) Viz [014-Bri-001] níže.

122) Viz [Ost-M-17-007] výše.

123) Viz [Rom-M-26-001] výše.

124) Viz [019-VeH-001] výše.

125) *CIMRM* 803 = *TMM* II, č. 514 (s. 166) = *CIL* II, č. 2705 = *CIL* II, č. 5728 = *ROER* 26 = *HispEp* 8531 = *CMH* 3.07.01.

badatelských sporů. O mithraistickém původu oltáře však panuje obecná shoda. Nápis zmiňuje dedikaci *Invi/icto Deo / Au(gu)sto* (ř. 1–3) a rovněž pořízení *aram Invi/cto Deo Au/(gu)sto* (ř. 6–8), které provedl muž jménem Fronto Leveius (jeho jméno se vyskytuje na nápisu dvakrát, na řádku 5 a 8), a to *pr(a)e/sedente p[a]/[t]rem patr[um] / [c]um leon[ibus]* („...pod dohledem Otce Otců a společně se Lvy.“) (ř. 9–12). Přestože epitet *Invictus Deus Augustus* Mithru výslovně nezmiňuje, závěr o mithraistickém statusu monumentu podporují pro Mithrův kult typicky titul *pater patrum* (Otec Otců) a přítomnost zasvěcenců do stupně Lev. Problém představuje datace nápisu, který vykazuje četné ortografické zvláštnosti nebo chyby. Na základě psaní *Augusto* ve formě *Austo* bývá některými badateli datován až do 4. století,¹²⁶ tato pozdní datace je však v rozporu s obecnou chronologií působení Mithrova kultu v Hispanii, neboť v tuto dobu je již v této oblasti na ústupu nebo dokonce zaniklý. Jaime Alvar proto klade jeho pořízení do první poloviny 3. století do posledních let vlády severovské dynastie, kdy v Hispanii pozorujeme zintenzivnění náboženských aktivit spojených se Sluncem, Mithrou, Ísidou, Sarápidem a dalšími božstvy původně stojícími mimo tradiční místní panteony.¹²⁷

[018-Tar] San Martin de Unx [11 F3]

V San Martin de Unx byl nalezen vápencový [018-Tar-001] oltář s nápisem¹²⁸ (0,69 × 0,34 × 0,2 m), jehož povrch je značně zvětralý. Oltář pořídila osoba jménem Ne(ria) Helpis za prospěch Coemae a zasvětila jej *In(victo) So(li)*. Stejná osoba je rovněž pořizovatelem dalšího, typologicky podobného oltáře ze stejné lokality, který je zasvěcen [*Ma(tri)*] *Magn(a)e*.¹²⁹ I tento oltář byl pořízen za prospěch ženy jménem Coemae. Alvar podotýká,¹³⁰ že spojitost prvního oltáře s Mithrovým kultem je spíše nepravděpodobná, a to ze dvou důvodů: a) zmíněné osoby nesou autochtonní jména, která se na potvrzených mithraistických nápisech z Hispanie jinak nevyskytují; b) do kontextu Mithrova kultu nezapadá ani skutečnost, že Neria Helpis je s určitostí ženské jméno.¹³¹ Za těchto okolností je možné nápis vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[019-Tar] Santiago de Compostela (ant. Assegonia/Asseconia) [11 B2]

Před rokem 1902 byl, patrně přímo v Santiagu de Compostela, objeven [019-Tar-001] fragment oltáře s nápisem¹³² (0,61 × 0,42 × 0,25 m), který se v současné době nachází v místním katedrálním muzeu (*Museo de la Catedral de Santiago*). Mithraistický status nápisu je vyvozován na základě jeho rekonstrukce představené Patrickem Le Rouxem a Alainem Tranoyem v roce 1973, kteří kromě nesporného *Deo / invicto / Soli* na třetím řádku rozpoznali rovněž koncové písmeno M, které doplňují jako *M/[ithrae]*. Toto písmeno však ostatní editoři tohoto nápisu neuvádí a není ani patrné na dostupných fotografiích oltáře. Věrohodnost Le Rouxovy a Tranoyovy rekonstrukce snižují podle Alvara rovněž dvě následující skutečnosti: a) Mithrovo jméno by bylo na nápisem rozděleno do dvou řádků (což je nepravděpodobné); b) šlo by o jediný nápis z Hispanie, na kterém je Mithra identifikován se Sluncem.¹³³ Mithraistický status nápisu je tedy nejistý,¹³⁴ a proto jej řadíme mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

126) Adán Álvarez & Cid López 1997: 271.

127) Alvar 2018: 179–180.

128) Castillo & Gomez-Pantoja & Mauleón 1981: č. 31 (s. 57) a tab. XXXI = *HispEp* 19164 = EDCS-10301657 = *CMH* FC3.19.01.

129) Castillo & Gomez-Pantoja & Mauleón 1981: č. 30 (s. 56–57) a tab. XXXa–b = *HispEp* 19163 = EDCS-10301656.

130) Alvar 2018: 226.

131) Viz např. *CIL* II, č. 3038 = *HispEp* 8871 (Alcalá de Henares, ant. Complutum); *CIL* II, č. 4372 = *HispEp* 10035 (Tarragona, ant. Tarraco); *CIL* II, č. 527 = *HispEp* 21547 (Mérida, ant. Emerita Augusta); *CIL* II, č. 1454 = *HispEp* 3236 = HD31457 (Estepa, ant. Ostippo); *CIL* II, č. 1803 = *HispEp* 1437 (Cádiz, ant. Gades); *CIL* II, č. 196 = *HispEp* 21285 (Lisabon, ant. Olisipo).

132) Vasconcellos 1913: 366 = Bouza-Brey Trillo & d'Ors. 1949: č. 5 (s. 25) = Le Roux & Tranoy 1973: 222 = *HispEp* 18637 = EDCS-11701141 = *CMH* 3.10.01.

133) Alvar 2018: 191.

134) Za mithraistický jej nicméně pokládá Manfred Clauss (1992: 73, 76).

[020-Tar] Tarragona (ant. Tarraco/Colonia Tarraco) [11 G5]

Z Tarragony, starověkého Tarraca, hlavního města římské provincie Hispania Tarraconensis, pochází [020-Tar-001] fragment nápisu,¹³⁵ který byl původně známý pouze na základě anonymního rukopisu z 16. století. V roce 1800 však byla část tohoto nápisu nalezena, což umožnilo potvrdit správnost rukopisné reprodukce. Kamenný fragment (dochovaná část má velikost 0,225 × 0,22 × 0,275 m) byl s největší pravděpodobností, jak lze vyvodit ze dvou otvorů na horní straně artefaktu jasně viditelných na raně novověkém nákresu, součástí podstavce pro sochu. Částečně dochovaný nápis je rekonstruován ve formě [--- *Invi*]cto *Mithra*[e] [---].¹³⁶ Zprávy o údajném nálezu [020-Tar-M] mithraea¹³⁷ v Tarragoně, ke kterému mělo dojít v průběhu 80. let 20. století během výstavby komplexu *Casa del Mar*, se dle pátrání Jaime Alvara nezakládají na pravdě. K tomuto závěru Alvar dospěl na základě osobní komunikace s Josepem Antónem Remolou, který tyto podzemní prostory objevené během stavebních prací navštívil. Dle jeho soudu je jednalo o prosté sklepení římského domu bez architektonických prvků charakteristických pro mithraeum.¹³⁸ Hypotetické mithraeum z Tarragony tak může být vyřazeno ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[021-Tar] Torre de la Cruz/Les Xauxelles, Villajoyosa (*apud* ant. Alonis) [11 F7]

V roce 1946 byly v místě nazývaném *Torre de la Cruz* (nebo *Les Xauxelles*) poblíž Villajoyosy objeveny pozůstatky římské vily. Během následujících archeologických vykopávek byly nalezeny stovky sádrových vlysů s reliéfními motivy, většinou v podobě geometrických tvarů nebo rostlinných prvků. Mezi nimi byly objeveny také [021-Tar-001] reliéf s vyobrazením medvěda bojujícího s divočkem¹³⁹ (0,267 × 0,145 × 0,03 m) a [021-Tar-002] reliéf s vyobrazením lva zápasícího s medvědem¹⁴⁰ (0,305 × 0,29 × 0,029 m). Belda Domínguez se domníval, že dokládají existenci mithraistického centra v prostorách této vily a vykládal je v duchu zoroastrovské ideologie. Motiv medvěda bojujícího s divočkem tak měl symbolizovat boj mezi Ahurou Mazdou (medvěd) a Ahrimanem (divoček), motiv lva zápasícího s býkem potom protiklad mezi temnotou a smrtí (býk) a světlem a životem (lev). Tato interpretace je zcela arbitrární a založená na cumontovské vizi římského kultu boha Mithry jako západní varianty mazdaistické perské tradice. Jakákoli spojitost těchto motivů s Mithrovým kultem je zcela neprůkazná. Spolu s ostatními vlysy s největší pravděpodobností tvořily součást výzdoby, vstupní haly lázni (*apodytérion*), které byly součástí této vily.¹⁴¹

[022-Tar] Trillo [11 E5]

V roce 1888 byla na místě nazývaném *Cerro de Villavieja* v blízkosti města Trillo nalezena pískovcová [022-Tar-001] deska s nápisem¹⁴² (0,7 × 0,42 × 0,14 m), která se v současné době nachází v Národním archeologickém muzeu v Madridu. Fidel Fita, který tento nápis poprvé publikoval, jej rekonstruoval jako dedikaci Slunci v podobě *Sol(i) Aug(usto) V(alerius) / Dio G(ai) lib(ertus) / v[otum] s(olvit) l(ibens) [m(erito)]*, a toto čtení bylo přijato i Hübnerem v *CIL*. Cumont a po něm rovněž Vermaseren proto zařadili tento nápis do svých korpusů mithraistických nálezů. Revizní čtení, které na popud Gézy Alföldyho představil Abascal Palazón,

135) *CIMRM* 806 = *CIMRM* II, s. 35 = *CIL* II, č. 4086 = *TMM* II, č. 515 (s. 166) = *ROER* 21 = *HispEp* 9798 = *CMH* 3.04.01.

136) Emil Hübner, editor druhého svazku *CIL*, uváděl pod číslem 4086 dva zlomky, které dle jeho soudu tvořily původně jeden nápis: zlomek a) zahrnující dedikaci Mithrovi, a zlomek b), kterým měl být jejím pokračováním. Géza Alföldy nicméně dospěl k závěru, že se v tomto případě jedná o dva zlomky pocházející z rozdílných nápisů, viz Alföldy 1975: č. 44 (s. 24–25); srov. též Clauss 1992: 76, pozn. 24; Alvar 2018: 170.

137) *CMH* FC3.04.02.

138) Alvar 2018: 222–223.

139) Belda Domínguez 1946; 1947 = *CMH* FC3.12.01.

140) Belda Domínguez 1946; 1947 = *CMH* FC3.12.02.

141) Alvar 2018: 223.

142) *CIMRM* 807 = Fita 1890: 224 = *CIL* II, č. 6306 = *TMM* II, č. 523 (s. 167) = *AE* 1989, č. 469 = HD15570 = *HispEp* 149 = *CMH* FC3.18.01.

však vedlo k návrhu korigovaného čtení, které nápis nově chápe jako náhrobní.¹⁴³ Za zásadní změnu lze pokládat revizi čtení začátku nápisu, kde se podle Abascula Palazóna nevyskytují písmena SOL, nýbrž COR (nebo GOR). Nové čtení tedy nápis rekonstruuje v podobě [*C(ai-us)*] *Cor(nelius) Aucu/diq(um) G(ai) lib(ertus) [--]*.¹⁴⁴ Jakákoli spojitost s Mithrovým kultem je tedy prakticky vyloučena a nápis z Trilla může být vyřazen ze seznamu relevantních nálezů.

[023-Tar] Valladolid [11 D3]

V roce 1954 byla poblíž Valladolidu při archeologickém průzkumu římské villy, později nazývané *La villa del Prado*, odkryta [023-Tar-001] místnost s podlažní mozaikou s ikonografickými motivy z barevných *tesser*, která v centrálním medailonu zobrazuje bohyni Dianu.¹⁴⁵ Skutečnost, že místnost, ve které se mozaika nacházela, sloužila jako *triclinium*, vedla Federica Wattenberga, jednoho z archeologů pověřených výzkumem této vily, k vyjádření hypotézy, že tyto prostory sloužily ke kultickým účelům Mithrova kultu.¹⁴⁶ K podpoře této hypotézy Wattenberg poukazyval na podobnost mozaiky s některými podlažními mozaikami v Ostii a na vyobrazení některých předmětů, které se vykytují rovněž v mithraistické ikonografii (např. *kratér*). Tento závěr je však zcela spekulativní, neboť místnost s Dianinou mozaikou nemá podobu standardního mithraea. Zmiňované podobnosti jsou neprůkazné a rovněž žádný z dalších nálezů z místa vily nelze jednoznačně spojit s Mithrovým kultem.¹⁴⁷ Dianinu mozaiku z Valladolidu a prostory, ve kterých se nachází, je proto možné vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[024-Tar] Xinzo de Limia [11 C3]

Z této lokality pochází dnes již ztracený [024-Tar-001] oltář s nápisem¹⁴⁸ (rozměry neznámé), který je známý pouze na základě rukopisné a patrně ne příliš spolehlivé tradice. Oltář nesl na čelní straně při horním okraji mimo vlastní plochu pro nápis dedikaci *ara(m) sol(is)*. Na těle oltáře pak stálo *Iulia / Praenia / Mocion / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. S tímto monumentem se pojí několik nejasností. První z nevyřešených otázek je místo nálezu tohoto monumentu. Murguia jej situuje do regionu Limia, zatímco HispEp a Jaime Alvar uvádějí jako místo jeho nálezu Monforte de Lemos.¹⁴⁹ Za této situace pokládám za správnější přiklonit se k Murguiově lokalizaci. Druhou otázkou představuje jméno božstva, kterému byl oltář zasvěcen. Je možné, že se jedná o dedikaci Slunci, někteří badatelé se však domnívají, že *Mocion* na nápisu by nemělo být čteno jako cognomen Iulie Praenie, nýbrž jako dativ *Mocion(i)*, tedy jako dedikace jednomu z lokálních božstev (jehož jméno by bylo nicméně doloženo pouze zde).¹⁵⁰ V každém případě je velmi nepravděpodobné, že by se v případě tohoto nápisu jednalo o dedikaci Mithrovi, a to i v případě, že osloveným božstvem bylo Slunce. Mithraistickému charakteru dedikace nenasvědčuje ani skutečnost, že byla provedena ženou, které v prostředí římského kultu boha Mithry prakticky kompletně chybí.

143) Abascal Palazón 1988: č. 17 (s. 36) = *AE* 1989, č. 469.

144) HispEp 149 = *CMH* FC3.18.01.

145) Ohledně této vily viz Sánchez Simón 2012.

146) Wattenberg 1962: 45–48.

147) Clauss 1992: 287. Jaime Alvar tuto mozaiku ve svém korpusu mithraistických nálezů ze starověké Hispanie vůbec nezmiňuje, a to ani mezi vyřazenými nálezy.

148) *CIL* II, č. 5621 = Murguia 1866: č. 29 (s. 566–567) = HispEp 11954 = *CMH* FC3.25.01.

149) Alvar poznamenává, že informace, které máme k dispozici, pro tuto lokalitu rozhodně nehovoří, oltář s nápisem však ponechává přiřazen pod Monforte de Lemos.

150) González-Rodríguez 2021: 223.

8.3 Lusitania

[001-Lus] Aveiro (ant. Aviarium) [11 B4]

V muzeu v Aveiru se nachází obří [001-Lus-001] socha zobrazující stojícího vousatého muže¹⁵¹ (výška 2,9 m) oděného do bederní roušky, kolem jehož nohou se vzhůru vinou dva hadi. Da Rocha Madahil tuto postavu interpretoval jako mithraistického Asklépie.¹⁵² Vermaseren tento monument sice zmiňuje ve svém korpusu mithraistických nálezů, ale s poznámkou převzatou z korespondence s Garcíou y Bellidem, který jakoukoli spojitost této sochy s Mithrovým kultem vylučoval a vyjádřil domněnku, že se jedná o sochu pocházející až ze 17. století.¹⁵³ Na základě dostupných fotografií lze k postoji Garcíy y Bellida zaujmout souhlasný postoj. Ať již je socha antická či nikoli, po stránce ikonografické nevykazuje žádnou prokazatelnou spojitost s Mithrovým kultem a může být vyřazena ze seznamu mithraistických nálezů.

[002-Lus] Beja (ant. Pax Iulia/Pax Augusta/Colonia Pacensis) [11 B6]

V roce 1944 byl publikován artefakt v podobě [002-Lus-001] mramorové desky s nápisem¹⁵⁴ (0,29 × 0,38 × 0,02 m), která s největší pravděpodobností pochází z Bejy, kde se v období antiky nacházelo město Pax Iulia. Deska je dedikována božstvu, z jehož jména se dochovala prostřední a závěrečná část v podobě *Deo Invicto*. Dedikaci lze doplnit buďto počátečním [*S(oli)*]¹⁵⁵ nebo [*M(ithrae)*].¹⁵⁶ Desku nechalo pořídit *sodaliciu(m) Braca/rorum*,¹⁵⁷ a to prostřednictvím svého představeného (*magister*), propuštěnce Messia Artemidora. Nápis rovněž zmiňuje, že členové *sodalicia* společně na vlastní náklady zřídili kultovní místnost a vybavili ji kratérem: *st[u]dium sua in/pensa fece[ru]nt cum / cratera*. Mithraistický charakter nápisu je předmětem diskuse. Edmonson se přiklání k doplnění [*S(oli)*] *Deo Invicto* a zmiňované *sodaliciu(m)* nepokládá za mithraistickou komunitu.¹⁵⁸ Jiní badatelé jsou k mithraistickému charakteru nápisu otevřenější.¹⁵⁹ Jaime Alvar se na základě vylepšeno čtení a zmínky o kratéru jako dedikovaném předmětu kloní k závěru, že se jedná o mithraistický artefakt.¹⁶⁰ Nápis, pokud je Alvarův závěr správný, by tak poskytoval jedinečný vhled do sociálního zázemí kultu, který v tomto případě využíval lokálně vytvořenou síť přistěhovalců z Bracary Augusty. Alvarovu argumentaci pokládám za přesvědčivou a desku s nápisem řadím mezi pravděpodobné, i když ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[003-Lus] Cáparra, Oliva de Plasencia (ant. Capera/Municipium Flavium Caparenis) [11 C5]

Z Cáparry pochází dnes již ztracený [003-Lus-001] nápis na kamenném bloku¹⁶¹ (rozměry neznámé), který je staršími autory, již měli možnost jej studovat na základě autopsie, uváděn ve formě: *Soli / Invict(o) / Aug(usto) / sacrum*. Nápis patrně nesouvisí s Mithrovým kultem, ponechávám jej však mezi možnými, ale spornými mithraistickými nálezy. Vzhledem k dataci, kladené na konec 2. století, nápis nejspíše reflektuje některý z veřejných kultů Neporazitelného Slunce nebo ztotožňuje Neporazitelné Slunce s některým z římských císařů.

151) *CIMRM* 800bis = da Rocha Madahil 1951: 98–102 a obr. 1–3

152) Da Rocha Madahil 1951: 129.

153) *CIMRM* II, s. 35. Srov. též Clauss 1992: 286.

154) *CIMRM* 801bis = *AE* 1956, č. 254 = Edmonson 1984 = *AE* 1984, č. 465 = *ROER* 15 = HD002830 = *HispEp* 23699 = *CMH* 1.03.01.

155) Edmonson 1984: 74–75 = *AE* 1984, č. 465.

156) *AE* 1956, č. 254 = *ROER* 15.

157) Tedy společenství mužů původem z města Bracara Augusta v provincii Hispania Tarraconensis (moderní Braga ve Španělsku).

158) Edmonson 1984: 84–85.

159) García y Bellido 1967: 34–35; Alvar 1981: 53–54 (s jistou mírou pochybností); 2018: 128–129.

160) Edmonsonův argument (1984: 80–81), že kratér je zmíněn pouze jako vybavení místnosti, kde se *sodaliciu(m)* scházelo, pokládá Alvar (2018: 128, pozn. 64) za nepřesvědčivý. Vybavení místnosti muselo zahrnovat široké spektrum dalšího náčiní, a je tudíž otázkou, proč byl výslovně zmíněn pouze kratér, který v mithraistické ikonografii a ideologii zřejmě sehrával nepominutelnou roli (viz např. vyobrazení hostiny Mithry a Slunce na reliéfu z Tróie [012-Lus-001] níže). Jeho důležitost, kterou nápis implikuje, tedy do prostředí Mithrova kultu dobře zapadá.

161) *CIMRM* 801 = De Vii 1852: 104 = *CIL* II, č. 807 = *TMM* II, č. 518 (s. 167) = *ROER* 17 = *HispEp* 19009 = *CMH* FC1.06.01.

[004-Lus] Condeixa-a-Velha (ant. Conimbriga) [11 B4]

V roce 1971 byla během vykopávek v místech, kde se rozkládalo římské město Conimbriga,¹⁶² objevena [004-Lus-001] cihla s nápisem¹⁶³ (0,19 × 0,185 × 0,069–0,045 m) ve formě *graffiti*, které reprodukuje známý palindrom ROTAS OPERA TENET AREPO SATOR.¹⁶⁴ Robert Étienne, který tento nálezy publikoval, stručně zmiňuje hypotézu o mithraistickém charakteru tohoto palindromu, kterou ve své monografii představil Walter O. Moeller,¹⁶⁵ následně ji ale odmítá jako nepřesvědčivou, stejně jako další hypotézy připisující tomuto textu křesťanský charakter. Tento monument tak může být vyřazen ze seznamu mithraistických nálezů.¹⁶⁶

[005-Lus] Foz de Colares, Lisboa (Lisabon) (*apud* ant. Olisipo/Olisippo) [11 A5]

U ústí řeky Colares, poblíž Playa das Maças, se nacházejí pozůstatky antického chrámu s největší pravděpodobností zasvěceného Slunci a Měsíci. Z této lokality pocházejí dva dnes již ztracené artefakty, které byly kladeny do spojitosti s Mithrovým kultem: [005-Lus-001] velký kamenný *cippus* s nápisem¹⁶⁷ (rozměry neznámé), který *Soli et Lunae* pořídil Sextus (nebo Cestius) Acidius (nebo Tigidius)¹⁶⁸ Perennis, *leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) / provinciae Lusitaniae*; [005-Lus-002] velký kamenný *cippus* s nápisem¹⁶⁹ (rozměry neznámé), nalezený na stejném místě jako předchozí exemplář. Nápis nesl dedikaci *Soli Aeterno / Lunae* a byl pořízen *pro aeternitate im/peri et salute* („za věčnou vládu a prospěch“) císaře Septimia Severa a členů jeho rodiny, nejspíše Drusem Valeriem Coelianem, císařským legátem,¹⁷⁰ a dalšími aristokraty působícími v blízkém Olisipu, dnešním Lisabonu. Souvislost obou těchto nápisů na monumentálních kamenech s Mithrovým kultem lze téměř s určitostí vyloučit. V mithraistické ikonografii není Mithra v souvislosti s bohyní Lunou nikdy zmiňován a kontext nálezu spolu s vysokým aristokratickým původem pořizovatelů napovídají, že se s největší pravděpodobností jednalo o dedikaci učiněnou v rámci veřejného kultu místního původu, který si získal oficiální podporu severovské dynastie pro svou kompatibilitu s jejími náboženskými zájmy vsřícnými vůči solárním a astrálním kultům. Oba nápisy tak mohou být vyřazeny ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[006-Lus] Herdade das Reprezas [11 B6]

V základech římské vily, objevené v lokalitě *Herdade das Reprezas* poblíž portugalského města Beja, byl objeven [006-Lus-001] fragment sochy božstva mužského pohlaví,¹⁷¹ kterou García y Bellido typologicky přiřadil k soše zobrazující Asklépia objevené v Méridě společně s dalšími mithraistickými artefakty.¹⁷² Tato ikonografická podobnost však v žádném případě neprokazuje mithraistický charakter monumentu z *Herdade das Reprezas*,¹⁷³ který tak může být vyřazen ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

162) Alvar ve svém novém katalogu mithraistických nálezů z Hispanie mylně ztotožňuje starověkou Conimbrigu se současným městečkem Idanha-a-Velha.

163) Étienne 1978: 19–20 a tab. V = *CMH* FC1.08.01.

164) Ohledně předchozích známých exemplářů tohoto palindromu viz Étienne 1978: 17–19 a tab. I–IV.

165) Moeller 1973.

166) Alvar 2018: 207.

167) *CIMRM* 799 = *CIL* II, č. 258 = *TMM* II, č. 516 (s. 166) = *ROER* 18 = *HispEp* 21311 = *CMH* FC1.07.01.

168) Rekonstrukce znění nápisu je problematická, neboť je znám pouze na základě opisů, které se navzájem v detailech neshodují. Sextus Tigidius Perennis by mohl být totožný s prefektem pretoriánské gardy působícím za vlády císaře Commoda, jenž byl v roce 185 na jeho příkaz spolu se svými syny popraven. Čtení Tigidius jde nicméně proti nejspolehlivější rukopisné tradici, což nasvědčuje tomu, že existoval ještě další, jinak neznámý Sextus Acidius Perennis, který byl v blíže neurčené době některým z císařů pověřen správou provincie Lusitania, viz Canto 2004: 326, pozn. 73.

169) *CIMRM* 800 = *CIL* II, č. 259 = *TMM* II, č. 517 (s. 166) = *ROER* 19 = *HispEp* 2312 = *CMH* FC1.07.01.

170) Canto 2004: 326–327, pozn. 75.

171) García y Bellido 1949: č. 192 a tab. 144 (obr. 192) = *CMH* FC1.04.01.

172) García y Bellido 1949: 178. Viz [010-Lus-M-01-18] níže.

173) Alvar 2018: 203.

[007-Lus] Ibahernando, Trujillo (*apud* ant. Turgalium) [11 C5]

V roce 1955 byl v Ibahernandu poblíž Trujilla objeven votivní [007-Lus-001] oltář s nápisem¹⁷⁴ (0,63 × 0,29 × 0,19 m), jehož první řádek tvoří písmena M S S A. Někteří editoři pokládají první řádek za dedikaci a navrhli čtení v podobě *M(ithrae) S(oli) sa(crum)* nebo *M(arti) S(ancto) sa(crum)*.¹⁷⁵ Vzhledem k výskytu slov *Larebu(s) / Ostianis* na druhém a třetím řádku však v dnešní době převládla interpretace, podle které se jedná o dedikaci ostijským larům, kterou pořídil *M(arcus) S(---) Sa(---)*.¹⁷⁶ Je tudíž velmi nepravděpodobné, že by se v případě tohoto monumentu mohlo jednat o mithraistický artefakt, a proto jej vyřazují ze seznamu relevantních nálezů.

[008-Lus] Idanha-a-Velha (ant. Igaeditania/Egitania/Civitas Igaeditanorum) [11 C5]

V soukromé sbírce nápisů (*Museo Lapidario Igeditano*) ve vile San Sebastián, která byla později darována státu a stala se součástí *Arquivo Epigráfico de Idanha-a-Velha*, se nacházel rovněž [008-Lus-001] oltář s nápisem¹⁷⁷ (0,26 × 0,21 × 0,22 m) zasvěcený *Soli*. Ze zbytku nápisu jsou jasně čitelná pouze písmena *Turoli* na druhém řádku, která jsou pokládána za počátek jména dedikanta ve formě *Turoli[us]*.¹⁷⁸ Přestože García y Bellido zařadil tento nápis do korpusu mithraistických nálezů z Hispanie, jeho mithraistický charakter je velmi pochybný a může být vyřazen ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.¹⁷⁹

[009-Lus] Malpartida de Plasencia [11 C5]

V poustevně na místě nazývaném *Dehesa Herrera* poblíž Malpartida de Plasencia se nacházel [009-Lus-001] fragment antického oltáře s nápisem¹⁸⁰ (0,35 × 0,24 × 0,22 m) o třech řádcích, sekundárně využitý jako klenák (vrcholový kámen) při stavbě oblouku. Nápis je rekonstruován ve formě *I M / DEO TE/TAE* a obvykle čten jako *I(ovi) M(aximo) / Deo Te/tae*, přičemž *Tetae* je chápáno buďto jako počátek jména dedikanta, nebo jako jméno lokálního božstva, které je ztotožněno s Jupiterem.¹⁸¹ V roce 1977 představil Ricardo Hurtado de San Antonio alternativní čtení dedikace v podobě *I(nvicto) M(ithrae) / Deo*.¹⁸² Tento návrh však postrádá přesvědčivost, neboť obvyklé znění dedikace Mithrovi zní *D(eo) I(nvicto) M(ithrae)*. Rovněž počáteční *Te* jako začátek jména dedikanta na druhém řádku působí nepatřičně, neboť zasahuje do jména osloveného božstva na prvních dvou řádcích.¹⁸³ Z těchto důvodů je tedy velmi nepravděpodobné, že se jedná o dedikaci Mithrovi, a tento monument tak může být vyřazen ze seznamu relevantních nálezů.

[010-Lus] Mérida (ant. Augusta Emerita) [11 C6]

Nejvíce mithraistických nálezů – a to nejen z provincie Lusitania, ale i z celého Pyrenejského poloostrova – pochází z Méridy, starověké Emerity Augusty. Z důvodu jejich velkého množství budou tyto artefakty v tomto oddíle pojednány odděleně, podle místa nálezů, a to ve skupinách: A) nálezy z předpokládaného „velkého mithraea“ v lokalitě *Cerro de San Albín*; B) nálezy z „malého mithraea“ v *Calle Espronceda*; C) individuální nálezy učiněné v dalších méridských lokalitách a nepřirazené k žádnému mithraeu.

Jako první byly v letech 1902 až 1913 objeveny artefakty v lokalitě nazývané *Cerro de San Albín*. Na tomto místě byly nalezeny čtyři oltáře s nápisy a minimálně dvacet dalších soch nebo

174) AE 1967, č. 203 = AE 1969–1970, č. 208 = HispEp 22596 = HD014470 = CMH FC1.10.01.

175) AE 1967, č. 203.

176) AE 1969–1970, č. 208.

177) AE 1961, č. 355 = ROER 16 = HispEp 20084 = HD018109 = CMH FC1.05.01.

178) AE 1961, č. 355 pak navrhuje čtení *Turli/ni*.

179) Alvar 1981: 54; 2018: 204.

180) Berjano Escobar 1909 = Hurtado de San Antonio 1977: č. 643 (s. 267) = HispEp 24938 = CMH FC1.09.01.

181) Albertos Firmat 1952: 61.

182) Hurtado de San Antonio 1977: 267.

183) Alvar 2018: 208.

jejich fragmentů.¹⁸⁴ Existence depotu těchto rozměrů vedla k formulaci hypotézy, že tyto artefakty tvořily součást [010-Lus-M-01] mithraea, ze kterého byly po jeho zničení odneseny a zakopány. Archeologové totiž v místech, kde byly tyto monumenty uloženy, nenašly architektonické pozůstatky žádné stavby, pouze stavební suť a zbytky omítky. Vzhledem k množství artefaktů by se muselo jednat o mimořádně velký a honosně vybavený chrám, který sloužil potřebám bohaté místní komunity. Proti této představě však hovoří velké množství různorodého materiálů včetně soch božstev, jejichž výskyt není v mithraistickém kontextu zcela obvyklý. Alternativním výkladem nálezové situace by pak bylo, že součást vybavení mithraea tvořila jen část zde nalezených artefaktů, které byly v depotu uloženy společně se sochami pocházejícími z jiných chrámů nebo nálezů. Z tohoto důvodu klasifikuji jako prokazatelně mithraistické pouze ty monumenty, které jsou dedikovány Mithrovi nebo zobrazují typické mithraistické ikonografické motivy. Zbývající artefakty, které jsou obvykle jako mithraistické uváděny pouze z důvodu, že byly nalezeny spolu s předchozími, řadím mezi možné, ale sporné mithraistické monumenty.

Mezi prokazatelně mithraistické monumenty nalezené v *Cerro de San Albín* tedy patří: [010-Lus-M-01-01] oltář s nápisem¹⁸⁵ (0,66 × 0,47 × 0,25 m), objevený v roce 1902, který na svém pravém boku nese vyobrazení *pater*, obětní misky, a na levém boku velkého džbánu. Oltář zasvětil jako *aram genesis / Inuicti Mithrae*¹⁸⁶ muž jménem Marcus Valerius Secundus, *frumentarius leg(ionis) VII Gem(inae)*,¹⁸⁷ a to pod patronátem mithraistického Otce Gaia Accia Hedychra.¹⁸⁸ Na základě úvodní formulace *Ann(o) Col(oniae) CLXXX* můžeme pořízení oltáře, a možná rovněž založení „velkého mithraea“, přesně datovat do roku 155;¹⁸⁹ [010-Lus-M-01-02] oltář s nápisem¹⁹⁰ (0,27 × 0,15 × 0,12 m), objevený v roce 1902, který *Deo / Invicto* pořídil Gaius Superatus. Přestože oslovené božstvo není zmíněno svým plným jménem, s ohledem na kontext nálezů je zřejmé, že se téměř s naprostou jistotou jednalo o Mithru; [010-Lus-M-01-03] fragment malého oltáře s nápisem¹⁹¹ (0,16 × 0,11 × 0,07 m), který *Deo / Invicto* zasvětil Gaius Iulius [--]. Rovněž v tomto případě je z kontextu nálezů téměř zcela jisté, že byl pod epitetem Neporazitelný bůh míněn Mithra; [010-Lus-M-01-04] oltář s nápisem¹⁹² (0,22 × 0,13 × 0,05 m), objevený v roce 1902, který *Invicto Deo* pořídil Quintio, otrok Flavia Baetica¹⁹³ původem z Conimbrigy, za zdraví a prospěch Coutia Lupa; [010-Lus-M-01-05] socha sedícího Mercura s nápisem¹⁹⁴ (1,51 × 0,84 × 0,66 m), objevená v roce 1913 (fragment pravé nohy již v roce 1902). Mercur je zobrazen nahý v životní velikosti v sedě na skále částečně zakryté *chlamydou*. Kolem jeho kotníků se nachází křídla, typický atribut tohoto posla bohů. O skálu se opírá lyra s ozvučnicí ve formě želvího krunýře a s rameny v podobě antilopích rohů. Na ozvučnici se nachází nápis *Ann(o) Col(oniae) CLXXX / inuicto deo Mithrae / sacr(um) / G(aius) Accius Hedychrus / Pater / a(nimo) l(ibente) p(osuit)*.¹⁹⁵ Socha byla zasvěcena Mithrovi v roce 155 Otcem mithraistické komunity Acciem Hedychrem zmíněným i na dalších monumentech z *Cerro de San Albín*.¹⁹⁶ Socha je vytesána z bílého mramoru, který pochází z kamenolomu v lokalitě Estremoz poblíž Borby v Portugalsku, asi 150 km východně od Méridy. S největší pravděpodobností byla vytvořena v Méridě některým ze speciálně pozva-

184) Celý nález není doposud kompletně zpracován, což nevylučuje možnost zajímavých objevů při budoucím průzkumu depozitářů.

185) *CIMRM* 793 = *ROER* 1 = CER.ES č. CE00188 = *HispEp* 19990 = HD030111 = *CMH* 1.01.02.01.

186) Alvar (2018: 84) přichází se zajímavou hypotézou, že tato formulace odkazuje nejen ke zrození Mithry ze skály, nýbrž i k založení („zrození“) místního mithraea a mithraistické komunity kolem něj soustředěné.

187) Marcus Valerius Secundus patřil k úřadu správce provincie a pocházel zřejmě z Tarraca, kde byl objeven jeho epitaf pořízený centuriony legií, ve kterých sloužil, a jeho propuštěnci, viz *AE* 1930, č. 151 = *HispEp* 19552 = HD025878.

188) Šlo zřejmě o svobodného muže řeckého původu, který v místní komunitě vykonával funkci Otce a později dokonce získal titul *pater patrum* (viz níže [010-Lus-M-01-07]).

189) Datace je vztažena k založení Emerity Augusty jako římské kolonie v roce 25 př. n. l.

190) *CIMRM* 796 = *ROER* 5 = *HispEp* 24223 = CER.ES č. CE00566 = *CMH* 1.01.02.02.

191) *CIMRM* 795 = *ROER* 6 = *HispEp* 24228 = CER.ES č. CE00156 = *CMH* 1.01.02.03.

192) *CIMRM* 794 = *ROER* 7 = *HispEp* 19989 = HD030108 = *CMH* 1.01.02.04.

193) Stejný Flavius Baeticus je pravděpodobně zmíněn na i nápisu z Conimbrigy, který uvádí, že se stal dědicem majetku Antistia Agrippina, syna Agrippova, viz *CIL* II, č. 395 = *HispEp* 18954.

194) *CIMRM* 780 = *ROER* 2 = CER.ES č. CE00089 = *CMH* 1.01.02.06.

195) *CIMRM* 781 = *ROER* 13 = *HispEp* 20018 = HD026829.

196) Viz [010-Lus-M-01-01] výše a [010-Lus-M-01-06] a [010-Lus-M-01-07] níže.

ných sochařů; [010-Lus-M-01-06] socha Cautopata a nápisem¹⁹⁷ (1,5 × 0,6 m), objevená v roce 1913. Identita zobrazené postavy není zcela jistá, neboť soše chybí hlava a ruce. Z ustrojení postavy a pozice ramen je nicméně vyvozováno, že se s největší pravděpodobností jedná o ztvárnění světloňoše Cautopata. U pravé nohy stojícího mladíka se nachází kamenný výběžek s vyobrazením delfína. Na podstavci sochy (0,059 × 0,80 × 0,31 m) je vytesán dvojjazyčný nápis [Solī] *Invicto sacrum C(aius) Curius / Avitus Acci[o] Hedychro pa(tre) // Δημήτριος ἐποίη.* Kromě Gaia Curia Avita, který sochu pořídil, je znovu zmíněn Otec komunity Accius Hedychrus, pod jehož patronátem k zasvěcení předmětu došlo. Závěr nápisu v řečtině uvádí, že tuto sochu vytvořil sochař řeckého původu jménem Démétrios. Socha je vyrobena z šedého mramoru jiného typu než zbývající skulptury a její zadní strana zůstala neopracovaná, což znamená, že byla umístěna v pozici těsně u zdi; [010-Lus-M-01-07] socha boha Oceana s nápisem¹⁹⁸ (0,72 × 1,95 × 0,98 m), objevená v roce 1902. Socha zobrazuje ležící mužskou postavu s odhalenou hrudí zahalenou do pláště, spočívající na vodní hladině vyznačené vlnkami na podstavci. Hlava sochy chybí, stejně jako pravá ruka, která držela roh hojnosti, jehož spodní konec je zachycen v záhybech pláště v úrovni třísel. Levou ruku postavy podpíral delfín. Zadní strana sochy je hrubě opracovaná, z čehož lze usoudit, že byla umístěna u zdi nebo alespoň v místě, ze kterého byla viditelná pouze zepředu. Na oděvu sochy v místě levého stehna se nachází nápis *G(aius) Acc(ius) Hedychrus / P(ater) Patrum.* Z použitého výrazu Otec Otců je možné vyvozovat, že tato socha byla zasvěcena o několik let později než první série dedikací z roku 155,¹⁹⁹ neboť Accius Hedychrus zde uvádí titul, který z něj činí služebně nejstaršího nebo nejvýše postaveného z držitelů stupně Otec v emeritské mithraistické komunitě; [010-Lus-M-01-08] torzo sochy bytosti se lví hlavou²⁰⁰ (výška 0,87 m), objevené v roce 1902 (v roce 1913 pak byly objeveny dva další drobné fragmenty této sochy: pravá ruka a část obličej s okem a lví hřívou²⁰¹). Socha z bílého mramoru zobrazuje mužskou postavu se lví hlavou, která je od pasu až po zachovanou část nohou nahá, se slabinami oděnými do tenkých kalhot upevněných kolem pasu páskem. Chybí obě nohy odlomené v úrovni stehna, pravé předloktí a kompletní levá ruka. Větší část hlavy rovněž chybí, zachovala se jen značná část hřívky, polootevřené čelisti, vráscité čelo a levé oko. Tělo je ovinuté hadem, který se plazí kolem trupu bytosti ve třech záhybech. Hadí hlava, obvykle spočívající na lví hlavě, je ztracena. Na hřbetě postavy se nachází zchovalá křídla. Atributy, které bytost třímala v ruce, se nedochovaly; [010-Lus-M-01-09] socha bytosti se „lví hlavou“²⁰² (výška 1,67 m včetně podstavce), objevená v roce 1902 (a další části, zahrnující například hlavu, v roce 1913). Postava je zobrazena nahá, ve strnulé póze, vzpřímená, s rovným trupem, nohama u sebe a rukama nataženými podél těla. Bytost má výjimečně lidskou hlavu s hustými kudrnatými vlasy s otvory, do nichž byly vsazeny bronzové sluneční paprsky sloužící jako koruna. Na hrudi bytosti se nachází malá lví hlava, která se zdá vystupovat z jejího těla. Trup mladíka je obtočen hadem, který jej obepíná v pěti závitěch od nohou až k hlavě, na níž spočívala ztracená hadí hlava, pravděpodobně nalezená s dalšími úlomky v roce 1913.²⁰³ Vedle levé nohy postavy vyrůstá jako podpěra kmen stromu, z něhož vyčnívá beraní hlava. Vedle pravé nohy bytosti byl vyobrazen další atribut, který se ale nedochoval. Na zádech bytosti se nacházela křídla, z nichž se dochovaly pouze otvory pro jejich upevnění. Interpretace této postavy představuje kontroverzní téma, neboť v porovnání se standardním ztvárněním mithraistické bytosti se lví hlavou vykazuje několik zvláštností, například v podobě slunečních paprsků kolem hlavy nebo symbol beraní hlavy; [010-Lus-M-01-10] socha mladíka²⁰⁴ (výška 1,85 m), pravděpodobně mithraistického světloňoše, objevená v roce 1913. Vzhledem k odlišné výšce a typu provedení však netvořila párovou sochu k předpokládané soše Cautopata pojednané výše.²⁰⁵ Socha zobrazuje stojícího nahého mladíka, jehož krk a záda částečně zakrývá *chlamyda* přehozená

197) CIMRM 773/774 = ROER 3 = CER.ES č. CE00655 = CMH 1.01.02.07 = ROER 10 = HispEp 20012 = HD029361.

198) CIMRM 778 = ROER 4 = ROER 12 = CER.ES č. CE00085 = CMH 1.01.02.08 = HispEp 19991 = HD030114.

199) Alvar 2018: 93.

200) CIMRM 776 = ROER 8 = B 3 = CER.ES č. CE00087 = CMH 1.01.02.09.

201) CMH 1.01.02.09a.

202) CIMRM 777 = ROER 29 = B 23 = CER.ES č. CE00086 = CMH 1.01.02.10.

203) CMH 1.01.02.10a.

204) CIMRM 775 = ROER 11 = CER.ES č. CE00651 = CMH 1.01.02.11.

205) Viz [010-Lus-M-01-06] výše.

přes pravé rameno. Pravé předloktí postavy chybí, ale paže směřuje směrem ke kyčli a pozice loktu naznačuje, že celá ruka směřovala mírně dopředu a nahoru. Levá ruka od doby nálezů chybí, nicméně García y Bellido²⁰⁶ uvádí, že mezi nalezenými fragmenty byla i část předloktí a paže levé ruky, která držela pochodeň.²⁰⁷ Pravá noha postavy se opírá o kmen stromu, vedle kterého stojí špatně zachovalá zvířecí postava zobrazující s největší pravděpodobností malého sedícího lva; [010-Lus-M-01-11] fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie.²⁰⁸ V roce 1914 zmiňoval José Ramón Mélida v souvislosti s objevy z roku 1902 kromě výše popsaných soch rovněž nález několika fragmentů soch nebo reliéfů,²⁰⁹ mezi kterými se měl nacházet i fragment zvrásněného oděvu a fragment oděvu s vyobrazením dvou obilných klasů (identifikovaný Mélidou jako atribut bohyně Cerery).²¹⁰ Tyto úlomky, které ve světle nálezů zachovalějších a spektakulárnějších monumentů snadno unikly pozornosti badatelů, byly uloženy v depozitářích Národního muzea římského umění v Méridě (*Museo Nacional de Arte Romano*), kde na dlouho dobu upadly v zapomnění. O mnoho let později po prozkoumání těchto úlomků dospěla Ana María Rodríguez Azcárraga k závěru, že se v jejich případě jedná o části reliéfu s vyobrazením tauroktonie, ze které se zachovaly pouze: a) fragment s vyobrazením Mithrova vlajícího pláště²¹¹ (0,85 × 0,485 × 0,01 m), vytesaný z bílého mramoru pocházejícího z dolu Estremoz poblíž portugalského města Borba; b) fragment části Mithrova pláště s koncem býčí oháňky proměňující se ve tři obilné klasy²¹² (0,41 × 0,35 × 0,01 m). K těmto dvěma fragmentům je pravděpodobně ještě možné přiřadit c) torzo těla psa ve výšce²¹³ (výška 0,18 m, tloušťka 0,072 m). Mithraistický status všech těchto výše uvedených monumentů pokládám za spolehlivě prokázaný.

Mithraistický status následujících monumentů je vyvozován na základě skutečnosti, že byly nalezeny v lokalitě *Cerro de San Albin* právě s výše uvedenými mithraistickými artefakty a mohly spolu s nimi tvořit součást vybavení „velkého mithraea“, jehož přesná lokalizace zůstává doposud neznámá. Jejich množství a pestrost však mnohem lépe odpovídají hypotéze, že byly do nalezeného depotu přineseny z jiných míst a sloužily v rámci kultu odlišných božstev, například bohyně Ísidy a Sarápida. Do této velké skupiny nálezů patří: [010-Lus-M-01-12] socha bohyně Venuše²¹⁴ (1,35 × 0,56 × 0,3 m), objevená v roce 1902. Jedná se o variantu motivu *Venus pudica* ze Syrakús. Bohyně je zobrazena nahá, část těla si však zakrývá látkou viditelnou zezadu, jejíž jeden cíp má vepředu přehnutý přes levé předloktí a druhý po otočení za zády drží v dlani stejné ruky, kterou si zároveň zakrývá pohlaví. Soše chybí hlava a pravá ruka, která byla zobrazena pozvednutá. Vedle levé nohy bohyně se nachází delfín, který na svém hřbetu veze malého amorka; [010-Lus-M-01-13] torzo malé sošky nahé Venuše²¹⁵ (výška 0,36 m). Soška je značně poškozená a nese stopy ohně. Trup a nohy jsou zachovány až po úroveň kolen, chybí hlava, ruce a spodní polovina nohou; [010-Lus-M-01-14] fragment podstavce s vyobrazením chodidel²¹⁶ (0,58 × 0,26 × 0,15 m), objevený v roce 1902 a zmiňovaný Mélidou.²¹⁷ Rovněž tento kus byl vyroben z mramoru pocházejícího z dolu v Estremoz. Zobrazená chodidla jsou obuta do sandálů, vedle pravé nohy se nachází čtvercová základna oltáře nebo sloupu. Vzhledem ke stupni zachovalosti artefaktu je nemožné zjistit, kdo byl na soše zobrazen a zdali měla návaznost na Mithrův kult; [010-Lus-M-01-15] podpěra stolu či křesla s motivem lva nebo pantera²¹⁸ ve výšce, objevená v roce 1913. Je nejisté, zda tento předmět souvisí s Mithrovým kultem a ne s kultem Ísidy nebo bohyně Velké Matky;

206) García y Bellido 1967: 31.

207) Snad se může jednat o kus *CMH* 1.01.02.11b.

208) *CMH* 1.01.02.14.

209) Mélida 1914: 449.

210) Mélida 1925: č. 1097–1098 (s. 311).

211) Rodríguez Azcárraga 2006–2007: 271, tab. I = Romero Mayorga 2016: 487–488 a obr. 272–273 = *CMH* 1.01.02.14.01.

212) Rodríguez Azcárraga 2006–2007: 271, tab. II = Romero Mayorga 2016: 488–490 a obr. 274 = *CMH* 1.01.02.14.02

213) Rodríguez Azcárraga 2006–2007: 273, tab. IV.1 = Romero Mayorga 2016: 490 a obr. 276 = *CMH* 1.01.02.14.03

214) *CIMRM* 784 = Romero Mayorga 2016: 463–466 a obr. 255 = *CMH* 1.01.02.12.

215) *CIMRM* 785 = Romero Mayorga 2016: 466–467 a obr. 258 = CER.ES č. CE00680 = *CMH* 1.01.02.13.

216) Rodríguez Azcárraga 2006–2007: 268, 270 = Romero Mayorga 2016: 494 a obr. 279 = *CMH* 1.01.02.15.

217) Mélida 1914: 449; Mélida 1925: č. 1100 (s. 311).

218) *CIMRM* 791 = Mélida 1925: č. 1095 (s. 310) = Romero Mayorga 2016: 497 a obr. 282 = *CMH* 1.01.02.16.

[010-Lus-M-01-16] socha mužské postavy²¹⁹ (výška 1,26 m, výška podstavce 0,08 m), objevená v roce 1913. Socha postrádá hlavu, pravou nohu a části rukou. Postava je nahá kromě pláště, který splývá od levého ramene dolů po zádech, v pravém boku se otáčí a zakrývá podbřišek a pohlaví. Levá ruka, ohnutá v lokti a natažená dopředu, shrnuje plášť, který spadá na vnější stranu předloktí, a její dlaň svírá jílec meče, který spočívá na předloktí nad pláštěm. Identifikace postavy je nesnadná. Mélida ji údajně navrhoval chápat jako vyobrazení světlohoše,²²⁰ zdá se však, že v pravé ruce držela kopí, což vylučuje přítomnost pochodně. Romero Mayorgová přichází s návrhem chápat ji jako vyobrazení jednoho z Dioskurů, Marta nebo některého z římských císařů.²²¹ Spojitost této sochy s Mithrovým kultem je tedy nejistá; [010-Lus-M-01-17] socha postavy sedící na trůnu²²² (0,51 × 0,33 × 0,37 m), objevená v roce 1902. Zobrazené postavě chybí hlava, ruce a chodidla. Od pasu dolů je zahalena pláštěm, který jí zakrývá nohy. Nahý trup a hieratická poloha naznačují, že se jedná o božstvo sedící na trůně, pravděpodobně Dia nebo synkretického Dia-Sarápida.²²³ Spojitost této sochy s Mithrovým kultem je nejistá; [010-Lus-M-01-18] socha s vyobrazením Asklépia nebo Sarápida²²⁴ (výška 1,2 m), nalezená v roce 1902. Je vyrobena z jiného typu mramoru než ostatní sochy a patrně byla importována z Afrodiasidy v Malé Asii.²²⁵ Socha postrádá hlavu a rovněž jí chybí pravá ruka nad loktem, levá ruka a chodidla. Zobrazená postava má na sobě plášť, který jí sahá po zádech až k levému rameni a padá dolů po levém boku, čímž odhaluje nahý trup. Identita zobrazené postavy je nejistá, socha nicméně typologicky odpovídá některým vyobrazením Asklépia,²²⁶ mohlo by se však jednat i o sochu Sarápida;²²⁷ [010-Lus-M-01-19a] socha ženské postavy²²⁸ (výška 1,48 m), zobrazující postavu oděnou v tunice a plášti. Socha postrádá hlavu a její spodní část je nedokončená. Společně s tímto artefaktem byla nalezena i další [010-Lus-M-01-19b] socha ženské postavy²²⁹ (výška 1,58 m) bez hlavy oděné do splývavého *chitónu*. Souvislost obou těchto soch s Mithrovým kultem je nepravděpodobná,²³⁰ [010-Lus-M-01-20] fragment ptačí sochy²³¹ (0,24 × 0,12 × 0,10 m), ze které se zachovala pouze hlava bez zobáku. Mélida identifikoval zobrazený ptačí druh jako orla,²³² což vedlo Beatrice Cacciottiovou k závěru, že se mohlo jednat o součást sochy některého z římských císařů.²³³ Alvar však poznamenává, že zobrazený ptačí druh nelze ze zachovalého fragmentu přesně identifikovat a v úvahu připadá rovněž možnost, že se jedná o hlavu havrana, který byl součástí tauroktonního reliéfu;²³⁴ [010-Lus-M-01-21] hlava sochy s vyobrazením ženské postavy²³⁵ (výška 0,34 m), nalezená v roce 1913. Socha je s největší pravděpodobností portrétem a nikoli vyobrazením některé z uctívaných bohyní. Spojitost s Mithrovým kultem je v tomto případě velmi nejistá, může jít o artefakt náležící ke kultu Ísidy pocházející z nedaleké nekropole, zobrazující zde pochovanou zasvěcenkyni;²³⁶ [010-Lus-M-01-22] údajné skleněné střepy z očí Mithrovy sochy²³⁷ (0,015 m), které byly uloženy v depozitářích Národního muzea římského

219) *CIMRM* 788 = Mélida 1914: č. 9 (s. 452) = Mélida 1925: č. 1086 (s. 306) = Romero Mayorga 2016: 414–433 a obr. 216–217 = CER.ES č. CE00650 = *CMH* 1.01.02.17.

220) Mélida 1914: 452; 1925: 306. Přestože odkaz na Mélidu se v souvislosti s identifikací této sochy jako světlohoše objevuje v literatuře často, Mélida tuto postavu, alespoň v citovaných pasážích, jako světlohoše neidentifikuje. Jeho nejkonkrétnější tvrzení zní „*un varón en pie, posiblemente un genio*“ (Mélida 1925: 306).

221) Romero Mayorga 2016: 433.

222) Mélida 1914: č. 2 (s. 446) = *CIMRM* 787 = *ROER* 11 = *CMH* 1.01.02.18.

223) Mélida 1814: 446.

224) Macías Liáñez 1913: č. 120 (s. 170) = Mélida 1925: č. 1090 (s. 309) = Romero Mayorga 2016: 475–485 a obr. 264 = CER.ES č. CE00120 = *CMH* 1.01.02.19.

225) Lapuente et al. 2014: tab. 3 (s. 349), vzorek 43.

226) Macías Liáñez 1913: 170.

227) Alvar 2018: 110.

228) *CIMRM* 790 = Mélida 1914: č. 13 (s. 455) = Mélida 1925: č. 1094 (s. 310) = *CMH* 1.01.02.20.

229) *CIMRM* 789 = Mélida 1914: č. 12 (s. 454) a tab. IV = Mélida 1925: č. 1093 (s. 310).

230) Alvar 2018: 110.

231) Romero Mayorga 2016: 496–497 a obr. 281 = CER.ES č. CE00122 = *CMH* 1.01.02.21.

232) Mélida 1925: č. 1099 (s. 311).

233) Cacciotti 2008: 182, pozn. 116.

234) Alvar 2018: 110.

235) Mélida 1914: č. 15 (s. 455) = Mélida 1925: č. 1101 (s. 311) = *CMH* 1.01.02.22.

236) Cacciotti 2008: 182, pozn. 119.

237) Romero Mayorga 2016: 159 = CER.ES č. CE32532 = *CMH* 1.01.02.23.

umění v Méridě, kam se dostaly někdy před rokem 1943. Přesné náleзовé okolnosti těchto střepů nejsou známy a jejich interpretace jako pozůstatků Mithrových očí je založena na ručně psané poznámce Álvareze Sáenze de Buruagy na papíře, do kterého byly zabaleny. Alvar správně pokládá za podezřelé, že tento nález nezmiňuje Mérida, což vyvolává otázku spolehlivosti de Buruagových informací;²³⁸ [010-Lus-M-01-23] torzo sochy mužské postavy²³⁹ (0,45 × 0,22 × 0,26 m), které chybí hlava i všechny končetiny. Vzhledem k poloze trupu, který se naklání doleva, a nohou, které směřují doleva, je prakticky vyloučeno, aby byla tato postava zachycena během přirozené chůze. Trup je zahalen do pláště a krátké sukničky sahající po kolena. Torzo svým provedením připomíná výjimečnou sochu s vyobrazením Mithry nalezenou v ostijském mithraeu v Mithrových lázních.²⁴⁰ Pokud je tato identifikace správná (což je velmi nejisté), příklon k netradičním uměleckým provedením standardních motivů pak mohl být podle Alvara motivován snahou patronů méridského „velkého mithraea“ přijít se specifickým uměleckým programem,²⁴¹ který měl tuto komunitu odlišit od ostatních mithraistických komunit v Hispanii a dalších oblastech kolem Středozevního moře; [010-Lus-M-01-24] nápis²⁴² na mramorovém fragmentu nesoucí dedikaci (*S*)*arapi*(--); [010-Lus-M-01-25] hlava sochy boha Sarápida²⁴³ (výška 0,3 m) s dlouhými kudrnatými vlasy a vousy. Na vrcholku hlavy se nachází ploška, na které byl umístěn *modius*; [010-Lus-M-01-26] fragment sochy stojící mužské postavy²⁴⁴ (výška 1,2 m), nalezený v roce 1902. Socha postrádá hlavu, ruce a nohy. Může se jednat o vyobrazení Asklépia.

Na jaře roku 2000 byla při nouzových vykopávkách v *Calle Espronceda* 22 v Méridě objevena stavba, jejíž zachycený půdorys odpovídá [010-Lus-M-02] mithraeu (dále označované jako mithraeum II nebo „malé mithraeum“).²⁴⁵ Obvodové zdi místnosti, orientované ve směru severozápad-jihovýchod, se v době svého objevu zachovaly do výšky zhruba 0,5 m. Na základě archeologického výzkumu lze odhadnout, že rozměry ústřední místnosti předpokládaného mithraea měřily přibližně 5,5 m na šířku a 18 m na délku, přičemž z této plochy se podařilo bezprostředně odkrýt pouze třetinu. Po obou bocích ústřední místnosti se nacházela dvě postranní pódia (1,7 m široká a 0,8 m vysoká) pokrytá maltou a natřená bílou barvou. Centrální ulička vedoucí mezi nimi měřila 2,1 metru na šířku a její podlahu tvořila udusaná půda. Podlaha budovy se pravděpodobně nacházela pod úrovní okolního terénu, což jen umocňovalo dojem podzemních prostor. Pokračování zdí naznačuje, že se nejednalo o izolovanou stavbu, ale o součást většího architektonického souboru, pravděpodobně domu z římského období. Identifikace tohoto objektu jako mithraea zůstává nejistá, neboť žádný ze zde nalezených předmětů neprozrazuje jasnou vazbu na Mithrův kult. Identifikaci této stavby jako mithraea pak také komplikuje navržená chronologie, neboť archeoložka Teresa Barrientos Veraová klade jeho počátek a krátké fungování do doby flaviovské dynastie (cca 69–100).²⁴⁶ Pokud by byla tato datace správná, jednalo by se o vůbec nejstarší archeologicky doložené mithraeum. V prostorách hypotetického mithraea z *Calle Espronceda* byly objeveny následující artefakty: [010-Lus-M-02-01] fragment oltáře s freskovou výzdobou²⁴⁷ (0,65 × 0,48 × 0,4 m, jehož původní výška činila přibližně jeden metr), zhotovený z jílovité hlíny pokryté bílou maltou. Oltář má čtvercovou základnu a na jednom z jeho panelů se zachovalo vyobrazení nohou stojící postavy a rostlinná dekorace v podobě listů a květů. Spolehlivá identifikace této postavy je vzhledem ke stupni zachovalosti prakticky nemožná, mohlo se však jednat o vyobrazení jednoho ze světloňů nebo boha Slunce;²⁴⁸ [010-Lus-M-02-02] zoomorfní nádoba²⁴⁹ podob-

238) Alvar 2018: 112.

239) Romero Mayorga 2016: 495 a obr. 280 = CERES č. CE00109 = *CMH* 1.01.02.24.

240) Viz [Ost-M-18-005] výše. Alvar (2018: 113) zmiňuje rovněž další torzo sochy kdysi tvořící součást Giustinianovy sbírky, která je antickou kopií předchozí sochy, viz Becatti 1957.

241) Alvar 2018: 113.

242) *CIMRM* 792 = Mérida 1925: č. 763 (s. 203) = *HispEp* 23932.

243) *CIMRM* 783 = Mérida 1914: č. 1 (s. 445) a tab. II = Mérida 1925: č. 1081 (s. 302–303).

244) *CIMRM* 786 = Mérida 1914: č. 6 (s. 448) a tab. V = Mérida 1925: č. 1092 (s. 309–310).

245) Barrientos Vera 2001 = Romero Mayorga 2016: 525–537 = *CMH* 1.01.01.

246) Barrientos Vera 2001: 367–377.

247) Barrientos Vera 2001: 363, 374–375 a tab. 5a–b = Romero Mayorga 2016: 151, 525–529 a obr. 295–296 = *CMH* 1.01.01.01.

248) Alvar 2018: 77–78.

249) Barrientos Vera 2001: 363–365 a tab. 6 = Romero Mayorga 2016: 529–532 a obr. 297.

né konstrukce jako předchozí oltář, nalezená nalevo od něj. Nádoba má trojúhelníkovou základnu a v horní části prohlubeň ve tvaru býčí hlavy.²⁵⁰ Není zcela jasné, k jakému účelu byl tento předmět užíván, ale jako nejpravděpodobnější se jeví jeho funkce nádržky na krev obětí nebo místo k provádění úliteb;²⁵¹ [010-Lus-M-02-03] keramická lampa s vyobrazením mužské postavy,²⁵² nalezená v prohlubni v podlaze v zadní stěně hypotetického mithraea. Vyobrazené postavě chybí hlava, pravou paži má napůl pokrčenou a v ruce drží paprscitý věnec. Je možné, že se jedná o ztvárnění Slunce; [010-Lus-M-02-04] keramická lampa bez ikonografických motivů;²⁵³ [010-Lus-M-02-05] drobné nálezy zahrnující nádoby, *terra sigillatové* střepy nebo výrobky z hovězích kostí.²⁵⁴ Hypotetické mithraeum z *Calle Espronceda* a nálezy v něm učiněné řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Přítomnost Mithrova kultu v Méridě je jednoznačně potvrzena a architektonický plán odkryté místnosti velmi dobře odpovídá doloženým mithraeím.

Potenciální mithraistické nálezy jsou hlášeny i z dalších míst Méridy. Z této skupiny vyniká série nálezů učiněná v letech 1926 a 1927 během vykopávek v ulici *Calle Constatino*. V těchto místech byly nalezeny: [010-Lus-001] fragment sochy lva²⁵⁵ (0,28 × 0,44 m), který byl s velkou pravděpodobností součástí velkého tauroktonního reliéfu, jehož fragmenty byly objeveny v depozitu z *Cerro de San Albín* a byly identifikovány Rodríguez Azcárragovou. Pokud je tento předpoklad správný, podporuje podle Alvara závěr, že nálezy z *Cerro de San Albín* byly druhotným úložištěm, do kterého byl přinesen materiál pocházející z několika míst, nikoli místem, kde stálo „velké mithraeum“. To mohlo být situováno právě v místech dnešní *Calle Constatino*. Přítomnost lva na tauroktonii by rovněž prozrazovala možná místa, ze kterých římský kult boha Mithry do Emerity Augusty doputoval, protože toto zvíře se vyskytuje pouze na tauroktoniích z Germanie, Pannonie a Dacie;²⁵⁶ [010-Lus-002] levá noha sochy boha Merkura²⁵⁷ (0,17 × 0,08 m), objevená během vykopávek v *Calle Constantino* v roce 1926. Identifikace fragmentu jako součást Merkurovy sochy byla provedena na základě stop po křídlech kolem kotníku božstva. Rovněž tento fragment mohl být součástí vybavení „velkého mithraea“ situovaného poblíž *Calle Constantino*;²⁵⁸ [010-Lus-003] fragment malé sošky ležícího boha Oceana²⁵⁹ (0,16 × 0,47 × 0,22 m), pocházející patrně rovněž z vykopávek v *Calle Constantino*. I tato soška může pocházet z hypotetického „velkého mithraea“;²⁶⁰ [010-Lus-004] torzo sochy mužské postavy se lví kůži přes rameno²⁶¹ (0,22 × 0,2 × 0,1 m), patrně zobrazující Herkula. Všechny monumenty pocházející z *Calle Constantino* řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy, neboť jejich jednoznačná spojitost s Mithrovým kultem zůstává neprůkazná. V soukromém domě na ulici *Calle Ávalos* v Méridě se nacházel [010-Lus-005] podstavec pro sochu s nápisem²⁶² (rozměry neznámé), který nesl dedikaci *Caute* a který pořídil Tiberius Claudius Artemidorus, *pat[er]*. Nápis je v dnešní době pokládán za ztracený. Pokud je přepis nápisu správný, jedná se o další doklad v Hispanii zřejmě rozšířené zvyklosti pořizovat dedikace mithraistickým světloňům jakožto božstvům. Z Méridy pocházejí i [010-Lus-006] dva fragmenty oltáře s nápisem²⁶³, které byly zkompletovány teprve nedávno. První fragment (0,165 × 0,2 × 0,2 m),²⁶⁴ tvořící levou horní část oltáře, nese nápis *Invict[o]*. Druhý fragment (0,21 × 0,35 × 0,19 m),²⁶⁵ tvořící spodní část oltáře, podle nového zjištění navazuje na horní

250) Objekt podobného tvaru a zřejmě i funkce byl objeven rovněž v předpokládaném mithraeu v Els Munts, viz [010-Tar-M] výše.

251) Alvar 2018: 79.

252) Barrientos Vera 2001: 368–370 = Romero Mayorga 2016: 533–535 a obr. 299 = *CMH* 1.01.01.03

253) Barrientos Vera 2001: 370 = *CMH* 1.01.01.04.

254) Barrientos Vera 2001: 370 = Romero Mayorga 2016: 536–537 = *CMH* 1.01.01.04.

255) Rodríguez Azcárraga 2006–2007: 273 a tab. IV.2 = Romero Mayorga 2016: 491–492 a obr. 277 = *CMH* 1.01.03.01.

256) Alvar 2018: 115.

257) Romero Mayorga 2016: 307–308 a obr. 160 = CER.ES č. CE29785 = *CMH* 1.01.03.02.

258) Romero Mayorga 2016: 308; Alvar 2018: 115.

259) Romero Mayorga 2016: 323–324 a obr. 171 = CER.ES č. CE20409 = *CMH* 1.01.03.03.

260) Romero Mayorga 2016: 323; Alvar 2018: 116.

261) CER.ES č. CE2011/2/2 = *CMH* 1.01.03.04.

262) *CIMRM* 797 = *CIL* II, č. 464 = *TMM* II, č. 512 (s. 166) = *ROER* 14 = HispEp 21483 = *CMH* 1.01.04.02.

263) *CMH* 1.01.04.01.

264) CER.ES č. CE13843 = *CMH* 1.01.04.01b.

265) CER.ES č. CE13902 = *CMH* 1.01.04.01c.

fragment a nese text *Hector Cornelior(um) / ex visu*, který byl původně z důvodu přítomnosti formulace „na základě vidění“ rekonstruován jako [*Matri Deum*] / *I(d)aeae* Ma[*gnae*] / *Hector Cornelior(um) p(osuit) / ex visu* a kladen do kontextu kultu bohyně Velké Matky.²⁶⁶ Po zkompletování obou dílů je nyní text rekonstruován jako *Invic[to Mithrae] / Hector Cornelior(um) / ex visu*,²⁶⁷ což jej s největší pravděpodobností klade do prostředí Mithrova kultu. Pořizovatelem nápisu byl Hector,²⁶⁸ otrok ve vlastnictví rodiny Corneliů, a nápis tak vykazuje příbuznost s mithraistickým nápisem z Alžíru (ant. Icosium).²⁶⁹ Tyto fragmenty oltáře s nápisem řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Vzhledem k silné přítomnosti Mithrova kultu v Emeritě Augustě je však velmi pravděpodobné, že se epitet *Invictus* skutečně vztahuje k Mithrovi.

Zbývající méridské nálezy mohou být vyřazeny ze seznamu relevantních mithraistických nálezů. Jedná se o: [010-Lus-007] tzv. kosmogonickou mozaiku²⁷⁰ (5 × 4 m), která byla objevena v roce 1966 a tvoří podlahu odkryté antické budovy nazývané *Casa del Mitreo*. Barevná podlažní mozaika je zachována *in situ*, je však ve své středové části a na pravé straně značně poškozená. Mozaika, datovaná do období mezi polovinou 2. století a počátkem 3. století, zobrazuje kosmos pomocí vyobrazení antropomorfních postav doplněných o nápisy nesoucí jejich jména. Skládá se ze tří různých oblastí. Horní odpovídá obloze, dolní moři a prostřední pozemské říši reprezentované ročními obdobími. Protože se jedná o nejpoškozenější část, není možné určit, jaké další prvky by byly v zemské části přítomny. Ve střední části mozaiky je hlava postavy, kolem níž byl celý soubor patrně uspořádán: božstvo *Aeternitas* s členkou se dvěma křídly. Hypotéza, že motivy zobrazené na této mozaice souvisí s Mithrovým kultem, představil v roce 1986 José María Blázquez Martínez,²⁷¹ zdůvodnění, které předkládá, je nicméně velmi nepřesvědčivé. Je pravda, že na mozaice jsou zachyceny některé mytologické postavy, které se obvykle (Sol, Luna) nebo příležitostně (Oceanus, čtyři větry atd.) objevují také na mithraistických monumentech, žádné z nich však nejsou výlučně mithraistické. Mozaika spíše odráží obecný zájem člověka, který její pořízení financoval, o kosmologické motivy s možným důrazem na roli *Romanitas* jako garanta kosmického řádu;²⁷² [010-Lus-007] reliéf s vyobrazením hostiny²⁷³ (0,75 × 0,36 × 0,09 m), objevený v domě na ulici sv. Františka (*La calle de San Francisco*), na kterém se kromě hodovníků sedících kolem stolu a obsluhujících osob nachází rovněž postava, která byla interpretována jako vyobrazení Mithry rodícího se ze skály.²⁷⁴ Tato identifikace však není bez problémů. Zdá se, že reliéf byl součástí sarkofágu a spadá spíše do kontextu raně křesťanské ikonografie. Reliéf by potom zobrazoval křesťanskou hostinu *agapé* a postava, interpretovaná jako Mithra rodící se ze skály, by mohla být ztvárněním praotce Noého. Detailní studie, zabývající se ztvárněním této starozákonní postavy v raně křesťanské ikonografii,²⁷⁵ poskytla velmi přesvědčivý argument pro přehodnocení mithraistického statusu tohoto monumentu, který již v nových studiích za mithraistický pokládán není;²⁷⁶ [010-Lus-008] ve sbírkách Národního muzea římského umění v Méridě se rovněž nachází asi čtyřicet exemplářů keramických lamp s vyobrazením boha Slunce s pa-prscitou členkou a bičem, které s největší pravděpodobností pocházejí ze stejné méridské dílny. García y Bellido pokládal tyto lampy za náčiní užívané v rámci Mithrova kultu,²⁷⁷ bez specificky mithraistického nálezového kontextu je však toto tvrzení neprůkazné. Lampy s motivem slunečního božstva nacházely svého užití i mimo Mithrův kult. Posledním arte-

266) AE 1962, č. 67 = HD016549 = HispEp 20094.

267) AE 1984, č. 457 = HD002536 = HispEp 20490.

268) Stejná osoba je nejspíše známa i z dalšího nápisu objeveného v Méridě. Jedná se o epitaf ženy jménem Julia Caesiana, která byla Hectorovou manželkou, viz AE 1984, č. 488 = HispEp 20491 = HDHD002539.

269) Viz [005-MaC-001] výše.

270) CMH FC1.01.10.02.

271) Blázquez Martínez 1986.

272) Alvar 2018: 202–203.

273) CIMRM 782 = Gómez Moreno & Pijoán 1912: 83–84 a tab. XXXIV, obr. 40 = Paris 1914: č. 10 (s. 10–11) a obr. 8 = Mérida 1925: č. 1096 (s. 310–311) = Romero Mayorga 2016: 499–509 a obr. 283 = CERES, č. CE00127 = CMH FC1.01.10.01.

274) Paris 1914: 10–11; CIMRM 782; Alvar 1981: 53.

275) Arce 2000. Zobrazenou postavu jako Noého interpretoval poprvé již Pedro Batlle Huguet (1947: 208).

276) Romero Mayorga 2016: 499–509; 2018: 187; Alvar 2018: 198–199.

277) García y Bellido 1967: 41. Srov. též Romero Mayorga 2016: 539–542.

faktem, u kterého byl předpokládán mithraistický status, je [010-Lus-009] oltář s nápisem²⁷⁸ (0,81 × 0,27–0,29 × 0,145 m), objevený v roce 1874, který na prvním řádu nese dedikaci M D S. V roce 1971 navrhl José Vives čtení dedikace ve formě *M(ithrae) D(eo) S(ancto)*, případně *s(acrum)*,²⁷⁹ a to navzdory skutečnosti, že ikonografická výzdoba oltáře a text na dalších řádcích dokládají jeho jasnou spojitost s kultem bohyně Velké Matky.²⁸⁰ Vivesem navržené čtení je tedy zcela spekulativní²⁸¹ a Vives neposkytuje žádný přesvědčivý argument k nahrazení standardního čtení dedikace jako *M(atri) D(eum) s(acrum)*.²⁸²

[011-Lus] Navas del Madroños [11 C5]

V lokalitě *La Hermita del Cancho* na území obce Navas del Madroños se nacházejí tři skalní objekty, které byly v nedávné době uvedeny do možné souvislosti s uctíváním boha Mithry. Jedná se o skalní oltář, skalní trůn a podzemní místnost s klenutým stropem, která mohla plnit funkci [011-Lus-M] mithraea.²⁸³ Argumenty autorů studie jsou nicméně pouze nepřímé a nepodpořené žádnými nálezy archeologické povahy. Hypotetické mithraeum z *La Hermita del Cancho* řadím mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.

[012-Lus] Talavera de la Reina (ant. Caesarobriga) [11 D5]

V roce 1888 byl během demolice *Arco de San Pedro* (severní brány v městských hradbách) objeven votivní [012-Lus-001] oltář s nápisem²⁸⁴ (0,75 × 0,43 × 0,35), který je v důsledku značného opotřebení a zvětrání povrchu jen obtížně čitelný. Fidel Fita, který jej poprvé publikoval, uvedl jeho rekonstrukci v podobě S / DEO / MAX, přičemž přítomnost S na prvním hypotetickém řádku pokládal za nejistou. Emil Hübnér v *CIL* uvádí nápis doplněný o čtvrtý řádek, na kterém se nacházejí písmena IMO. Nápis pak navrhoval číst ve formě *s(acrum) / Deo / Max/imo* nebo v alternativní podobě jako *S(oli) / Deo / Max/imo*. Existence S na prvním řádku je nicméně sporná (jak podotýkal již Fita) a v současné době není toto písmeno na nápisu čitelné. I kdyby se S na nápisu původně vyskytovalo, užití epitetu *Maximus* není v souvislosti s Mithrou doloženo. Za těchto okolností je mithraistický status dedikace krajně nepravděpodobný a může být vyřazena ze seznamu relevantních nálezů.

[013-Lus] Tróia, Setúbal (*apud* ant. Caetobriga) [11 B6]

Nejspíše v roce 1925 bylo během archeologických vykopávek, prováděných v severovýchodní části poloostrova Tróia v blízkosti raně křesťanské baziliky později přeměněné na nekropoli, objeveno [013-Lus-001] pět fragmentů reliéfu, který je v literatuře obvykle označován jako „mithraistický triptych“.²⁸⁵ Z předpokládaných třech obrazových polí se zachoval pouze pravý panel a pravý okraj středového panelu (rozměry dochované části reliéfu 0,62 × 0,72 m). Pravý panel zobrazuje scénu hostiny Mithry a Slunce, pravděpodobně na kůži obětovaného býka. Mithra i Slunce drží v rukou rhytony, picí nádoby v podobě býčích rohů, a jsou jasně identifikovatelní díky přítomnosti standardních atributů: fryžské čapky v případě Mithry a členky s jedenácti paprsky v případě Slunce. Po obou stranách lehátka, na kterém Mithra s Sol spočívají, stojí světloňoši *Cautopates* (vpravo) a *Cautes* (vlevo). V prostoru mezi nimi se nachází velký kratér, kolem kterého se vine had. *Cautopates*, který třímá v levé ruce

278) *CIL* II, č. 5260 = *CCCA* V, č. 186 = Dubosson-Sbriglione 2018: č. 19 = *HispEp* 22051.

279) Vives 1971: č. 291.

280) Nápis na třetím řádku zmiňuje *aram tauoboli(i)* a na šestém řádku stojí, že k zasvěcení oltáře došlo pod dohledem *Docyrica Valeriana*, který zde působil jako *arc(h)igallus*. Hlava oltáře je vyzdobena beraní hlavou mezi dvěma rosetami a *paterou* na pravém a džbánem (*praefericulum*) na levém boku. Na zadní straně oltáře se potom nachází vyobrazení obětní girlandy.

281) Oltář byl rovněž zasvěcen ženou jménem *Valeria Avita*, což rovněž s téměř naprostou určitostí vylučuje jeho mithraistický charakter.

282) Alvar 1981: 54, pozn. 7. Rovněž García y Bellido (1967: 48–49 a tab. VII–VIII) řadí tento oltář mezi monumenty související s kultem bohyně Velké Matky.

283) Almagro-Górbea et al. 2021.

284) Fita 1888: 276 = *CIL* II, č. 5319 = *TMM* II, č. 521 (s. 167) = *HispEp* 264 = *CMH* FC1.11.01.

285) *CIMRM* 798 = *ROER* 20 = Romero Mayorga 2016: 242–248 a obr. 127 = *CMH* 1.02.01.01.

skloněnou pochodeň, drží v pravé ruce džbán, jehož obsah vylévá směrem ke kratéru. Cautes drží v obou rukou obtížně identifikovatelný předmět, patrně rhyton větších rozměrů než ty, ze kterých pijí Mithra a Slunce, a u jeho nohou se nachází hořící pochodeň. Ze středového panelu se zachovala pouze malá část v podobě pravého okraje, je však jisté, že toto pole zobrazovalo tauroktonii. Můžeme tak usoudit na základě přítomnosti Cautopata, částí přední nohy býka a busty bohyně Luny v horním rohu.

Nálezové okolnosti tohoto monumentu, jehož fragmenty byly objeveny v podzemní místnosti připomínající chodbu, vedly k vyslovení hypotézy, že v severozápadní části raně křesťanské baziliky se mohlo nacházet [013-Lus-M] mithraeum.²⁸⁶ Tuto hypotézu by podporoval rovněž nález [013-Lus-002] keramické lampy s vyobrazením busty boha Slunce²⁸⁷ s čelenkou se sedmi paprsky, učiněný v blízkosti místa nálezů fragmentů „mithraistického triptychu“. Vzhledem k absenci jasných nálezových zpráv a důkladných archeologických vykopávek této lokality řadím hypotetické mithraeum mezi možné, ale sporné mithraistické objekty. Do stejné kategorie řadím rovněž lampu, neboť ikonografický motiv, který nese, je sám o sobě nespécifický a její mithraistický charakter by mohl být potvrzen pouze nálezem v prokazatelně mithraistickém kontextu. Tento požadavek nicméně není v tomto konkrétním případě naplněn.

286) *CMH* 1.02.01

287) García y Bellido 1967: 41 = Romero Mayorga 2016: 248 a obr. 130 = *CMH* 1.02.01.02.

9 BRITANNIA

Mapa 12. Velká Británie

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Appley Bridge, Wigan	<i>apud</i> Coccium	GB	Reliéf s vyobrazením světloňose (Shotter 1973: 57 = Hinnells 1975: 519 a tab. 3a).
Burham		GB	Mithraeum (<i>CIMRM</i> 808 a <i>CIMRM</i> II, s. 36).
Caernarfon/Caernarvon	Segontium/Seguntium	GB	Mithraeum (<i>CIMRM</i> 2374 = Harris & Harris 1965: 36–38 = Boon 1960 = Rossi 2004: 9–11); oltář s nápisem (Wright 1960: 236, č. 4 = Rossi 2004: XXVIII [s. 35] = HD073268 = <i>RIB</i> 3146); tři oltáře bez nápisů (Boon 1960: 153–155; Harris & Harris 1965: 38); fragменты železného svícnu (Boon 1960: 162–164; Rossi 2004: XXIX [s. 36]); drobné nálezy (Boon 1960: 166–171).
Caerleon	Isca/Isca Silurum/Isca Augusta	GB	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 809 = HD069617 = <i>RIB</i> 322 = Rossi 2004: LIV [s. 58–59]).
Carlisle	Luguvalium	GB	Hlava Mithrovy sochy (Harris & Harris 1965: 45; Griffiths 1978).
Carrawburgh	Brocolitia/Procolitia	GB	Podstavec s nápisem (<i>CIMRM</i> 875 = HD028984 = <i>RIB</i> 943 = Rossi 2004: XLIX [s. 54]). Mithraeum (<i>CIMRM</i> 844; Richmond & Gilling 1951; Harris & Harris 1965: 17–23; Rossi 2004: 3–6); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 845 = HD021154 = <i>RIB</i> 1544 = Rossi 2004: VIII [s. 20–21]); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 846 = HD021157 = <i>RIB</i> 1545 = Rossi 2004: IX [s. 21–22]); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 847/848 = HD021160 = <i>RIB</i> 1546 = Rossi 2004: X [s. 22–23]); socha Cauta (<i>CIMRM</i> 849 = Rossi 2004: XI [s. 23]); fragment sochy Cautopata (Rossi 2004: XII [s. 23–24]); reliéf s vyobrazením Cautopata (Rossi 2004: XIII [s. 24]); býčí roh z kamene (Rossi 2004: XIV [s. 24–25]); socha materské bohyně (<i>CIMRM</i> 850 = Rossi 2004: XV [s. 25]); drobné nálezy (<i>CIMRM</i> 851).
Castlesteads	Camboglanna/ Cammogianna	GB	Oltář s nápisem zasvěcený materským bohyním (HD018968 = <i>RIB</i> 1540 = Rossi 2004: XVI [s. 26]).
Chester	Deva	GB	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 872 = HD071140 = <i>RIB</i> 1993 = Rossi 2004: XLVI [s. 51–52]); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 873 = HD071141 = <i>RIB</i> 1994 = Rossi 2004: XLVIII [s. 53–54]).
Colchester	Camulodunum/Colonia Camulodunum	GB	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 874 = HD071139 = <i>RIB</i> 1992 = Rossi 2004: XLVII [s. 52–53]).
Corbridge	Coria/Corstoptium/Corie Lopocarium	GB	Socha Cautopata (<i>CIMRM</i> 830).
Gloucester	Glevum/Colonia Glevum/Clavino	GB	Reliéf zobrazující Cautopata (<i>CIMRM</i> 831); reliéf zobrazující Cauta (<i>CIMRM</i> 832).
Great Chester	Aesica/Esica	GB	Reliéf s vyobrazením mladíka v orientálním oděvu (Haverfield 1900: č. 171 (s. 80) a tab. (s. 125).
Haltwhistle		GB	Mithraeum I (<i>CIMRM</i> 829; <i>CIMRM</i> II, s. 37; Hull 1958: 107–113). Mithraeum II (Walsh 2018).
High Rochester	Bremenium	GB	Deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 870 = HD021377 = <i>RIB</i> 1137).
		GB	Soška zrození Mithry ze skály (Harris & Harris 1965: 45–46 a tab. XII).
		GB	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 868 = HD070896 = <i>RIB</i> 1732).
		GB	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 871).
		GB	Mithraeum (viz nápis <i>CIMRM</i> 876).
		GB	Deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 876 = HD070473 = <i>RIB</i> 1272 = Rossi 2004: LI [s. 55–56]).

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Housesteads	Vercovicium/Borcovicium/Velurton	GB	Mithraeum (<i>CIMRM</i> 852; Harris & Harris 1965: 28–36; Rossi 2004: 6–8); fragменты тауроکتоніе (<i>CIMRM</i> 853 = Rossi 2004: XXII [s. 31]); relief zobrazující Cauta (<i>CIMRM</i> 854 = Rossi 2004: XXV [s. 33–34]); socha bytosti se lví hlavou (<i>CIMRM</i> 855 = Rossi 2004: XX [s. 29]); socha Cautopata (<i>CIMRM</i> 856 = Rossi 2004: XXVII [s. 34–35]); socha Cauta (<i>CIMRM</i> 857 = Rossi 2004: XXVI [s. 34]); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 858/859 = Rossi 2004: LVIII [s. 27–28] = HD070776 = <i>RIB</i> 1601); relief zobrazující zrození Mithry (<i>CIMRM</i> 860 = Rossi 2004: XXI [s. 30–31]); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 863 = Rossi 2004: XIX [s. 28–29] = HD070775 = <i>RIB</i> 1600); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 864 = Rossi 2004: XVII [s. 26–27] = HD070774 = <i>RIB</i> 1599); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 865 = HD070770 = <i>RIB</i> 1595); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 866 = Rossi 2004: XXIV [s. 33] = HD070758 = <i>RIB</i> 1583); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 867 = Rossi 2004: XXIII [s. 32–33] = HD024961 = <i>RIB</i> 1577); fragменты керамики (<i>CIMRM</i> 862).
			Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 869 = HD071213 = <i>RIB</i> 2071).
Inveresk	Coriotiar/Coria/Coria Votadinorum	GB	Mithraeum (Hunter et al. 2016); oltář s nápisem (Hunter et al. 2016: 126–133 a obr. 6–11 = <i>AE</i> 2011, č. 679 = HD069339 = Tomlin 2011: č. 6 [s. 443–444]); oltář s nápisem (Hunter et al. 2016: 123–137 a obr. 12–15 = <i>AE</i> 2011, 678 = HD069338 = Tomlin 2011: č. 5 [s. 441–443]); kamenný podstavec oltáře (Hunter et al. 2016: 139 a obr. 17).
Lanchester	Longovicium	GB	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 836 = Rossi 2004: L [s. 54–55] = HD070311 = <i>RIB</i> 1082).
Leicester	Ratae/Ratae Coritanorum	GB	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 837 = HD070313 = <i>RIB</i> 1084).
Lincoln	Colonia Lindum	GB	Mithraeum (Wilson & Wright 1970: 286).
		GB	Relief s vyobrazením bytosti se lví hlavou (Stocker 1998).
London (Londýn)	Londinium/Augusta	GB	Individuální nálezy: Relief s vyobrazením tauroktionie a nápisem (<i>CIMRM</i> 810/811 = T 10 = Rossi 2004: XXXVIII [s. 44–45] = HD069341 = <i>RIB</i> 3); socha Genia (<i>CIMRM</i> 812 = T 9 = Rossi 2004: XXXVII [s. 43]); fragment sochy Oceana (<i>CIMRM</i> 813 = T 8 = Rossi 2004: XXXVI [s. 42–44]); fragment reliéfu zobrazujícího Dioscura (<i>CIMRM</i> 816 = T 13 = Rossi 2004: XXXIX [s. 45]).
		GB	Mithraeum (<i>CIMRM</i> 814 = Harris & Harris 1965: 3–17 = Shepherd 1998 = Rossi 2004: 11–15); hlava sochy boha Mithry (<i>CIMRM</i> 815 = T 1 = Rossi 2004: XXX [s. 36–37]); torzo sochy mužského pohlaví (<i>CIMRM</i> 817 = T 6–7); hlava sochy boha Sarápida (<i>CIMRM</i> 818 = T 3 = Rossi 2004: XXXII [s. 38–39]); kruhová deska zobrazující Dunajského jezdce (<i>CIMRM</i> 819 = T 14 = Rossi 2004: XLIV [s. 50]); hlava sochy bohyně Minervy (<i>CIMRM</i> 820 = T 2 = Rossi 2004: XXXI [s. 37–38]); soška boha Merkura (<i>CIMRM</i> 821 = T 4 = Rossi 2004: XXXIII [s. 39–40]); sousoší s bohem Bakchem s nápisem (<i>CIMRM</i> 822/823 = T 15 = Rossi 2004: XLIII [s. 48–50] = HD018015 = <i>RIB</i> 1); pískovcová nádoba (<i>CIMRM</i> 824); dva mramorové fragmenty s nápisy (<i>CIMRM</i> 825 = Rossi 2004: XLI [s. 46–47] = HD018018 = <i>RIB</i> 4; <i>CIMRM</i> 826 = HD018021 = <i>RIB</i> 8); mramorová ruka Mithry (T 5 = Rossi 2004: XXXIV [s. 40–41]); mramorová ruka Mithry (T 11 = Rossi 2004: XXXV [s. 41–42]); relief s Cautopatem (T 12 = Rossi 2004: XL [s. 46]); stříbrná schránka s víkem a sítkem (T 16 = Rossi 2004: XLII [s. 46–47] = Toybee 1963).
Manchester	Mamucium	GB	Relief s vyobrazením Cautopata (Hicks 1909: 35–36 a tab. 12, obr. 1).
		GB	Hlava sochy (Hicks 1909: 34 a tab. 12, obr. 2); socha postavy s fryzskou čapkou (Hicks 1909: 34 a tab. 12, obr. 3).
Maryport	Alauna/Alauna Cervetiorum/Alione	GB	Mithraeum (Robinson 1881; Collingwood 1936; Lewis 1966: 106–107, Birley 1986: 98–99).
Newcastle-upon-Tyne	Pons Aeli/Pons Aelius	GB	Oltář s nápisem (HD070512 = <i>RIB</i> 1314).

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Rudchester	Vindovala/Vindobala	GB	Mithraeum (<i>CIMRM</i> 838; Gillam & MacIvor 1954; Harris & Harris 1965: 23–28; Rossi 2004: 1–2); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 839/840 = HD070586 = <i>RIB</i> 1398 = Rossi 2004: IV [s. 18–19]); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 841 = HD070583 = <i>RIB</i> 1395 = Rossi 2004: I [s. 16]); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 842 = HD070584 = <i>RIB</i> 1396 = Rossi 2004: II [s. 16–17]); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 843 = HD070585 = <i>RIB</i> 1397 = Rossi 2004: III [s. 17–18]); hlava sochy světloňoše (<i>CIMRM</i> 843D = Rossi 2004: V [s. 19]); hlava sochy světloňoše (<i>CIMRM</i> 843D = Rossi 2004: VI [s. 19–20]); končatina sochy světloňoše (<i>CIMRM</i> 843D = Rossi 2004: VII [s. 20]); pět oltářů bez nápisů (<i>CIMRM</i> 834B); fragmenty sochy (<i>CIMRM</i> 834C); kamenné umývadlo (<i>CIMRM</i> 843E); drobné nálezy (<i>CIMRM</i> 843F).
Saint Albans	Verulamium	GB	Stříbrný denár s motivem Mithrova zrození ze skały (<i>CIMRM</i> 827 = Rossi 2004: LV [s. 59]).
Whitley Castle	Epiakon/Epiacum	GB	Střep vázy s motivem Mithry lučičníka (<i>CIMRM</i> 828 = Rossi 2004: LVI [s. 59–60]).
Witcombe			Mithraeum (Wright 1959: 120–123).
York	Eburacum/Eboracum/Colonia Eboracensis	GB	Oltář s nápisem a ikonografickými motivy (<i>CIMRM</i> 837B = HD019538 = <i>RIB</i> 1198 = Wright 1943).
		GB	Mithraeum (Lysons 1821: 180; Anonym 1939: 194).
		GB	Socha bytostí se lví hlavou a nápisem (<i>CIMRM</i> 833/834 = Hübner 1876 = B 33 = HD069906 = <i>RIB</i> 641 = Rossi 2004: LII [s. 56–57]); relief s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 835 = Rossi 2004: LIII [s. 57–58]).

Monumenty s nejasnými nálezovými okolnostmi

Oblast nálezu	Stát	Typ nálezu
Oblast kolem Hadriánova valu	GB	Kovová tabuľa ansata s nápisem (Tomlin & Hassall 2002: č. 4 [s. 358] = HD046047).

[001-Bri] Appley Bridge, Wigan (apud ant. Coccium) [12 E4]

Nejspíše v roce 1937 byl během hluboké orby na poli poblíž vesnice Appley Bridge místním farmářem Thomasem F. Kellym objeven [001-Bri-001] reliéf s vyobrazením světloňoše.¹ Artefakt (výška přibližně 0,75 m) zůstal po dlouhá léta v Kellyho držení a jeho nález vešel ve známost až v roce 1967. O dva roky později Kelly sochu zapůjčil muzeu v Ribchesteru, kde se nacházela až do 80. let minulého století, a poté byla vrácena svému majiteli. Po Kellyho smrti byla jeho dědici prodána v dražbě uspořádané společností Sotheby's. Místo jejího výskytu ani jméno nového majitele nejsou v současné době známy.² Reliéf zobrazuje postavu v tunice a pláští se zkříženýma nohama, držící v obou rukou pochodeň směřující dolů.³ S největší pravděpodobností se tak jedná o ztvárnění mithraistického Cautopata. Monument řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

Krátce poté, co objev tohoto artefaktu upoutal pozornost odborné veřejnosti, byla Charlesem M. Danielsem a také Johnem R. Harrisem vznesena hypotéza, že reliéf z Appley Bridge by mohl být totožný se sochou světloňoše,⁴ objevenou někdy před rokem 1725 v Chesteru a nejpozději od roku 1874 pokládánou za ztracenou. Tato socha se měla podle Horsleyho (jehož kresba je jediným známým zobrazením tohoto monumentu) nacházet v držení rodiny Prescottů, jejichž linii Edwards sleduje až k Prescottům z Ayrfiledu, který se nachází nedaleko Appley Bridge.⁵ Na základě srovnání Horsleyho kresby a dostupných fotografií světloňoše z Appley Bridge je možné nalézt podstatné podobnosti a s největší pravděpodobností se tak opravdu jedná o jeden a tentýž artefakt.⁶

[002-Bri] Burham [12 G7]

Budova, jejíž pozůstatky byly objeveny v roce 1894 během stavebních prací mezi vesnicemi Burham a Wouldham v anglickém hrabství Kent, byla na základě svého architektonického plánu původně identifikována jako mithraeum [002-Bri-M].⁷ Vzhledem ke skutečnosti, že žádný z dalších nálezů učiněných na tomto místě vazbu na římský kult boha Mithry nepotvrdil, je identifikace těchto podzemních prostor jako mithraea spíše nepravděpodobná a s největší pravděpodobností se jednalo o pouhý sklep.⁸ Hypotetické mithraeum proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[003-Bri] Caernarfon/Caernarvon (ant. Segontium/Seguntium) [12 D4]

V místech, kde se rozkládá dnešní waleské město Caernarfon, byla v době vlády flaviovské dynastie vybudována římská vojenská pevnost Segontium. V roce 1958 zde byla objevena a v následujícím roce i archeologicky prozkoumána budova identifikovaná jako [003-Bri-M] mithraeum.⁹ Stavba (cca 14,6 × 6,5 m) orientovaná přibližně v ose sever-jih měla charakter samostatně stojící budovy, která se nacházela v bezprostřední blízkosti jižního cípu římské pevnosti v bažinatém údolí, jímž v období římského císařství protékal potok. Průzkum pozůstatků této budovy poskytl jen poměrně skromné

1) Shotter 1973: 57; Edwards 1977: 56.

2) Viz informace Billa Aldridge dostupné na: <<https://www.wiganarchsoc.co.uk/pdf/WEHC.pdf>> [16. 9. 2022].

3) Fotografie tohoto monumentu viz Hinnells 1975: 519 a tab. 3a.

4) Viz [008-Bri-001] níže. Skutečnost, že jeden z monumentů je označován za reliéf a druhý za sochu, je v tomto případě jen malou překážkou. Shotter (1973: 57) zmiňuje světloňoše z Appley Bridge jako sochu, Edwards (1977: 56) nicméně při jeho popisu uvádí, že jde o předmět tesaný v podobě velmi vysokého reliéfu, ale přece jen neopracovaný po celé délce svého obvodu. Reliéf tohoto typu je tedy snadno zaměnitelný za sochu.

5) Edwards 1977: 56.

6) Edwards 1977: 56 a obr. 21. Největší rozdíl spočívá v tom, že socha/reliéf na Horsleyho kresbě má hlavu, zatímco světloňoš z Appley Bridge nikoli. Tento rozdíl je však snadno vysvětlitelný buďto pozdějším poškozením reliéfu nebo kreativním doplněním monumentu, na kterém se hlava nevyskytovala již v době, kdy ji viděl a překreslil Horsley.

7) Lang 1894–1895; *PSA* 15, 1895, 184–185; *PSA* 16, 1897, 105–113, 248–249.

8) Jessup 1956; Harris & Harris 1965: 2; *CIMRM* II, s. 36.

9) *CIMRM* 2374 = Harris & Harris 1965: 36–38 = Boon 1960 = Rossi 2004: 9–11 = Irby-Massie 1999: 87–88.

archeologické nálezy, mezi které patří: [003-Bri-M-001] oltář s fragmentem nápisu¹⁰ (0,4 × 0,15 × 0,14 m), ze kterého se dochovala pouze písmena *S COS* na čtvrtém řádku. Ta mohou být čtena jako *s(ingularis) co(n)s(ularis)*¹¹ nebo *s(olvit) C(---) O(---) (centurio)*;¹² [003-Bri-M-002] tři anepigrafické oltáře,¹³ ale s hladkými stěnami, které naznačují, že nápisy na nich mohly být malované;¹⁴ [003-Bri-M-003] fragmenty železného svícnu;¹⁵ [003-Bri-M-004] drobné nálezy v podobě mincí, lamp, keramiky, kostí atd.¹⁶ Na základě analýzy stratigrafie objevené stavby a jejích tří stavebních fází je možné usuzovat, že budova v Caernarfonu byla postavena na počátku 3. století a po několika přestavbách fungovala až do roku 290, kdy byla římská pevnost vyklizena. Po návratu římských vojsk kolem roku 350 byla budova krátce znovu užívána, zanedlouho poté však padla za oběť požáru a její vybavení bylo, zřejmě cíleně, zničeno. Problém pro konvenčně přijímaný závěr, že se v případě této budovy jednalo o mithraeum, představuje absence průkazně mithraistických nálezů. Celý argument tak spočívá na architektonické podobnosti zdejší budovy s ostatními archeologicky doloženými mithraei ve Velké Británii. Hypotetické mithraeum i s jeho monumenty proto řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické objekty a nálezy.

[004-Bri] Caerleon (ant. Isca/Isca Silurum/Isca Augusta) [12 E7]

Z míst, kde se v období antiky nacházela pevnost Isca s přilehlým osídlením (v dnešní době jde o příměstskou vesnici jménem Caerleon poblíž Newportu ve Walesu), pocházejí dva artefakty s možnou relevancí pro naše poznání římského kultu boha Mithry. Prvním z nich je [004-Bri-001] kamenný blok s nápisem¹⁷ (výška 1,143 m, průměr podstavce 0,584 m, průměr sloupu 0,406 m), patrně sloužící jako oltář sloupovitého tvaru s hlavicí, který byl sekundárně použit ke stavbě zdi zdejších lázní, kde byl v roce 1849 objeven. Kamenný blok nechal [*In*] *victo* / [*Mit*] *hvae* zasvětit voják jménem [---] *s* *Iustus*,¹⁸ náležící ke druhé legii zvané *Augusta*. Druhým artefaktem je [004-Bri-002] hlava sochy mladíka s fryžskou čapkou,¹⁹ nalezená v roce 1908, která je pro svůj pohled směřující do strany a vzhůru považována za Mithru z fragmentu jinak nedochovaného tauroktonního sousoší. Tato identifikace není nicméně zcela jistá, neboť se může jednat i o ztvárnění truchlícího Attida.²⁰ Monument proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[005-Bri] Carlisle (ant. Luguvalium) [12 E2]

Někdy před rokem 1894 byl v místech, kde se v období antiky nacházela římská pevnost Luguvalium (dnešní Carlisle v Cumbrii) objeven [005-Bri-001] kamenný podstavec s nápisem²¹ (0,051 × 0,191 m), který *Deo Cauti* pořídil Iu[lius] Archietus. S největší pravděpodobností byl tento podstavec použit pro nedochovanou sochu zobrazující Cauta, ze které se zachovaly pouhé zbytky pravého chodidla. O osobě dedikanta toho můžeme říct jen velmi málo. Archietus je nejspíše *cognomen* vzniklý ze slova *architectus*.²² Vzhledem k absenci indicií

10) Wright 1960: 236, č. 4 = Boon 1960: 153–154 a obr. 9.1 a 166, tab. XIV,1 = Rossi 2004: č. XXVIII (s. 35) = HD073268 = *RIB* 3146.

11) *RIB* 3146 a HD073268.

12) Wright 1960: 236; Boon 1960: 166 (dedikant jako centurion *Cohors I Sunicorum*); Irby-Massie 1999: 87.

13) Boon 1960: 153–155; Harris & Harris 1965: 38.

14) Boon 1960: 153.

15) Boon 1960: 162–164; Rossi 2004: č. XXIX (s. 36).

16) Boon 1960: 166–171.

17) *CIMRM* 809 = HD069617 = *RIB* 322 = *CIL* VII, č. 99 = Lee 1851: 158–159 a tab. = Rossi 2004: č. LIV (s. 58–59).

18) Hypotéza Roberta Turcana (1972: 41), že by mohlo jít o stejnou osobu, která pořídila dedikaci na skalní tauroktonii ve francouzském Bourg-St-Andéol (viz [004-Ga-N-M-001] níže), nebyla podpořena korigovaným čtením tohoto nápisu a lze ji tudíž pokládat za bezpředmětnou.

19) Harris & Harris 1965: 45.

20) Griffiths 1978.

21) *CIMRM* 875 = HD028984 = *RIB* 943 = Rossi 2004: č. XLIX (s. 54) = *CSIR GB* I.6.483.

22) Jak je to doloženo například na nápisu z Ostie (viz *CIL* VI, č. 148 [s. 3755] = EDR147039). Cumontem navržené čtení *archie[r]us* jako přepis řeckého ἀρχιερέυς (*TMM* II, č. 485a [s. 473]) je velmi nepravděpodobné.

dosvědčujících příslušnost k jezdeckému stavu byl Iulius Archietus pravděpodobně činný v římské armádě.²³

[006-Bri] Carrawburgh (ant. Brocolitia/Procolitia) [12 F2]

K objevu [006-Bri-M] mithraea v Carrawburghu²⁴ (antická Brocolitia) došlo náhodně v roce 1949 v důsledku dlouhotrvajícího mimořádného sucha. Jeho důkladný archeologický průzkum započal v následujícím roce. Zdejší mithraeum mělo podobu samostatně stojící budovy a nacházelo se v těsné blízkosti obranného valu římského vojenského tábora na východním svahu bažinatého údolí. Archeologický průzkum umožnil rozpoznání tří hlavních stavebních fází: (fáze I) počáteční stavba, kterou je možné datovat na počátek 3. století, měla podobu malé prosté kamenné budovy s jednou místností, která byla vnitřně dělena dřevěnými zástěnami na předsíně a prostor před vyvýšeným výklenkem v zadní stěně místnosti. V podlaze centrální uličky mezi vyvýšenými pódii po obou bocích byla nalezena kamenná schrána s karbonizovanými lískovými ořechy a borovicovým šiškami; (fáze II) již brzy po založení mithraea došlo k jeho výrazné přestavbě, která spočívala v odstranění zadní stěny a prodloužení budovy další přístavbou s vybudovanou apsidou v zadní části mithraea. Oddělení předsíně a apsidy dřevěnými zástěnami z kůlů zůstalo zachováno a do předsíně bylo přemístěno ohniště, které se v první stavební fázi nacházelo v prostoru před zadní stěnou. Nová budova prodělala několik dalších drobnějších stavebních úprav (archeologové rozpoznali fáze IIa-IIc), někdy v letech 296–297 však byla zničena, zřejmě v důsledku invaze barbarských kmenů; (fáze III) mithraeum bylo krátce nato obnoveno a jeho půdorys z druhé fáze zůstal, až na několik úprav v podobě odstranění apsidy a zkrácení bočních pódii, prakticky nezměněn. Třetí a konečná stavba již ale fungovala jen velmi krátkou dobu. Vše nasvědčuje tomu, že mithraeum bylo opuštěno brzy na počátku 4. století. Jeho vybavení bylo zničeno nebo poškozeno, zřejmě v důsledku násilné desakralizace, s největší pravděpodobností provedené z popudu křesťanů.²⁵

Z inventáře mithraea se dochovaly následující předměty: [006-Bri-M-001] oltář s nápisem²⁶ (1,168 × 0,533 m), který nechal *Deo Inv(icto) M(ithrae)* zasvětit Lucius Antonius Proculus, *prae(fectus) coh(ortis) I Bat(avorum)*. Oltář byl nalezen v zadní části mithraea před výklenkem jako středový ze tří zde umístěných oltářů. Doba pořízení nápisu je datována do rozmezí let 213–222, neboť první kohorta je v nápisu označena titulem *Antoniniana*, který se používal právě v této době;²⁷ [006-Bri-M-002] oltář s nápisem²⁸ (1,067 × 0,47 m), který nechal *D(eo) In(victo) M(ithrae)* zasvětit Aulus Cluentius Habitus, *pra(e)fectus coh(ortis) I Batavorum*. Oltář se nacházel před výklenkem v zadní stěně mithraea jako pravý ze série tří zde nalezených oltářů. Doba pořízení nápisu je kladena do rozmezí let 198–211;²⁹ [006-Bri-M-003] oltář s nápisem³⁰ (1,245 × 0,457 m), který nechal *Deo Invicto / Mithrae* zasvětit Marcus Simplicius Simplex. Oltář se nacházel před výklenkem v zadní stěně mithraea jako levý ze tří zde nalezených oltářů. Přední strana tohoto oltáře nese vyobrazení Mithry v podobě Slunce s bičem a členkou ze sedmi slunečních paprsků. Paprsky jsou vyhotoveny v podobě perforací do prohlubně v zadní stěně oltáře, kam byla umístována lampa, jejíž světlo pronikalo otvory a propůjčovalo tak zobrazenému Mithrovi patřičný světelný efekt. Oltář neposkytuje žádné indicie k přesnější dataci. Vzhledem ke skutečnosti, že je na něm Simplicius Simplex uveden pouze jako *prae(fectus)* bez udání názvu jednotky, se nicméně všeobecně předpokládá, že byl zasvěcen až poté, co předcházející dva oltáře; [006-Bri-M-004] socha *Cauta*³¹ (0,8 × 0,37 × 0,3 m), s chybějící

23) Daniels 1975: 268.

24) *CIMRM* 844 = Richmond & Gillam 1951 = Harris & Harris 1965: 17–23 = Rossi 2004: 3–6.

25) Wall 1966: 159.

26) *CIMRM* 845 = HD021154 = *RIB* 1544 = Rossi 2004: č. VIII (s. 20–21) = *CSIR GB* I.6.121.

27) Birley 1934: 129–131.

28) *CIMRM* 846 = HD021157 = *RIB* 1545 = Rossi 2004: IX (s. 21–22) = *CSIR GB* I.6.123.

29) Argument ohledně datace nápisu je poměrně komplikovaný a založený na skutečnosti, že Cluentius Habitus v nápisu uvádí i místo svého původu, italské město Larinum, které označuje jako *Colonia Septimia Aurelia Larinum*. Užívání tohoto jména se datuje do doby vlády císaře Septimia Severa, viz komentář v *RIB* 1545.

30) *CIMRM* 847/848 = HD021160 = *RIB* 1546 = Rossi 2004: č. X (s. 22–23) = *CSIR GB* I.6.122.

31) *CIMRM* 849 = Rossi 2004: č. XI (s. 23) = *CSIR GB* I.6.109.

hlavou a špičkou pochodně; [006-Bri-M-005] fragmenty sochy Cautopata³² (0,263 × 0,323 × 0,279 m), který zachycuje nohy po kolena. Identifikace zobrazené postavy jako Cautopata je vyvozována s ohledem na předchozí sochu Cauta; [006-Bri-M-006] socha mateřské bohyně³³ (0,335 × 0,113 × 0,17 m), která se od stavební fáze II nacházela v předsíni. Socha je značně ohlazená v důsledku působení povětrnostních vlivů, což naznačuje, že patrně před svým umístěním v mithraeu byla původně vystavena na jiném místě a pod širým nebem; [006-Bri-M-007] drobný fragment býčího rohu³⁴ (délka 0,134, průměr 0,098 m), který byl s největší pravděpodobností součástí reliéfu s vyobrazením tauroktonie; [006-Bri-M-008] čtyři malé oltáře,³⁵ které byly zabudovány do stěn pódíí. Tři z nich byly bez nápisů, čtvrtý nesl dedikaci *Matribus*, kterou pořídil někdy v průběhu 2. století voják jménem Albinus Quartus. Vzhledem ke skutečnosti, že nápis nebyl po zabudování oltáře do boční stěny pódia viditelný, můžeme usuzovat, že byl využit sekundárně a dedikace samotná s Mithrovým kultem nesouvisí; [006-Bri-M-009] drobné nálezy sestávající z keramiky, kostí, kovových předmětů atd.³⁶ Nejistý je status značně ohlazeného [006-Bri-M-010] reliéfu s vyobrazením Cautopata,³⁷ který se nachází v muzeu v anglickém Chesteru. Přestože tato hypotéza není zcela přesvědčivě potvrzena, předpokládá se, že pochází z mithraea v Carrawburghu.³⁸ V tomto případě však musel být nalezen mnohem dříve, neboť jeho přítomnost v Chesteru je zmiňována již v katalogu místního muzea z roku 1903.³⁹

[007-Bri] Castlesteads (ant. Camboglanna/Cammogianna) [12 E2]

Camboglanna, dnešní Castlesteads, byla jednou z důležitých pevností Hadriánova valu. Z této lokality pocházejí tři nálezy s možnou souvislostí s římským kultem boha Mithry: [007-Bri-001] oltář s nápisem⁴⁰ (0,965 × 0,508 m), který *De[o] Soli / [Inv]icto / M[ith]r[ae]* pořídil vojenský prefekt Marcus Licinius Ripanus. Za místo nálezu tohoto oltáře, objeveného již někdy před rokem 1604, pokládá Horsley mylně blízký Birdoswald (antická Banna),⁴¹ téměř s určitostí však pochází z Castlesteadsu.⁴² Oltář neposkytuje žádné jasné indicie k bližšímu určení datace nebo jednotky, které Marcus Licinius Ripanus velel;⁴³ [007-Bri-002] oltář s nápisem⁴⁴ (0,89 × 0,56 × 0,15 m), dedikovaný *Deo Soli Mitr/[ae]*. Tento oltář, nalezený v roce 1729 nebo dokonce předtím, byl na dlouhou dobu pokládán za ztracený, v roce 1973 byl však znovu objeven v městečku Busbridge poblíž Godalmingu v hrabství Surrey;⁴⁵ [007-Bri-003] oltář s nápisem⁴⁶ (1,02 × 0,52 × 0,33 m), který *[Deo] Soli / [I]nvicto* nechal zasvětit vojenský prefekt Sextus Severius Salvator. Rovněž tento oltář, původně nalezený v roce 1694 nebo

32) Rossi 2004: č. XII (s. 23–24) a tab. LXXIVa = *CSIR GB* I.6.112.

33) *CIMRM* 850 = Rossi 2004: č. XV (s. 25) a tab. LXXV = *CSIR GB* I.6.164. Tato socha byla prokazatelně nalezena uvnitř mithraea, a je tedy řazena mezi potvrzené mithraistické nálezy. Hunter et al. (2016: 153–154) se nicméně domnívají, že ve skutečnosti může zobrazovat Apollóna třímajícího lyru. Pro tuto interpretaci by hovořily další nálezy z římské provincie Britannia, na kterých je Apollón ztotožňován s Mithrou, viz [016-Bri-M-002], [026-Bri-001] a [024-Bri-M-004] níže.

34) Rossi 2004: č. XIV (s. 24–25) = *CSIR GB* I.6.124.

35) HD018968 = *RIB* 1540 = Rossi 2004: č. XVI (s. 26) = *CSIR GB* I.6.165.

36) *CIMRM* 851 = Richmond & Gillam 1951: 62–84 (keramické nálezy), 84–86 (kovové předměty) a přílohy I–VII (s. 86–92).

37) Rossi 2004: č. XIII (s. 24) = *CSIR GB* I.6.113.

38) Daniels 1962: 114–115 a tab. XVI, obr. 2. Srov. též Harris & Harris 1965: 23; Irby-Massie 1999: 92. Rossiová (2004: 24) přímo uvádí jako místo nálezu „uvnitř mithraea v Carrawburghu“ (*all interno del mitreo di Carrawburgh*), vzhledem k okolnostem však tato informace nemůže být pravdivá.

39) Budge 1903, č. 110 (s. 322).

40) *CIMRM* 872 = *CIL* VII, č. 831 = HD071140 = *RIB* 1993 = Rossi 2004: č. XLVI (s. 51–52) = *CSIR GB* I.6.132.

41) Horsley 1753: 255 (č. XV).

42) Richmond 1943a: 7; Birley 1951: 67.

43) Podle Clausse (1992: 82) šlo patrně o *Cohors II Tungrorum*, která byla v Camboglanně dislokována v průběhu 3. století.

44) *CIMRM* 873 = *CIL* VII, č. 890 = HD071141 = *RIB* 1994 = Rossi 2004: č. XLVIII (s. 53–54).

45) Wright 1975: 94. Oltář bohužel utrpěl od doby původního nálezu poškození a čitelný je nyní pouze začátek nápisu ve formě *De[o] S[---]*.

46) *CIMRM* 874 = *CIL* VII, č. 889 = HD071139 = *RIB* 1992 = Rossi 2004: č. XLVII (s. 52–53) = *CSIR GB* I.6.133.

dokonce předtím, byl znovuobjeven v roce 1973 v městečku Busbridge.⁴⁷ Mithraistický status prvních dvou castlesteadských oltářů pokládám za potvrzený. Třetí oltář řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy, neboť doložený epitet neumožňuje jasnou identifikaci osloveného božstva s Mithrou.

[Geografická poznámka: ve starší literatuře býval Castlesteads pokládán za antické Uxellodunum/Petrianum.⁴⁸ Zde se nicméně přikláním k nyní obecně přijímanému závěru, že současný Castlesteads odpovídá antické Camboglanně.⁴⁹ Uxellodunum je v současné době ztotožňováno se Stanwixem poblíž Carlisle.⁵⁰]

[008-Bri] Chester (ant. Deva) [12 E4]

Z antické Devy, současného Chesteru, pocházejí čtyři artefakty, které byly interpretovány jako předměty související s římským kultem boha Mithry: [008-Bri-001] socha Cautopata⁵¹ (rozměry neznámé), která byla objevena za blíže neurčených okolností poblíž řeky Dee, a to někdy v době před rokem 1725.⁵² Již v roce 1874 ale bylo místo jejího výskytu neznámé a socha byla pokládána za ztracenou.⁵³ Na základě nákresu u Horsleyho lze usoudit, že se s největší pravděpodobností opravdu jednalo o sochu Cautopata. Tento monument řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy; [008-Bri-002] reliéf s možným vyobrazením Cautopata⁵⁴ (0,65 × 0,265 × 0,21 m), nalezený v roce 1853 zazděný ve sklepení domu v ulici White Friars. Reliéf zobrazuje postavu mladíka stojícího se zkříženými nohama a s fryžskou čapkou na hlavě, který v levé ruce třímá hůl skloněnou k zemi. Mithraistický status tohoto reliéfu je nejasný a řadím jej mezi možné, ale sporné nálezy; [008-Bri-003] reliéf s možným vyobrazením Cauta⁵⁵ (0,725 × 0,35 × 0,225 m), nalezený v roce 1851, rovněž ve sklepní stěně v ulici White Friars poblíž místa nálezu předchozího monumentu. Zobrazená postava s fryžskou čapkou na hlavě má ruce sepjaté na prsou. V levé ruce třímá pastýřskou hůl, v pravé ruce pak drží blíže neurčený předmět obrácený směrem dolů (s největší pravděpodobností však nejde o pochodeň). Vyobrazení tohoto typu je charakteristické spíše pro ikonografii kultu boha Attida. Tento artefakt řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy; [008-Bri-001] reliéf s vyobrazením mladíka v orientálním oděvu a se zkříženými nohama⁵⁶ (0,762 × 0,457 × 0,254 m), který byl nalezen v roce 1891 v severním úseku chesterské městské hradby. Reliéf je v horní části poškozen, hlava a části rukou zobrazené postavy jsou odlomeny. Z pozice ramen a předloktí se nicméně zdá, že postava měla rozprážené ruce v gestu oranta, což její mithraistický charakter s největší pravděpodobností vylučuje.

[009-Bri] Colchester (ant. Camulodunum/Colonia Camulodunum) [12 G7]

Podzemní prostory v Colchestru, které byly původně označeny za podzemní nádrž,⁵⁷ byly později Hullem identifikovány jako [009-Bri-M-01] mithraeum (I).⁵⁸ Tato reinterpretace však

47) Wright 1975: 92–93.

48) Vermaseren lokalizuje nálezy *CIMRM* 873 a 874 do Petrianae, Harrisová & Harris (1965: 39), Claus (1992: 81–82) a Rossiová (2004: č. XLVI–XLVII) uvádějí jako lokalitu nálezu Uxellodunum.

49) Rivet & Smith 1979: 293–294; DARE 23094.

50) DARE 22976.

51) *CIMRM* 830.

52) Stukeley 1743: 33; Horsley 1753: 316, č. V, pl. 67. Vermaseren v popisu *CIMRM* 830 uvádí chybné náleзовé okolnosti, které se ve skutečnosti týkají objevu reliéfu s vyobrazením světlohoše *CIMRM* 381.

53) Watkin 1886: 191; *TMM* II, s. 390; Harris & Harris 1965: 44. Je nicméně velmi pravděpodobné, že tento monument byl znovu objeven v roce 1937 v Appley Bridge, viz [001-Bri-001] výše.

54) *CIMRM* 831 = *TMM* II, č. 269a (s. 391) a obr. 307 = Watkin 1886: 191 a obr. = Haverfield 1900: č. 169 (s. 78–79) a obr. 169.

55) *CIMRM* 832 = *TMM* II, č. 269b (s. 391) a obr. 308 = Watkin 1886: 192 a obr. = Haverfield 1900: č. 170 (s. 80).

56) Haverfield 1900: č. 171 (s. 80) a tab. (s. 125). Tento monument nebyl zahrnut do Vermaserenova corpusu a není zmíněn ani v přehledu nálezů z Britannie u Manfreda Clausse (1992: 79, pozn. 7).

57) Duncan 1858.

58) Hull 1958: 107–113. Viz též *CIMRM* 829.

byla v následujících letech odmítnuta jako neopodstatněná.⁵⁹ V nedávné době byla myšlenka existence mithraea v Colchestru oživena Davidem Walshem.⁶⁰ Walsh zpochybňuje předchozí archeologické určení budovy objevené na dnešní Butt Road jako pozdně antického křesťanského kostela a vznáší relevantní (byť z povahy věci nepřímé) argumenty, které podporují závěr, že se v tomto případě mohlo jednat o [009-Bri-M-02] mithraeum (II). Prozatím ponechávám tuto možnost otevřenou a hypotetické mithraeum z Butt Road řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[010-Bri] Corbridge (ant. Coria/Corstopitum/Corie Lopocarium) [12 F2]

V roce 1911 byla v kamenech tvořících římskou cestu ze 4. století objevena votivní [010-Bri-001] deska s nápisem⁶¹ (0,864 × 1,676 m). Dedikaci *Soli invicto* nechali pořídit vojáci tvořící *vexillatio* šesté římské legie nazývané *victrix pia fidelis* pod vedením Sexta Calpurnia Agricoli, který zastával funkci *leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*, a to nejspíše v letech 162–168.⁶² Někdy později, nejspíše hned v roce 193, tedy po smrti císaře Commoda, byla dedikace *Soli invicto* úmyslně vymazána během aktu *damnatio memoriae*.⁶³ Na základě těchto poznatků Manfred Clauss vyvozuje, že Neporazitelným Sluncem byl v tomto případě míněn císař Commodus, a nikoli Mithra.⁶⁴ Stopy po *damnatio memoriae* podle něj rovněž nasvědčují tomu, že deska byla vystavena veřejně a nikoli umístěna ve skrytu uvnitř mithraea. Vzhledem ke skutečnosti, že známe prokazatelně mithraistické nápisy, které se s největší pravděpodobností nacházely v mithraeích, nebyly veřejně přístupné, a přesto nesou stopy *damnatio memoriae* (např. *album sacratorum* z Viruna),⁶⁵ nepokládám Claussův argument za dostačující pro jednoznačné vyloučení mithraistického charakteru tohoto monumentu (i když jeho argumentaci pokládám za přesvědčivou). Desku s nápisem proto ponechávám mezi možnými, ale spornými mithraistickými nálezy.

[011-Bri] Gloucester (ant. Glevum/Colonia Glevum/Clavino) [12 E6]

V roce 1924 byl v Gloucesteru objeven [011-Bri-001] fragment sochy dítěte nebo mladíka s fryžskou čapkou⁶⁶ (0,38 × 0,34 × 0,14 m). Postava je zobrazena od pasu nahoru, bez rukou, které byly připevněny zvláště pomocí hmoždinek. Identifikace ztvárněné postavy zůstává nejednoznačná. Badatelé se kloní k závěru, že socha může zobrazovat jak kněze bohyně Velké Matky⁶⁷ nebo Attida,⁶⁸ tak Mithru, například během události jeho zrození ze skály.⁶⁹ Monument řadím mezi možné, ale sporné mithraistickými nálezy.

[Geografická poznámka: DARE 20686 uvádí chybný název této lokality jako Cloucester.]

[012-Bri] Great Chester (ant. Aesica/Esica) [12 E2]

Místo nálezu tohoto [012-Bri-001] oltáře s nápisem⁷⁰ (1,346 × 0,432 m) je nejisté. Vermaseren a další autoři jej uvádějí mezi nálezy z mithraea v Housteadsu, komentář v *RIB* ale udává

59) Richmond 1958: xxviii–xxix; *CIMRM* II, s. 37.

60) Walsh 2018: 360–369.

61) *CIMRM* 870 = HD021377 = *RIB* 1137 = *AE* 1912, č. 199 = *CSIR GB* I.1.59.

62) Birley 2005: č. 30 (s. 155–157).

63) Viz podrobná diskuse v Richmond 1943b: č. vi (s. 210–213). Corstopitum bylo vyvráceno nájzdem barbarských kmenů v roce 196–197, a je tudíž nepravděpodobné, že by k úmyslnému vymazání dedikace došlo po této události.

64) Clauss 1992: 281 a pozn. 10.

65) *AE* 1994, č. 1334 = HD051713.

66) Harris & Harris 1965: 45–46 and pl. XII = *CSIR GB* I.7.91.

67) Collingwood a Taylorová (1924: 231–232) uvádějí interpretaci nálezce tohoto monumentu (pana Baddeleye), který na základě „degenerovaných prsních svalů a celkové bezpohlavnosti“ zobrazenou postavu identifikoval jako „kněze eunucha, pravděpodobně nižšího místního hodnostáře bohyně Magna Dea“.

68) *CSIR GB* I.7.91.

69) Harris & Harris 1965: 45–46 = *CSIR GB* I.7.92.

70) *CIMRM* 868 = *TMM* II, č. 482 (s. 161) = *CIL* VII, č. 648 = HD070896 = *RIB* 1732.

jako místo jeho nálezu Great Chester (antická Aesica) a datuje jej do roku 1822 nebo dříve. Nápis sestává z pouhého oslovení *Deo* a jeho spojitost s římským kultem boha Mithry je tím pádem zcela spekulativní, založená na Huebnerově čtení *Deo / S[oli]* v *CIL*, které převzali Cumont a po něm rovněž Vermaseren v *CIMRM*. Na nákrese oltáře není patrný žádný další řádek nápisu a Bruce jej pokládal za nedokončený.⁷¹ Tento monument vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nápisů.

[013-Bri] Haltwhistle [12 E2]

Jediná zmínka o tomto [013-Bri-001] oltáři s nápisem,⁷² údajně zasvěceném *Deo Soli Invicto*, pochází z publikace z roku 1743. William Stukeley ve třetím svazku *Palaeographica Britannica* uvádí, že: „ve stejném roce [i. e. 1725] jsme já a pan Gale cestovali po celé délce zdi [i. e. Hadrianova valu] v Northumberlandu. V Haltwiselu jsem získal starý oltář s nápisem DEO SOLI INVICTO, který jsem nechal ve své zahradě ve Stamfordu.“⁷³ Jelikož podobu monumentu a čtení nápisu nelze ověřit, vyřazují jej ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[Geografická poznámka: Místem nálezu byl patrně novodobý Haltwhistle, u Stukeleye uváděný jako Haltwisel. Vermaseren v *CIMRM* uvádí chybně název lokality jako Hattwifel, Manfred Clauss bez dalších podrobností situuje nález do Stamfordu.⁷⁴]

[014-Bri] High Rochester (ant. Bremenium) [12 F2]

Někdy krátce před rokem 1730 byla v High Rochesteru nalezena pískovcová [014-Bri-001] *tabula ansata* s nápisem (0,635 × 1,016 m) s pozoruhodnou dedikací ve formě *Deo Invicto et Soli soc(io)*.⁷⁵ Desku nechal na počest císaře Caracally pořídit v roce 213⁷⁶ Lucius Caecilius Optatus, *trib(unus) coh(ortis) I Vardul(lorum)*, spolu se svými „spoluzasvěcenci“, *cum con[se]craneis*. Závěr, že Neporazitelným bohem je v tomto případě Mithra, je založen na paralele s nápisem z Ponte Gardena/Waidbrucku v italském Tirolsku, na kterém stojí *D(eo) I(nvicto) M(ithrae) / et Soli Soci/o*.⁷⁷ V závěru nápisu se objevuje formulace *votum Deo [---] a solo extruct[um---*], což podporuje hypotézu, že *tabula ansata* byla umístěna v nenalezeném [014-Bri-M] mithraeu, jehož výstavbu měl nápis připomínat. Existenci mithraea ve starověkém Bremeniu proto pokládám za pravděpodobnou, ale ne zcela jednoznačně potvrzenou.

[015-Bri] Housesteads (ant. Vercovicium/Borcovicium/Velurtion) [12 E2]

Z archeologicky doložených Mithrových svatyní bylo jako první ve Velké Británii objeveno [015-Bri-M] mithraeum v Housesteadsu (antické Vercovicium).⁷⁸ K jeho odkrytí došlo ve dvou fázích. První artefakty pocházející z toho mithraea byly odkryty již v roce 1822 během výkopu odvodňovací strouhy. Místo bylo následně archeologicky prozkoumáno reverendem Johnem Hodgsonem, který objevil základy malé budovy čtvercového půdorysu.⁷⁹ Mezi artefakty, které byly objeveny během výkopových prací v první fázi odkrytí mithraea, patří: [015-Bri-M-001] oltář s nápisem,⁸⁰ který *D(eo) Soli* pořídil muž jménem Herion.⁸¹ Na hlavici

71) Bruce 1857: č. 138 a obr. (s. 263).

72) *CIMRM* 871.

73) Stukeley 1743: 33 („The same year Mr. Gale and I travelled the whole length of the Roman wall in Northumberland. At Haltwisel I got an old altar, DEO SOLI INVICTO, which I left in my garden at Stamford.“)

74) Clauss 1992: 281, 287.

75) *CIMRM* 876 = *CIL* VIII, č. 1039 = HD070473 = *RIB* 1272 = Rossi 2004: č. LI (s. 55–56).

76) Harris & Harris 1965: 41, pozn. 2; Hackethal 1968: 226.

77) *CIMRM* 730 = EDCS-05100234 = UEL 8938 = *CIL* V, č. 5082 = D 4233.

78) *CIMRM* 852; Harris & Harris 1965: 28–36; Rossi 2004: 6–8.

79) Hodgson 1822.

80) *CIMRM* 858/859 = Rossi 2004: č. XVIII (s. 27–28) = HD070776 = *RIB* 1601 = *CIL* VII, č. 647 = *CSIR GB* I.6.130.

81) Snaha Reinholda Merkelbacha (1984: 119, 334 a obr. 88) číst dedikaci *Deo Soli Hiperioni* je založena na nevěrohodné hypotéze o výskytu dvou ligatur na počátku a konci slova na druhém řádku nápisu.

oltáře se nachází vyobrazení slunečního boha s paprscitou čelenkou na hlavě s bičem v ruce; [015-Bri-M-002] oltář s nápisem,⁸² který *Deo / Soli Invi/cto Mytrae / Saeculari* nechal za sebe a za svou rodinu pořídit Litorius Pacatianus, *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)*; [015-Bri-M-003] oltář s nápisem,⁸³ který nechal *Deo Soli/ Invicto Mit/rae Saeculari* v roce 252⁸⁴ za sebe a svého syna pořídit centurion Publicius (nebo Publius) Proculinus; [015-Bri-M-004] oltář s nápisem,⁸⁵ který *Cocidio [et] Genio pr[ae]/sidi* pořídil Valerius, voják šesté římské legie nazývané *victrix pia fidelis*. Na levém boku oltáře se nachází vyobrazení *patery*, obětní misky, na pravé džbánu; [015-Bri-M-005] několika fragmentů reliéfu s vyobrazením tauroktonie.⁸⁶ Zachována je pravá část zobrazující Cauta a přední noha býka. Výjimečným detailem je kaduceus, který světloňoš třímá v rukou spolu s pochodní; [015-Bri-M-006] socha Cauta;⁸⁷ [015-Bri-M-007] reliéf zobrazující zrození Mithry⁸⁸ v netypickém provedení. Mithra se nerodí ze skály, nýbrž z vejce, celý motiv je pak zasazen do zvěrokruhu.⁸⁹ Po obou stranách tohoto reliéfu se nacházely oltáře zasvěcené Mithrovi Pánu věků (*Mithrae Saeculari*),⁹⁰ což podporuje závěr, že tato scéna zrození Mithry odpovídá vizuálnímu ztvárnění právě této Mithrovy personifikace.⁹¹ Cumont pokládal tento pouze zde doložený Mithrův titul za připomínku stoletních her, konaných v roce 246.⁹² Mnohem věrohodněji nicméně působí Turcana hypotéza, že v tomto konkrétním případě jde o přídomek symbolicky vyjadřující roli Mithry jako kosmokratora a pána věčného běhu času.⁹³

Ve druhé fázi pak bylo místo nálezu důkladně prozkoumáno Robertem C. Bosanquetem v roce 1898,⁹⁴ nálezy však již byly o poznání skromnější: [015-Bri-M-008] oltář s nápisem,⁹⁵ který *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et deo Cocidio Genio q(ue) hui(us) loci* pořídili vojáci druhé římské legie nazývané *augusta*; [015-Bri-M-009] fragmentárně dochovaná socha Cauta;⁹⁶ [015-Bri-M-010] fragmentárně dochovaná socha Cautopata;⁹⁷ [015-Bri-M-011] socha „bytosti se lví hlavou“,⁹⁸ která je nicméně v tomto případě provedena netypicky s lidskou hlavou;⁹⁹ [015-Bri-M-012] drobné nálezy v podobě keramiky.¹⁰⁰ Přesné místo nálezu dalšího [015-Bri-001] oltáře s nápisem,¹⁰¹ který je k nálezům z mithraea v Housesteadsu často přiřazován, je neznámé.¹⁰² Oltář pochází z blíže neurčené lokality v blízkosti Hadriánova valu. Vermaserenovo čtení

82) *CIMRM* 864 = Rossi 2004: č. XVII (s. 26–27) = HD070774 = *RIB* 1599 = *CIL* VII, č. 645 = D 4230 = *CSIR GB* I.6.129.

83) *CIMRM* 863 = Rossi 2004: č. XIX (s. 28–29) = HD070775 = *RIB* 1600 = *CIL* VII, č. 646.

84) Oltář umožňuje přesnou dataci, neboť nese závěrečnou formulaci *D(ominis) N(ostris) Gallo et Volusi(a)no co(n)s(ulibus)*.

85) *CIMRM* 867 = Rossi 2004: č. XXIII (s. 32–33) = HD024961 = *RIB* 1577 = *CSIR GB* I.6.138.

86) *CIMRM* 853 = Rossi 2004: č. XXII (s. 31) = *CSIR GB* I.6.127. Ohledně možné rekonstrukce původní podoby tauroktonie z mithraea v Housesteadsu na základě nalezených fragmentů, viz Smith 1963, 226–227 a tab. XI.

87) *CIMRM* 854 = Rossi 2004: č. XXV (s. 33–34) = *CSIR GB* I.6.110.

88) *CIMRM* 860 = Rossi 2004: č. XXI (s. 30–31) = *CSIR GB* I.6.126.

89) Jedinou srovnatelnou paralelou je zobrazení zrození Mithry z Modeny, viz [003-Aem-001] výše.

90) *CIMRM* 863 a *CIMRM* 864.

91) Harris & Harris 1965: 34.

92) *TMM* I, s. 307, pozn. 1.

93) Turcan 2018.

94) Bosanquet 1904.

95) *CIMRM* 866 = Rossi 2004: č. XXIV (s. 33) = HD070758 = *RIB* 1583 = Bosanquet 1904: 280 a obr. = *CSIR GB* I.6.39.

96) *CIMRM* 857 = Rossi 2004: č. XXVI (s. 34) = *CSIR GB* I.6.111.

97) *CIMRM* 856 = Rossi 2004: č. XXVII (s. 34–35) = *CSIR GB* I.6.114.

98) *CIMRM* 855 = Rossi 2004: č. XX (s. 29) = *CSIR GB* I.6.125.

99) Rossiová (2004: 29) na základě znění nápisů *CIMRM* 863 a *CIMRM* 864 spekuluje o tom, že by se mohlo jednat o vyobrazení Mithry Pána věků (*Mithra Saecularis*), vzhledem k náleзовým okolnostem je však tato identifikace méně přesvědčivá než ztotožnění Mithry Pána věků s vyobrazením zrození Mithry ze stejného mithraea (*CIMRM* 860). Podle Harrisové & Harris (1965: 36) by tato socha mithraistické „bytosti se lví hlavou“ mohla zobrazovat Ahrimana.

100) *CIMRM* 862.

101) *CIMRM* 869 = HD071213 = *RIB* 2071 = *CIL* VII, č. 649.

102) K této chybě došlo s největší pravděpodobností kvůli umístění tohoto oltáře do skupiny oltářů nalezených v mithraeu v Housesteadsu. Huebner, pracující v letech 1866–1867 na sedmém svazku *CIL*, z této konfigurace mylně vyvodil, že byly všechny nalezeny na stejném místě. Bruce (1886b: č. 8 [s. 5–6]) uvádí, že místo nálezu tohoto oltáře je neznámé, ale mohl by pocházet ze starověkého Borcovicia.

nápisu *Sol(i) i[n]vic(to) / vivi.tuc /.....* bylo v opraveno na *[S]ive deo si/ve d[e]ae Cl(audius) / Marcian[u]s / [pr]aef(ectus)*.¹⁰³ Jeho spojitost s Mithrovým kultem je tedy prakticky vyloučena, a proto jej vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

Vzhledem ke skutečnosti, že mithraeum v Housesteadsu bylo objeveno a odkryto v průběhu 19. století, tedy v době, kdy byla úroveň archeologických prací obecně nízká, je spolehlivé určení chronologie jeho fungování problematické. Na základě datovatelných nápisů a monumentů lze usuzovat, že mithraeum bylo založeno v první polovině 3. století a fungovalo zřejmě jen několik málo desetiletí. Na konci 3. století nebo na počátku 4. století pak bylo, jak můžeme vyvodit z úmyslného poškození soch světloňošů nebo tauroktonie, zničeno, a to nejspíše křesťany.¹⁰⁴

[016-Bri] Inveresk [12 E1]

v roce 2010 bylo ve skotském městečku Inveresk nedaleko Edinburghu při stavbě kriketového hřiště objeveno [016-Bri-M] mithraeum.¹⁰⁵ Tato lokalita se nachází daleko za Hadriánovým valem na území, které bylo římskou armádou kontrolováno jen po velmi krátkou dobu za vlády antoninovské císařské dynastie,¹⁰⁶ což umožňuje klást dobu založení a fungování mithraea do 40. nebo 50. let 2. století. Mithraeum v Inveresku je tím pádem nejstarším doloženým místem Mithrova kultu na území dnešní Velké Británie. Z archeologických vykopávek vyplývá, že zdejší mithraeum, které mělo podobu prosté stavby z dřevěných trámů a kůlů, nebylo zničeno, nýbrž záměrně opuštěno v době odchodu římské posádky. Oltáře, které nemohly být pro svou velikost a váhu odvezeny, byly cíleně „odsvěceny“ (tedy položeny na zem čelní stranou směřující dolů) a ponechány na místě.¹⁰⁷ V prostorách mithraea byly nalezeny: [016-Bri-M-001] oltář s nápisem¹⁰⁸ (1,23 × 0,55 × 0,31 m) z místního pískovce zasvěcený *Soli*, jehož busta s šesti paprsky zdobí lícni stranu oltáře. Boční strany oltáře jsou ozdobeny motivem věnce. Zadní strana byla v místě, kde se nacházela busta Slunce, opatřena výdutí a vlastní paprsky, oči a ústa byly vytvořeny pomocí otvorů. Pokud se ze zadu do výdutě vložila hořící svíce, mohlo být dosaženo žádoucího světelného efektu.¹⁰⁹ Hlava oltáře nese busty čtyř ženských postav, které reprezentují čtvero ročních období; [016-Bri-M-002] oltář s nápisem¹¹⁰ (1,26 × 0,55 × 0,26 m) zasvěcený *Daeo* (sic!) / *Invicto My(thrae)*. Pozoruhodným detailem je, že oltář na svých bočních stěnách nese výzdobu, která je typická pro ikonografii boha Apollóna: lyru s trsátkem a gryfa sedícího na pochodni a obětní misku s držadlem v podobě beraní hlavy.¹¹¹ Pořizovatelem obou oltářů byl centurion dvacáté legie a pravděpodobně i velitel v invereské pevnosti sloužícího *vexillatio*,¹¹² jehož jméno se na nápisích dochovalo pouze částečně ve formě *C(aius) Cas(sius) / Fla(---)*; [016-Bri-M-003] kamenný podstavec oltáře.¹¹³ Pozoruhodným rysem dochovaných oltářů je charakterová blízkost Mithry, boha Slunce a Apollóna, kteří v představách jejich zasvětitelů zjevně splývali. Tento jev měl však patrně obecnější kořeny, neboť je doložitelný i na dalších místech v provincii Britannia.¹¹⁴

[Geografická poznámka: TM 15076 uvádí starověký název Inveresku jako Coritiotar/Coria. Tento údaj je zjevně chybný, neboť Coria je identifikován s dnešním Corbridgem v hrabství Northumberland, a o přesné lokalizaci místa nazývaného v antických pramenech jako Coritiotar se vedou spory.]

103) *RIB* 2071.

104) Wall 1966: 158.

105) Hunter et al. 2016; Hunter 2021.

106) Richmond 1980: 300–302.

107) Hunter et al. 2016: 122–124.

108) Hunter et al. 2016: 126–133 a obr. 6–11 = Tomlin 2011: č. 5 (s. 441–443 a obr. 5a-b) = *AE* 2011, č. 679 = HD069339.

109) Hunter et al. 2016: 126–129 a obr. 7.

110) Hunter et al. 2016: 123–137 a obr. 12–15 = Tomlin 2011: č. 6 (s. 443–444 a obr. 6a-b) = *AE* 2011, č. 678 = HD069338.

111) Hunter et al. 2016: 133 a obr. 13.

112) Příslušnost Gaia Cassia Flav(---) ke dvacáté legii je vyvozována na základě lomení příčky v písmeně A, které je z epigrafického hlediska pro nápisy této legie typické, viz Tomlin 2018: 368–369.

113) Hunter et al. 2016: 139 a obr. 17.

114) Viz [026-Bri-001], [024-Bri-M-004] a možná i [006-Bri-M-006].

[017-Bri] Lanchester (ant. Longovicium) [12 F2]

Z Lanchesteru, antického Longovicia, pocházejí dva nálezy, které byly kladeny do souvislosti s římským kultem boha Mithry. Prvním z těchto nálezů je malý pískovcový [017-Bri-001] oltář s nápisem¹¹⁵ (0,305 × 0,178 m) zasvěcený *Deo M(i)thrae / C(auto)p(ati) S(oli) I(n)victo*, nalezený již někdy v době před rokem 1837. Druhým diskutovaným nálezem je další [017-Bri-002] oltář s nápisem¹¹⁶ (0,254 × 0,127 m) z pískovce, na jehož levém boku se nachází vyobrazení divokého prasete, který byl v důsledku Huebnerova chybného (ale později opraveného) čtení dedikace jako *Deo invi[cto] Cumontem a Vermaserenem* zařazen mezi mithraistické nálezy.¹¹⁷ Korigované čtení nápisu však uvádí dedikaci v podobě *Reginae / votum*,¹¹⁸ což jakoukoli spojitost s Mithrovým kultem vylučuje.

[018-Bri] Leicester (ant. Ratae/Ratae Coritanorum) [12 F5]

Budova objevená v roce 1969 byla provizorně identifikována jako [018-Bri-M] mithraeum na základě svého architektonického plánu.¹¹⁹ Za absence nálezů prokazatelně mithraistických artefaktů však lze tento závěr jen obtížně potvrdit.¹²⁰ Henig pokládá tuto budovu za spolkovou místnost (*schola*) sloužící některému z kolegií nebo Bacchovu svatyni, především na základě nálezu fragmentu keramické sošky údajně zobrazujícího boha Baccha.¹²¹ Za těchto okolností vyřazují hypotetické leicesterské mithraeum ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[019-Bri] Lincoln (ant. Colonia Lindum) [12 F5]

Ve stěně farního kostela St. Peter at Gowts na předměstí Lincolnu se nachází zazděný reliéf (cca 0,7 × 0,4) s vyobrazením postavy, která je podle Davida Stockera ztvárněním [019-Bri-001] mithraistické bytosti se lví hlavou.¹²² Zobrazení postavy na reliéfu, které je značně nezřetelné, vykazuje určité podobnosti s obvyklým ztvárněním mithraistických bytostí se lví hlavou. Vzhledem k sekundárnímu užití monumentu a absenci jasného nálezového kontextu však nelze otázku identifikace zobrazené bytosti jednoznačně rozhodnout. Monument proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[020-Bri] London (Londýn, Walbrook) (ant. Londinium/Augusta) [12 F7]

Největší množství mithraistického ikonografického materiálu nalezeného na území římské provincie Britannia pochází z [020-Bri-M] mithraea,¹²³ které bylo objeveno a prozkoumáno v letech 1952–1954 ve Walbrooku v londýnském obvodu City nedaleko katedrály svatého Pavla. K objevu došlo ve fázi sanačních a přípravných prací nutných k zahájení developerského projektu výstavby kancelářské budovy Bucklersbury House v místech, kde byla předchozí zástavba zničena během bombardování za druhé světové války, které zahrnovaly rovněž explorativní archeologické vykopávky. První pozůstatky mithraea byly odkryty již v roce 1952 a budova byla interpretována jako antický chrám. K odhalení skutečnosti, že se jednalo o mithraeum, ale došlo až náhodně během posledního dne vykopávek 18. září 1954 díky nálezem hlavy Mithrovy sochy.¹²⁴ Objev vzbudil veliký ohlas a tlak veřejného mínění přinutil investora a příslušné státní úřady k přerušení stavebních prací a k zahájení dalších, tentokrát

115) *CIMRM* 836 = Rossi 2004: č. L (s. 54–55) = *CIL* VII, č. 650 (a č. 1344c jako chybný duplikát) = HD070311 = *RIB* 1082.

116) *CIL* VII, č. 434 (a s. 308 pro opravené čtení).

117) *TMM* II, č. 487 (s. 162) = *CIMRM* 837.

118) *RIB* 1084 = HD070313.

119) Wilson & Wright 1970: 268.

120) Rossi 2004: 63; Pollard 1998: 356.

121) Henig 1984: 95; ale viz Pollard 1998: 365, který zůstává k této identifikaci skeptický.

122) Stocker 1998. Tento monument není zahrnut v katalogu Raffaely Bortolinové (2012).

123) *CIMRM* 814 = Harris & Harris 1965: 3–17 = Shepherd 1998 = Rossi 2004: 11–15.

124) Shepherd 1998: 15.

již detailnějších, archeologických vykopávek. V průběhu pokračujících prací navštívily místo desetitisíce diváků z řad laické veřejnosti a londýnské mithraeum se na dlouhou dobu zapsalo do paměti obyvatel poválečné Británie.¹²⁵ Bylo rovněž rozhodnuto o „záchraně“ mithraea v podobě jeho přemístění a opětovného sestavení před budovou Temple Court na Budge Row asi sto metrů západně od místa jeho původního nálezů, kde bylo od roku 1962 přístupné veřejnosti. Provedení rekonstrukce mithraea bylo kritizováno archeology, kteří se vykopávek účastnili, neboť nezohledňovala reálnou orientaci chrámu ani příslušnou nálezovou vrstvu a přibližný zůstal i půdorys, který neodpovídal původní nálezové situaci. Ke stavbě byl navíc částečně použit nepůvodní materiál.¹²⁶ V roce 2010 byl pozemek, na kterém se nacházel Bucklersbury House, zakoupen společností Bloomberg L. P., která zde plánovala výstavbu své evropské centrály. Součástí nově postavené budovy, otevřené v roce 2017, je i nově rekonstruované mithraeum, jehož umístění nyní odpovídá původnímu místu nálezů a archeologické vrstvě (v současné domě přibližně sedm metrů pod úrovní terénu). Rekonstruované mithraeum je vybudováno z původního materiálu a přístupné návštěvníkům z řad veřejnosti.¹²⁷

Londýnské mithraeum mělo, stejně jako další mithraea odkrytá ve Velké Británii, charakter samostatně stojící budovy, která se nacházela na východním břehu říčky Walbrook. Je možné, že se v tomto případě nacházelo na pozemku, který náležel velkému soukromému domu situovanému jihovýchodně od mithraea.¹²⁸ Zdá se, že budova mithraea měla stěny postavené kompletně z kamenů, které byly vyhlazeny maltou a zřejmě opatřeny malbou. Centrální místnost měla obdélníkový půdorys o rozměrech 17 × 8 metrů s apsidou a třemi opěrnými oblouky v zadní stěně místnosti. V apsidě se nacházel vyvýšený podstavec, ke kterému se vystupovalo po sedmi schodech. Po obou bocích se nacházela vyvýšená pódia z trámů a prken. V levém pódium v blízkosti apsidy byla vybudována čtvercová nádrž na vodu. Uvnitř místnosti byly podélně s bočními venkovními stěnami vystavěny dvě nízké vnitřní opěrné stěny, které držely prkna podlahy a sloupy (sedm na každé straně) podpírající břidlicovou střechu. Před vchodem do prostor vlastního mithraea, které se nacházelo pod úrovní dobového terénu a sestupovalo se do něj po dvou schodech, se nacházela předsíň, která byla částečně odkryta již během vykopávek v roce 1954 a jejíž průzkum byl dokončen během archeologických prací v roce 2011. Archeologové byli schopni odhalit čtyři stavební fáze budovy a několik subfází, původní půdorys stavby se však výrazněji neměnil a většina stavebních úprav se týkala podlahy, kterou bylo třeba z důvodu výšky spodní vody pravidelně obnovovat a navyšovat.¹²⁹ Doba založení londýnského mithraea byla původně kladena do poslední čtvrtiny 2. století¹³⁰ a vycházela především z datace části importovaných soch a reliéfů, které byly zhotoveny ve vysoké umělecké kvalitě nejspíše v Itálii z místního mramoru.¹³¹ Pečlivá analýza keramických nálezů nicméně nasvědčuje tomu, že mithraeum bylo založeno až v letech 240–250,¹³² což odpovídá i dataci některých dalších soch a reliéfů tvořících vybavení mithraea.¹³³ Budova sloužila svému účelu až do počátku 4. století, kdy se její stavba částečně zhroutila. Někdy mezi lety 310–320 prodělala budova rekonstrukci, během které byla přestavěna do skromnější podoby s odlišným vnitřním uspořádáním, které nasvědčuje převzetí prostor příslušníky Bacchova kultu.¹³⁴ Z vnitřku svatyně byly odstraněny podpěrné sloupy a pódia. Vybavení mithraea bylo zřejmě příslušníky Bacchova kultu vyneseno a pečlivě ukryto v několika depotech. Ke konečnému opuštění budovy pak došlo někdy ke konci 4. století.

125) Události a kontroverze, které nález mithraea vyvolal, jsou detailně pojednány v Shepherd 1998: 13–26. O tom, že mithraeum a okolnosti jeho objevu dodnes figurují ve vzpomínkách pamětníků, viz Nicholson 2015 a stránky londýnského mithraea na Bloomberg Space, dostupné na: <<https://www.londonmithraeum.com/oral-history/>> [22. 9. 2022].

126) Wright 2017: 91.

127) Wright 2017: 109–115.

128) Wright 2017: 101, 103.

129) Jednotlivé fáze a konstrukční úpravy, které zahrnovaly, jsou detailně popsány v Shepherd 1998: 49–97. Pro zkrácený přehled viz Harris & Harris 1965: 3–6; Rossi 2004: 12–15.

130) Harris & Harris 1965: 3.

131) Toynbee 1986: *passim*. Jedná se o monumenty T1–T9.

132) Shepherd 1998: 221–222.

133) Toynbee 1986: *passim*. Jedná se o monumenty T10 (import) a T11–T13 (z místního kamene).

134) Henig 1998; Bringham 1998.

První z depotů byl objeven již v roce 1889 během stavebních prací v místech dnešní Bond Street.¹³⁵ Nález však nebyl nahlášen úřadům a nalezené předměty se ocitly v rukou obchodníků se starožitnostmi. Za blíže neznámých okolností byly v této době objeveny následující artefakty: [020-Bri-M-001] Reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem (0,38 × 0,55 × 0,08 m).¹³⁶ Monument je pozoruhodný tím, že tauroktonii umísťuje doprostřed zodiakálního pásu, který vyplňuje větší část obdélníkového reliéfu. V horním rohu se nachází *quadrīga* boha Slunce (jedoucí vzhůru), v pravém *biga* bohyně Luny (jedoucí dolů). V dolních okrajích reliéfu jsou vyobrazeny Větry v podobě hlav mladíků. V prostory mezi nimi se nachází, rozdělen do čtyř částí, nápis, na kterém stojí: *Ulpī/us / Silva/nus / Jac/tus / Arau/sione / emeri/tus leg(ionis) / II Aug(ustae) / votum / solvit*.¹³⁷ Nejpravděpodobnější překlad zní: „Ulpius Silvanus, vysloužilý voják druhé římské legie zvané Augusta, splnil svůj slib; vzat do služby v Arausiu.“; [020-Bri-M-002] socha Genia¹³⁸ (0,53 × 0,25 m) v podobě postavy ve splývajícím plášti, která v levé ruce třímá roh hojnosti a v pravé obětní misku, se kterou provádí úlitbu nad malým oltáříkem, kolem kterého je ovinut had. U levé nohy stojící postavy je zobrazena příď lodí ve vlnách. Socha je téměř kompletní a nepoškozená, až na chybějící hlavu; [020-Bri-M-003] fragment sochy boha Oceana¹³⁹ (0,35 × 0,27 m). Ze sochy se dochovalo hlava a torzo trupu ležící postavy s vousy a dlouhými vlasy, která v levé ruce třímala hůl.

V dalších depotech odrytých po objevení mithraea v jeho těsné blízkosti byly nalezeny následující artefakty: [020-Bri-M-004] hlava Mithrovy sochy¹⁴⁰ (výška 0,37 m); [020-Bri-M-005] torza dvou soch mužského pohlaví¹⁴¹, zřejmě zobrazujících boha Baccha; [020-Bri-M-006] hlava sochy boha Sarápidy;¹⁴² [020-Bri-M-007] fragment kruhového reliéfu zobrazujícího Thráckého jezdce;¹⁴³ [020-Bri-M-008] ženská hlava sochy, patrně zobrazující bohyni Minervu;¹⁴⁴ [020-Bri-M-009] soška boha Merkura;¹⁴⁵ [020-Bri-M-010] sousoší s vyobrazením boha Baccha a jeho doprovodu s nápisem.¹⁴⁶ Sousoší zobrazuje nahého Baccha, který drží nad hlavou stonek vína s hrozny, kolem něhož se vine had. Vlevo od Baccha se nachází Silenus jedoucí na oslu, za ním je kmen stromu, na kterém sedí Pan. Napravo od Baccha jsou vyobrazení nahý Satyr a bakchantka, která drží v rukou *cistu*. Na podstavci je čitelný nápis *hominibus bagis bitam* („Život [dej] těm, kdo putují!“); [020-Bri-M-011] nádoba z pískovce;¹⁴⁷ [020-Bri-M-012] dva mramorové fragmenty s nápisy; Prvním fragmentem je levý roh obdélníkové desky, který nese nápis rekonstruovaný jako *[Pro salute d(ominorum) n(ostrorum) Au]g(ustorum) / [et nob(ilissimi) Caes(aris)] / [deo Mithrae et Soli] Invicto | [ab oriente] ad [occid]entem*.¹⁴⁸ Druhým fragmentem je levý dolní roh desky s fragmentem nápisu, jehož rekonstrukce je sporná.¹⁴⁹ [020-Bri-M-013] mramorová ruka z Mithrovy sochy;¹⁵⁰ [020-Bri-M-014] mramorová ruka z Mithrovy sochy;¹⁵¹ [020-Bri-M-015] fragment reliéfu s vyobrazením Cautopata;¹⁵² [020-Bri-M-016] stříbrná schránka s víkem a sítkem;¹⁵³ [020-Bri-M-017] stříbrná mísa.¹⁵⁴ Posledním větším monumentem, který byl s největší pravděpodobností součástí vybavení mithraea, je

-
- 135) Harris & Harris 1965: 6–7.
 136) *CIMRM* 810/811 = T 10 = Rossi 2004: č. XXXVIII (s. 44–45).
 137) *CIMRM* 811 = HD069341 = *RIB* 3.
 138) *CIMRM* 812 = T 9 = Rossi 2004: č. XXXVII (s. 43).
 139) *CIMRM* 813 = T 8 = Rossi 2004: č. XXXVI (s. 42–44).
 140) *CIMRM* 815 = T 1 = Rossi 2004: č. XXX (s. 36–37).
 141) *CIMRM* 817 = T 6–7.
 142) *CIMRM* 818 = T 3 = Rossi 2004: č. XXXII (s. 38–39).
 143) *CIMRM* 819 = T 14 = Rossi 2004: č. XLIV (s. 50).
 144) *CIMRM* 820 = T 2 = Rossi 2004: č. XXXI (s. 37–38).
 145) *CIMRM* 821 = T 4 = Rossi 2004: č. XXXIII (s. 39–40).
 146) *CIMRM* 822/823 = T 15 = Rossi 2004: č. XLIII (s. 48–50) = HD018015 = *RIB* 1.
 147) *CIMRM* 824.
 148) *CIMRM* 825 = Rossi 2004: č. XLI (s. 46–47) = HD018018 = *RIB* 4.
 149) *CIMRM* 826 = HD018021 = *RIB* 8.
 150) T 5 = Rossi 2004: č. XXXIV (s. 40–41).
 151) T 11 = Rossi 2004: č. XXXV (s. 41–42).
 152) *CIMRM* 816 = T 12 = Rossi 2004: č. XL (s. 46).
 153) T 16 = Rossi 2004: č. XLII (s. 46–47) = Toynebee 1963.
 154) T17.

[020-Bri-M-018] fragment reliéfu s vyobrazením Dioskura,¹⁵⁵ objevený v roce 1955 amatérským sběratelem v době po ukončení vykopávek.

[021-Bri] Manchester (ant. Mamucium) [12 E4]

V roce 1821 byly během výkopových prací¹⁵⁶ ve čtvrti Hulme, součásti Manchesteru, objeveny tři artefakty pocházející z římského období. Nález byl údajně učiněn na trase římské cesty, která spojovala starověké Mamucium s Devou (současný Chester), a to několik set metrů od místa, kde se nacházejí základy římského vojenského tábora. Tyto artefakty byly záhy spojeny s působením Mithrova kultu a zřejmě pouze z důvodu nešťastného opomenutí¹⁵⁷ nebyly zařazeny do Vermaserenova korpusu mithraistických nálezů: [021-Bri-001] reliéf s vyobrazením Cautopata;¹⁵⁸ [021-Bri-002] hlava sochy;¹⁵⁹ [021-Bri-003] socha postavy s fryžskou čapkou.¹⁶⁰ V případě posledního monumentu je situace nejkomplikovanější. Hicks uvádí reprodukci této sochy bez hlavy, což odpovídá i současnému stavu, v jakém se nachází v manchesterském muzeu. Hibbert v roce 1848 však poskytuje její reprodukci i s hlavou,¹⁶¹ což by nasvědčovalo tomu, že někdy po tomto roce byla socha poškozena.¹⁶² Místo nálezu těchto artefaktů bohužel neprošlo systematickým archeologickým průzkumem, a jistota, s jakou jsou ve starší literatuře označovány za předměty tvořící inventář mithraea,¹⁶³ je tím pádem neopodstatněná. Bez znalosti přesné nálezové situace je jednoznačné zodpovězení jejich vztahu k římskému kultu boha Mithry velmi obtížné. Na základě ikonografických charakteristik klasifikují reliéf s vyobrazením hypotetického Cautopata jako možný, ale sporný mithraistický nález. Zbývající dva monumenty vyřazují ze seznamu relevantních nálezů, neboť nevykazují žádnou jasnou podobnost s obvyklými mithraistickými ikonografickými motivy.

[022-Bri] Maryport (ant. Alauna/Alauna Cervetiorum/Alione) [12 E2]

Budova, která byla objevena v roce 1880 v blízkost pozůstatků římské pevnosti,¹⁶⁴ byla později na základě svého půdorysu, který se podobá mithraeu v Carrawburghu, identifikována jako [022-Bri-M] mithraeum.¹⁶⁵ Bez konkrétních nálezů mithraistické povahy však tento závěr zůstává problematický, stejně jako je tomu v případě hypotetického mithraea z Caenarvonu.¹⁶⁶ Hypotetické mithraeum z Maryportu tedy řadím mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.

[023-Bri] Newcastle-upon-Tyne (ant. Pons Aeli/Pons Aelius) [12 F2]

V roce 1884 byl poblíž městských hradeb v newcastleské čtvrti Wallsend nalezen [023-Bri-001] oltář s nápisem¹⁶⁷ (0,533 × 0,279 m), který byl pořízen mužem jménem Julius Maximus, jenž se na něm tituluje jako *sac(erdos) / d(ei) I[---] / O [---]*. Bruce navrhnul čtení nápisu v podobě *sac(erdos) / d(ei) I[nvicti] / Mithrae*,¹⁶⁸ které je však obecně pokládáno za nepřesvědčivé,

155) T 13 = Rossi 2004: č. XXXIX (s. 45).

156) První zprávu o tomto nálezu poskytuje *Gentleman's Magazine* 129/1, 1821, s. 257.

157) Jde o domněnku založenou na skutečnosti, že Hicksova studie z roku 1909 je uvedena ve Vermaserenově bibliografii k prvnímu svazku (*CIMRM* I, s. 19), ale nálezy, které zmiňuje, nikoliv.

158) Hicks 1909: 35–36 a tab. 12, obr. 1.

159) Hicks 1909: 34 a tab. 12, obr. 2.

160) Hicks 1909: 34 a tab. 12, obr. 3.

161) Hibbert 1848: 19–20 a obr. Hibbert pokládal tyto sochy za křesťanské a pocházející z kostela St. Michael. Viz též James 1841, tab. 9.

162) O místech jejich uložení až do roku 1909 viz Hicks 1909: 34–35.

163) Grealey 1974: 16.

164) Robinson 1881; Collingwood 1936.

165) Lewis 1966: 106–107; Birley 1986: 98–99.

166) Rossi 2004: 62.

167) HD070512 = *RIB* 1314.

168) Bruce 1886a.

neboť písmeno následující za *d(ei)* je s největší pravděpodobností D a nikoli I.¹⁶⁹ Oltář s nápisem proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[024-Bri] Rudchester (ant. Vindovala/Vindobala) [12 F2]

V srpnu roku 1844 bylo poblíž Rudchestru několik desítek metrů jihozápadně od míst, kde se kdysi nacházel val římské pevnosti, objeveno několik artefaktů pocházejících z římského období.¹⁷⁰ Konkrétně se jednalo o následující nálezy: [024-Bri-M-001] oltář s nápisem¹⁷¹ (1,245 × 0,457 m) zasvěcený božstvu zmíněnému pouze jako *deo* (toto oslovení se nachází uvnitř tesaného ozdobného věnce), který nechal pořídit Lucius Sentius Castus, centurion šesté římské legie.¹⁷² Hlava oltáře byla poškozena orbou. Na lící straně oltáře se pod nápisem nalézá vyobrazení postavy, s největší pravděpodobností Mithry, který vede za rohy býka. Na bocích oltáře se potom nacházejí další ikonografické motivy: na levém býčí hlava s girlandou, na pravém fryžská čapka; [024-Bri-M-002] oltář s nápisem¹⁷³ (1,092 × 0,533 m), který nechal *Deo Invicto / Mytrae* pořídit prefekt jezdeckého stavu jménem Publius Aelius Titullus;¹⁷⁴ [024-Bri-M-003] oltář s nápisem¹⁷⁵ (1,041 × 0,533 m), který nechal *Deo Soli Invic(to)* pořídit prefekt jezdeckého stavu Tiberius Claudius Decimus Cornelius Antonius. Nápis rovněž zmiňuje formulaci *temp(lum) restit(uit)*, čímž je zjevně myšlena obnova mithraea; [024-Bri-M-004] oltář s nápisem¹⁷⁶ (1,295 × 0,508 m), který nechal *Soli / Apollini / Aniceto / [Mithrae]* pořídit muž jménem Aponius Rogatianus. Ze čtyř oltářů s nápisy byl pouze jeden explicitně dedikován Mithrovi, mithraistický charakter ostatních je zaručen společnými nálezovými okolnostmi nebo ikonografickými motivy, které tyto monumenty nesou. Kromě těchto oltářů s nápisy byl nalezen i jeden [024-Bri-M-005] oltář bez nápisu¹⁷⁷ a [024-Bri-M-006] socha, která byla záhy po své objevení zničena.¹⁷⁸ Archeologické vykopávky provedené ve stejné lokalitě v roce 1953 potom vedly k odskrytí vlastní budovy [024-Bri-M] mithraea,¹⁷⁹ ze kterého tyto oltáře pocházely, a vynesly na světlo rovněž další nálezy, mezi které patří: [024-Bri-M-007] fragmenty soch světloňů,¹⁸⁰ [024-Bri-M-008] čtyři oltáře bez nápisů,¹⁸¹ [024-Bri-M-009] kamenné umyvadlo,¹⁸² [024-Bri-M-009] dva centuriální kameny,¹⁸³ [024-Bri-M-010] fragment retabula,¹⁸⁴ a [024-Bri-M-011] drobné nálezy.¹⁸⁵

Rudchesterské mithraeum bylo založeno nejspíše na samém konci 2. nebo na počátku 3. století v místech, kde se předtím nacházela v této době již rozpadlá budova a jáma, jejíž původní účel je nejasný. Archeologové byli schopni identifikovat dvě stavební fáze. V první

169) Clauss 1992: 287; Birley 1986: 46, pozn. 219, který navrhuje *sac(erdos) d(ei) Dī[genis]*.

170) Bell & Hodgson 1846; Gillam & MacIvor 1954: 178–179.

171) *CIMRM* 839/840 = *CIL* VII, č. 544 = HD070586 = *RIB* 1398 = Rossi 2004: č. IV (s. 18–19) = Gillam & MacIvor 1954: č. d (s. 206–208) a obr. 9 = *CSIR GB* I.1.223.

172) Birley (1954: 213–214) na základě tohoto jména usuzuje na africký původ tohoto vojáka.

173) *CIMRM* 841 = *CIL* VII, č. 541 = HD070583 = *RIB* 1395 = Rossi 2004: č. I (s. 16) = Gillam & MacIvor 1954: č. a (s. 203–204) a obr. 6 = *CSIR GB* I.1.222.

174) Birley (1954: 11) se domnívá, že tento prefekt velel první kohortě *Frisiavonum*.

175) *CIMRM* 842 = *CIL* VII, č. 542 = HD070584 = *RIB* 1396 = Rossi 2004: č. II (s. 16–17) = Gillam & MacIvor 1954: č. b (s. 204) a obr. 7 = *CSIR GB* I.1.225.

176) *CIMRM* 843 = *CIL* VII, č. 543 = HD070585 = *RIB* 1397 = Rossi 2004: č. III (s. 17–18) = Gillam & MacIvor 1954: č. c (s. 204–206) a obr. 8 = *CSIR GB* I.1.224.

177) Bell & Hodgson 1846: 14 a tab. I, obr. 5 = Gillam & MacIvor 1954: č. e (s. 208) a obr. 10e. Ve Vermaserenově korpusu je zmíněný mezi oltáři uvedenými mezi *CIMRM* 843B.

178) *CIMRM* 843C = Gillam & MacIvor 1954: č. m (s. 210). Zničení sochy: Gillam & MacIvor 1954: 178–179. S největší pravděpodobností se jednalo o sochu světloňů (Harris & Harris 1965: 23–24).

179) Gillam & MacIvor 1954 = Harris & Harris 1965: 23–28 = Rossi 2004: 1–2.

180) Hlava světloňů (*CIMRM* 843D = Rossi 2004: č. V [s. 19] = Gillam & MacIvor 1954: č. n [s. 210] a obr. 11n = *CSIR GB* I.1.226); hlava světloňů (*CIMRM* 843D = Rossi 2004: č. VI [s. 19–20] = Gillam & MacIvor 1954: č. o [s. 210] a obr. 11o = *CSIR GB* I.1.227); končetina sochy světloňů (*CIMRM* 843D = Rossi 2004: č. VII [s. 20] = Gillam & MacIvor 1954: č. p [s. 210] = *CSIR GB* I.1.228).

181) *CIMRM* 834B = Gillam & MacIvor 1954: č. fj (s. 208–210) a obr. 10fj.

182) *CIMRM* 834E = Gillam & MacIvor 1954: č. r (s. 211).

183) Gillam & MacIvor 1954: č. k-l (s. 210).

184) Gillam & MacIvor 1954: č. q (s. 210).

185) *CIMRM* 834F = Birley 1954: 214–217.

fázi, která pokrývala dobu od založení mithraea přibližně do konce 3. století, byla součástí mithraea rovněž předsíní, ze které se vcházelo do ústřední síně. Mithraeum, orientované v ose východ-západ, mělo typický obdélníkový půdorys o rozměrech cca 21 × 8 metru, s malou apsidou v zadní stěně ústřední síně. Podlaha byla tvořena dřevěnými prkny, boční lavice byly zhotoveny z udusaného jílu obloženého kamením. Ve druhé stavební fázi, kdy bylo mithraeum zrekonstruováno,¹⁸⁶ byla odstraněna předsíní, apsida byla opatřena vyvýšeným pódiem a mithraeum dostalo novou střechu, kterou podpíraly sloupy zapuštěné do boků bočních pódií. V této podobě však budovala fungovala již jen poměrně krátkou dobu. Na počátku 4. století bylo rudchesterské mithraeum zničeno, a to v době, která koresponduje se zničením mithraeí v sousedním Housesteadsu a Carrawburghu.¹⁸⁷ Nejpravděpodobnějšími původci jeho zániku byli křesťané. Ve prospěch tohoto závěru hovoří špatný stav nalezených soch, které byly úmyslně rozbity, a absence tauroktonního reliéfu, který se musel nacházet na kamenném retabulu v apsidě mithraea.

[025-Bri] Saint Albans (ant. Verulamium) [12 F7]

Z antického Verulamia pochází jeden z nejpozoruhodnějších drobných nálezů, který dokládá mnohvrstevnatost možných podob úcty prokazovaných bohu Mithrovi obyvateli Římské říše. Jedná se o [025-Bri-001] stříbrný denár (průměr 0,022 m, váha 2,38 g) císaře Augusta z let 18–17 př. n. l. s původním motivem Tarpeiiny smrti pod sabinskými štíty, jejíž vyobrazení bylo následně upraveno do podoby mithraistického motivu zrození Mithry ze skály.¹⁸⁸ Na rubové a vyhlazené straně mince se nachází nápis ΜΙΘΡΑΣ ΩΡΟΜΑΣΔΗΣ ΦΡΗΝ. Mince zřejmě sloužila jako amulet a může tak dokládat praxi, během které někteří z vyznavačů boha Mithry usilovali o navázání užších vazeb se svým bohem.¹⁸⁹ V případě [025-Bri-002] fragmentu vázy s motivem Mithry lučičníka¹⁹⁰ (výška 0,21 m), nalezeným během vykopávek v roce 1938, je mithraistický charakter nálezu nejistý. Váza byla nalezena mimo prokazatelně mithraistický kontext a zobrazuje rovněž další božstva (Herkula a Merkura). Tento artefakt proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Naděje, že podzemní místnost, popisovaná ve zprávě o průběhu archeologického výzkumu v St Albans v roce 1958, bude identifikována jako [025-Bri-M] mithraeum,¹⁹¹ nakonec zůstaly nenaplněny.¹⁹² Místnost není uspořádána v architektonickém plánu typickém pro mithraeum a její mithraistický status nepotvrdily ani žádné další nálezy. Hypotetické mithraeum ze Saint Albans proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[026-Bri] Whitley Castle (ant. Epiakon/Epiacum) [12 E2]

V roce 1837 byl ve Whitley Castle nedaleko severovýchodního cípu římské pevnosti během výkopu odvodňovací strouhy nalezen [026-Bri-001] oltář s nápisem (1,397 × 0,533 × 0,381 m).¹⁹³ Hlava oltáře nese na všech čtyřech stranách ikonografické motivy. Lící strana zobrazuje Apollóna hrající na citaru; pod tímto vyobrazením se nachází obtížně čitelný nápis,¹⁹⁴ který udává, že tento oltář nechal *D[elo / Apo[lli]n[i]* pořídit voják jménem *G(aius) / [---]ius*, patrně náležící ke druhé kohortě *Nerviorum*. Na levé straně oltáře je vyobrazen bůh Slunce oděný v plášti a s paprscitou čelenkou na hlavě. Pravou ruku pozvedá v žehnajícím gestu, v levé třímá bič. Pravá strana oltáře nese vyobrazení vousatého muže v tunice, třímajícího v levé ruce džbán a v pravé pohár, který nabízí postavě v plášti držící žezlo nebo hůl. Na rubové straně se pak nachází postava stojící na kamenné výběžku, po jehož bocích stojí dva

186) Tuto rekonstrukci s největší pravděpodobností zmiňuje nápis na oltáři, který nechal pořídit prefekt Tiberius Claudius Decimus Cornelius Antonius, viz [024-Bri-M-003].

187) Wall 1966: 159–162.

188) *CIMRM* 827 = Mattingly 1932.

189) Campos Mendéz 2016.

190) *CIMRM* 828 = Richardson 1944: 121 a obr. 20 (s. 122).

191) Wright 1959: 120–123; Frere 1959: 12–13 a tab. IV.b.

192) Harris & Harris 1965: 1, pozn. 4.

193) *CIMRM* 837B (*CIMRM* II, s. 38) = Went & Ainsworth 2009: 105–107 a obr. 37.

194) HD019538 = *RIB* 1198 = *CIL* VII, č. 309 = *AE* 1947, č. 116 a s. 44, pozn. 119.

světloňši, jeden se vztyčenou a druhý se skloněnou pochodní (*Cautes* a *Cautopates*). Tato postava je interpretována jako Mithra ztotožněný s Apollónem. Vzhledem ke skutečnosti, že Mithra byl s Apollónem ztotožněn i na nápise z mithraea v nedalekém Rudchesteru,¹⁹⁵ lze oltář přijmout jako monument relevantní pro naše poznání římského kultu boha Mithry.¹⁹⁶ Tento závěr pak podporuje i nedávný nález ze skotského Inveresku, kde se na jednom ze zde objevených oltářů rovněž objevují motivy naznačující vnímanou spojitost mezi Mithrou a Apollónem.¹⁹⁷

[027-Bri] Witcombe [12 E6]

V roce 1818 byly poblíž Great Witcombu objeveny pozůstatky rozsáhlé vily z římského období, založené s největší pravděpodobností v rozmezí let 150–250.¹⁹⁸ Jedna z podzemních místností této vily, označená Lysonsem jako č. 1,¹⁹⁹ byla v dalším bádání identifikována jako [027-Bri-M] mithraeum, a to na základě nálezů terakotového modelu piniové šišky v jedné z okolních místností.²⁰⁰ Předložený argument je nicméně velmi slabý. Piniová šiška nemá jednoznačnou vazbu na Mithrův kult a je možné, že tvořila součást střešní výzdoby. Místnost samotná pak nemá pro mithraeum charakteristický půdorys s centrální uličkou a bočními pódií po bocích. Některé indicie naznačují, že místnost skutečně mohla fungovat jako svatyně: její zdi byly bohatě zdobené freskovou výzdobou a v jejích stěnách se nacházely výklenky, které mohly sloužit k umístění soch božstev. V jejím středu se rovněž nacházela asi 0,3 m hluboká nádrž čtvercového tvaru, kontinuálně napájená vodou z vodního pramene. V úvahu ale připadá i možnost, že tato „svatyně“ byla využívána jako technické prostory s vodní nádrží, odkud se zde shromažďovaná voda distribuovala do dalších místností vily sloužících jako lázně.²⁰¹ Hypotetické mithraeum z Witcombu tedy vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[028-Bri] York (ant. Eburacum/Eboracum/Colonia Eboracensis) [12 F4]

Z antického Eburaca, současného Yorku, pocházejí dva mithraistické nálezy. Prvním z nich je [028-Bri-001] malý reliéf s vyobrazením tauroktonie²⁰² (0,68 × 0,6 × 0,1 m), který byl objeven v roce 1747 při hloubení základů domu v ulici Mickelgate. Reliéf vykazuje značné opotřebení. Kompozice je standardní, s bustami Slunce a Měsíce v levém a pravém horním rohu a oběma světloňši po bocích. Kromě těchto obvyklých postav je nad tauroktonií zobrazena ještě jedna další, kterou stav monumentu neumožňuje jednoznačně identifikovat.²⁰³ Z doprovodných zvířat je jasně rozpoznatelný havran. Po psovi a hadovi zbyly sotva znatelné obrysy, štír buďto nebyl přítomen, nebo se jeho vyobrazení nedochovalo v důsledku zvětrání vápencového povrchu.²⁰⁴ Pod tauroktonní scénou se nachází tři výjevy z Mithrova posvátného příběhu (zleva doprava): ponížení Slunce, hostina Mithry a Slunce a Mithrův výstup do vozu řízeného Sluncem. Doba pořízení tauroktonního reliéfu je kladena do první poloviny 3. století. Druhým, a co do významu důležitějším, monumentem je [028-Bri-002] socha bytosti se lví hlavou a nápisem²⁰⁵ (0,60 × 0,34 × 0,23 m), objevená v roce 1874 během stavby

195) Viz [024-Bri-M-004] výše.

196) Wright 1943.

197) Viz [016-Bri-M-002] výše.

198) Viz vstup věnovaný této vile na stránkách English Heritage, dostupný na: <<https://www.english-heritage.org.uk/visit/places/great-witcombe-roman-villa/history/>>, [20. 9. 2022].

199) Lysons 1821: 180 a tab. XIV.

200) Anonym 1939: 194 a tab. XLIV. Jako prostor sloužící sakrálním účelům označil tuto místnost již Lysons (1821: 180), nespojoval ji však s Mithrovým kultem.

201) Clifford 1954: 16–18.

202) *CIMRM* 835 = *TMM* II, č. 270 (s. 391–392) a obr. 309 = Rossi 2004: č. LIII (s. 57–58).

203) S největší pravděpodobností se nicméně jedná o vyobrazení zrození Mithry ze skály, viz Harris & Harris 1965: 42, pozn. 7.

204) Cumont na jemu dostupné reprodukci nerozpoznal žádná zvířata, Vermaseren potom pouze havrana. Dostupné barevné fotografie tohoto monumentu nicméně umožňují spolehlivě identifikovat rovněž obrysy těla psa a zřejmě, s menší jistotou, i hada.

205) *CIMRM* 833/834 = Hübner 1876 = B33 = Rossi 2004: č. LII (s. 56–57) = *CSIR GB* I.3.22.

nového vlakového nádraží. Hlava sochy se nedochovala, zbytky lví hřívy jsou však doposud patrné. Zobrazená postava má kolem boků ovinutého hada a na zádech po obou bocích znázorněná křídla. V levé ruce třímá hůl nebo kopí, ze kterého se dochovaly pouze zbytky ratiště, v pravé ruce drží dva klíče. Mezi chodidly sochy se nachází vytesaná prohlubeň, která mohla sloužit k provádění úliteb. Důležitost tohoto monumentu spočívá v nápise o dvou řádcích, který se nachází ve spodní části sochy uvnitř částečně poškozené *tabuly ansaty*. Nápis je rekonstruován v podobě *Vol(usius) Iren[aeus] Arimani v(otum) [s(olvens) l(ibens) m(erito)] d(ono) [d(edit)]*.²⁰⁶ Pokud je toto čtení správné,²⁰⁷ poskytuje podporu pro závěr, že alespoň v některých mithraistických komunitách byly přinášeny dary božstvu nazývanému Arimanius, které v zoroastrovské mytologii představuje démonického protivníka nejvyššího boha Ahury Mazdy. Ugo Bianchi se navíc domníval, že jméno Arimanius na nápise z Yorku má být čteno v akuzativu, tedy jako *Arimani(um)*, a že toto božstvo bylo v římském kultu boha Mithry zobrazováno právě v podobě bytosti se lví hlavou. Tuto hypotézu Bianchi zakládal především na interpretaci nápisu z Ostie,²⁰⁸ který výslovně zmiňuje *signum Arimanium*, přičemž slovo *signum* je běžným latinským výrazem sloužícím právě k označení sochy božstva.²⁰⁹

9.1 Monumenty s nejasnými nálezovými okolnostmi

[Bri-001] Kovová *tabula ansata* s nápisem²¹⁰

Přesné nálezové okolnosti tohoto artefaktu jsou neznámé. Podle dostupných informací byl nalezen v období kolem roku 1950 během orby v blízkosti Hadrianova valu, patrně společně s další deskou podobného typu nesoucí dedikaci Martovi Toutatovi.²¹¹ *Tabula ansata* (0,052 × 0,068 × 0,001 m) ze slitiny mědi nese nápis *Deo / Invicto*, který pořídili příslušníci první kohorty *Bataavorum* pod velením Aula Maxima. Tento artefakt řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Epitet *deus invictus* bez další upřesnění na území Britannie obvykle označuje Mithru a na základě nálezů oltářů v mithraeu v Carrawburghu rovněž víme, že mezi příslušníky první kohorty *Bataavorum* byl Mithra znám a uctíván.²¹² Situaci komplikuje nejasný původ tabulky, který bohužel nevyklučuje skutečnost, že se může jednat o moderní *falsum*.²¹³

206) *CIMRM* 834 = HD069906 = *RIB* 641 = *CSIR GB* I.3.23.

207) Vermaseren se ve svém korpusu mithraistického materiálu přiklonil ke čtení *D(eo) . . . / Vol(usii) Ire[naeus et] / Arimaniu[s] posuerunt*], které poprvé navrhl již Hübner (1876) a svou autoritou zaštitil také Franz Cumont (*TMM* II, s. 160). Toto čtení je teoreticky možné, naráží však na jeden závažný problém: pokud by jméno Arimanius mělo být jménem dedikanta a na nápisu být uvedeno v nominativu, šlo by, co se latinských nápisů týče, o *hapax legomenon*.

208) *CIMRM* 222 = *AE* 1899, č. 205 = EDR071717 = HD016213.

209) Bianchi 1975: 460–462.

210) Tomlin & Hassall 2002: č. 4 (s. 358) a obr. 5 = *AE* 2002, č. 986 = HD046047.

211) Viz Tomlin & Hassall 2001: č. 30 (s. 392) = *AE* 2001, č. 1298 = HD046894.

212) Viz [006-Bri-M-001] a [006-Bri-M-002] výše.

213) Tomlin & Hassall 2002: 358, pozn. 11. Autoři však tuto možnost nepokládají za příliš pravděpodobnou.

10 GALLIAE (AQUITANIA, BELGICA, GALLIA
LUGDUNENSIS ET GALLIA NARBONENSIS)

Aquitania

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Banassac	Bannaciaco	FR	Miska s mithraistickými motivy (Piboule 1975).
Bordeaux	Burdigala	FR	Mithraeum (Gaidon 1986; Gaidon-Bunuel 1991; 2021b); oltář s vyobrazením bytosti se lví hlavou (Gaidon-Bunuel 1991: 57, obr. 10 = B 37); socha Cauta (Gaidon-Bunuel 1991: 57); socha Cautopata (Gaidon-Bunuel 1991: 56, obr. 9); fragment sochy zrození Mithry ze skály (Gaidon-Bunuel 1991: 55, obr. 8).
			Individuální nálezy: Socha Cautopata (<i>CIMRM</i> 893 = Walters 11).
			Tři fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie.
Éauze	Elusa	FR	Socha Cauta (<i>CIMRM</i> 884 = Walters 3); deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 888 = Walters 4 = EDCS-10400713); nápis (<i>CIMRM</i> 889 = Walters 5 = EDCS-10400728); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 890 = Walters 6 = EDCS-51000131).
			Dva fragmenty desky s nápisem (<i>CIMRM</i> 891 = Walters 7 = EDCS-10400717); fragment desky s nápisem (Walters 8 = EDCS-10400718).
Eysecs, Villeneuve-sur-Lot	Excisum	FR	Váza s hadími motivy (Turcan 1976a: 196).
Lezoux		FR	Fragment keramické nádoby s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 908C1 = Walters 1974: 149–150 [Appendix B, č. 1]); razidlo s motivem tauroktonie (<i>CIMRM</i> 908C2 = Walters 1974: 150 [Appendix B, č. 2]); fragment formy s motivem světloňose (<i>CIMRM</i> 908C3 = Walters 1974: 150 [Appendix B, č. 3]).
Néris-les-Baines	Aquae Neri/Neriomagus	FR	Nápis (<i>TMM</i> II, 495bis [s. 163]).
Saint Aubin		FR	Reliéf s vyobrazením zrození Mithry ze skály (<i>CIMRM</i> 894 = Walters 12 = Vermaseren 1951: 287, tab. XXIII, obr. 1).
Soulan, Saint-Lary-Soulan		FR	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 883 = Walters 1974: 142–143 [Appendix A, č. e] = EDCS-10400533).
Vichy	Aquae Calidae	FR	Fragment sochy lva (<i>CIMRM</i> II, s. 42 [s. 908B] = Walters 1974: 142 [Appendix A, č. d]); býčí rohy (Walters 1974: 142 [Appendix A, č. d]).

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Boulogne-sur-Mer	Gesoriacum/Bononia	FR	Sochy dvou světloňoňů (<i>CIMRM</i> 951 = Walters 61).
Deneuvre	Donobriga	FR	Stříbrná destička s nápísem (<i>CIMRM</i> 953 = Walters 57 = EDCS-10601699). Mithraeum (Moitricux 2016); hlava sochy mladíka s fryškou čapkou (Moitricux 2008: 16 a obr. 26).
Champlieu		FR	Pilíř s vyobrazením Mithry (Espérandieu 1913: č. 3806 [s. 100–101]).
Igel		DE	Sloup s mithraistickými motivy (UEL 24000–24009; Wightman 1976: 104–105).
Rinxent		FR	Fragmenty sochy bohyně Luny na voze (<i>CIMRM</i> 952 = Walters 62).
Saarbrücken		DE	Mithraeum (<i>CIMRM</i> 1001 = Walters 1974: 3–4 = Schindler 1989): fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie (Schindler 1989: 8 a obr. 7); hlavy soch světloňoňů (Schindler 1989: 8 a obr. 6); fragmenty keramiky (Schindler 1989: 9–11 a obr. 8–9).
Sankt Wendel		DE	Hlava sochy světloňoňe (<i>CIMRM</i> 999 = <i>7MM</i> II, č. 313 a obr. 358 [s. 425]).
Sarrebourg/Saarburg	Pons Saravi	FR	Mithraeum (<i>CIMRM</i> 965 = Walters 1974: 17–23); kamenný reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápísem (<i>CIMRM</i> 966/967 = Walters 35 = HD023039); fragment reliéfu s vyobrazením Cautopata a nápísem (<i>CIMRM</i> 968/969 = Walters 36 = EDCS-10601505); fragment reliéfu s vyobrazením Cauta (<i>CIMRM</i> 968 = Walters 37); fragmenty sochy (<i>CIMRM</i> 970-975 = Walters 38a-f); fragmenty oltářů s nápísem (<i>CIMRM</i> 976/977 = EDCS-10601506); fragment ohřívadla (<i>CIMRM</i> 978); zvířecí kosti (<i>CIMRM</i> 980); fragmenty lamp (<i>CIMRM</i> 981); mince (<i>CIMRM</i> 984); fragmenty nádob a urna (<i>CIMRM</i> 979).
Thuilley-aux-Groscelles		FR	Dva oltáře s nápisy (<i>CIMRM</i> 982 = HD023042 a HD023159); kostra muže s rukama spoutanými za zády řetězem (<i>CIMRM</i> 983).
Trier (Trevír)	Col. Augusta Treverorum	DE	Hlava sochy boha Mithry (Billoret 1968: 379 a obr. 11). Mithraeum I (Walters 1974: 23–29 = Schwertheim 190 = <i>CIMRM</i> 991); reliéf s vyobrazením zrození Mithry ze skály (<i>CIMRM</i> 985 = Walters 39 = Schwertheim 190b); oltář s nápísem (<i>CIMRM</i> 986 = Walters 41 = Schwertheim 190d = HD023899); oltář s nápísem (<i>CIMRM</i> 987 = Walters 40 = Schwertheim 190c = HD023896); votivní <i>aediculum</i> (<i>CIMRM</i> 987bis [CIMRM II, s. 44] = Walters 42 = Schwertheim 190l = EDCS-11202091); fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie (Walters 42A,a,f = Schwertheim 190a); fragment reliéfu zobrazujícího bytost se lví hlavou (Walters 42B = Schwertheim 190e = B 38); fragment reliéfu s vyobrazením světloňoňe (Schwertheim 190f = UEL 32333); fragment reliéfu s vyobrazením světloňoňe (Schwertheim 190f); soška boha Merkura (Schwertheim 190g); podstavec sochy s fragmentem nápísu (Schwertheim 190h); fragment nádob s mithraistickými motivy (Schwertheim 190i); fragmenty terakotových sošek (Schwertheim 190k). Nálezy z chrámového okrsku, ale mimo mithraeum: dvě <i>terra sigillata</i> nádoby s nápisy (Schwertheim 191); dvě nádoby s nápisy (Schwertheim 192). Oltář s mithraistickými ikonografickými motivy (<i>CIMRM</i> 992 = Walters 45 = Schwertheim 197). Fragmenty nádob s mithraistickými motivy (Schwertheim 193); terakotová soška ležícího lva (Schwertheim 194); fragmenty nádoby na pálení kadidla (Schwertheim 195); bronzové držadlo lampy ve tvaru listu s nápísem (Schwertheim 196). Mithraeum II (Schwertheim 198). Hlava sochy Cauta (<i>CIMRM</i> 989 = Walters 43 = Schwertheim 198a); fragment bronzové votivní desky s nápísem (<i>CIMRM</i> 990 = Walters 44 = Schwertheim 198c = EDCS-10600431). Hlava lva, hlava <i>genia</i> , šest lamp a nůž se zlatou rukojetí (Schwertheim 198b).

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
			Individuální nálezy: Pohár (<i>terra sigillata</i>) s mithraistickými motivy (<i>CIMRM</i> 988 = Walters 1974: 155–156 [Appendix B, č. 9] = Schwertheim 206); fragmenty talíře s motivem tauroktonie (<i>CIMRM</i> 994 = Walters 1974: 153 [Appendix B, č. 6a] = Schwertheim 199); terakotový reliéf s vyobrazením tauroktonie (Walters 1974: 154 [Appendix B, č. 7a] = Schwertheim 200); fragment formy s motivem tauroktonie (Walters 1974: 154–155 [Appendix B, č. 7b] = Schwertheim 201); terakotový reliéf s vyobrazením tauroktonie (Walters 1974: 155 [Appendix B, č. 7c] = Schwertheim 202).
			fragment keramické nádoby s vyobrazením světloňose (Walters 1974: 156–157 [Appendix B, č. 9A]); tři nádoby s dedikacemi Neporazitelnému bohu (Walters 1974: 157 [Appendix B, č. 10a-c] = Schwertheim 203); hlava sochy ve frýzské čapce (<i>CIMRM</i> 993 = Walters 1974: č. j (s. 146–147) = Schwertheim 204).
			Fragment keramické raznice s vyobrazením lva (<i>CIMRM</i> 995 = Walters 1974: 153–154 [Appendix B, č. 6b] = Schwertheim 207); dva fragmenty keramické nádoby s vyobrazením býka a lva (<i>CIMRM</i> 996 = Walters 1974: 155 [Appendix B, č. 8] = Schwertheim 205).
Vinchy, Les Rues-des-Vignes	Vinciaco	FR	Kráter s mithraistickou symbolikou (Demolon, Poulain & Lehmann 1978).
Gallia Lugdunensis			
Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Alise-Sainte-Reine	Alesia	FR	Pohár (<i>terra sigillata</i>) s motivem tauroktonie (<i>CIMRM</i> 937 a <i>CIMRM</i> II, s. 43 = Espérandieu 1907–1908 = Walters 1974: 152–153 [Appendix B, č. 5]); střep (<i>terra sigillata</i>) s motivem tauroktonie (<i>CIMRM</i> 938 = Walters 1974: 151 [Appendix B, č. 4] = Espérandieu 1907–1908).
Angers	Iuliomagus/ Andecavis	FR	Mithraeum (Brodeur 2010; 2021, Brodeur & Mortreau 2010; Molin, Brodeur & Mortreau 2015: 417–421); nálezy keramiky (Brodeur 2010); hlava boha Mithry (Brodeur 2010; 2021: 449, obr. 5); osm nápisů na keramice a kameni (Molin, Brodeur & Mortreau 2015, č. 1–8 = EpRom 2015_24_035–2015_24_042); lustr se šestnácti keramickými lampami v podobě „hlav Núbijců“ (Mortreau 2013).
Dijon	Castrum Divionense/ Divio/ Diblio	FR	Pohřební urna s nápisem (<i>CIMRM</i> 934 = Vollgraff 1949 = Walters 58).
Dyo, Saint-Germain-en-Brionnais		FR	Mithraeum (Bruhl 1964: 423–424; Anonym 1964; Walters 1974: 122).
		FR	Reliéf s vyobrazením Cauta (Walters 49a).
			Fragment sochy Cautopata (Walters 49b).
Entrains/ Entrains-sur-Nohain	Intaranum	FR	Podstavec s nápisem (<i>CIMRM</i> 940/ 941 = Walters 26 = HD022589); fragment reliéfu zobrazujícího čtyřspřeží boha Slunce (<i>CIMRM</i> 942 = Walters 27); fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 943 = Walters 28); fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 945 = Walters 29); fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 948 = Walters 30); tři fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 944, 946–947 = Walters 31); fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 950.2 = Walters 32 = UEL 25879); fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 950.1 = Walters 33).
			Několik kamenných hlav ze soch (<i>CIMRM</i> 949 = Walters 34).
			Mithraeum (<i>CIMRM</i> 949).
Jort		FR	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (Hincker, Schütz & Deshayes 2016: 71–74); fragment reliéfu s vyobrazením zrození Mithry ze skály (Hincker, Schütz & Deshayes 2016: 74–79).

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Les Bouldards, Nuits-Saint-Georges		FR	Mithraeum I (<i>CIMRM</i> 917 = Thévenot 1948 = Walters 1974: 11–17); socha Cauta s nápisem (<i>CIMRM</i> 918/919 a <i>CIMRM</i> II, s. 43 = Walters 22 = HD021136); fragment sochy Cautopata (<i>CIMRM</i> 920 = Walters 23); socha Iva s kratěrem (<i>CIMRM</i> 921 = Walters 24); několik fragmentů reliéfu s vyobrazením tauroktonii (<i>CIMRM</i> 922–923 = Walters 25a–e a 25bis); mramorový sloup (<i>CIMRM</i> 924.1); vtovíní předměty v podobě částí lidských těl (<i>CIMRM</i> 924.2–3); kovové předměty a mince (<i>CIMRM</i> 925); fragmenty dedikační desky s nápisem (<i>CIMRM</i> 926 = EDCS-13303200); fragmenty s nápisem (<i>CIMRM</i> 927 = EDCS-13303198).
		FR	Dva blíže neidentifikované fragmenty (<i>CIMRM</i> 928).
		FR	Mithraeum II (<i>CIMRM</i> 929 = Thévenot 1948: 312–313 = Walters 1974: 14–17); dva žlutové disky s paprsky (<i>CIMRM</i> 930); hlava bohyň Venuše, Minervy a dalších ženských postav (<i>CIMRM</i> 931); tři kamenné fragmenty s nápisem (<i>CIMRM</i> 932 = EDCS-13303209); fragment sochy (ruka s pochodní) (<i>CIMRM</i> 933).
Lillebonne	Iuliobona	FR	Mithraeum (Harmand 1972; Walters 1974: 29–30); reliéf zobrazující boha slunce (Harmand 1972: č. 4 [s. 219] = Walters 52); dva oltáře (Harmand 1972: č. 1 [s. 218]); fragmenty světloňošů (Harmand 1972: č. 2 [s. 218–219]); dva sloupy (Harmand 1972: č. 3 [s. 219]).
Lyon	Colonia Lugdunum/Lugdunum	FR	Bronzová deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 908 = Walters 19 = HD047693); kamenný blok s vyobrazením zrození Mithry ze skály a nápisem (<i>CIMRM</i> 906/907 = Walters 18 = EDCS-10500727).
Mesves-sur-Loire	Massava/Vicus Massava	FR	Viz Néris-les-Baines (Aqui)
Septeuil		FR	Mithraeum (Gaidon-Bunuel 1991; 2021a); socha nymfy (Gaidon-Bunuel 1991: 54, obr. 5; 2021: 443, obr. 6); fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (Gaidon-Bunuel 1991: 54, obr. 6; 2021: 443, obr. 5); zrození Mithry ze skály (Gaidon-Bunuel 1991: 55, obr. 7).
Sources de la Seine		FR	Mithraeum (<i>CIMRM</i> 936 = Walters 1974: 141–142 [Appendix A, č. c]).
		FR	Mithraeum (<i>CIMRM</i> 909; Turcan 1972: 5–7; Walters 1974: 5–11).
Vieu/Vieu-en-Valromey	Venetonimagus	FR	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 910f/911 = Walters 20 = EDCS-10501517).
		FR	Další nálezy (<i>CIMRM</i> 910a–e, 912a–b, 913; Walters 1974: 5–11).
		FR	Individuální nálezy: Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 914 = Walters 21 = EDCS-10501518).
Gallia Narbonensis			
Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Aix-en-Provence	Colonia Aquae Sextiae	FR	Oltář s vyobrazením čtyřspřezí boha Slunce a nápisem (<i>CIMRM</i> 878 = Walters 54).
Apt	Apta Iulia	FR	Oltář s nápisem (<i>ILNG</i> , č. 161 = Walters 46 = EDCS-11700748); oltář s vyobrazením Cauta (<i>CIMRM</i> 997 = Walters 47); dva oltáře se symboly světloňošů (<i>CIMRM</i> 998 = Walters 48).
		FR	Fragment sochy bytosti se lví hlavou (<i>CIMRM</i> 879 = Walters 1 = B 6).
Arles	Arelate/Colonia Arelate/TheLine/Constantina	FR	Hlava sochy boha Mithru (<i>CIMRM</i> 881 = Walters 2).
		FR	Lampa s figurálním motivem (<i>CIMRM</i> 880).

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Bourg-Saint-Andéol	Bergoiata	FR	Mithraeum (CIMRM 895 = Walters 1974: č. 2 [s. 4–5] = Lavagne 1976): skalní reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem (CIMRM 896/897 = Walters 13 = HD006014).
Genève (Ženeva)	Genava	CH	Oltář s nápisem (CIMRM 916 = CIMRM II, s. 43 = Walters 55 = EDCS-09201039). Mithraeum (Turcan 1972: 3).
La Bâtie-Montsaléon	Mons Seleucus	FR	Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie a nápisem (CIMRM 898/899 = Walters 14 = EDCS-08501244). Fragmenty keramických nádob s nápisy (CIMRM 900 = Walters 15 = EDCS-32803707, EDCS-32803708 a EDCS-32803711).
La Lagaste, Pomas		FR	Mithraeum (Turcan 1972: 2).
Lucey		FR	Socha Cauta (Walters 51). Oltář s nápisem (CIMRM 915 = Walters 56 = EDCS-09200853).
Mandelieu-la-Napoule		FR	Mithraeum (Goudineau 1981: 544–546; Aigueperse et al. 1981; Fixot 1990): tři oltáře bez nápisů (Fixot 1990: 169); pokladnice s mincemi (Brenot 1990); drobné nálezy (Fixot 1990: <i>passim</i>).
Montéleger		FR	Fragment oltáře s nápisem (AE 1961, 162 = Blanc 1960: č. 6 [s. 201–202] = HD017842).
Murviel-Hès-Montpellier		FR	Náhrobek s nápisem (CIMRM 885 a CIMRM II, s. 42 = Walters 9 = EDCS-09301356).
Narbonne	Colonia Narbo Martius	FR	Bronzová rukojeť nože s vyobrazením bytosti se lví hlavou (Blanchet 1951-1952 = CIMRM 882bis = Walters 1974: 144–146 [Appendix A, č. h]). Soška světloňose (CIMRM 882 = Walters 1974: 143–144 [Appendix A, č. g]).
Saint Auban		FR	Fragment olověného sarkofágu s mithraistickými motivy (Vertet 1959).
Saint Pierre de Messenac		FR	Mithraeum (CIMRM 938B).
Saint-Rémy-de-Provence	Glanum	FR	Nápis (CIMRM 886 = Walters 53).
Vaison-la-Romaine	Vasio	FR	Nápis (CIMRM 887 = Walters 10 = EDCS-08501014).
Valence	Valentia/Colonia Valentia	FR	Oltář s nápisem (Walters 50 = AE 1905, č. 28 = HD030117 = EDCS-13301919). Mithraeum (CIMRM 901).
Vienne	Vienna/Colonia Vienna/Vienna Allobrogum	FR	Nálezy z prostor, kde se nacházelo pravděpodobné mithraeum: socha bytosti se lví hlavou (CIMRM 902 = Walters 16 = Turcan 1972: 24–28 = B36); podstavec s nápisem (CIMRM 903.1 = Walters 17b = Turcan 1972: 33 = EDCS-08501534); dvě sošky světloňosů (CIMRM 903.3 = Walters 17c); fragment s vyobrazením fryžské čapky (CIMRM 903.2 = Walters 17d).
Vif		FR	Individuální nálezy: fragment reliéfu s vyobrazením zrození Mithry ze skały (CIMRM 904 = Walters 17a = Turcan 1972: 17). Váza nebo talíř s vyobrazením Mithry (CIMRM 905). Nápis (TMM II, č. 505 [s. 165] = CIL XII, č. 1551 = EDCS-08501263).

Monumenty s nejasnými náleзовými okolnostmi

Oblast nálezu	Římská provincie	Stát	Typ nálezu
V regionu Auvergne	Aqu	FR	Soška bytosti se lví hlavou (<i>CIMRM</i> 892 = Walters 63 = B 20).
Gallia, přesné místo neznámé	Aqu, GaN nebo Lug	FR	Sřřep s vyobrazením Mithry (Froehner 1903: tab. CCCLII, obr. 10 = <i>CIMRM</i> 1002 = Walters 1974: 158 [Appendix B, ř. 13]).
V oblasti Midi de la France	Aqu nebo GaN	FR	Reliř s vyobrazením bytosti se lví hlavou (Espřrandieu 1907, ř. 831 [s. 481] = <i>CIMRM</i> 877 = Walters 1974: 140 [Appendix A, ř. a]).

10.1 Aquitania

[001-Aqu] Banassac (ant. Bannaciaco) [13 D7]

Návrh Pibouleové chápat scény vyobrazené na [001-Aqu-001] *terra sigillatové* misce¹ (výška 0,12 m, průměr 0,24–0,25 m) pocházející snad z Banassacu a nalézající se v muzeu v Nérises-Baines jako mithraistické *taurobolium* je oprávněně kritizován již Robertem Turcanem.² Zobrazený motiv se téměř jistě týká gladiátorských her a nemá tak žádnou spojitost s Mithrovým kultem.

[002-Aqu] Bordeaux (ant. Burdigala) [13 B6]

V roce 1986 bylo během revitalizace obchodního centra v Bordeaux objeveno [002-Aqu-M] mithraeum,³ které se nacházelo na jižním okraji historického římského města. Podlaha mithraea orientovaného přibližně v ose sever-jih (s výklenkem v zadní stěně mithraea na jihu) se nacházela asi 2,6 metru pod úrovní okolního terénu. Přístup do ústřední síně byl zajištěn po schodišti o deseti schodech, situovaného do severozápadního cípu budovy, z nichž se dochoval pouze jeden. Mithraeum vykazuje obvyklý architektonický plán, bylo však poměrně velkých rozměrů (18,4 × 10,3 m). Boční pódia byla opatřena sloupy, které sloužily jako podpěry stropu. V zadní stěně mithraea se nacházel velký výklenek pro umístění tauroktonního reliéfu, který byl, jak lze usoudit z děr pro ukotvení sloupů nebo trámů v podlaze před výklenkem, oddělen od zbytku ústřední síně zástěnou.⁴ Z nálezů, které byly v prostorách mithraea učiněny, je možné zmínit: [002-Aqu-M-001] fragment sochy Cauta (1,24 × 0,47 × 0,28 m); [002-Aqu-M-002] fragment sochy Cautopata (1,07 × 0,5 × 0,24 m);⁵ [002-Aqu-M-003] fragment sochy zrození Mithry ze skály;⁶ [002-Aqu-M-004] oltář s vyobrazením bytosti se lví hlavou⁷ (1,05 × 0,59 × 0,27 m). Bytost je vyobrazena na čelní straně oltáře stojící v prostoru mezi dvěma korintskými sloupy s architrámem v horní části. Má lidské tělo, jehož končetiny přecházejí do tlap s drápy, a hlavu lva. Kolem jeho nohou se vinou dva hadi s hlavami spočívajícími na slabinách bytosti. V pravé ruce drží bytost klíč, levou se opírá o jeden z bočních sloupů. Na levém boku oltáře se nachází vyobrazení džbánu (*urceus*), na pravém obětní misky (*patera*); [002-Aqu-M-005] tři oltáře bez nápisů.⁸ Z velkého reliéfu s tauroktonním motivem se nezachovalo nic. Na základě stylistického provedení nalezených monumentů lze vyvozovat, že mithraeum bylo založeno někdy na konci 2. století. Nalezené mince pak dokládají fungování mithraea i ve druhé polovině 3. století. Někdy na počátku 4. století však bylo mithraeum zničeno, následně obnoveno a poté znovu, tentokrát již definitivně, zničeno a opuštěno.⁹ Již v době před nálezem mithraea byla v Bordeaux objevena [002-Aqu-001] socha Cautopata¹⁰ (0,36 × 0,17 × 0,13 m), která se až na odlomenou hlavu a poškozenou pochodeň zachovala prakticky kompletní. Doba nálezů ani přesné nálezové okolnosti tohoto monumentu nejsou známy. Z důvodu nejasných nálezových okolností tuto sochu řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. V roce 1990 pak byly během záchranných vykopávek v místě náměstí Camilla-Juliana objeveny [002-Aqu-002] tři fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie¹¹ (rozměry nezjištěné). Největší zlomek pochází z pravého horního rohu reliéfu a zachycuje okraj jeskyně, uvnitř které se Mithrova oběť býka odehrává,

1) Piboule 1975. Mísa je datována do období flaviovské dynastie, což by z tohoto nálezů činilo nejstarší doklad přítomnosti Mithrova kultu v římské Gallii.

2) Turcan 1976: 195–196. Srov. též Clauss 1992: 288.

3) Gaidon 1986; Gaidon-Bunuel 1991; 2021b; Barraud & Caillabet-Duloum 2007: 254–258.

4) Barraud & Caillabet-Duloum 2007: 256–258.

5) Gaidon-Bunuel 1991: 56–57 a obr. 9.

6) Gaidon-Bunuel 1991: 55 a obr. 8.

7) Gaidon-Bunuel 1991: 57 a obr. 10 = B 37 (s chybným uvedením, že antická Burdigala náležela do římské provincie Gallia Narbonensis).

8) Gaidon-Bunuel 1991: 53.

9) Barraud & Caillabet-Duloum 2007: 258; Gaidon-Bunuel 2021b: 459.

10) *CIMRM* 893 = Walters 11.

11) Viz záznam o tomto monumentu v online katalogu Musée d'Aquitaine v Bordeaux dostupný na: < <https://musee-aquitaine.opacweb.fr/fr/notice/90-1-875-bas-relief-dece5059-c467-4c41-ae70-d6780d990a16>>.

v podobě pásu se znameními zvěrokruhu. V pravém horním rohu jsou patrně pozůstatky busty bohyně Lunny. Další dva zlomky pocházejí z pravého pásu bočních scén. Na prvním z nich je ztvárněna postava stojící u oltáře, na druhém pak Mithrův souboj s giganty a výstup na nebesa ve čtyřspřeží boha Slunce.

[003-Aqu] Éauze (ant. Elusa) [13 C7]

Z území obce Éauze v jihozápadní Francii, kde se v období antiky nacházela starověká Elusa, pochází několik nálezů s možnou relevancí pro poznání římského kultu boha Mithry: někdy před rokem 1768 byla v místech archeologického naleziště *Domus de Cieutat* v Éauze nalezena [003-Aqu-001] mramorová deska s nápisem¹² (0,115 × 0,123–0,11 m), který *Deo Invict(o)* nechal pořídit *vestiarius*, obchodník se sukrem, jménem Sextus Vervicius Eutyches, Otec místní mithraistické komunity pocházející z Trevíru. Nápis sice doslovně Mithru nezmiňuje, vzhledem k použití iniciačního stupně Otec je však téměř jisté, že jej v tomto případě epitet *Deus invictus* označuje. Má se za to, že stejný člověk pořídil i [003-Aqu-002] nápis¹³ na kamenném fragmentu nalezeném v roce 1881 během výstavby železniční stanice v Éauze. Z tohoto nápisu se zachoval pouze jeho konec ve formě *V[ervi]/cius Eutyc/hes pa/ter*. Vzhledem ke skutečnosti, že i zde užívá Sextus Vervicius Eutyches titul *pater*, se obecně předpokládá, že v předchozí části nápisu se rovněž nacházela dedikace Mithrovi. V Éauze byl během vykopávek v místech starověkého osídlení v 70. letech 19. století nalezen také [003-Aqu-003] oltář s nápisem¹⁴ nesoucí dedikaci *Deo Soli Invicto Mithrae*. V roce 1736 pak byla objevena [003-Aqu-004] socha světloňoše¹⁵ (0,48 × 0,27 m) zobrazující s největší pravděpodobností mithraistického Cauta. Zadní strana sochy zůstala neopracovaná, což může nasvědčovat na umístění v mithraeu na přední straně bočních pódíí nebo ve výklenku vedle tauroktonního reliéfu. Mithraistický status všech výše uvedených monumentů lze pokládat za potvrzený s dostatečnou mírou jistoty. Komplikovanější situace panuje ohledně dvou dalších nálezů. V roce 1881 byly objeveny dva fragmenty [003-Aqu-005] desky s nápisem¹⁶ (0,278 × cca 0,70 × 0,17–0,18 m) tvořící její levý a pravý okraj. Středová část desky kompletně chybí, což rekonstrukci textu značně ztěžuje. Na třetím řádku jsou nicméně jasně patrná písmena VICTUM, a řádek je proto rekonstruován jako *piisqu[e colentibus In]victum propitium*. Jméno pořizovatele, opět ve velmi fragmentární podobě, se nachází na čtvrtém řádku. Zdá se, že mělo jít o muže jménem Marcus Pompeius, který je na nápisu označen jako [*sac(erdos) i]nnocentissimus*. Marcus Pompeius se pravděpodobně se stejným titulem objevuje rovněž na fragmentu [003-Aqu-006] desky s nápisem¹⁷ (0,438 × 0,368 m), která byla objevena ve stejných místech jako předchozí monument. V obou případech je však mithraistický status těchto nálezů sporný, neboť navržená čtení nápisů jsou nejistá.¹⁸ Z důvodu prokázané přítomnosti římského kultu boha Mithry ve starověké Eluse je nicméně řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[Geografická poznámka: Waltersová uvádí, že soška světloňoše a jeden z nápisů pořízených Sextem Verviciem Eutychem¹⁹ byly nalezen ve vesnici Ciuta poblíž Éauze. S největší pravděpodobností se jedná o místo, kde se nachází archeologická lokalita *Domus de Cieutat*, situovaná nedaleko Éauze.]

12) *CIMRM* 888 = Walters 4 = *CIL* XIII, č. 542 = EDCS-10400713.

13) *CIMRM* 889 = Walters 5 = *CIL* XIII, č. 558 = EDCS-10400728.

14) *CIMRM* 890 = Walters 6 = EDCS-51000131. U tohoto nápisu uvádí EDCS jako místo nálezu Vaison-la-Romaine, patrně na základě zmatečného řazení monumentů v *CIMRM*. Clément Simon (v Quicherat 1879: 326) však jako místo nálezu jasně uvádí Éauze, ke kterému se rovněž přiřkláním.

15) *CIMRM* 884 = Walters 3 = Espérandieu 1908a: č. 1047 (s. 112).

16) *CIMRM* 891 = Walters 7 = *CIL* XIII, č. 546 = EDCS-10400717.

17) Walters 8 = *CIL* XIII, č. 547 = EDCS-10400718.

18) Clauss 1992: 91, pozn. 3.

19) *CIMRM* 888.

[004-Aqu] Eysees, Villeneuve-sur-Lot (ant. Excisum) [13 C7]

Během vykopávek v místech galo-římského osídlení v Eysses poblíž Villeneuve-sur-Lot byla objevena i [004-Aqu-001] nádoba se třemi držadly (datována do konce 1. století). V prostoru mezi držadly se nacházela tři reliéfní vyobrazení hadů s hlavami spočívajícími na horním okraji nádoby, mezi jejichž těly byly vyobrazeny lidské hlavy.²⁰ Turcan na základě motivické podobnosti s hadími nádobami z Kolína na Rýnem spekuluje o mithraistickém charakteru této nádoby, na místě je však opatrnost. Přestože nádoby s hadím motivem byly v rámci Mithrova kultu užívány poměrně často, bez další epigrafické nebo archeologické opory jejich nálezu nelze pokládat za jednoznačný důkaz přítomnosti Mithrova kultu v dané lokalitě.²¹ Hadí nádobu z Eysses proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[005-Aqu] Lezoux [13 D6]

V místech dnešního Lezoux se v období římského říše nacházely významné dílny produkující vysoce žádanou a do celého římského světa exportovanou keramiku typu *terra sigillata*. Některé z keramických výrobků nebo pomůcek užívaných k jejich výrobě, nalezené v této lokalitě v roce 1957 během odkrývání hrnčířské dílny, nesou mithraistické ikonografické motivy. Jedná se o: [005-Aqu-001] fragment keramické nádoby²² (výška 0,25 m, průměr 0,23 m v nejširším místě, 0,13 m na horním okraji, 0,085 m na dně) s motivem Mithry zabíjejícího býka v obvyklém zobrazení. Vlevo od Mithry se nachází postava světlohoše Cauta se zkříženými nohama, vpravo nezřetelná postava dalšího světlohoše Cautopata. Dalším motivem zobrazeným na nádobě je sedící bohyně držící v rukou roh hojnosti. Jednotlivé postavy jsou odděleny spirálovitým motivem listoví provedeným technikou *en barbotine*. Nádoba patří k typu Dragendorff-Déchelette 72, datované do počátku 3. století; [005-Aqu-002] razidlo s motivem tauroktonie,²³ zřejmě sloužící v výrobě forem pro reliéfní *appliqué* užití k výrobě nádob stejného typu jako předchozí; [005-Aqu-003] fragment formy s motivem světlohoše.²⁴ Zachována je spodní část vyobrazení světlohoše se zkříženými nohama s nezřetelným objektem napravo. Přítomnost mithraistických motivů na nádobě nastoluje otázku, zda byly tyto předměty s mithraistickými motivy vyráběny na zakázku čistě pro potřeby mithraistických komunit, nebo byly určeny rovněž k běžnému prodeji.

[006-Aqu] Nérís-les-Baines (ant. Aquae Neri/Neriomagus) [13 D5]

V Nérís-les-Baines nalezený [006-Aqu-001] fragment nápisu²⁵ je obtížně čitelný a Cumontem navržené čtení dedikace jako *Solis / (invicti) augus/ti* představuje pouze jednu z více možností, navíc ne příliš pravděpodobnou. *CIL* nakonec dospívá k návrhu čtení ve formě *Solis(acrum) / [pro salu]t(e) August[(i) ex v]oto*.²⁶ Nápis v dochované podobě nevykazuje žádnou jasnou souvislost s Mithrovým kultem a může být vyřazen ze seznamu mithraistických nálezů. [Geografická poznámka: Cumont chybně situoval nálezu tohoto nápisu do starověké Massavy v Gallii Lugdunensis, dnešní lokality Mesves-sur-Loire.²⁷ *CIL* situuje nálezu jednoznačně do starověké osady Aquae Neri, dnešní francouzské obce Nérís-les-Baines.]

20) Turcan 1976.

21) Clauss 1992: 284.

22) *CIMRM* 908C1 (*CIMRM* II, s. 42) = Walters 1974: 149–150 (Appendix B, č. 1) = *Ogam* 9/2, 1957, 147–150, tab. XIII–XIX = Vertet 1984: 859–860, obr. 1–2.

23) *CIMRM* 908C2 (*CIMRM* II, s. 42–43) = Walters 1974: 150 (Appendix B, č. 2) = *Ogam* 9/3, 1957, 255–256 a tab. XLIX, obr. 1–2 = Vertet 1984: 860, obr. 3a.

24) *CIMRM* 908C3 (*CIMRM* II, s. 43) = Walters 1974: 150 (Appendix B, č. 3) = *Ogam* 9/3, 1957, 256 a tab. L, obr. 3–4.

25) *CIL* XIII.1, č. 1375 a *Addenda quaedam*, ad. n. 1375 (s. 519) = *CIL* XIII.4, č. 11163 (s. 18) = *TMM* II, č. 495bis (s. 163) = EDCS-10500265.

26) *CIL* XIII.4, č. 11163. Případně *Soli (sancto) / [Invic]t(o) Augus[to]*, viz EDCS-10500265.

27) *CIL* a Thévenot 1949: 247. Clauss (1992: 289) tuto skutečnost uvádí, nápis však stále vede pod lokalitou uvedenou Cumontem.

[007-Aqu] Saint Aubin [13 D5]

Přesné náleзовé okolnosti [007-Aqu-001] reliéfu s údajným vyobrazením zrození Mithry ze skály²⁸ (0,26 × 0,18 × 0,12 m) jsou neznámé. Zobrazení jinak rozšířeného motivu je (pokud jde skutečně o zobrazení zrození Mithry) velmi neobvyklé a má podobu postavy mladíka, který vychází z kamenné stěny nahý celým tělem, s levou nohou ještě stále sevřenou ve skále. Postava v ruku nese žádné pro tuto scénu typické předměty. Vzhledem ke skutečnosti, že monument nebyl nalezen v prokazatelně mithraistickém kontextu, jej řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[Geografická poznámka: Vermaseren v komentáři k *CIMRM* 894 a Waltersová²⁹ uvádějí, že žádné městečko Saint-Aubin v departmentu Indre, kam nález situuje Éspérandieu,³⁰ neexistuje. Toto tvrzení je mylné, vesnička Saint-Aubin se zde skutečně nachází.³¹ Nález reliéfu s hypotetickým vyobrazením zrození Mithry ze skály tedy v souladu s informací u Espérandieuhu kladu do této lokality. Mapky lokalit s mithraistickými nálezy v *CIMRM* a u Manfreda Clausse³² situují tuto lokalitu chybně a na mapě zobrazují Saint-Aubin v departmentu Lot-et-Garonne.]

[008-Aqu] Soulan [13 C8]

V pyrenejské vesnici Soulan (dnes zaniklé) byl v 80. letech 19. století objeven [008-Aqu-001] oltář s nápisem³³ (0,41 × 0,2 × 0,145 m) nesoucí dedikaci *Deo Mitr[ae]*, kterou společně pořídili Faustus a Modesta. Julien Sacaze, který tento nápis publikoval, rovněž zmiňoval existenci jeskyně poblíž místního kostela, která dle jeho názoru mohla sloužit jako mithraeum.³⁴ O třicet let později však podnikl revizní výzkum ve stejné oblasti Camille Jullian, který mithraistický charakter nápisu zpochybnil. Písmena nápisu byla v moderní době přetesaána na základě špatně zachovalých starověkých písmen, přičemž na prvním řádku s dedikací Jullian četl DEO AC.T.C.³⁵ Jakákoli spojitost oltáře a nápisu s Mithrovým kultem tedy zůstává neprůkazná. Stejný závěr platí i v případě jeskyně, která měla být užívána mithraisty. Podle Julliana šlo o uměle vytvořenou konstrukci, která sloužila jak kryt místní studny.³⁶ Oltář s nápisem tedy vyřazuje ze seznamu mithraistických nálezů.

[009-Aqu] Vichy (ant. Aquae Calidae) [13 D5]

Během vykopávek ve Vichy, kde se nacházelo antické město Aquae Calidae, bylo v hrobech ze 2. a 3. století nalezeno větší množství [009-Aqu-001] býčích rohů, které podle Morleta poukazovaly na možnou přítomnost Mithrova kultu. Tuto hypotézu měl dále podpořit objev [009-Aqu-002] hlavy lví sošky, který Morlet kladl do souvislosti s nálezem sošky lva v mithraeu v Les Bolards.³⁷ Žádný z těchto nálezů nicméně jasnou souvislost s římským kultem boha Mithry nedokládá. Lev představuje v období antiky běžný funerální motiv a přítomnost rohů v hrobech může být alternativně vysvětlena odkazem na jejich chápání v galském prostředí jako symbolů plodnosti, dlouhověkosti a nesmrtnosti.³⁸ Nálezy z Vichy tak mohou být odmítnuty jako nerelevantní pro naše poznání římského kultu boha Mithry.

28) *CIMRM* 894 = Walters 12 = Espérandieu 1910: č. 2737 (s. 458) = Vermaseren 1951: 287, tab. XXIII, obr. 1.

29) Walters 1974: 69, pozn. 1.

30) Espérandieu 1910: č. 2737 (s. 458).

31) Viz stránka této obce v anglické verzi Wikipedie, dostupná na: <https://en.wikipedia.org/wiki/Saint-Aubin,_Indre> [17. 9. 2022].

32) Clausse 1992: 89.

33) *CIMRM* 883 = Sacaze 1882: č. 3 (s. 350) = Walters 1974: 142–143 (Appendix A, č. e) = EDCS-10400533.

34) Sacaze 1882: 351.

35) Jullian 1911: 80.

36) Jullian 1911: 79–80.

37) *CIMRM* 908B (*CIMRM* II, s. 42) = Morlet 1957: 287–290 a obr. 193–194. Soška lva z mithraea v Les Bolards viz [007-Lug-M-01-003] níže.

38) Lantier 1958: 498, odkazující na Deonna 1956 (Lantier uvádí chybný ročník a rok vydání Deonnovy studie v časopisem *Ogam*. Správný údaj je 8/1 z roku 1956. Stránkování odpovídá).

10.2 Belgica

[001-Bel] Boulogne-sur-Mer (ant. Gesoriacum/Bononia) [13 D1]

V roce 1826³⁹ byly v Boulogne-sur-Mer, kde se v období antiky nacházelo přístavní město Gesoriacum, při výkopu studny v zahradách na pozemku hraběte d'Herlena na ulici Rue de Vieillard objeveny [001-Bel-001] dvě sochy zobrazující dvojici nahých mladíků ve fryzských čapkách a pláštích⁴⁰ (0,556 × 0,20 × 0,23 m a 0,575 × 0,20 × 0,23 m), zhotovené z kamene pocházejícího z nedalekého Pas-de-Calais. Sochy byly nalezeny ve hloubce přibližně osmi metrů v pozůstatcích podzemní stavby, o jejímž charakteru se nedochovaly žádné podrobnější informace. Již v roce 1828 se tyto artefakty staly součástí sbírek muzea v Boulogne-sur-Mer, pod dlouhou dobu však nebyly publikovány. Teprve v roce 1884 je představil širší odborné veřejnosti Ernest Hamy, který je identifikoval jako sošky mithraistických světloňošů objevených v pozůstatcích [001-Bel-M] mithraea.⁴¹ Tato interpretace byla shledána přesvědčivou a obě sochy z Boulogne-sur-Mer byly později zařazeny do Cumontova korpusu mithraistických nálezů.⁴² Prostor k pochybnostem nicméně zůstával otevřen. Espérandieu je při popisu obou soch v *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine* velmi zdrženlivý a uvádí je pouze slovy „světloňoši, nazí, stojící, s fryzskými čapkami“.⁴³ Waltersová správně upozornila na některé problematické aspekty hypotetických světloňošů, především jejich nahotu, pro kterou nemáme z mithraistického prostředí prakticky žádnou paralelu, a také fakt, že jeden ze světloňošů zřejmě v ruce držel kopí, jehož ratiště je stále částečně viditelné. Toto ustrojení a atribut by podle jejího názoru spíše odpovídaly ikonografickým konvencím obvyklým pro ztvárňování Dioskurů.⁴⁴ V roce 1990 podrobil obě sochy detailní analýze Eric Belot a přesvědčivě prokázal, že s téměř naprostou jistotou skutečně zobrazují Dioskury.⁴⁵ Tyto sochy tak nemají žádnou spojitost s Mithrovým kultem a mohou být, stejně jako údajné mithraeum v Boulogne-sur-Mer, vyřazeny ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[002-Bel] Deneuvre (ant. Donobriga) [13 F3]

V roce 1890 byla během vykopávek v Deneuvre objevena mezi zbytky zdiva a keramiky malá tenká [002-Bel-001] stříbrná destička ve tvaru listu s nápisem,⁴⁶ který *deo in/ivicto* (sic!) pořídil muž jménem German[us]. Tento artefakt je v dnešní době pokládán za ztracený.⁴⁷ Znění dedikace bohužel neumožňuje jednoznačnou identifikaci osloveného božstva, neboť epitet *invictus* sdílel Mithra i s jinými božstvy. Typologicky podobné destičky s dedikací bohu Martovi, který je přídomkem *invictus* rovněž příležitostně titulován, byly objeveny v roce 1774 v anglickém Barkway v hrabství Hertfordshire.⁴⁸ Vzhledem ke skutečnosti, že užívání stříbrných destiček je v prostředí Mithrova kultu velmi výjimečné, řadím tento nález mezi možné, ale sporné mithraistické artefakty.

Vykopávky v Deneuvre probíhaly i v době před nálezem stříbrné destičky s nápisem. V roce 1873 byla v místě nazývaném *Sous la Roche* objevena místnost se dvěma oltáři bez nápisů, dvěma torzy zvířecích soch z pískovce (zobrazujících patrně pantery), lampami, mincemi (raženými v průběhu 2. až 4. století) a zvířecími kostmi.⁴⁹ Stěny této místnosti byly pokryty špatně viditelnými malbami zobrazujícími lidské postavy, z nich jednu Bernhardt identifikoval jako

39) Nejúplnějším popisem nálezových okolností je Hamy 1899: 43–44. Waltersová (1974: 138) chybně uvádí, že k nálezu došlo až kolem roku 1850, přičemž zjevně odkazuje na Cumonta (*TMM II*, s. 396) a Vermaserena (*CIMRM* 951), kteří se dopouštějí stejné chyby.

40) *CIMRM* 951 = Espérandieu 1913: č. 3967 (s. 180) = *TMM II*, č. 274 a obr. 316–317 (s. 396) = Walters 61.

41) Hamy 1879–1884: 389–390.

42) *TMM II*, č. 274 a obr. 316–317 (s. 396).

43) Espérandieu 1913: s. 180. Srov. též Vermaserenův popis v *CIMRM* 951.

44) Walters 1974: 138–139. Navzdory těmto pochybnostem ponechává Waltersová oba artefakty v katalogu mithraistických nálezů.

45) Belot 1990.

46) *CIMRM* 953 = Walters 57 = *BAntFr* 1890: 289–291 (Payard) = *CIL* XIII.2, č. 4735 = EDCS-10601699.

47) Moitrieux 2002: 329.

48) *RIB* 218 = *CIL* VII, č. 75 = HD069527; *RIB* 219 = *CIL* VII, č. 84 = HD069528; *RIB* 220 = *CIL* VII, č. 86 = HD069529.

49) Cournault 1874; Bernhardt 1895: 14–15. Detailnější popis nalezených oltářů, viz Moitrieux 2008: 17 a obr. 27–28.

bakchantku.⁵⁰ Ze stejného náleзовého kontextu pochází rovněž [002-Bel-002] hlava postavy s fryžskou čapkou, která byla identifikována jako světloň.⁵¹ Tyto nálezy a archeologický kontext, ve kterém k nim došlo, vedly krátce nato k formulaci hypotézy, že se v případě pozůstatků této budovy jednalo o [002-Bel-M] mithraeum.⁵² Relevantnost této hypotézy v nedávné době důkladně prozkoumal Gérard Moitrieux,⁵³ závěry však zůstávají nejednoznačné. Hypotetické mithraeum z Deneuvre proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.

[Geografická poznámka: Jméno osady, která se v období antiky nacházela v místech dnešního Deneuvre, není známé. Trismegistos (TM 24342) sice uvádí, že antickým jménem pro současné Deneuvre byla Donobriga, s jistotou ale víme pouze to, že tohoto označení bylo pro toto městečko užíváno až ve středověku. V oblasti římského osídlení se v místech termálních pramenů nacházel chrám zasvěcený Herkulovi, který patrně fungoval jako léčitelské centrum.]

[003-Bel] Champlieu [13 D2]

V roce 1850 byl během vykopávek římského chrámu v lokalitě Champlieu nalezen [003-Bel-001] sloup se dvěma reliéfními panely skládajícími se ze tří desek. Jeden z panelů zobrazoval Apollóna lukostřelce, druhý kráčejícího Mithru ve fryžské čapce a plášti, nad jehož hlavou se v horní části panelu nacházely tři stromy a měsíční srpek.⁵⁴ Tuto kompozici bohužel známe pouze z perokresby uveřejněné Peigné-Delacourtem, protože později byly horní desky obou reliéfů ztraceny.⁵⁵ Vše nasvědčuje tomu, že tento monument měl veřejný charakter, což vedlo Manfreda Clausse k vyjádření pochybností o kultickém charakteru tohoto monumentu.⁵⁶ Přestože panel mohl Mithru skutečně zobrazovat (jakkoli tento závěr není zcela jistý), s největší pravděpodobností neměl přímou spojitost s obvyklou podobou římského kultu boha Mithry, a proto jej vyřazuji ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[004-Bel] Igel [13 F2]

Igelský sloup (*Igeler Säule*) je římským pohřebním monumentem rodiny Secundinů, který se nachází v městečku Igel poblíž Trevíru.⁵⁷ Jeden z [004-Bel-001] reliéfních panelů tohoto sloupu (centrální panel na zadní severní straně)⁵⁸ zobrazuje motiv Hérakleovy apoteózy v podobě jeho výstupu na nebesa ve čtyřspřeží boha Slunce. Přítomnost tohoto motivu, zasaženého do zvířetníku v podobě kruhu, pak některé badatele přivedla k vyslovení hypotézy, že toto zobrazení bylo převzato z prostředí Mithrova kultu.⁵⁹ John Scheid nicméně ve své studii věnované interpretaci symboliky Igelského sloupu neváhal tyto interpretace označit za „absurdní“, neboť dle jeho názoru neexistuje žádná jasná spojitost mezi zvěrokruhem a Mithrovým kultem, neboť zvěrokruh je v období římského císařství běžným symbolem, který byl sice mithraisty často využíván, ale nebyl jimi vytvořen.⁶⁰ Pokud vezmeme v úvahu i skutečnost, že se v případě Igelského sloupu jednalo o veřejný monument, můžeme jeho spojitost s římským kultem boha Mithry s téměř naprostou určitostí vyloučit.

50) Bernhardt 1895: 14.

51) Moitrieux 2008: 16 a obr. 26.

52) Moitrieux 2002: 329–330. Moitrieux odkazuje na publikaci (L.) Digot, *Glanures païennes au pays lequois. Mithriaca, la stèle d'Artula et les deux sanctuaires mithriaques à Deneuvre, près de Baccarat (Meurthe-et-Moselle)*, Nancy: Crépin-Leblond 1913. Tuto publikaci nicméně nemohu v žádných mně dostupných bibliografických zdrojích dohledat.

53) Moitrieux 2016.

54) Peigné-Delacourt 1858: 36 a tab. IV.5.

55) Neobjevují se již ani u Cauchemého (1906: 141 a tab. XXI) nebo Espérandieuho (1913: č. 3806 [s. 100–101]). Ohledně současného stavu reliéfu, viz Woimant 1993: 182–183.

56) Claus 1992: 92 a pozn. 14.

57) UEL 24000–24009; viz též stránka věnovaná tomuto monumentu v anglické verzi Wikipedie, dostupná na: <https://en.wikipedia.org/wiki/Igel_Column> [22. 9. 2022].

58) UEL 24004 (severní zadní strana sloupu).

59) Drexler 1920: 131–141; Drinkwater 2001. Srov. též Wightman 1976: 104–105.

60) Scheid 2003: 128–129. Srov. též Claus 1992: 289.

[005-Bel] Rinxent [13 D1]

V roce 1872 byl v podlaze kostela v Rinxentu nalezen [005-Bel-001] fragment sochy patrně zobrazující bohyni Lunu (0,46 × 0,43 m) ve voze.⁶¹ Monument byl od roku 1890 součástí sbírek muzea v Boulogne-sur-Mer, kde byl patrně zničen během bojů druhé světové války a dnes je pokládán za nenávratně ztracený.⁶² Fragment zobrazuje kolo *bigy* a větší část vozu, na kterém stála postava ve volně splývajícím oděvu. Mithraistický charakter monumentu je vzhledem k nejisté identifikaci zobrazené postavy pochybný, protože ani v případě, že socha skutečně ztvárňovala bohyni Lunu, nelze její spojitost s Mithrovým kultem přesvědčivě doložit. Fragment sochy z Rinxentu proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[006-Bel] Saarbrücken [13 F3]

Na západním svahu vrchu Halberg poblíž Saarbrückenu se nachází pískovcová stěna, která byla v období antiky v pásu dlouhém asi 43 metrů uměle opracována a opatřena sérií výklenků, schodištěm a jeskyní dlouhou 9 metrů a širokou 6,5 metru. Vnitřní prostor jeskyně potom sestává z centrální uličky dlouhé 6 metrů a široké 3,25 metru s vyvýšenými pódii po obou bocích, vysokými 0,4 metru a širokými 1,5 metru. Tato jeskyně, místními obyvateli nazývaná jako *Heidenkapelle* nebo *Heidenkirche*, byla identifikována jako [006-Bel-M] mithraeum.⁶³ Problém pro tento závěr nicméně představuje absence průkazných nálezů, které by využívání těchto jeskynních prostor mithraisty přesvědčivě doložily.⁶⁴ Již v roce 1772 byly v těchto místech objeveny mramorové sloupy (výška 2,3 m) s vyobrazením lidských postav v dlouhých rízách a kněžských čapkách, které v levé ruce třímaly hole,⁶⁵ je však nejisté, zda šlo o mithraistické světlonoše. Z nálezů učiněných v prostorách jeskyně během vykopávek ve 20. letech 20. století zmiňuje Schindler, autor souborné monografie věnované této lokalitě, [006-Bel-M-001] fragmenty tauroktonního reliéfu v podobě ptačího pařátu a hlav světlonošů, [006-Bel-M-002] kámen s fragmentárně dochovaným nápisem; [006-Bel-M-003] fragmenty keramických nádob.⁶⁶ Jejich jasná vazba na římský kult boha Mithry je však problematičtější. Nejasností panují i ohledně datace vzniku umělé jeskyně a výklenků. Přestože je nesporné, že místo, kde se *Heidenkapelle* nachází, bylo založeno již v římském období, jeho využívání pokračovalo až do konce středověku a architektonické úpravy v pozdějších obdobích nelze vyloučit. Z těchto důvodů řadím hypotetické mithraeum ze Saarbrückenu i s jeho nálezy mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.

[007-Bel] Sankt Wendel [13 F2]

Monument v podobě [007-Bel-001] hlavy sochy ve fryžské čapce,⁶⁷ údajně pocházející ze Sankt Wendelu, je známý pouze z kusých informací publikovaných ve zprávě Spolku pro Nahe a Hunsrück (*Verein für Nahe und Hunsrück*).⁶⁸ Skutečnost, že sbírky ze Sankt Wendelu byly později přesunuty do Trevíru, vedla Franze Cumonta k vyslovení hypotézy,⁶⁹ že se jedná o stejný monument uvedený v jeho korpusu mezi nálezy z Trevíru.⁷⁰ Elmar Schwertheim však snáší přesvědčivé argumenty pro vyvrácení této hypotézy: hlava sošky ve fryžské čapce

61) *CIMRM* 952 (Vermaseren tento monument chybně řadí mezi monumenty z Boulogne-sur-Mer) = Espérandieu 1913: č. 3978 (s. 186) = *TMM* II, č. 274bis a obr. 318 (s. 396–397) = Walters 62.

62) Walters 1974: 139.

63) *CIMRM* 1001 = Walters 1974: 3–4 = Krüger 1926 = Schindler 1989.

64) Skeptický názor ohledně identifikace *Heidenkapelle* poblíž Saarbrückenu jako mithraea vyjádřil například Elmar Schwertheim (1974: 252–253). Manfred Clauss (1992: 92 a pozn. 18) naopak tyto prostory za mithraeum pokládá a uvádí je ve svém výčtu mithraistických lokalit a nálezů z provincie Belgica.

65) Krüger 1926: 97.

66) Schindler 1989: 8–11 a obr. 6–9. Manfred Clauss (1992: 92, pozn. 18) zmiňuje s odkazem na Schindlera mezi fragmenty tauroktonního reliéfu část býčích pohlavních orgánů (*das Geschlechtsteil des Stieres*), což je s největší pravděpodobností omyl, neboť Schindler nález předmětu tohoto druhu nezmiňuje.

67) *CIMRM* 999 = *TMM* II, č. 313 a obr. 358 (s. 425).

68) *Bericht des Vereins für Nahe und Hunsrück* 11, 1869–1871, 17.

69) *TMM* II, s. 425. Srov. též Vermaserenův komentář k *CIMRM* 999; Walters 1974: 147.

70) Viz [010-Bel-014] níže.

z Trevíru byla uvedena v inventáři trevírského Spolku pro záchranné výzkumy založeného již v roce 1808, zatímco sbírky starožitnického spolku v Sankt Wendelu vznikly až v roce 1836. K jejich převodu do inventáře Rýnského zemského muzea (*Rheinische Landsmuseum*) pak došlo až v roce 1878, a je tudíž nepravděpodobné, že by mohlo dojít k záměně obou artefaktů.⁷¹ Za těchto okolností je možné hlavu sochy ze Sankt Wendelu vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických nálezů, neboť místo jejího výskytu není známé a na základě kusých informací o její podobě nelze dospět k žádným podloženým závěrům.

[008-Bel] Sarrebourg/Saarburg (ant. Pons Saravi) [13 F3]

V roce 1895 bylo v Sarrebourgu objeveno a archeologicky prozkoumáno [008-Bel-M] mithraeum,⁷² které se nacházelo mimo antické město na vrcholku kopce v blízkosti vodního pramene u břehů řeky Sáry. Mithraeum bylo situováno přibližně v ose sever-jih s výklenkem v zadní stěně stavby orientovaným na sever. Podlaha mithraea se nacházela asi 2 metry pod úrovní dobového terénu a scházelo se do něj po schodech vedoucích z předsíně. Hlavní síň byla 6,2 metrů dlouhá a 5,48 metrů široká. Informace o chronologii fungování mithraea v Sarrebourgu poskytují především nalezené mince (v celkovém počtu 274 kusů),⁷³ z nich většina pochází ze 3. století (250 mincí). Nejmladší z nalezených mincí pak byla ražena císařem Theodosiem v roce 394. Na základě nalezené keramiky ale můžeme usuzovat, že mithraeum fungovalo již od konce 2. století. Velký reliéf s vyobrazením tauroktonie⁷⁴ je pak na základě uměleckého stylu datován do období vlády severovské císařské dynastie. Někdy na konci 4. století nebo na počátku 5. století bylo mithraeum i s veškerým vybavením násilně a systematicky zničeno. Jasnou představu o cílenosti této destrukce podává stav velkého reliéfu s vyobrazením tauroktonie, který byl nalezen roztržštěný do velkého množství malých fragmentů, a přestože se jich archeologům podařilo shromáždit více jak 300, rekonstruovaný reliéf je stále z velké části neúplný.

V prostorech mithraea byly učiněny následující nálezy: velké množství [008-Bel-M-001] fragmentů vysokého reliéfu s vyobrazením tauroktonie a nápisem,⁷⁵ který svými odhadovanými rozměry (2,6 × 2,2 m) patřil mezi největší známé mithraistické monumenty. Z jeho rekonstruované podoby lze vyvodit, že jeho centrální panel byl po obou bocích a nahoře lemován pásy vykreslujícími scény z Mithrova posvátného příběhu. Reliéf byl v zadní stěně mithraea umístěn na masivním kamenném podstavci, rovněž cíleně rozbitém, na kterém se nacházel nápis, který je obvykle rekonstruován v podobě *In h(onorem) d(omus) d(ivinae) Deo Inv[ic]to Marcelus (sic!) Marianus d(e) s(uo) posuit*; [008-Bel-M-002] fragmentárně zachovaný reliéf s vyobrazením Cautopata a nápisem⁷⁶ (0,93 × 0,45 × 0,18 m), který rovněž pořídil *Marc/ellius Maria[nu]s* známý z předchozího nápisu; [008-Bel-M-003] fragmentárně zachovaný reliéf s vyobrazením Cauta;⁷⁷ [008-Bel-M-004] fragmenty soch;⁷⁸ [008-Bel-M-005] fragmenty oltářů,⁷⁹ z nich jeden nese nápis, který je nicméně prakticky nečitelný; [008-Bel-M-006] fragment ohřívadla;⁸⁰ [008-Bel-M-007] zvířecí kosti;⁸¹ [008-Bel-M-008] fragmenty lamp,⁸² z nich jedna nese vyobrazení mužské postavy bez vousů s nápisem *solis*; [008-Bel-M-009] mince;⁸³ [008-Bel-M-010] fragmenty nádob, kamenná váza a urna.⁸⁴

71) Schwertheim 1974: 254.

72) *CIMRM* 965 = Walters 1974: 17–23 = von Fissene 1896.

73) Viz [008-Bel-M-009] níže.

74) Viz [008-Bel-M-001] níže.

75) *CIMRM* 966/967 = Walters 35 = Éspérandieu 1915: č. 4563 (s. 28–34) = *CIL* XIII, č. 4539 = *AE* 1896, č. 8 = HD023039.

76) *CIMRM* 968/969 = Walters 36 = Éspérandieu 1915: č. 4564 (s. 34) = *CIL* XIII, č. 4540 = EDCS-10601505.

77) *CIMRM* 968 = Éspérandieu 1915: č. 4564 (s. 34) = Walters 37.

78) *CIMRM* 970–975 = Walters 38a–f.

79) *CIMRM* 976/977 = EDCS-10601506.

80) *CIMRM* 978.

81) *CIMRM* 980.

82) *CIMRM* 981.

83) *CIMRM* 984. Podrobný přehled viz von Fissene 1896: 155–158.

84) *CIMRM* 979.1–4.

Nejistý je mithraistický charakter [008-Bel-001] dvou oltářů s nápisy, z nichž první z nich nechal *Deo Sucello / Nantosuelt(a)e* pořídit Bellausus, syn ženy jménem Massa.⁸⁵ Druhý zasvětil božstvu, které je na oltáři pouze vyobrazeno (s největší pravděpodobností jde o bohyni Nantosueltu), Marcus Tignarius.⁸⁶ Tyto oltáře zasvěcené keltským božstvům byly objeveny v přibližně dvacetimetrové vzdálenosti od ústřední síně mithraea, s největší pravděpodobností ale s jeho fungováním přímo nesouvisí a na daném místě se ocitly sekundárně. Mithraeum se patrně nacházelo v lokalitě, kde se vyskytovaly rovněž chrámy zasvěcené keltským božstvům. Tyto oltáře vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů. Ještě záhadnějším objevem, o jehož povaze se doposud vedou diskuse, je nález [008-Bel-M-011] kostry muže s rukama spoutanýma za zády řetězem⁸⁷ v místech výklenku v zádní stěně centrální síně, kde se původně nacházel velký reliéf s vyobrazením tauroktonie. Tento nález zřejmě nemá přímou spojitost s mithraistickou rituální praxí a umožňuje více interpretací, z nichž ta nejrozšířenější počítá s cílenou desakralizací prostor mithraea křesťany. V úvahu nicméně připadá i sekundární pohřeb v době po zničení a opuštění mithraea.⁸⁸ Tento nález vyřazují ze seznamu mithraistických nálezů, s největší pravděpodobností však poskytuje cenné informace k diskusi o průběhu christianizace a podobách zániku pohanských kultů v severozápadních provinciích Římské říše.

[009-Bel] Thuilley-aux-Groseilles [13 F3]

Identifikace [009-Bel-001] hlavy sochy⁸⁹ (výška 0,305 m), nalezené během zemědělských prací poblíž Thuilley-aux-Groseilles, jako vyobrazení boha Mithry je nejistá. Podle Waltersové se pravděpodobněji jedná o Merkura,⁹⁰ vzhledem k poškození sochy orbou je však průkaznost jakéhokoli závěru sporná. Hlava sochy v dochované podobě⁹¹ nevykazuje žádné atributy jednoznačně spojitelné s Mithrou, a proto ji vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[010-Bel] Trier (Trevír) (ant. Colonia Augusta Treverorum) [13 F2]

Další z mithraeí nacházejících se na území provincie Belgica bylo objeveno a archeologicky prozkoumáno v roce 1928 v Trevíru. Zdejší [010-Bel-M-01] mithraeum⁹² (mithraeum I) bylo situováno do jedné z místností rozsáhlejšího domu, který se nacházel uvnitř chrámového okrsku římského města Augusta Treverorum v údolí říčky Altbach, kde byly objeveny základy asi sedmdesáti chrámů a dalších sakrálních staveb. Mithraeum bylo situováno přibližně v ose sever-jih, s výklenkem v zadní stěně místnosti orientovaným na sever. Centrální ulička v ústřední síni byla 8,7 metrů dlouhá a 4 metry široká, lemovaná dvěma bočními pódií vysokými 0,4 metru. Šířka levého pódia byla 1,2 metru, pravého 3,4 metru. V zadní stěně místnosti se nalézala podpěrná stěna pódia, na jehož platformu se vystupovalo po schodem umístěných na obou bocích. Na pódiu se nacházel velký kamenný blok, který podíral hlavní reliéf s vyobrazením tauroktonie. V místech vstupu do hlavní síně se nacházela obětní jáma obdélníkového půdorysu (1,84 × 0,80 × 0,45 m), ve které byla nalezena hluboká vrstva popela, ptáčích kostí a mincí. V prostorách mithraea byly učiněny následující nálezy: [010-Bel-M-01-001] reliéf s vyobrazením zrození Mithry ze skály⁹³ (0,73 × 0,25 × 0,12 m), který tuto událost ztvárňuje velmi netypickým způsobem. Mithra zde má podobu malého dítěte, které v levé ruce třímá glóbus a pravou rukou roztáčí kruh tvořený šesti vybranými zname-

85) *CIMRM* 982 = Espérandieu 1915: č. 4566 (s. 35–36) = *CIL* XIII, č. 4542 = *AE* 1896, č. 9 a 47 (a s. 16, pozn. 43–44) = HD023042.

86) *CIMRM* 982 = Espérandieu 1915: č. 4568 (s. 37–38) = *CIL* XIII, č. 4534 = *AE* 1896, č. 49 (a s. 16, pozn. 43–44) = HD023159.

87) *CIMRM* 983.

88) Walters 1974: 22.

89) Billoret 1968: 379 a obr. 11 = Walters 1974: 143 (Appendix A, č. f) a tab. XXX.

90) Walters 1974: 143.

91) Barevnou fotografii tohoto monumentu je možné nalézt na: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mithra_Thuilley_aux_groseilles_40981.jpg> [22. 9. 2022].

92) Walters 1974: 23–29 = Schwertheim 190.

93) *CIMRM* 985 = Walters 39 = Schwertheim 190b = UEL 32190 = *CSIR DE* IV.3, č. 247 (s. 120–121) a tab. 59.

ními zvěrokruhu (po směru hodinových ručiček: Beran, Býk, Blíženci, Rak, Lev a Štír), do kterého je Mithrovo zrození umístěno. Ve čtyřech rozích kolem kruhu se nacházejí busty bohů větru Zefyra, Eura, Nota a Borea. Dole, pod kruhem se znamením zvěřetníku, jsou vyobrazení havran, had a pes. Celá událost je pak zasazena do chrámové budovy se štítovým nástavcem (*pedimentem*), na kterém jsou vyobrazeny (zleva doprava) lev, kráter s obtočeným hadem, hromoklín a globus rozdělený na čtvrtiny ekliptikou a nebeským rovníkem. Nad střechou chrámu se v levém horním rohu nachází busta boha Slunce, v pravém poškozená busta bohyně Luny. Zrození Mithry je zde explicitně přisouzen rozměr kosmické události, což je v rámci mithraistické ikonografie záležitostí spíše výjimečnou, i když ne zcela neznámou.⁹⁴ Pozoruhodné je i umístění tohoto reliéfu u zadní stěny mithraea naproti vchodu, se dvěma oltáři po bocích. Waltersová zmiňuje možnost, že tento reliéf, který obsahuje symboly zvířat a věcí obvykle přítomných na tauroktonii, ji v trevírském mithraeu nahrazoval,⁹⁵ mnohem pravděpodobněji se však tauroktonní reliéf nacházel až za ním. Šlo by tedy o podobné uspořádání, jaké máme doložené z mithraea v anglickém Housesteadsu;⁹⁶ [010-Bel-M-01-002] oltář s nápisem⁹⁷ (1,03 × 0,34 × 0,28 m), který *D(eo) I(nvicto) S(oli)* pořídil Martius Martialis, *pater* místní mithraistické komunity. Na přední straně oltáře se na panelu pod nápisem nachází vyobrazení slunce a biče; [010-Bel-M-01-003] oltář s nápisem⁹⁸ (1,04 × 0,34 × 0,28 m), zasvěcený *D(eo) I(nvicto) M(ithrae)*, který pořídil rovněž Martius Martialis. Na přední straně oltáře se na panelu pod nápisem nachází vyobrazení fryžské čapky a nože. Oba oltáře se nacházely u zadní stěny hlavní síně mithraea a stály po bocích reliéfu s vyobrazením zrození Mithry ze skály; [010-Bel-M-01-004] votivní *aediculum* s nápisem⁹⁹ (0,33 × 0,24 m), který *D(eo) i(nvicto) M(ithrae)* pořídil muž jménem Nicasius, zřejmě otrockého původu; [010-Bel-M-01-005] fragmenty vápencového reliéfu s vyobrazením tauroktonie,¹⁰⁰ ze kterých je možné usuzovat na násilné zničení části vybavení mithraea; [010-Bel-M-01-006] fragment reliéfu zobrazujícího zřejmě bytost se lví hlavou¹⁰¹ (0,43 × 0,36 × 0,24 m), ze kterého se zachovala spodní část monumentu s vyobrazením nohou s pařáty stojícími na globu. Kolem nohou bytosti se vinou hadi; [010-Bel-M-01-007] fragment sošky s vyobrazením boha Merkura (výška 0,51 m);¹⁰² [010-Bel-M-01-008] podstavec sochy s fragmentem nápisu¹⁰³ (0,65 × 0,45 × 0,45 m) ve formě *L(---) P(---) P(---) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*; [010-Bel-M-01-009] fragment nádoby s mithraistickými motivy¹⁰⁴ (průměr cca 0,16 m); [010-Bel-M-01-010] fragmenty terakotových sošek;¹⁰⁵ [010-Bel-M-01-011] dva podstavce pro sochy (0,3 × 0,54 × 0,46 m);¹⁰⁶ [010-Bel-M-01-012] podstavec pro sochu (0,8 × 0,54 × 0,54 m);¹⁰⁷ [010-Bel-M-01-013] podstavec

94) Viz například reliéf s vyobrazením zrození Mithry ze skály z anglického Housesteadsu (viz [015-Bri-M-007]) nebo netradiční ztvárnění „bytosti se lví hlavou“ z italské Modeny (viz [003-Aem-001] výše).

95) Walters 1974: 109–110.

96) Viz [015-Bri-M-007] výše.

97) *CIMRM* 986 = *CIMRM* II, s. 44 = Walters 41 = Schwertheim 190d = *AE* 1928, č. 192 = HD023899 = UEL 32193 = *CSIR DE* IV.3, č. 250 (s. 122–123) a tab. 59.

98) *CIMRM* 987 = *CIMRM* II, s. 44 = Walters 40 = Schwertheim 190c = *AE* 1928, č. 191 = HD023896 = UEL 32192 = *CSIR DE* IV.3, č. 249 (s. 121–122) a tab. 59.

99) *CIMRM* 987bis (*CIMRM* II, s. 44) = Walters 42 = Schwertheim 190l = EDCS-11202091 = UEL 32332 = *CSIR DE* IV.3, č. 251 (s. 124) a tab. 58. *Aediculum* nebylo nalezeno přímo v prostorech mithraea, ale v jeho blízkosti, a má se za to, že náleželo k jeho vybavení.

100) Walters 42A = Schwertheim 190a. Konkrétně se jednalo o následující zlomky: hlava mladíka s fryžskou čapkou (0,17 × 0,11 m) (Walters 42A.a = *CSIR DE* IV.3, č. 255 [s. 125] a tab. 60 = UEL 32333); býčí roh (0,17 × 0,19 m) (Walters 42A.b = *CSIR DE* IV.3, č. 256 [s. 125]); pravá ruka sochy se sevřenou dlaní (délka 0,11 m) (Walters 42A.c = *CSIR DE* IV.3, č. 252 [s. 124]); podstavec s částí levé nohy (0,23 × 0,29 × 0,165 m) (Walters 42A.d = Schwertheim 190f = *CSIR DE* IV.3, č. 258 [s. 126] a tab. 60 = UEL 32333; Schwertheim pokládá tento fragment za součást reliéfu s vyobrazením světlohoše, nikoli za část tauroktonního reliéfu); stehno oblečené do krátké tuniky (0,14 × 0,2 m) (Walters 42A.e = *CSIR DE* IV.3, č. 254 [s. 125] a tab. 60); pravá ruka s částí pochodně (Walters 42A.f = *CSIR DE* IV.3, č. 257 [s. 126] a tab. 60 = UEL 32334); pravá noha se spodním lemlem oděvu (0,31 × 0,16 m) (*CSIR DE* IV.3, č. 253 [s. 124–125] a tab. 60).

101) Walters 42B = Schwertheim 190e = B 38 = UEL 32191 = *CSIR DE* IV.3, č. 248 (s. 121) a tab. 58.

102) Schwertheim 190g = UEL 32183 = *CSIR DE* IV.3, č. 199 (s. 104) a tab. 51.

103) Schwertheim 190h = *CSIR DE* IV.3, č. 260 (s. 126–127).

104) Schwertheim 190i.

105) Schwertheim 190k.

106) *CSIR DE* IV.3, č. 250a (s. 123).

107) *CSIR DE* IV.3, č. 250b (s. 123).

pro sochu (0,94 × 0,45 × 0,3 m);¹⁰⁸ [010-Bel-M-01-014] fragment levé ruky mramorové sošky (délka 0,08 m).¹⁰⁹ Dům, ve kterém se mithraeum nacházelo, byl vybudován na počátku 3. století, mithraeum samotné však bylo uvedeno do provozu až o něco později, nejspíše na konci téhož století. K opuštění mithraea došlo koncem 4. století, patrně již krátce před zničením celého chrámového okrsku v době vlády císaře Gratiana.

Z chrámového okrsku v Altbachtalu, ale z jiných míst než z mithraea nebo jeho bezprostřední blízkosti, pak pocházejí: [010-Bel-001] dvě *terra sigillatové* nádoby;¹¹⁰ [010-Bel-002] dvě nádoby s nápisy.¹¹¹ Mithraistický status těchto nádob je s dostatečnou mírou jistoty potvrzen nápisy *deo inv[ict]o*, které nesou. Již s menší mírou jistoty lze usuzovat na mithraistický charakter [010-Bel-003] oltáře s figurálními motivy,¹¹² který byl v chrámovém okrsku objeven již v roce 1879. Oltář nese na všech svých čtyřech stranách ikonografické motivy: na přední straně se nachází vyobrazení doprava hledícího lva sedícího pod stromem, po kterém leze had. Nad lvem je vyobrazen kratér a šíp (blesk?). Na pravé straně oltáře se nachází vyobrazení Slunce, na levé straně Luny vynořující se z bujné vegetace. Zadní strana je ozdobena vyobrazením dvou cypřišových stromů. Ztvárněné vizuální motivy jsou v mithraistické ikonografii časté a oltář lze řadit mezi pravděpodobné, ale vzhledem k náleзовým okolnostem ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické artefakty. Již poměrně sporný je mithraistický status dalších nálezů z Altbachtalu, mezi které patří: [010-Bel-004] fragmenty nádob s údajnými mithraistickými motivy;¹¹³ [010-Bel-005] terakotová soška ležícího lva;¹¹⁴ [010-Bel-006] fragmenty nádoby na pálení kadidla;¹¹⁵ [010-Bel-006] bronzové držadlo lampy ve tvaru listu s nápisem.¹¹⁶

Někteří badatelé¹¹⁷ se na základě dalších nálezů domnívají, že v Trevíru se nacházelo i druhé [010-Bel-M-02] mithraeum¹¹⁸ (mithraeum II), tentokrát v blízkosti místa nazývaného *Heiligkreuzer Hügel*. Existence tohoto mithraea je vyvozována z nálezů vápencové [010-Bel-M-02-001] hlavy sochy zobrazující Cauta¹¹⁹ (výška 0,18 m), nalezené v roce 1864; a [010-Bel-M-02-002] fragmentu bronzové votivní desky¹²⁰ (0,012 × 0,095 m), nalezené v roce 1854 a nesoucí nápis obvykle čtený ve formě [*Deo in*]victo sacrum. K těmto nálezům je patrně možné přiřadit rovněž [010-Bel-M-02-003] drobné předměty¹²¹ v podobě vápencové hlavy lva, hlavy genia, šesti keramických lamp a obětního nože se zlatou rukojetí. Existenci mithraea, které nebylo spojeno s pozůstatkem žádné stavby, pokládám za nejistou. Hypotetické druhé mithraeum z Trevíru proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických objektů. Co se týče nálezů s ním spojovaných, hlavu sochy a fragment bronzové destičky s nápisem řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Drobné předměty pak vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů: tyto předměty byly nalezeny mimo prokazatelný mithraistický kontext a samy o sobě nevykazují žádnou jasnou souvislost s Mithrovým kultem.

Z individuálních nálezů, které byly učiněny v oblasti, kde se ve období Římské říše rozkládala Colonia Augusta Treverorum, je za potvrzené mithraistické artefakty možné pokládat: [010-Bel-007] pohár (*terra sigillata*) s mithraistickými motivy¹²² (výška 0,45 m, průměr 0,175 m) v podobě vyobrazení hostiny Mithry a Slunce v doprovodu obsluhujících světloňošů. Před stolem s usazenými hodovníky se nachází vyobrazení velkého lva a kratéru ovinutého hadem, po jehož stranách stojí kohout (vlevo) a havran (vpravo); [010-Bel-008] fragmenty talíře

108) CSIR DE IV.3, č. 250c (s. 123–124).

109) CSIR DE IV.3, č. 259 (s. 126).

110) Schwertheim 191.

111) Schwertheim 192.

112) CIMRM 992 = Walters 45 = Schwertheim 197 = UEL 32335 = CSIR DE IV.3, č. 261 (s. 127–128) a tab. 61.

113) Schwertheim 193.

114) Schwertheim 194.

115) Schwertheim 195.

116) Schwertheim 196.

117) Hettner 1893: 67.

118) CIMRM 991 = Schwertheim 198.

119) CIMRM 989 = TMM II, č. 237bis (s. 396) = Walters 43 = Schwertheim 198a = Hettner 1893: č. 114 (s. 67) = CSIR DE IV.3, č. 262 (s. 128–129) a tab. 60.

120) CIMRM 990 = TMM II, č. 491 (s. 162) = Walters 44 = Schwertheim 198c = CIL XIII, č. 3663 = EDCS-10600431.

121) Schwertheim 198b = CIMRM 991.

122) CIMRM 988 = Walters 1974: 155–156 (Appendix B, č. 9) = Schwertheim 206.

s motivem tauroktonie¹²³ (průměr 0,14 m), ze kterého se dochovala pravá strana s částí stojícího Cauta (od pasu nahoru) a bustou bohyně Luny nad ním; [010-Bel-009] terakotový reliéf s vyobrazením tauroktonie¹²⁴ (průměr 0,196 m); [010-Bel-010] fragment formy s motivem tauroktonie¹²⁵ (délka 0,11 m); [010-Bel-011] terakotový reliéf s vyobrazením tauroktonie¹²⁶ (výška 0,115 m) ve tvaru nepravidelného trojúhelníku, která zobrazuje pouze Mithru a býka. Za pravděpodobně mithraistické, ale ne zcela jednoznačně potvrzené nálezy, pak pokládám: [010-Bel-012] fragment keramické nádoby s vyobrazením světlonoše¹²⁷ (průměr 0,16 m), patrně Cauta; [010-Bel-013] tři nádoby¹²⁸ s dedikacemi Neporazitelnému bohu, jednou ve formě *deo regi invicto*; [010-Bel-014] hlavu sochy s fryžskou čapkou¹²⁹ (výška 0,225 m), která s velkou mírou pravděpodobnosti, vzhledem k pohledu upřenému doprava a vzhůru, znázorňuje Mithru z nedochovaného tauroktonního reliéfu.¹³⁰

Ze seznamu relevantních mithraistických nálezů pak vyřazují: [010-Bel-015] fragment kruhovitě keramické raznice¹³¹ (průměr 0,095 m) s vyobrazením doprava kráčejícího lva, za kterým vyrůstá pět palmových listů. U hlavy lva se nachází hlava býka, u ocasu list; [010-Bel-016] dva fragmenty keramické nádoby¹³² (průměr cca 0,19–0,24 m) s vyobrazením hlavy a části trupu býka a zadních nohou lva. V obou případech je mithraistický status těchto artefaktů neprůkazný, neboť zobrazené motivy bez podpůrného nálezového kontextu nevykazují jasnou spojitost s Mithrovým kultem.

[011-Bel] Vinchy, Les Rues-des-Vignes (ant. Vinciaco) [13 E2]

V roce 1971 byla během přípravných prací předcházejících stavbě dvou domů objevena podzemní místnost, ve které byly nalezeny zvířecí kosti, drobné kovové předměty a střepy keramických nádob.¹³³ Jednou z nádob, kterou se podařilo částečně rekonstruovat složením přibližně 130 střepů, je rovněž [011-Bel-001] kratér s figurálními motivy,¹³⁴ datovaný do konce 3. století.¹³⁵ Nádobu (průměr hrdla 0,17 m, průměr nejširší části 0,33 m, průměr dna 0,125 m, výška cca 0,33 m) je opatřena čtyřmi držadly a reliéfní výzdobou v podobě hadů, páru psů a mužských a ženských postav. Demolon, Poulainová a Lehmannová přišly s hypotézou, že charakter přítomných vyobrazení hovoří ve prospěch mithraistického charakteru tohoto artefaktu.¹³⁶ Žádný z nich však pro jejich obecnost nicméně nelze jednoznačně spojit s prostředím římského kultu boha Mithry.¹³⁷ Nádobu z tohoto důvodu ponechávám mezi možnými, ale spornými mithraistickými nálezy.

123) CIMRM 994 = Walters 1974: 153 (Appendix B, č. 6a) = Schwertheim 199.

124) Walters 1974: 154 (Appendix B, č. 7a) = Schwertheim 200.

125) Walters 1974: 154–155 (Appendix B, č. 7b) = Schwertheim 201.

126) Walters 1974: 155 (Appendix B, č. 7c) = Schwertheim 202.

127) Walters 1974: 156–157 (Appendix B, č. 9A).

128) Walters 1974: 157 (Appendix B, č. 10a–c) = Schwertheim 203.

129) CIMRM 993 = Walters 1974: 146–147 (Appendix A, č. j) = Schwertheim 204 = CSIR DE IV.3, č. 263 (s. 129–130) a tab. 62 = UEL 32337.

130) Waltersová (1974: 146–147) tento monument řadí mezi vyřazené monumenty, Schwertheim však přesvědčivě argumentuje ve prospěch mithraistického charakteru tohoto artefaktu (viz Schwertheimův komentář v CSIR DE IV.3, č. 263). Podle CSIR rovněž v tomto případě nejde o monument totožný s CIMRM 999 ze Sankt Wendelu, jak se domníval Franz Cumont, viz [008-Bel-001] výše.

131) CIMRM 995 = Walters 1974: 153–154 (Appendix B, č. 6b) = Schwertheim 207.

132) CIMRM 996 = Walters 1974: 155 (Appendix B, č. 8) = Schwertheim 205.

133) Demolon, Poulain & Lehmann 1978: 4–5.

134) Demolon, Poulain & Lehmann 1978: 9–13 a obr. 3–6.

135) Demolon, Poulain & Lehmann 1978: 13.

136) Demolon, Poulain & Lehmann 1978: 15–18.

137) Clauss 1992: 289. Ale srov. Veymiers 2010: 58.

10.3 Gallia Lugdunensis

[001-Lug] Alise-Sainte-Reine (ant. Alesia) [13 E4]

Během vykopávek na území obce Alise-Saint-Reine, kde se nacházela starověká Alesia, byly v roce 1907 objeveny rovněž následující fragmenty nádob typu *terra sigillata* s vyobrazením mithraistických motivů: [001-Lug-001] fragment s reliéfním vyobrazením světloonoše¹³⁸ (0,073 × 0,075 m), který patrně pochází z vnitřní stěny mělké misky. Zajímavým detailem je, že zachycené postavě byla oproti raznici změněna pozice pochodně ze vztyčené na skloněnou. Napravo od postavy se nachází drobná část tauroktonního motivu, snad v podobě Mithrova vlajícího pláště; [001-Lug-002] fragment misky s vyobrazením tauroktonie¹³⁹ (výška 0,44 m, obvod 0,18 m na horním okraji, 0,06 m kolem dna) v technice *en barbotine* na vnitřní stěně. Tauroktonní scéna je ohraničena rámem z listoví. Po obou bocích se nachází světloonoši v postoji se zkříženými nohama (Cautopates vlevo, Cautes napravo). Ze zvířat jsou viditelní štír, had a pes, havran se zřejmě nacházel v nedochované části. Oba zlomky byly nalezeny ve strouze vedoucí kolem kolonády poblíž chrámu a městského centra, kde se nacházely obchody s keramickými výrobky.¹⁴⁰

[002-Lug] Angers (ant. Iuliomagus/Andecavis) [13 C4]

V roce 2009 bylo v Angers, starověkém Iuliomagu, objeveno doposud poslední [002-Lug-M] mithraeum¹⁴¹ nalezené na území římské provincie Gallia Lugdunensis. K nálezů došlo během záchranných archeologických prací, které probíhaly od listopadu 2009 do září 2010 v místech staré kliniky Saint-Louise, která měla být stržena, aby uvolnila prostor nové bytové výstavbě. Mithraeum bylo situováno ve sklepních prostorách římského domu (*insula*) z I. století (bylo však vybudováno později) a mělo obvyklý architektonický plán s trojsektorovým uspořádáním. Ústřední síň mithraea (10,05 × 5,88 m) ležela v ose sever jih. U její zadní stěny se nacházelo pódium pro vystavení tauroktonního reliéfu, na které se vystupovalo po krátkých schodech. Podlaha ústřední síně byla mírně zapuštěna pod úroveň okolního terénu. K jižní straně mithraea přiléhala předsíň s vchodem v západní stěně. Z předsíně se do ústřední místnosti scházelo průchodem v jižní stěně po schodech. Po obou bocích ústřední síně se nacházela pódia, u jejichž jižních krajů byly umístěny dva podstavce, s největší pravděpodobností sloužící k vystavení soch světloonošů. V levém pódium byla potom v místě u zadní stěny vybudována konstrukce přibližně čtvercového tvaru, sloužící patrně jako nádrž na vodu.

Z nálezů učiněných uvnitř mithraea je možné zmínit: [002-Lug-M-001] fragment *terra sigillatové* nádoby s graffiti¹⁴² ve formě --] *Invicti* [--]; [002-Lug-M-002] mramorovou desku s nápisem,¹⁴³ kterou *Aug(usto) Deo Invicto / Mithrae* nechal pořídit Pylades, otrok císařského otroka Felixe Agathangeliana; [002-Lug-M-003] fragment desky s nápisem¹⁴⁴ s dedikací [*Au*] *g(usto) I(nuicto)*; [002-Lug-M-004] fragmentárně dochovaný *terra sigillatový* pohár kulovitého tvaru s graffiti *Deo [inuic]to Myrth[ae]*;¹⁴⁵ [002-Lug-M-005] fragment edikula s nápisem¹⁴⁶ ve znění *Deo I(nuicto) M(ithrae)*; [002-Lug-M-006] fragment *terra sigillatového* poháru kulovitého tvaru s graffiti [*M*] *ythrae*,¹⁴⁷ které nechal pořídit muž jménem Diuixtianus; [002-Lug-M-007] fragment *terra sigillatové* misky s graffiti,¹⁴⁸ které *Aug(usto). De[o] Inuic[to] M(ithrae)*] pořídil

138) *CIMRM* 938 = Walters 1974: 151 (Appendix B, č. 4) = Espérandieu 1907–1908: 23 a tab. XXVIII (dole) = Espérandieu 1908b: 166.

139) *CIMRM* 937 a *CIMRM* II, s. 43 = Walters 1974: 152–153 (Appendix B, č. 5) = Espérandieu 1907–1908: 23 a tab. XXVIII (nahore) = Espérandieu 1908b: 166 a tab. XVI.

140) Espérandieu 1907b: 287–288.

141) Brodeur 2010; 2013; 2020; 2021; Brodeur & Mortreau 2010; Molin, Brodeur & Mortreau 2015: 417–421.

142) Molin, Brodeur & Mortreau 2015: č. 1 a obr. 5 (s. 421–422) = EpRom 2015_24_035 = AE 2015, č. 926.

143) Molin, Brodeur & Mortreau 2015: č. 2 a obr. 6 (s. 422–424) = EpRom 2015_24_036 = AE 2015: č. 927.

144) Molin, Brodeur & Mortreau 2015: č. 3 a obr. 7 (s. 424) = EpRom 2015_24_037 = AE 2015: č. 928.

145) Molin, Brodeur & Mortreau 2015: č. 4 a obr. 8 a 9 (s. 424–426) = EpRom 2015_24_038 = AE 2013, č. 1074.

146) Molin, Brodeur & Mortreau 2015: č. 5 a obr. 10 (s. 426–427) = EpRom 2015_24_039 = AE 2013, č. 1075.

147) Molin, Brodeur & Mortreau 2015: č. 6 a obr. 11 (s. 428) = EpRom 2015_24_040 = AE 2015, č. 929.

148) Molin, Brodeur & Mortreau 2015: č. 7 a obr. 12 (s. 428–430) = EpRom 2015_24_041 = AE 2015, č. 930.

muž jménem Valentinus; [002-Lug-M-008] deska s nápisem¹⁴⁹ ve formě *D(is) M(anibus)* z hrobu muže jménem Senecio; [002-Lug-M-009] hlava zobrazující Mithru,¹⁵⁰ která byla s největší pravděpodobností součástí záměrně zničeného tauroktonního reliéfu; [002-Lug-M-010] závesný lustr nesoucího šestnáct keramických lamp v podobě „hlav Núbijců“.¹⁵¹ Chronologii fungování mithraea v Angers lze rekonstruovat v následujících obrysech. Mithraeum bylo založeno někdy před koncem 2. století, čemuž nasvědčuje datace *terra sigillatových* fragmentů¹⁵² a dedikačního nápisu na kamenné desce pořízené otrokem Pyladem.¹⁵³ Pozůstatky této první stavební fáze však byly téměř úplně překryty druhou a finální stavební fází, během které prošlo mithraeum v průběhu 3. století kompletní přestavbou. Na základě nálezů více jak sedmi set mincí lze zjistit, že mithraeum v Angers plnilo svou kultickou funkci až do počátku 5. století, kdy bylo záměrně a násilně zničeno.¹⁵⁴ Tento závěr podporuje nejenom přítomnost popela v příslušné archeologické vrstvě, ale rovněž skutečnost, že vnitřní vybavení mithraea v podobě tauroktonního reliéfu a soch světloňů bylo nalezeno rozbité na malé kusy a roztroušené po celém prostoru mithraea a jeho blízkého okolí.¹⁵⁵

[003-Lug] Dijon (ant. Castrum Divionense/Divio/Dibio) [13 E4]

V roce 1598 byla poblíž Dijonu objevena kamenná [003-Lug-001] urna s nápisem v řečtině¹⁵⁶ (výška 0,78 m, obvod 0,78 m), který se nachází na jejím dně. Předmětem badatelského sporu je autenticita nápisu, který je poprvé zmiňován až Guenebaudem¹⁵⁷ v roce 1621 a v pozdějším badání obvykle pokládán za novodobé *falsum*.¹⁵⁸ V roce 1949 vystoupil Wilhelm C. Vollgraff na obranu autenticity nápisu. Nápis byl Vollgraffem interpretován a přeložen jako: „Zde, na půdě zasvěcené Mitře, mohyla skrývá tělo Chyndonaka, velekněze. Zdrž se bezbožnosti vůči jeho spásné hrobce!“¹⁵⁹ Podle Vollgraffova názoru tedy v tomto případě nešlo o dedikaci Mithrovi, ale bohyni Mitře, což měla dokládat i skutečnost, že tělo Chyndonaka bylo zpopelněno a nikoli pohřbeno, jak tomu mělo být zvykem v prostředí římského kultu boha Mithry.¹⁶⁰ Thévenot však tuto odvážnou hypotézu zpochybňuje s poukazem na skutečnost (mimo jiné), že existence bohyně Mithry není přesvědčivě doložena,¹⁶¹ a nápis, který varuje před znesvěcením hrobky, byl proveden na dně urny, tedy na místě, které nebylo pro případného čtenáře viditelné.¹⁶² Thévenotovu argumentaci pokládám za přesvědčivou a urnu s nápisem vyřazuji ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[004-Lug] Dyo, Saint-Germain-en-Brionnais [13 E5]

V průběhu zimy 1963–1964 uskutečnila *Groupe Spéléo-Archéologique Charollais* průzkum svahu kamenolomu v lokalitě *Bois de Perrière* poblíž vesnice Dyo v departementu Saône-et-Loire. Průzkum vedl k objevu dvou artefaktů, které byly interpretovány jako pozůstatky Mithrova kultu. Jedná se o: [004-Lug-001] fragment reliéfu s vyobrazením světloňe¹⁶³ (výška cca 0,4 m) stojícího vedle oltáře a držícího v obou rukou vztyčenou pochodeň. Postava je oble-

149) Molin, Brodeur & Mortreau 2015: č. 8 a obr. 13 (s. 430) = EpRom 2015_24_042.

150) Brodeur 2013: 14 a obr. 5.

151) Mortreau 2013.

152) Viz [002-Lug-M-001] a [002-Lug-M-004] výše.

153) Viz [002-Lug-M-002] výše.

154) Molin, Brodeur & Mortreau 2015: 421.

155) Molin, Brodeur & Mortreau 2015: 421.

156) *CIMRM* 934 = Vollgraff 1949 = Walters 58 = *CIG*, č. 6798.

157) Guenebauld 1621: 6–7.

158) De Montfaucon 1722: 428–432; Kaibel 1878: č. 585 (s. 235–236).

159) Vollgraff 1949: 78.

160) Vollgraff 1949: 60.

161) Jedinou zmínkou je pasáž u Hérodota (I.131), která je nicméně obecně pokládána za důsledek autorova omylu, viz Edwards 1990.

162) Thévenot 1949: 257–250. Srov. též Clauss 1992: 288. Waltersová (1974: 132–133) sice shrnuje Thévenotovy výtky, ponechává však urnu v hlavním katalogu mithraistických nálezů z římské Gallie, a to bez jasného stanoviska ohledně autenticity a relevance tohoto artefaktu.

163) Walters 49a = Bruhl 1964: 423 a obr. 20 = Anonym 1964: 44 a obr.

čena do tuniky a pláště sepnutého sponou na levém rameni. S největší pravděpodobností se jedná o vyobrazení mithraistického Cauta, i když vzhledem k chybějící opoře v dalších nálezech mithraistické povahy nelze tento závěr jednoznačně potvrdit; [004-Lug-002] fragment sochy s vyobrazením torza lidské postavy¹⁶⁴ (výška cca 0,42 m) oblečené do tuniky, s levou rukou položenou na prsou. Hlava, pravá ruka a dolní končetiny jsou odlomeny. Identifikace této postavy je prakticky nemožná a jediný důvod, který vedl nálezce této sochy identifikovat ji jako Cautopata, spočívá ve skutečnosti, že byla nalezena společně s předchozím monumentem. Z tohoto důvodu ji ponechávám mezi možnými, ale spornými mithraistickými nálezy. Původní zprávy o nálezů těchto monumentů rovněž hovořily o pozůstatcích základů budovy, která byla provizorně interpretována jako [004-Lug-M] mithraeum.¹⁶⁵ Tuto hypotézu se během dalšího průzkumu nicméně nepodařilo potvrdit a původně pozorované základy neměly charakter lidmi vytvořené struktury.¹⁶⁶ Hypotetické mithraeum tedy může být vyraženo ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[005-Lug] Entrains/Entrains-sur-Nohain (ant. Intaranum) [13 D4]

Na území francouzské obce Entrains-sur-Nohain, kde se nacházelo antické Intaranum, bylo objeveno několik monumentů, které dokládají přítomnost římského kultu boha Mithry v této oblasti. V roce 1896 byl během výstavby železnice v korytě řeky Nohain objeven [005-Lug-001] malý blok s nápisem¹⁶⁷ (0,17 × 0,16 × 0,18 m) z místního kamene, který zjevně sloužil jako podstavec pro sochu, ze které se zachovaly pouze zbytky chodidel. Přestože čtení fragmentárně dochovaného nápisu není zcela jednoznačné, s největší pravděpodobností obsahuje dedikaci [A]ug(usto) sacr(um) deo / [Invi]cto Myt(hrae) S(oli), kterou pořídil muž, z jehož jméno se dochovala pouze písmena [--]stor. K dalšímu nálezů skupiny mithraistických monumentů, opět objevených v korytě jednoho z potoků v Entrains, došlo krátce poté. Mezi tyto nálezy patří: [005-Lug-002] fragment reliéfu s vyobrazením čtyřspřeží boha Slunce¹⁶⁸ (0,37 × 0,36 × 0,17 m) s odlomenou vrchní stranou. Bůh je zobrazen s pláštěm sepnutým na pravém rameni. Vpravo nahoře od něj se na malém podstavci nacházel pták, jehož nohy jsou stále patrné, na levé straně busta bohyně zřejmě zobrazující bohyni Lunu. Před vozem je vyobrazen kráter, do kterého strká hlavu had; [005-Lug-003] fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie¹⁶⁹ (0,32 × 0,3 × 0,16 m), ze kterého se dochovalo torzo Mithrova těla, přední část býka a část psa (který je vyveden nezvykle detailně, s kudrnatou srstí a obojkem); [005-Lug-004] fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie¹⁷⁰ (0,31 × 0,35 × 0,03 m), ze kterého se zachovala levá horní část. Viditelné je torzo Mithrova těla s vlajícím pláštěm, na kterém sedí veliký havran, oháňka býka a busta boha Slunce na svém obvyklém místě v levém horním rohu; [005-Lug-005] fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie¹⁷¹ (0,3 × 0,4 × 0,09 m), ze kterého se zachovalo tělo býka se zbytky Mithrova levého kolena a pravého chodidla. Viditelný je rovněž ocas hada a větší část psa (opět ve velmi detailním provedení s jednotlivými zuby). Kolem břicha býka je ovázán obětní pás (*dorsale*). Po svém objevení nesl fragment stopy barev; [005-Lug-006] tři fragmenty reliéfu s vyobrazením tauroktonie, které by mohly pocházet z jediného reliéfu: fragment a)¹⁷² (0,23 × 0,29 × 0,12 m) tvořící pravý dolní roh reliéfu, s viditelnou levou nohou Mithry na býčí končetině, štírem a chodidlem, které s největší pravděpodobností patřilo jednomu ze světloňů; fragment b)¹⁷³ (0,22 × 0,21 × 0,13 m) s vyobrazením Mithrovy hlavy ve fryžské čapce a zbytků vlajícího pláště; fragment c)¹⁷⁴ (0,15 × 0,24 × 0,13 m) zobrazující konec vlajícího pláště a oháňku býka s rašícími obilnými klasy;

164) Walters 49a = Bruhl 1964: 423 a obr. 21 = Anonym 1964: 42 a obr.

165) Bruhl 1964: 424; Anonym 1964: 43–44.

166) Walters 1974: 122.

167) *CIMRM* 940/941 = Walters 26 = Espérandieu 1910, č. 2274 (s. 259) = *AE* 1897, č. 16 = *CIL* XIII, č. 2906 = HD022589.

168) *CIMRM* 942 = Walters 27 = Espérandieu 1910: č. 2273 (s. 258–259).

169) *CIMRM* 943 = Walters 28 = Espérandieu 1910: č. 2277 (s. 261).

170) *CIMRM* 945 = Walters 29 = Espérandieu 1910: č. 2275 (s. 260).

171) *CIMRM* 948 = Walters 30 = Espérandieu 1910: č. 2279 (s. 262).

172) *CIMRM* 944 = Walters 31a = Espérandieu 1910: č. 2278 (s. 261).

173) *CIMRM* 946 = Walters 31b = Espérandieu 1910: č. 2276 (s. 260).

174) *CIMRM* 947 = Walters 31c = Espérandieu 1910: č. 2287 (s. 264).

[005-Lug-007] fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie¹⁷⁵ (0,2 × 0,27 × 0,13 m), ze kterého se dochoval pravý horní roh s bustou bohyně Luny s měsíčním srpkem a neobvyklým atributem v podobě biče;¹⁷⁶ [005-Lug-008] fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie¹⁷⁷ (0,2 × 0,27 × 0,13 m), ze kterého se zachoval levý horní roh s bustou Slunce s kudrnatými vlasy, sedmi paprsky a velkým havranem vpravo. Mithraistický status těchto artefaktů pokládám za potvrzený. Poslední série artefaktů, která pochází ze stejného nálezového kontextu, ve kterém byly objeveny mithraistické monumenty, je několik [005-Lug-009] hlav sošek,¹⁷⁸ které jednoznačně neprozrazují identitu ztvárněných postav. Hlavy sošek řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Hypotéza o existenci [005-Lug-M] mithraea v Entrains se z důvodu velkého množství nálezů mithraistické povahy jeví jako pravděpodobná.¹⁷⁹ Místo, kde se mohlo nacházet, však nebylo doposud identifikováno, a hypotetické mithraeum z Entrains tak nemůže být zařazeno na seznam relevantních mithraistických objektů.

[006-Lug] Jort [13 C3]

V roce 2011 byly během stavebních prací v městečku Jort v départementu Calvados v Normandii objeveny dva fragmenty¹⁸⁰ mithraistických reliéfů: [006-Lug-001] fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (0,524 × 0,684–0,386 × 0,23 m),¹⁸¹ ze kterého se zachoval levý okraj s vyobrazením Cauta a busty Slunce se šesti paprsky v horním rohu. Reliéf je zhotoven na místním kameni a provedení prozrazuje ovlivnění galskou sochařskou tradicí; [006-Lug-002] fragment pravého horního rohu reliéfu (0,39 × 0,274 × 0,12 m),¹⁸² který znázorňuje hlavu a levou ruku postavy ve fryžské čapce, která v dlani třímá jinak neidentifikovatelný kruhový objekt. Interpretace této scény je obtížná, s největší pravděpodobností však jde o ztvárnění zrození Mithry ze skály, kde je použit jinak nedoložený atribut.

[007-Lug] Les Bolards, Nuits-Saint-Georges [13 E5]

Les Bolards je archeologickým nalezištěm poblíž Nuits-Saint-Georges, kde se v období antiky nacházelo významné obchodní a náboženské centrum soustředěné kolem chrámového okrsku, kterému dominoval velký chrám zasvěcený nám neznámému léčitelskému božstvu.¹⁸³ V blízkosti tohoto velkého chrámu se nacházelo [007-Lug-M-01] mithraeum I,¹⁸⁴ které bylo objeveno již v průběhu 30. let 20. století. První systematičtější průzkum míst, kde se nacházelo, ale podnikl až Émile Thévenot v roce 1948. I tento průzkum však přinesl jen velmi kusé informace o podobě mithraea, snad kromě poznatku, že centrální místnost byla umístěna pod úroveň terénu a sestupovalo se do ní po schodech skrze *vestibulum*. Uvnitř mithraea¹⁸⁵ byly nalezeny: [007-Lug-M-01-001] socha Cauta s nápisem¹⁸⁶ (0,83 × 0,34 × 0,1 m), kterou nechal pořídit L(ucius) L(---) Antti/oc(h)us. Pozoruhodným detailem je globus, který leží na zemi za levou nohou světlonoše, opatřený horizontálním pásem, ze kterého vystřelují špičaté

175) *CIMRM* 950.1 = Walters 33 = Espérandieu 1910: č. 2282 (s. 263).

176) Jedinou známou paralelou je monument *CIMRM* 1347 z mithraea ve Štrasburku.

177) *CIMRM* 950.2 = Walters 32 = UEL 25879.

178) *CIMRM* 949 = Walters 34 = Espérandieu 1910: č. 2281 (s. 263) a č. 2286 (s. 264). Viz dále Espérandieu 1910: č. 2288 (s. 265), č. 2291 (s. 265) atd. Celkový počet sošek by měl být podle Espérandieua deset nebo dvanáct. Espérandieu sám je pokládá za vyobrazení boha Bakcha.

179) *CIMRM* 949. Meissonnier (2013: 39) dokonce na základě minimálního počtu doložených reliéfů hovoří o možné existenci čtyř mithraeí.

180) Barevné fotografie obou těchto monumentů jsou dostupné na: <https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Mithraic_relief_of_Jort> [14. 9. 2022].

181) Deshayes & Hincker 2014: 73–79; Hincker & Schütz & Deshayes 2016: 71–74.

182) Deshayes & Hincker 2014: 87–92; Hincker & Schütz & Deshayes 2016: 74–79.

183) Souhrnná přehledová publikace o tomto chrámu viz Pommeret 2001.

184) *CIMRM* 917 = Thévenot 1948 = Planson, Lagrange & Hérard 1973 = Walters 1974: 11–17. Ikonografické nálezy pak podrobně zpracovává Mouraire 1997.

185) Do výčtu nezahrnuji *CIMRM* 928, kde stojí uvedeno: Two fragments: *basem*. Tento nález, ať jím již Vermaeren myslel cokoli, vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů z důvodu nedostatku konkrétnějších informací.

186) *CIMRM* 918/919 = Thévenot 1948: 303, obr. 6 a 327 (č. 15a) = Walters 22 = *AE* 1951, č. 114 = HD021136.

výběžky. Socha byla nalezena ve vestibulu 2 až 3 metry od schodů, kterými se sestupovalo do ústřední síně mithraea; [007-Lug-M-01-002] poblíž sochy Cauta byly nalezeny fragmenty sochy¹⁸⁷ (výška 0,15 m) ze stejného druhu kamene patrně ztvárňující párového Cautopata. Zachovalo se pravé stehno a pas světlohoše a ruka držící konec pochodně; [007-Lug-M-01-003] socha ležícího lva¹⁸⁸ (0,44 × 0,53 × 0,21 m), který drží v předních tlapách převrácenou nádobu, ze které vytéká vydatný pramen vody; [007-Lug-M-01-004] další fragmenty sochy či reliéfu,¹⁸⁹ které byly s největší pravděpodobností součástí vyobrazení tauroktonie (např. část býčí nohy s kopytkem, tlama a krk psa, hlavy ve fryzských čapkách atd.); [007-Lug-M-01-005] malý mramorový sloup¹⁹⁰ zdobený reliéfním motivem do spirály se točících větví a dubových listů se žaludy; [007-Lug-M-01-006] kovové předměty a mince;¹⁹¹ [007-Lug-M-01-007] fragmenty dedikační desky s nápisem;¹⁹² [007-Lug-M-01-008] fragmenty s nápisem dedikovaným *Mythr[ae]*.¹⁹³ Z nálezu [007-Lug-M-01-009] votivních předmětů zobrazujících části lidských těl¹⁹⁴ lze usuzovat, že mithraeum bylo součástí rozsáhlejšího léčitelského centra situovaného poblíž nedalekých termálních pramenů. O době fungování mithraea v Les Bolards vypovídají mince nalezené v prostoru ústřední síně, které pokrývají období od vlády císaře Commoda až do konce 4. století. Zdejší mithraeum tak bylo s největší pravděpodobností v provozu od konce 2. století až do konce 4. století nebo počátku 5. století. S ohledem na téměř naprostou destrukci reliéfu s vyobrazením tauroktonie můžeme usuzovat, že konec fungování mithraea měl násilný charakter a jeho původci byli s největší pravděpodobností křesťané.

Thévenot během vykopávek v roce 1948 objevil nedaleko mithraea další budovu, o které se domníval, že sloužila jako [007-Lug-M-02] mithraeum II¹⁹⁵ v *Les Bolards*. Mezi nálezy učiněnými v těchto místech patří: [007-Lug-M-02-001] dva žulové disky s paprsky;¹⁹⁶ [007-Lug-M-02-002] hlavy soch bohyně Venuše, Minervy a dalších ženských postav;¹⁹⁷ [007-Lug-M-02-003] tři kamenné fragmenty s nápisem;¹⁹⁸ [007-Lug-M-02-004] fragment sochy (ruka s pochodní).¹⁹⁹ Žádný z předmětů nalezených v hypotetickém mithraeu II však nevykazuje jednoznačnou souvislost s Mithrovým kultem, což vede k pochybnostem o správnosti Thévenotovy hypotézy.²⁰⁰ Hypotetické druhé mithraeum z tohoto důvodu vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických objektů i s nálezy, které byly v prostorách této stavby objeveny.

[008-Lug] Lillebonne (ant. luliobona) [13 C2]

Nálezy učiněné *abbé* Cochetem během vykopávek římské *villy* v Lillebonne v roce 1864 byly o více jak století později přehodnoceny Louisem Harmandem, který dospěl k závěru, že jedna z místností rozsáhlejší obytné budovy ve skutečnosti sloužila jako [008-Lug-M] mithraeum.²⁰¹ V prostorech hypotetického mithraea (12 × 6,8 m) byly nalezeny následující monumenty: [008-Lug-M-001] reliéf s vyobrazením boha Slunce (0,38 × 0,16 × 0,1 m);²⁰² [008-Lug-M-002] dva oltáře nebo podstavce bez nápisů;²⁰³ [008-Lug-M-003] dva sloupy;²⁰⁴

187) *CIMRM* 920 = Thévenot 1948: 303, obr. 7 = Walters 23.

188) *CIMRM* 921 = Thévenot 1948: 303, obr. 9 = Walters 24. Lev drží v předních tlapách převrácenou nádobu, ze které vytéká vydatný pramen vody.

189) *CIMRM* 922–923 = Walters 25a-e a 25bis.

190) *CIMRM* 924.1 = Thévenot 1948: 303, obr. 10.

191) *CIMRM* 925.

192) *CIMRM* 926 = Thévenot 1948: 327 (č. 15b) = EDCS-13303200.

193) *CIMRM* 927 = Thévenot 1948: 327 (č. 15c) = EDCS-13303198.

194) *CIMRM* 924.2–3.

195) *CIMRM* 929 = Thévenot 1948: 312–313 = Walters 1974: 14–17.

196) *CIMRM* 930 = Thévenot 1948: 307, obr. 16.

197) *CIMRM* 931.

198) *CIMRM* 932 = Thévenot 1948: 328 (č. 16d) = EDCS-13303209.

199) *CIMRM* 933.

200) Walters 1974: 14–17; Clauss 1992: 93, pozn. 28.

201) Harmand 1972.

202) Harmand 1972: č. 4 (s. 219) = Walters 52.

203) Harmand 1972: č. 1 (s. 218).

204) Harmand 1972: č. 3 (s. 219).

[008-Lug-M-004] úlomky soch,²⁰⁵ které nicméně neumožňují jasnou identifikaci zobrazených postav. Harmand zmiňuje „fragmenty paží, nohou a chodidla obutého do sandálů, větší kus dokonce představuje část trupu oděného do krátké tuniky s rovnými záhyby a nad pasem přepásanou pásem“,²⁰⁶ což je dle jeho názoru slučitelné s obvyklým vyobrazením světlonošů. Žádný z těchto nálezů však mithraistický status budovy jednoznačně nepotvrzuje a hypotetickým mithraeum z Lillebonne a artefakty v něm objevené tedy klasifikují mezi možnými, ale spornými mithraistickými nálezy.²⁰⁷

[009-Lug] Lyon (ant. Colonia Lugdunum/Lugdunum) [13 E6]

Z Lyonu, starověkého Lugduna, správního centra provincie Gallia Lugdunensis, pocházejí dva nálezy, které mohou souviset s fungováním římského kultu boha Mithra. Prvním z těchto nálezů je [009-Lug-001] fragment kamenného bloku s nápisem²⁰⁸ (0,36 × 0,24 × 0,08 m) ve formě *Deo Invicto / Mithr(ae) / Secundinus / dat.* Kamenný blok je nepravidelného tvaru, s hrubým povrchem, na kterém je vytesán čtvercový rám pro nápis. Pod nápisem se vine had, jehož hlava spočívá napravo od nápisu. První popis a vyobrazení tohoto monumentu pocházejí již od Symeonioho,²⁰⁹ který jej označil za pozůstatek Asklépiova kultu a při reprodukci nápisu uvedl namísto správného *Mithr* chybně *Mithir*. Kresba monumentu navíc zahrnuje hlavu ženy z profilu, která se na něm v současné době nenachází. Chybně přepsaný nápis se pak stal vzorem pro mnoho moderních falzifikátů.²¹⁰ Monument samotný však s největší pravděpodobností představuje fragment zrození Mithry ze skály,²¹¹ a tedy autentický pozůstatek Mithrova kultu. Monument proto řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Druhým artefaktem, který by mohl pocházet z prostředí římského kultu boha Mithry, je [009-Lug-002] malá bronzová deska s nápisem,²¹² objevená již v době před rokem 1573. V současné době je bohužel pokládána za ztracenou. Na desce se pozlaceným písmem nacházel nápis *Deo Invicto / Aur(elius) Secundi/nius Donatus / frument(arius) Au/g(usti) et comment(ariensis) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).* Podle nového čtení, představené v ročence *L'Année épigraphique*, doplňují funkci Aurelia Secundinia Donata jako *frument(arius) Au/g(usti)* namísto dříve navrhovaného *frumentar(ius) [le]g(ionis)*²¹³ nebo *[re]g(ionis)*. Místo Secundinova působení by pak bylo možné klást spíše do Říma, kde je funkce *frumentarius Augusti* doložena v souvislosti s fungováním *castra peregrina*, a nikoli do Lyonu.²¹⁴ Nápis zmiňuje jméno božstva, ke kterému se obrací, pouze jako *Deus Invictus*, v souvislosti s vojenskou funkcí pořizovatele však s největší pravděpodobností zmiňuje Mithru. Rovněž tuto desku s nápisem tedy řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

205) Harmand 1972: č. 2 (s. 218–219).

206) Harmand 1972: 218–219.

207) Existence mithraea v Lillebonne je nicméně některými badateli přijímána, viz Dubois 2012c: 427 a obr. 1 (mapa lokalit, kde byla objevena mithraea) a 432 (tabulka se seznamem mithraeí).

208) *CIMRM* 906/907 = Walters 18 = Espérandieu 1910: č. 1745 (s. 12) = EDCS-10500727 = *CIL* XIII, č. 1772.

209) Symeonii 1558: 139.

210) Maionica 1878: 42, č. XIV.

211) Walters 1974: 80–81; Turcan 1972: 19–20.

212) *CIMRM* 908 = Walters 19 = *CIL* XIII, č. 1771 = *AE* 2000, č. 951 = HD047693.

213) Turcan (1972: 40) nicméně namítal, že legie jsou v naprosté většině případů zmiňovány se svým pořadovým číslem, a tato praxe není v případě této rekonstrukce dodržena.

214) *AE* 2000, č. 951 (s. 363–364).

Mesves-sur-Loire (ant. Massava/Vicus Massava)

Viz *Néris-les-Baines (Aqu)*.

[010-Lug] Septeuil [13 D3]

Během vykopávek probíhajících v letech 1984–1985 v Septeuil bylo odkryto [010-Lug-M] mithraeum,²¹⁵ které se nacházelo v místech léčivých pramenů. Mithraeum bylo vybudováno někdy kolem poloviny 4. století a vzniklo rozdělením prostor již existujícího *nymphaea* na dvě přibližně stejně velké poloviny. Jedna polovina od této doby plnila funkci malého mithraea, druhá nadále sloužila svému původnímu účelu, přičemž oba prostory byly od sebe odděleny dřevěnou přepážkou. V části *nymphaea* byla navíc přistavěna malá místnost s velkými kamny, která, soudě podle velkého množství nalezených zvířecích kostí a kuchyňské keramiky, sloužila zdejší mithraistické komunitě k přípravě pokrmů konzumovaných během společných hostin.²¹⁶ Nález více než tisícovky mincí naznačuje, že mithraeum bylo násilně zničeno v průběhu 80. let 4. století, snad v důsledku bojů za občanské války mezi císaři Magnem Maximem a Gratianem.²¹⁷ K podobné dataci dospěla i analýza nalezené keramiky.²¹⁸ Mithraeum v Septeuil tedy fungovalo jen po několik málo desetiletí. Z dalších nálezů je možné zmínit [010-Lug-M-001] fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie;²¹⁹ [010-Lug-M-002] stělu s vyobrazením zrození Mithry ze skály;²²⁰ nebo [010-Lug-M-003] sochu nymfy,²²¹ která byla v prostorech umístěna ještě před jejich adaptací do podoby mithraea.

[011-Lug] Sources de la Seine [13 E4]

V roce 1935 vyslovil Henry Corot ve své stručné zprávě o průběhu vykopávek v lokalitě *Sources de la Seine* hypotézu, že jedna z budov, která se nacházela v prostoru mezi lázněmi a chrámem bohyně Sequany, mohla sloužit jako [011-Lug-M] mithraeum.²²² Následný výzkum tuto hypotézu nepotvrdil²²³ a hypotetické mithraeum ze *Sources de la Seine* tedy může být vyřazeno ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[012-Lug] Vieu/Vieu-en-Valromey (ant. Venetonimagus) [13 E6]

V roce 1840 proběhly ve Vieu v místech, kde se nachází kostel a k němu přilehlý hřbitov, archeologické vykopávky, které vedly k odhalení velkých kamenných bloků tvořících základy budovy z římského období. Archeologické práce pokračovaly na stejném místě také v letech 1868–1869 a vedly k objevení základů obdélníkové místnosti orientované v ose sever-jih o rozměrech 10,6 × 3,4 m, jejíž podlaha se nacházela asi 0,3 m pod úrovní terénu. Vchod do místnosti se nacházel na jižní straně a byl opatřen portikem. Nálezy učiněné na tomto místě naznačují, že se v případě odkryté budovy mohlo jednat o [012-Lug-M] mithraeum.²²⁴ Mezi artefakty odkryté během vykopávek v místech portika patří [012-Lug-M-001] dva sloupy²²⁵ z červeného kamene. Uvnitř vlastní místnosti předpokládaného mithraea byly nalezeny následující předměty: [012-Lug-M-002] bronzová závěsná lampa²²⁶ s řetězy; [012-Lug-M-003] lampa z červené keramiky²²⁷ opatřena nápisem VIRA na horní straně a výrobní značkou

215) Gaidon-Bunuel 1991; 2021; Lavagne 2012: 129–132.

216) Gaidon-Bunuel 1991: 52 a obr. 4. Ohledně informací o podobě mithraistických hostin v mithraeu v Septeuile, viz Gaidon-Bunuel & Caillat 2008.

217) Walsh 2019: 98.

218) Gaidon-Bunuel & Barat & van Ossel 2006.

219) Gaidon-Bunuel 1991: 54, obr. 6; 2021: 443, obr. 5.

220) Gaidon-Bunuel 1991: 55, obr. 7.

221) Gaidon-Bunuel 1991: 54, obr. 5; 2021: 443, obr. 6.

222) Corot 1935: 360 = *CIMRM* 936 = Walters 1974: 141–142 (Appendix A, č. c).

223) Thévenot 1949: 257; Walters 1974: 141.

224) *CIMRM* 909; Turcan 1972: 5–7; Walters 1974: 5–11.

225) *CIMRM* 910c.

226) *CIMRM* 910a.

227) *CIMRM* 910b.

IECI OF na dně; [012-Lug-M-004] velké množství mramorových obkladů,²²⁸ patrně ze stěn; [012-Lug-M-005] fragmenty soch,²²⁹ mezi kterými se nachází busta zahalená do pláště, ženská postava ve splývajícím oděvu a hlava boha Apollóna; [012-Lug-M-006] podstavec s nápisem,²³⁰ který *Dei i(n)victi M(ithrae)* a na počest Gaia Rufia Eutacta, držitele titulu *pater patrum*, pořídil Gaius Rufinus Virilis, jeho syn. Nedaleko podstavce se v podlaze nacházela [012-Lug-M-007] šachta s vrstvou popela, kostí a mincí z doby vlády císaře Maxima Magna²³¹ a [012-Lug-M-008] fragmenty dvou dalších podstavců.²³²

Vzhledem k absenci podrobnějších nálezových zpráv a stratigrafie objevené místnosti je hypotézu, že tato budova sloužila jako mithraeum, obtížné přesvědčivě potvrdit.²³³ Vzhledem k dalším nálezům z této lokality se zdá, že hypotetické mithraeum bylo součástí rozsáhlejšího komplexu, který zahrnoval jižně situovanou budovu lázní a další stavby, ve kterých fungovalo léčitelské centrum.²³⁴ Této skutečnosti by nasvědčoval, kromě nálezů hlavy Apollónovy sochy, rovněž fakt, že Gaius Rufius Eutactus, *pater patrum* předpokládaného mithraea, byl na jinde nalezeném náhrobním nápisu označen jako *medicus*.²³⁵ Severně od zadní stěny mithraea pak byly objeveny [012-Lug-001] základy mohutného podstavce pro obří sochu v odhadované velikosti 6–7 m, ze které se dochoval palec chodidla a zmeř mramorových úlomků.²³⁶ Hypotetické mithraeum řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené nálezy, a stejné kritérium aplikuji i na nálezy učiněné v ústřední síni předpokládaného mithraea. Jedinou výjimku představuje oltář s nápisem zasvěcený Mithrovi, jehož mithraistický status se jeví jako nesporný. Co se datace fungování mithraea týče, zdá se, že bylo založeno někdy v průběhu 2. století a fungovalo až do konce 4. století, kdy bylo opuštěno.²³⁷

Ve Vieu byl objeven také [012-Lug-002] oltář s nápisem,²³⁸ který byl zasvěcen *Num(inibus) Aug(ustorum) / deo Soli* a který pořídil Gaius Amandus Bilicidossus se svým synem Aman-dem Maiorem. Přestože Waltersová zmiňuje, že tento artefakt byl nalezen během prvních vykopávek v okolí kostela ve Vieu v roce 1840,²³⁹ ve skutečnosti byl nalezen již dříve a na jiném místě.²⁴⁰ Za těchto okolností je spojitost tohoto nápisu s římským kultem boha Mithry problematická, neboť se mnohem pravděpodobněji týká veřejné slunečního kultu podporovaného římskými císaři od poslední čtvrtiny 3. století.²⁴¹ Tento oltář s nápisem proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[Geografická poznámka: Manfred Clauss uvádí starověký Venetonimagus mezi lokalitami ležícími na území provincie Gallia Narbonensis.²⁴² Barringtonův Atlas a *CIL* však Venetonimagus situují do provincie Gallia Lugdunensis. Z tohoto důvodu rovněž pojednávám tuto lokalitu mezi lokalitami náležícími do provincie Gallia Lugdunensis.]

228) *CIMRM* 910d.

229) *CIMRM* 910e.

230) *CIMRM* 910f/911 = Walters 20 = EDCS-10501517 = *CIL* XIII, č. 2540.

231) *CIMRM* 912a.

232) *CIMRM* 912b.

233) Nejpodrobnější zprávu o archeologickém průzkumu a nálezech, jejímiž zdroji jsou Desjardin a Guigue, ze které vychází všechna následující pojednání, se nachází v Quicherat 1870: 85–87.

234) Venetonimagus je jako místo, kde docházelo k uctívání pramenů, zmiňován již ve starověkých pramenech, viz Rémy & Buisson 1992: 245–246.

235) *CIL* XIII, č. 2509 = EDCS-10501486.

236) *CIMRM* 913.

237) Walters 1974: 9–10.

238) *CIMRM* 914 = Walters 21 = EDCS-10501518 = *CIL* XIII, č. 2541.

239) Walters 1974: 5–7.

240) Viz Hirschfeldova informace k tomuto nápisu v *CIL* XIII.1 (s. 395).

241) Turcan 1972: 29–30.

242) Clauss 1992: 86.

10.4 Gallia Narbonensis

[001-GaN] Aix-en-Provence (ant. Colonia Aquae Sextiae) [13 E8]

Možným nálezem mithraistické povahy, objeveným v roce 1839 a sekundárně využitým jako stavební materiál, je [001-GaN-001] oltář s vyobrazením slunečního boha a nápisem²⁴³ (0,62 × 0,29 × 0,16 m). Slunce je na oltáři vyobrazeno stojící na voze taženém čtyřmi koňmi, který se vynořuje z mořských vln. Božstvo je zobrazeno z frontálního pohledu, oděné do vlajícího pláště upevněného sponou na hrudi. Hlava slunečního boha je opatřena sedmi otvory, které zřejmě sloužily k upevnění slunečních paprsků z kovu. Scéna je zasazena do rámu tvořeného dvěma korintskými sloupy a obloukem. Nápis nezmiňuje jméno božstva, kterému byl oltář zasvěcen, ale pouze jméno dedikanta Publia Tallia Onesima a standardní dedikační formulí *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Mithraistický charakter oltáře je nejistý, neboť v případě vyobrazené scény jde o obecný motiv známý i z jiných kontextů. Oltář z tohoto důvodu řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[002-GaN] Apt (ant. Apta lulia) [13 E8]

V roce 1903 byly v Aptu během výstavby silnice objeveny čtyři monumenty, které s největší pravděpodobností pořídili členové místní mithraistické komunity. V dnešní době jsou všechny pokládány za ztracené.²⁴⁴ Jednalo se o následující artefakty: [002-GaN-001] oltář s nápisem²⁴⁵ (0,43 × 0,15 × 0,14 m), který *Deo / Mercurio Mithrae* pořídil *T(itus) T(---) O(ptatus)*.²⁴⁶ Oltář byl zhotoven z místního kamene a na základě kvality písma a použití *praenomina* je datován do druhé polovina 2. století. Pozoruhodné je ztotožnění Mithry s Merkurem. V rámci Mithrova kultu však nejde o jev zcela výjimečný,²⁴⁷ neboť funkční oblasti obou božstev se v představách členů Mithrova kultu mohly částečně překrývat; [002-GaN-002] poškozenou desku s vyobrazením *Cauta*²⁴⁸ (0,32 × 0,19 × 0,15 m). Deska je zhotovena z místního kamene. Světloň je vyobrazen ve stoje se zkříženými nohama a oděn do krátké tuniky. Hlava a pravá ruka zobrazené postavy byly odlomeny, v levé ruce třímala vztyčenou pochodeň. Vpravo u nohou světloňe se nacházelo nezřetelné vyobrazení ptáka, patrně kohouta; [002-GaN-003] dva oltáře s vyobrazením pochodní²⁴⁹ (0,39 × 0,13 × 0,09 m). V případě těchto oltářů šlo zjevně o párové exempláře, z nichž jeden nesl obraz vztyčené, druhý skloněné pochodně. Je možné, že byly umístěny po bocích reliéfu či sousoší s vyobrazením tauroktonie. Mithraistický status všech těchto artefaktů pokládám za potvrzený s dostatečnou mírou přesvědčivosti.

[003-GaN] Arles (ant. Arelate/Colonia Arelate/Theline/Constantina) [13 E8]

Z Arles, starověkého Arelate, pocházejí tři nálezy, které byly kladeny do souvislosti s římským kultem boha Mithry. Jediným monumentem, o jehož mithraistickém statusu nepanují žádné zásadnější pochybnosti, je [003-GaN-001] torzo sochy bytosti se lví hlavou²⁵⁰ (0,95 × 0,46 × 0,34 m), objevené v roce 1598 během stavby vodního mlýna. Torzo sochy má odlomenou nejenom hlavu a větší část nohou, ale i ruce, které podle viditelných stop spočívaly na prsou a zřejmě třímaly dvojici klíčů. Kolem těla bytosti se vine ve třech záhybech had. V místech mezi záhyby se na těle bytosti nachází devět znamení zvířetníku, rozložených ve třech skupinách po třech. Vyobrazená znamení uvedená shora a zleva doprava jsou: i) Beran, Býk, Blíženci (jarní znamení); ii) Rak, Lev, Panna (letní znamení); iii) Váhy, Štír, Kozoroh (podzimní znamení). Socha je datována na základě uměleckého provedení do poslední čtvrtiny

243) *CIMRM* 878 = *TMM* II, č. 503 (s. 164) = *TMM* II, č. 325 (s. 436) = Walters 54 = Espérandieu 1907: č. 94 (s. 77) = *CIL* XII, č. 511.

244) Turcan 1972: 19, pozn. 1.

245) *ILNG* 161 = Walters 46 = EDCS-11700748.

246) Jméno dedikanta je doplněno na základě jiného dedikačního nápisu, který patrně tentýž člověk pořídil ve stejné lokalitě a zasvětil *Deo / Marti*, viz *ILNG* 158 = EDCS-13301813.

247) Podrobněji viz Hensen 1995.

248) *CIMRM* 997 = Walters 47 = Espérandieu 1928: č. 7613 (s. 220).

249) *CIMRM* 998 = Walters 48 = Espérandieu 1928: č. 7623 (s. 227).

250) *CIMRM* 879 = Walters 1 = B 6 = Espérandieu 1907: č. 142 (s. 120).

2. století.²⁵¹ Druhým z nálezů je [003-GaN-002] hlava sochy mladíka s fryžskou čapkou.²⁵² V tomto případě není zcela jasné, zda se jedná o Mithru nebo Attida,²⁵³ ve prospěch Mithry nicméně hovoří kudrnaté vlasy charakteristické pro ztvárnění solárních božstev a pohled upřený mírně vzad a vzhůru, což by odpovídalo pozici hlavy na tauroktonní kompozici. Z těchto důvodů klasifikuji hlavu sochy mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Posledním z nálezů je [003-GaN-003] keramická lampa²⁵⁴ nalezená v blízkosti torza sochy bytosti se lví hlavou. Motiv na lampě zobrazuje muže, který drží v pravé ruce meč a v levé ruce dolní polovinu trupu rozsekaného lidského těla. Hrud, ruce a hlava mrtvého se povalují na zemi. Mithraistický charakter tohoto předmětu byl odmítnut již Cumontem²⁵⁵ a ke stejnému závěru dospěl i Vermaseren ve svém komentáři k tomuto artefaktu v *CIMRM*. Vermaseren byl navíc schopen získat i fotografii této lampy,²⁵⁶ která byla do této doby známa pouze na základě ne příliš kvalitní kresby.²⁵⁷ Tento monument vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[004-GaN] Bourg-Saint-Andéol (ant. Bergoiata) [13 E7]

V Bourg-Saint-Andéol se nachází jeden z nejpozoruhodnějších galských mithraistických monumentů v podobě [004-GaN-M-001] skalního reliéfu s vyobrazením tauroktonie a nápisem²⁵⁸ (2 × 2,08 m). Skalní stěna, do které je reliéf vytesán, se nachází na svahu údolí, kterým protékají dva potoky. Reliéf, v dnešní době umístěný ve výšce přibližně 2,5 metru nad zemí, byl dlouhodobě vystaven působení povětrnostních vlivů, což přispělo ke značnému opotřebení jeho povrchu. I přes tuto skutečnost jsou základní kontury a postavy zobrazené na tauroktonní scéně stále jasně zřetelné. Mithra je zachycen ve svém obvyklém postoji a ustrojení v doprovodu psa, hada, štíra a havrana, který sedí vlevo od Mithrovy hlavy na okraji jeskynního oblouku. V horních rozích reliéfu se nacházejí busty Slunce s dvanácti slunečními paprsky a Luny v měsíčním srpku. Na spodním okraji reliéfu se nachází tesaaná *tabula ansata* s nápisem, který je v důsledku zvětrání povrchu skály prakticky nečitelný.²⁵⁹ Je téměř jisté, že v období antiky byl reliéf součástí zadní stěny [004-GaN-M] mithraea, které mělo podobu stavby těsně přiléhající ke skalnímu masivu.²⁶⁰ Z vlastní konstrukce mithraea se v důsledku eroze prostoru před skalní stěnou nedochovaly žádné architektonické pozůstatky. Na jeho existenci však poukazují otvory ve skále nad tauroktonním reliéfem, které sloužily k usazení střešních trámů. Doba fungování mithraea je kladena do 3. století.

[005-GaN] Genève (Ženeva) (ant. Genava) [13 F5]

V roce 1752 byl v základech katedrály Saint-Pierre v Ženevě objeven vápencový [005-GaN-001] oltář s nápisem²⁶¹ (1,05 × 0,515 × 0,42 m) a s prohlubní ve formě *patery* na horní ploše. Oltář v roce 201 zasvětil *Deo Invicto* / *Genio loci* voják osmé římské legie Firmidius Severinus. Waltersová vyjadřuje pochybnosti o mithraistickém charakteru oltáře, protože podle jejího názoru nemůže být Mithra pokládán za *genia loci*.²⁶² Clauss však podotýká, že první řádky lze číst jako obsahující nevyjádřenou spojku *et*. Dedikace by tak byla věnována společně Mithrovi

251) Turcan 1972: 23.

252) *CIMRM* 881 = Walters 2 = Espérandieu 1910: č. 2534 (s. 370).

253) Turcan 1972: 13; Walters 1974: 56–57.

254) *CIMRM* 880.

255) *TMM* II, s. 404.

256) *CIMRM* I, obr. 228.

257) Millin 1807: tab. LXIX, obr. 2.

258) *CIMRM* 896/897 = Walters 13 = Espérandieu 1907: č. 422 (s. 286–287) = HD006014 = *CIL* XII, č. 2706 = *AE* 1976, č. 411a.

259) Posledním systematickým pokusem o nalezení nového čtení nápisu na tomto skalním reliéfu je Lauxerois 1972, který navrhuje: *Num[in]ib(us) Au[g]ustor(um) / Deum Invictum / T(itus) Aur(elius) [---] d(e) s(ua) p(ecunia) f(ecit)*. Toto čtení akceptuje Manfred Clauss (1992: 87 a pozn. 5), Richard Gordon (1994: 473) však podotýká, že stav skalního povrchu již spolehlivou rekonstrukci nápisu neumožňuje.

260) *CIMRM* 895 = Walters 1974: č. 2 (s. 4–5) = Lavagne 1976; viz též Adrych et al. 2017: 61–80.

261) *CIMRM* 916 = *CIMRM* II, s. 43 = Walters 55 = *CIL* XII, č. 2587 = EDCS-09201039 = UEL 30114.

262) Walters 1974: 129.

a *geniovi* daného místa.²⁶³ Claussův argument pokládám za přesvědčivý a pro jím navržené čtení lze nalézt volnou paralelu v podobě nápisu na oltáři z mithraea v anglickém Housesteads.²⁶⁴ Oltář řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Možnou existenci [005-GaN-M] mithraea pod ženevskou katedrálou, o které hovoří Turcan,²⁶⁵ nelze na základě individuálního nálezu prokázat. Rovněž argument, že křesťané často stavěli kostely v místech pohanských chrámů, je přinejmenším nepřímý: oltář mohl být za účelem stavby dopraven z jiného místa. Hypotetické mithraeum tedy vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[006-GaN] La Bâtie-Montsaléon (Mons Seleucus) [13 E7]

V roce 1804 byl během vykopávek v ruinách starověkého města Mons Seleucus, vedených Jeanem Charlesem François de Ladoucetem, objeven [006-GaN-001] fragment sochy s vyobrazením tauroktonie a nápisem²⁶⁶ (0,40 × 0,45 m). Monument je v současné době pokládán za ztracený a jeho podoba je známa pouze na základě nákresu z 19. století. Ze sochy se dochoval podstavec s tělem Mithry od pasu dolů a tělem býka s chybějící hlavou a krkem. Ze zvířat byli vyobrazeni pes, had a štír. Na přední straně podstavce se nacházelo zleva částečně odlomené pole pro nápis, který lze rekonstruovat v podobě [*Deo Soli In] victo M(arcus) Iul(ius) Maternia/[n]us ex voto* nebo případně [*Deo Soli In]victo M(ithrae) Iul(ius) Maternia/[n]us ex voto*.²⁶⁷ Podle informace poskytnuté de Ladoucetem byl tento fragment sochy nalezen v „ruinách domu, který podle své stavby a velkého množství zajímavých předmětů v něm nalezených, musel patřit jednomu z nejbohatších obyvatel Mons Seleucus.“²⁶⁸ Turcan na základě této zmínky formuluje hypotézu o existenci mithraea [006-GaN-M] v La Bâtie-Montsaléon.²⁶⁹ Jelikož nebyly nalezeny žádné jeho architektonické pozůstatky a zprávy o vykopávkách neumožňují určit přesné místo nálezu, přítomnost mithraea v prostorách této vily zůstává pouhou spekulací. Během vykopávek v roce 1804 byly rovněž nalezeny [006-GaN-002] keramické misky s nápisy zasvěcenými *deo invicto* a *deo bono*.²⁷⁰ Ze jmen dedikantů známe pouze *momina* v podobě [G]audentius, (--)-porius nebo Hector. Pochybnosti o pravosti nápisů vyjádřil Hirschfeld, editor dvanáctého svazku *CIL*, Cumont je nicméně pokládal za pravé a proti jejich autenticitě nic nenamítají ani Turcan nebo jinak velmi kritický Clauss.²⁷¹ Jelikož mithraistický status těchto misek, nyní rovněž ztracených, není zcela nesporný, řadím je mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[007-GaN] La Lagaste, Pomas [13 D8]

V roce 1920 byla během vykopávek ve svahu kopce *La Lagaste* poblíž městečka Pomas, kde se v období Římské říše nacházelo *oppidum*, objevena mramorová [007-GaN-001] socha mladíka s kudrnatými vlasy a fryžskou čapkou²⁷² (výška 0,67 m) v postoji se zkříženými nohama. Socha v dobrém uměleckém provedení měla neopracovanou zadní a pravou stranu, což naznačuje, že mohla být součástí většího reliéfu. Zobrazený mladík je oděný do tuniky s dlouhými těsnými rukávy přepásané kolem pasu, kalhot a vysokých bot. Pravá ruka postavy je odlomena, zdá se nicméně, že mladík v ní držel pochodeň, která byla opřena o jeho levé rameno. Vše nasvědčuje tomu, že se v tomto případě jednalo o vyobrazení mithraistického

263) Clauss 1992: 87 a pozn. 6; srov. též Turcan 1972: 31.

264) Viz [015-Bri-M-008] výše. Oltář nese dedikaci *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et deo Cocidio / Genioq(ue) hui(us)/ loci*, byl však prokazatelně nalezen uvnitř mithraea. Jeho pořizovateli byli vojáci druhé římské legie.

265) Turcan 1972: 3.

266) *CIMRM* 898/899 = Walters 14 = Éesperandieu 1907: č. 325 (s. 240) = EDCS-08501244 = *CIL* XII, č. 1535.

267) Clauss 1992: 87, pozn. 9.

268) De Ladoucette 1806: 47: „*Ce groupe a été trouvé dans les ruines d'une maison qui, d'après sa construction et le grand nombre d'objets curieux qui y ont été recueillis, devait appartenir à un des plus riches habitants de Mons Seleucus.*“

269) Ohledně možné existence mithraea ve starověkém Mons Seleucus viz Turcan 1972: 2.

270) *CIMRM* 900a–c = Walters 15 = *CIL* XII, č. 5686, 1160a–c = EDCS-32803707, EDCS-32803708 a EDCS-32803711.

271) *TMM* II, č. 498a–c (s. 164). Viz též Turcan 1972: 37; Clauss 1992: 87–88.

272) Walters 51.

Cauta. Socha byla na základě uměleckého stylu datována do 3. století. Monument řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[008-GaN] Lucey [13 E6]

V roce 1844 byl v Lucey nalezen [008-GaN-001] oltář s nápisem²⁷³ (rozměry nezjištěné), který *Deo / Invicto / N(abarze)* pořídil muž jménem Severianus. Čtení písmene N na třetím řádku je předmětem badatelské diskuse. Cumont jej pokládal za důsledek omylu kameníka, který jej vytesal namísto zamýšleného *M(ithrae)*,²⁷⁴ Vermaseren se však na základě Mommsenova návrhu přiklonil pro čtení *N(abarze)*, pro které existují paralely z dalších mithraistických nápisů.²⁷⁵ Nápis řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[009-GaN] Mandelieu-la-Napoule [13 F8]

V letech 1979–1980 proběhly záchranné archeologické práce v lokalitě *Notre-Dame d'Avinionet* v Mandelieu-la-Napoule poblíž Antibes. Během vykopávek byly nalezeny také pozůstatky římské vily založené v 1. století. Na sklonku 2. nebo na počátku 3. století byl komplex suterénních sklepů a stodol ležící jihovýchodně od této vily přebudován do podoby lázní, jejichž součástí bylo s velkou pravděpodobností také [009-GaN-M] mithraeum.²⁷⁶ Objevená podzemní místnost (7,7 × 5,2 m) se vyznačuje pro mithraeum typickým architektonickým plánem (pronaos, boční pódia podél centrální uličky a výklenek v zadní stěně ústřední místnosti) a o kultickém využívání prostor svědčí i zde učiněné nálezy: [009-GaN-M-001] tři oltáře bez nápisů;²⁷⁷ [009-GaN-M-002] meč a dva nože;²⁷⁸ [009-GaN-M-003] kratér;²⁷⁹ [009-GaN-M-004] fragmenty keramických nádob;²⁸⁰ [009-GaN-M-005] lampy;²⁸¹ [009-GaN-M-006] zvonky²⁸² a [009-GaN-M-007] pokladnice s mincemi.²⁸³ Jediným identifikovatelným předmětem ikonografické povahy je malá [009-GaN-M-008] soška zobrazující boha Merkura.²⁸⁴ Na základě nalezených mincí můžeme usuzovat, že prostory hypotetického mithraea byly opuštěny až na konci 4. století.²⁸⁵ Žádný ze zde nalezených předmětů nicméně neprokazuje nezpochybnitelnou vazbu na římský kult boha Mithry. Předpokládané mithraeum i s jeho nálezy proto řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické objekty.

[010-GaN] Montéleger [13 E7]

Na zámku v Montéleger se po mnoho let nacházel [010-GaN-001] fragment oltáře s nápisem²⁸⁶ (0,5 × 0,42 × 0,15 m), který byl poprvé publikován až v roce 1960. Zachována je hlava oltáře, spodní část je odlomena. Oltář byl zasvěcen *Deo / Invicto* a pořídil jej muž jménem *M(arcus) Iccius*. Toto jméno prozrazuje místní galský původ dedikanta. Manfred Clauss dokonce připouští možnost, že M na začátku třetího řádku nápisu není zkrácením pro *praeno-*

273) *CIMRM* 915 = Walters 56 = EDCS-09200853 = *CIL* XII, č. 2441.

274) *TMM* II, č. 499 (s. 166); srov. též Turcan 1972: 32; Clauss (1992: 87) chápe N jako zkrácení *praenomena* dedikanta.

275) Sarmizegetusa: *CIMRM* 2029 = HD047216 = UEL 15152; Aquincum: *CIMRM* 1790 = HD055045; Řím: [Rom-M-25-001] výše; Moesia Superior (přesné místo nálezů neznámé): *CIMRM* 2197 = EDCS-51000064.

276) Goudineau 1981: 544–546; Aygueparse et al. 1981 (krátké zprávy o probíhajícím výzkumu). Komplexní publikací nálezů je Fixot 1990: 143–201.

277) Fixot 1990: 169 a obr. 88.

278) Fixot 1990: 182–183 a obr. 100.

279) Fixot 1990: 180–191 a obr. 96 a 98.

280) Fixot 1990: *passim* a obr. 110.

281) Fixot 1990: *passim* a obr. 107–109.

282) Fixot 1990: 182 a obr. 100.

283) Brenot 1990.

284) Fixot 1990: 181–182 a obr. 99.

285) Goudineau 1981: 544–546.

286) *AE* 1961, č. 162 = Blanc 1960: č. 6 (s. 201–202) = HD017842.

men Marcus, ale zkratkou pro *M(ithrae)*.²⁸⁷ Jelikož identita božstva zmiňovaného skrze epitet *invictus* není zcela jasná (Mithra tento epitet sdílel s jinými božstvy), řadím tento monument mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[011-GaN] Murviel-lès-Montpellier [13 D8]

Přesná doba nálezu [011-GaN-001] náhrobku s nápisem (0,74 × 0,47 × 0,26),²⁸⁸ který byl nalezen v Murviel-lès-Montpellier, je neznámá, byl však znám minimálně od počátku 18. století. Náhrobní kámen je zasvěcen *D(is) M(anibus)* a člověk, na jehož hrobě se nacházel, Publius Anthius Logus, je na něm titulován jako *pater sacrorum*. Tento titul však spojitost s Mithrovým kultem zcela jednoznačně nedokládá a názory ohledně mithraistické charakteru tohoto artefaktu se různí. Waltersová jeho mithraistický charakter přijímá,²⁸⁹ Clauss jej pokládá za nejistý.²⁹⁰ Jelikož monument samotný nenese žádné další znaky příslušnosti k Mithrovu kultu, řadím jej mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[Geografická poznámka: Waltersová uvádí, že náhrobek byl nalezen v Murviel-lès-Montpellier, které ztotožňuje s antickou lokalitou Sextantio.²⁹¹ Podle DARE se však antické Sextantio nacházelo jinde (viz DARE 8027) a antické jméno *oppida*, které se rozkládalo poblíž dnešního Murviel-lès-Montpellier, je neznámé. Ve středověku bylo toto místo známé pod jménem Altimurium.]

[012-GaN] Narbonne (ant. Colonia Narbo Martius) [13 D8]

Z míst, kde se v období antiky nacházela Colonia Narbo Martius, pocházejí dva nálezy, které byly kladeny do souvislosti s působením římského kultu boha Mithry. O prvním z těchto artefaktů informoval v roce 1899 Franz Cumont, který zmiňuje [012-GaN-001] reliéf s vyobrazením světlohoše (1,44 × 0,50 m) zasazený do zdi domu číslo 9 v Rue de Michelet.²⁹² S největší pravděpodobností se ale jedná o značně poškozený reliéf, nalezený již v roce 1639 v jedné z narbonnských věží a následně přemístěný do zdi domu v Rue de Michelet, který uvádí Espérandieu v prvním svazku *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine*.²⁹³ Tento monument zobrazuje postavu ve fryžské čapce v postoji se zkříženými nohama, ale bez pochodně, s levou rukou pod bradou a pravou podpírající levou ruku v lokti, tedy v pozici, která je typická pro ztvárnění zarmouceného Attida (*Attis tristis*). Z těchto důvodů vyřazují reliéf s hypotetickým vyobrazením světlohoše ze seznamu relevantních mithraistických nálezů. Druhým z možných mithraistických monumentů je bronzová [012-GaN-002] rukojeť nože ve tvaru mithraistické bytosti se lví hlavou²⁹⁴ (délka 0,12 m), která se v současné době nachází v Paříži. Rukojeť zobrazuje nahou postavu se lví hlavou a s hromoklínem v ústech, kolem které se ve třech záhybech vine had, jehož hlava spočívá na temeni lví hlavy. Na zádech bytosti se nachází dva páry křídel. V rukou přitisknutých těsně u hrudi třímá klíč (v levé ruce) a obtížně identifikovatelný podlouhlý předmět, patrně hůl nebo žezlo (v pravé ruce). Nejasnosti panují ohledně původu tohoto artefaktu. S největší pravděpodobností se jedná o stejný monument, jehož původ lze vysledovat ke starožitníkovi v Římě, odkud byl před rokem 1841 odprodán do sbírek hraběte Pourtalès-Gorgiera v Paříži.²⁹⁵ Po smrti hraběte Pourtalès-Gorgiera

287) Clauss 1992: 88, pozn. 11.

288) *CIMRM* 885 a *CIMRM* II, s. 42 = Walters 9 = *CIL* XII, č. 4188 = EDCS-09301356.

289) Walters 1974: 63–65.

290) Clauss 1992: 288.

291) Walters 1974: 63.

292) *TMM* I, 281bis (s. 365) = *CIMRM* 882 = Walters 1974: 143–144 (Appendix A, č. g).

293) Espérandieu 1907: č. 627 (s. 396).

294) Blanchet 1954 = *CIMRM* 882bis (*CIMRM* II, s. 41–42) = *CIMRM* 589 = Walters 1974: 144–146 (Appendix A, č. h) = B 49.

295) *Abhandlungen*, č. 10 (s. 206); Lajard 1867: 585. Rukojeť je zmiňována v díle věnovaném popisu sbírky hraběte Pourtalès-Gorgiera, viz Dubois 1841: č. 621 (s. 115), a rovněž v prodejním katalogu vydaném u příležitosti aukce sbírky, viz *Catalogue*, č. 641 (s. 124). Tento artefakt uvádí Vermaseren jako *CIMRM* 589, který spadá mezi monumenty pravděpodobně nalezené v Římě, ale uchovávané na jiných místech (včetně chybné informace převzaté od Lajarda, že byl tento předmět zakoupen v roce 1845 hrabětem Pourtalès-Gorgierem, jehož jméno uvádí nesprávně jako Pourtalès-Géorgier). V každém případě lze *CIMRM* 882bis a *CIMRM* 589 pokládat za duplicitní záznamy o jednom a téže artefaktu.

byla jeho sbírka antického umění rozprodána a rukojeť nože se ocitla ve sbírce Eugèna Piota, kde se v katalogu této sbírky objevuje, zřejmě poprvé, jako místo původu Narbonne,²⁹⁶ které dále uvádí i Blanchet. Blanchet navíc zmiňuje, že Narbonne je jako místo původu uvedeno na mramorovém podstavci pro tento předmět, kde se nachází nápis *Eon (manche de couteau) trouvé près Narbonne* („Aion [rukojeť nože] nalezený poblíž Narbonne.“). Tuto informaci však nelze pokládat za hodnověrnou, neboť místo původu rukojeti nelze vyvozovat ze sekundárně dodaného podstavce. Vzhledem ke skutečnosti, že po ikonografické stránce vykazuje ztvárněná postava dostatečnou shodu s dochovanými exempláři mithraistické bytosti se lví hlavou, řadím rukojeť mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[013-GaN] Saint Auban [13 E7]

V roce 1916 byl v Saint-Auban objeven [013-GaN-001] fragment olovené desky²⁹⁷ (1 × 0,63 × 0,01 m) s několika reliéfními ikonografickými motivy, který de Gérin-Ricard interpretoval jako vyobrazení galských božstev tvořících součást pozdně římského sarkofágu. V roce 1959 představil Hugues Vertet novou interpretaci tohoto nálezu jako dekorace vnitřní stěny schránky pro kultické náčiní pocházející z prostředí Mithrova kultu.²⁹⁸ Tato interpretace je krajně spekulativní a pracuje s komplikovaným výkladem mnoha motivů, které se běžně objevují ve funerální symbolice.²⁹⁹ Tento artefakt proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[014-GaN] Saint Pierre de Messenac [13 C7]

Nález údajného [014-GaN-M] mithraea v Saint Pierre de Messenac byl vyloučen již Vermaserenem v jeho komentáři k *CIMRM* 938B.³⁰⁰ Ve skutečnosti se jednalo o pozůstatky obilného síla.

[Geografická poznámka: Vermaseren uvádí název této lokality chybně jako Saint Pierre de Messeanc, který po něm převzal rovněž Clauss.³⁰¹]

[015-GaN] Saint-Rémy-de-Provence (ant. Glanum) [13 E8]

Již před rokem 1664 byl v místech starověkého města Glanum objeven [015-GaN-001] kámen s nápisem³⁰² (rozměry nezjištěné), sekundárně použitý ke stavbě venkovského domu. V současné době je tento artefakt pokládán za ztracený. Nápis na tomto předmětu nesl dedikaci *Soli / invicto*, kterou pořídil člověk, z jehož jména se dochoval pouze *cognomen* Eudaem(on) a který byl s největší pravděpodobností propuštěncem řeckého původu. Nápis neposkytuje žádné indicie, které by naznačovaly, že titulem *Sol invictus* byl míněn Mithra a nikoli sluneční božstvo uctívané v rámci veřejného kultu. Z tohoto důvodu řadím nápis mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[016-GaN] Vaison-la-Romaine (ant. Vasio) [13 E7]

V roce 1639 byl v zahradě poblíž hřbitova u katedrály ve Vaison-la-Romaine nalezen [016-GaN-001] kamenný blok s nápisem³⁰³ (rozměry neznámé), který zřejmě sloužil jako oltář. V současné době je pokládán za ztracený a k dispozici proto nemáme žádné bližší informace o jeho rozměrech nebo typu použitého kamene. Oltář nechal pořádit muž jménem Lucius Apronius Chrysomallus u příležitosti svého zasvěcení do stupně Peršan (*ob gradum per/sicum*

296) Piot 1890: č. 53 (s. 16). Waltersová (1974: 146) uvádí chybně č. 58.

297) De Gérin-Ricard 1926–1927 = Walters 1974: 159–162 (Appendix B, č. 15).

298) Vertet 1959.

299) Podrobná diskuse viz Walters 1974: 159–162.

300) *CIMRM* II, s. 43.

301) Clauss 1992: 288.

302) *CIMRM* 886 = *CIL* XII, č. 1003 = Rolland 1944: č. 25 (s. 178) = Walters 53.

303) *CIMRM* 887 = *CIL* XII, č. 1324 = Walters 10 = EDCS-08501014.

/ *dedicavit*). Jde o jedinou nápisnou zmínku o zasvěcení do tohoto jinak zřídka doloženého mithraistického stupně. Přesná datace nápisu není možná, na základě užití *praenomina* však může být za *terminus ante quem* pokládán rok 200. Pořizovatel nápisu byl, jak můžeme usuzovat na základě jeho jména, patrně propuštěncem řeckého původu ve službách rodu Aproniů.

[017-GaN] Valence (ant. Valentia/Colonia Valentia) [13 E7]

V lednu roku 1904 byl ve Valence objeven [017-GaN-001] oltář s nápisem³⁰⁴ (0,45 × 0,19 × 0,12 m) zhotovený z místního kamene, který patrně sloužil jak podstavec sochy. Oltář nechal zasvětit *Cauti* muž jménem Sextus Cabirius Iullinus, jehož *cognomen* byl odvozen z kultu samothráckých Kabirů, v Galii často ztotožňovaných s Dioskury.³⁰⁵

[018-GaN] Vienne (ant. Vienna/Colonia Vienna/Vienna Allobrogum) [13 E6]

Z Vienne, kde se v období římské říše nacházelo jedno z nejdůležitějších měst v římské provincii Gallia Narbonensis Vienna Allobrogum, pochází několik nálezů souvisejících s působením římského kultu boha Mithry. V roce 1835 byla při stavebních pracích nedaleko místa nazývaného *Halle Neuve* objevena v malé podzemní místnosti s klenutým stropem skupina monumentů, které naznačují, že se v tomto případě mohlo jednat o [018-GaN-M] mithraeum.³⁰⁶ Místo nálezu bohužel neprošlo systematickým archeologickým průzkumem a k dispozici tak nejsou žádné zevrubnější informace o rozměrech nebo architektonickém plánu této stavby. Mezi zde objevené předměty patří: [018-GaN-M-001] fragment kamenného bloku s nápisem³⁰⁷ (0,7 × 0,4 m) zasvěcený *Deo / Cau/te*, který s největší pravděpodobností sloužil jako podstavec Cautovy sochy; [018-GaN-M-002] fragment sochy zobrazující fryžskou čapku,³⁰⁸ [018-GaN-M-003] dvě sochy světloňošů³⁰⁹ s fryžskými čapkami, oděných do tuniky a pláště, jeden se vztyčenou pochodní, druhý se skloněnou. Tyto monumenty jsou nyní pokládány za ztracené a nebyly dohledány již Cumontem v době, kdy Vienne navštívil během prací na přípravě *TMM*. V roce 1840 pak byl ve stejné lokalitě nalezen další mithraistický monument, tentokrát v podobě [018-GaN-M-004] reliéfu s vyobrazením bytosti se lví hlavou³¹⁰ (0,7 × 0,8 × 0,16 m). Reliéf byl nalezen ve dvou kusech, velkém tvořícím levou a středovou část a malém v podobě pravého dolního rohu artefaktu. Malý fragment je nyní pokládán za ztracený a jeho podoba je známa pouze na základě kreseb pořízených v době krátce po nález tohoto předmětu. Pravý horní roh reliéfu pak nebyl nalezen nikdy. Dochovaná část reliéfu zobrazuje lidskou postavu se lví hlavou oděnou do bederní roušky, s končetinami zakončenými drápy. Kolem těla bytosti se vine od nohou nahoru ve třech záhybech had, jehož hlava spočívá pod bradou lví hlavy. Na zádech bytosti se nachází dva páry od sebe směřujících křídel. Levá ruka bytosti je přitisknuta k hrudi, pravá je svěšena podél těla. V obou rukou jsou drženy klíče. Nalevo od stojící bytosti je umístěn oltář, na kterém hoří oheň. V prostoru nad oltářem v levé části reliéfu se nachází vyobrazení Dioskura vedoucího levou rukou za uzdu do prava kráčejícího koně. Z nákresu malého zlomku reliéfu, kde byla viditelná lidská chodila a kopyta koně, lze usuzovat, že v pravé části se nacházelo párové vyobrazení druhého Dioskura vedoucího koně opačným směrem. Přítomnost Dioskurů na mithraistických monumentech je ojedinělou záležitostí a tato skutečnost pouze podtrhuje výjimečnost viennského reliéfu s vyobrazením bytosti se lví hlavou.

304) Walters 50 = *AE* 1905, č. 28 = *ILNG*, č. 258 = HD030117 = EDCS-13301919.

305) Turcan 1972: 33–34.

306) *CIMRM* 901. Zprávy o chronologii nálezu jsou zmatené. Není jasné, zda informace o podzemní místnosti s klenutým stropem popisuje nálezové okolnosti v roce 1840 nalezeného reliéfu s vyobrazením bytosti se lví hlavou, nebo skupiny monumentů objevených o pět let dříve v roce 1835, viz Lajard 1841: 170–172; 1845: 201–203; Delorme 1841: 248; Allmer 1875: 455–456.

307) *CIMRM* 903.1 = Walters 17b = Turcan 1972: 33 = *CIL* XII, č. 1811 = EDCS-08501534 = *TMM* II, č. 500 (s. 164) a č. 277a (s. 399) = Delorme 1841: č. 241 (s. 246–248) = Allmer 1875: č. 270 (s. 454–457).

308) *CIMRM* 903.2 = Walters 17d = *TMM* II, č. 277b (s. 399) = Allmer 1875: 455.

309) *CIMRM* 903.3 = Walters 17c = *TMM* II, č. 277c (s. 399) = Allmer 1875: 455–456.

310) *CIMRM* 902 = Walters 16 = Turcan 1972: 24–28 = B 36 = *TMM* II, č. 277d (s. 399–400) = Espérandieu 1907: č. 340 (s. 253).

Za blíže neurčených okolností pak byl ve Vienne objeven [018-GaN-001] fragment reliéfu s vyobrazením zrození Mithry ze skály.³¹¹ Rovněž tento monument je pokládán za ztracený a nebyl nalezen již Espérandieuem připravujícím první svazek *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine* na počátku 20. století.³¹² Poslední zmínku o nálezu možného mithraistického artefaktu z Vienne představuje stručná Espérandieuhova poznámka o existenci [018-GaN-002] nádoby nebo talíře s vyobrazením mithraistického světlohoše, založená na kusé informaci poskytnuté Cumontem.³¹³ Tento monument nebyl v době, kdy jej zmiňuje Espérandieu, dosud publikován, a zdá se, že k tomu nedošlo ani později.³¹⁴ Za absence jakýchkoli doplňujících informací vyřazují tento artefakt ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[019-GaN] Vif [13 E7]

Franz Cumont chápal dedikaci *ignibus aeternis*, která se objevuje na [019-GaN-001] kamenném *cippu* s nápisem³¹⁵ pořízeným někdy před rokem 273 pretoriánským prefektem Iuliem Placidianem, jako alternativní oslovení Mithry v podobě Neporazitelného Slunce. Užívání tohoto epitetu však není z prostředí Mithrova kultu doloženo³¹⁶ a nelze se proto ubránit dojmu, že Cumontova interpretace nápisu je zásadním způsobem ovlivněna jeho dnes problematickou vizí římského kultu boha Mithry jako přímého pokračovatele perské náboženské tradice zahrnující uctívání věčného ohně. Jelikož nápis samotný neposkytuje žádné indicie, které by jej s kultem boha Mithry spojovaly, vyřazují jej ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

10.5 Monumenty s nejasnými nálezovými okolnostmi

[Gal-001] Soška bytosti se lví hlavou³¹⁷

Podle stručné poznámky, kterou v diskusi o nálezu bytosti se lví hlavou ze Štrasburku pronesl de Longpérier, měla být v Auvergne nalezena soška podobných rysů.³¹⁸ Tuto informaci zmiňuje Franz Cumont,³¹⁹ od kterého ji přebírají další badatelé často přispívající k dalšímu zmatení. Waltersová například nebyla schopna de Longpériovu zmínku vůbec dohledat (což je podivné, neboť je dohledatelná) a navíc nesprávně tvrdí, že podle Cumonta byla tato soška podobná jiné, kterou spatřil v muzeu v africké Cirtě (franc. Constantine), což jí slouží jako záruka toho, že tato soška z Auvergne skutečně existovala.³²⁰ Tuto informaci nicméně podává de Longpérier a nikoli Cumont, který nikde nezmiňuje, že by tento artefakt osobně viděl, a k de Longpérierově poznámce lakonicky dodává: „Nevím, na které monumenty může [de Longpérier] odkazovat, pokud druhá socha není ta pod naším číslem [obr.] 330“.³²¹ Obr. 330 v *TMM II* potom zobrazuje postavu se lví hlavou z mithraea v alžírské Skikkdě.³²² Za těchto okolností je bezpředmětné ponechávat tento artefakt, který zřejmě kromě de Longpériera nikdo neviděl a o kterém neexistují žádné zprávy, v korpusu relevantních mithraistických nálezů.

311) *CIMRM* 904 = Walters 17a = Turcan 1972: 17 = *TMM II*, č. 278 (s. 400–401) a obr. 321.

312) Espérandieu 1907: 253.

313) *CIMRM* 905 = Espérandieu 1907–1908: 204.

314) Vermaseren pouze odkazuje na Espérandieuhovu zprávu a poznamenává, že o tomto artefaktu nemá žádné nové informace. Vermaseren navíc hovoří o tom, že na nádobě se má nacházet vyobrazení Mithry, což je v rozporu s tvrzením Espérandieuhova, který výslovně zmiňuje „světlohoše“.

315) *TMM II*, č. 505 (s. 165) = *CIL XII*, č. 1551 = EDCS-08501263.

316) Turcan 1972: 30–31.

317) *CIMRM* 892 = *TMM II*, č. 326 (s. 436) = Walters 63 = B 20.

318) *Mémoires de la société impériale des antiquaires de France* (3. ser.) 10, 1868, 148.

319) *TMM II*, s. 436. Cumont nicméně chybně odkazuje na s. 147 namísto správné s. 148, což se opakuje i v další literatuře.

320) Walters 1974: 140. Rovněž Vermaseren nebo Bortolinová neposkytují v tomto ohledu žádné nové informace.

321) *TMM II*, s. 436.

322) *CIMRM* 125 = B 12.

[Gal-002] Střep s vyobrazením Mithry³²³

Rudolf Pagenstecher zmiňuje v jednom ze svých článků věnovaném kalenské keramice v jihoitalských a sicilských muzeích rovněž střep s vyobrazením Mithry, který údajně pochází z Gallie. Vermaseren a Waltersová, kteří na Pagenstechera odkazují, se ale ve svém pojednání dopouštějí značných omylů. Vermaseren předně hovoří o tom, že tento zlomek se nachází „v muzeu v Caleně“ (*in the Museum at Calena*),³²⁴ což je chybný závěr, neboť *calena* není místopisným názvem, ale označení typu keramiky, který je pojmenován podle antického města Cales (dnešní Calvi Risorta) v Campanii.³²⁵ Druhým problémem je, že z Pagenstecherova článku nevyvodili důležitou informaci, totiž že střep s vyobrazením Mithry se nacházel nikoli ve sbírkách muzea v Calvi Risorta, ale ve sbírce Juliána Gréaua³²⁶ a byl publikován v roce 1903 Wilhelmem Froehnerem ve svazcích tyto sbírky katalogizující.³²⁷ Na základě zhlédnutí kresby ve Froehnerově publikaci je možné dospět k závěru, že střep s největší pravděpodobností opravdu pochází z mísy, která měla na vnitřní ploše reliéfní vyobrazení tauroktonie, ze které se však dochovala pouze hlava Mithry a jeho vlající plášť posetý hvězdami. Tento artefakt proto klasifikuji mezi pravděpodobnými, ale ne zcela jednoznačně potvrzenými mithraistickými nálezy.

[Gal-003] Reliéf s vyobrazením bytosti se lví hlavou³²⁸

Další z „přeludů“ v korpusu mithraistického materiálu představuje stéla s údajným vyobrazením bytosti se lví hlavou (0,35 × 0,23 × 0,14 m), o jejímž místě nálezů není známo nic víc, než že s největší pravděpodobností pochází z oblasti nazývané Midi de la France. Stéla zobrazuje sedící bytost s dvojicí křídel, která má podle Espérandieho pozorování lví hlavu a v pravé ruce drží špatně zřetelný klíč. Espérandieu akceptoval mithraistický charakter vyobrazení, zároveň však vyjádřil pochybnosti o autenticitě tohoto artefaktu.³²⁹ Zobrazení bytosti se lví hlavou v sedě by však bylo bezprecedentním provedením tohoto motivu³³⁰ a stéla se zdá být příliš poškozená pro přesné určení jednotlivých detailů. Postřeh Roberta Turcana je však jednoznačný: dle jeho soudu jde o zobrazení mladistvého Érota, který rozhodně nemá lví hlavu, a domnělý klíč, který by měl třímát v ruce, jsou ve skutečnosti ostře řezané prsty.³³¹ Stélu je tak možné vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

323) Pagenstecher 1912: 171–172 = *CIMRM* 1002 = Walters 1974: 158 (Appendix B, č. 13).

324) *CIMRM* I, s. 331. Waltersová (1974: 158) přebírá tuto informaci *verbatim*. V *CIMRM* II, s. 44, Vermaseren pouze dodává „*Read: Calvi instead of Calena*“.

325) Pagenstecher 1909.

326) Gréauova sbírka byla po jeho smrti zakoupena americkým bankéřem J. P. Morganem a v roce 1917 věnována Metropolitnímu muzeu umění v New Yorku.

327) Froehner 1903: tab. CCCLII, obr. 10.

328) *CIMRM* 877 = Espérandieu 1907: č. 831 (s. 481) = Walters 1974: 141 (Appendix A, č. a).

329) Espérandieu 1907: 481.

330) Walters 1974: 141.

331) Turcan 1972: 28–29.

The Roman Cult of Mithras

Atlas of Sites and Catalogue of Mithraic Evidence I

More than sixty years have passed since a Dutch scholar Maarten J. Vermaseren published the last comprehensive two-volume corpus of all Mithraic archaeological and epigraphic evidence: *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae* (*CIMRM*). Unfortunately, this still indispensable work is characterized by some conceptual shortcomings that make its usefulness problematic. Vermaseren's corpus largely followed the second volume of Franz Cumont's *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra* (*TMM*) based on Cumont's conception of the Roman cult of Mithras as a continuation of the authentic Persian religious tradition in the territory of the Roman Empire. *CIMRM* thus also includes finds that chronologically predate the establishment of the Roman Empire or discoveries made outside the geographical boundaries of the Roman Empire. *CIMRM* also routinely includes evidence of sun worship among Mithraic monuments without a more thorough examination of their connection to the cult of Mithras, a practice that is unsustainable from today's perspective.

This *Atlas of Sites and Catalogue of Mithraic Evidence* has two primary aims. First, to provide an updated list of sites in which the presence of the Roman cult of Mithras can be attested, together with a brief overview of the various archaeological and epigraphic finds, including those reported since the publication of the Vermaseren corpus. Second, to critically evaluate the individual items in the Vermaseren's corpus with regard to their relevance to the study of the Roman cult of Mithras and to suggest the exclusion of any irrelevant or mislisted monuments. Thus, the ambition of this publication is to complete and cleanse Vermaseren's corpus of spurious entries, not to replace it. In that sense, it is merely a prolegomenon to this much needed and desirable undertaking. However, the compilation of a new and updated corpus of Mithraic evidence is currently far beyond the capabilities of an individual research project due to its financial cost and time demands.

The individual chapters of this publication provide an inventory of sites and discovered Mithraic material for each province of the Roman Empire, with a geographical scope corresponding to the first volume of Vermaseren's *CIMRM* and including the following provinces and regions: the eastern provinces of the Roman Empire (except for finds from the Crimea, which have been moved to the second volume), the North African provinces, Rome, Ostia, Italian Regions I-VIII, Cisalpine Gaul, Hispania, Britannia, and the Gallic provinces. The sites in the introductory tables at the beginning of each chapter are listed and arranged in alphabetical order reflecting the modern name of the locality from which the Mithraic find originated. The assignment of each site to a particular Roman province reflects (unless indicated otherwise) the territorial division of the Roman Empire in 117 CE. For each site, a brief inventory of discovered Mithraic objects and monuments is given, with references to the source providing basic information about the find (e.g. in the form of a reference to the *CIMRM*, one of the epigraphic corpora or databases, or another publication reporting the monument in question). The catalogue section, following the same division, provides a more detailed description of the objects and artefacts discovered, together with a brief justification

of their relevance to the study of the Roman cult of the god Mithras, using a four-tiered, colour-coded scale. The dark green fields indicate monuments of confirmed Mithraic character, i.e. those monuments that were dedicated to Mithras or are typically Mithraic in nature (e.g. tauroctony) or were discovered in a context that is demonstrably Mithraic (i.e. in an archaeologically excavated and reliably identified Mithraeum). The light green fields indicate monuments likely to be Mithraic, but their Mithraic character is not indisputably proven. The orange fields indicate monuments whose Mithraic character is possible but disputed and that should be used only with great caution in any interpretation of the Roman Cult of Mithras. The dark red fields indicate those finds whose Mithraic status is extremely doubtful or even ruled out in later research. Each chapter also includes a map showing individual sites from which Mithraic objects originate, with the colour-coding of sites corresponding to the scale used to classify the Mithraic character of each find in the tables.

Only limited attention is paid to the actual interpretation of the symbolism of individual monuments or iconographic elements, usually through reference to specific publications that deal with these monuments in greater detail. More careful attention is typically given to an evaluation of the arguments that support or challenge the classification of the monument in question as Mithraic and any exceptional details that distinguish the monument in question from other finds of a similar type made in discovered in different sites and provinces of the Roman Empire. In this context, it is worth making a few methodological remarks on the problem of classifying certain types of evidence that recur regularly in the inventory and present a more general research challenge. These objects are: 1) dedications of objects to *Soli, deo Soli, Soli invicto* or *Soli augusto*; 2) dedications of objects to *invicto, invicto deo* or *numini invicto*; 3) statue heads depicting young men with Phrygian caps, or of light-bearers in Eastern-style attire; 4) ceramic lamps displaying solar deities or solar symbolism; 5) ceramic vessels with a serpent motif.

In the case of the dedications to *Soli, deo Soli, Soli invicto* or *Soli augusto*, the classification complicates the fact that, without an evaluation of the discovery context, makes it nearly impossible to decide on the possible Mithraic character of these artefacts. Although Vermaseren routinely included dedications to *Sol* in his corpus, usually without any argumentation, this decision is currently considered methodologically unsustainable. These objects may have been consecrated either within the tradition of the sun worshipping that had its roots in the Republican religious tradition (*Sol Indiges*), or in local solar cults reflecting an originally non-Roman religious tradition, or in later solar cults of a public nature promoted primarily by the Roman emperors of the 3rd century CE. The Mithraic character of these objects can only be seen as confirmed only if they were found in a demonstrably Mithraic context, usually inside of an archaeologically excavated and positively identified mithraea. Finds of this type, if discovered outside a demonstrably Mithraic context, are then classified as possible but disputed Mithraic artefacts. If their public character can be inferred from the nature or contextual circumstances of their discovery, they are excluded as non-Mithraic, because they relate, in all likelihood, to the cult of Invincible Sun controlled of the Roman state. In the case of dedications to *invicto, invicto deo* or *numini invicto*, the following procedure is followed. If they were made in a demonstrably Mithraic context or appear on inscriptions with other terms of demonstrably Mithraic character, they are classified as confirmed Mithraic evidence. If found outside a demonstrably Mithraic context, they are classified as probable but not indisputable Mithraic monuments. In this case, the observation formulated by Manfred Clauss is taken into account, who argued that the prevalent majority of attested dedications to the Invincible God come from a Mithraic context, notwithstanding the fact that the epithet *invictus* occasionally appears in dedications to other Graeco-Roman deities, e. g. Mars, Hercules or Sarapis. However, if the deity is not explicitly mentioned by its proper name but only by the generic designation *deus* or *numen*, it is very likely referring to Mithras. Also, in the case of heads of depicting young men in Phrygian caps or statues of torchbearers, increased caution is advisable. Vermaseren routinely included these artefacts in his corpus of Mithraic finds, often without any discussion. Still, the mere presence of a Phrygian cap is usually insufficient to identify the depicted figure as Mithras or Mithraic torchbearer. The Phrygian cap was also routinely used attribute of Attis and some mythical heroes representing typical “Orientals” in the eyes of the Roman world, such as Paris or Ganymedes. Thus, if these artefacts were discovered outside a demonstrable Mithraic context

and no other clues suggest their Mithraic character, they are classified among the possible but disputable Mithraic evidence. Circumstances of discovery also play a crucial role in the case of the lamps displaying the sun god or other solar motifs and vessels with a snake motif (the so-called *Schlangengefässe*). If the context of their discovery is unknown or does not show a demonstrably Mithraic character, these objects are excluded from the list of relevant finds. Although items of this type have been found in some mithraea and a snake is a motif widely attested in Mithraic iconography, this symbolism is so general and present in other religious cults or communities that connection of these items to the Roman cult of Mithras cannot be reliably established without corroborating evidence.

BIBLIOGRAFIE

- Abad Casal, Lorenzo. 2004. „El mosaico de Fástulo y los orígenes de Roma“, in: Josep Maria Nolla Brufau (ed.), *El mosaico romano de “los orígenes de Roma”*, Barcelona: Laia Libros, 67–83.
- Abascal Palazón, Juan Manuel 1988. „Addenda et corrigenda a la epigrafía romana de la provincia de Guadalajara“, *Studia Historica, Historia Antigua* 6, 133–136.
- Abásolo, José Antonio & Juan Carlos Elorza. 1974. „Nuevos teónimos de época romana en el país vasco-navarro“, *Estudios de Arqueología Alavesa 6: Homenaje a Domingo Fernández Medrano*, 247–258.
- Abel, Armand. 1956–1957. „La statuaire hawranienne, une branche provinciale de l art romain tardif“, *AnnArchBrux* 49, 1–15.
- Adán Álvarez, Gema Elvira & Rosa María Cid López. 1997. „Nuevas aportaciones sobre el culto a Mitra en Hispania: La comunidad de San Juan de la Isla (Asturias)“, *Memorias de historia antigua* 18, 257–298.
- Adán Álvarez, Gema Elvira & Rosa María Cid López. 2000. „Un santuario de Mitra en Asturias“, *Revista de arqueología* 21/225, 44–53.
- Adrych, Philippa, et al. 2017. *Images of Mithra*, (Visual Conversation in Art and Archaeology Series [1]), Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198792536.001.0001>
- Agnoli, Nadia. 2002. *Museo archeologico nazionale di Palestrina: le sculture*, (Xenia Antiqua monografie 10), Roma: «L’Erma» di Bretschneider.
- Albertos Firmat, Maria Lourdes. 1952. „Nuevas divinidades de la Antigua Hispania“, *Zephyrus* 3, 49–63.
- Alföldy, Géza. 1966. „Epigraphica Tiburtina“, *Epigraphica* 28, 3–17.
- Alföldy, Géza. 1969. *Fasti Hispanienses: Senatorische Reichsbeamte und Offiziere in den Spanischen Provinzen des Römischen Reiches von Augustus bis Diokletian*, Wiesbaden: Franz Steiner.
- Alföldy, Géza. 1975. *Die römische Inschriften von Tarraco I-II*, (Madrider Forschungen 10), Berlin: De Gruyter.
- Alföldy, Géza. 1978. „Eine Mithras-Inschrift aus Aquileia (CIL V 805)“, *ZPE* 29, 157–160.
- Alföldy, Géza. 1984. *Römische Statuen in Venetia et Histria: Epigraphische Quellen*, Heidelberg: Winter.
- Almagro-Górbea, Martín, et al. 2021. „El posible Mithraeum de la Ermita del Cancho (Navas del Madroño, Cáceres) y el Altar y el Trono rupestres asociados Enlace externo, se abre en ventana nueva“, *Anas* 34, 11–32.
- Allmer, Auguste. 1875. *Inscription Antiques et du Moyen Age de Vienne en Dauphiné: Première Partie. Inscriptions antiques antérieures au VIIIe siècle, tome II*, Paris: Ernest Thorin.
- Alvar, Jaime. 1981. „El culto de Mitra en Hispania“, *Memorias de historia antigua* [Ejemplar dedicado a: Paganismo y cristianismo en el occidente del Imperio Romano] 5, 51–72.
- Alvar, Jaime. 2018. *El culto de Mitra en Hispania*, Madrid: Dykinson.
- Alvar, Jaime & Rebeca Rubio Rivera & Pedro López Barja de Quiroga. 2010. „El Serapeo de ostia“, *ARYS: Antigüedad, Religiones y Sociedades* 5, 99–122.
- Alvar, Jaime & Richard Gordon & Celso Rodríguez. 2006. „The mithraeum at Lugo (Lucus Augusti) and its Connection with Legio VII Gemina“, *JRA* 19, 266–277. <https://doi.org/10.1017/S1047759400006383>
- Amelung, Walther. 1897. *Führer durch die Antiken in Florenz*, München: F. Bruckmann.
- Anderson, John G. C., et al. (eds.) 1910. *Studia Pontica III: Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et l’Arménie*, Bruxelles: Hans Lamertin.
- Andreolotti, Sergio, et al. 1965. „Relazione sul rinvenimento dei resti di un Mitreo durante la distruzione della cavità n. 4204 presso le risorgive del Timavo“, *Atti e Memorie della Commissione Grotte „Eugenio Boegan“* 5, 19–27.

- Ankershofen, G. Freiherr von. 1838. „Die neuesten Ausgrabungen im Zollfelde“, *Carinthia* [Beilage zur *Klagenfurter Zeitung*], 28/3, 13–15; 28/4, 17–19; 28/5, 23–24.
- Annibaldi, Giovanni. 1935. „Scoperta di ruderi di edificio rustico e rinvenimento di sculture al VII chilometro della Appia Nuova“, *NSc* (6. ser.) 13, 76–104.
- [Anonym]. 1884. *I monumenti di Museo Torlonia di sculture antiche riprodotti con la fototipia*, Roma: Stabilimento fotografico Danesi.
- [Anonym]. 1939. „Roman Fir-cone of Terra-cotta“, *AntJ* 19/2, 194. <https://doi.org/10.1017/S0003581500094920>
- [Anonym]. 1964. „Un mithreum à Dyo: Communication du Groupe Spéléo-Archéologique Charollais“, *La Physiophile* 40/61, 42–44.
- Anti, Carlo. 1923. „Esplorazioni archeologiche nella Licia e nella Pamfilia“, *Monumenti antichi pubblicati per cura di R. Accademia Nazionale dei Lincei* 29, 657–786.
- Antolini, Simona. 2017. „Novità epigrafiche dal Braccianese“, in: Simona Antolini & Silvia Maria Marengo & Gianfranco Paci (eds.), *Colonie e municipi nell'era digitale: Documentazione epigrafica per la conoscenza delle città antiche*, Tivoli: Edizioni Tored, 15–34.
- Antonielli, Ugo. 1912. „Il culto di Mitra nelle coorti pretorie“, *BCM* 40, 243–252.
- Arce, Javier. 2000. „Noé en Mérida (Augusta Emerita)“, *ArchEspArq* 73, 285–294. <https://doi.org/10.3989/aespa.2000.v73.331>
- Aronen, Jaakko. 1985. „I misteri di Ecate sul Campidoglio? La versione apocrifa degli Actus Sylvestri riconsiderata“, *SMSR* 51, 74–92.
- Arrigoni, Giuseppe. 1840. *Notizie Storiche Della Valsássina E Delle Terre Limitrofe Dalla Più Remota Fino Alla Presente Età*, Milano: Giacomo Pirola.
- Ashby, Thomas. 1914. „Drawings of Ancient Paintings in English Collections“, *PBSR* 7/1, 1–62. <https://doi.org/10.1017/S0068246200077795>
- Ausserhofer, Maria. 1976. „Die römische Weihesteine im Südtirol“, *Der Schlern* 50, 135–153.
- Aygueparse, Léopold & Yann Codou & Michel Fixot. 1981. „Un temple de Mithra à Mandelieu“, *Les dossiers d'Histoire et d'Archéologie* 57, 85–86.
- Bakker, Jan T. 1994. *Living and Working with the Gods: Studies of Evidence for Private Religion and its Material Environment in the City of Ostia (100–500 AD)*, (Dutch Monographs on Ancient History and Archaeology 12), Amsterdam: Gieben. <https://doi.org/10.1163/9789004525580>
- Bandelli, Gino. 1984. „Le iscrizioni repubblicane“, *AAAD* 24, 169–226.
- Baratte François. 2001. „Le mithreum de Sidon: certitudes et questions“, *Topoi* 11/1, 205–227. <https://doi.org/10.3406/topoi.2001.1934>
- Baratte François. 2021. „The Mithraeum at Sidon“, in: Laurent Bricault & Richard Veymiers & Nicolas Amoroso (eds.), *The Mystery of Mithras: Exploring the Heart of a Roman Cult*, Mariemont: Musée Royal de Mariemont, 171–176.
- Barbault, Jean. 1770. *Recueil de divers monumens anciens repandus en plusieurs endroits de l'Italie*, Roma: chez Bouchard & Gravier libraires francois rue du Cours pres de Saint Marcel.
- Barnett, Richard D. 1975. „A Mithraic Figure from Beirut“, in: John R. Hinnells (ed.), *Mithraic Studies II*, Manchester: Manchester University Press, 466–469.
- Barrientos Vera, Teresa. 2001. „Nuevos datos para el estudio de las religiones orientales en Occidente: un espacio de culto mitraico en la zona Sur de Mérida“, *Mérida, excavaciones arqueológicas* 5, 357–382.
- Bartoli, Pietro-Sante. 1783. *Recueil de peintures antiques trouvées a Rome*, Paris: Imprimerie de Didot l'Ainé [2. vydání].
- Bartoli, Alfonso. 1956–1957. „Tracce di culti orientali sul Palatino imperiale“, *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Rendiconti* 29, 14–49.
- Baserga Giovanni. 1917–1918. „Scavi ad Angera. Il culto mitriaco“, *RAComo* 76–78, 31–67.
- Bassagli, Mario. 1951. „Royauté, guerre et fécondité. A propos d'une monnaie kusāna“, *RHR* 140/2, 129–154. <https://doi.org/10.3406/rhr.1951.5831>
- Bassani, Maddalena. 2012. „Ambienti e spazi cultuali“, in: Francesca Ghedini & Matteo Annibaletto (eds.), *Atria Longa Patescunt: Le forme dell'abitare nella Cisalpina Romana*, (Antenor quaderni 23.1), Roma: Edizioni Quasar, 111–133.
- Bassignano, Maria Silva. 1981. „Il municipio patavino“, in: Luciano Bosio (ed.), *Padova Antica. Da comunità paleoveneta a città Romano-Cristiana*, Trieste: Edizioni Lint, 193–227.
- Bastianelli Moscati, Giovanna. 2007. „Il mitreo di Spoleto“, *Bolletino della Deputazione di Storia Patria per l'Umbria* 104/1, 27–53 a obr. 1–10.
- Bastianelli, Giovanna. 2015. „... quem monuit Mithras mentemque dedit Proficientio patri sacrorum... Sentire Mitra, note a margine di documenti epigrafici di II e III secolo dall'Urbe e dal territorio italo“,

- in: Romina Carboni & Marco Giuman (eds.), *Sonora: La dimensione acustica nel mondo mitico, magico e religioso dell'antichità classica. Atti del Convegno Internazionale di Studi „Ascoltare gli Dei/Divos Audire. Costruzione e Percezione della Dimensione Sonora nelle Religioni del Mediterraneo Antico, Velletri, 11–15 giugno 2013* (Quaderni di Otium 1), Perugia: Morlacchi Editore, 245–255.
- Bastianelli, Giovanna. 2018. „Mithras in Regio VI, Umbria: Fragments of a Shipwreck“, *AAntHung* 58/1–4, 85–115. <https://doi.org/10.1556/068.2018.58.1-4.6>
- Batlle Huguet, Pedro. 1947. „Arte Paleocristiana“, in: *Ars Hispaniae. Historia Universal del Arte Hispánico, II.2*, Madrid: Plus Ultra 1947, 183–223.
- Becatti, Giovanni. 1954. *I mitrei*, (Scavi di ostia 2), Roma: Libreria dello Stato.
- Becatti, Giovanni. 1957. „Una copia Giustiniani del Mitra di Kriton“, *BdA* 42/1, 1–6.
- Beck, Roger. 1976. „Interpreting the Ponza Zodiad, I“, *JMS* 1/1, 1–19.
- Beck, Roger. 1978. „Interpreting the Ponza Zodiac, II“, *JMS* 2/2, 87–147.
- Beck, Roger. 1979. „Sette Sfere, Sette Porte, and the Spring Equinoxes of A. D. 172 a 173“, in: Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, (ÉPRO 80), Leiden: E. J. Brill, 515–529. https://doi.org/10.1163/9789004295605_030
- Beck, Roger. 1984. „Mithraism Since Franz Cumont“, *ANRW* II.17.4, 2002–2115. <https://doi.org/10.1515/9783110864397-003>
- Beck, Roger. 1988. *Planetary Gods and Planetary Orders in the Mysteries of Mithras*, (ÉPRO 109), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004296664>
- Beck, Roger. 2000. „Apuleius the Novelist, Apuleius the Ostian Householder and the Mithraeum of the Seven Spheres: Further Explorations of an Hypothesis of Filippo Coarelli“, in S. G. Wilson & M. Desjardins (eds.), *Text and Artifact in the Religions of Mediterranean Antiquity. Essays in Honour of Peter Richardson*, Waterloo: Wilfrid Laurier University Press 2000, 551–567.
- Bedetti, Alessandro. 2010. „Il Mitreo di Marino: Una scoperta eccezionale alle porte di Roma“, *Archeologia sotterranea* 1, 21–29.
- Bedetti, Alessandro & Maria Grazia Granino Cecere. 2013. „Il mitreo di Marino: Recenti acquisizioni“, in: Giuseppina Ghini (ed.), *Lazio e Sabina 9. Atti del Convegno. Roma 27–29 marzo 2012*, (Lavori e studi della Soprintendenza per i Beni Archeologici del Lazio 9), Roma: Quasar, 235–241.
- Belda Domínguez, José. 1946. „Museo arqueológico provincial de Alicante. Ingresos procedentes del cerrillo de Torre-La Cruz, Villajoyosa (Alicante)“, *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales* 7, 143–153.
- Belda Domínguez, José. 1947. „Museo arqueológico provincial de Alicante. Ingresos procedentes de Torre-La Cruz (Villajoyosa, Alicante)“, *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales* 8, 169–170.
- Bel Faïda, Abdelaziz. 2020. „Les cultes à mystères en Afrique du Nord antique: Le cas de Mithra: témoignages épigraphiques et archéologiques“, in: Samir Aounallah & Attilio Mastino (eds.), *L'epigrafia del nord Africa: novità, riletture, nuove sintesi*, (Epigrafia e antichità 45), Faenza: Fratelli Lega Editori, 433–442.
- Bell, John & Thomas Hodgson. 1846. „Observation on Five Roman Altars, Found in the Summer of 1844 at Rudchester, the Ancient Vindobala and the Fourth Station per Lineam Valli“, *ArchAel* (1. ser.) 4, 5–14.
- Bellelli, Gloria N. & Messineo, Gaetano. 1994. „Uno sconosciuto mitreo ed i crateri invetriati romani“, *Xenia Antiqua* III, 73–84.
- Belot, Eric. 1990. „Dioscures ou dadophores? A propos des sculptures «mithriaques» et du «Mithraeum» de Boulogne-sur-Mer. Présence des cultes orientaux à Boulogne et en Morinie“, *RdN (Archéologie)* 72/286, 135–162. <https://doi.org/10.3406/rnord.1990.4543>
- Beltrán Fortes, José & María Luiza Loza Azuaga. 1988. „El culto mitraico en la costa atlántica bética: un nuevo testimonio en Barbate (Cádiz)“, in: Eduardo Ripoll Perelló (ed.), *Actas del Congreso Internacional “El Estrecho de Gibraltar”, Ceuta, 1987, vol. I: Prehistoria e Historia de la Antigüedad*, Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia, 833–844.
- Beltrán Fortes, José & José Manuel Rodríguez Hidalgo. 2004. *Italica, Espacios de culto en el anfiteatro*, Sevilla: Universidad de Sevilla.
- Berger, Philippe. 1912. „Le culte de Mithra a Carthage“, *RHR* 65, 1–15.
- Berjano Escobar, Daniel. 1909. „Notas epigráficas“, *Revista de Extremadura* 11/12, 574–575.
- Bernardelli Calavalle, Rosetta. 1986. „Ara con dedica a ‘Sol Invictus’ da Fano“, *Picus: Studi i ricerche sulle marche nell'antichità* 6, 137–144.
- Bernhardt, Charles. 1895. *Deneuve et Baccarat, d'après des documents inédits*, Nancy: Crépin-Leblond.
- Berthier, André. 1945. „Trois inscriptions de Tiddis (avec 5 figures)“, *RAfr* 89, 5–20.
- Bertolazzi, Riccardo. 2012. „Regio X. Venetia et Histria. Arusnatium Pagus“, in: *Supplementa Italica (nuova serie)* 26, Roma: Quasar, 189–285.

- Beskow, Per. 1979. „Branding in the Mysteries of Mithras?“, in: Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, (ÉPRO 80), Leiden: E. J. Brill, 487–501. https://doi.org/10.1163/9789004295605_028
- Besuden, Yvonne. 2004. „Kleinfunde aus den Mithräen von Doliche“, in: Anke Schütte-Maischatz & Engelbert Winter (eds.), *Doliche – eine kommagenische Stadt und ihre Götter: Mithras und Jupiter Dolichenus*, (Asia Minor Studien 52), Bonn: Habelt, 157–178.
- Betz, Hans Dieter. 1968. „The Mithras Inscriptions of Santa Prisca and the New Testament“, *Novum Testamentum* 10/1, 62–80. <https://doi.org/10.1163/156853668X00066>
- Biamonte, Giuseppe. 1997. „Uno *spelaeum* mitraico nel territorio dell'antica *Visentium* presso Capodimonte sul Lago di Bolsena“, *SMSR* (n. s.) 21/1–2, 23–36.
- Bianchi, Elisabetta. 1998. „Il Caseggiato del Sole e i edifici attigui“, *Bollettino di archeologia* 49, 115–130.
- Bianchi, Ugo. 1975. „Mithraism and Gnosticism“, in: John Hinnells (ed.), *Mithraic Studies II*, Manchester: Manchester University Press, 457–465.
- Bieber, Margarete. 1949. „The Portraits of Alexander the Great“, *PAPS* 93/5, 373–421 a 423–427.
- Bieber, Margarete. 1956. „Scavi di Ostia II. I Mitrei by G. Becatti“ (recenze), *AJA* 60/3, 310–314. <https://doi.org/10.2307/500174>
- Bignamini, Ilaria. 1996. „I marmi Fagan in Vaticano. La vendita del 1804 e altre acquisizioni“, *Bollettino dei Monumenti Musei e Gallerie Pontificie* 16, 331–394.
- Billoret, Roger. 1968. „Circonscription de Lorraine. M. R. Billoret, Directeur“, *Gallia* 26/2, 373–407.
- Biondelli, Bernardino. 1868. „Iscrizioni e monumenti romani scoperti ad Angera sul Verbano“, *Rendiconti / Reale Istituto lombardo di scienze e lettere* (2. ser.) 1, 513–538 a tab I–II [nestránková príloha].
- Birley, Anthony R. 2005. *The Roman Government of Britain*, Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199252374.001.0001>
- Birley, Eric. 1934. „A New Inscription from Chesterholm“, *ArchAel* (4. ser.) 11, 127–137.
- Birley, Eric. 1950. „The Governors of Numidia, A.D. 193–268“, *JRS* 41/1–2, 60–68. <https://doi.org/10.2307/298504>
- Birley, Eric. 1951. „Some Roman military inscriptions“, *Transactions of Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society* (2. ser.) 51, 67–72.
- Birley, Eric. 1954. „The Dedicators and Their Altars“, *ArchAel* (4. ser.) 32, 211–218.
- Birley, Eric. 1986. „The Deities of Roman Britain“, *ANRW* II.18.1, 3–111. <https://doi.org/10.1515/9783110861464-002>
- Bivar, Adrian D. H. 1979. „Mithraic Images of Bactria: Are They Related to Roman Mithraism?“, in: Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, (ÉPRO 80), Leiden: E. J. Brill, 741–751. https://doi.org/10.1163/9789004295605_046
- Bjørneby, Jonas. 2007. „*Hic locus est felix, sanctus, piusque benignus*“: *The cult of Mithras in fourth century Rome*, Bergen: University of Bergen.
- Blakely Jeffrey A., et al. 1987. *Caesarea Maritima. The Pottery and Dating of Vault 1: Horreum, Mithraeum, and Later Uses*, (Joint Expedition to Caesarea Maritima, IV, 1987), Lewiston, NY: Edwin Mellen Press.
- Blakely, Jeffrey A. 1988. „Ceramics and Commerce: Amphorae from Caesarea Maritima“, *BASOR* 271, 31–50. <https://doi.org/10.2307/1357039>
- Blanc, André. 1960. „Inscriptions nouvelles de la région en face de Valence“, *Gallia* 18/2, 199–205. <https://doi.org/10.3406/galia.1960.2300>
- Blanco Freijeiro, Antonio & Julián García & Manuel Bendala Galán. 1972. „Excavaciones en Cabra (Córdoba): la casa del Mitra (Primera campaña, 1972)“, *Habis* 3, 297–319.
- Blanchet, Adrien. 1954. „Un bronze relatif au culte de Mithra“, *BCTH* 1951–1952, 331–334 a tab. XXVI.
- Blázquez Martínez, José María. 1986. „Cosmología mitraica en un mosaico de Augusta Emerita“, *ArchEspArq* 59/153–154, 89–100.
- Bloch, Herbert. 1953. „IX – Ostia. – Iscrizioni rinvenute tra il 1930 e il 1939“, *NSc* 1953, 239–306.
- Blomart, Alan. 1992. „Les Cryphii, les Nymphes et l'initiation mithriaque“, *Latomus* 51, 624–632.
- Bocci Pacini, Piera & Simonetta Nocentini Sbolci. 1983. *Catalogo delle sculture romane del Museo archeologico nazionale di Arezzo*, Roma: Poligrafico dello Stato.
- Boehrer, Erich. 1929. „Archäologische Funde von Anfang 1928 bis Mitte 1929, Italien, Sizilien“, *AA* 1929, 48–161 a 368–431.
- Bonanno Aravantinos, Margherita. 2012. „Il gruppo di Mitra tauroctono nella Chiesa di San Saba a Roma“, in: Beatrice Palma (ed.), *L'Oriente nel collezionismo: atti del workshop, „Il collezionismo di antichità classiche e orientali nella formazione dei musei europei“ (Frascati, Scuderie Aldobrandini, 13–14 dicembre 2010)*, Roma: UniversItalia, 459–472.

- Bonet Rosado, Helena. 2004. „El yacimiento romano de Font de Mussa de Benifaió y el Servicio de Investigación Prehistórica de Valencia“, Josep Maria Nolla Brufau (ed.), *El mosaico romano de “los orígenes de Roma”*, Barcelona: Laia Libros, 29–45.
- Boon, George C. 1960. „A Temple of Mithras at Caernarvon-Segontium“, *Archaeologia Cambrensis* 109, 136–172.
- Bortolin, Raffaella. 2012. *Il Lentocefalo dei Misteri mitriaci: L'identità enigmatica di un dio*, (Collana della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Venezia 73), Padova: Il Poligrafo.
- Bosanquet, Robert C. 1904. „Excavations on the Line of the Roman Wall in Northumberland“, *ArchAel* (2. ser.) 25, 193–305.
- Bouza-Brey Trillo, Fermín & Alvaro d'Ors. 1949. *Inscripciones romanas de Galicia I. Santiago de Compostela*, Santiago de Compostela: Instituto Padre Sarmiento de estudios gallegos.
- Boyce, Mary. 1962. „On Mithra in the Manichaeon Pantheon“, in: Walter B. Henning & Ehsan Yarshater (eds.), *A Locust's Leg: Studies in Honour of S. H. Taqizadeh*, London & Lund: Humphries, 44–54. <https://doi.org/10.1163/9789004293915>
- Boyce, Mary & Frantz Grenet. 1991. *A History of Zoroastrianism III, Zoroastrianism under Macedonian and Roman Rule*, (Handbook of Oriental Studies I.8.3), Leiden: E. J. Brill.
- Bragantini, Irene. 1992. „Le decorazioni parietali dell'edificio del mitreo“, in: Federico Guidobaldi (ed.), *San Clemente: Gli Edifici Romani, La Basilica Paleocristiana e Le Fasi Altomedievali*, Roma: Apud S. Clementem, 317–326.
- Breccia, Annibale Evaristo. 1935–1937. „Un ‚Cronos Mithriaco‘ ad Oxyrhynchos“, in: *Mélanges Maspero II, Orient grec, romain et byzantin*, (Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie du Caire 67), Le Caire: Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale, 257–264 a tab. [nečíslována a nestránkovaná príloha].
- Brenot, Claude. 1990. „La numismatique“, in: Michel Fixot (ed.), *Le site de Notre-Dame d'Avinionet à Mandelieu*, (Monographie du Centre de Recherches Archéologiques 3), Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 202–228.
- Breyer, Ralph. 2001. „Mithras – der Nachthimmel? Auseinandersetzung mit Maria Weiß“, *Klio: Beiträge zur Alten Geschichte* 83/1, 213–218. <https://doi.org/10.1524/klio.2001.83.1.213>
- Bricault, Laurent. 2005. „Les dieux de l'Orient en Afrique romaine“, *Pallas* 68, 289–309.
- Bricault, Laurent & Richard Veymiers. 2021. „Coins and Gems: Mithraic Miniatures“, in: Laurent Bricault & Richard Veymiers & Nicolas Amoroso (eds.), *The Mystery of Mithras: Exploring the Heart of a Roman Cult*, Mariemont: Musée Royal de Mariemont, 143–152.
- Brigham, Trevor. 1998. „New Reconstruction of the Third-Century Mithraeum and Fourth-Century *bacchium* or *sacrarium*“, in: John D. Shepherd, *The Temple of Mithras, London: Excavations by W F Grimes and A Williams at Wallbrook*, (English Heritage, Archeological Report 12), London: English Heritage, 237–240.
- Brizio, Edoardo. 1887. „II Praduro e Sasso“, *NSc* 1887, 7.
- Brodeur, Jean. 2013. „Un culte exotique en Gaule. L'exemple du temple de Mithra à Juliomagus – Angers“, *Archéopages* 36, 10–15. <https://doi.org/10.4000/archeopages.204>
- Brodeur, Jean. 2020. „Le mithraeum d'Angers (France)“, in: Matthew M. McCarthy & Mariana Egri (eds.), *The Archaeology of Mithraism: New Finds and Approaches to Mithras-Worship*, (BABESCH Supplement 39), Leuven: Peeters, 35–46. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1q26jz8.6>
- Brodeur, Jean. 2021. „The Mithraeum at Angers“, in: Laurent Bricault & Richard Veymiers & Nicolas Amoroso (eds.), *The Mystery of Mithras: Exploring the Heart of a Roman Cult*, Mariemont: Musée Royal de Mariemont, 445–454.
- Brodeur, Jean & Maxime Mortreau. 2010. „Le mithraeum du site de la clinique St-Louis à Angers: Premiers Résultats“, *Les journées archéologiques des pays de la Loire 2010* [listopad], 4–5.
- Bruce, John C. 1857. „Catalogue of the Inscribed and Sculptured Stones in the Possession of the Society of Antiquaries of Newcastle-Upon-Tyne“, *ArchAel* (2. ser.) 1, 221–270.
- Bruce, John C. 1886a. „On a Roman Altar from Byker“, *ArchAel* (2. ser.) 11, 120–121.
- [Bruce, John C.] 1886b. „Catalogue of the Inscribed and Sculptured Stones of the Roman Era in Possession of the Society of Antiquaries, Newcastle“, *ArchAel* (2. ser.) 12, 1–99.
- Bruhl, Adrien. 1964. „Circonscription de LYON. M. A. Bruhl, Directeur“, *Gallia* 22/1, 411–426.
- Brusin, Johanes Baptista. 1991. *Inscriptiones Aquileiae I*, Udine: Arti grafiche friulane.
- Bruun, Christer. 1995. „Pericula Alexandrina: The Adventures of a Recently Discovered Centurion of the legio II Parthica“, *Arctos: Acta Philologica Fennica* 29, 9–27.
- Bruzza, Luigi. 1874. *Iscrizioni antiche vercellesi, raccolte et illustrate*, Roma: Cuggiani Santini.
- Bucolo, Raffaella. 2020. *Villa Wolkonsky: storia della collezione di antichità*, (Pensieri ad arte 8), Roma: Artemide.

- Budge, E. A. Wallis. 1903. *An Account of the Roman Antiquities Preserved in the Museum at Chesters, Northumberland*, London: Gilbert & Rivington.
- Buechler, Franciscus. (ed.) 1964. *Anthologia latina; sive, Poesis latinae supplementum, Pars posterior, Carmina epigraphica III*, Amsterdam: A.M. Hakkert [reprint prvního vydání Leipzig: Teubner 1926].
- Buchi, Enzo. 1980–1981. „Il culto della Petra Genitrix nella Venetia“, *CRDAC* 11, 55–64.
- Bull, Robert J. 1974. „A Mithraic Medallion from Caesarea“, *Israel Exploration Journal* 24/3–4, 187–140.
- Bull, Robert J. 1978. „The Mithraeum at Caesarea Maritima“, in: Jacques Duchesne-Guillemin (ed.), *Études Mithriaques: Actes du 2e congrès international, Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975*, Téhéran: Bibliothèque Pahlavi [Diffusion: E. J. Brill], 75–90.
- Bull, Robert J. et al. 2017. *The Mithraeum at Caesarea Maritima: The Joint Expedition to Caesarea Maritima Excavation Reports, Volume II*, (American School of Oriental Research, Excavation Reports 25), Boston, MA: American School of Oriental Research.
- Bull, Robert J. & Robert S. Fritzius. 2017. „The Ceiling Splay“, in: Robert J. Bull et al., *The Mithraeum at Caesarea Maritima: The Joint Expedition to Caesarea Maritima Excavation Reports, Volume II*, (American School of Oriental Research, Excavation Reports 25), Boston, MA: American School of Oriental Research, 61–68.
- Bull, Robert J. & Jane DeRose Evans. 2017a. „The Discovery and Excavation of the Vault“, in: Robert J. Bull et al., *The Mithraeum at Caesarea Maritima: The Joint Expedition to Caesarea Maritima Excavation Reports, Volume II*, (American School of Oriental Research, Excavation Reports 25), Boston, MA: American School of Oriental Research, 1–9.
- Bull, Robert J. & Jane DeRose Evans. 2017b. „Stratigraphic Analysis of the Vault“, in: Robert J. Bull et al., *The Mithraeum at Caesarea Maritima: The Joint Expedition to Caesarea Maritima Excavation Reports, Volume II*, (American School of Oriental Research, Excavation Reports 25), Boston, MA: American School of Oriental Research, 11–37.
- Bussiére, Jean & Birgitta Lindros Wohl. 2017. *Ancient Lamps in the J. Paul Getty Museum*, Los Angeles: Getty Publications.
- Buti, Rodolfo. 1885. „Di alcuni sotterranei scoperti negli Orti Sallustiani“, *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 13, 131–135.
- Buzzetti, Carlo. 1985. „Regione XIV“, *BCM* 90/2, 389–393. <https://doi.org/10.1007/BF00276296>
- Cabezón Martín, Agripino. 2002. „Las grutas del Parque de la Independencia de Jerusalén, ¿un mithraeum?“, *Liber Annuus* 52, 297–306. <https://doi.org/10.1484/J.LA.2.303556>
- Cacciotti, Beatrice. 2008. „Culti orientali in Spagna: alcune osservazioni iconografiche“, in: José Miguel Noguera Celdrán & Elena Conde Guerri (eds.), *Escultura Romana en Hispania V: Actas de la reunión internacional celebrada en Murcia del 9 al 11 de noviembre de 2005*, Murcia: Tabularium, 163–186.
- Cadario, Matteo. 2013a. „Statuetta di dadoforo mitriaco (?)“, in: *Da Gerusalemme a Milano: Imperatori, filosofi e dei alle origini del cristianesimo*, Milano: Civico Museo Archeologico di Milano, 127.
- Cadario, Matteo. 2013b. „Statuetta di Cautes“, in: *Da Gerusalemme a Milano: Imperatori, filosofi e dei alle origini del cristianesimo*, Milano: Civico Museo Archeologico di Milano, 126.
- Caetani-Lovatelli, Ersilia. 1892. „Due statuette di ministri mitriaci“, *BCM* 20/3, 226–234 a tab. X.
- Calder, William M. 1927. „Missak ΛΑΤΥΠΙΟΣ?“, *JHS* 47/2, 178–179. <https://doi.org/10.2307/625166>
- Calvelli, Lorenzo. 2011. „Da Altino a Venezia“, in: Margherita Tirelli (ed.), *Altino antica: dai Veneti a Venezia*, Venezia: Marsilio, 205–229.
- Calza, Guido. 1914. „Ostia – Scavo presso l’edificio delle Pistrine. Scoperta di un monumento repubblicano e di un nuovo tipo di edificio privato. Tre nuove strade“, *NSc* (5. ser.) 11, 244–254.
- Calza, Guido. 1915. „Ostia – Le pergulae e i maeniana delle case ostiensi. Un nuovo santuario mitriaco nella casa detta di Diana“, *Nsc* (5. ser.) 12, 324–333.
- Calza, Guido. 1924. „Ostia – Scoperta di una iscrizione e di un santuario a Jupiter-Caelus (Ahoura-Mazda)“, *NSc* (5. ser.) 21, 69–79.
- Campos Mendéz, Israel. 2016. „Devoción individual en el Mitraísmo. El Caso del Amuleto de Verulamium en Britania“, *MHNH: revista internacional de investigación sobre magia y astrología antiguas* 16, 5–22.
- Camodeca, Giuseppe & Heikki Solin (eds.). 2000. *Catalogo delle iscrizioni latine del Museo nazionale di Napoli (ILMN) I: Roma et Latium*, Napoli: Loffredo.
- Campbell, Leroy A. 1968. *Mithraic Iconography and Ideology*, (ÉPRO 11), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004296176>
- Canciani Vittoria. 2020. „Revising an Archaeological Context Through Archival Excavation: The Duino Mithraeum as a Case Study“, in: Marta Tagliani & Vittoria Canciani & Francesco Tommasi (eds.), *Humanities: Approaches, Contamination and Perspectives. Conference Proceedings, Verona 17–18th October 2019*, (Nordest nuova serie 191), Verona: Cierre Edizioni, 15–26.

- Candilio, Daniela. 2008. „Rilievo mitraico dalla collezione Altieri“, in: Beatrice Palma Venetucci (ed.), *Culti orientali: tra scavo e collezionismo*, Roma: Artemide, 89–92.
- Canto, Alicia María. 1982. „Et fruitur superis aeterna in luce Fabatus. Atribución pagana a una inscripción supuestamente Cristiana“, *ArchEspArq* 55, 107–117.
- Canto, Alicia María. 1984. „Les plaques votives avec plantae pedum d'Italica: Un essai d'interprétation“, *ZPE* 54, 183–194.
- Canto, Alicia Maria. 2004. „Los viajes del caballero inglés John Breval a España y Portugal: novedades arqueológicas y epigráficas de 1726“, *Revista Portuguesa de Arqueologia* 7/2, 265–364.
- Capaccio, Julius Caesar. 1607. *Neapolitanae Historiae*, Napoli: apud Io. Iacobum Carlinum.
- Capanna, Maria Cristina. 2021. „Ancora sul complesso templare severiano del Quirinale“, *MÉFRA* 133/1, 173–208. <https://doi.org/10.4000/mefra.11716>
- Capannari, Alessandro. 1885. „Delle scoperte archeologiche avvenute per la costruzione del Palazzo dei Ministero della Guerra“, *BCM* 13, 3–26.
- Capannari, Alessandro. 1886. „Di un mitreo pertinente alla Casa de'Nummi scoperto nella Via Firenze“, *BCM* 14, 17–26.
- Caputo, Giacomo. 1949. „Statua di Mitra e firma di Antiochus in Leptis Magna“, *ArchCl* 1, 205–207.
- Carbó García, Juan Ramón. 2010. „La problématique de Sol Invictus. Le cas de la Dacie Romaine“, *Numen* 57/5, 583–618. <https://doi.org/10.1163/156852710X514348>
- Carcopino, Jérôme. 1925. „Le Limes de Numidie et sa garde syrienne d'après des inscriptions récemment découvertes“, *Syria* 6/1, 30–57. <https://doi.org/10.3406/syria.1925.3121>
- Carcopino, Jérôme. 1942. „Le travail archéologique en Algérie pendant la guerre (1939–1942)“, *CRAI* 86/4–6, 301–319. <https://doi.org/10.3406/crai.1942.85702>
- Carducci, Carlo. 1959. „Un balteus da Aosta“, *ArchCl* 11, 36–49.
- Caretta, Alessandro. 1971. „Culti e sacerdozi pagani a Laus Pompeia“, *Archivio Storico Lodigiano* 19, 5–24.
- Casari, Paolo. 2001. „Un leontocefalo mitriaco nel Civico Museo di Storia ed Arte di Trieste“, *AMSI* 101, 159–170.
- Casari, Paolo. 2004. „Un leontocefalo mitriaco nel Civico Museo di Storia ed Arte di Trieste“, *Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste* 20, 247–254.
- Cascino, Roberta, et. al. 2012. „Catalogo topografico: le aree di raccolta del Survey“, in: Roberta Cascino & Helga Di Giuseppe & Helen L. Patterson (eds.), 'Veii. The historical topography of the ancient city': *A Restudy of John Ward-Perkins's Survey*, (Archaeological Monographs of the British School at Rome 19), London: The British School at Rome, 31–83.
- Castillo, Carmen & Joaquin Gomez-Pantoja & Maria Dolores Mauleón. 1981. *Inscripciones Romanas del Museo de Navarra*, Pamplona: Diputación Foral de Navarra, Institución Príncipe de Viana.
- Catani, Enzo. 1992. „Frammento di bassorilievo mithraico“, in: F. Milesi (ed.), *Fano romana. Mostra storico-archeologica. Fano, Chiesa di S. Domenico, 21 luglio – 30 settembre 1991*, Fano: Editrice Fortuna, 316–318.
- Catani, Enzo. 2018. „La scoperta del mosaico di Aion e di altri reperti archeologici nella storiografia e nella letteratura di viaggio del primo Ottocento“, in: Enzo Catani & Mara Silvestrini (eds.), *Atti della Giornata di studio sul mosaico sentinate di Aion ed il nastro di Möbius: Sassoferrato 15 Luglio 2017*, (Quaderni del Consiglio Regionale delle Marche 249), Ancona: Consiglio regionale delle Marche, 23–78.
- Cauchemé, Victor. 1906. *Descriptions des fouilles archéologiques exécutées dans la forêt de Compiègne III: Le Cimetières Gallo-romaine*, Compiègne: Imprimerie du progrès de l'Oise.
- Cavedoni, Celestino. 1846. „Scavi di Modena, di Reggio, di Brescello e di Correggio“, *Bullettino dell'Istituto di Corrispondenza Archeologica* 1846, 23–41.
- Cavedoni, Celestino. 1863. „Dichiarazione di un bassorilievo Mitriaco della R. Galleria Palatina di Modena“, *Atti e memorie delle Rr. Deputazioni di Storia Patria per le Provinzie Modenesi e Parmensi* 1, 1–4 a obr. 1.
- Cébeillac-Gervason, Mireille & Maria Letizia Caldelli & Fausto Zevi. 2010. *Epigrafia latina. Ostia: cento iscrizioni in contesto*, Roma: Edizioni Quasar.
- Ceccharini, Tiziana. (ed.) 2010. *Anzio e i suoi Fasti: il tempo tra mito e realtà*, Anzio: Edizioni Tipografia Marina.
- Cecconi, Giovanni Alberto. 2021. „Fondazione testamentaria su una tavoletta ansata da Montalcino (CIL XI 2596)“, *Prometheus: Rivista di Studi Classici* 47, 159–166.
- Cicerchia, Pietro & Marinucci, Alfredo. 1992. *Le terme del foro o di Gavio Massimo*, (Scavi di Ostia 11), Roma: Istituto poligrafico e zecca dello Stato, Libreria.
- Ciotti, U. 1978. „Due iscrizioni mitriache inedite“, in: Maargret B. de Boer & T. A. Edridge (eds.), *Hommages à Maarten J. Vermaseren I*, (ÉPRO 68.1), Leiden: E. J. Brill, 233–246. https://doi.org/10.1163/9789004295421_014

- Cipollari, Valentina. 2019. „Impianti produttivi e residenziali lungo la via Tiburtino-Cornicolana in loc. Selciatella e Bancaccia (Guidonia Montecelio, Roma)“, in: Alfonsina Russo Tagliente & Giuseppina Ghini & Zaccaria Mari (eds.), *Lazio e Sabina 12 – Atti del Convegno. Roma 8–9 giugno 2015*, Roma: Quasar, 29–38.
- Ciurletti, Gianni. 1992. „Le iscrizioni rupestri della Val Cavédine (Trento)“, in: Lidio Gasperini (ed.), *Rupes loquentes. Atti del Convegno internazionale di studio sulle iscrizioni rupestri di età romana in Italia, Roma – Bomarzo 13–15. X. 1989*, (Studi pubblicati dall'Istituto italiano per la storia antica 53), Roma: Istituto italiano per la storia antica, 89–98.
- Clauss, Manfred. 1988. „Omnipotens Mithras“, *Epigraphica* 50, 151–161.
- Clauss, Manfred. 1990. „Sol Invictus Mithras“, *Athenaeum: Studi periodici di letteratura e storia dell'antichità* 78/2, 423–450.
- Clauss, Manfred. 1992. *Cultores Mithrae: Die Anhängerschaft des Mithras-Kultes*, (HABES 10), Stuttgart: Franz Steiner.
- Clauss, Manfred. 1994. „Die Verbreitung des Mithras-Kultes in den nordafrikanischen Provinzen“, in: Yann Le Bohec (ed.), *L'Afrique, la Gaule, la religion à l'époque romaine. Mélanges à la mémoire de Marcel Le Glay*, Bruxelles: Latomus, 165–173.
- Clermont-Ganneau, Charles S. 1903. „Les sépulcres à fresques de Guigariche et le culte de Mithra en Afrique“, *CRAI* 47/4, 357–363. <https://doi.org/10.3406/crai.1903.19452>
- Clifford, Elsie M. 1954. „The Roman Villa at Witcombe“, *Transactions of the Bristol and Gloucestershire Archaeological Society* 73, 5–69.
- Coarelli, Filippo. 1979. „Topografia mitriaca di Roma“, in: Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, (ÉPRO 80), Leiden: E. J. Brill, 69–79. https://doi.org/10.1163/9789004295605_005
- Coarelli, Filippo. 1989. „Apuleio a Ostia?“, *Dialoghi di Archeologia* 7, 27–42.
- Colini, Antonio Mario. 1935. „La scoperta del santuario delle divinità dolichene sull'Aventino“, *BCM* 63/4, 145–159 + tab. I-IV (na nečíslovaných stranách).
- Colini, Antonio Mario. 1938. „Mithraeum“, *BCM* 66, 258–259.
- Colivicchi, Fabio. 2015. „The *Mundus* of Caere and Early Etruscan Urbanization“, in: Adam M. Kemezis (ed.), *Urban Dreams and Realities in Antiquity: Remains and Representations of the Ancient City*, (Mnemosyne supplements history and archaeology of classical antiquity 375), Leiden: E. J. Brill, 46–68. https://doi.org/10.1163/9789004283893_004
- Colivicchi, Fabio, et al. 2016. „New Excavations in the Urban Area of Caere“, *Mouseion: Journal of the Classical Association of Canada* (3. ser.) 13/2, 359–450.
- Collingwood, Robin G. 1936. „The Roman Fort and Settlement at Maryport“, *Transactions of the Cumberland & Westmorland Antiquarian & Archaeological Society* (2. ser.) 36, 85–99.
- Collingwood, Robin G. & Margerie V. Taylor. 1924. „Roman Britain in 1924“, *JRS* 14, 206–251. https://doi.org/10.1163/9789004283893_004
- Colmenero Fernández, Alicia & Celso Rodríguez Cao. 2012. „Anastilosis Virtual de „A Domus Do Mitreo De Lvcvs Avgvsti““, *Virtual Archaeology Review* 3/5, 104–108. <https://doi.org/10.4995/var.2012.4536>
- Contu, Ercole. 1968. „Portotorres (Sassari). Palazzo di Re Barbaro. Rinvenimento di portico con colonne, di mosaici policromi e di una statua di Cautopates“, *BdA* 53 (5. ser.), 148.
- Coote, Henry Charles. 1882. „On the Mithraeum at Spoleto“, *Archaeologia or Miscellaneous Tracts relating to Antiquity* 47, 205–208. <https://doi.org/10.1017/S0261340900011917>
- Cordischi, Lanfranco. 1990. „La „Dea Caelestis“ ed il suo culto attraverso le iscrizioni: I. le iscrizioni latine di Roma e dell'Italia“, *ArchCl* 42/1, 161–200.
- Corell, Joseph Vicent. 1997. *Inscriptions romanes de Valentia i el seu territori*, Valencia: Nau Llibres.
- Corell, Joseph Vicent & Juan José Seguí. 2008. „Fragmentos de inscripciones monumentales romanas de Sagunto“, *Sylloge Epigraphica Barcinonensis* 6, 73–80.
- Corot, Henry. 1935. „Les fouilles des Sources de la Seine“, *Mémoires de la Commission des antiquités du département de la Côte D'Or* 20/3, 359–360.
- Cosenza, Giuseppe. 1900. „Raccolta di antichità stabiane“, *Rendiconto delle tornate e dei lavori (della Accademia di archeologia, lettere e belle arti di Napoli)* (n. s.) 14, 141–160.
- Cosi, Dario M. 1979. „Il mitreo nelle Terme di Caracalla: Riflessioni sulla presunta *fossa sanguinis* del mitreo delle Terme di Caracalla“, in: Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, (ÉPRO 80), Leiden: E. J. Brill, 933–942 a tab. XXVI-XXXIII (appendix III).
- Cournault, Charles. 1874. „Les autels de Deneuvre“, *Journal de la Société d'archéologie Lorraine et du Musée historique Lorrain* 23, 105–108.
- Cumont, Franz. 1896. *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra* II, Bruxelles: H. Lamertin.

- Cumont, Franz. 1899. *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra I*, Bruxelles: H. Lamertin. <https://doi.org/10.3406/ccmaa.1899.10330>
- Cumont, Franz V. 1892a. „Silvain dans le culte de Mithra“, *RA* 1 (3. ser.) 19, 186–192.
- Cumont, Franz V. 1892b. „Note sur le grand bas-relief mithriaque du Louvre et sur une pierre du Tivoli“, *Revue de philologie de littérature et d'histoire ancienne* (n. s.) 16, 96–98.
- Cumont, Franz V. 1902. „Notice sur deux bas-reliefs mithriaques“, *RA* 40, 1–10 a tab. 1.
- Cumont, Franz V. 1913a. *Les mystères de Mithra*, Bruxelles: H. Lamertin [3. vydání].
- Cumont, Franz V. 1913b. *Catalogue des sculptures et inscriptions antiques (monuments lapidaires) des Musées Royaux du Cinquantenaire*, Bruxelles: Vromant & Co. [2. vydání].
- Cumont, Franz V. 1914. „La dédicace d'un temple du Soleil“, *CRAI* 58/2, 147–150. <https://doi.org/10.3406/crai.1914.73360>
- Cumont, Franz V. 1928. „Une représentation du dieu alexandrin du temps“, *CRAI* 72/3, 274–282. <https://doi.org/10.3406/crai.1928.75624>
- Cumont, Franz V. 1933. „Deux monuments des cultes solaires“, *Syria* 14/4, 381–395. <https://doi.org/10.3406/syria.1933.3705>
- Cumont, Franz V. 1934. „Mithra et l'orphisme“, *RHR* 109, 63–72 a tab. 1.
- Cumont, Franz V. 1937. „Mithras en Etrurie“, in: Roberto Paribeni (ed.), *Scritti in onore di Bartolomeo Nogara: Raccolti in occasione del suo 70 anno*, Città del Vaticano (Roma): [vydavatel neznámý], 95–103.
- Cumont, Franz V. 1939. „Mithra en Asie Mineure“, in: W. M. Calder & J. Keil (eds.), *Anatolian Studies presented to W. H. Buckley*, Manchester: Manchester University Press 1939, 67–76.
- Cumont, Franz V. 1945. „Rapport sur une mission à Rome“, *CRAI* 89, 1945, 386–420. <https://doi.org/10.3406/crai.1945.77877>
- Cumont, Franz V. 1946. „Un bas-relief mithriaque du Louvre“, *RA* (ser. 6) 25, 183–195.
- Cumont, Franz V. 1947a. „Le bas-relief mithriaque de Paris“, *CRAI* 91/2, 303–308. <https://doi.org/10.3406/crai.1947.78112>
- Cumont, Franz V. 1947b. „Alexandre mourant ou Mithra tauroctone?“, *RA* (6. ser.) 27, 5–9.
- Cuntz, Otto. 1913. „Römische Inschriften aus Emona“, *Jahrbuch für Altertumskunde* 7, 193–217.
- Cusanelli-Bressanel, Lise. 2003. *La céramique du Mithraeum de Martigny*, Lausanne: Université de Lausanne – Faculté des Lettres.
- Cuscito, Giuseppe. 1976. „Revisione delle epigrafi di età romana rinvenute intorno al Timavo“, *AAAD* 10, 47–62.
- Dalaison, Julie & Bernard Remy. 2013. „Les divinités d'origine indigène et iranienne sur le monnayage des cités du Pont sous les premiers Sévères“, *RN* (6. ser.) 170, 29–60. <https://doi.org/10.3406/numi.2013.3198>
- Dan, Dana & Cecilia Ricci. 2013. „Tradurre il divino: le dediche dei militari traci nella Roma imperiale“, in: Gilberto Marconi (ed.), *Riscritture: La traduzione nelle arti e nelle lettere*, Milano & Torino: Mondadori, 20–35.
- Daniels, Charles M. 1962. „Mithras Saecularis, the Housesteads mithraeum and a fragment from Carrawburgh“, *ArchAel* (4. ser.) 40, 105–115.
- Daniels, Charles M. 1975. „The Role of the Roman Army in the Spread and Practice of Mithraism“, in: John R. Hinnells (ed.), *Mithraic Studies II*, Manchester: Manchester University Press, 249–274.
- D'Asdia, Marilena. 2002. „Nuove riflessioni sulla domus di Apuleio“, *ArchCl* 53, 433–451.
- Da Rocha Madahil, Antonio Gomes. 1951. „Considerações acerca duma estátua do museu de Aveiro“, *Arquivo do distrito de Aveiro* 17/66, 97–135.
- David, Jonathan. 2000. „The Exclusion of Women in the Mithraic Mysteries: Ancient or Modern?“, *Numen* 47/2, 121–141. <https://doi.org/10.1163/156852700511469>
- David, Massimiliano. 2014. „La Tarda Antichità nel territorio varesino“, in: Maurizio Harari (ed.), *Il territorio di Varese in età romana*, Varese: Insubria University Press, 173–195.
- David, Massimiliano. 2017. „First Remarks about the Newly Discovered Mithraeum of Coloured Marbles at Ancient Ostia“, *Mediterraneo antico: economie, società, culture* 20/1–2, 171–182.
- David, Massimiliano. 2018. „A Newly Discovered Mithraeum at Ostia“, *AAntHung* 58/1–4, 117–131. <https://doi.org/10.1556/068.2018.58.1-4.7>
- David, Massimiliano. 2020. „Some New Observations about the Mithraeum of the Colored Marbles at Ostia“, in: Matthew M. McCarthy & Mariana Egri (eds.), *The Archaeology of Mithraism: New Finds and Approaches to Mithras-Worship*, (BABESCH Supplement 39), Leuven: Peeters, 105–112. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1q26jz8.12>
- David, Massimiliano, et al. 2016. „Il pavimento del nuovo Mitreo dei marmori colorati a Ostia Antica“, in: Claudia Angelelli & Daniela Massara & Francesca Sposito (eds.), *Atti del XXI Colloquio dell'Associazione*

- Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico (AISCOM) con il patrocinio del Ministero per i Beni e le Attività Culturali (Reggio Emilia, 18–21 marzo 2015)*, Tivoli (Roma): Edizioni Scripta, 369–376.
- David, Massimiliano & Alessandro Melega & Eleonora Rossetti. 2018. „...et praesepia marmoravit‘. Marmi e laterizi nei pavimenti del mitreo Aldobrandini di Ostia“, in: Claudia Angelelli & Chiara Cecalupo, (eds.), *Atti del XXIII Colloquio dell'Associazione Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico (AISCOM)*, Roma: Quasar, 311–319.
- David, Massimiliano & Alessandro Melega. 2018. „Symbols of Identity and Culture of the Monogram in the Late Antique Mithraism: The Case of Ostia“, *AAntHung* 58/1–4, 133–142. <https://doi.org/10.1556/068.2018.58.1-4.8>
- Davidson, Thomas. 1880. „Private Collections of Ancient Sculpture in Rome“, *The American Art Review* 2/1, 7–12. <https://doi.org/10.2307/20559743>
- Davidson, Malcolm & Roger Beck. 1980. „Archaeological Monuments: The Mithraic Relief in Toronto, *CIMRM* 606“, *JMS* 3/1–2, 185–199.
- De Campi, Luigi. 1909. „Il culto di Mitra nella Naunia“, *ArchTrent* 24/2, 107–124.
- De Clarac, Charles Othon Frédéric Jean Baptiste. 1850. *Musée de sculpture antique et moderne* IV, Paris: Imprimerie Royale.
- De Franciscis, A. 1950. „Nuove chiavi d'arco dell'Anfiteatro Campano“, *BdA* 35/2, 153–155.
- De Gérin-Ricard, Henri. 1926–1927. „Note sur une plaque de plomb antique à sujets estampés, de Saint-Auban (Basses Alpes)“, *Bulletin de la Société scientifique et littéraire des Basses-Alpes* 21, 49–51 (plus nestránkovaná tabulka) a 120–121 (postscriptum).
- Degrassi, Attilio. 1970. „Culti dell'Istria preromana e romana“, in: Vladimir Miroslavljević & Duje Rendić-Miočević & Mate Suić (eds.), *Adriatica praehistorica et antiqua: zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 615–632.
- Degrassi, Valentina & Massimo Braini. 2017. „...A Kasteleir, là ke una volta jera kome un castiel...‘. Elleri: le ‚dimensioni‘ dell'area archeologica“, in: Paola Maggi & Fabiana Pierrri & Paola Ventura (eds.), *Monte Castellier: Le pietre di Elleri narrano la storia*, Muggia: Edizioni Università di Trieste, 131–164.
- De Grossi Mazzorin, Jacopo. 2004. „I resti animali del mitreo della Crypta Balbi: testimonianze di pratiche cultuali“, in: Marleen Martens & Guy De Boe (eds.), *Roman Mithraism: The Evidence of the Small Finds*, (Archeologie in Vlaanderen 4), Brussel: Museum Het Toreke, 179–181.
- De Hammer, Joseph. 1833. *Mithraica, ou Les mithriaques: mémoire académique sur le culte solaire de Mithra*, Caen & Paris: Spencer Smith.
- De La Blanchère, René. 1883. „Voyage d'études dans une partie de la Maurétanie césarienne. Rapport à M. le ministre de l'Instruction publique et de beaux-arts“, *Archives des missions scientifiques et littéraires* (3. ser.) 10, 1–129.
- De Ladoucette, Jean Charles François. 1806. *Archéologie de «Mons Seleucus», ville romaine dans le pays des Voconces, aujourd'hui Labatie-Mont-Saléon, préfecture des Hautes-Alpes*, Gap: Allier.
- De La Chausse, Michel Ange. 1746. *Romanum museum: sive thesaurus eruditae antiquitatis* I, Sumptibus Fausti Amidei bibliopolae in via Cursus: Typis Bernabò & Lazzarini.
- Delamare, Adolphe Hedwige Alphonse. 1850. *Exploration scientifique de l'Algérie pendant les années 1840, 1841, 1842, 1843, 1844 et 1845, publiée par ordre du gouvernement et avec le concours d'une commission académique*. *Archéologie*, Paris: Imprimerie nationale.
- Della Torre, Filippo. 1700. *Monumenta veteris Antii hoc est inscriptio M. Aquilii et tabula solis Mithrae variis figuris & symbolis exsculpta. Quae nuper inibi reperta, nunc prodeunt Commentario illustrata & accuratè explicata. Accedunt dissertationes De Beleno et alii quibusdam Aquilejensium diis. Et De Colonia*, Roma: Nouis typis Cajetani Zenobii, & Georgii Plachi.
- Delorme, Thomas-Claude. 1841. *Description du musée de Vienne (Isère): précédée de recherches historiques sur le temple d'Auguste et de Livie*, Vienne: Girard.
- De Marre, Martine. 2016. „Aelia Arisuth: Mithraic Matron or Popular Patron“, in: William Henderson & Effrosyni Zacharopoulou (eds.), *Greece, Rome, Byzantium and Africa. Studies Presented to Benjamin Hendrickx on his Seventy-fifth Birthday*, Athens: Hêrodotos, 215–239.
- De Min, Maurizia (ed.). 1986. *L'antico Polesine: testimonianze archeologiche e paleoambientali. Catalogo delle esposizioni di Adria e di Rovigo, Febbraio-Novembre 1986*, Rovigo: Museo Civico delle Civiltà in Polesine; Adria: Museo Nazionale Archeologico.
- De Montfaucon, Bernard. 1722. *L'antiquité expliquée et représentée en figures / Antiquitas explanatiore et schematibus illustrata* (2, 2): *La religion des Egyptiens, des Arabes, des Syriens, des Perses, des Scythes, des Germains, des Gaulois, des Espagnols et des Carthaginois*, Paris: Florentin Delaulne et al.
- De Jong, Albert. 1997. „A New Syrian Mithraic Tauroctony“, *Bulletin of the Asia Institute* (n. s.) 11, 53–63.
- Demolon, Pierre & Thérèse Poulain & Yvette Lehmann. 1978. „Une cave gallo-romaine à «Les rues des Vignes» (Nord)“, *Septentrion* 8, 4–17.

- Deonna, Waldemar. 1956. „Talisman en bois de cerf“, *Ogam* 8/1, 3–14.
- De Peretti, Ophélie. 2021. „The *Mithraeum* at Mariana“, in: Laurent Bricault & Richard Veymiers & Nicolas Amoroso (eds.), *The Mystery of Mithras: Exploring the Heart of a Roman Cult*, Mariemont: Musée Royal de Mariemont, 461–465.
- De Ridder, André. 1906. *Collection de Clercq IV, Les marbres, les vases peints et les ivoires catalogue*, Paris: E. Leroux.
- De Rossi, Giovanni Batista. 1870. „I monumenti scoperti sotto la Basilica di San Clemente studiati nella loro successione stratigrafica e cronologica“, *Bullettino di archeologia Cristiana* (2. ser.) 1/4, 129–168.
- De Rossi, Giovanni Batista. 1872. „Iscrizione topografica rinvenuta presso la Colonna nel territorio labicano“, *BCM* 1872, 270–278.
- De Rossi, Giovanni Maria. M. 1979. *Bovillae*, (Forma Italiae. Regio I, Volumen XV), Firenze: Leo S. Olschki Editore.
- Deshayes, Julien & Vincent Hincker. 2014. „Identification de deux figurations mithriaques découvertes à Jort en 2011“, *Bulletin de la société des antiquaires de Normandie* 71, 69–95.
- Desjardins, Ernest. 1882. „Monument relatif a Légion IIe Herculia (Maurétanie Sitifienne)“, *Recueil des notices et mémoires de la Société archéologique, historique, et géographique du département de Constantine* (3. ser.) 1, 280–282 a tab. XIII.
- De’Spagnolis, Marisa. 1980. „Il mitreo di Itri“, in: Giovanna Sotgiou & Marisa De’Spagnolis, *Nuovi Ritrovamenti: Per la diffusione del culto di Sabazio. Testimonianze dalla Sardegna. Il Mitreo di Itri*, (ÉPRO 86), Leiden: E. J. Brill, 1–32 a tab. I–XIX.
- De Togni, Stefano. 2018. „The So-called „Mithraic Cave“ of Angera“, *AAntHung* 58/1–4, 143–155. <https://doi.org/10.1556/068.2018.58.1-4.9>
- De Vigili, Giusto. 1882. „Lapide mitrica di S. Zeno, nella Naunia“, *ArchTrent* 1/1, 135–137.
- De Visscher Fernard & Joseph Mertens. 1957. „Alba Fucens: Notizie sommaire sugli scavi eseguiti nel 1955“, *Notizie degli Scavi di Antichità* (8. ser.) 11, 163–170.
- De Viu, José. 1852. *Estremadura: Colección de sus inscripciones y monumentos, seguida de reflexiones importantes sobre lo pasado, lo presente y el porvenir de estas provincias* I, Madrid: Pedro Montero.
- Dias, Maria Manuela Alves. 1986. „CIL, II, 2634: a posição político-religiosa de Q. Mamilius Capitolinus“, *Conimbriga* 25, 193–203. https://doi.org/10.14195/1647-8657_25_12
- Di Matteo, Federico. 2002–2003. „Roma. Via Anagnina, vocabolo ‚Centroni Grotte‘. Saggi di scavo nella Villa dei Centroni“, *NSc* (Ser. 9) 13/14, 257–330.
- Dirven, Lucinda. 2016. „La lotta tra la luce e la tenebra nel mitreo di Huarte: Interazioni e coabitazioni mitriaco-manichee nella Siria tardo-antica“, *PP* 71/1–2, 353–375.
- Dirven, Lucinda & Matthew M. McCarty. 2020. „Rethinking the Dura-Europos Mithraeum: Diversification and Stabilization in a Mithraic Community“, in: Matthew M. McCarthy & Mariana Egri (eds.), *The Archaeology of Mithraism: New Finds and Approaches to Mithras-Worship*, (BABESCH Supplement 39), Leuven: Peeters, 165–181. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1q26jz8.18>
- Dirven, Lucinda & Matthew M. McCarty. 2021. „The Mithraic Community of Dura Europos and Its Practices“, in: Laurent Bricault & Richard Veymiers & Nicolas Amoroso (eds.), *The Mystery of Mithras: Exploring the Heart of a Roman Cult*, Mariemont: Musée Royal de Mariemont, 357–367.
- Di San Stanislao, Germano. 1886. *Memorie archeologiche e critiche sopra gli atti e il cimitero di S. Eutizio di Ferrento precedute da brevi notizie sul territorio dell’antica via ferrentana*, Roma: Topografia della Pace di F. Guggiani.
- Dolenz, Heimo & Sandra Romana Rutter. 2020. „‚Bey den Würthen in Solfeld‘ – Der historische Fundbereich Gasthof Fleißner und seine Bedeutung für die Sakraltopographie des *Municipium Claudium Virunum*“, *Carinthia I Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten* 210, 27–76.
- Domaszewski, Alfred von. 1893. „Lustratio exercitus“, *AEM* 16, 19–21.
- Dorcey, Peter F. 1989. „The Role of Women in the Cult of Silvanus“, *Numen* 36/2, 143–155. <https://doi.org/10.1163/156852789X00018>
- Dorcey, Peter. F. 1992. *The Cult of Silvanus: A Study in Roman Folk Religion*, (Columbia Studies in the Classical Tradition 20), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004451858>
- Dow, Sterling & Frieda S. Upson. 1944. „The Foot of Sarapis“, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 13/1, 58–77. <https://doi.org/10.2307/146898>
- Dressel, Enrico. 1892. „Le lucerne della Collezione Passeri nel museo di Pesaro“, *MDAI(R)* 7/2, 144–157.
- Drexel, Friedrich. 1920. „Die Bilder der Igeler Säule“, *MDAI(R)* 35, 83–142.
- Drijvers, Hendrik J. W. 1978. „Mithra at Hatra?“, in: Jacques Duchesne-Guillemin (ed.), *Études Mithriaques: Actes du 2e congrès international, Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975*, Téhéran: Bibliothèque Pahlavi [Diffusion: E. J. Brill], 151–186.

- Drinkwater, John F. 2001. „*Sic Itur ad Astra*: Tension émotionnelle et relief religieux sur le Pilier d'Igel“, *Annales de l'Est* 51/2, 141–151.
- Dubois, León-Jean-Joseph. 1841. *Description des antiques faisant partie des collections de M. le Comte de Pourtalès-Gorgier*, Paris: [imprimerie Panckoucke].
- Dubois, Yves. 2012a. „Entre Italie, Gaules et Germanies, les formes et le programme décoratif du *mithraeum* de Martigny (Valais, Suisse)“, in: Julien Boislève & Karine Jardel & Graziella Tendron (eds.), *Décor des édifices publics civils et religieux en Gaule durant l'Antiquité, Ier – IVe siècle: peinture, mosaïque, stuc et décor architectonique. Actes du colloque de Caen Service Archéologie, conseil général du Calvados 7–8 avril 2011*, Caen-Chauvigny: Association des publications chauvinoises, 401–421.
- Dubois, Yves. 2012b. „Les obscurs graffitis pariétaux du *mithraeum* de Martigny/VS“, in: Michel E. Fuchs & Richard Sylvestre & Christophe Schmidt Heidenreich (eds.), *Inscriptions mineures: nouveautés et réflexions, Actes du premier Colloque Ductus, Lausanne 2008*, Bern: Peter Lang, 303–312.
- Dubois, Yves. 2012c. „un sanctuaire aux marges de la sphère publique: le *mithraeum* (état des lieux)“, in: Julien Boislève & Karine Jardel & Graziella Tendron (eds.), *Décor des édifices publics civils et religieux en Gaule durant l'Antiquité, Ier – IVe siècle: peinture, mosaïque, stuc et décor architectonique. Actes du colloque de Caen Service Archéologie, conseil général du Calvados 7–8 avril 2011*, Caen-Chauvigny: Association des publications chauvinoises, 425–446.
- Dubosson-Sbriglione, Lara. 2018. *Le culte de la Mère des dieux dans l'Empire romain*, Stuttgart: Franz Steiner. <https://doi.org/10.25162/9783515120036>
- Ducati, Pericle. 1912. „Rilievo mitriaco da Pisignano“, *Felix Ravenna: Rivista di antichità ravennati, cristiane e bizantine* 5, 191–193 a tab. 15.
- Ducci, Silvia & Marinella Pasquinucci & Stefano Genovesi. 2011. „Portus Pisanus nella tarda età imperiale (III-VI Secolo): nuovi dati archeologici e fonti scritte a confronto“, in: Giuseppe Petralia (ed.), *I sistemi portuali della Toscana mediterranea. Infrastrutture, scambi, economie dall'antichità ad oggi*, Ospedaletto (Pisa): Pacini Editore, 29–58.
- Ducroux, Serge. 1975. *Catalogue analytique des inscriptions latines sur pierre conservées au Musée du Louvre*, Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Dunbabin, Katherine M. D. 1990. „*Ipsa deae vestigia...* Footprints Divine and Human On Graeco-Roman Monuments“, *JRA* 3, 85–109. <https://doi.org/10.1017/S1047759400010850>
- Duncan, Martin. 1858. „The Roman Cloaca at Colchester; Its Discovery and Description“, *Transactions of the Essex Archaeological Society* 1, 210–228.
- Dütschke, Hans. 1880. *Antike Bildwerke in Oberitalien IV: Antike Bildwerke in Turin, Brescia, Verona und Mantua*, Leipzig: Wilhelm Engelmann.
- Dütschke, Hans. 1882. *Antike Bildwerke in Oberitalien V: Antike Bildwerke in Vicenza, Venedig, Catajo, Modena, Parma und Mailand*, Leipzig: W. Engelmann.
- Edmondson, Jonathan C. 1984. „Mithras at Pax Iulia – A Re-examination“, *Conimbriga* 23, 69–86. https://doi.org/10.14195/1647-8657_23_5
- Edwards, B. J. N. 1977. „A Chester Mithraic Figure Recovered?“, *Journal of the Chester Archaeological Society* 60, 56–60.
- Edwards, Michael J. 1990. „Herodotus and Mithras: Histories I. 131“, *AJP* 111/1, 1–4. <https://doi.org/10.2307/295256>
- Egger, Rudolf. 1958. „Bescheidene Ex-votos“, *BjB* 158, 73–80.
- Eichhorn, Johann Gottfried. 1814. *De deo Sole invicto Mithra commentatio*, [Göttingen: vydavatel neznámý].
- Eisler, Robert. 1910. *Weltenmantel und Himmelszelt: Religionsgeschichtliche Untersuchungen zur Urgeschichte des antiken Weltbildes I-II*, München: C. H. Beck.
- Elderkin, George W. 1925. „The Classical Collections: Sculpture“, *Art and Archaeology: The Arts Throughout the Ages* 20/1, 115–118.
- Elter, A. 1884. „II. Monumenti: a. Antichità Pontine“, *Bulletino dell'istituto di corrispondenza archeologica per l'anno 1884*, 61–84.
- Ensoli Vitozzi, Serena. 1992. „Indagini sul culto di Iside a Cirene“, in: Attilio Mastino (ed.), *L'Africa romana. Atti del IX convegno di studio. Nuoro, 13–15 dicembre 1991*, Sassari: Edizioni Galizzi, 167–250 a tab. I–XXVI.
- Ensoli Vitozzi, Serena. 1993. „Le sculpture del «larario» di S. Martino ai Monti. Un contesto recuperato“, *BCM* 95/1, 221–243.
- Espérandieu, Émile. 1907–1908. „Le vase mithriaque“, *Pro Alesia. Revue mensuelle des fouilles d'Alesia et des questions relatives à Alesia II*, 203–205.
- Espérandieu, Émile. 1907. *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine I*, Paris: Imprimerie national.

- Espérandieu, Émile. 1907b. „Nouvelles des fouilles d'Alésia“, *CRAI* 51/6, 1907, 287–289. <https://doi.org/10.3406/crai.1907.72093>
- Espérandieu, Émile. 1908a. *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine* II, Paris: Imprimerie national.
- Espérandieu, Émile. 1908b. „Fouilles du mont Auxois: Rapport sur les fouilles exécutées en 1907“, *BCTH* 1908, 142–169.
- Espérandieu, Émile. 1910. *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine* III, Paris: Imprimerie national.
- Espérandieu, Émile. 1913. *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine* V, Paris: Imprimerie national.
- Espérandieu, Émile. 1915. *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine* VI, Paris: Imprimerie national.
- Espérandieu, Émile. 1928. *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine* X, Paris: Imprimerie national.
- Espérandieu, Émile. 1938. *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine* XI, Paris: Imprimerie national.
- Erol, Ayşe F. & S. Yücel Şenyurt. 2011. „A Terracotta Mask of Mithras Found at Camihöyük-Avanos, Cappadocia Providing New Evidence on the Mithraic Cult and Ritual Practices in Anatolia“, *Tüba-Ar* 14, 87–106. <https://doi.org/10.22520/tubaar.2011.0008>
- Eroli, Giovanni. 1880. „Il dio Mitra a Terni“, *Il Buonarroti: scritti sopra le arti e le lettere* (2. ser) 14/9, 305–322 a tab.
- Étienne, Robert. 1978. „Le «carré magique» à Conimbriga (Portugal)“, *Conimbriga* 17, 16–34. https://doi.org/10.14195/1647-8657_17_2
- Evans, A. J. 1900. „Erwerbungen des Ashmolean Museum zu Oxford“, *AA* 1900, 113–115.
- Fabretti, Raffaele. 1699. *Raphaelis Fabretti Gasparis F. Urbinatis inscriptionum antiquarum quae in aedibus paternis asservantur explicatio et additamentum*, Roma: ex officina domenicis Antonii Herculis.
- Facella, Margherita. 2004. „The Coins from the Mithraea in Dülük“, in: Anke Schütte-Maischatz & Engelbert Winter (eds.), *Doliche – eine kommagenische Stadt und ihre Götter: Mithras und Jupiter Dolichenus*, (Asia Minor Studien 52), Bonn: Habelt, 179–187.
- Faccenna, Domenico. 1948. „IX. Ciciliano. Resti di una villa romana in località «Ospedale di S. Giovanni»“, *NSc* (8. ser.) 2, 294–307.
- Facchinetti, Grazia. 2009. „Le offerte monetali nel Mitreo di Angera“, in: Raffaele C. de Marinis & Serena Massa & Maddalena Pizzo (eds.), *Alle origini di Varese e del suo territorio: le collezioni del sistema archeologico provinciale*, Roma: L'Erma di Bretschneider, 358–361.
- Faraone, Christopher A. 2013. „The Amuletic Design of the Mithraic Bull-Wounding Scene“, *JRS* 103, 96–116. <https://doi.org/10.1017/S0075435813000051>
- Fenech, Emmanuel-Vincent. 1852. *Histoire de Philippeville*, Philippeville: Le Proust des Ageux.
- Fentress, Elizabeth. 1994. „Cosa in the Empire: The Unmaking of a Roman Town“, *JRA* 7, 208–222. <https://doi.org/10.1017/S1047759400012575>
- Ferchiou, Naïdé. 1988. „A propos de trois inscriptions inédites provenant de la Tunisie centrale“, in: Attilio Mastino (ed.), *L'Africa romana. Atti del III convegno di studio (atti convegno Sassari, 11–13 dicembre 1987)*, Sassari: Edizioni Galizzi, 143–151.
- Fernández-Chicarro y de Dios, Concepción. 1951. *El Museo Arqueológico Provincial de Sevilla*, Madrid: Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos.
- Fernández Martínez, Concepción & Rocio Carande Herrero. 2005. „ICERV 547 y CIL XI 3963: Un Posible Caso de Doblete Epigráfico“, *Habis* 36, 299–312.
- Ferreiro López, Manuel Ángel & Vicente Durán Recio. 1984. „Acerca del lugar donde se dio la batalla de Munda“, *Habis* 15, 229–236.
- Ferri, Silvio. 1926. „Gerace Marina: Statua di orante, e testa di giovanetto“, *NSc* 1926, fasc. 7–9, 339–340.
- Ferrua, Antonio. 1940. „Il mitreo sotto la Chiesa di S. Prisca“, *BCM* 68, 153–170.
- Finocchi, Silvana. 1959. „Scavi e scoperte nel territorio di Aosta“, in: *Cisalpinia. L'attività Archeologica Nell'Italia Settentrionale*, Milano: Istituto lombardo, Accademia di scienze e lettere, 103–115.
- Finocchi, Silvana. 2007. „Scavi e scoperte nel territorio di Aosta“, in: Silvana Finocchi (ed.), *Da Augusta a Cesarea. Quarant'anni di ricerche, scavi e scoperte (1950–1989)*, Torino: Nautilus, 13–33.
- Fita, Fidel. 1888. „Noticias“, *BRAH* 13, 271–280. <https://doi.org/10.7788/az-1888-jg15>
- Fita, Fidel. 1890. „Noticias“, *BRAH* 16, 223–224. <https://doi.org/10.1055/s-0029-1207089>
- Fita, Fidel. 1903. „Epigraffia romana de Astorga“, *BRAH*, 42, 207–223.

- Fixot, Michel (ed.). 1990. *Le site de Notre-Dame d'Avinionet à Mandelieu*, (Monographie du Centre de Recherches Archéologiques 3), Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Floriani Squarciapino, Maria. 1953. „Plachette noc simboli dello Zodiaco“, *ArchCl* 5, 260–262 a tab. 1–2.
- Floriani Squarciapino, Maria. 1962. *I Culti orientali ad Ostia*, (ÉPRO 3), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004296107>
- Fogolari, Giulia. 1993. *Il Museo di Torcello: Bronzi, ceramiche, marmi de età antica*, Venezia: Marsilio.
- Francis, Eric D. 1975. „Mithraic graffiti from Dura Europos“, in: John R. Hinnells (ed.), *Mithraic Studies II*, Manchester: Manchester University Press, 424–445.
- Franco, Carlo. 1989–1990. „Sullo studio di epigrafi antiche in Venezia austriaca“, *AIV* 148 (Classe die scienze morali, lettere ed arti), 125–162.
- Franzoni, Lanfranco. 1973. *Bronzetti romani del Museo archeologico di Verona*, Venezia: Alfieri.
- Friedheim, Emmanuel. 2007. „The Religious and Cultural World of Aelia Capitolina – A New Perspective“, *ArchOrient* 75, 125–152.
- Franzoni, Lanfranco. 1974. „Iscrizioni sacre latine del Veronese inedite o poco note, ora scomparse“, *Vita Veronese* 22/9–10, 258–263.
- Frere, Sheppard S. 1959. „Excavations at Verulamium 1958. Fourth Interim Report“, *AntJ* 39/1–2, 1–18. <https://doi.org/10.1017/S000358150008358X>
- Friedheim, Emmanuel. 2014. „The Mithrakana in the Yerushalmi: A Historical Note“, *MAARAV: A Journal for the Study of Northwest Semitic Languages and Literatures* 21/1–2, 319–328.
- Froehner, Wilhelm. (ed.) 1903. *Collection Julien Gréau: verrerie antique, émaillerie et poterie appartenant à M. John Pierpont Morgan: Recueil de Planches, Tome V, émaillerie et poterie, pl. 293–363*, Paris: Imprimerie Lemercier & Cie.
- Frontoni, Riccardo & Giuliana Galli. 2012. „Il complesso residenziale“, *Forma Urbis: Itinerari nascosti di Roma antica* 17/2, 9–26.
- Frothingham, Jr., A. L. 1889. „Early-Christian and Mediaeval Monuments in Italy. I. An Early Rock-Cut Church at Sutri“, *The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts* 5/3, 320–330. <https://doi.org/10.2307/496317>
- Frothingham, Alice W. 1918. „A New Mithraic Relief from Syria“, *AJA* 22/1, 54–62. <https://doi.org/10.2307/497358>
- Fukai, Shinji. 1960. „The Artifacts of Hatra and Parthian Art“, *EW* 11/2–3, 135–181.
- Fusco, Ugo. 2018. „New Reliefs from Veii and Mithraic Reliefs from Etruria (Regio VII): Iconography, Chronology and Archaeological Context“, *AAntHung* 58/1–4, 69–83. <https://doi.org/10.1556/068.2018.58.1-4.5>
- Fusco, Ugo & Francesca Boitani. 2015. „A New Mithraic Relief from Veii“, *ArchCl* 66, 519–546.
- Gaidon, Marie-Agnès. 1986. „Bordeaux: découverte d'un mithraeum sous un couvent des Carmes“, *Archéologia* 219, 44–51.
- Gaidon-Bunuel, Marie-Agnès. 1991. „Les mithraea de Septeuil et de Bordeaux“, *RdN* (Archéologie) 73/292, 49–58. <https://doi.org/10.3406/rnord.1991.4679>
- Gaidon-Bunuel, Marie-Agnès. 2021a. „The Mithraeum at Septeuil“, in: Laurent Bricault & Richard Veymiers & Nicolas Amoroso (eds.), *The Mystery of Mithras: Exploring the Heart of a Roman Cult*, Mariemont: Musée Royal de Mariemont, 439–444.
- Gaidon-Bunuel, Marie-Agnès. 2021b. „The Mithraeum at Bordeaux“, in: Laurent Bricault & Richard Veymiers & Nicolas Amoroso (eds.), *The Mystery of Mithras: Exploring the Heart of a Roman Cult*, Mariemont: Musée Royal de Mariemont, 455–459.
- Gaidon-Bunuel, Marie-Agnès & Yvan Barat & Paul van Ossel. 2006. „Les céramiques du mithraeum de Septeuil (Yvelines): un ensemble du troisième quart du 4e s. dans la région parisienne“, in: Paul van Ossel (ed.), *Les céramiques de l'antiquité tardive en Île-de-France et dans le Bassin parisien: 1. Ensembles régionaux*, (Diocesis galliarum. Document de travail 7), Nanterre: ACR „Organisation et occupation du territoire dans le nord de la Gaule lyonnaise“, 137–160.
- Gaidon-Bunuel, Marie-Agnès & Pierre Caillat. 2008. „Honorar Mithra en mangeant: la cuisine du mithraeum de Septeuil (La Férie)“, in: Sébastien Lepetz & William Van Andringa (eds.), *Archéologie du sacrifice animal en Gaule romaine: rituels et pratiques alimentaires*, Montagnac: M. Mergoïl, 255–266.
- Gallo, Daniela. 1979a. „Il mitreo di via Giovanni Lanza“, in: Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, (ÉPRO 80), Leiden: E. J. Brill, 249–258. https://doi.org/10.1163/9789004295605_018
- Gallo, Daniela. 1979b. „Il mitreo di S. Silvestro in Capite“, in: Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, (ÉPRO 80), Leiden: E. J. Brill, 231–248. https://doi.org/10.1163/9789004295605_017
- Galsterer, Hartmut. 1971. *Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der iberischen Halbinsel*, Berlin: Walter de Gruyter.

- García y Bellido, Antonio. 1949. *Esculturas romana de España y Portugal I-II*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- García y Bellido, Antonio. 1950. „Cuatro esculturas romanas inéditas del Museo Arqueológico de Sevilla“, *ArchEspArq* 23/81, 361–370.
- García y Bellido, Antonio. 1952. „El Mithras Tauroktonos de Cabra (Córdoba)“, *ArchEspArq* 25/86, 389–392.
- García y Bellido, Antonio. *Les religions orientales dans l'Espagne romaine*, (EPRO 15), Leiden: E. J. Brill 1967. <https://doi.org/10.1163/9789004296138>
- García y Bellido, Antonio. 1968. „Lápidas votivas a deidades exóticas halladas recientemente en Astorga y León“, *BRAH* 163, 191–209.
- García y Bellido, Antonio. 1971. „Parerga de arqueología y epigrafía hispano-romanas (IV)“, *ArchEspArq* 44/123–124, 137–152.
- Gardner, Percy. 1886. *The Coins of the Greek and Scythic Kings of Bactria and India in the British Museum*, London: Printed by order of the Trustees.
- Garrucci, Raffaele. 1852. *Tre Sepolcri con Pitture ed Iscrizioni appartenenti alle superstizioni pagana del Bacco Sabazio: e del Persidico Mitra, scoperti in un Braccio del cimitero di pretestato in Roma; dissertazioni due*, Napoli: Cataneo.
- Garucci, Raffaele. 1864. *Dissertazioni archeologiche di vario argomento*, Roma: Tipografia delle Belle Arti.
- Gasparotto, Cerina. 1927. *Patavium municipio romano*, Venezia: A spese della R. Deputazione.
- Gasparotto, Cerina. 1961. „La chiesa di S. Sofia di Padova: il sito e l'origine“, *Bollettino del Museo Civico di Padova* 50, 93–123.
- Gastone, Carlo. 1823. *Viaggio della Sicilia*, Palermo: Presso gli Eredi Abbate del fu Francesco.
- Gatier, Pierre-Louis. 2001. „Le site de 'Arsha Wa-Qibar“, *Topoi* 11/1, 175–182. <https://doi.org/10.3406/topoi.2001.1932>
- Gatti, Edoardo. 1925. „Regione XII – Scoperte di antichità nella città e nel suburbio“, *NSe* 1925, 382–406.
- Gatti, Giuseppe. 1902. „Notizie di recenti ritrovamenti di antichità in Roma e nel Lazio“, *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 30, 56–98.
- Gatti, Giuseppe & Giovanni Annibaldi. 1945. „Il Mitreo Barberini“, *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 71, 97–108.
- Gauckler, Paul. 1899. „Découvertes à Carthage“, *CRAI* 43/2, 156–165. <https://doi.org/10.3406/crai.1899.71358>
- Gavini, Alberto. 2012. „Il ‚cautes‘ Zeri: nota archeologica“, in: Mauro G. Sanna (ed.), *Historica et philologica: studi in onore di Raimondo Turtas*, (Collana Agorà 54), Cagliari: AM&D Edizioni, 69–73.
- Gawlikowska, Krystyna. 2012. „Glass Finds from the Mithraeum in Hawarte“, *PAM* 21, 496–503.
- Gawlikowski, Michael. 1998. „Hawarti: Preliminary Report“, *PAM* 10, 197–204.
- Gawlikowski Michael. 2000a. „Un nouveau mithraeum récemment découvert à Huaraté près d'Apamée (information)“. *CRAI* 144/1, 161–171. <https://doi.org/10.3406/crai.2000.16108>
- Gawlikowski, Michael. 2000b. „Hawarte. Excavations, 1999“, *PAM* 11, 261–273.
- Gawlikowski, Michael. 2001a. „Le mithraeum de Haouarte (Apamène)“, *Topoi* 11/1, 183–193. <https://doi.org/10.3406/topoi.2001.2130>
- Gawlikowski, Michael. 2001b. „Hawarte. Third Interim Report on the Work in the Mithraeum“, *PAM* 12, 309–314.
- Gawlikowski, Michael. 2002. „Hawarte. Excavation and Restoration Work in 2001“, *PAM* 13, 271–278.
- Gawlikowski, Michael. 2007. „The Mithraeum at Hawarte and Its Paintings“, *JRA* 20, 337–361. <https://doi.org/10.1017/S1047759400005456>
- Gawlikowski, Michael. 2012. „Excavations in Hawarte 2008–2009“, *PAM* 21, 481–495.
- Gawlikowski, Michael. 2021. „The Mithraeum at Hawarte“, in: Laurent Bricault & Richard Veymiers & Nicolas Amoroso (eds.), *The Mystery of Mithras: Exploring the Heart of a Roman Cult*, Mariemont: Musée Royal de Mariemont, 177–181.
- Genovesi, di S. 2011. „Nuove evidenze per il culto di Mitra dall'area di Portus Pisanus/S. Stefano ai Lupi (LI)“, in: Giulia Fachin & Matteo Milletti (eds.), *Materiali per Populonia 10: Il Parco archeologico tra ricerca, turismo e economia. Scavi e reperti dalla città e dal territorio. Recupero dai magazzini e dagli archivi della Soprintendenza. La Corsica e Populonia*, Pisa: Edizioni ETS, 277–288.
- Gerhard, F. W. Eduard. 1836. *Berlin's Antike Buildwerke Beschriben* I, Berlin: G. Reimer.
- Gering, Axel. 2004. „Plätze und Strassensperren an Promenaden. Zum Funktionswandel Ostias in der Spätantike“, *Römische Mitteilungen* 111, 299–382.

- Germanà, Giancarlo. 2013. „Alcune osservazioni sulla Sicilia durante il periodo dei Severi“, in: T. Corey Brennan & Eric C. De Sena (eds.), *The Roman Empire During the Severan Dynasty: Case Studies in History, Art, Architecture, Economy and Literature*, (American Journal of Ancient History), Piscataway, NJ: Gorgias Press, 227–254. <https://doi.org/10.31826/9781463214340-011>
- Ghislanzoni, Ettore. 1912. „Scavi nelle Terme Antoniniane“, *NSc* (5. ser.) 9/9, 305–325.
- Ghislanzoni, Ettore. 1927. „Santuario delle divinità alessandrine“, *Notiziario Archeologico del Ministero delle Colonie* 4, 149–206.
- Gillam, J. Pearson & Iain MacIvor. 1954. „The Temple of Mithras at Rudchester“, *ArchAel* (4. ser.) 32, 176–219.
- Girardi Jurkić, Vesna. 2005. *Duhovna kultura antičke Istre: Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre*, Zagreb: Školska knjiga.
- Giordani, Nicoletta. 2005. „Lastra di sarcofago con figura a rilievo (Attis)“, in: *Il Museo Lapidario Estense. Catalogo Generale*. Venezia: Marsilio, 13.
- Gnirs, Anton. 1915. *Pola: Ein Führer durch die antiken Baudenkmäler und Sammlungen*, Wien: Alfred Hölder.
- Gómez Moreno, Manuel & José Pijoán. 1912. *Materiales de arqueología española I: Escultura greco-romana; Representaciones religiosas clásicas y orientales; Iconografía*, Madrid: Centro de estudios históricos.
- Gómez Serrano, Nicolás Primitivo. 1922a. „El Mithraeum de la Fuente de Muza, en Benifayó de Epioca I“, *Diario de Valencia* 12, č. 3917 (6. srpna 1922), [1]–2.
- Gómez Serrano, Nicolás Primitivo. 1922b. „El Mithraeum de la Fuente de Muza, en Benifayó de Epioca II“, *Diario de Valencia* 12, č. 3918 (8. srpna 1922), [1].
- Gómez Vila, Javier. 2009. *Epigrafía romana de la provincia de Lugo*, London: Lulu.com.
- González-Rodríguez, María Cruz. 2021. „Nombres de divinidades locales en el noroeste español: revisando a Mª Lourdes Albertos“, *Veleia* 38, 183–238. <https://doi.org/10.1387/veleia.22048>
- Gordon, Richard L. 1975. „Franz Cumont and the Doctrine of Mithraism“, in: John Hinnells (ed.), *Mithraic Studies I*, Manchester: Manchester University Press, 215–248.
- Gordon, Richard L. 1976a. „A Note on the ‚Mithraeum‘ at Cyrene“, *JMS* 1/2, 210–221.
- Gordon, Richard L. 1976b. „A New Mithraic Relief from Rome“, *JMS* 1/2, 166–186.
- Gordon, Richard L. 1978. „The Date and Significance of CIMRM 593 (British Museum, Townley Collection)“, *JMS* 2, 148–174.
- Gordon, Richard L. 1980. „Reality, Evocation and Boundary in the Mysteries of Mithras“, *JMS* 3, 199–199.
- Gordon, Richard L. 1988. „Authority, Salvation and Mystery in the Mysteries of Mithras“, in: J. M. Huskinson & Mary Beard & Joyce Maire Reynolds (eds.), *Image and Mystery in the Roman World: Three Papers Given in Memory of Jocelyn Toynbee*, Gloucester: Sutton, 45–80.
- Gordon, Richard L. 1994. „Who Worshipped Mithras?“, *JRA* 7, 459–474. <https://doi.org/10.1017/S1047759400012873>
- Gordon, Richard L. 1998. „Viewing Mithraic Art: The Altar from Burginatum (Kalkar), Germania Inferior“, *ARYS. Antigüedad: religiones y sociedades* 1, 227–258.
- Gordon, Richard L. 2001. „Trajets de Mithra en Syrie romaine“, *Topoi* 11, 77–136. <https://doi.org/10.3406/topoi.2001.1929>
- Gordon, Richard L. 2004. „Small and Miniature Reproductions of the Mithraic Icon: Reliefs, Pottery, Ornaments and Gems“, in: Marleen Martens & Guy De Boe (eds.), *Roman Mithraism: The Evidence of the Small Finds*, (Archeologie in Vlaanderen 4), Brussel: Museum Het Toreke, 259–283.
- Gordon, Richard L. 2006. „Mithras Helios astrobrontodaimôn? The Re-discovery of IG XIV 998 = IGVR 125 in South Africa“, *Epigraphica* 68, 155–194.
- Gordon, Richard L. 2007. „Mithras in Doliche: Issues of Date and Origin“, *JRA* 20, 602–610. <https://doi.org/10.1017/S1047759400006000>
- Gordon, Richard L. 2009. „The Mithraic Body: The Example of the Capua Mithraeum“, in: Giovanni Casadio & Patricia A. Johnston (eds.), *Mystic Cults in Magna Graecia*, Austin: University of Texas Press, 290–313. <https://doi.org/10.7560/719026-018>
- Gordon, Richard L. 2013. „The Miles-frame in the Mitreo di Felicissimo and the Practicability of Sacrifice“, *Religio: Revue pro religionistiku* 21/1, 33–37.
- Gordon, Richard L. 2015. „From Miθra to Roman Mithras“, in: Michael Stausberg & Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina & Anna Tesmann (eds.), *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, Malden, MA: Wiley Blackwell, 451–455. <https://doi.org/10.1002/9781118785539.ch28>
- Gordon, Richard L. 2017. „Cosmic Order, Nature, and Personal Well-Being in the Roman Cult of Mithras“, in: Almut Hintze & Alan Williams (eds.), *Holy Wealth: Accounting for this World and the Next in Religious Belief and Practice. Festschrift for John R. Hinnells*, Wiesbaden: Harrassowitz, 93–130. <https://doi.org/10.2307/j.ctvcwnzwv.15>

- Gordon, Richard L. & John R. Hinnells. 1978. „Some New Photographs of Well-known Mithraic Monuments“, *JMS* 2/2, 198–223 a tab. VII–XVII.
- Gori, Fabio. 1878–1879a. „Gazette archeologica“, *Archivio storico artistico archeologico e letterario della città e provincia di Roma* III/1, 44–63.
- Gori, Fabio. 1878–1879b. „Gazette archeologica“, *Archivio storico artistico archeologico e letterario della città e provincia di Roma* III/1, 230–256.
- Goudineau, Christian. 1981. „Circonscription de Côte d’Azur. Chr. Goudineau, Directeur“, *Gallia* 39/2, 531–546.
- Gough, Michael. 1952. „Anazarbus“, *AnnatSt* 2, 85–150. <https://doi.org/10.2307/3642367>
- Granieri, Francesca. 2008. „Gli scavi nel Mitreo Fagan a Ostia“, in: Beatrice Palma Venetucci (ed.), *Culti orientali: tra scavo e collezionismo*, Roma: Artemide, 209–220.
- Grealey, Shelagh. 1974. „II. Roman Manchester: Explorations 1540–1972“, in: Geraint D. B. Jones & Shelagh Grealey (eds.), *Roman Manchester*, Manchester: Manchester University Press, 11–21.
- Grégoire, Henri. 1908. „Note sur une inscription gréco-araméenne trouvée à Faraša (Ariaramneia-Rhodandos)“, *CRAI* 52/6, 434–447. <https://doi.org/10.3406/crai.1908.72284>
- Gregorutti, Carlo. 1876–1877a. „La Fullonica di Pola ed iscrizioni inedite polensi“, *L’Archeografo triestino: raccolta di opuscoli e notizie per Trieste e per l’Istria* (2. ser.) 4, 97–118.
- Gregorutti, Carlo. 1876–1877b. „Iscrizioni inedite: aquileiesi, istriane e triestrine“, *L’Archeografo triestino: raccolta di opuscoli e notizie per Trieste e per l’Istria* (2. ser.) 4, 389–403.
- Gregorutti, Carlo. 1879–1880. „Iscrizioni inedite: aquileiesi, istriane e triestrine“, *L’Archeografo triestino: raccolta di opuscoli e notizie per Trieste e per l’Istria* (2. ser.) 6/4, 97–118.
- Gregorutti, Carlo. 1888. „Iscrizioni romane scoperte negli anni 1887 e 1888“, *AMSI* 4/1, 449–457.
- Gregorutti, Carlo. 1891. „L’antico Timavo e le vie Gemina e Postumia“, *L’Archeografo triestino: raccolta di opuscoli e notizie per Trieste e per l’Istria* (2. ser.) 17/2, 363–392.
- Griffith, Alison B. 2006. „Completing the Picture: Women and the Female Principle in the Mithraic Cult“, *Numen* 53/1, 48–77. <https://doi.org/10.1163/156852706776942302>
- Griffiths, John G. 1978. „Mithras or Attis? Remarks on a Caerleon Sculpture“, *Bulletin of the Board of Celtic Studies* 27/4, 633–637.
- Groag, Edmund & Arthur Stein. 1933. *Prosopographia Imperii Romani saec. I. II. III.*, sv. II, Berlin: De Gruyter.
- Grünwald, Martin & Alexandra Richter. 2006. „Zeugen Caesars schwerster Schlacht? Beschriftete andalusische Schleuderbleie aus der Zeit des Zweiten Punischen Krieges und der Kampagne von Munda“, *ZPE* 157, 261–269.
- Gruterus, Ianus. 1603. *Inscriptionum Romanarum corpus absolutissimum*, [Heidelberg]: in bibliopio Commeliniano.
- Gsell, Stéphane. 1898. *Musée de Philippeville*, (Description de l’Afrique du Nord, musées et collections archéologiques de l’Algérie et de la Tunisie 6), Paris: Ernest Leroux.
- Guarducci, Margherita. 1979a. „Ricordo della ‚magia‘ in un graffito del mitreo del Circo Massimo“, in: Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, (ÉPRO 80), Leiden: E. J. Brill, 171–186. https://doi.org/10.1163/9789004295605_011
- Guarducci, Margherita. 1979b. „Quattro graffiti nel mitreo del Palazzo Barberini“, in: Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, (ÉPRO 80), Leiden: E. J. Brill, 187–192. https://doi.org/10.1163/9789004295605_012
- Guarducci, Margherita. 1979c. „Il graffito *Natus prima luce* nel mitreo di S. Prisca“, in: Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, (ÉPRO 80), Leiden: E. J. Brill, 153–170. https://doi.org/10.1163/9789004295605_010
- Guarducci, Margherita. 1979d. „Sull’iscrizione di un vaso rituale del mitreo di S. Prisca“, in: Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, (ÉPRO 80), Leiden: E. J. Brill, 193–196. https://doi.org/10.1163/9789004295605_013
- Gundel, Hans Georg. 1953. „Devotus numini maiestatique eius. Zur Devotionsformel in Weihinschriften der römischen Kaiserzeit“, *Epigraphica* 15, 128–150.
- [Guenebauld, Jean]. 1621. *Le réveil de Chyndonax, Prince des vacies Druydes celtiques Dijonois*, Dijon: Claude Guyot.
- Günther, Sven. 2015. „Skaven im römischen Zollwesen“, in: Peter Kritzing & Frank Schleicher & Timo Stickler (eds.), *Studien zum römischen Zollwesen*, Duisburg: Wellem, 229–241.
- Hackethal, Ida Maria. 1968. „Studien zum Mithraskult in Rom“, *ZPE* 3, 221–254.
- Halsberghe, Gaston. 1972. *The Cult of Sol Invictus*, (ÉPRO 23), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004296251>
- Hamy, Ernest T. 1879–1884. „Statuettes anciennes provenant d’un sanctuaire de Mithra (Musée de Boulogne)“, *Bulletin de la société académique de l’arrondissement de Boulogne-sur-Mer* 3, 389–390.

- Hamy, Ernest T. 1899. „Boulogne dans l'antiquité“, in: *Boulogne-sur-Mer et la région boulonnaise I: ouvrage offert par la ville de Boulogne-sur-Mer aux membres du XXVIIIe congrès de l'Association française pour l'avancement des sciences réunis à Boulogne du 14 au 21 septembre 1899*, Boulogne-sur-Mer: Société typographique et lithographique, 3–48.
- Hanoune, Roger. 1987. „Antiquités africaines dans les collections du Nord. III : La collection Théry, Lille“, *Revue du Nord* 69/272, 183–194. <https://doi.org/10.3406/rnord.1987.4280>
- Harmand, Louis. 1972. „Le «mithraeum» de Lillebonne“, *BAntFr* 1970, 217–220. <https://doi.org/10.3406/bsnaf.1972.7948>
- Harris, Eve & John R. Harris. 1965. *The Oriental Cults in Roman Britain*, (ÉPRO 6), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004301665>
- Harris, John R. 1996. „Mithras at Hermopolis and Memphis“, in: Donald M. Bailey (ed.), *Archeological Research in Egypt: The Proceedings of The Seventeenth Classical Colloquium of The Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum, held on 1–4 December, 1993*, (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 19), Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology, 169–176.
- Haverfield, Francis. 1900. *Catalogue of the Roman Inscribed and Sculptured Stones in the Grosvenor Museum*, Chester, Chester: Printed for the Chester and North Wales Archaeological and Historical Society [by G. R. Griffith].
- Helbig, Wolfgang. 1864. „Scavi di Colonna“, *Bulletino dell'istituto di corrispondenza archeologica per l'anno 1864*, 92–93.
- Henig, Martin. 1984. *Religion in Roman Britain*, London: Batsford.
- Henriques, James C. 2018. „The Cosa Mithraeum: A Long Overdue Survey“, *AAntHung* 58/1–4, 157–169. <https://doi.org/10.1556/068.2018.58.1.4.10>
- Hensen, Andreas. 1995. „MERCVRIO MITHRAE – Zeugnisse der Merkurverehrung im Mithraskult“, in: Wolfgang Czysz (ed.), *Provinzialrömische Forschungen: Festschrift für Günther Ulbert zum 65. Geburtstag*, Espelkamp: M. Leidorf, 211–216.
- [Henzen, G.] 1864. „Iscrizioni di Trentino“, *Annali dell'istituto corrispondenza archeologica* 36, 1864: 77–82 a tab. F 1–2.
- Hepding, Hugo. 1910. „Die Arbeiten zu Pergamon 1908–1909, II, Die Inschriften“, *MDAI(A)* 35/3–4, 401–493.
- Hermansen, Gustav. 1982. „The Stuppatores and Their Guild in Ostia“, *AJA* 86/1, 121–126. <https://doi.org/10.2307/504300>
- Herz, Peter. 1982. „Agrestius v(ir) c(larissimus)“, *ZPE* 49, 221–224.
- Hettner, Felix. 1893. *Die römischen Steindenkmäler des Provinzialmuseums zu Trier: mit Ausschluss der Neumagener Monumente*, Trier, F. Lintz'sche Buchhandlung.
- Hibbert, Samuel. 1848. *The Ancient Parish Church of Manchester, and Why It Was Collegiated*, Manchester: Thomas Agnew.
- Hicks, Edward L. 1909. „Mithras Worship in Roman Manchester“, in: Francis A. Bruton (ed.), *The Roman Fort at Manchester*, Manchester: Manchester University Press, 34–47.
- Hijmans, Steven E. 1996. „The Sun which Did not Rise in the East: The Cult of Sol Invictus in the Light of Non-Literary Evidence“, *BABESCH: Annual Papers on Mediterranean Archaeology* 71, 115–150. <https://doi.org/10.2143/BAB.71.0.2002277>
- Hijmans, Steven. 2010. „Temples and Priests of Sol in the City of Rome“, *Mouseion: Journal of the Classical Association of Canada* 10/3, 381–427. <https://doi.org/10.1353/mou.2010.0073>
- Hijmans, Steven. E. 2022. *Sol: Image and Meaning of the Sun in Roman Art and Religion* I-II, (RGRW 198.1–2), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004442405>
- Hincker, Vincent & Grégory Schütz & Julien Deshayes. 2016. „Figures inédites de Mithra. La découverte de deux blocs sculptés à Jort (Calvados, Basse-Normandie)“, in: Robert Bedon & Hélène Mavéraud-Tardiveau (eds.), *Présence des divinités et des cultes dans les villes et les agglomérations secondaires de la Gaule romaine et des régions voisines*, (Caesarodunum 26), Limoges: Presses Universitaire Limoges, 67–80.
- Hinnells, John R. (ed.) 1975. *Mithraic Studies* I-II, Manchester: Manchester University Press.
- Hirsch, Olga. 1970. „Rzeźby antyczne z Krzeszowic w Muzeum Narodowym w Krakowie“, *Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie* 10, 111–117.
- Hirschfeld, Otto. 1888. „Zur Geschichte des römischen Kaisercultus“, *Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1888*, 2. Teilband, 833–862.
- Hodgson, John. 1822. „Observations on the Roman Station of Housesteads, and On Some Mithraic Antiquities Discovered There“, *ArchAel* (1. ser.) 1, 263–320.
- Honeyman, Alexander M. 1940. „The phoenician title הרתשע הרתמ“, *RHR* 121, 5–17.

- Hopfe, Lewis M. & Gary Lease. 1975. „The Caesarea Mithraeum: A Preliminary Announcement“, *Biblical Archaeologist* 38/1, 2–10. <https://doi.org/10.2307/3209406>
- Hopfe, Lewis M. 1990. „Mithraism in Syria“, *ANRW II.18.4*, 1990, 2214–2235. <https://doi.org/10.1515/9783110877274-002>
- Hornum, Michael B. 1993. *Nemesis, the Roman State and the Games*, (RGRW 117), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004295803>
- Horsely, John. 1753. *Britannia Romana: Or the Roman Antiquities II: Collection of the Roman Inscriptions and Sculptures Discovered in Britain*, London: Printed for John Osborn and Thomas Longman at the Ship in Pater-Noster Row.
- Horst, Katarina. 2014. „Die Geschichte um das Mithras-Kultbild von Tor Cervara (Rom): Eine Kriminalgeschichte“, *AntW* 2014/4, 57–61.
- Hübner, Emil. 1876. „Denkmäler des Aeon“, *Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande* 58, 147–154.
- Huelsen, Christian K. F. 1904. „Neue Inschriften“, *Mitteilungen des kaiserlich deutschen archaeologischen Instituts Roemische Abteilung* 19, 142–153.
- Huelsen, Christian. 1912. „Dei lavori archeologici di Giovannantonio Dosio“, *Ausonia: Rivista della società Italiana di archeologia e storia dell'Arte* 7, 1–78.
- Hull, Mark R. 1958. *Roman Colchester*, London: Society of Antiquaries/Corporation of the Borough. https://doi.org/10.26530/OAPEN_1004999
- Humbach, Helmut. 1975. „Mithra in the Kuṣāṇa period“, in: John R. Hinnels (ed.), *Mithraic Studies I*, Manchester: Manchester University Press, 135–141.
- Hunter, Fraser, et al. 2016. „Mithras in Scotland: A Mithraeum at Inveresk (East Lothian)“, *Britannia* 47, 119–168. <https://doi.org/10.1017/S0068113X16000295>
- Hunter, Fraser. 2021. „The Inveresk Mithraeum and Its Altars“, in: Laurent Bricault & Richard Veymiers & Nicolas Amoroso (eds.), *The Mystery of Mithras: Exploring the Heart of a Roman Cult*, Mariemont: Musée Royal de Mariemont, 263–268).
- Hurtado de San Antonio, Ricardo. 1977. *Corpus provincial de Inscripciones Latinas: Cáceres*, Cáceres: Diputación Provincial de Cáceres, Servicios Culturales.
- Chalupa, Aleš. 2005. „Hyenas or Lionesses? Mithraism and Women in the Religious World of the Late Antiquity“, *Religio: Revue pro religionistiku* 13/2, 199–230.
- Chalupa, Aleš. 2010. „Mithraism in Ancient Syria: The Persian Cult on the Borders of the Roman Empire“, *Anodos: Studies of the Ancient World* 10, 57–66.
- Chalupa, Aleš. 2016. „The Origins of the Roman Cult of Mithras in the Light of New Evidence and Interpretations: The Current State of Affairs“, *Religio: Revue pro religionistiku* 24/1, 65–96.
- Chalupa, Aleš & Tomáš Glomb. 2013. „The Third Symbol of the Miles Grade on the Floor Mosaic of the Felicissimus Mithraeum in Ostia: A New Interpretation“, *Religio: Revue pro religionistiku* 21/1, 9–32.
- Chandler, Richard. 1763. *Marmora Oxoniensia*, Oxford: E typographeo Clarendoniano, impensis Academiae.
- Chapon, Philippe. 2020. „La découverte d'un mithraeum à Mariana“, in: Matthew M. McCarthy & Mariana Egri (eds.), *The Archaeology of Mithraism: New Finds and Approaches to Mithras Worship*, (BABESCH Supplement 39), Leuven: Peeters, 77–86. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1q26jz8.9>
- Chatelain, Louis. 1919. „Deux inscriptions de Volubilis relatives au culte de Mithra“, *CRAI* 63/6, 439–444. <https://doi.org/10.3406/crai.1919.74214>
- Chatelain, Louis. 1921. „Inscriptions et fragments de Volubilis, d'Anoceur et de Mechra Sidi Jabeur“, *Hespéris: archives berbères et bulletin de l'Institut des hautes-études marocaines* 1, 67–82.
- Chausson, François. 1995. „Vel Iovi vel Soli: quatre études autour de la Vigna Barberini (191–354)“, *MÉFRA* 107/2, 661–765. <https://doi.org/10.3406/mefr.1995.1906>
- Chioffi, Laura. 2008. „A proposito di confini nella città di Roma. La Regio XIV: da pagus a urbs“, in: Maria Letizia Caldelli & Gian Luca Gregori & Silvia Orlandi (eds.), *Epigrafia 2006. Atti della XIV rencontre sur l'épigraphie in onore di Silvio Panciera con altri contributi di colleghi, allievi e collaboratori*, Roma: Edizioni Quasar, 239–269.
- Chirassi Colombo, I. 1979. „Sol Invictus o Mitra (per una rilettura in chiave ideologica della teologia solare del mitraismo nell'ambito del politeismo romano)“, in: Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, (ÉPRO 80), Leiden: E. J. Brill, 649–672. https://doi.org/10.1163/9789004295605_040
- Ianovitz, Oscar. 1972. *Il culto solare nella X Regio*, Milano: Cisalpino-Goliardica.
- Inama, Vigilio. 1895. „Le antiche iscrizioni romane della Valle di Non“, *ArchTrent* 1/1, 3–78.
- Irby-Massie, Georgia L. 1999. *Military Religion in Roman Britain*, (Mnemosyne supplementum 199), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004351226>

- Jabornegg-Altenfels, Michael F. von. 1870. *Kärnten's römische Alterthümer*, Klagenfurt: Ferdinand von Kleinmayr.
- Jahn, Otto. 1868. „Über die Zeichnungen antiker Monumente im Codex Pighianus“, *Berichte über die Verhandlungen der Königlich-Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-Historische Klasse* 20, s. 161–235.
- Jaia, Alessandro Maria. 2004. „I luoghi di culto del territorio di Anzio“, in: Giuseppina Ghini (ed.), *Lazio e Sabina, 2. Secondo incontro di studi sul Lazio e la Sabina. Atti del convegno, Roma 7–8 maggio 2003*, Roma: De Luca Editori d'Arte 2004, 255–264.
- James, Henry Gold. 1841. *This Work, Comprising a Series of the Most Interesting Views of Old Halls, Buildings & in Manchester and the Neighbourhood*, Manchester: Lithographic Press.
- James, Simon. 2019. *The Roman Military Base at Dura-Europos, Syria: An Archaeological Visualization*, Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198743569.001.0001>
- Janon, Michel. 1962–1965. „Note sur une inscription trouvée à Tobna“, *BAAIlg* 1, 171–173.
- Jessup, Ronald F. 1956. „The ‚Temple of Mithras‘ at Burham“, *Archaeologia Cantiana* 70, 168–171.
- Jiménez Hernández, Alejandro & Immaculada Carrasco Gómez. 2012. „La Tumba del Elefante de la Necrópolis Romana de Carmona. Una revisión necesaria desde la Arqueología de la Arquitectura y la Arqueoastronomía“, *ArchEspArq* 85, 119–139. <https://doi.org/10.3989/aespa.085.012.007>
- Jobst, Helga. 2001. „Ein ägyptisches Astralsymbol im Bilderzyklus der römischen Mithrasmysterien“, in: Friedrich W. Leitner (ed.), *Carinthia Romana und die römische Welt: Festschrift für Gernot Piccottini zum 60. Geburtstag*, Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten 2001, 55–62.
- Jones, Henri Stuart. 1926. *A Catalogue of the Ancient Sculptures Preserved in the Municipal Collections of Rome: The Sculptures of the Palazzo dei Conservatori*, Oxford: Clarendon Press. [Kniha sestává ze dvou částí, *Text a Plates*]
- Jullian, Camille. 1911. „Un faux Mithraeum dans les Pyrénées“, *RÉA* 13/1, 79–81. <https://doi.org/10.3406/rea.1911.1652>
- Jurkić, Vesna. 1979. „Kontinuitet štovanja antičkih kultova u periodu učvršćivanja kršćanstva na području Istrje“, *ArhVest* 30, 208–217.
- Kallala, Nabil. 2013. „À propos d'une attestation nouvelle du signe de Tanit à el-Gouisset (l'antique *Vcubi*), dans la région du Kef, au N-O de la Tunisie“, in: Oswald Loretz et al. (eds.), *Ritual, Religion and Reason: Studies in the Ancient World in Honour of Paolo Xella*, Münster: Ugarit Verlag, 163–166.
- Kalos, Mikael. 2001. „Un sanctuaire de Mithra inédit en Syrie du sud“, *Topoi* 11/1, 229–277. <https://doi.org/10.3406/topoi.2001.1935>
- Kaniewski, David, et al. 2018. „Holocene Evolution of *Portus Pisanus*, the Lost Harbour of Pisa“, *Scientific Reports* 8, článek č. 11625. <https://doi.org/10.1038/s41598-018-29890-w>
- Kastelic, Jože. 1942. „Epigrafski doneski“, *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 23/1–4, 95–98.
- Keleş, Vedat. 2008. „Cult of Mithras and the Mithras Descriptions on Trapezous City Coins“, *Cercetări numismatice* 14, 220–231.
- Khanoussi, Mustapha. 1991. „Nouveaux documents sur la présence militaire dans la colonie julienne augustéenne de Simitthus (Chemtou, Tunisie)“, *CRAI* 135/4, 825–839. <https://doi.org/10.3406/crai.1991.15051>
- Kirichenko, Alexander. 2005. „*Hymnus invicto*: The Structure of Mithraic Cult Images with Multiple Panels“, *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft* 8, 1–15.
- Kolendo, Jerzy. 1996. „Fausses inscriptions sur des objets en ambre exécutées par un pèlerin polonais au XVIIe siècle“, *Rivista di Archeologia* 21, 117–121.
- Kotansky, Roy. 1994. *Greek Magical Amulets: The Inscribed Gold, Silver, Copper, and Bronze Lamellae. Part I. Published Texts of Known Provenance*, (Papyrologica Coloniensia 22/1), Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Krüger, Emil. 1926. „Ein Mithraeum auf dem Halberg bei Saarbrücken“, *TrZ* 1/2, 92–97.
- Lacerenza, Giancarlo & Maria Morisco. 1994. „Il Mitreo“, in: Paul Arthur (ed.), *Il complesso archeologico di Carminiello ai Mannesi (Napoli). Scavi 1983–1984*, Galatina (Lecce): Congedo Editore, 47–49.
- Lacerenza, Giancarlo & Maria Morisco. 1998. „Sull'origine di un bassorilievo mitraico a Bruxelles“, *Annali (AION): Rivista del Dipartimento di Asia Africa Mediterraneo Università «L' Orientale» di Napoli* 58/3–4, 528–532.
- Lahe, Jaan. 2018. „Roman Mithras, Mithra of Commagene, and Miuro in the Kushan Empire – a Study in Comparative Iconography“, *Usuteaduslik Ajakiri* 72/1, 16–36.
- Lajard, Félix. 1841. „Mémoire sur un bas-relief mithriaque qui a été découvert à Vienne (Isère)“, *Annali dell' Istituto di Corrispondenza Archeologica* 13, 170–260.

- Lajard, Félix. 1845. „Mémoire sur un bas-relief mithriaque qui a été découvert à Vienne (Isère)“, *Mémoires de l'Institut national de France* 15/2, 201–306. <https://doi.org/10.3406/minf.1845.1369>
- Lajard, Félix. 1847. *Introduction à l'étude du culte public et des mystères de Mithra en Orient et en Occident*, Paris: L'imprimerie impériale.
- Lajard, Félix. 1867. *Recherches sur le culte public et les mystères de Mithra en orient et occident*, Paris: L'imprimerie impériale.
- [Lanciani, Rodolfo Amedeo]. 1875. „Elenco degli oggetti di arte antica, scoperti e conservati per cura della Commissione Archeologica Municipale, dal 1 Gennaio a tutto il 31 Dicembre 1875“, *BCM* 3/4, 239–271.
- Lanciani, Rodolfo Amedeo. 1886. „XII. Roma – Note del commisione“, *NSc* 1886, 121–126.
- Lanciani, Rodolfo Amedeo. 1886b. „Sulle scoperte urbane e sugli scavi del suburbio e di Ostia“, *NSc* 1886, 157–165.
- Lanciani, Rodolfo Amedeo. 1895. „Le picturae antiquae cryptarum romanorum“, *BCM* 23, 165–192.
- Lanciani, Rodolfo Amedeo. 1907. *Storia degli scavi di Roma e Notizie intorno le collezioni romane di antichità III*, Roma: Ermanno Loescher e co.
- Lang, James. 1894–1895. „Notes on a Supposed Mithraic Cavern at Wouldham, in Kent“, *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 29, 202–206. <https://doi.org/10.9750/PSAS.029.202.206>
- Lantier, Raymond. 1958. „Recherches archéologiques en Gaule an 1955: Période historique“, *Gallia* 16/2, 449–508. <https://doi.org/10.3406/galia.1958.2250>
- Lapaine, Ivan. 1886. „Fouilles de Timsiouin“, *Bulletin trimestriel de géographie et d'archéologie* 6/31, 298–300.
- Lapiente, Pilat, et al. 2014. „White marble Sculptures from the National Museum of Roman Art (Mérida): Sources of Local and Imported Marbles“, *European Journal of Mineralogy* 26/2, 333–354. <https://doi.org/10.1127/0935-1221/2014/0026-2369>
- Lauxerois, Roger. 1972. „La dédicace du bas-relief mithriaque de Bourg-Saint-Andéol“, *Revue de vivarais* 76/3, 113–124.
- Lavagne, Henri. 1974. „Les reliefs mithriaques à scènes multiples en Italie“, in: *Mélanges de philosophie, de littérature et d'histoire ancienne offerts à Pierre Boyancé*, (Collection de l'École française de Rome 22), Roma: École française de Rome, 481–504.
- Lavagne, Henri. 1974b. „Le mithréum de Marino (Italie)“, *CRAI* 118/1, 191–201. <https://doi.org/10.3406/crai.1974.12986>
- Lavagne, Henri. 1976. „Eléments nouveaux au dossier iconographique du mithraeum de Bourg-Saint-Andéol (Ardèche)“, *JMS* 1/2, 222–224.
- Lavagne, Henri. 1978. „Importance de la grotte dans le Mithriacisme en Occident“, in: Jacques Duchesne-Guillemin (ed.), *Études mithriaques. Actes du 2e Congrès International, Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975*, Téhéran & Liège: Bibliothèque Pahlavi, 271–278.
- Lavagne, Henri. 2012. „Quelques fontaines publiques et nymphées en Gaule romaine“, in: *L'eau en Méditerranée de l'Antiquité au Moyen Âge. Actes du 22e colloque de la Villa Kérylos à Beaulieu-sur-Mer les 7 et 8 octobre 2011*, (Cahiers de la Villa Kérylos, 23), Paris: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 117–139.
- Lazzarini, Maria Letizia. 1979. „Mitra in un'iscrizione greca di Ostia“, in: Ugo Biachi (ed.), *Mysteria Mithrae*, (ÉPRO 80), Leiden: E. J. Brill, 197–200. https://doi.org/10.1163/9789004295605_014
- Lazzarini, Maria Letizia. 1996. „L'incremento del patrimonio epigrafico greco ostiense dopo ‚Roman Ostia‘“, in: Russell Meiggs & Anna Gallina & Amanda Claridge (eds.), *Roman Ostia' Revisited: Archaeological and Historical Papers in Memory of Russell Meiggs*, London: British School at Rome, 243–248.
- Lease, Gary. 1986. „Mithra in Egypt“, in: Birger A. Pearson & James E. Goehring (eds.), *The Roots of Egyptian Christianity*, Philadelphia: Fortress Press, 114–129.
- Le Bohec, Yann. 1989. *La Troisième Légion Auguste*, Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Lee, J. Edward. 1851. „Notice of Inscriptions and Antiquities, Discovered at Caerleon“, *ArchJ* 8, 157–162. <https://doi.org/10.1080/00665983.1851.10850818>
- Le Glay, Marcel. 1954. „Le Mithraeum de Lambèse“, *CRAI* 98/3, 269–278. <https://doi.org/10.3406/crai.1954.10287>
- Le Glay, Marcel. 1968. „A la recherche d'Icosium“, *AntAfr* 2, 7–54. <https://doi.org/10.3406/antaf.1968.888>
- Le Glay, Marcel. 1971. „La vie religieuse à Lambèse d'après de nouveaux documents“, *AntAfr* 5, 125–153. <https://doi.org/10.3406/antaf.1971.923>
- Le Glay, Marcel. 1988. „A propos de quelques textes africains“, in: Attilio Mastino (ed.), *L'Africa romana. Atti del V convegno di studio. Sassari, 11–13 dicembre 1987*, Sassari: Università degli Studi di Sassari, 131–142.

- Lenzen, Heinrich J. 1955. „Bericht über die vom Deutschen Archäologischen Institut und von der Deutschen Orient-Gesellschaft in Uruk-Warka am Anfang des Jahres 1954 unternommenen Ausgrabungen“, *MDOG*, 26–68.
- Le Roux, Patrick & Alain Tranoy. 1973. „Notes d'épigraphie romaine de Galice“, *Cuadernos Estudios Gallegos* 28, 221–234.
- Levi, Cesare Augusto. 1887–1888. „Dei culti orientali nell'antica Venezia; Dichiarazione di un monumento mitriaco in Torcello; Appunti di critica storica sulle analogie fra Mitra e San Marco“, *Atti del reale istituto veneto di scienze, lettere ed arti* (6. ser.) 6/10, 1549–1566 a tab. XXXV.
- Levick, Barbara, et al. (eds.). 1993. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua X. Monuments from the Upper Tembris Valley, Cotiaenum, Cadi, Synaus, Ancyra and Tiberiopolis*, (Journal of Roman Studies Monographs 7), London: Society for the Promotion of Roman Studies.
- Lewis, Michael J. T. 1966. *Temples in Roman Britain*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Liruti, Gian-Giuseppe. 1771. *Notizie di Gemona antica città nel Friuli*, Venezia: Angelo Passinelli.
- Lissi-Carona, Elisa. 1965. „Un rilievo mitriaco di marmo“, *BdA* (5. ser.) 50/1–2, 91–94.
- Lissi Caronna, Elisa. 1978. „Un rilievo mitriaco in una collezione privata di Roma“, *Atti dell'Accademia nazionale dei Lincei. Rendiconti, classe di scienze morali, storiche e filologiche* (8. ser.) 33, 443–446.
- Lissi-Carona, Elisa. 1979. „La rilevanza storico-religiosa del materiale mitriaco da S. Stefano Rotondo“, in: Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, (ÉPRO 80), Leiden: E. J. Brill, 205–218. https://doi.org/10.1163/9789004295605_015
- Lissi-Caronna, Elisa. 1986. *Il mitreo dei castra peregrinorum (S. Stefano Rotondo)*, (ÉPRO 104), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004296565>
- Liverani, Paolo. 2004. „Discoveries at the Scala Santa: The Excavations of 1852–1854“, in: Ilaria Bignamini (ed.), *Archives & Excavations: Essays on the History of Archaeological Excavations in Rome and Southern Italy from the Renaissance to the Nineteenth Century*, (Archaeological Monographs of the British School at Rome 14), London: British School at Rome, 203–220.
- Liverani, Paolo. 2008. „Il ‚Phrygianum‘ vaticano“, in: Beatrice Palma Venetucci (ed.), *Culti orientali: tra scavo e collezionismo*, Roma: Artemide, 40–48.
- Loeschcke, Siegfried. 1925. „Mithrasdenkmäler aus Trier“, in: *Trierer Heimatbuch: Festschrift zur Rheinischen Jahrtausendfeier 1925*, Trier: J. Lintz, 311–336.
- Lombardi, P. Francesco. 1865. *Anzio antico e moderno*, Roma: Fratelli Pallota Tipografi.
- López Medina, María Juana. 1996. *El municipio romano de Abdera: una aproximación histórica*, Almería: Universidad Almería.
- López Palomo, Luis Alberto. 2007. „Arqueología. El Complejo Arqueológico de Fuente Álamo. (Puente Genil). Excavaciones actualmente en marcha“, *Arte, arqueología e historia* 14, 145–156.
- López Palomo, Luis Alberto. 2013–2014. „Balneum y villa: La secuencia romana de Fuente Álamo“, *Romula* 12–13, 295–348.
- Lozano, Juan. 1794. *Bastitania y Contestania del Reyno de Murcia con los vestigios de sus ciudades subterranas I*, Murcia: por Manuel Muñiz.
- Lozano, Juan. 1800. *Historia antigua y moderna de Jumilla por el doctor don Juan Lozano, canonigo de la Santa Iglesia de Cartagena*, Murcia: por D. Manuel Muñiz, impresor de Marina.
- Luciani, Nicola. 2018a. „Silvestro ad Infernum. Memoria degli spelaei mitriaci sul Campidoglio in un mito di fondazione cristiano“, in: Maria Paola Castiglioni, et al. (eds.), *Héros fondateurs et identités communautaires dans l'Antiquité entre mythe, rite et politique*, (Quaderni di Otium 3: Collana di studi di archeologia e antichità classiche), Perugia: Morlacchi, 607–626.
- Luciani, Nicola. 2018b. „Mithras in Etruria: Characteristics of a Mystery Cult in the Roman Regio VII“, *AAntHung* 58/1–4, 25–55. <https://doi.org/10.1556/068.2018.58.1-4.3>
- Lysons, Samuel. 1821. „Account of the Remains of a Roman Villa Discovered in the Parish of Great Witcombe, in the County of Gloucester“, *Archaeologia* 19, 178–183. <https://doi.org/10.1017/S026134090002292X>
- MacDowall, David W. 1975. „The role of Mithra Among the Deities of the Kuṣāṇa Coinage“, in: John R. Hinnells (ed.), *Mithraic Studies I*, Manchester: Manchester University Press, 142–150.
- Macías Liáñez, Maximiliano. 1913. *Mérida monumental y artística*, Barcelona: La Neotipia.
- Maffei, Scipione. 1749. *Museum Veronense hoc est Antiquarum inscriptionum atque anaglyphorum collectio cui Taurinensis adiungitur et Vindobonensis. Accedunt monumenta id genus plurima nondum vulgata, et ubicumque collecta*, Verona: Typis Seminarii.
- Magalhaes, Marici M. 2006. *Stabiae Romana. La Prosopografia e la Documentazione Epigrafica. Iscrizioni Lapidarie e Bronzee, Bolli Laterizi e Sigilli*, Castellamare di Stabia: Nicola Longobardi.

- Magness, Jodi. 2003. „A Mithraeum in Jerusalem?“ in: G. Claudio Bottini & Leah Di Segni & L. Daniel Chrupcala (eds.), *One Land – Many Cultures: Archaeological Studies in Honour of Stanislaw Loffreda OFM*, Jerusalem: Franciscan Printing Press, 163–171.
- Magness, Jodi. 2004. „A Mithraeum in Jerusalem?“, *Minerva: The International Review of Ancient Art and Archaeology* 15/2, 35–37.
- Mainardis, Fulvia. 2008. *Iulium Carnicum. Storia ed epigrafia*, (Antichità altoadriatiche. Monografie 4), Trieste: Editreg.
- Maionica, Enrico. 1878. „Mithras Felsengeburt“, *AEM* 2/1, 33–44.
- Maionica, Enrico. 1893. „Nachrichten über das k. k. Staats-Museum in Aquileja“, *MCC* 19, 113–117.
- Maiuri, Amedeo. 1931. „Grotte ninfei imperiali nell'Isola di Capri“, *BdA* (3. ser.) 25/4, 149–160.
- Majcherek, Grzegorz. 2004. „Hawarte. Excavation and Restoration Work in 2003“. *PAM* 15, 325–334.
- Mancini, G. 1925. „VI – Roma“, *NSc* 1925 (č. 1–3), 47–49. <https://doi.org/10.1007/BF02391220>
- Manganaro, Giacomo. 1961. „Ricerche di epigrafia siceliota I: Per la storia del culto delle divinità orientali in Sicilia“, *Siculorum gymnasium: Rassegna della Facoltà di lettere e filosofia dell'Università di Catania* 14/2, 175–191 a tab. I–VI.
- Mangas, Julio. 1986. „Römische Religionen in Hispanien“, *ANRW* II.18.1, 276–344.
- Mansuelli, Guido A. 1966–1967. „Monumenti dei culti orientali scoperti a Sarsina“, *MDAI(A)* 73–74, 147–189.
- Mansuelli, Guido A. & Nino Finamore & Anna Paula Pampaloni. 1967. „Il restauro delle statue delle divinità orientali di Sarsina“, *StudRomagn* 18, 259–292.
- Mar, Ricardo. 2001a. „Estudio arquitectónico y urbanístico“, in: Ricardo Mar (ed.), *El Santuario de Serapis en Ostia*, (Documents d'arqueologia classica 4), Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 29–167.
- Mar, Ricardo. 2001b. „Sintesi riassuntiva“, in: Ricardo Mar (ed.), *El Santuario de Serapis en Ostia*, (Documents d'arqueologia classica 4), Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 337–355.
- Marcillet-Jaubert, Jean. 1974. „A propos de M. Avrelivs Decimvs“, *ZPE* 14, 249–251.
- Marchesini, Raffaella. 2013. „Il culto di Mithra ad Ostia nelle fonti epigrafiche. Un riesame di CIL, XIV 58 e 59 dal Mitreo del cd. Palazzo imperiale“, *SMSR* 79/2, 419–439.
- Mariner Bigorra, Sebastián. 1979. „Nuevos testimonios de culto mitraico en el litoral de la Tarraconense“, *Quaderns de Prehistoria i Arqueologia de Mataró i el Maresme* 8–9, 274–276.
- Martelli, Felice. 1835. *Le antichità de'Sicoli primi e vetustissimi abitatori del Lazio e della provincia dell'Aquila. Saggio storico* II, L'Aquila: Dalla tipografia Rietelliana.
- Martínez Maza, Clelia & Jaime Alvar. 2007. „El mundo de las creencias en la Málaga romana“, *Mainake* 29, 357–375.
- Martini, Anarita. 2015. „Tra Ercole e Dioniso Iconografia e storia di un cratere di ceramica invetriata da Roma“, *BCM* 116, 57–78.
- Marucchi, Orazio. 1905. „II – Roma. Nuove scoperte di antichità in Roma e nel Suburbio“, *NSc* (5. ser.) 2/5, 1905, 100–120.
- Maselli Scotti, Franca. 2001. „Riflessioni sul culto di Mitra ad Aquileia“, in: Giovannella Cresci Marrone & Margherita Tirelli (eds.), *Orizzonti del sacro: Culti e santuari antichi in Altino e nel Veneto orientale (Venezia 1–2 dicembre 1999)*, (Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina 14), Roma: Quasar, 277–288.
- Maselli Scotti, Franca. 2007. „Presenze di culto mitraico nell'alto Adriatico“, in: Maurizio Buora (ed.), *Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca romana, Convegno al Castello di Udine, 4 aprile 2006*, Treviso: Fondazione Cassamarca, 81–106.
- Maselli Scotti, Franca & Fabiana Pieri & Paola Ventura. 2011. „Il Castelliere di Elleri: Un progetto di valorizzazione“, in: Annalisa Giovannini (ed.), *Archeologia e urbanistica nella città dell'Istria Costiera: Atti della giornata internazionale di studio Muggia, 26 marzo 2011*, (Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria CXI [n. s. LIX], Trieste: Lithostampa, 17–39.
- Mastino, Attilio & Cinzia Vismara. 1994. *Turris Libisonis*, (Sardegna Archeologica – Guide e itinerari 23), Sassari: Carlo Delfino.
- Mastrocinque, Attilio. 1998. *Studi sul mitraismo: il mitraismo e la magia*, Roma: G. Bretschneider.
- Mastrocinque, Attilio. 2007. *Sylloge Gemmarum Gnosticarum* II, (Bollettino di numismatica – monografia 8.2.II), Roma: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.
- Mastrocinque, Attilio. 2018. „The Mithraic *praesepia* as Dining Beds“, *AAntHung* 58/1–4, 421–426. <https://doi.org/10.1556/068.2018.58.1-4.25>
- Mastrocinque, Attilio. 2020. „Mithras in Tarquinia“, in: Matthew M. McCarthy & Mariana Egri (eds.), *The Archaeology of Mithraism: New Finds and Approaches to Mithras-Worship*, (BABESCH Supplement 39), Leuven: Peeters, 87–92. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1q26jz8.10>

- Mastrocinque, Attilio & Fiammetta Soriano & Chiara Maria Marchetti. (eds.) 2020. *La domus del Mitreo a Tarquinia I: Ricerche archeologiche dell'Università di Verona*, (BAR International 2986), Oxford: British Archaeological Reports. <https://doi.org/10.30861/9781407355399>
- Mattingly, Harold. 1932. „A Mithraic Tessera from Verulam“, *Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society* (5. ser.) 12/45, 54–57.
- Matz, Friedrich. 1872. „Mittheilungen über Sammlungen älterer Handzeichnungen nach Antiken“, *Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften und der Georg-Augusts-Universität zu Göttingen* 1872, č. 4, 45–72.
- Matz, Friedrich & Friedrich von Duhn. 1881a. *Antike Bildwerke in Rom I: mit Ausschluss der grösseren Sammlungen*, Leipzig: Breitkopf und Härtel.
- Matz, Friedrich & Friedrich von Duhn. 1881b. *Antike Bildwerke in Rom III: mit Ausschluss der grösseren Sammlungen*, Leipzig: Breitkopf und Härtel.
- Maurina, Barbara. 2014. „Waidbruck in der Römerzeit: Die Archäologischen Zeugnisse“, in: Oswald Bauer (ed.), *Dorfbuch Waidbruck. 750 Jahre (1264–2014)*, Waidbruck: Gemeindeverwaltung, 28–51.
- Maurina, Barbara. 2015. „Una mansio romana a Ponte Gardena?“ in: Bruno Callegher (ed.), *Studia archaeologica Monika Verzár Bass dicata*, (West & East Monografie 1), Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, 117–130.
- Mayer i Olivé, Marc. 2010. „Dos propuestas de nueva lectura de inscripciones del Maceratese“, *Picus: Studi i ricerche sulle marche nell'antichità* 30, 55–66.
- Mayr, Karl M. 1928. „Ein noch unveröffentlichtes Mithrasrelief aus S. Zeno am Nonsberg“, *Der Schlern* 9, 84–88.
- McCarthy, Matthew M. & Mariana Egri & Aurel Rustoiu. 2020. „Apulum Mithraeum III and the Multiplicities of Mithraism“, in: Matthew M. McCarthy & Mariana Egri (eds.), *The Archaeology of Mithraism: New Finds and Approaches to Mithras-Worship*, (BABESCH Supplement 39), Leuven: Peeters, 123–134. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1q26jz8.14>
- Meconcelli, Gioia & Ernesto De Carolis. 1997. *Lucerne romane: breve storia dell'illuminazione nell'antica Roma: Bologna, Museo civico archeologico, 25 marzo – 22 giugno 1997*, Bologna: Il Muzeo.
- Medri, Maura. 2020. *Le Terme del Nuotatore in Ostia Antica: Dalla stratigrafia alla ricostruzione*, Roma: «L'Erma» di Bretschneider.
- Meiggs, Russell. 1973. *Roman Ostia*, Oxford: Clarendon Press [2. vydání].
- Meissonnier, Jacques. 2013. „Religion privée et religion publique dans l'agglomération gallo-romaine secondaire d'Entrains-sur-Nohain (Nièvre)“, *DHA* 39/2, 33–47. <https://doi.org/10.3917/dha.392.0033>
- Melega, Alessandro. 2020. „The Ostian Mithraea in Late Antiquity. New Archaeological Research on the End of Mithraism“, in: Matthew M. McCarthy – Mariana Egri (eds.), *The Archaeology of Mithraism: New Finds and Approaches to Mithras-Worship*, (BABESCH Supplement 39), Leuven: Peeters, 113–121. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1q26jz8.13>
- Mélida, José Ramón. 1914. „Cultos emeritenses de Serapis y Mithras“, *BRAH* 64, 439–456.
- Mélida, José Ramón. 1925. *Catálogo monumental de España I. Provincia de Badajoz (1907– 1910)*, Madrid: Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes.
- Mennella, Giovanni. 1999. „Schede epigrafiche“, in: Daniela Biancolini & Luisella Pejrani Baricco & Giuseppina Spagnolo Garzoli (eds.), *Epigrafi a Novara: Il Lapidario della Canonica di Santa Maria*, (Quaderni della Soprintendenza Archeologica del Piemonte. Monografie 7), Torino: Celid, 161–201.
- Merkelbach, Reinhold. 1984. *Mithras*, Königstein/Ts.: Hein.
- Merlat, Pierre. 1951. *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus*, Paris & Rennes: Librairie orientaliste Paul Geuthner & Librairie les nourritures terrestres.
- Meyboom, Paul G. P. 1982. „Excursion about the Dating of the Paintings“, in: Maarten J. Vermaseren, *Mithriaca III: The Mithraeum at Marino*, (ÉPRO 16.3), Leiden: E. J. Brill, 35–46.
- Michaelis, Adolf. 1883. *Ancient Marbles in Great Britain*, Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.2307/623699>
- Michaelis, Adolf. 1891. „Römische Skizzenbücher: Marten van Heemskercks und anderer nordischer Künstler des XVI. Jahrhunderts“, *JDAI* 6, 10–172.
- Micheli, Maria Elsa. 2008. „Tryphon a Sentinum?“, in: Maura Medri (ed.), *Sentinum 295 a.C. Sassoferato 2006. 2300 anni dopo la battaglia: una città Romana tra storia e archeologia. Convegno internazionale Sassoferato 21–23 settembre 2006*, Roma: L'Erma di Bretschneider, 127–139.
- Millin, Aubin-Louis. 1807. *Atlas pour servir au Voyage dans les départements du Midi de la France*, Paris: Imprimerie Imperial.
- Mineo, S. 1989–1990. „Km 18500. Località Castel di Guido (Lorium) (circ. XVIII)“, *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 93/1, 285–287.

- Minto, Antonio. 1924. „S. Maria Capua Vetere – Scoperto di una cripta mitriaca“, *NSc* (5. ser.) 21, 353–375.
- Minto, Antonio. 1949. „Di alcuni bassorilievi tardo-romani del Museo Archeologico di Firenze“, in: *Hommages Joseph Bidez et Franz Cumont*, (Collection Latomus 2), Bruxelles: Collection Latomus, 205–216.
- Mio, Alessia & Lisa Zenarolla. 2005. „Attis tristis‘ da Aquileia“, in: Giuseppe Cuscito & Monika Verzár-Bass (eds.), *Aquileia dalle origini alla costituzione del Ducato Longobardo. La cultura artistica in età romana (II secolo a. C.-III secolo d. C.)*, *Atti della XXXV settimana di Studi aquileiesi (Aquileia 2004)*, (Antichità altoadriatiche LXI), Trieste: Editreg, 649–659.
- Mitthof, Fritz. 1992. „Der Vorstand der Kultgemeinden des Mithras: Eine Sammlung und Untersuchung der inschriftlichen Zeugnisse“, *Klio: Beiträge zur alten Geschichte* 74, 275–290. <https://doi.org/10.1524/klio.1992.74.74.275>
- Modonesi, Denise. 1995. *Museo Maffeiano: Iscrizioni e rilievi sacri latini*, Roma: «L'Erma» di Bretschneider.
- Moeller, Walter O. 1973. *The Mithraic Origin and Meanings of the Rotas-Sator Square*, (ÉPRO 38), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004295063>
- Moitrieux, Gérard. 2002. „Le monde du sacré, reflet du monde composite gallo-romain, dans la haute vallée de la Meurthe“, *Latomus* 61/2, 326–338.
- Moitrieux, Gérard. 2008. „Deneuvre (Meurthe-et-Moselle), un site celtique et gallo-romain: nouvelles données archéologiques“, *Latomus* 67/1, 3–20.
- Moitrieux, Gérard. 2016. „Un sanctuaire de Mithra à Deneuvre (Meurthe-et-Moselle)“, in: Robert Bedon & Hélène Mavéraud-Tardivo (eds.), *Présence des divinités et des cultes (arts plastiques, iconographie, épigraphie, monuments, édifices...) dans les villes et les agglomérations secondaires de la Gaule romaine et des régions voisines, du Ier siècle avant notre ère au IVe siècle de notre ère*, (Caesarodunum 47–48), Limoges: Presses Universitaires de Limoges, 83–103.
- Molin, Michel & Jean Brodeur & Maxime Mortreau. 2015. „Les inscriptions du mithraeum d'Angers (Maine-et-Loire): Nouvelles données sur le cultes de Mithra“, *Gallia* 72/2, 417–433. <https://doi.org/10.4000/gallia.1002>
- Mollo Mezzena, Rosanna. 1988. „Documentazione sui culti aostani“, in: *Archeologia in Valle d'Aosta. Dal Neolitico Alla Caduta Dell'impero Romano. Regione Valle d'Aosta 3500 a.C.-V sec. d.C.*, Aosta: Regione Valle d'Aosta, Assessorato del turismo, urbanistica e beni culturali, 157–180.
- Moormann, Eric E. 2011. *Divine Interiors: Mural Paintings in Greek and Roman Sanctuaries*, (Amsterdam Archaeological Studies 16), Amsterdam: Amsterdam University Press. <https://doi.org/10.1017/9789048513208>
- Morandini, Flavia. 2006. „Una testimonianza del culto di Mitriaco a Colle Arsiccio di Magione (PG)“, *Rivista di archeologia* 30, 77–91.
- Morhange, Christophe, et al. 2015. „Dynamiques géomorphologiques et typologie géoarchéologique des ports antiques en contextes lagunaires“, *Quaternaire: Revue de l'Association Française pour l'Étude du Quaternaire* 26/2, 117–139. <https://doi.org/10.4000/quaternaire.7215>
- Morlet, Antonin. 1957. *Vichy gallo-romaine*, Mâcon: Buguet-Comptour.
- Mortreau, Maxim. 2013. „Les lampes plastiques et le luminaire à tête de Nubien du mithraeum d'Angers“, *Archéopages* 36, 16–17. <https://doi.org/10.4000/archeopages.206>
- Mouraire, David. 1997. „La statuaire du mithraeum des Bolards à Nuits-Saint-Georges: nouvelles observations“, *Revue archéologique de l'Est* 48, 261–278.
- Muñoz García-Vaso, Julio. 1997. „Sacralidad de las aguas en contextos arqueológicos de culto mitriaco“, in: María Jesús Peréz Agorreta (ed.), *Termalismo antiguo: I Congreso peninsular: actas: Arnedillo (La Rioja), 3–5 octubre 1996*, Madrid: Casa de Velázquez & Universidad Nacional de Educación a Distancia, 169–178.
- Murgia, Emanuela. 2014. „Del buon uso delle fonti nell'archeologia del sacro: il caso di Mithra ad Aquileia“, in: *Sacrum facere: Atti del I Seminario Di Archeologia del sacro*, (Polymnia. Studi di Archeologia 5), Trieste: Edizioni Università di Trieste, 235–259.
- Murgia, Emanuela. 2019. „Sacra peregrina ad Emona“, in: *Sacrum facere. Atti del V Seminario di Archeologia del sacro. Sacra peregrina. La gestione della pluralità religiosa nel mondo antico*, (Polymnia. Studi di Archeologia 10), Trieste: Edizioni Università di Trieste, 305–328.
- Murguía, Manuel. 1866. *Historia de Galicia II*, Lugo: Soto Freire.
- Mussies, Gerard. 1982. „Cascelia's Prayer“, in: Ugo Bianchi & Maarten J. Vermaseren (eds.), *La soteriologia dei culti orientali nell'Impero Romano*, (ÉPRO 92), Leiden: E. J. Brill, 156–167. https://doi.org/10.1163/9789004295704_012
- Nagy, Tibor. 1958. „M. J. Vermaseren, Corpus Inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriae“, *Archeológiai Értesítő* 85/1, 110–111 [recenzní článěk].

- Nicholson, Heather N. 2015. „You Queued for Everything in Those Days, You Might As Well Queue for a Roman Temple‘: Excavating Memories of London’s Temple of Mithras Sixty Years On“, *Oral History* 43/2, 91–103.
- Nock, Arthur D. 1942. „Reviewed Work(s): Anatolian Studies Presented to William Hepburn Buckler by W. M. Calder and Josef Keil“, *AJP* 63/3, 349–352. <https://doi.org/10.2307/290711>
- Nogara, Bartolomeo & Filippo Magi. 1949. „Un Mitreo nell’area del Palazzo della Cancelleria Apostolica“, in: *Hommages à Joseph Bidez et à Franz Cumont*, (Collection Latomus 2), Bruxelles: Latomus, 229–244.
- Oikonomides, Aloysius Nikolaos. 1977. „A New Mithraic Tauroctony in the J. Paul Getty Museum“, *The J. Paul Getty Museum Journal* 5, 85–90.
- Orlandi, S. 2008. *Edizione Nazionale delle Opere di Pirro Ligorio. Libri delle iscrizioni latine e greche (Napoli, Volume 7)*, Roma: De Luca.
- Oome, Neeltje. 2007. „The Caseggiato del mitreo di Lucrezio Menandro (I iii 5). A Case-study of Wall Painting in Ostia“, *BABESCH: Annual Papers on Mediterranean Archaeology* 82, 233–246. <https://doi.org/10.2143/BAB.82.1.2020773>
- Osek, Ewa. 2018. „The Modena Relief: A Mystery of What?“, *AAntHung* 58/1–4, 693–719. <https://doi.org/10.1556/068.2018.58.1-4.40>
- Pafumi, Stefania. 2014a. „Testa di giovane orientale con berretto frigeo (Paride)“, in: Carlo Gasparri & Maria Antonietta Tomei (eds.), *Museo Palatino. Le Collezioni*, Milano: Electa, 310.
- Pafumi, Stefania. 2014b. „Testa di giovane orientale con berretto frigeo (Ganimede)“, in: Carlo Gasparri & Maria Antonietta Tomei (eds.), *Museo Palatino. Le Collezioni*, Milano: Electa, 312–313.
- Pagano, Mario. 2001–2002. „Una testimonianza del culto di Mitra a Castellammare di Stabia“, *Rivista di Studi Pompeiani* 12–13, 251–253.
- Pagenstecher, Rudolf. 1909. *Die calenische Reliefkeramik*, (Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Ergänzungs-Heft 8), Berlin: Reimer.
- Pagenstecher, Rudolf. 1912. „Calena“, *JDAI* 27, 146–173. <https://doi.org/10.1086/103983>
- Peigné-Delacourt, Achille. 1858. *Le théâtre de Champlieu*, Noyon: Andrieux Lettellier.
- Painter, R. Jackson. 2000. „The Origins and Social Context of Mithraism at Caesarea Maritima“, in: Terence L. Donaldson (ed.), *Religious Rivalries and the Struggle for Success in Caesarea Maritima*, Waterloo: Wilfried Laurier University Press, 205–225.
- Pais, Hector. 1884. *Corporis inscriptionum latinarum supplementa italica. Fasciculus I. Additamenta ad vol. V Galliae Cisalpiniae*, Roma: Salviucci.
- Palmer, Robert E. A. 1978. „Severan Ruler-Cult and the Moon in the City of Rome“, *ANRW* II.16.2, 1085–1120. <https://doi.org/10.1515/9783110851335-004>
- Panciera, Silvio. 1979. „Il materiale epigrafico dallo scavo di S. Stefano Rotondo (noc un *addendum* sul verso terminante *...sanguine fuso*)“, in: Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, (ÉPRO 80), Leiden: E. J. Brill, 87–112. https://doi.org/10.1163/9789004295605_007
- Pansini, Antonella. 2017. „The *Domus of Apuleius* at Ostia Antica: a Private Space in a Central Point of Public Life“, in: Roberta Cascino et al. (eds), *TRAC 2016. Proceedings of the Twenty-Sixth Theoretical Roman Archaeology Conference*, Rome: Edizioni Quasar, 179–193. https://doi.org/10.16995/TRAC2016_179_193
- Parandowska, Ewa. 2008. „Hawarte, Mithraic Wall Paintings Conservation Project. Seasons 2005–2006“, *PAM* 18, 543–547.
- Paribeni, Roberto. 1933. „Iscrizioni dei Fori Imperiali“, *NSc* 9/10–12, 431–523.
- Paris, Pierre. 1914. „Restes du culte de Mithra en Espagne. Le mithraeum de Merida“, *RA* (4. ser.) 24, 1–31.
- Paris, Rita & Barbara Pettinau. 2008. „Devozione privata e culto pubblico: il santuario di Zeus Bronton sull’Appia Nuova“, in: Beatrice Palma Venetucci (ed.), *Culti orientali: tra scavo e collezionismo*, Roma: Artemide, 189–198.
- [Parpagliolo, Luigi]. 1914. *La zona monumentale di Roma e l’opera della commissione reale*, Roma: Tipografia dell’Unione Editrice.
- Pascal, Cecil Bennett. 1964. *The Cults of Cisalpine Gaul*, (Collection Latomus 75); Bruxelles: Latomus.
- Paschetto, Lodovico. 1912. *Ostia colonia romana, storia e monumenti*, Roma: Tipografia Poliglotta Vaticana.
- Passeri, Giovanni Battista. 1739. *Lucernae fictiles Musei Passerii I*, [Pesaro]: in aedibus Gavelliis.
- Patriarca, Goffredo. 1932. „Tre iscrizioni relative al culto di Mitra“, *BCM* 70, 239–247.
- Patrich, Joseph. 2011. *Studies in the Archaeology and History of Caesarea Maritima. Caput Judaeae, Metropolis Palaestinae*, (Ancient Judaism and Early Christianity 77), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004175112.i-500>

- Pavolini, Carlo. 2002. „La trasformazione del ruolo di Ostia nel III secolo D.C.“, *MÉFRA* 114/1, 325–352. <https://doi.org/10.3406/mefr.2002.10699>
- Pellegrini, Enrico, et al. 2011. „Bolsena e la sponda occidentale della Val di Lago: un aggiornamento“, *MÉFRA* 123/1, 13–105. <https://doi.org/10.4000/mefra.474>
- Pérez Jiménez, Aurelio. 2014. „Natus prima luce. Posiciones astrales del horóscopo (?) del mitreo de Santa Prisca en Roma“, in: Ángel Martínez Fernández, et al. (eds.), *Agalma: ofrenda desde la Filología clásica a Manuel García Teijeiro*, Valladolid: Universidad de Valladolid, 1037–1046.
- Persichetti, Niccolò. 1892. „Regione IV (Samnium et Sabina)“, *NSc* 1892, 206.
- Persichetti, Niccolò. 1902. „Regione IV (Samnium et Sabina)“, *NSc* 1902, 67–68. <https://doi.org/10.1038/067068a0>
- Petraccia, Maria Federica. 2008. „La devozione agli dei a Sentinum“, in: Patrizia Basso (ed.), *Est enim ille flos Italiae: vita economica e sociale nella Cisalpina romana. Atti delle giornate di studi in onore di Ezio Buchi, Verona 30 novembre – 1 dicembre 2006*, Verona: QuiEdit, 223–230.
- Petraccia Lucernoni, Maria Federica. 1996. „L'iscrizione mitraica di Montoro: un frammento inedito“, *Epigraphica* 58, 51–60.
- Pettazzoni, Raffaele. 1949. „La figura mostruosa del tempo nella religione mitriaca“, *AntCl* 18/2, 265–277. <https://doi.org/10.3406/antiq.1949.2884>
- Pettirossi, Viviana. 2006–2007. „Il Seviro Augustale e il suo monumento nella IX Regio“, *Rivista di studi liguri* 72–73, 35–90.
- Piboule, Andrée. 1975. „Un taurobole sur vase flavien de Nérís“, *Revue archéologique du Centre de la France* 14/3–4, 317–322. <https://doi.org/10.3406/racf.1975.1998>
- Picard, Gilbert Charles. 1946–1949. „Sanctuaire punique et groupe mithriaque de Carthage“, *BCTH* 1946–1949 [1953], 366–367.
- Picard, Gilbert Charles. 1950. „Tunisia (1947)“, *AJA* 54, 130–132.
- Piccolini, Celestino. 1953. „Ritrovamenti archeologici nel territorio di Montecelio: Un bassorilievo del culto di Mitra“, *Atti e memorie della Società tiburtina di storia e d'arte* 26, 209–214 a tab. XIV.
- Pietrangeli, Carlo. 1940. „Il mitreo del Palazzo dei Musei di Roma“, *BCM* 68, 143–176.
- Pietrangeli, Carlo. 1978. *Otricoli. Un lembo dell'Umbria alle porte di Roma*, Narni: Cassa di risparmio di Narni.
- Piot, Eugène. 1890. *Collection Eugène Piot: Antiquités dont la vente à Paris, Hôtel Drouot, 27–30 mai 1890*, Paris: Georges Chamerot.
- Pollard, Richard. 1998. „A Ceramic Cult Figure from Leicester“, *Britannia* 29, 353–356. <https://doi.org/10.2307/526831>
- Pommeret, Collette. (ed.) 2001. *Le sanctuaire antique des Bolards à Nuits-Saint-Georges (Côte-d'Or)*, (Suppléments à la Revue archéologique de l'Est 16), Dijon: ARTEHIS Éditions. <https://doi.org/10.4000/books.artehis.349>
- Poulsen, Frederik. 1951. *Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek*, København: Ny Carlsberg Foundation.
- Prosperi Valenti, Giuseppina. 1996. „Una scultura mitriaca di Trevi in una lettera inedita di Ridolfino Venuti“, in: Vittorio Casale & Filippo Corelli & Bruno Toscano (eds.), *Scritti di Archeologia e Storia dell'Arte in onore do Carlo Pietrangeli*, Roma: Quasar, 101–108 a 321–324 (obrazová příloha).
- Pross Gabrielli, G. 1975. „Il tempietto ipogeo del dio Mitra al Timavo“, *L'Archeografo triestino: raccolta di opuscoli e notizie per Trieste e per l'Istria* (4. ser.) 35, 5–34.
- Quaranta, Bernardo. 1843. „Tre bassirilievi in marmo bianco“, *Real Museo Borbonico* 13, 1–2 a tab. XXII.
- Quicherat, Jules. 1870. „Rapport sur diverses communications manuscrites“, *Revue de sociétés savantes des départements* (5. ser.) 2, 79–95.
- Quicherat, Jules. 1879. „Rapport sur des communications manuscrites“, *Revue de sociétés savantes des départements* 1878 (6. ser.) 7, 316–331.
- Raffei, Stefano. 1779. *Osservazioni sopra alcuni antichi monumenti esistenti nella villa dell'Eminentissimo Signor Cardinale Alessandro Albani*, Roma: nella stamperia di Generoso Salomoni.
- Ramelli, Cammillo. 1853. *Monumenti mitriaci di Sentino, antico municipio romano*, Fermo: Tipografia Paccasasi.
- Ramsey, William M. 1889. „Inscription d'Asie Mineure“, *RÉG* 2/5, 17–37. <https://doi.org/10.3406/reg.1889.7409>
- Ramsey, William M. 1906. *Studies in the History and Art of the Eastern Roman Provinces*, Aberdeen: Aberdeen University.
- Ramsey, William M. 1909. *The Revolution in Constantinople and Turkey. A Diary*, London: Hodder and Stoughton.

- Rancillac, P. 1931. „L'insuccès du mithriacisme en Afrique“, *Bulletin trimestriel de la Société géographique et archéologique d'Oran* 52, 221–228.
- Rapsaet-Charlier, Marie-Thérèse. 2017. „Une dédicace méconnue à Apollon à Theux-Juslenville“, *Signa* 6, 97–100.
- Ratzlaff, Alexandra L. 2017. „The Frescoes and Medallion“, in: Robert J. Bull et al., *The Mithraeum at Caesarea Maritima: The Joint Expedition to Caesarea Maritima Excavation Reports, Volume II*, (American School of Oriental Research, Excavation Reports 25), Boston, MA: American School of Oriental Research, 39–60.
- Rebecchi, Fernando. 1986. „Appunti per una storia di Modena nel tardo-impero: monumenti e contesto sociale“, *MÉFRA* 98/2, 881–930. <https://doi.org/10.3406/mefr.1986.1525>
- Reed, Nicholas. 1975. „The Mithraeum on Andros“, *ZPE* 18, 207–211.
- Reichel, Wolfgang. 1893. „Beschreibung der Skulpturen im Augustustempel in Pola“, *AEM* 16/1, 1–13.
- Rémy, Bernard & André Buisson. 1992. „Sources sacrées, culte des eaux et eaux thermales dans la région Rhône-Alpes: essai d'inventaire“, in: *Les eaux thermales et les cultes des eaux en Gaule et dans les provinces voisines: Actes du Colloque d'Aix-les-Bains (28–30 septembre 1990)*, (Caesarodunum 26), Tours: Centre de recherches A. Piganiol, 229–249.
- Renan, Ernest. 1864. *Mission de Phénicie*, Paris: Imprimerie impériale.
- Renaut, Luc. 2007. „Les initiés aux mystères de Mithra étaient-ils marqués au front? Pour une relecture de Tertullien, *De Praescr.* 40, 4“, in: Corinne Bonnet & Sergio Ribichini & Dirk Steuernagel (eds.), *Religioni in contatto nel Mediterraneo antico: modalità di diffusione e processi di interferenza, Actes de colloque (Côme, mai 2006)*, (Mediterranea, IV), Pisa & Roma: Fabrizio Serra Editore, 171–180.
- Ricci, Serafino. 1891. „La *xystikē synodos* e la *Curia Athletarum* presso S. Pietro in Vincoli“, *BCM* 19, 185–209.
- Ricci, Marco. 2004. „Il mitreo della Crypta Balbi Roma: Note preliminari“, in: Marleen Martens & Guy De Boe (eds.), *Roman Mithraism: The Evidence of the Small Finds*, (Archeologie in Vlaanderen 4), Brussel: Museum Het Toreke, 157–165.
- Ricci, Cecilia & Andrea di Meo. 2013. „Culti orientali nella ‚regio IV Italiae‘. Testimonianze epigrafiche e indizi archeologici“, *Veleia: Revista de Prehistoria, Historia Antigua, Arqueología y Filología Clásicas* 30, 27–45.
- Rigato, Daniela. 2016. „Le iscrizioni a matrice religiosa dei vilici: la documentazione di Roma e Ostia“, *Rivista Storica dell'Antichità* 56, 197–223.
- Richardson, Katherine M. 1944. „Report on Excavations at Verulamium: Insula XVII, 1938“, *Archaeologia* 90, 81–126. <https://doi.org/10.1017/S0261340900009760>
- Richardson, Lawrence, Jr. 1957. „Cosa and Rome: Comitium and Curia“, *Archaeology* 10, 49–55.
- Richmond, Ian A. 1943a. „Mithraism in Roman Britain“, *Durham University Journal* 36/1, 1–8.
- Richmond, Ian A. 1943b. „Roman Legionaries at Corbridge, Their Supply-base, Temples and Religious Cults“, *ArchAel* (4. ser.) 21, 127–224.
- Richmond, Ian A. 1958. „Introduction“, in: Mark R. Hull, *Roman Colchester*, London: Society of Antiquaries/Corporation of the Borough, xv–xxxii.
- Richmond, Ian A. 1980. „A Roman Fort at Inveresk, Midlothian“, *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 110, 286–304.
- Richmond, Ian A. & John P. Gillam. 1951. „The Temple of Mithras at Carrawburgh“, *ArchAel* (4. ser.) 29, 1–91.
- Riva, Susanna. 1999. „Le cucine delle case di Ostia“, *MNIR* 58, 117–128.
- Rivet, Albert L. F. & Colin Smith. 1979. *The Place-Names of Roman Britain*, London: Batsford.
- Rizos, Nikolaos S. 1856. *Καππαδοκικά: Ἦτοι Δοκίμιον ιστορικής περιγραφῆς τῆς Ἀρχαίας Καππαδοκίας, καὶ ἰδίως τῶν ἐπαρχιῶν Καισαρείας καὶ Ἰκονίου* [Kappadokika: Eseje o historickém popisu starověké Kappadokie, a to zejména provincií Caesarea a Iconium], Constantinopolis: Evangelinos Misailidis.
- Robinson, Joseph. 1881. „Notes on the Excavations Near the Roman Camp, Maryport, During the Year 1880“, *Transactions of the Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society* 5, 237–257.
- Robinson, Edward. 1892. „Report of the Curator of Classical Antiquities“, *Annual Report for the Year ... (Museum of Fine Arts, Boston)* 17, 12–21.
- Rodríguez Azcárraga, Ana Maria. 2006–2007. „Fragmentos relivarios del santuario de los dioses orientales de Augusta Emerita“, *Anas (Museo Nacional de Arte Romano de Mérida)* 19–20, 267–278.
- Rohde, Erwin. 1894. *Psyche: Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*, Freiburg & Leipzig: Mohr.
- Rolland, Henri M. 1944. „Inscription antiques de Glanum (Saint-Remy-de-Provence): Révision et complément du *Corpus Inscriptionum latinarum*“, *Gallia* 2, 167–223. <https://doi.org/10.3406/gallia.1944.1989>

- Rollin, Charles & Gaston L Feuardent (eds.). 1899. *Collection H Hoffmann. Antiquités, objets égyptiens, vases peints, terres cuites, verrerie, bronzes, bijoux, sculptures en marbre : Vente aux enchères publiques à l'Hôtel Drouot, salle n 7, le lundi 15 mai et les quatre jours suivants, à 2 heures précises*, Paris: [vydavatel neznámý].
- Romanelli, Domenico. 1816. *Isola di Capri. Manoscritti inediti del conte della Torre Rezzonico, del professore Breislak, e del generale Pommereul pubblicati dall'abate Domenico Romanelli con sue note*, Napoli: dalla tipografia di Angelo Trani.
- Romero de Torres, Enrique. 1911. „Montilla romana y visigótica: Nuevos descubrimientos arqueológicos“, *Boletín de la Real Academia de la Historia* 58, 75–81.
- Romero Mayorga, Claudina. 2018. „Mithraic Iconography in Hispania: Reinterpretation of the Catalogue and New Finds“, *AAntHung* 58/1–4, 171–197. <https://doi.org/10.1556/068.2018.58.1-4.11>
- Rosselli, Francesco Saverio. 1790. *Storia grumentina*, [Napoli: neuvedeno].
- Rossetti, Anna Maria. 2004. „Il rilievo noc leontocefalo del Giardino Colonna“, *ArchCl* 55, 373–392.
- Rossi, Barbara. 2004. *I mitrei della Britannia romana nelle testimonianze architettoniche, scultoree ed epigrafiche*, (British Archaeological Reports International Series 1253), Oxford: John and Erica Hedges. <https://doi.org/10.30861/9781841713663>
- Rostovtzeff, Michail I. & Frank E. Brown & Charles B. Welles (eds.). 1939. *The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Seventh and Eighth Seasons of Work, 1933–1934 and 1934–1935*, Yale: Yale University Press.
- Roy, Philippe. 2021. „Mithra in the Gallic Provinces“, in: Laurent Bricault & Richard Veymiers & Nicolas Amoroso (eds.), *The Mystery of Mithras: Exploring the Heart of a Roman Cult*, Mariemont: Musée Royal de Mariemont, 401–410.
- Royo, Martine. 1984. „Éléments antiques sous le Palais de la Chancellerie“, *MÉFRA* 96/2, 847–906. <https://doi.org/10.3406/mefr.1984.1433>
- Rubio Rivera, Rebeca. 1998. „El leonteum de la inscripción de San Gemini: sede de los leones mitraicos“, in: Julio Mangas Manjarrés & Jaime Alvar & José María Blázquez Martínez (eds.), *Homenaje a José María Blázquez III*, (Antigüedad, religiones y sociedades 2), Madrid: Ediciones Clásicas, 319–330.
- Rubio Rivera, Rebeca. 2010. „Mitreos en domus y villae“, *ARYS: Antigüedad, Religiones y Sociedades* 6, 129–138.
- Rubio Rivera, Rebeca. 2018. „Specific Aspects of Mithraism in Etruria and Umbria“, *AAntHung* 58/1–4, 57–67. <https://doi.org/10.1556/068.2018.58.1-4.4>
- Ruiu, Maria Antonietta. 2002. „La cohors II Sardorum ad Altava (Ouled-Mimoun, Algeria)“, in: Mustapha Khanoussi & Paola Ruggeri & Cinzia Vismara (eds.), *L'Africa romana XV. Ai confini dell'impero: contatti, scambi, conflitti I-III. Atti del XV convegno di studio, Tozeur 11–15 dicembre 2002*, Roma: Carocci Editore, 1415–1432.
- Sacaze, Julien. 1882. „Inscriptions antiques des Pyrénées“, *RA* 13/1, 348–357.
- Sadurska, Anna. 1952. „Historia jednego falsyfikatu“, *Meander: miesięcznik poświęcony kulturze świata starożytnego* 7/9, 436–442.
- Sadurska, Anna. 1953. *Inscriptions latines et monuments funéraires romains au Musée national de Varsovie*, Warszawa: Warszawska Drukarnia Naukowa PAN 1953.
- Sáez Espligares, Antonio. 1979–1981. „Hallazgos arqueológicos en Barbate“, *Boletín del Museo de Cádiz* 2, 45–47.
- Sagui, Lucia. 2004. „Il mitreo della Crypta Balbi e i suoi reperti“, in: Marleen Martens & Guy De Boe (eds.), *Roman Mithraism: The Evidence of the Small Finds*, (Archeologie in Vlaanderen 4), Brussel: Museum Het Toreke, 167–178.
- Sagui, Lucia & Caterina Maria Coletti. 2004. „Contesti tardoantichi dall'area a S-E della crypta Balbi“, in: Lidia Paroli & Laura Vendittelli (eds.), *Roma dall'antichità al medioevo. II, Contesti tardoantichi e altomedievali*, Milano: Electa, 242–277.
- Saint-Jalm, Jean-Marie. 2013. „Vers la localisation du mithraeum de Sidon“, *Topoi* 18/1, 295–313. <https://doi.org/10.3406/topoi.2013.2468>
- Salzman, Michele Renee. 2021. „A New 'Topography of Devotion': Aurelian and Solar Worship in Rome“, Asuman Lätzer-Lasar, & Emiliano Rubens Urciuoli, (eds.), *Urban Religion in Late Antiquity*, (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten 76), Berlin: De Gruyter, 149–167.
- Sänger-Böhm, Kerstin. 2014. „AE 1992, 1823: Elagabal oder Severus Alexander?“, *Tyche: Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik* 29, 276–278.
- Sánchez Simón, Margarita. 2012. „La Villa romana de Prado: un reto para la ciudad de Valladolid“, in: *Conocer Valladolid 2011. V Curso de patrimonio cultural 2011/12*. Valladolid: Ayuntamiento de Valladolid, 13–28.
- Santangelo, Maria. 1941. „II Quirinale nell'antichità classica“, *Memorie della Pontificia Accademia di Archeologia* 5/2, 77–210.

- Sauer, Eberhard. 2003. *The Archaeology of Religious Hatred in the Roman and Early Medieval World*, Stroud: Tempus.
- Scapaticci, Maria Gabriella. 2018. „The Discovery of the Mithras Statue of Tarquinia“, *AAntHung* 58/1–4, 9–23. <https://doi.org/10.1556/068.2018.58.1-4.2>
- Scrinari, Valnea Santa Maria. 1972. *Museo archeologico di Aquileia: catalogo delle sculture romane*, Roma: Istituto Poligrafico dello Stato.
- Scrinari, Valnea Santa Maria. 1979. „Il mitreo dell’ospedale di San Giovanni in Roma“, in: Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, (ÉPRO 80), Leiden: E. J. Brill, 220–229. https://doi.org/10.1163/9789004295605_016
- Sgubini Moretti, Anna Maria. 1979. „Nota preliminare su un mitreo scoperto a Vulci“, in: Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, (ÉPRO 80), Leiden: E. J. Brill, 259–276. https://doi.org/10.1163/9789004295605_019
- Sgubini Moretti, Anna Maria, et al. 1998. *Il Mitreo di Vulci. Montalto di Castro, Palazzo del Comune, 21 giugno 1997 – gennaio 1998*, Viterbo: Agnesotti.
- Scheid, John. 2003. „Les reliefs du mausolée d’Igel dans le cadre des représentations romaines de l’au-delà“, *AntCl* 72, 113–140. <https://doi.org/10.3406/antiq.2003.2510>
- Selem, Petar. 1980. *Les religions orientales dans la Pannonie romaine partie en Yougoslavie*, (ÉPRO 85), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004295650>
- Serra Ràfols, José de C. 1965. „Sobre los últimos hallazgos epigráficos en Barcelona“, *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* 7, 9–30.
- Seyrig, Henri. 1974. „Un couteau de sacrifice“, *Iraq* 36/1–2, 229–230 a tab. XL. <https://doi.org/10.2307/4199991>
- Sfameni Gasparro, Guilia. 1973. *I culti orientali in Sicilia*, (ÉPRO 31), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004294967>
- Shepherd, John D. 1998. *The Temple of Mithras, London: Excavations by W F Grimes and A Williams at Wallbrook*, (English Heritage, Archeological Report 12), London: English Heritage.
- Shotter, David C. A. 1973. *The Romans in Lancashire*, Clapham: Dalesman.
- Schindler, Reinhard. 1989. *Die Mithrashöhle von Saarbrücken*, Saarbrücken: Repa Druck. [druhé vydání, nově zpracované Franzem-Josefem Schumacherem a Andreiem Mironem, první vydání 1964].
- Schreiber, Theodor. 1880. *Die antike Buildwerke der Villa Ludovisi in Rom*, Leipzig: Wilhelm Engelmann.
- Schuddeboom, Fejo L. 2016. „The Decline and Fall of the Mithraea of Rome“, *BABESCH: Annual Papers on Mediterranean Archaeology* 91, 225–245.
- Schütte-Maischatz, Anke & Engelbert Winter. 2000. „Kultstätten der Mithrasmysterien in Doliche“, in: Jörg Wagner (ed.), *Gottkönige am Euphrat: Neue Ausgrabungen und Forschungen in Kommagene*, Mainz: Philipp von Zabern, 93–99.
- Schütte-Maischatz, Anke & Engelbert Winter. 2001. „Die Mithräen von Doliche: Überlegungen zu den ersten Kultstätten der Mithras-Mysterien in Kommagene“, *Topoi* 11/1, 149–173. <https://doi.org/10.3406/topoi.2001.1931>
- Schütte-Maischatz, Anke. 2004. „Die Mithräen von Doliche“, in: Anke Schütte-Maischatz & Engelbert Winter (eds.), *Doliche – eine kommagenische Stadt und ihre Götter: Mithras und Jupiter Dolichenus*, (Asia Minor Studien 52), Bonn: Habelt, 79–156.
- Schwertheim, Elmar. 1974. *Die Denkmäler orientalischer Gottheiten im römischen Deutschland (Mit Ausnahme der ägyptischen Gottheiten)*, (ÉPRO 40), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004301344>
- Simón, Francisco Marco. 2018. „A Place with Shared Meanings: Mithras, Sabazius, and Christianity in the ‚Tomb of Vibia‘“, *AAntHung* 58/1–4, 225–242. <https://doi.org/10.1556/068.2018.58.1-4.14>
- Sinn, Friederike. (ed.). 2006. *Reliefgeschmückte Gattungen römischer Lebenskultur. Griechische Originalskulptur. Monumente orientalischer Kulte*, (Monumenta Artis Romanae 33; Vatikanische Museen. Museo Gregoriano Profano ex Lateranense III), Wiesbaden: Reichert. <https://doi.org/10.29091/9783954909018>
- Sinner, Alejandro G. & Victor Revilla Calvo. 2017. „Rural Religion, Religious Places and Local Identities in Hispania: The Sanctuary at Can Modolell (Cabrera de Mar, Barcelona)“, *JRA* 30, 267–282. <https://doi.org/10.1017/S1047759400074110>
- Sisani, Simone. 2006. *Umbria, Marche*, (Guide Archeologiche Laterza 7), Roma & Bari: Laterza.
- Slim, Hédi. 1982. „Témoignage sur la culte de Mithra à Thysdrus au IVe siècle ap. J.-C.“, *BCTH* (n. s.) 18, 186–187.
- Smagur, Emilia. 2012. „Mithra on Kanishka and Huvishka Coins“, *Studies in Ancient Art and Civilization* 16, 201–211.
- Smetius, Martinus. [1808]. *Inscriptionum antiquarum quae passim per Europam liber. Accessit Auctarium a Iusto Lipsio Lugduni Batavorum 1588*, Lugduni Batavorum: Ex officina Plantiniana, apud F. Raphelengium.

- Sole, Laura. 2002. „Monumenti repubblicani di Ostia“, *ArchCl* 53, 137–186. https://doi.org/10.1163/9789004295605_009
- Solin, Heikki. 1979. „Graffiti dei mitrei di Roma“, Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, (ÉPRO 80), Leiden: E. J. Brill, 137–151.
- Solin, Heikki. 1982. „Ancora sul graffito del mitreo de Circo Massimo“, in: Ugo Bianchi & Maarten J. Vermaseren (eds.), *La soteriologia dei culti orientali nell'Impero Romano*, (ÉPRO 92), Leiden: E. J. Brill, 126–131. https://doi.org/10.1163/9789004295704_008
- Solin, Heikki. 1985. „Analecta epigraphica LXVII-LXXVIII“, *Arctos: Acta philologica fennica* 15, 101–123.
- Solin, Heikki. 2008. „Introduzione allo studio dei graffiti parietali“, in: Olof Brandt (ed.), *Unexpected Voices. The Graffiti in the Cryptoporticus of the Horti Sallustiani and Papers from a Conference on Graffiti at the Swedish Institute in Rome, 7 March 2003*, (Acta Instituti Romani Regni Sueciae [4. ser.] 59), Stockholm: Svenska Institutet i Rom 2008, 99–124.
- Speidel, Michael P. 1978. „A Dedication to Iuppiter Dolichenus and the Sun God“, in: Maargret B. de Boer & T. A. Edridge (eds.), *Hommages à Maarten J. Vermaseren III*, (ÉPRO 68.3), Leiden: E. J. Brill, 1194–1198. https://doi.org/10.1163/9789004295452_016
- Speidel, Michael P. 1993. „Commodus the God-Emperor and the Army“, *JRS* 83, 109–114. <https://doi.org/10.2307/300981>
- Spinola, Giandomenico. 1996. *Il museo Pio Clementino I*, (Guide cataloghi dei musei vaticani 3), Roma: Edizioni Musei Vaticani.
- Spurza, Joanne M. 1991. „The Life of a Shrine: The Mithraeum of the „Palazzo Imperiale“ at Ostia“, *AJA* 95/2, 322. [Abstrakt příspěvku předneseného na 92. výročním zasedání *Archaeological Institute of America*.]
- Spurza, Joanne M. 1999a. „The Building History of the Palazzo Imperiale at Ostia : Evolution of an Insula on the Banks of the Tiber River“, *MNIR* 58, 129–142.
- Spurza, Joanne M. 1999b. *A New Study of Palazzo Imperiale at Ostia*, Ann Arbor: Princeton University [nepublikovaná doktorská disertace].
- Stacul, Giorgio. 1976. „La grotta del mitreo presso San Giovanni di Duino“, *AAAD* 10, 29–38.
- Sterret, J. R. Sitlington. 1884–1885. „The Wolfe Expedition to Asia Minor“, *Papers of the American School of Classical Studies at Athens* 3, 5–448.
- Steuernagel, Dirk. 2004. *Kult und Alltag in römischen Hafenstädten. Soziale Prozesse in archäologischer Perspektive*, (Potsdamer Altertumswissenschaftliche Beiträge 11), Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Sticotti, Piero. 1908. „Epigrafi romani d'Istria“, *AMSI* 24, 219–339.
- Stocker, David. 1998. „A Hitherto Unidentified Image of the Mithraic God Arimanius at Lincoln?“, *Britannia* 29, 359–363. <https://doi.org/10.2307/526833>
- Stöger, Hanna. 2011. *Rethinking Ostia: A Spatial Enquiry into the Urban Society of Rome's Imperial Port -Town*, (Archaeological Studies Leiden University 24), Amsterdam: Leiden University Press.
- Strzygowski, Josef. 1904. *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire: Koptische Kunst*, Vienna: Adolf Holzhausen.
- Stucchi, Sandro. 1975. *Architettura cirenaica*, (Monografie di archeologia libica 9), Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Stucchi, Sandro. 1981. *Divagazioni archeologiche: I. Delle figure del grande frontone di Corfù. Di un mitreo e di un Oracolo a Cirene*, (Bibliotheca Archaeologica [Roma] 3), Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Stukeley, William. 1752. *Palaeographia Britannica: or, Discourse on Antiquities that relate to the History of Britain III*, London: C. Corbet.
- Sundermann, Werner. 1978. „Some more Remarks on Mithra in the Manichaean Pantheon“ in: Jacques Duchesne-Guillemin (ed.), *Études Mithriaques: Actes du 2e congrès international, Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975*, Téhéran: Bibliothèque Pahlavi [Diffusion: E. J. Brill], 485–499.
- Susini, Giancarlo. 1956. „Pitinum Pisarense. Note per la storia delle comunità antiche nell'Umbria adriatica“, *Epigraphica* 18, 3–49.
- Susini, Giancarlo. 1978. „I culti orientali nella Cispadana: Fonti e materiali“, in: Maargret B. de Boer & T. A. Edridge (eds.), *Hommages à Maarten J. Vermaseren III*, (ÉPRO 68.3), Leiden: E. J. Brill, 1199–1216. https://doi.org/10.1163/9789004295452_017
- Syme, Ronald. 1980. „Guard Prefects of Trajan and Hadrian“, *JRS* 80, 64–80. <https://doi.org/10.2307/299556>
- Symeoni, Gabriel. 1558, *Illustrazione degli Epitaffi e Medaglie Antiche*, Lyon: Giovan di Tournes.
- Šašel Kos, Marjeta. 2002. „The Boundary Stone Between Aquileia and Emona“, *ArchVest* 53, 373–382.
- Šašel Kos, Marjeta. 2012. „Colonia Iulia Emona – the Genesis of the Roman City“, *ArchVest* 63, 79–104.

- Šašel Kos, Marjeta. 2014. „The Problem of the Border between Italy, Noricum, and Pannonia“, *Tyche: Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik* 29, 153–164 a tab. 10–11. <https://doi.org/10.15661/tyche.2014.029.14>
- Šonje, Ante. 1977. „Ulomci antičkih natpisa i razni drugi nalazi koji su nađeni poslije drugoga svjetskoga rata na području Poreštine u Istri“, *ArhVest* 28, 137–152.
- Tarradell, Miquel. 1980. „Santuari ibèrics i ibero-romans a «llocs alts»“, *Memòria de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria, Barcelona, 1979*, 35–45.
- Tarrats Bou, Francesc & Joseph Anton Remolà Vallverdú & Jacinto Sánchez Gil de Montes. 2007. „La vil•la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès) i Tarraco“, *Tribuna d'Arqueologia 2005–2006*, 213–227.
- Taylor, Lily Ross. 1912. *The cults of Ostia*, Bryn Mawr, PA: Bryn Mawr College.
- Tedeschi Grisanti, Giovanna & Heikki Solin, „Dis Manibus, pili, epitaffi et altre cose antiche“ di Giovannantonio Dosio: il codice N.A. 618 della Biblioteca Nazionale di Firenze, Pisa: Edizioni ETS.
- Thévenot, Émile. 1948. „La station antique des Bolards à Nuits-Saint-Georges (Côte-d'Or)“, *Gallia* 6/2, 289–347. <https://doi.org/10.3406/galia.1948.2094>
- Thévenot, Émile. 1949. „Le culte de Mithra chez les Éduens et leurs voisins: Son extension et ses caractères“, *Annales de Bourgogne* 21, 245–256.
- Thrams, Peter. 1972. „Die Signa in den Mithrasinschriften“, *ZPE* 9, 139–178.
- Thylander, Hilding. 1952. *Inscriptions du Port d'Ostie*, Lund: Gleerup.
- Tomasetti, Giuseppe. 1884. „Della Campagna Romana nel medio evo“, *Archivio della R. Società Romana di Storia Patria* 7, 353–462.
- Tomasetti, Giuseppe. 1913. *La Campagna Romana, Antica, Medioevale e Moderna III: Vie Cassia e Clodia, Flaminia e Tiberina, Labicana e Prenestina*, Roma: Ermanno Loescher.
- Tomlin, Roger S. O. 2011. „III. Inscriptions“, *Britannia* 42, 439–466. <https://doi.org/10.1017/S0068113X11000638>
- Tomlin, Roger S. O. 2018. *Britannia Romana: Roman Inscriptions and Roman Britain*, Oxford & Philadelphia: Oxbow. <https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dvdv>
- Tomlin, Roger S. O & Mark W. C. Hassall. 2001. „II. Inscriptions“, *Britannia* 32, 387–400. <https://doi.org/10.1017/S0068113X00007984>
- Tomlin, Roger S. O & Mark W. C. Hassall. 2002. „II. Inscriptions“, *Britannia* 33, 355–371. <https://doi.org/10.1017/S0068113X00011260>
- Torres Amat, Félix. 1906. „Una inscripción romana de Badalona“, *BRAH* 48, 249–253.
- Toynbee, Jocelyn M. C. 1963. *A Silver Casket and Strainer from the Walbrook Mithraeum in the City of London*, (ÉPRO 4), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004296121>
- Toynbee, Jocelyn M. C. 1986. *The Roman Art Treasures from the Temple of Mithras*, London: London and Middlesex Archaeological Society.
- Tran Tam Tinh, Vincent. 1972. *Le culte des divinités orientales en Campanie en dehors de Pompéi, de Stabies et d'Herculanum*, (ÉPRO 27), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004296275>
- Turcan, Robert. 1972. *Les religions de L'Asie dans la Vallée du Rhône*, (ÉPRO 30), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004296329>
- Turcan, Robert. 1976. „Archeological Report: Chronique gallo-romaine“, *JMS* 1/2, 194–197.
- Turcan, Robert. 1980. „Nuovi ritrovamenti; Giovanna Sotgiu, *Per la diffusione del culto di Sabazio. Testimonianze della Sardegna*; Marisa De' Spagnolis, *Il mitreo di Itri*, 1980. EPRO t. 86“, *REA* 82/1–2, 131–132.
- Turcan, Robert. 1986. „Feu et sang: à propos d'un relief mithriaque“, *CRAI* 130/1, 21–231. <https://doi.org/10.3406/crai.1986.14367>
- Turcan, Robert. 2016. „Une aporie de la Tradition littéraire sur le «lion» mithriaque“, in: Robert Turcan, *Recherches mithriaques: Quarante ans de questions et d'investigations*, Paris:
- Turcan, Robert. 2018. „Mithra Saecularis“, *AAntHung* 58/1–4, 217–223. <https://doi.org/10.1556/068.2018.58.1-4.13>
- Turnbull, George. 1740. *Treatise On Ancient Painting, Containing Observations On The Rise, Progress, and Decline of that Art amongst the Greeks and Romans (...)*, London: Printed for the author.
- Ulrichs, Carolus Ludovicus 1871. *Codex Urbis Romae Topographicus*, Würzburg: ex aedibus Stahelianis.
- Vacca, Flaminio. [1704]. *Memorie di varie antichità trovate in diversi luoghi dell'alma città di Roma nell'anno 1594*. [Publikováno jako příloha k *Roma antica di Famiano Nardini alla santità di N.S. Clemente XI.*, Roma: Per Gaetano Zenobj].
- Vaglieri, Dante. 1909. „I. Ostia – Nuove scoperte tra la via dei Sepolcri e le Terme“, *NSc* 1909, 17–28.
- Vaglieri, Dante. 1910. „I. Ostia – Scavi presso le porte e intorno al teatro“, *NSc* 1910, 167–188.
- Vaglieri, Dante. 1913. „I. Ostia – Scavo del decumano. Scoperte varie“, *NSc* 1913, 209–220.

- Vanderlip, V. F. 1978. „Mithras and Sol: A Problem of Identity“, *Cahiers des études anciennes* 8, 179–191.
- Van Haepere, Françoise. 2019. *Fana, templa, delubra. Corpus dei luoghi di culto dell'Italia antica (FTD) – 6. Regio I: Ostie, Porto*, Paris: Collège de France. <https://doi.org/10.4000/books.cdf.6147>
- Vasconcellos, J. Leite de. 1913. *Religiões de Lusitania III*, Lisboa: Imprensa nacional.
- Vázquez Seijas, Manuel. 1935. „Notas arqueológicas. del Lugo romano“, *Boletín de la Real Academia Gallega* 30/260, 201–207.
- Vecchi, Maurizia. 1982. Torcello: Nuove Ricerche, Roma, “L’Erma” di Bretschneider.
- Venetucci, Beatrice Palma & Beatrice Cacciotti & Maria Mangiafesta. 2018. „The Importance of Oriental Cults in Antium“, *AAntHung* 58/1–4, 501–527. <https://doi.org/10.1556/068.2018.58.1-4.30>
- Venuti, Ridolfino. 1778. *Vetera monumenta Matthaeiorum Continens anaglypha, sarcophagos et inscriptiones III*, Roma: Monaldinus.
- Vera y Chilier, Francisco de Asís. 1897. „Nuevas inscripciones de Cádiz“, *BRAH* 31, 51–57.
- Vermaseren, Maarten J. 1950. „A Unique Representation of Mithras“, *VigChr* 4/3, 142–156. <https://doi.org/10.2307/1582626>
- Vermaseren, Maarten J. 1951. *De mithrasdienst in Rome*, Nijmegen: Centrale drukkerij n.v. Nijmegen.
- Vermaseren, Maarten J. 1951b. „Deux monuments mithriaques actuellement perdus“, *AntCl* 20/2, 343–349. <https://doi.org/10.3406/antiq.1951.3188>
- Vermaseren, Maarten J. 1951c. „The Miraculous Birth of Mithras“, *Mnemosyne* (4. ser.) 4/3–4, 285–301. <https://doi.org/10.1163/156852551X00318>
- Vermaseren, Maarten J. (ed.) 1956. *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae I*, Den Haag: Martinus Nijhoff. <https://doi.org/10.1007/978-94-015-0512-3>
- Vermaseren, Maarten J. (ed.) 1960. *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae II*, Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Vermaseren, Maarten J. 1969. „Two Unknown Mithraic Reliefs“, in: *Hommages à Marcel Renard III*, (Collection Latomus 103), Bruxelles: Latomus, 643–646.
- Vermaseren, Maarten J. 1975. „A Magical Time God“, in: John R. Hinnells (ed.), *Mithraic Studies II*, Manchester: Manchester University Press, 446–456.
- Vermaseren, Maarten J. 1978. *Mithriaca IV. Le monument d’Ottaviano Zeno et le cultes de Mithra sur le Célius*, (ÉPRO 16.4), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004294790>
- Vermaseren, Maarten J. 1982. *Mithriaca III. The Mithraeum at Marino*, (ÉPRO 16.3), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004294783>
- Vermaseren, Maarten J. & Carolus C. Van Essen. 1965. *The Excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca on the Aventine*, Leiden: E. J. Brill.
- Vertet, Hugues. 1959. „Un nouveau document mithriaque“, *RAEst* 10, 324–332.
- Vespignani, Virginio. 1876. „Di alcuni antichi edifizii scoperti nella villa Aldobrandini e nelle sue vicinanze“, *BCM* 4/3, 102–120.
- Veymiers, Richard. 2010. „Dieux de l’Orient en Hainaut à l’époque romaine“, in: Marie-Christine Bruwier (ed.), *Mémoires d’Orient. Du Hainaut à Héliopolis. Musée royal de Mariemont, du 7 mai au 17 octobre 2010*, Morlanwelz: Musée royal de Mariemont, 41–61.
- Vignoli, Johannis. 1705. *De columna imperatoris Antonini Pii dissertatio. Accedunt antiquae inscriptiones ex quamplurimis, quae apud auctorem extant, selectae*, Roma: apud Franciscum Gonzagam.
- Visconti, Carlo Lodovico. 1864. „Del mitreo annesso alle Terme ostiensi di Antonio Pio“, *Annali dell’Istituto di corrispondenza archeologica* 36, 147–183 a tab. K–N.
- Visconti, Carlo Lodovico. 1868. „Monumenti del Metroon Ostiense e degli annessi collegi dei dendrofori e dei cannofori“, *Annali dell’Istituto di corrispondenza archeologica* 40, 362–413.
- Visconti, Carlo Lodovico. 1872–1873. „Bassorilievo mitriaco scoperto al Campidoglio e tazza mitriaca“, *BCM* 1/3, 111–122 a tab. III.
- Visconti, Carlo Lodovico. 1874. „Quattro monumenti mitriaci rinvenuti sull’Esquilino“, *BCM* 2/2, 224–243 a tab. XX–XXI.
- Visconti, Carlo Lodovico. 1883. *Catalogo del Museo Torlonia di sculture antiche, con pianta litografica degli edifizii che lo contengono*, Roma: Tipografia Tiberina.
- Visconti, Carlo Lodovico. 1885. „Del larario e del mitrèo scoperti nell’Esquilino presso la chiesa di S. Martino ai Monti“, *BCM* 13, 27–38 a tab. III–V.
- Visconti, Carlo Lodovico. 1891. „Trovamenti di oggetti d’arte e di antichità figurata“, *BCM* 19/7–9, 296–299.
- Vives, José. 1971. *Inscripciones latinas de la España romana I*, Barcelona: Universidad de Barcelona.
- Vollgraaf, Wilhelm C. 1955. „Une inscription gravée sur un vase cultuel mithriaque“, *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde. Nieuwe reeks* 18/8, 205–218.

- Vollmer, Franz. 1914. „Unbekannte Inschriften aus Trient“, *Hermes* 49/2, 311–314.
- Vollmer, Franz. 1915. *Inscriptiones Baivariae Romanae sive Inscriptiones prov. Raetiae adiectis aliquot Noricis Italicisque*, München: G. Franz (I. Roth).
- Vollgraff, Wilhelm C. 1949. „Le réveil de Chyndonax“, *AntCl* 18/1, 55–78. <https://doi.org/10.3406/antiq.1949.2872>
- Von Fissene, Friedrich. 1896. „Das Mithräum zu Saarburg in Lothringen“, *Jahrbuch der Gesellschaft für Lothringische Geschichte und Altertumskunde* 8, 119–175.
- Von Schneider, Robert. 1895. *Album auserlesener Gegenstände der Antiken-Sammlung des allerhöchsten Kaiserhauses*, Wien: Verlag von Karl Gerold's Sohn.
- Von Sieglin, Ernst. 1927. *Expedition Ernst von Sieglin: Ausgrabungen in Alexandria II/IB (Malerei und Plastik)*, Leipzig: Giesecke und Devrient.
- Voorwinden, H. & Berthier, Claire. 1974. „Tiddis“, *Spiegel Historiae* 9, 176–184.
- Wall, John. 1966. „Christian Evidence in the Roman Period: The Northern Counties“, *ArchAel* (ser. 4) 44, 147–164.
- Walsh, David. 2018. „Reconsidering the Butt Road „Church“, Colchester: Another Mithraeum?“, *Journal of Late Antiquity* 11/2, 339–374. <https://doi.org/10.1353/jla.2018.0021>
- Walsh, David. 2019. *The Cult of Mithras in Late Antiquity: Development, Decline and Demise ca. AD 270–430*, (Late Antique Archaeology [Supplementary Series] 2), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004383067>
- Walters, Henry Beauchamp. 1899. *Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman, and Etruscan in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, London: Printed by order of Trustees.
- Walters, Vivienne J. 1974. *The Cult of Mithras in the Roman Provinces of Gaul*, (ÉPRO 41), Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004296336>
- Ward-Perkins, Bryan. 2011. „The End of the Temples: An Archaeological Problem“, in: Johannes Hahn (ed.), *Spätantiker Staat und religiöser Konflikt: Imperiale und lokale Verwaltung und die Gewalt gegen Heiligtümer*, Berlin: Walter de Gruyter, 187–197. <https://doi.org/10.1515/9783110240887.187>
- Watkin, William Thompson. 1886. *Roman Cheshire; or, A description of Roman Remains in the County of Chester*, Liverpool: Printed for the author.
- Wattenberg, Federico. 1962. „El mosaico de Diana de la Villa de Prado (Valladolid)“, *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* 28, 35–48.
- Weiß, Maria. 1998. „Mithras, der Nachthimmel, eine Dekodierung der römischen Mithras – Kultbilder mit Hilfe des Awesta“, *Traditio: Studies in Ancient and Medieval History, Thought, and Religion* 53, 1–36. <https://doi.org/10.1017/S036215290001206X>
- Weiß, Maria. 2004. „Die Mithras-Brosche im Ashmolean Museum, Oxford“, in: Marleen Martens & Guy De Boe (eds.), *Roman Mithraism: The Evidence of the Small Finds*, (Archeologie in Vlaanderen 4), Brussel: Museum Het Toreke, 319–326.
- Welcker, Friedrich G. 1817. *Georg Zoegas Abhandlungen, herausgegeben und mit Zusätzen begleitet von Friedrich Gottlieb Welcker*, Göttingen: In der Dieterichschen Buchhandlung.
- Went, Dave & Stewart Ainsworth. 2009. *Whitley Castle, Tynedale, Northumberland: An Archaeological Investigation of the Roman Fort and Its Setting*, (English Heritage Research Department Report Series No. 89–2009), Portsmouth: English Heritage.
- Weststeijn, Arthur & Laurien de Gelder. 2020. „Digging Dilettanti: the first Dutch Excavation in Italy, 1952–58“, in: Julia Roberts, et al. (eds.), *Communities and Knowledge Production in Archaeology*, Manchester: Manchester University Press, 66–87. <https://doi.org/10.7765/9781526134561.00011>
- White, L. Michael. 2012. „The Changing Face of Mithraism in Ostia: Archaeology, Art, and Urban Landscape“, in: David L. Balch & Annette Weissenrieder (eds.), *Contested Spaces. Houses and Temples in Roman Antiquity and the New Testament*, (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 285), Tübingen: Mohr Siebeck, 435–492.
- Wiblé, François. 1995. „Le mithraeum de Forum Claudii Vallensium/Martigny (Valais)“, *ArchS* 18/1, 2–15.
- Wiblé, François. 1998. „Deux procurateurs du Valais et l'organisation de deux districts alpins“, *Antiquité Tardive* 6, 181–191. <https://doi.org/10.1484/J.AT.2.300882>
- Wiblé, François. 2004. „Les petite objets du mithraeum de Martigny / Forum Claudii Vallensium“, in: Marleen Martens & Guy De Boe (eds.), *Roman Mithraism: The Evidence of the Small Finds*, (Archeologie in Vlaanderen 4), Brussel: Museum Het Toreke, 135–145.
- Wiblé, François. 2008. *Martigny-la-Romaine*, Martigny: Fondation Pierre Gianadda.
- Widengren, Geo. 1966. „The Mithraic Mysteries in the Greco-Roman World with Special Regard to Their Iranian Background“, in: *Atti del Convegno sul tema: La Persia e il mondo greco-romano, Roma 11–14 aprile 1965*, (Problemi attuali di scienza e di cultura 76), Roma: Accademia dei Lincei, 433–456.

- Widengren, Geo. 1980. „Reflections on the Origin of the Mithraic Mysteries“, in: *Perennitas: Studi in onore di Angelo Brelich/Promossi dalla Cattedra di religioni del mondo classico dell'Università degli studi di Roma*, Roma: Edizioni dell'Ateneo, 645–668.
- Wiedemann, Alfred. 1924. „Die Mithrasdenkmäler von Memphis“, *WZKM* 31, 310–312.
- Wightman, Edith M. 1976. „Review: Vivienne J. Walters, *The Cult of Mithras in the Roman Provinces of Gaul*“, *JMS* 1/1, 1976, 102–105.
- Will, Ernest. 1950. „La date du Mithréum de Sidon“, *Syria* 27/3–4, 261–269. <https://doi.org/10.3406/syria.1950.4593>
- Will, Ernest. 1952. „Nouveaux monuments sacrés de la Syrie romaine“, *Syria* 29/1–2, 60–73. <https://doi.org/10.3406/syria.1952.4854>
- Wilson, David R. & Richard P. Wright. 1970. „Roman Britain in 1969“, *Britannia* 1, 269–315. <https://doi.org/10.2307/525847>
- Woimant, Georges Pierre. 1993. „Le sanctuaire antique de Champlieu, commune d'Orrouy (Oise)“, *Revue archéologique de Picardie* 1993, č. 1–2, 63–198. <https://doi.org/10.3406/pica.1993.1658>
- Wojan, Franck. 2006. „Trapézonte du Pont sous l'Empire romain: étude historique et corpus monétaire“, *RN* (6. ser.) 162, 181–229. <https://doi.org/10.3406/numi.2006.2807>
- Wright, Richard P. 1943. „The Whitley Castle Altar to Apollo“, *JRS* 33, 36–38. <https://doi.org/10.2307/296624>
- Wright, Richard P. 1959. „Roman Britain in 1958: I. Sites Explored: II. Inscriptions“, *JRS* 49/1–2, 102–139. <https://doi.org/10.2307/297629>
- Wright, Richard P. 1960. „Roman Britain in 1959: I. Sites Explored: II. Inscriptions“, *JRS* 50, 210–242. <https://doi.org/10.2307/298302>
- Wright, Richard P. 1975. „The discovery of Roman Altars at Busbridge Hall, Near Godalming, Surrey“, *Transactions of Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society* (2. ser.) 75, 91–95.
- Wright, Susan N. (ed.). 2017. *Archaeology at Bloomberg*, London: Museum of London Archaeology.
- Yandek, Amy. 2011. „The Metropolitan Museum of Art Tauroctony: New Possibilities in the Worship of Mithras“, *Athanas* 29, 7–11.
- Yorke, Vincent W. 1898. „Inscriptions from Eastern Asia Minor“, *JHS* 18, 306–327. <https://doi.org/10.2307/623732>
- Zaccaria, Claudio. 2001. „La dedica a Mitra di un vilicus del publicum portorii Illyrici rinvenuta a Camporosso in Valcanale“, in: Friedrich W. Leitner (ed.), *Carinthia Romana Und Die Römische Welt: Festschrift für Gernot Piccottini zum 60. Geburtstag*, Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 207–218.
- Zaccaria, Claudio. 2004. „La gens Cantia“, *AAAD* 57, 21–57. [https://doi.org/10.1672/0732-9393\(2004\)021\[0057:SOWSSG\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.1672/0732-9393(2004)021[0057:SOWSSG]2.0.CO;2)
- Zaccaria, Claudio. 2008. „Iscrizioni inedite del culto di Cibele rinvenute nelle fondazioni del Battistero di Aquileia“, in: Maria Letizia Caldelli & Gian Luca Gregori & Silvia Orlandi (eds.), *Epigrafia 2006. Atti della XIV Rencontre sur l'épigraphie in onore di Silvio Panciera 2006*, Roma: Quasar, 741–772.
- Zahariade, Mihail. 1983. „Legio II Herculia“, *Revue des Études Sud-Est Européennes* 21/3, 247–259.
- Zevi, Fausto. 1991. „Iscrizioni e personaggi nel Serapeo“, in: Ricardo Mar (ed.), *El Santuario de Serapis en Ostia*, (Documents d'arqueologia classica 4), Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 169–224.
- Zielińska, Dobrochna. 2010. „Hawarte. Project for the Reconstruction of the Painted Decoration of the Mithreum“, *PAM* 19, 527–535.
- Zoega, Georga. 1808. *Li bassirilievi antichi di Roma II*, Roma: Presso Francesco Bourlié.

Internetové zdroje

- Barraud, Dany & Geneviève Caillabet-Duloum. 2007. „Bilan de deux siècles de recherches et découvertes récentes à Bordeaux“, in: *Simulacra Romae: Roma y las capitales provinciales del occidente europeo: Estudios arqueológicos*, 239–271. Dostupné na: <<http://www.cervantesvirtual.com/bib/portal/simulacraromae/libro.htm>> [10. 9. 2022].
- Battisti, Martina. 2020. *I luoghi di culto mitriaco di Ostia*, Venezia: Università Ca'Foscari. Nepublikovaná disertační práce dostupná na: <<http://dspace.unive.it/handle/10579/17820>> [10. 9. 2022].
- Brahmi, Néjat. 2008. *Volubilis: Approche religieuse d'un cité de Mauretanie Tingitane (Milieu Ier – fin IIIe siècles apr. J.-C.)*, Le Mans: Université du Maine – Le Mans. Nepublikovaná disertační práce dostupná na: <<https://scanr.enseignementsup-recherche.gouv.fr/publication/these2008LEMA3003>> [10. 9. 2022].
- Brodeur, Jean. 2010. „Discovery of a Sanctuary Dedicated to Mithras at Angers“. Dostupné na: <<https://www.inrap.fr/en/discovery-sanctuary-dedicated-mithra-angers-12136>> [10. 9. 2022].
- Canciani, Vittoria. 2022. *Archaeological Evidence of the Cult of Mithras in Ancient Italy*, Verona: Università degli Studi di Verona. Nepublikovaná disertační práce dostupná na: <<https://biblio.ugent.be/publication/8750224>> [10. 9. 2022].
- Caro, Rodrigo. 1686. *Adiciones al principado y antigüedades de la ciudad de Sevilla y su convento jurídico*, manuskript MS 2053 Biblioteca Nacional, dostupný na <<http://www.bibliotecavirtualdeandalucia.es/catalogo/consulta/registro.cmd?id=9117>> [10. 9. 2022][ve formátu pdf. v černobílém provedení].
- Griffith, Alison B. 1993. *The Archaeological evidence for Mithraism in Imperial Rome*, Ann Arbor: University of Michigan. Nepublikovaná disertační práce dostupná na: <<https://ir.canterbury.ac.nz/handle/10092/101771>> [10. 9. 2022].
- Luciani, Franco. 2010–2011. *Schiavi e liberti municipali nell'epigrafia latina della Gallia Cisalpina*, Venezia: Università Ca'Foscari. Nepublikovaná disertační práce dostupná na: <<http://dspace.unive.it/handle/10579/1120>> [10. 9. 2022].
- Magalhães Nunes, Flávia Maria. 2016. *Lucernas romanas importadas no Norte de Portugal: Contributo para o seu estudo*, Porto: Universidade do Porto. Nepublikovaná disertace práce dostupná na: <<https://repositorio-aberto.up.pt/handle/10216/87595>> [10. 9. 2022].
- Magrini, Donata, et al. 2019. „Revealing Mithras' Color with the ICVBC Mobile Lab in the Museum“, *Heritage* 2/3, 2160–2170. Dostupné na <<https://www.mdpi.com/2571-9408/2/3/130>> [10. 9. 2022]. <https://doi.org/10.3390/heritage2030130>
- Marchesini, Raffaella. 2012–2013. *Sacra peregrina ad Ostia e Porto: Mithra, Iuppiter Sabazius, Iuppiter Dolichenus, Iuppiter Heliopolitanus*, Roma: Università di Roma – Sapienza. Nepublikovaná disertační práce dostupná na: <https://iris.uniroma1.it/handle/11573/917277#YdwjaFko_b0> [10. 9. 2022].
- Marini Recchia, Filippo. 2014. „Nuove ricongiunzioni epigrafiche ostiensi. Il *macellum* di Nymphodotus e Pothus“, *MÉFRA* 125/1, [online], dostupné na: <<http://mefra.revues.org/1996>> [10. 9. 2022]. <https://doi.org/10.4000/mefra.1996>
- Melega, Alessandro. 2017–2018. *Edifici di culto non cristiano a Ostia tra IV e V secolo d.C. Il caso dei mitrei*, Roma: Università di Roma – Sapienza. Nepublikovaná disertační práce dostupná na: <https://iris.uniroma1.it/handle/11573/1240488#Yah6yLoo_b0> [10. 9. 2022].
- Murley, James. 2012. *The Impact of Edward Perry Warren on the Study and Collections of Greek and Roman antiquities in American Academia*, Louisville: University of Louisville. Nepublikovaná disertační práce dostupná na: <<https://ir.library.louisville.edu/etd/1028/>> [10. 9. 2022].
- Pérez Yarza, Lorenzo. 2019. *El culto a Sol en el occidente del Imperio romano*, Zaragoza: Universidad de Zaragoza. Nepublikovaná disertační práce dostupná na: <<https://zaguan.unizar.es/record/94444>> [10. 9. 2022].
- Romero Mayorga, Claudina. 2016. *Iconografía mitraica en Hispania*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid. Nepublikovaná disertační práce dostupná na: <<https://eprints.ucm.es/id/eprint/39395/>> [10. 9. 2022].
- Scalco, Luca. 2017. *Ritratti di famiglia sui monumenti funerari romani: Commemorazione e rappresentazione sociale di legami affettivi*, Padova: Università degli studi di Padova. Nepublikovaná disertační práce dostupná na: <<http://paduaresearch.cab.unipd.it/10191/>> [10. 9. 2022].
- Valeri, Claudia. 2004. „Il Mitra di Kriton e la copia della Collezione Giustiniani“, Soprintendenza per i Beni Archeologici di Ostia, dostupné na: <<https://www.ostiaantica.beniculturali.it/ups/2021/01/06/mitra-di-kriton-doc001267.pdf>>.

SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK

Zkratky názvů římských provincií a regionů starověké Itálie

Aeg = Egypt (Aegyptus)
Aem = Aemilia (Regio VIII)
Afr = Afrika Proconsularis
AlPoe = Alpes Poeninae
Apu = Apulia et Calabria (Regio II)
Aqu = Aquitania
Asi = Asia
Bae = Baetica
BeL = Bruttium et Lucania (Regio III)
Bel = Belgica
Bri = Britannia
Cap = Galatia et Cappadocia
Cil = Kilikie
Cor = Corsika
Cyr = Cyrenaica et Creta
Etr = Etrurie (Regio VII)
Ext = Regiones extra imperium Romanum
GaC = Předalpská Galie (Gallia Cisalpina)
GaN = Narbonská Galie (Gallia Narbonensis)
Gall = Galliae
Iud = Judea
Ita = Italia
LaC = Lazio a Kampánie (Latium et Campania) (Regio I)
Lig = Liguria (Regio IX)
Lug = Lugdunská Galie (Gallia Lugdunensis)
Lus = Lusitania
Lyc = Lýkie a Pamfýlie
MaC = Mauretania Caesariensis
Mal = Malta
MaT = Mauretania Tingitana
Mys = Mysia
Num = Numidie (Numidia)
Ost = Ostia
Pic = Picenum (Regio V)
Rom = Řím (Roma)
Sam = Samnium (Regio IV)
Sard = Sardinia
Sic = Sicílie (Sicilia)
Syr = Sýrie (Syria)
Tar = Hispania Tarraconensis

TrP = Transpadana (Regio XI)
Umb = Umbria et ager Gallicus (Regio VI)
VeH = Venetia et Histria (Regio X)

Zkratky názvů současných států

BE = Belgie
CH = Švýcarsko
DE = Německo
DZ = Alžírsko
EG = Egypt
ES = Španělsko
FR = Francie
GB = Velká Británie
HR = Chorvatsko
IL = Izrael
IQ = Irák
IR = Irán
IT = Itálie
LB = Libanon
LY = Libye
MA = Maroko
MT = Malta
PT = Portugalsko
SI = Slovinsko
SY = Sýrie
TN = Tunisko
TR = Turecko

Seznam použitých bibliografických zkratek

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAAD	<i>Antichità altoadriatiche</i>
AAntHung	<i>Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae</i>
AArchHung	<i>Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae</i>
Abhandlungen	<i>Georg Zoegas Abhandlungen, herausgegeben und mit Zusätzen begleitet von Friedrich Gottlieb Welcker, Göttingen: In der Dieterichschen Buchhandlung 1817.</i>
AE	<i>L'Année Epigraphique</i>
AEM	<i>Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn</i>
AIV	<i>Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Classe di Scienze morali e Lettere</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AJP	<i>American Journal of Philology</i>
AMSI	<i>Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria</i>
AnatSt	<i>Anatolian Studies</i>
AnnArchBrux	<i>Annales de la Société royale d'archéologie de Bruxelles</i>
AntJ	<i>The Antiquaries Journal</i>
AntW	<i>Antike Welt: Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte</i>
ANRW	Hildegard Temporini & Wolfgang Haase (eds.), <i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt</i> , Berlin & New York: Walter de Gruyter 1974–doposud.
AntAfr	<i>Antiquités africaines</i>
AntCl	<i>L'Antiquité classique</i>
ArchAel	<i>Archaeologia Aeliana</i>
ArchCl	<i>Archeologia classica</i>

<i>ArchEspArq</i>	<i>Archivo español de arqueología</i>
<i>ArchJ</i>	<i>Archaeological Journal</i>
<i>ArchOrient</i>	<i>Archiv orientální</i>
<i>ArchS</i>	<i>Archäologie der Schweiz: Mitteilungsblatt der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte</i>
<i>ArchTrent</i>	<i>Archivio trentino</i>
B	Raffaella Bortolin, <i>Il Lentocefalo dei Misteri mitriaci: L'identità enigmatica di un dio</i> , (Collana della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Venezia 73), Padova: Il Poligrafo 2012.
<i>BAAlg</i>	<i>Bulletin d'archéologie algérienne</i>
<i>BAntFr</i>	<i>Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France</i>
<i>BASOR</i>	<i>Bulletin of the American Schools of Oriental Research</i>
<i>BCM</i>	<i>Bulletino della Commissione archeologica municipale</i>
<i>BCTH</i>	<i>Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et Scientifique</i>
<i>BdA</i>	<i>Bollettino d'arte</i>
<i>BjB</i>	<i>Bonner Jahrbücher des rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande</i>
<i>Beschreibung</i>	Anonym, <i>Beschreibung der antiken Skulpturen mit Ausschluss der pergamenischen Fundstücke</i> , Berlin: Verlag von W. Speemann 1891.
<i>BRAH</i>	<i>Boletín de la Real Academia de la Historia</i>
<i>Britannia</i>	<i>Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies</i>
<i>Catalogue</i>	Anonym, <i>Catalogue des objets d'art et de haute curiosité antiques, du Moyen age et de la renaissance: qui composant les collections de feu M. Le Comte de Pourtalès-Gorgier et dont la vente aura lieu le lundi 6 février 1865 et jours suivants</i> , Paris 1864.
<i>CatBarracco</i>	Anonym, <i>Catalogo del Museo di scultura antica; Fondazione Barracco</i> , Roma, Forzani 1910.
<i>CCCA</i>	Maarten J. Vermaseren (ed.), <i>Corpus Cultus Cybelae Attidique (CCCA) I–VII</i> , (ÉPRO 50), Leiden: E. J. Brill 1977–1989.
<i>CCID</i>	Monika Hörig & Elmar Schwertheim, <i>Corpus Cultus Iovis Dolicheni</i> , (ÉPRO 106), Leiden: E. J. Brill 1987.
<i>CCIS II</i>	Eugene N. Lane, <i>Corpus Cultus Iovis Sabazii II: Other Monuments and Literary Evidence</i> , (ÉPRO 100.2), Leiden: E. J. Brill 1985.
<i>CER.ES</i>	Catálogo Colectivo de la Red Digital de Colecciones de Museos de España, [online], dostupné na: < http://ceres.mcu.es/pages/Main >.
<i>CIG</i>	August Boeckh et al. (eds), <i>Corpus Inscriptionum Graecarum I–V</i> , Berlin: ex Officina Academica, vendit G. Reimeri libraria 1828–1877.
<i>CIL</i>	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin: Georg Reimer 1853–doposud.
<i>CIMRM</i>	Maarten J. Vermaseren (ed.), <i>Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae I–II</i> , Den Haag: Martinus Nijhoff 1956–1960.
<i>CMER</i>	Laurent Bricault & Philippe Roy, <i>Les cultes de Mithra dans l'Empire romain</i> , Toulouse: Presses universitaires du Midi 2021.
<i>CMH</i>	Jaime Alvar, <i>El culto de Mitra en Hispania</i> , Madrid: Dykinson 2018.
<i>CMRDM</i>	Eugene N. Lane (ed.), <i>Corpus monumentorum religionis dei Menis I–III</i> , (ÉPRO 19.1–3), Leiden: E. J. Brill 1971–1978.
<i>CRAI</i>	<i>Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles-lettres (Paris)</i>
<i>CRDAC</i>	<i>Atti del Centro ricerche e documentazione sull'antichità classica</i>
<i>CSIR DE IV.3</i>	Wolfgang Binsfeld & Karin Goethert-Polaschek & Lothar Schwinden, <i>Corpus signorum imperii Romani. Deutschland IV.3. Katalog der römischen Steindenkmäler des Rheinischen Landesmuseums Trier, 1. Götter- und Weihedenkmäler</i> , Mainz: Philipp von Zabern 1988.
<i>CSIR GB I.1</i>	Edward J. Phillips, <i>Corpus signorum imperii Romani. Corpus of Sculpture of the Roman World. Great Britain I.1. Corbridge. Hadrian's Wall East of the North Tyne</i> , Oxford: Oxford University Press 1977.
<i>CSIR GB I.3</i>	Sergio Rinaldi Tufi, <i>Corpus signorum imperii Romani. Corpus of Sculpture of the Roman World. Great Britain, I.3. Yorkshire</i> , Oxford: Oxford University Press 1983.
<i>CSIR GB I.6</i>	Jonathan C. N. Coulston & Edward J. Phillips, <i>Corpus signorum imperii Romani. Corpus of the sculpture of the Roman world. Great Britain, I.6. Hadrian's Wall West of the North Tyne, and Carlisle</i> , Oxford: Oxford University Press 1988.

CSIR IT XI.1	Elena Camporini, <i>Corpus signorum imperii romani. Italia-Regio Bd. 11. Mediolanum-Comum. 1, Sculture a tutto tondo del Civico museo Archeologico di Milano provenienti dal territorio municipale e da altri municipia</i> , Milano: Civico Museo Archeologico.
D	Hermann Dessau (ed.), <i>Inscriptiones Latinae Selectae I–III</i> , Berlin: Weidmann 1892–1916.
DARE	Digital Atlas of the Roman Empire, [on-line], dostupné na: < https://dare.ht.lu.se/ >.
DHA	<i>Dialogues d'histoire ancienne</i>
EDCS	Epigraphik Datenbank Clauss Slaby, [on-line], dostupné na: < http://www.manfred-clauss.de/ >.
EDH	Epigraphic Database Heidelberg, [on-line], dostupné na: < https://edh.ub.uni-heidelberg.de/ >.
EDR	Epigraphic Database Roma, [on-line], dostupné na: < http://www.edr-edr.it/default/index.php >.
EE	<i>Ephemeris epigraphica</i> , Berlin: apud Georgium Reimerum, 1872–1913.
ÉPRO	Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain
EpRom	Epigraphica Romana, [on-line], dostupné na: < http://www.epigraphica-romana.fr/ >.
EPSG	Online Portal: Alte Geschichte und Altertumskunde Graz: Epigraphische Sammlung, [on-line], dostupné na: < http://gams.uni-graz.at/context:epsg >.
ErmitageImp	Anonym, <i>Ermitage Impérial. Musée de Sculpture Antique</i> , Sankt Peterburg: Imprimerie Central de Ministerie de Finances 1865 (druhé doplněné a korigované vydání).
EW	<i>East and West</i>
FA	<i>Fasti Archeologici: Annual Bulletin of Classical Archaeology</i>
FastSacer	Jörg Rüpke, <i>Fasti sacerdotum I–III: Die Mitglieder der Priesterschaften und das sakrale Funktionspersonal römischer, griechischer, orientalischer und jüdisch-christlicher Kulte in der Stadt Rom von 300 v. Chr. bis 499 n. Chr.</i> , Stuttgart: Franz Steiner 2005.
GeoNames	GeoNames, [on-line], dostupné na: < https://www.geonames.org/ >.
HABES	Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien
HD	Epigraphic Database Heidelberg, [on-line], dostupné na: < https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home/ >.
HisEp	Hispania Epigraphica, [on-line], dostupné na: < http://eda-bea.es/ >.
IAM	<i>Inscriptions antiques du Maroc I–II</i> , Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique 1966–1982.
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i> , Berlin: De Gruyter 1860–doposud.
IGLS	<i>Inscriptions grecques et latines de la Syrie I–XXI</i> , Paris: P. Geuthner 1929–doposud.
IGUR	Luigi Moretti, <i>Inscriptiones Graecae Urbis Romae</i> , Roma: Istituto italiano per la storia antica 1968–1990.
ILafr	René Cagnat & Alfred Merlin & Louis Chantelain (eds.), <i>Inscriptions latines d'Afrique (Tripolitaine, Tunisie, Maroc)</i> , Paris: Ernest Leroux 1923.
ILNG	Émile Espérandieu, <i>Inscriptions latines de Gaule (Narbonnaise)</i> , Paris: Ernest Leroux 1929.
InscrIt	<i>Inscriptiones Italiae</i>
Iraq	<i>Iraq, published by the British School of Archaeology in Iraq</i>
IRT	Joyce M. Reynolds & John B. Ward-Perkins (eds.), <i>The Inscriptions of Roman Tripolitania</i> , Roma: British School at Rome 1952. Dostupné rovněž online na: < https://inslib.kcl.ac.uk/irt2009/index.html >.
JDAI	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
JMS	<i>Journal of Mithraic Studies</i>
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
JRS	<i>Journal of Roman Studies</i>
LSA	Last Statues of Antiquity (LSA-Database), [on-line], dostupné na: < http://laststatues.classics.ox.ac.uk/ >.
MCC	<i>Mitteilungen der K. K. Zentral-Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale</i>
MDAI(A)	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Athen. Abt.)</i>
MDAI(R)	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Röm. Abt.)</i>

MDOG	<i>Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin</i>
MÉFRA	<i>Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité</i>
Minerva	<i>Minerva: The International Review of Ancient Art and Archaeology (London)</i>
MNIR	<i>Mededelingen van het Nederlandsch historisch Instituut te Rome</i>
NSc	<i>Notizie degli scavi di antichità</i>
Numen	<i>Numen: International Review for the History of Religions</i>
NyCarlsGlypt	<i>Ny Carlsberg Glyptotek. Antike Kunstvaerker I. Billedtavler Til Kataloget Over. (1908), København: Vilhelm Trydes Boghandel 1907.</i>
Ogam	<i>Ogam: Tradition celtique: histoire, langue, archéologie, religion, numismatique, Rennes: Ogam 1948–1986.</i>
PAM	<i>Polish Archaeology in the Mediterranean</i>
PAPS	<i>Proceedings of the American Philosophical Society</i>
PBSR	<i>Papers of the British School at Rome</i>
PLRE	Arnold M. H. Jones & John R. Martindale & J. Morris (eds.), <i>The Prosopography of the Later Roman Empire I–III</i> , Cambridge: Cambridge University Press.
PP	<i>La parola del passato</i>
PSA	<i>Proceedings of the Society of Antiquaries of London</i>
RAfr	<i>Revue africaine</i>
RA	<i>Revue Archéologique</i>
RaccoltaB	Anonym, „IV. Raccolta Barberini anno 1738 – Inventarium bonorum hereditariorum fideicommissariorum Cl. M. Cardinalis Caroli Barberini“, in: <i>Documenti inediti per servire alla storia dei musei d'Italia IV</i> , Firenze & Roma: Tipografia Bencini 1880: 19–76.
RaccoltaG	Anonym, „XVIII. Raccolta Guistiniani anno 1793 – Descrizione di tutti le sculture“, in: <i>Documenti inediti per servire alla storia dei musei d'Italia IV</i> , Firenze & Roma: Tipografia Bencini 1880: 418–443.
RAComo	<i>Rivista archeologica dell'antica provincia e diocesi di Como</i>
RAEst	<i>Revue archéologique de l'Est et du Centre-Est</i>
RdN	<i>Revue du Nord</i>
REÁ	<i>Revue des études anciennes</i>
REG	<i>Revue des études grecques</i>
RGRW	<i>Religions in the Graeco-Roman World</i>
RHR	<i>Revue de l'histoire des religions</i>
RIB	Robin G. Collingwood & Robert P. Wright, et al. (eds.), <i>Roman Inscriptions of Britain I–III</i> , Oxford: Clarendon Press 1965–2009. Dostupné rovněž online na: < https://romaninscriptionsofbritain.org/ >.
RICIS	Laurent Bricault, <i>Recueil des inscriptions concernant les cultes isiaques (RICIS)</i> , Paris: De Boccard 2005.
RICIS II	Laurent Bricault, „RICIS supplément II“, in: Laurent Bricault & Richard Veymiers, <i>Bibliotheca Isiaca II</i> , Bordeaux: Ausonius 2011, 273–307.
RG	William H. Waddington et al. (eds.), <i>Recueil général des monnaies grecques d'Asie mineure I.1–3</i> , Paris: Ernest Leroux 1904–1925.
RN	<i>Revue numismatique</i>
ROER	Antonio García y Bellido, <i>Les religions orientales dans l'Espagne romaine</i> , (ÉPRO 15), Leiden: E. J. Brill 1967.
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
Selem	Petar Selem, <i>Les religions orientales dans la Pannonie romaine partie en Yougoslavie</i> , (ÉPRO 85), Leiden: E. J. Brill 1980.
Schwertheim	Elmar Schwertheim, <i>Die Denkmäler orientalischer Gottheiten im römischen Deutschland (Mit Ausnahme der ägyptischen Gottheiten)</i> , (ÉPRO 40), Leiden: E. J. Brill.
SIRIS	Ladislav Vidman, <i>Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae</i> , Berlin: De Gruyter 1969.
SMSR	<i>Studi e materiali di storia delle religioni</i>
StudRomagn	<i>Studi Romagnoli</i>
Syria	<i>Syria: Revue d'art oriental et d'archéologie</i>
T	Jocelyn M. C. Toynbee, <i>The Roman Art Treasures from the Temple of Mithras</i> , London: London and Middlesex Archaeological Society 1986.
TM	Trismegistos: Places, [on-line], dostupné na: < https://www.trismegistos.org/geo/ >.

Seznam použitých zkratk

<i>TMM</i>	Franz Cumont, <i>Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra</i> I-II, Bruxelles: H. Lamertin 1896–1899.
<i>TrZ</i>	<i>Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete</i>
<i>UEL</i>	Ubi Erat Lupa: Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern, [on-line], dostupné na: < http://www.lupa.at >.
<i>VigChr</i>	<i>Vigiliae christianae</i>
Walters	Vivienne J. Walters, <i>The Cult of Mithras in the Roman Provinces of Gaul</i> , (ÉPRO 41), Leiden: E. J. Brill 1974.
<i>WZKM</i>	<i>Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes</i>
Zotović	Ljubica Zotović, <i>Mitraizam na tlu Jugoslavije</i> , Beograd: Arheološki institut 1973.
<i>ZPE</i>	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

SEZNAM MAP

Mapa 1. Geografický rozsah prvního svazku	11
Mapa 2. Oblast Malé Asie, Blízkého východu a Egypta.....	18
Mapa 3. Západní část pobřeží severní Afriky	44
Mapa 4. Východní část pobřeží severní Afriky	45
Mapa 5. Řím.....	64
Mapa 6. Ostia	156
Mapa 7. Severní část Apeninského poloostrova	200
Mapa 8. Střední část Apeninského poloostrova	201
Mapa 9. Jižní část Apeninského poloostrova, Sicílie, Sardinie a Malta.....	202
Mapa 10. Severní Itálie a oblast Alp.....	264
Mapa 11. Pyrenejský poloostrov.....	294
Mapa 12. Velká Británie	328
Mapa 13. Francie.....	350

SEZNAM EPIGRAFICKÝCH ZNAČEK A KONVENCÍ

<i>F(ilius)</i>	editorské doplnění slova v kulatých závorkách
<i>F(---)</i>	slovo nebo jméno, které nelze spolehlivě rekonstruovat
<i>Corn[elio]</i>	editorské doplnění poškozeného nebo chybějícího textu v hranatých závorkách
<i>a b d</i>	písmena dochovaná jen částečně a doplněná editory na základě kontextu
<u>a b d</u>	písmena čitelná v době objevu nápisu jeho editory, ale dnes v důsledku dalšího poškození již nečitelná
((abc))	editorská interpretace na nápisě se vyskytujících písmen nebo značek, např. sigla › pro <i>centurio</i>
[...]	chybějící písmena, která nelze doplnit, v počtu odpovídajícím jednotlivým tečkám
[---]	chybějící část textu, kterou nelze doplnit, o neznámém počtu písmen
[[<i>abd</i>]]	úmyslně vymazaný text, např. v důsledku <i>damnatio memoriae</i>
/	oddělení jednotlivých řádků nápisu
//	oddělení řádků nápisu, které se nacházejí v odlišném epigrafickém segmentu
(sic!)	upozornění na chybně zapsané nebo jinak zvláštní slovo v nápisě

KONKORDANCE MEZI CIMRM A ATLASEM

<i>CIMRM</i> 1–6	[Ext-001]	<i>CIMRM</i> 83	[007-Syr-M-008]
<i>CIMRM</i> 7	[003-Ext]	<i>CIMRM</i> 84/85	[007-Syr-M-009]
<i>CIMRM</i> 7c	[005-Ext-M]	<i>CIMRM</i> 86	
<i>CIMRM</i> 8	[001-Ext]	<i>CIMRM</i> 87	
<i>CIMRM</i> 9	[004-Ext]	<i>CIMRM</i> 88	[009-Syr-001]
XIMRM 10–13	sv. II	<i>CIMRM</i> 89	[009-Syr-002]
<i>CIMRM</i> 14	[010-Cap-M]	<i>CIMRM</i> 90	[Syr-001]
<i>CIMRM</i> 15	[001-Cap-001]	<i>CIMRM</i> 91	[001-Aeg-001]
<i>CIMRM</i> 16	[002-Cap-001]	<i>CIMRM</i> 92	[004-Aeg-M-001]
<i>CIMRM</i> 17	[006-Cap-001]	<i>CIMRM</i> 93	[004-Aeg-M-002]
<i>CIMRM</i> 18	[007-Cap-001]	<i>CIMRM</i> 94	[004-Aeg-M-003]
<i>CIMRM</i> 19	[004-Cap-001]	<i>CIMRM</i> 95	[004-Aeg-M-004]
<i>CIMRM</i> 20	[005-Cap-001]	<i>CIMRM</i> 96	[004-Aeg-M-005]
<i>CIMRM</i> 21	[Cap-001]	<i>CIMRM</i> 97	[004-Aeg-M-006]
<i>CIMRM</i> 22	[003-Asi-001]	<i>CIMRM</i> 98	[004-Aeg-M-007]
<i>CIMRM</i> 23	[004-Asi-001]	<i>CIMRM</i> 99	[004-Aeg-M-008]
<i>CIMRM</i> 24	[001-Asi-001]	<i>CIMRM</i> 100	[004-Aeg-M-009]
<i>CIMRM</i> 24B	[002-Asi-001]	<i>CIMRM</i> 101	[004-Aeg-001]
<i>CIMRM</i> 25	[001-Lyc-001]	<i>CIMRM</i> 102	[Aeg-001]
<i>CIMRM</i> 26	[002-Lyc-M]	<i>CIMRM</i> 103	[002-Aeg-001]
<i>CIMRM</i> 27	[002-Cil-001]	<i>CIMRM</i> 104	[Aeg-002]
<i>CIMRM</i> 27bis	[001-Cil-001]	<i>CIMRM</i> 105	[Aeg-003]
<i>CIMRM</i> 28–32	[008-Cap-001]	<i>CIMRM</i> 106	[001-Cyr-002]
<i>CIMRM</i> 33	[008-Syr-001]	<i>CIMRM</i> 107	[001-Cyr-001]
<i>CIMRM</i> 34	[005-Syr-M]	<i>CIMRM</i> 108/109a	[009-Afr-001]
<i>CIMRM</i> 35/36		<i>CIMRM</i> 110/109b	[009-Afr-002]
<i>CIMRM</i> 37/38–39	[005-Syr-M-001]	<i>CIMRM</i> 111	[009-Afr-003]
<i>CIMRM</i> 40/41	[005-Syr-M-002]	<i>CIMRM</i> 112	[009-Afr-004]
<i>CIMRM</i> 42	[005-Syr-M-004]	<i>CIMRM</i> 113	[019-Afr-001]
<i>CIMRM</i> 43	[005-Syr-M-005]	<i>CIMRM</i> 114–115	[019-Afr-002]
<i>CIMRM</i> 44	[005-Syr-M-006]	<i>CIMRM</i> 116	[001-Afr-001]
<i>CIMRM</i> 45/46		<i>CIMRM</i> 117	[012-Afr-002]
<i>CIMRM</i> 47–51		<i>CIMRM</i> 118	[010-Afr-002]
<i>CIMRM</i> 52	[005-Syr-M-007]	<i>CIMRM</i> 119	[010-Afr-001]
<i>CIMRM</i> 53	[005-Syr-M-003]	<i>CIMRM</i> 120	[010-Afr-003]
<i>CIMRM</i> 54–70	[005-Syr-M-008]	<i>CIMRM</i> 121	[015-Afr-M]
<i>CIMRM</i> 71	[001-Syr-001]	<i>CIMRM</i> 122	[015-Afr-M-001]
<i>CIMRM</i> 72	[006-Syr-001]	<i>CIMRM</i> 123	[015-Afr-M-002]
<i>CIMRM</i> 73	[011-Syr-M]	<i>CIMRM</i> 124	[015-Afr-M-003]
<i>CIMRM</i> 74	[007-Syr-M]	<i>CIMRM</i> 125	[015-Afr-M-004]
<i>CIMRM</i> 75	[007-Syr-M-001]	<i>CIMRM</i> 126	[015-Afr-M-007]
<i>CIMRM</i> 76	[007-Syr-M-002]	<i>CIMRM</i> 127	[015-Afr-M-005]
<i>CIMRM</i> 77	[007-Syr-M-003]	<i>CIMRM</i> 128	[015-Afr-M-006]
<i>CIMRM</i> 78/79	[007-Syr-M-004]	<i>CIMRM</i> 129	[011-Afr-001]
<i>CIMRM</i> 80	[007-Syr-M-005]	<i>CIMRM</i> 130	[011-Afr-002]
<i>CIMRM</i> 81	[007-Syr-M-006]	<i>CIMRM</i> 131	[022-Afr-001]
<i>CIMRM</i> 82	[007-Syr-M-007]	<i>CIMRM</i> 132	[022-Afr-002]

<i>CIMRM</i> 133	[008-Afr-001]	<i>CIMRM</i> 202	[008-LaC-001]
<i>CIMRM</i> 134	[020-Afr-007]	<i>CIMRM</i> 203	[005-Sam-001]
<i>CIMRM</i> 135	[020-Afr-005]	<i>CIMRM</i> 204	[003-LaC-001]
<i>CIMRM</i> 136	[020-Afr-001b]	<i>CIMRM</i> 205	[003-LaC-003]
<i>CIMRM</i> 137	[020-Afr-008]	<i>CIMRM</i> 206	[024-LaC-001]
<i>CIMRM</i> 138A	[020-Afr-M-01]	<i>CIMRM</i> 207	[013-LaC-001]
<i>CIMRM</i> 138B	[020-Afr-M-001]	<i>CIMRM</i> 208/209	[029-LaC-001]
<i>CIMRM</i> 138C	[020-Afr-M-002]	<i>CIMRM</i> 210	[017-LaC-001]
<i>CIMRM</i> 138D	[020-Afr-M-003]	<i>CIMRM</i> 211	[019-LaC-001]
<i>CIMRM</i> 138E	[020-Afr-002]	<i>CIMRM</i> 212	[027-LaC-003]
<i>CIMRM</i> 138F	[020-Afr-001a]	<i>CIMRM</i> 213	[027-LaC-002]
<i>CIMRM</i> 139	[020-Afr-010]	<i>CIMRM</i> 214	[027-LaC-001]
<i>CIMRM</i> 140	[024-Afr-001]	<i>CIMRM</i> 215	[002-LaC-001]
<i>CIMRM</i> 141a-b	[013-Afr-001]	<i>CIMRM</i> 216	[Ost-M-03]
<i>CIMRM</i> 142	[016-Afr-001]	<i>CIMRM</i> 217	[Ost-M-03-001]
<i>CIMRM</i> 143	[007-Afr-001]	<i>CIMRM</i> 218	[Ost-M-03-002]
<i>CIMRM</i> 144	[014-Afr-001]	<i>CIMRM</i> 219/220	[Ost-M-03-003]
<i>CIMRM</i> 145	[011-MaC-001]	<i>CIMRM</i> 221/222	[Ost-M-03-004]
<i>CIMRM</i> 146	[017-Afr-001]	<i>CIMRM</i> 223.1-2	[Ost-M-03-005]
<i>CIMRM</i> 147	[002-Afr-001]	<i>CIMRM</i> 224	[Ost-M-07]
<i>CIMRM</i> 148/149	[007-MaC-001]	<i>CIMRM</i> 225	[Ost-M-07-001] a [Ost-M-07-002]
<i>CIMRM</i> 150	[003-MaC-001]	<i>CIMRM</i> 226	[Ost-M-06]
<i>CIMRM</i> 151	[005-MaC-001]	<i>CIMRM</i> 227	[Ost-M-06-002]
<i>CIMRM</i> 152	[002-MaC-001]	<i>CIMRM</i> 228	[Ost-M-06-001]
<i>CIMRM</i> 153	[001-MaC-001]	<i>CIMRM</i> 229	[Ost-M-18]
<i>CIMRM</i> 154	[006-MaC-001]	<i>CIMRM</i> 230/231	[Ost-M-18-005]
<i>CIMRM</i> 155	[008-MaC-001]	<i>CIMRM</i> 232	[Ost-M-01]
<i>CIMRM</i> 156	[008-MaC-002]	<i>CIMRM</i> 233	[Ost-M-01-001]
<i>CIMRM</i> 157	[004-MaC-001]	<i>CIMRM</i> 234/235	[Ost-M-01-002]
<i>CIMRM</i> 158	[009-MaC-001]	<i>CIMRM</i> 236	[Ost-M-01-003]
<i>CIMRM</i> 159	[001-MaT-M]	<i>CIMRM</i> 237a	[Ost-M-01-004]
<i>CIMRM</i> 160	[001-MaT-M-002]	<i>CIMRM</i> 237b	[Ost-M-01-005]
<i>CIMRM</i> 161	[001-MaT-M-001]	<i>CIMRM</i> 237c	[Ost-M-01-006]
<i>CIMRM</i> 162	[021-Afr-M-001]	<i>CIMRM</i> 237d	[Ost-M-01-007]
<i>CIMRM</i> 163	[006-Sic-001]	<i>CIMRM</i> 238	[Ost-M-12]
<i>CIMRM</i> 163A	[002-Sic-001]	<i>CIMRM</i> 239	[Ost-M-17]
<i>CIMRM</i> 164	[005-Sic-001]	<i>CIMRM</i> 240	[Ost-M-17-001]
<i>CIMRM</i> 165-166	[005-Sic-002]	<i>CIMRM</i> 241	[Ost-M-17-002]
<i>CIMRM</i> 167	[007-Sic-001]	<i>CIMRM</i> 242	[Ost-M-17-003]
<i>CIMRM</i> 168	[007-LaC-001]	<i>CIMRM</i> 243.1-2	[Ost-M-17-004]
<i>CIMRM</i> 169	[002-BeL-001]	<i>CIMRM</i> 244	[Ost-M-17-005]
<i>CIMRM</i> 170	[001-BeL-001]	<i>CIMRM</i> 245/246	[Ost-M-17-006]
<i>CIMRM</i> 171	[002-Apu-001]	<i>CIMRM</i> 247	[Ost-M-17-007]
<i>CIMRM</i> 172	[009-LaC-001]	<i>CIMRM</i> 248	[Ost-M-17-008]
<i>CIMRM</i> 173	[018-LaC-001]	<i>CIMRM</i> 249	[Ost-M-17-009]
<i>CIMRM</i> 174/175	[031-LaC-001]	<i>CIMRM</i> 250	[Ost-M-09]
<i>CIMRM</i> 176	viz <i>CIMRM</i> 173	<i>CIMRM</i> 251	[Ost-M-09-001]
<i>CIMRM</i> 177	[022-LaC-002]	<i>CIMRM</i> 252	[Ost-M-09-014]
<i>CIMRM</i> 178	[010-LaC-001]	<i>CIMRM</i> 253	[Ost-M-09-002]
<i>CIMRM</i> 179	[025-LaC-001]	<i>CIMRM</i> 254/255	[Ost-M-09-003] a [Ost-M-09-004]
<i>CIMRM</i> 180	[025-LaC-M] a [025-LaC-M-008]	<i>CIMRM</i> 256	[Ost-M-09-005]
<i>CIMRM</i> 181	[025-LaC-M-001]	<i>CIMRM</i> 257a	[Ost-M-09-006]
<i>CIMRM</i> 182	[025-LaC-M-002]	<i>CIMRM</i> 257b	[Ost-M-09-007]
<i>CIMRM</i> 183	[025-LaC-M-003]	<i>CIMRM</i> 258	[Ost-M-09-008]
<i>CIMRM</i> 184	[025-LaC-M-004]	<i>CIMRM</i> 259	[Ost-M-09-009]
<i>CIMRM</i> 185	[025-LaC-M-005]	<i>CIMRM</i> 260	[Ost-M-09-010]
<i>CIMRM</i> 186	[025-LaC-M-007]	<i>CIMRM</i> 261	[Ost-M-09-011]
<i>CIMRM</i> 187-197	[025-LaC-M-006]	<i>CIMRM</i> 262.1	[Ost-M-09-015]
<i>CIMRM</i> 198-199	[025-LaC-M-009]	<i>CIMRM</i> 262.2	[Ost-M-09-013]
<i>CIMRM</i> 200	[004-LaC-001]	<i>CIMRM</i> 263	
<i>CIMRM</i> 201	[004-LaC-002]		

<i>CIMRM</i> 264	[Ost-M-10]	<i>CIMRM</i> 334	[Rom-M-20-008]
<i>CIMRM</i> 265	[Ost-M-10-001]	<i>CIMRM</i> 335	[Rom-M-20-004]
<i>CIMRM</i> 266	[Ost-M-10-002]	<i>CIMRM</i> 336	[Rom-M-05-001]
<i>CIMRM</i> 267	[Ost-M-010-03]		a [Rom-M-20-005]
<i>CIMRM</i> 268	[Ost-M-10-007]	<i>CIMRM</i> 337	[Rom-M-35-001]
<i>CIMRM</i> 269	[Ost-M-10-004]	<i>CIMRM</i> 338	[Rom-M-22]
<i>CIMRM</i> 270	[Ost-M-10-005]	<i>CIMRM</i> 339/340	[Rom-M-22-001]
<i>CIMRM</i> 271	[Ost-M-14]	<i>CIMRM</i> 341	[Rom-M-22-002]
<i>CIMRM</i> 272	[Ost-M-11]	<i>CIMRM</i> 342	[Rom-M-22-003]
<i>CIMRM</i> 273	[Ost-M-11-004]	<i>CIMRM</i> 343	[Rom-M-22-004]
<i>CIMRM</i> 274	[Ost-M-11-007]	<i>CIMRM</i> 344	[Rom-M-22-005]
<i>CIMRM</i> 275	[Ost-M-11-005]	<i>CIMRM</i> 345	[Rom-M-22-006]
<i>CIMRM</i> 276	[Ost-M-11-006]	<i>CIMRM</i> 346	[Rom-M-22-007]
<i>CIMRM</i> 277	[Ost-M-11-008]	<i>CIMRM</i> 347	[Rom-M-22-008]
<i>CIMRM</i> 278	[Ost-M-02]	<i>CIMRM</i> 348	viz <i>CIMRM</i> 213
<i>CIMRM</i> 279	[Ost-M-02-001]	<i>CIMRM</i> 349	[Rom-M-19]
<i>CIMRM</i> 280	[Ost-M-02-002]	<i>CIMRM</i> 350/351	[Rom-M-19-001]
<i>CIMRM</i> 281	[Ost-M-02-003]	<i>CIMRM</i> 352	[Rom-M-19-002]
<i>CIMRM</i> 282	[Ost-M-02-004]	<i>CIMRM</i> 353	[Rom-M-19-003]
<i>CIMRM</i> 283-286	[Ost-M-02-005]	<i>CIMRM</i> 354	[Rom-M-19-004]
<i>CIMRM</i> 287	[Ost-M-16]	<i>CIMRM</i> 356	[Rom-M-37-01]
<i>CIMRM</i> 288	[Ost-M-16-003]	<i>CIMRM</i> 357	[Rom-M-37-01-001]
<i>CIMRM</i> 289	[Ost-M-16-004]	<i>CIMRM</i> 358	[Rom-M-37-01-002]
<i>CIMRM</i> 290	[Ost-M-16-005]	<i>CIMRM</i> 359	[Rom-M-37-01-003]
<i>CIMRM</i> 291	[Ost-M-16-006]	<i>CIMRM</i> 360	[Rom-M-37-01-004]
<i>CIMRM</i> 292	[Ost-M-16-007]	<i>CIMRM</i> 361	[Rom-008]
<i>CIMRM</i> 293	[Ost-M-16-008]	<i>CIMRM</i> 362	[Rom-M-24-001]
<i>CIMRM</i> 294	[Ost-M-15]	<i>CIMRM</i> 363	[Rom-M-30-001]
<i>CIMRM</i> 295	[Ost-M-15-001]	<i>CIMRM</i> 364/365	[Rom-M-35-002]
<i>CIMRM</i> 296	[Ost-M-15-003]	<i>CIMRM</i> 366/367	[Rom-002]
<i>CIMRM</i> 297	[Ost-M-15-004]	<i>CIMRM</i> 368	[Rom-M-37-02-001]
<i>CIMRM</i> 298	[Ost-M-15-002]	<i>CIMRM</i> 369	[Rom-009]
<i>CIMRM</i> 299	[Ost-M-05] a	<i>CIMRM</i> 370	[Rom-M-03-001]
	[Ost-M-05-001]	<i>CIMRM</i> 371	[Rom-M-03-002]
<i>CIMRM</i> 300	[Ost-M-13]	<i>CIMRM</i> 372/373	[Rom-M-03-003]
<i>CIMRM</i> 301	[Ost-M-13-001]	<i>CIMRM</i> 374	[Rom-001]
<i>CIMRM</i> 302	[Ost-M-13-002]	<i>CIMRM</i> 375	[Rom-M-14-001]
<i>CIMRM</i> 303	[Ost-M-13-003]	<i>CIMRM</i> 376	[Rom-M-39-001]
<i>CIMRM</i> 304	[Ost-M-13-004]	<i>CIMRM</i> 377	[Rom-M-39-002]
<i>CIMRM</i> 305	[Ost-M-13-009]	<i>CIMRM</i> 378	[Rom-M-18-004]
<i>CIMRM</i> 306	[Ost-M-13-005]	<i>CIMRM</i> 379	[Rom-M-29-001]
	a [Ost-M-13-006]	<i>CIMRM</i> 380	[Rom-010]
<i>CIMRM</i> 307	[Ost-M-13-011]	<i>CIMRM</i> 381	[Rom-M-32]
<i>CIMRM</i> 308	[Ost-002]	<i>CIMRM</i> 382	[Rom-M-32-001]
<i>CIMRM</i> 309	[Ost-M-04]	<i>CIMRM</i> 383	[Rom-M-32-002]
<i>CIMRM</i> 310/311	[Ost-M-04-001]	<i>CIMRM</i> 384	[Rom-M-40]
<i>CIMRM</i> 312/313	[Ost-M-04-002]	<i>CIMRM</i> 385	[Rom-M-41-001]
<i>CIMRM</i> 314	[Ost-M-04-003]	<i>CIMRM</i> 386	[Rom-M-02-001]
<i>CIMRM</i> 315	[Ost-M-04-004]	<i>CIMRM</i> 387	[Rom-M-02-002]
<i>CIMRM</i> 316	[Ost-001]	<i>CIMRM</i> 388	[Rom-M-02-003]
<i>CIMRM</i> 317	[Ost-M-10-005]	<i>CIMRM</i> 389	[Rom-M-12]
<i>CIMRM</i> 318	[Ost-003]	<i>CIMRM</i> 390	[Rom-M-12-001]
<i>CIMRM</i> 319/320	[Ost-004]	<i>CIMRM</i> 391	[Rom-M-12-002]
<i>CIMRM</i> 321	[Ost-007]	<i>CIMRM</i> 392	[Rom-M-12-003]
<i>CIMRM</i> 322/323	[Ost-008]	<i>CIMRM</i> 393	[Rom-M-12-004]
<i>CIMRM</i> 324	[Ost-010]	<i>CIMRM</i> 394	[Rom-M-12-005]
<i>CIMRM</i> 325	[Ost-009]	<i>CIMRM</i> 395	[Rom-M-12-006]
<i>CIMRM</i> 326	[005-LaC-001]	<i>CIMRM</i> 395A	[Rom-017b]
<i>CIMRM</i> 327	[Rom-M-19]	<i>CIMRM</i> 395B	[Rom-017a]
<i>CIMRM</i> 328/329	[Rom-M-20-001]	<i>CIMRM</i> 396.1-2	[Rom-M-43-002]
<i>CIMRM</i> 330/331	[Rom-M-20-007]	<i>CIMRM</i> 397	[Rom-M-04-003]
<i>CIMRM</i> 332/333	[Rom-M-20-002]	<i>CIMRM</i> 398	[Rom-M-05-001]

<i>CIMRM</i> 399	[Rom-M-21]	<i>CIMRM</i> 465	[Rom-M-28-001]
<i>CIMRM</i> 400	[Rom-M-21-001]	<i>CIMRM</i> 466	[Rom-015]
<i>CIMRM</i> 401	[Rom-M-21-002]	<i>CIMRM</i> 467	[Rom-M-31]
<i>CIMRM</i> 402	[Rom-M-21-003]	<i>CIMRM</i> 468	[Rom-M-31-001]
<i>CIMRM</i> 403	[Rom-M-21-004]	<i>CIMRM</i> 469	[Rom-M-31-003]
<i>CIMRM</i> 404	[Rom-M-21-005]	<i>CIMRM</i> 470	[Rom-M-31-004]
<i>CIMRM</i> 405	[Rom-M-21-006]	<i>CIMRM</i> 471	[Rom-M-31-005]
<i>CIMRM</i> 406	[Rom-M-21-007]	<i>CIMRM</i> 472	[Rom-M-01]
<i>CIMRM</i> 407	[Rom-M-43-001]	<i>CIMRM</i> 473	[Rom-M-01-001]
<i>CIMRM</i> 408/409	[Rom-M-33-001]	<i>CIMRM</i> 474	[Rom-M-01-002]
<i>CIMRM</i> 410	[Rom-086]	<i>CIMRM</i> 475	[Rom-M-01-003]
<i>CIMRM</i> 411/412	[Rom-M-10-001]	<i>CIMRM</i> 476	[Rom-M-27]
<i>CIMRM</i> 413a	[Rom-M-42-001]	<i>CIMRM</i> 477	[Rom-M-27-001]
<i>CIMRM</i> 413b	[Rom-M-06-002]	<i>CIMRM</i> 478	[Rom-M-27-002]
<i>CIMRM</i> 414	[Rom-M-06]	<i>CIMRM</i> 479	[Rom-M-27-003]
<i>CIMRM</i> 415/416	[Rom-M-06-001]	<i>CIMRM</i> 480	[Rom-M-27-004]
<i>CIMRM</i> 417	[Rom-M-07-001]	<i>CIMRM</i> 481	[Rom-M-27-005]
<i>CIMRM</i> 418	[Rom-M-06-003]	<i>CIMRM</i> 482	[Rom-M-27-006]
<i>CIMRM</i> 419	[Rom-M-17-001]	<i>CIMRM</i> 483	[Rom-M-27-007]
<i>CIMRM</i> 420	[Rom-M-20-010]	<i>CIMRM</i> 484–485	[Rom-M-27-008]
<i>CIMRM</i> 421	[Rom-M-23]	<i>CIMRM</i> 486	[Rom-M-27-009]
<i>CIMRM</i> 422	[Rom-M-23-004]	<i>CIMRM</i> 487	[Rom-M-27-010]
<i>CIMRM</i> 423	[Rom-M-23-005]	<i>CIMRM</i> 488	[Rom-M-27-011]
<i>CIMRM</i> 424	[Rom-M-23-006]	<i>CIMRM</i> 489	[Rom-M-27-012]
<i>CIMRM</i> 425	[Rom-M-23-007]	<i>CIMRM</i> 490	[Rom-M-27-013]
<i>CIMRM</i> 426	[Rom-M-23-001]	<i>CIMRM</i> 491	[Rom-M-27-014]
<i>CIMRM</i> 427	[Rom-M-23-002]	<i>CIMRM</i> 492	[Rom-M-27-015]
<i>CIMRM</i> 428	[Rom-M-23-003]	<i>CIMRM</i> 493	[Rom-M-27-016]
<i>CIMRM</i> 429	[Rom-013]	<i>CIMRM</i> 494	[Rom-M-27-017]
<i>CIMRM</i> 430	[Rom-M-16-001]	<i>CIMRM</i> 495	[Rom-M-27-018]
<i>CIMRM</i> 431.1–2	[Rom-M-08-001]	<i>CIMRM</i> 496	[Rom-M-27-019]
<i>CIMRM</i> 432/433	[Rom-014]	<i>CIMRM</i> 497	[Rom-M-27-020]
<i>CIMRM</i> 434	[Rom-M-13]	<i>CIMRM</i> 498	[Rom-M-27-021]
<i>CIMRM</i> 435/436	[Rom-M-13-001]	<i>CIMRM</i> 499	[Rom-M-27-022]
<i>CIMRM</i> 437	[Rom-M-13-002]	<i>CIMRM</i> 500	[Rom-M-27-023]
<i>CIMRM</i> 438	[Rom-M-13-003]	<i>CIMRM</i> 501	[Rom-M-25-001]
<i>CIMRM</i> 439	[Rom-M-13-004]	<i>CIMRM</i> 502	[Rom-M-25-002]
<i>CIMRM</i> 440	[Rom-M-13-005]	<i>CIMRM</i> 503	[Rom-003]
<i>CIMRM</i> 441	[Rom-M-13-006]	<i>CIMRM</i> 504	[Rom-004]
<i>CIMRM</i> 442	[Rom-M-13-007]	<i>CIMRM</i> 505	[Rom-005]
<i>CIMRM</i> 443	[Rom-M-13-008]	<i>CIMRM</i> 506	[Rom-006]
<i>CIMRM</i> 444	[Rom-M-13-009]	<i>CIMRM</i> 507	[Rom-007]
<i>CIMRM</i> 445	[Rom-M-13-010]	<i>CIMRM</i> 508/509	[Rom-016]
<i>CIMRM</i> 446	[Rom-M-13-011]	<i>CIMRM</i> 510	[Rom-M-15-001]
<i>CIMRM</i> 447	[Rom-M-13-012]	<i>CIMRM</i> 511	[Rom-M-15-002]
<i>CIMRM</i> 448	[Rom-M-13-013]	<i>CIMRM</i> 512	[Rom-M-15-003]
<i>CIMRM</i> 449	[Rom-M-13-014]	<i>CIMRM</i> 513	[Rom-M-18-001]
<i>CIMRM</i> 450	[Rom-M-13-015]	<i>CIMRM</i> 514	[Rom-M-18-002]
<i>CIMRM</i> 451	[Rom-M-13-016]	<i>CIMRM</i> 515	[Rom-M-18-003]
<i>CIMRM</i> 452	[Rom-M-13-017]	<i>CIMRM</i> 516	[Rom-017a]
<i>CIMRM</i> 453	[Rom-M-13-018]	<i>CIMRM</i> 517	[Rom-M-26-001]
<i>CIMRM</i> 454	[Rom-M-13-019]	<i>CIMRM</i> 518	[Rom-M-26-002]
<i>CIMRM</i> 455	[Rom-M-13-020]	<i>CIMRM</i> 519	[Rom-M-26-003]
<i>CIMRM</i> 456	[Rom-M-36-001]	<i>CIMRM</i> 520	[Rom-087]
<i>CIMRM</i> 457	[Rom-M-34]	<i>CIMRM</i> 521	[Rom-088]
<i>CIMRM</i> 458	[Rom-M-34-001]	<i>CIMRM</i> 522	[Rom-089]
<i>CIMRM</i> 459	[Rom-M-34-002]	<i>CIMRM</i> 523	[Rom-090]
<i>CIMRM</i> 460	[Rom-M-34-003]	<i>CIMRM</i> 524	[Rom-091]
<i>CIMRM</i> 461	[Rom-M-34-004]	<i>CIMRM</i> 525/526	[Rom-092]
<i>CIMRM</i> 462	[Rom-M-34-005]	<i>CIMRM</i> 527	[Rom-093]
<i>CIMRM</i> 463	[Rom-M-34-006]	<i>CIMRM</i> 528	[Rom-094]
<i>CIMRM</i> 464	[Rom-M-28]	<i>CIMRM</i> 529	[Rom-021]

<i>CIMRM</i> 530	[Rom-022]	<i>CIMRM</i> 598	[Rom-060]
<i>CIMRM</i> 531	[Rom-023]	<i>CIMRM</i> 599	[Rom-061]
<i>CIMRM</i> 532	[Rom-024]	<i>CIMRM</i> 600	[Rom-062]
<i>CIMRM</i> 533	[Rom-025]	<i>CIMRM</i> 601	[Rom-063]
<i>CIMRM</i> 534	[Rom-026]	<i>CIMRM</i> 602	[Rom-064]
<i>CIMRM</i> 535/536	[Rom-027]	<i>CIMRM</i> 603/604	[Rom-065]
<i>CIMRM</i> 537	[Rom-028]	<i>CIMRM</i> 605	[Rom-066]
<i>CIMRM</i> 538	[Rom-029]	<i>CIMRM</i> 606	[Rom-067]
<i>CIMRM</i> 539	[Rom-030]	<i>CIMRM</i> 607	[Rom-068]
<i>CIMRM</i> 540	[Rom-031]	<i>CIMRM</i> 608	[Rom-069]
<i>CIMRM</i> 541	[Rom-032]	<i>CIMRM</i> 609	[Rom-070]
<i>CIMRM</i> 542	[Rom-033]	<i>CIMRM</i> 610	[Rom-071]
<i>CIMRM</i> 543	[Rom-034]	<i>CIMRM</i> 611	[Rom-072]
<i>CIMRM</i> 544	[Rom-035]	<i>CIMRM</i> 612	[Rom-073]
<i>CIMRM</i> 545	[Rom-036]	<i>CIMRM</i> 613	[Rom-074]
<i>CIMRM</i> 546/547	[Rom-037]	<i>CIMRM</i> 614	viz <i>CIMRM</i> 605
<i>CIMRM</i> 548	[Rom-038]	<i>CIMRM</i> 615	[Rom-075]
<i>CIMRM</i> 549	[Rom-039]	<i>CIMRM</i> 616	[Rom-076]
<i>CIMRM</i> 550	[Rom-040]	<i>CIMRM</i> 617	[Rom-077]
<i>CIMRM</i> 551	[Rom-041]	<i>CIMRM</i> 618	[Rom-078]
<i>CIMRM</i> 552/553	[Rom-095]	<i>CIMRM</i> 619	[Rom-079]
<i>CIMRM</i> 554/555	[Rom-042]	<i>CIMRM</i> 620	[Rom-080]
<i>CIMRM</i> 556	[Rom-043]	<i>CIMRM</i> 621.1	[Rom-081]
<i>CIMRM</i> 557	[Rom-044]	<i>CIMRM</i> 621.2	[Rom-082]
<i>CIMRM</i> 558	[Rom-045]	<i>CIMRM</i> 622	[Rom-119]
<i>CIMRM</i> 559	[Rom-046]	<i>CIMRM</i> 623	[Rom-120]
<i>CIMRM</i> 560	[Rom-047]	<i>CIMRM</i> 624	[Rom-121]
<i>CIMRM</i> 561	[Rom-096]	<i>CIMRM</i> 625	[Rom-122]
<i>CIMRM</i> 562	[Rom-097]	<i>CIMRM</i> 626	[Rom-M-05-004]
<i>CIMRM</i> 563	[Rom-098]	<i>CIMRM</i> 627	[Rom-123]
<i>CIMRM</i> 564	[Rom-099]	<i>CIMRM</i> 628	[Rom-083]
<i>CIMRM</i> 565	[Rom-100]	<i>CIMRM</i> 629	[Rom-084]
<i>CIMRM</i> 566	[Rom-101]	<i>CIMRM</i> 630	[Rom-M-44-001]
<i>CIMRM</i> 567	[Rom-102]	<i>CIMRM</i> 631	[Rom-011]
<i>CIMRM</i> 568	[Rom-103]	<i>CIMRM</i> 632	[Rom-124]
<i>CIMRM</i> 569	[Rom-104]	<i>CIMRM</i> 633	[Rom-125]
<i>CIMRM</i> 570	[Rom-105]	<i>CIMRM</i> 634	[031-LaC-M]
<i>CIMRM</i> 571	[Rom-106]	<i>CIMRM</i> 635	[031-LaC-001]
<i>CIMRM</i> 572	[Rom-M-20-009]	<i>CIMRM</i> 636	[031-LaC-002]
<i>CIMRM</i> 573	[Rom-107]	<i>CIMRM</i> 637	[031-LaC-003]
<i>CIMRM</i> 574	[Rom-108]	<i>CIMRM</i> 638	[031-LaC-004]
<i>CIMRM</i> 575	[Rom-109]	<i>CIMRM</i> 639	[031-LaC-005]
<i>CIMRM</i> 576	[Rom-110]	<i>CIMRM</i> 640	[001-LaC-M-001]
<i>CIMRM</i> 577	[Rom-111]	<i>CIMRM</i> 641	[010-Etr-001]
<i>CIMRM</i> 578	[Rom-112]	<i>CIMRM</i> 642	[015-LaC-001]
<i>CIMRM</i> 579	[Rom-113]	<i>CIMRM</i> 643	[015-LaC-002]
<i>CIMRM</i> 580	[Rom-114]	<i>CIMRM</i> 644	[Rom-137]
<i>CIMRM</i> 581	[Rom-115]	<i>CIMRM</i> 645/646	[012-Etr-001]
<i>CIMRM</i> 582	[Rom-116]	<i>CIMRM</i> 647	[003-Sam-001]
<i>CIMRM</i> 583	[Rom-117]	<i>CIMRM</i> 648	[003-Sam-002]
<i>CIMRM</i> 584	[Rom-048]	<i>CIMRM</i> 649	[003-Sam-004]
<i>CIMRM</i> 585	[Rom-049]	<i>CIMRM</i> 650/651	[003-Sam-003]
<i>CIMRM</i> 586	[Rom-050]	<i>CIMRM</i> 652	[004-Sam-001]
<i>CIMRM</i> 587	[Rom-051]	<i>CIMRM</i> 653	[019-Etr-M]
<i>CIMRM</i> 588	[Rom-052]	<i>CIMRM</i> 654	[019-Etr-001]
<i>CIMRM</i> 589	[Rom-053]	<i>CIMRM</i> 655/656	[021-Etr-001]
<i>CIMRM</i> 590/591	[Rom-054]	<i>CIMRM</i> 657	[018-Etr-001]
<i>CIMRM</i> 592	[Rom-055]	<i>CIMRM</i> 658	[002-Etr-001]
<i>CIMRM</i> 593/594	[Rom-056]	<i>CIMRM</i> 659.1	[004-Etr-002]
<i>CIMRM</i> 595	[Rom-057]	<i>CIMRM</i> 659.2	[004-Etr-003]
<i>CIMRM</i> 596	[Rom-058]	<i>CIMRM</i> 660	[004-Etr-001]
<i>CIMRM</i> 597	[Rom-059]	<i>CIMRM</i> 661	[016-Etr-001]

<i>CIMRM</i> 662	[003-Etr-001]	<i>CIMRM</i> 728	[020-VeH-M]
<i>CIMRM</i> 663	[015-Etr-001]	<i>CIMRM</i> 729	[011-VeH-001]
<i>CIMRM</i> 664	[Etr-001]	<i>CIMRM</i> 730	[005-VeH-001]
<i>CIMRM</i> 665	[Etr-003]	<i>CIMRM</i> 731/732	[021-VeH-001]
<i>CIMRM</i> 666	[Etr-004]	<i>CIMRM</i> 733	[021-VeH-002]
<i>CIMRM</i> 667	[Etr-005]	<i>CIMRM</i> 734	[021-VeH-003]
<i>CIMRM</i> 668	[Etr-002]	<i>CIMRM</i> 735	[019-VeH-001]
<i>CIMRM</i> 669	[005-Umb-001]	<i>CIMRM</i> 736	[001-VeH-001]
<i>CIMRM</i> 670	[011-Umb-001]	<i>CIMRM</i> 737	[001-VeH-002]
<i>CIMRM</i> 671.1	[005-Umb-002]	<i>CIMRM</i> 738.1	[001-VeH-010]
<i>CIMRM</i> 671.2	viz <i>CIMRM</i> 669	<i>CIMRM</i> 738.2	[001-VeH-011]
<i>CIMRM</i> 672	[020-LaC-001]	<i>CIMRM</i> 739	[001-VeH-012]
<i>CIMRM</i> 673	[010-Umb-M]	<i>CIMRM</i> 740	[001-VeH-013]
<i>CIMRM</i> 674	[010-Umb-M-001]	<i>CIMRM</i> 741	[001-VeH-014]
<i>CIMRM</i> 675	[010-Umb-M-002]	<i>CIMRM</i> 742	[001-VeH-015]
<i>CIMRM</i> 676	[010-Umb-M-003]	<i>CIMRM</i> 743	[001-VeH-028]
<i>CIMRM</i> 677.1-2	[010-Umb-M-004]	<i>CIMRM</i> 744	[001-VeH-016]
<i>CIMRM</i> 678	[010-Umb-M-005]	<i>CIMRM</i> 745	[001-VeH-017]
<i>CIMRM</i> 679	[010-Umb-M-006]	<i>CIMRM</i> 746	[001-VeH-018]
<i>CIMRM</i> 680	[010-Umb-M-007]	<i>CIMRM</i> 747	[001-VeH-019]
<i>CIMRM</i> 681	[010-Umb-M-008]	<i>CIMRM</i> 748	[001-VeH-033]
<i>CIMRM</i> 682	[010-Umb-M-009]	<i>CIMRM</i> 749	[001-VeH-023]
<i>CIMRM</i> 683	[002-Umb-001]	<i>CIMRM</i> 750	[001-VeH-029]
<i>CIMRM</i> 684	[006-Umb-003]	<i>CIMRM</i> 751	[001-VeH-022]
<i>CIMRM</i> 685	[009-Umb-001]	<i>CIMRM</i> 752	[001-VeH-025]
<i>CIMRM</i> 686	[009-Umb-M-01]	<i>CIMRM</i> 753	[001-VeH-030]
<i>CIMRM</i> 687	[009-Umb-002]	<i>CIMRM</i> 753bis	[001-VeH-007]
<i>CIMRM</i> 688	[009-Umb-004]	<i>CIMRM</i> 754	[024-VeH-001]
<i>CIMRM</i> 689	[009-Umb-003]	<i>CIMRM</i> 755	[015-VeH-001]
<i>CIMRM</i> 690/691	[001-Pic-001]	<i>CIMRM</i> 756/757	[015-VeH-003]
<i>CIMRM</i> 692	[004-Aem-001]	<i>CIMRM</i> 758	[015-VeH-002]
<i>CIMRM</i> 693	[001-Aem-001]	<i>CIMRM</i> 759	[003-LaC-002]
<i>CIMRM</i> 694	[001-Aem-002]	<i>CIMRM</i> 759B	[013-VeH-001]
<i>CIMRM</i> 695/696	[003-Aem-001]	<i>CIMRM</i> 760	[Ita-005]
<i>CIMRM</i> 697	[002-Aem-001]	<i>CIMRM</i> 761	[Ita-003]
<i>CIMRM</i> 698	[002-Lig-001]	<i>CIMRM</i> 762	[Ita-001]
<i>CIMRM</i> 699	[001-Lig-001]	<i>CIMRM</i> 763	[Ita-002]
<i>CIMRM</i> 700	[012-TrP-001]	<i>CIMRM</i> 764	[Ita-004]
<i>CIMRM</i> 701	[012-TrP-002]	<i>CIMRM</i> 765	[Ita-006]
<i>CIMRM</i> 702	[026-VeH-002]	<i>CIMRM</i> 766.1-2	[Ita-007]
<i>CIMRM</i> 703	[013-TrP-001]	<i>CIMRM</i> 767	[008-Bae-001]
<i>CIMRM</i> 704	[003-TrP-001]	<i>CIMRM</i> 768	[012-Bae-003]
<i>CIMRM</i> 705	[006-TrP-001]	<i>CIMRM</i> 769	[012-Bae-001]
<i>CIMRM</i> 706	[011-TrP-001]	<i>CIMRM</i> 770	[012-Bae-002]
<i>CIMRM</i> 707	[011-TrP-002]	<i>CIMRM</i> 771	[003-Bae-001]
<i>CIMRM</i> 708	[011-TrP-003]	<i>CIMRM</i> 772	[010-Lus-M-01]
<i>CIMRM</i> 709	[011-TrP-005]	<i>CIMRM</i> 773/774	[010-Lus-M-01-06]
<i>CIMRM</i> 710	[005-TrP-001]	<i>CIMRM</i> 775	[010-Lus-M-01-10]
<i>CIMRM</i> 711	[009-TrP-001]	<i>CIMRM</i> 776	[010-Lus-M-01-08]
<i>CIMRM</i> 712	[003-VeH-001]	<i>CIMRM</i> 777	[010-Lus-M-01-09]
<i>CIMRM</i> 713	[003-VeH-002]	<i>CIMRM</i> 778/779	[010-Lus-M-01-07]
<i>CIMRM</i> 714	[002-VeH-001]	<i>CIMRM</i> 780/781	[010-Lus-M-01-05]
<i>CIMRM</i> 715	[016-VeH-001]	<i>CIMRM</i> 782	[010-Lus-007]
<i>CIMRM</i> 716	[001-TrP-M]	<i>CIMRM</i> 783	[010-Lus-M-01-25]
<i>CIMRM</i> 717	[001-TrP-002]	<i>CIMRM</i> 784	[010-Lus-M-01-12]
<i>CIMRM</i> 718	[001-TrP-001]	<i>CIMRM</i> 785	[010-Lus-M-01-13]
<i>CIMRM</i> 719	[001-TrP-004]	<i>CIMRM</i> 786	[010-Lus-M-01-26]
<i>CIMRM</i> 720/721	[001-TrP-003]	<i>CIMRM</i> 787	[010-Lus-M-01-17]
<i>CIMRM</i> 722	[007-TrP-001]	<i>CIMRM</i> 788	[010-Lus-M-01-16]
<i>CIMRM</i> 723/724	[023-VeH-001]	<i>CIMRM</i> 789	[010-Lus-M-01-19a]
<i>CIMRM</i> 725	[020-VeH-002]	<i>CIMRM</i> 790	[010-Lus-M-01-19a]
<i>CIMRM</i> 726/727	[020-VeH-001]	<i>CIMRM</i> 791	[010-Lus-M-01-15]

<i>CIMRM</i> 792	[010-Lus-M-01-24]	<i>CIMRM</i> 850	[006-Bri-M-006]
<i>CIMRM</i> 793	[010-Lus-M-01-01]	<i>CIMRM</i> 851	[006-Bri-M-009]
<i>CIMRM</i> 794	[010-Lus-M-01-04]	<i>CIMRM</i> 852	[015-Bri-M]
<i>CIMRM</i> 795	[010-Lus-M-01-03]	<i>CIMRM</i> 853	[015-Bri-M-005]
<i>CIMRM</i> 796	[010-Lus-M-01-02]	<i>CIMRM</i> 854	[015-Bri-M-006]
<i>CIMRM</i> 797	[010-Lus-005]	<i>CIMRM</i> 855	[015-Bri-M-011]
<i>CIMRM</i> 798	[013-Lus-001]	<i>CIMRM</i> 856	[015-Bri-M-010]
<i>CIMRM</i> 799	[005-Lus-001]	<i>CIMRM</i> 857	[015-Bri-M-009]
<i>CIMRM</i> 800	[005-Lus-002]	<i>CIMRM</i> 858/859	[015-Bri-M-001]
<i>CIMRM</i> 800bis	[001-Lus-001]	<i>CIMRM</i> 860	[015-Bri-M-007]
<i>CIMRM</i> 801	[003-Lus-001]	<i>CIMRM</i> 861	
<i>CIMRM</i> 801bis	[002-Lus-001]	<i>CIMRM</i> 862	[015-Bri-M-012]
<i>CIMRM</i> 802	[006-Tar-001]	<i>CIMRM</i> 863	[015-Bri-M-003]
<i>CIMRM</i> 803	[017-Tar-001]	<i>CIMRM</i> 864	[015-Bri-M-002]
<i>CIMRM</i> 804	[002-Tar-002]	<i>CIMRM</i> 865	
<i>CIMRM</i> 805	[003-Tar-001]	<i>CIMRM</i> 866	[015-Bri-M-008]
<i>CIMRM</i> 806	[020-Tar-001]	<i>CIMRM</i> 867	[015-Bri-M-004]
<i>CIMRM</i> 807	[022-Tar-001]	<i>CIMRM</i> 868	[012-Bri-001]
<i>CIMRM</i> 807bis	[005-Tar-001]	<i>CIMRM</i> 869	[015-Bri-001]
<i>CIMRM</i> 808	[002-Bri-M]	<i>CIMRM</i> 870	[010-Bri-001]
<i>CIMRM</i> 809	[004-Bri-001]	<i>CIMRM</i> 871	[013-Bri-001]
<i>CIMRM</i> 810/811	[020-Bri-M-001]	<i>CIMRM</i> 872	[007-Bri-001]
<i>CIMRM</i> 812	[020-Bri-M-002]	<i>CIMRM</i> 873	[007-Bri-002]
<i>CIMRM</i> 813	[020-Bri-M-003]	<i>CIMRM</i> 874	[007-Bri-003]
<i>CIMRM</i> 814	[020-Bri-M]	<i>CIMRM</i> 875	[005-Bri-001]
<i>CIMRM</i> 815	[020-Bri-M-004]	<i>CIMRM</i> 876	[014-Bri-001]
<i>CIMRM</i> 816	[020-Bri-M-015]	<i>CIMRM</i> 877	[Gal-003]
<i>CIMRM</i> 817	[020-Bri-M-005]	<i>CIMRM</i> 878	[001-GaN-001]
<i>CIMRM</i> 818	[020-Bri-M-006]	<i>CIMRM</i> 879	[003-GaN-001]
<i>CIMRM</i> 819	[020-Bri-M-007]	<i>CIMRM</i> 880	[003-GaN-003]
<i>CIMRM</i> 820	[020-Bri-M-008]	<i>CIMRM</i> 881	[003-GaN-002]
<i>CIMRM</i> 821	[020-Bri-M-009]	<i>CIMRM</i> 882	[012-GaN-001]
<i>CIMRM</i> 822/823	[020-Bri-M-010]	<i>CIMRM</i> 882bis	[012-GaN-002]
<i>CIMRM</i> 824	[020-Bri-M-011]	<i>CIMRM</i> 883	[008-Aqu-001]
<i>CIMRM</i> 825	[020-Bri-M-012]	<i>CIMRM</i> 884	[003-Aqu-004]
<i>CIMRM</i> 826	[020-Bri-M-012]	<i>CIMRM</i> 885	[011-GaN-001]
<i>CIMRM</i> 827	[025-Bri-001]	<i>CIMRM</i> 886	[015-GaN-001]
<i>CIMRM</i> 828	[025-Bri-002]	<i>CIMRM</i> 887	[016-GaN-001]
<i>CIMRM</i> 829	[009-Bri-M-01]	<i>CIMRM</i> 888	[003-Aqu-001]
<i>CIMRM</i> 830	[008-Bri-001]	<i>CIMRM</i> 889	[003-Aqu-002]
<i>CIMRM</i> 831	[008-Bri-002]	<i>CIMRM</i> 890	[003-Aqu-003]
<i>CIMRM</i> 832	[008-Bri-003]	<i>CIMRM</i> 891	[003-Aqu-005]
<i>CIMRM</i> 833/834	[028-Bri-002]	<i>CIMRM</i> 892	[Gal-001]
<i>CIMRM</i> 835	[028-Bri-001]	<i>CIMRM</i> 893	[002-Aqu-001]
<i>CIMRM</i> 836	[017-Bri-001]	<i>CIMRM</i> 894	[007-Aqu-001]
<i>CIMRM</i> 837	[017-Bri-002]	<i>CIMRM</i> 895	[004-GaN-M]
<i>CIMRM</i> 838	[024-Bri-M]	<i>CIMRM</i> 896/897	[004-GaN-M-001]
<i>CIMRM</i> 839/840	[024-Bri-M-001]	<i>CIMRM</i> 898/899	[006-GaN-001]
<i>CIMRM</i> 841	[024-Bri-M-002]	<i>CIMRM</i> 900	[006-GaN-002]
<i>CIMRM</i> 842	[024-Bri-M-003]	<i>CIMRM</i> 901	[018-GaN-M]
<i>CIMRM</i> 843	[024-Bri-M-004]	<i>CIMRM</i> 902	[018-GaN-M-004]
<i>CIMRM</i> 843B	[024-Bri-M-005]	<i>CIMRM</i> 903.1	[018-GaN-M-001]
	a [024-Bri-M-008]	<i>CIMRM</i> 903.2	[018-GaN-M-002]
<i>CIMRM</i> 843C	[024-Bri-M-006]	<i>CIMRM</i> 903.3	[018-GaN-M-003]
<i>CIMRM</i> 843D	[024-Bri-M-007]	<i>CIMRM</i> 904	[018-GaN-001]
<i>CIMRM</i> 843E	[024-Bri-M-009]	<i>CIMRM</i> 905	[018-GaN-002]
<i>CIMRM</i> 843F	[024-Bri-M-011]	<i>CIMRM</i> 906/907	[009-Lug-001]
<i>CIMRM</i> 844	[006-Bri-M]	<i>CIMRM</i> 908	[009-Lug-002]
<i>CIMRM</i> 845	[006-Bri-M-001]	<i>CIMRM</i> 908B	[009-Aqu-001]
<i>CIMRM</i> 846	[006-Bri-M-002]		a [009-Aqu-002]
<i>CIMRM</i> 847/848	[006-Bri-M-003]	<i>CIMRM</i> 908C1	[005-Aqu-001]
<i>CIMRM</i> 849	[006-Bri-M-004]	<i>CIMRM</i> 908C2	[009-Aqu-002]

<i>CIMRM</i> 908C3	[009-Aqu-003]	<i>CIMRM</i> 947	[005-Lug-006]
<i>CIMRM</i> 909	[012-Lug-M]	<i>CIMRM</i> 948	[005-Lug-005]
<i>CIMRM</i> 910a	[012-Lug-M-002]	<i>CIMRM</i> 949	[005-Lug-009]
<i>CIMRM</i> 910b	[012-Lug-M-003]	<i>CIMRM</i> 950.1	[005-Lug-007]
<i>CIMRM</i> 910c	[012-Lug-M-001]	<i>CIMRM</i> 950.2	[005-Lug-008]
<i>CIMRM</i> 910d	[012-Lug-M-004]	<i>CIMRM</i> 951	[001-Bel-001]
<i>CIMRM</i> 910e	[012-Lug-M-005]	<i>CIMRM</i> 952	[005-Bel-001]
<i>CIMRM</i> 910f/911	[012-Lug-M-006]	<i>CIMRM</i> 953	[002-Bel-001]
<i>CIMRM</i> 912a	[012-Lug-M-007]	<i>CIMRM</i> 954–964	sv. II
<i>CIMRM</i> 912b	[012-Lug-M-008]	<i>CIMRM</i> 965	[008-Bel-M]
<i>CIMRM</i> 913	[012-Lug-001]	<i>CIMRM</i> 966/967	[008-Bel-M-001]
<i>CIMRM</i> 914	[012-Lug-002]	<i>CIMRM</i> 968/969	[008-Bel-M-002]
<i>CIMRM</i> 915	[008-GaN-001]		a [008-Bel-M-003]
<i>CIMRM</i> 916	[005-GaN-001]	<i>CIMRM</i> 970–975	[008-Bel-M-004]
<i>CIMRM</i> 917	[007-Lug-M-01]	<i>CIMRM</i> 976/977	[008-Bel-M-005]
<i>CIMRM</i> 918/919	[007-Lug-M-01-001]	<i>CIMRM</i> 978	[008-Bel-M-006]
<i>CIMRM</i> 920	[007-Lug-M-01-002]	<i>CIMRM</i> 979.1–4	[008-Bel-M-010]
<i>CIMRM</i> 921	[007-Lug-M-01-003]	<i>CIMRM</i> 980	[008-Bel-M-007]
<i>CIMRM</i> 922–923	[007-Lug-M-01-004]	<i>CIMRM</i> 981	[008-Bel-M-008]
<i>CIMRM</i> 924.1	[007-Lug-M-01-005]	<i>CIMRM</i> 982	[008-Bel-001]
<i>CIMRM</i> 924.2–3	[007-Lug-M-01-009]	<i>CIMRM</i> 983	[008-Bel-M-011]
<i>CIMRM</i> 925	[007-Lug-M-01-006]	<i>CIMRM</i> 984	[008-Bel-M-009]
<i>CIMRM</i> 926	[007-Lug-M-01-007]	<i>CIMRM</i> 985	[010-Bel-M-01-001]
<i>CIMRM</i> 927	[007-Lug-M-01-008]	<i>CIMRM</i> 986	[010-Bel-M-01-002]
<i>CIMRM</i> 928	s. 372, pozn. 185	<i>CIMRM</i> 987	[010-Bel-M-01-003]
<i>CIMRM</i> 929	[007-Lug-M-02]	<i>CIMRM</i> 987bis	[010-Bel-M-01-004]
<i>CIMRM</i> 930	[007-Lug-M-02-001]	<i>CIMRM</i> 988	[010-Bel-007]
<i>CIMRM</i> 931	[007-Lug-M-02-002]	<i>CIMRM</i> 989	[010-Bel-M-02-001]
<i>CIMRM</i> 932	[007-Lug-M-02-003]	<i>CIMRM</i> 990	[010-Bel-M-02-002]
<i>CIMRM</i> 933	[007-Lug-M-02-004]	<i>CIMRM</i> 991	[010-Bel-M-02]
<i>CIMRM</i> 934	[003-Lug-001]	<i>CIMRM</i> 992	[010-Bel-003]
<i>CIMRM</i> 935	sv. II	<i>CIMRM</i> 993	[010-Bel-014]
<i>CIMRM</i> 936	[011-Lug-M]	<i>CIMRM</i> 994	[010-Bel-008]
<i>CIMRM</i> 937	[001-Lug-002]	<i>CIMRM</i> 995	[010-Bel-015]
<i>CIMRM</i> 938	[001-Lug-001]	<i>CIMRM</i> 996	[010-Bel-016]
<i>CIMRM</i> 939	sv. II	<i>CIMRM</i> 997	[002-GaN-002]
<i>CIMRM</i> 940/941	[005-Lug-001]	<i>CIMRM</i> 998	[002-GaN-003]
<i>CIMRM</i> 942	[005-Lug-002]	<i>CIMRM</i> 999	[007-Bel-001]
<i>CIMRM</i> 943	[005-Lug-003]	<i>CIMRM</i> 1000	sv. II
<i>CIMRM</i> 944	[005-Lug-006]	<i>CIMRM</i> 1001	[006-Bel-M]
<i>CIMRM</i> 945	[005-Lug-004]	<i>CIMRM</i> 1002	[Gal-002]
<i>CIMRM</i> 946	[005-Lug-006]		

EDIČNÍ RADA MASARYKOVY UNIVERZITY

prof. PhDr. Jiří Hanuš, Ph.D.

doc. Ing. Pavel Bobál, CSc.

Mgr. Michaela Hanousková

doc. RNDr. Petr Holub, Ph.D.

prof. MUDr. Lydie Izakovičová Hollá, Ph.D.

prof. PhDr. Tomáš Janík, Ph.D., M.Ed.

prof. PhDr. Tomáš Kubíček, Ph.D.

prof. RNDr. Jaromír Leichmann, Dr. rer. nat.

doc. RNDr. Lubomír Popelínský, Ph.D.

Ing. Zuzana Sajdlová, Ph.D.

Mgr. Kateřina Sedláčková, Ph.D.

prof. RNDr. Ondřej Slabý, Ph.D.

prof. PhDr. Lubomír Spurný, Ph.D.

doc. Ing. Rostislav Staněk, Ph.D.

prof. PhDr. Jiří Trávníček, M.A.

doc. PhDr. Martin Vaculík, Ph.D.

doc. JUDr. PhDr. Robert Zbíral, Ph.D.

EDIČNÍ RADA FILOZOFICKÉ FAKULTY MASARYKOVY UNIVERZITY

PhDr. Jaroslava Dosedlová, Dr.

doc. PhDr. Daniel Drápala, Ph.D.

prof. Mgr. Lukáš Fasora, Ph.D.

Mgr. Michal Fránek, Ph.D.

prof. PhDr. Jiří Hanuš, Ph.D.

doc. Mgr. Jana Horáková, Ph.D.

doc. PhDr. Jana Chamonikolasová, Ph.D.

PhDr. Petr Kalina, Ph.D.

prof. PhDr. Petr Kyloušek, CSc.

prof. Mgr. Jiří Macháček, Ph.D.

PhDr. Dalibor Papoušek, Ph.D.

doc. Mgr. Katarina Petrovičová, Ph.D.

Matthew Rampley, B.A., Ph.D.

prof. PhDr. Lubomír Spurný, Ph.D.

doc. PhDr. Daniel Špelda, Ph.D.

Mgr. Roman Švaříček, Ph.D.

Římský kult boha Mithry

Atlas lokalit a katalog nálezů I

Aleš Chalupa

Vydala MASARYKOVA UNIVERZITA, Žerotínovo nám. 617/9, 601 77 Brno
v edici **Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity** / číslo 527

Odpovědný redaktor / prof. PhDr. Lubomír Spurný, Ph.D.

Výkonný redaktor / Mgr. Michal Fránek, Ph.D.

Editorka / Mgr. Kateřina Najbrtová, Ph.D.

Ediční referentka / Mgr. Vendula Hromádková

Jazyková korektura / Mgr. Matouš Vencálek

Mapové podklady / Adam Mertel

Grafická koncepce edice a návrh obálky / Mgr. Pavel Křepela

Sazba / Mgr. Pavel Křepela

Vydání první / 2023

Náklad / 200 výtisků

Tisk a knihařské zpracování / Reprocentrum, a.s., Bezručova 29, 678 01 Blansko

ISBN 978-80-280-0275-6

ISBN 978-80-280-0276-3 (online ; pdf)

ISSN 1211-3034 (print)

ISSN 2787-9291 (online)

<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M280-0276-2023>